2026 №2

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ

Ilimiy-metodikalıq jurnal

SAN'AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ

ART AND CULTURE BULLETIN

ISSN 2992-9245

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR MINISTRLIGI

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ

ilimiy-metodikalıq jurnalı

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

SAN’AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI

ilmiy-uslubiy jurnali

Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ

научно-методический журнал

Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

ART AND CULTURE BULLETIN

Scientific methodological journal

№2 (10)

2026

Shólkemlestiriwshi: Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Bas redaktor: Yusupov Kuanishbay Baltabaevich – Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı direktorı, filosofiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent

Juwaplı xatker: Otepbergenova Guzzal Omirbaevna – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ:

Ayapov Amanjol Tilepovich – filologiya ilimleri kandidatı, docent

Akilova Kamola Baltabaevna – Ózbekstan kórkem óner akademiyası akademigi, kórkem ónertanıw ilimleri doktorı, professor

Ansatbaev Najimatdin – Ózbekstan xalıq artisti, professor

Axımbetova Gulbaxar Kanatbaevna – Qaraqalpaqstan xalıq baqsısı, professor

Bekjanova Aynura Marxabaevna – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent

Berdimuratova Alima Qarlıbaevna – filosofiya ilimleri doktorı, professor

Xamidov Nuratdin Shamshetdinovich – filologiya ilimleri kandidatı, docent

Ismailova Maryash Xojabergenovna – Ózbekstan Respublikasına xızmet kórsetken artisti, professor

Jaksımova Urziya Jumabayevna – filologiya ilimleri kandidatı, docent

Kabulova Mexriban Tolıbayevna – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)

Kalekeev Kuanishbay Jartibaevich – filologiya ilimleri kandidatı, docent

Karimova Nigora Ganievna – kórkem ónertanıw ilimleri doktorı (DSc)

Khodjametova Gulchira Ilishevna – tariyx ilimleri kandidatı, professor

Qadiralieva Altınay Mustafa qızı – mádeniyattanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent, (Qazaqstan)

Mambetkadirov Ǵayratbay Amanbaevich – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)

Nurmuxamedova Shoira Zaxidovna – arxitektura ilimleri doktorı, professor

Orazbayev Arıslanbay Kómekbayevich – filosofiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent

Paxratdinov Dauletmurat Yunisovich – filologiya ilimleri kandidatı, docent

Prekeeva Amangul Ansatbayevna – filologiya ilimleri kandidatı, docent

Sayfullayev Nodirbek Baxtiyorovich – tariyx ilimleri kandidatı, professor

Turdiev Baxtiyar Berdixanovich – tariyx ilimleri boyısha filosofiya doktorı (PhD)

Tleubaeva Baljan Seydraman qızı – pedagogika ilimleri kandidatı, docent, (Qazaqstan)

Todjiboeva Oltinoy Qosimovna – kórkem ónertanıw ilimleri doktorı (DSc), professor

Turǵunova Nasiba Mamatovna – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent

Turdiev Qalbay Abievich – Qaraqalpaqstan Respublikasına xızmet kórsetken mádeniyat xızmetkeri, docent

Yakubov Baxtiyor Choriyevich – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent

Urazmbetova Lizaxan Taspolatovna – professor

Urazova Larisa Karamovna – tariyx ilimleri kandidatı, docent

Zaretdinov Qurbanbay – Ózbekstan kórkem óner ǵayratkeri, professor

Zaretdinov Karamatdin Kurbanbaevich – docent

Shaniyazov Jeńisbay Uńgarbaevich – filologiya ilimleri kandidatı, docent

Juwaplı redaktorlar: G.Otepbergenova – ózbek hám qaraqalpaq tilleri boyınsha
A.Bekjanova – rus hám inglis tili boyınsha

Muzıka redaktorı: M.Nasırov

Korrektor: D.Paxratdinov

Operator: B.Allaniyazov

Jurnal Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı Málimleme hám ǵalaba kommunikaciyalar agentligi tárepinen Respublika ilimiy-metodikalıq jurnalı sıpatında *2023-jıldıń 15-may kúngi №081166-sanı* menen mámleketlik dizimnen ótkerilgen.

Jurnal JAK (Joqarı attestaciya komissiyası) dizimine **kórkem ónertanıw ilimleri** boyınsha kirgizilgen. (Tiykar: JAK 2025-jıl 12-fevraldaǵı №367/5-sanlı qararı)

Jurnal jılına tórt márte shıǵadı. (kvartalına bir ret)

«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalına maqalalar qaraqalpaq, ózbek, rus hám inglis tillerinde tómendegi baǵdarlar boyınsha qabıl etiledi:

- *Teatr hám muzıka*
- *Kino hám dramaturgiya*
- *Bibliografiya hám mádeniyat*
- *Folkloristika*
- *Jurnalistika*
- *Pedagogika*
- *Gumanitar pánler*

TEATR HÁM MUZÍKA

MUZÍKALÍQ MÁDENIYAT - RUWXÍY QÁDIRIYAT RETINDE

Abdullayev Rustam Ubaydullayev – *oqıtıwshı*
abdullaev07r@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

МУЗЫКАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА КАК ДУХОВНАЯ ЦЕННОСТЬ

Абдуллаев Рустам Убайдуллаев – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

MUSICAL CULTURE AS A SPIRITUAL VALUE

Abdullayev Rustam Ubaydullayev – *teacher*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Tayanısh sózler: muzıka, milliy nama, nama, ruwxıy tásir, dástúr.

Rezyume. Mazkur maqolada milliy-tarixiy qadriyatlar asosida ta'lim mazmunini boyitish, yosh avlodni ma'naviy yetuk, madaniyatli va ijodkor shaxs sifatida tarbiyalash masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, buyuk allomalar va mutafakkirlarning ilmiy-ma'naviy merosi, jadid ma'rifatparvarlarining pedagogik qarashlarini o'quv-tarbiya jarayoniga tatbiq etishning ahamiyati ta'kidlangan. Maqolada musiqa san'atining tarbiyaviy kuchi, uning yoshlar estetik didi, ma'naviy dunyosi va milliy qadriyatlarga hurmatini shakllantirishdagi o'rni chuqur tahlil qilingan.

Ключевые слова: музыка, национальные мелодии, мелодия, духовное воздействие, традиция.

Резюме. В данной статье особое внимание уделяется вопросам обогащения содержания образования на основе национально-исторических ценностей, а также воспитания молодого поколения как духовно зрелых, культурных и творческих личностей. Подчёркивается важность внедрения в учебно-воспитательный процесс научного и духовного наследия великих учёных и мыслителей, а также педагогических взглядов представителей джадидского просветительского движения. В статье глубоко анализируется воспитательная сила музыкального искусства, его роль в формировании эстетического вкуса молодёжи, духовного мира и уважения к национальным ценностям.

Key words: music, national melodies, melody, spiritual impact, tradition.

Summary. This article focuses on enriching the content of education based on national-historical values, as well as on educating the younger generation as spiritually mature, cultured, and creative individuals. It emphasizes the importance of integrating the scientific and spiritual heritage of great scholars and thinkers, as well as the pedagogical views of representatives of the Jadid enlightenment movement, into the educational process. The article also provides an in-depth analysis of the educational power of music, highlighting its role in shaping the aesthetic taste of young people, their spiritual world, and their respect for national values.

Kirisiw. Respublikamız sociallıq turmısınıń barlıq tarawlarında ámelge asırılıp atırǵan reformalar jámiyetimizdi ekonomikalıq, sociallıq, siyasiy, mádeniy hám aǵartıwshılıq tárepten dúnyanıń eń rawajlanǵan mámleketleri qatarınan orın alıwına tikkeley tiykar jaratpaqta. Mine usınday ózgerisler barlıq tarawlarda bolǵanı sıyaqlı tálim-tárbiya sistemasında da izshillik penen ámelge asırılmaqta. Ásirese, onıń milliy-tariyxıy negizleri, bilimlendiriwshilik hám tárbiyalıq qádiriyatları tiykarında mazmunın bayıtıw boyınsha keń imkaniyatlar júzege keldi. Milliy oyanıw dáwiri dep tán alınıp atırǵan búgingi kúnimiz ǵárezsiz Ózbekstan tariyxında jańa dáwirdi baslap berdi. Qısqa dáwir ishinde mámleketimizde mámleket hám jámiyet qurılısınıń pútkilley jańa siyasiy tiykarları jaratılıwı menen birgelikte sociallıq-ekonomikalıq hám ruwxıy tarawlar rawajlanıwınıń baslı baǵdarları belgilep berildi. Áne usınday oyanıw dáwirinde Ózbekstan Prezidenti Sh.M.Mirziyoev ǵárezsizlik penen baylanıslı barlıq sociallıq-siyasiy hám ekonomikalıq máseleler qatarında insan, ásirese jas ávlad mánawiyatı, erkin, azat shaxs aǵartıwshılıǵına, mádeniyat hám kórkem ónerdiń rawajlanıwına ayrıqsha itibar berdi. Bunday juwapkershilikli maqsetti ámelge asırıwda pedagogikalıqlıq joqarı oqıw orınlarında oqıtılatuǵın ilimlerdiń ózi jeterli emes. Al barlıq bilim beriw oqıw orınlarda da keńirek itibar qaratıwımız kerek.

Metodologiya. Oqıwshılardıń hár tárepleme jetik, zıyalı, mádeniyatlı tárbiyashılar bolıp jetisiwleri olardı insaniyat jaratqan materiallıq

hám ruwxıy qádiriyatlardan, kórkem óner shıǵarmalarınan ilajı barınsha keń paydalanıwın talap etedi. Ótmishte jasap dóretiwshilik qılǵan ullı ata-babalarımız Abu Nasr Farabiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sina, Muhammed Muwsa Xorezmiy, Yusuf Has Hajib, Imam Ismayıl Buháriy, Imam at-Termiziy, Mırza Uluǵbek hám Alisher Nawayınıń ilimiy-ruwxıy miyraslarınan jaslardı keń xabardar qılıp barıw, sonday-aq jaqın ótmishte jasap dóretiwshilik qılǵan Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Sholpan, Mahmudxoja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Sadriddin Ayniy sıyaqlılardıń tálim-tárbiyaǵa tiyisli shıǵarmaların, olarda ilgeri súrilgen ideyalar, pedagogikalıq pikir hám qaraslardı búgingi tálim-tárbiyaǵa baylanıstırıw nátiyjesinde jaqsı nátiyjege erisiw múmkin. Bárkamal insan tárbiyasında, ásirese, sociallıq turmısta, jaslar tárbiyasında muzıkanıń ornı hám áhmiyetin durıs analiz qılıp, muzıkanıń tásirsheńlik kúshine baha beriwde anıq metodikalıq rejeler tiykarında is kóriwdi talap qılmaqta. Usı makaladada usı pikirlerge tiykarlanǵan bolıp, azǵana bolsa da, usı jolda qoyılǵan dáslepki qádem esaplanadı. Ekinshi tárepten, xalqımızdıń insaniyat mádeniy rawajlanıwı tariyxında tutqan ornın, dúnya ruwxıy ǵáziynesine qosqan úlesin, ullı ata-babalarımız jaratqan mádeniyat hám kórkem óner baylıqların, muzıkalıq mádeniyattıń keleshek áwladqa óz halınsha jetkeriw, búgingi kúnde usı ruwxıy baylıqlardı ǵárezsizlik ideologiyası mápleri jolında xızmet qıldırıw hám jas áwladtı usı ruwxta tárbiyalaw barlıq mánawiyat xızmetkeriniń muqaddes minneti.

Mádeniyattıń júdá kóp táriypleri bolıp, olardı mádeniyattanıw ilimi úyrenedi hám insanlardıń sociallıq-mádeniy rawajlanıw processlerinde, tariyxıy rawajlanıw dáwirinde tutqan ornı hám táreplerine qarap mazmun-mánisin belgileydi hám ilimiy tiykarlap beredi. Mádeniyattı sociallıq hádiyse dep qaraw keń jayılǵan. Onıń rawajlanıw nızamlarına, rawajlanıw faktorlarına, insan oy-órisinń jemisine ayrıqsha túsinik beriledi. Insan miynetiniń jemisi - ol jaratqan oy-óris dúrdanaları «mádeniyat» sıpatında qabıl etiledi hám tariyxqa mórlenedi. Ruwxıy mádeniyat - ilim, kórkem óner, ádebiyat, filosofiya, ádep-ikramlılıq, bilimlendiriw hám basqa sociallıq kórinislerdiń ózine tán jıyındısı.

Muzıkalıq-pedagogikalıq mádeniyat - shaxstıń tálim hám tárbiyaǵa tiyisli kózqarası, tájiriybe hám múnásibetlerinń jıyındısı pedagogikalıq mádeniyat delinedi. Tálim hám tárbiyaǵa tiyisli teoriyalıq hám ámeliy bilimler shaxstıń pedagogikalıq kózqarasları tiykarın quraydı. Pedagogikalıq mádeniyat keń mánide insan sanalı xızmetinń barlıq tarawların óz ishine alǵanlıǵı sebepli ol ruwxıy mádeniyattı (ádep-ikramlılıq, gózzallıq, siyasiy, ekonomikalıq hám basqalar) ózinde bir pútin sáwlelendiriw hám tálim tárbiya kózqarasınan jeke halda sáwlelendiriw qásiyetine iye. Prezidentimizdiń shıǵarǵan PK-391-sanlı qararına muwapıq Respublikamızdıń Mádeniyat hám korkem oner institutlarında da pedagogika hám psixologiya pánlerinin keń kolemde ótiliwin támiyinleydi.

Nátiyje hám talqılaw. Pedagogikalıq tájiriybe shaxstıń tálim-tárbiyaǵa tiyisli kónlikpe hám tájiriybeleri sisteması bolıp tabıladı. Qosıq, muzıka, ayaq oyın, folklor atqarıwshılıǵı kórkem óneri milliy muzıka kórkem óneriniń xalıq turmısı hám dóretiwshiligi menen tıǵız baylanıslı halda payda bolǵan hám rawajlanıp kelgen eski kórkem óner túrlerinen esaplanadı. Ásirese, xalqımızdıń dástúriy ruwxtaǵı qosıqları ólmes miyras bolıp, barlıq dáwirlerdegidey búgin de «lábbay» dep juwap bermekte.

XIX ásir aqırlarına kelip ózbek muzıkalıq mádeniyatında ózgerisler dáwiri baslandı. Bul álbette, Túrkstan úlkesiniń Rossiya tárepinen basıp alınıwı menen baylanıslı. Bul baǵdarda eki tárepleme kózqaras penen úyreniw zárúr boladı. Sebebi bazı bir hallarda milliy muzıka mádeniyatımızǵa unamsız tásirin kórsek, ekinshi tárepten, ózine tán rawajlanıw dáwiri bolǵanlıǵın da aytıp ótiw zárúr boladı. Sebebi nota jazıwınıń kirip keliwi, úlkemizde milliy muzıka kórkem ónerimizdi ilimiy úyreniw folklor hám etnografiya tarawındaǵı rawajlanıwǵa sezilerli tásir etti. Bul baǵdarda V.A.Uspenskiy, E.E.Romanovskaya, N.N.Mironov sıyaqlı muzıkatanıw hám etnograf alımlardıń miynetlerin aytıp ótiw zárúr boladı. Ilyos Akbarov, Mutal Burxonov, Yunus Rajabiy, Talıpjon Sodiqov, Muxtor Ashrafiy sıyaqlı muzıkamız darǵaları olardan sabaq aldı. Bunnan tısqarı, dúnya muzıkalıq mádeniyatınıń dúrdanaları esaplanǵan fortopiano sazı, opera hám balet, simfoniyalıq atqarıw, dúnya klassik muzıkalıq sazlarınıń kirip keliwi muzıkalıq mádeniyatımızdıń hár tárepleme rawajlanıwına salmaqlı úles qostı. Nátiyjede, ózbek xalıq muzıkaları, qosıqları, maqamları orın alǵan 20 tomnan artıq kitaplar jarıq kórdi. Sońǵı 130 jıl ishinde muzıkalıq mádeniyatımız quramalı, keskin qarama-qarsılıqlarǵa, unamlı hám unamsız kórinislerge tolı tariyxıy dáwirdi basınan keshirdi. Usı jaǵdaylarǵa qaramay, ótken dáwirler dawamında ilim, kórkem óner, sonıń ishinde, muzıkalıq mádeniyat tarawında maqtanıwǵa arzırlı jumıslar ámelge asırılǵanlıǵın aytıp ótiw zárúr. Mısal retinde muzıka dóretiwshiligi, atqarıwshılıǵı, muzıka ilimi, tálimi sıyaqlı

tarawlardı alıw múmkin. Házirgi zaman ózbek muzıka dóretiwshiligi kóp tarawlı hám kólemi keń, metodikalıq bay hám ráń-báreń, rawajlanǵan hám qızǵın process sıpatında sáwlelenedi. Sebebi, muzıkalıq mádeniyatımız júdá áyemgi, biytákirar hám klassik dástúrlerge iye bolǵan halda, zaman talabına say jańadan-jańa baǵdar, forma, janr, metodlar menen jáne de bayıp barmaqta. Demek, ásirler ótip bizge shekem jetip kelgen ardaqılı miyrasımız qatarı bir neshe áwlad dóretiwshilerińń kórkem muzıkalıq dástúrleri mádeniy-ruwxıy múlkimizge aylandı. 20-jıllardan baslap kompozitorlıqka tán súwretlew qurallarınıń izshil engizile baslanıwı muzıkalıq mádeniyatımızda muzıka dóretiwshiliginiń jańa sisteması qurılıwınan derek berdi. Tez arada ózbek xalıq dóretiwshiligi, dástúriy kompozitorlıq hám de háweskerlik sıyaqlı óz ara tıǵız baylanıslı qatlamlar menen ajıralmas baylanıslı ráwishte milliy qádiriyatlarımızǵa, «dástúriy emes» kompozitorlıq dóretiwshiligi áhmiyetli tarmaq sıpatında qosılıwı tábiyiy. Dúnya júzlik mádeniy rawajlanıwǵa say ráwishte usı taraw úlkemizde tariyxıy júdá qısqa múddet ishinde úzil-kesil qáliplesip, nátiyjeli rawajlanǵanın ayrıqsha aytıp ótiw lazım. Jańasha muzıkalıq metodta klassik zamanagóy shıǵarma jaratıw, dúnya xalıqları muzıkası rawajlanıwın esapqa alıp, jańadan-jańa dóretiwshilik táreplerin ashıp beriw menen klassifikaciyalanıwshı xalıq aralıq processke Ózbekstan óz múnásip úlesi menen kire aldı. Kásiplik ósiw basqıshların tezlik penen ótep, hár tárepleme jetiklik dárejesine kóteriliwi menen «Ózbek kompozitorlıq mektebi» dúnya muzıka mádeniyatında ózine múnásip orındı iyelewge umtıldı. Tiykarınan XX ásirdiń ekinshi yarımında júzege kelgen áne usınday dóretiwshilikke meyillik dárejesi ilgeri óz aldına halda bolǵan eki klasstaǵı muzıkalıq oy-óris dástúrlerinń úlkemizde ajıralmaslıǵına erisilgenligi menen de xarakterlenedi. Sol sebepten kóp dawıslılıq metod penen jaratılǵan túrli janrlardaǵı kórkem tárepten bárkamal, klassik shıǵarmalar ruwxıy qádiriyatlarımızdıń dúnyadaǵı abıroyın jáne de arttırdı. Muzıkalıq mádeniyatımızdıń jańa baǵdarı bolǵan ózbek simfoniyalıq muzıkası 70-80-jıllarda aldıńǵı sapqa shıǵıp alǵanın eslep óteyik. Bul orında respublikamızda, qońsılas hám bir qatar sırt mámleketlerde ótkerilgen abıraylı mádeniy ilajlar, koncert, kórik-tańlaw hám de festivallarda úlken tabıs menen atqarılǵan ózbek poemaları, syuitaları, uvertyuraları, fantaziyalar, saz koncertler hám simfoniyalar xalıq aralıq muzıka jámáátshiligi dıqqat-itibarın qayta-qayta ózine tartqan. Búgingi kúnde ózbek muzıka kórkem óneri tek ǵana haqıyqıy dástúriy kórinislerinde emes, al kompozitorlıq baǵdarlarında da xalıq aralıq kólemde barǵan sayın keńirek tán alınbaqta. Máselen, 30-jıllardıń ekinshi yarımında jaratılǵan Aleksey Kozlovskiydiń dawıs hám simfoniyalıq orkestrine mólsherlengen «Tanovar» poeması, «Lola» syuitasi, Reyngolpd Glierdiń «Ferǵana bayramı» uvertyurası tıńlawshılarǵa elege shekem bir dúnya zawıq baǵıshlap kelmekte. Simfoniyalıq orkestr qatnasında atqarıwǵa mólsherlengen ólmes ashılıw dárejesindegi shıǵarmalar arasında Mutal Burhonovtıń jeke, xor hám simfoniyalıq orkestr ushın «Alisher Nawayıǵa oda»sı, Muxtor Ashrafiy, Georgiy Mushelp, Sulaymon Yudakovlardıń bir qatar simfoniyalıq shıǵarmaları, Doni Zokirovtıń «Lirikalıq poema»sı, Boris Nadejdinniń «Balalarǵa» syuitası, Ikrom Akbarovtıń «Shayır esteligine», «Epikalıq poema»ları, «Samarqand gúrrińleri» dúrkini, Sayfi Jalildiń «Samarqandnama» simfoniyası, Twlqin Qurbanovtıń simfoniyalıq namaları, Mirsodiq Tojievtiń «Shayır muhabbatı» poeması hám 19 simfoniyaları, Mirxalil Mahmudovtıń 3 simfoniyası, Nurilla Zokirov, Mustafo Bafoev, Rustam Abdullaev, Habibullo Rahimov, Bahrullo Lutfullaev hám basqa dóretiwshilerdiń tabısları muzıkalıq mádeniyatımız rawajlanıwına múnásip úles bolıp qosıldı.

Juwmaq. Joqarıda aytılgan pikirlerden kelip shıǵıp, milliy-ruwxıy qádiriyatlarǵa húrmet ruwxında tárbiyalawǵa baslı wazıypalardan dep qaralıp atırǵan bir waqıtta pedagog tárbiyashılar tayarlawǵa baǵdarlanǵan joqarı oqıw ornılarında bolajaq qánigelerdi milliy qádiriyatlarımızdıń úlken bolaqlarınan esaplanǵan milliy muzıka, sonıń ishinde klassik muzıka járdeminde estetikalıq tárbiyalaw áhmiyetli pedagogikalıq másele ekenligi anıqlandı. Sebebi keleshekte balalar tárbiyasınday názik hám juwapkershilikli taraw iyesi bolǵan oqıwshılarda klassik muzıkaǵa muhabbat oyatıw, qızıqtırıw, olardıń mazmunı hám mánisin úyreniwdi xoshametlew arqalı gózzallıqtı seziw, qádirlew sezimin, sol arqalı xalıqqa, Watanǵa bolǵan muhabbatın qáliplestiriw estetikalıq tárbiya sistemasında úlken áhmiyetke iye bolıwı gúmansız.

Paydalanılǵan adebiyatlar

1. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. -T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashryoti, 1993.
2. Badiiy asarlar vositasida estetik tarbiya berish. -T.: O‘qituvchi, 1978. - 49 b.
3. Gudkova E.A., Vaseleva A.V. Ashula darsligi metodikasi. -T.: O‘rta va Oliy maktab, 1963. -146 b.

SAZ ÁSBABLAR TARIYXÍ HÁM RAWAJLANÍWÍ

Askarova Ziywar Kóshkinbaevna – *docent*
asqarovaziywar74@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

ИСТОРИЯ И РАЗВИТИЕ МУЗЫКАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ

Аскарова Зийвар Кошкинбаевна – *доцент*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

HISTORY AND DEVELOPMENT OF MUSICAL INSTRUMENTS

Askarova Ziywar Kushkinbaevna – *Associate Professor*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Tayanch so‘zlar: san’at, madaniy meros, madaniyat, folklor, musiqa, cholg‘u, diapazon, oktava, jirov, sozanda, doston.

Rezyume. Dunyoda qaysi xalq yashab, tarixda o‘z izini qoldirmasin, u o‘zining oltin merosi - san’ati bilan dunyoga mashhur bo‘lib qoladi. Xalqimiz tomonidan yaratilgan madaniy meros o‘ziga xos xalq madaniyatining o‘sishi va rivojlanishiga qo‘shilgan ulkan hissadir.

Ключевые слова: искусство, культурное наследие, культура, фольклор, музыка, музыкальный инструмент, диапазон, октава, сказитель, музыкант, эпос.

Резюме. Какой бы народ ни жил в мире, оставляя свой след в истории, он остается известным миру благодаря своему золотому наследию - искусству. Культурное наследие, созданное нашим народом, является огромным вкладом в рост и развитие самобытной народной культуры.

Key words: art, cultural heritage, culture, folklore, music, musical instrument, range, octave, jirov, musician, dastan.

Summary. No matter what nation lives in the world, leaving its mark in history, it remains known to the world thanks to its golden heritage - art. The cultural heritage created by our people is a huge contribution to the growth and development of our unique national culture.

Kirisiw. Saz ásbablar - adamzat mádeniyatınıń eń áyyemgi hám qádirli bólimleriniń biri. Olar arqalı adamlar óz sezimlerin, oy-pikirlerin hám turmıs tájiriybesin bildiredi. Saz áspablardıń payda bolıwı adamzat tariyxınıń erte dáwirlerine barıp taqaladı. Ásirese, házirgi zaman muzıkası da sol áyyemgi saz áspablardıń rawajlanıwı nátiyjesinde payda bolǵan. Tarıyxıy dereklerden málim bolǵanınday qaraqalpaq xalqı uzaq ótmishten berli Orta Aziyada jasawshı ásirese ózbek, túrkmen, qazaq xalıqları menen territoriyalıq hám ekonomikalıq jaqtan tıǵız baylanısta jasap kelgenligi belgili.

Dúnyada jasawshı qaysı bir xalıq bolmasın óziniń izinde qaldırıp ketken tarıyxında, óziniń altın miyrası bolǵan kórkem óneri menen dúnyaǵa tanılıp jasap qaladı. Bizińxalqımız dóretken mádeniy miyraslar ózine tán bolǵan xalıqlıq mádeniyattıń ósip rawajlanıwına qosqan úlken úlesi bolıp tabıladı.

Orta Aziya xalıqlarınıń ishinde ózbek, túrkmen, qaraqalpaq, qazaq xalıqlarınıń ádebiyatı menen kórkem óneri, muzıkasınıń jaqınlıǵı túrk tilles bolıp bir-biri menen tıǵız baylanısta rawajlanıp kelmekte. Biraq mádeniyatı, kórkem óneri, folkloı rawajlanbaǵan xalıqtıń óz dáwirinde qanshama mártlik islerdi islegenine qaramay atı umtılatuǵını belgili. Álbette xalıqtıń arxitekturalıq kórkem óneri de oǵan eskertkish sıpatında belgi bolıwı múmkin. Biraq ádebiyattıń, muzıkanıń qúdiretine teń keletuǵın shıǵarma joq sebebi, bularda sol xalıqtıń arzıw-ármanları, ideyaları, muń-zarları, tariyxı, áwládtan-áwládqa jetip bara beredi.

“Ruwxıy baylıq materiyallıq baylıqtan mıń ese ústin turadı”- dep aytqanınday, ruwxıy baylıqtıń tiykarı bolǵan,-muzıka bul aqıl-oy, pikirdiń karamatlı bulaǵı bolıp tabıladı.

Ótmishke bir dıqqat awdarsaq, muzıka óneri eń eskiden kiyatırǵan óner ekenligin, onı ata-babalarımız ómirinde dúnyaǵa atın shıǵarǵan ne bir ullı insanlar, óz dáwiriniń aldaǵı adamlarınıń ómirinde, olardıń dóretiwshilik miynetleri, izleniwleri, ayrıqsha orın tutqanlıǵın kóremiz. Orta ásirlerde ózleriniń ilimdegi jańalıqları menen shıǵıstı jáhánge tanıtqan Al Farabiy, Ibn Sino, Abduraxman Jomiy, Omar Xayyam-qusaǵan hám.t.b. dóretiwshilik miynetleri pikirimizdiń ayqın dálili bola aladı. Solardan Al Farabiy óziniń kóplegen shıǵarmaları menen hám “kitab al musiqiy al kibr” - (katta musiqa kitabı) menen úlken ataqqa iye.

Onda muzıka óneriniń tariyxı, rawajlanıw nızamlıqları, muzıka izertlewde ilimiy hám teoriyalıq máseleleri aytılǵan bolsa “Ixso ul-ulum” (ilimlerdiń kelip shıǵıwı) atlı shıǵarmasında muzıkanıń insan organizmine tásir etetuǵın kúshi haqqında jaqsı pikirler júrgizedi.

Abduraxman Jomiy muzıka sesleriniń adam ruwxına tásiri hám tárbiyalıq áhmiyeti haqqında pikir júrgizgen bolsa, Alisher Nawayınıń “Maxbub ul-kulub”- shıǵarmalarında muzıka ilimi, onıń insan ómirinde tutqan ornı, muzıka hám gózzallıq tárbiyası, ótmishtegi hám óz zamanınıń jetik sazendeleri, muzıka dóretiwshileri, hafızları haqqında hár tárepleme keńnen maǵlıwmat beredi.

Qaraqalpaq xalqınıń erte zamanlardan berli payda bolıp, waqıttıń ótiwi menen áste-áste rawajlanıp, xalıqtıń estetikalıq talaplarına juwap berip kelgen bir qatar muzıkalıq saz-áspabları bar. Ulıwma alǵanda olar orta Aziya xalıqlarınıń saz-áspablarınıń forması (pishimi), qurılısı hám shertiw usılları boyınsha júdá uqsas boladı. Biraq, qaraqalpaq xalıq saz-áspablarında atqarıw texnikası (ásirese duwtarda) júdá bay bolıp keledi.

Áyyemgi dáwirlerde adamlar tabıyattı baqlap, onıń dawısların qaytalawǵa háreket etken. Dáslepki saz áspabları tábiyǵıy materiyallardan - tas, aǵash, súyek hám teriden jasalǵan. Mısalı, urıp shertiletuǵın saz áspablar, (dawılpaz, baraban tásirindegi áspablar) eı áyyemgi túrlerinen biri bolıp esaplanadı. Olar arqalı adamlar ritm jaratqan hám bir-biri menen baylanıs ornata alǵan. Keyinirek demli saz áspablar payda boldı. Olar kóbinese súyekten, yamasa qamsıtan jasalǵan. Bul saz áspablar arqalı dawıstı basqarıw hám muzıkalıq saz áspabta saz shertiw múmkin bolǵan. Mısalı, surnay, sıbızǵı sıyaqlı saz áspablardı atawǵa boladı.

Tarlı saz áspablar bolsa keyinirek rawajlandı. Olar aǵash korpustan hám tartılǵan sımlardan turadı. Dúnyaǵa tanılǵan dombıra, duwtar, qobız, sıyaqlı saz áspablar sol túrge kiredi. Bul saz áspablar arqalı namalar hám qosıqlar keń tarqalǵan. Orta ásirlerde saz áspablar jáne de jetilisiw jolına tústi. Evropada skripka, fortepiano sıyaqlı saz áspablar payda boldı. Shıǵıs hám Orta Aziyada bolsa milliy saz áspablar jetilisiw menen birge, muzıakalıq dástúrler bayıdı. Házirgi dáwirde saz áspablar ádebiy, klassikalıq hám zamanagóy muzıkada keń qollanıladı. Elektron saz áspablar payda bolıp, muzıkanıń múmkinshiliklerin keńeytti.

Qaraqalpaq xalqınıń arasında keńnen tarqalǵan saz-ásbablarınan eń áyyemgisi **“Qobız”** esaplanadı. **Qobız** - saz ásbabı qaraqalpaq, qazaq, qırǵız xalıqlarınıń eń áyyemgi muzıkalıq áspabı. Qazaqlarda ol qılqobız dep te ataladı. Ol házirge deyin jırawlardıń negizgi saz áspabı bolıp kelmekte. Entsiklopediyalıq dereklerge qaraǵanda qobız shama menen VÍ-ásirde payda bolǵan. Onıń payda bolıwı sol dáwirdıń jazba ádebiyatınıń dástan hám danalıq sózleriniń, namalar hám sazlarınıń, sonday-aq, saz-áspablarınıń dóretiliwine úlken úles qosqan shayır, sazende hám nama dóretiwshi Qorqıt atanıń atı menen tikkeley baylanıslı bolǵan. Buǵan Qorqıt atanıń jazba poemaları, ol haqqında xalıq awzında saqlanıp kelgen ańızları guwa bola aladı.

Qobız óziniń qurılısı boyınsha júdá ápiwayı hám texnikalıq múmkinshilikleri sheklengen bolıp keledi. Sol dáwirdiń talabına baylanıslı qobızdıń gewdesi jiyde aǵashtan, tómengi súyir tárepi túyeniń yamasa jas baspaqtıń terisi menen qaplanıp tarları tartqıshı attıń quyrıq jalınan soǵılǵan boladı.

Qobız tiykarǵı eki bólekten quraladı: gewdesi hám dástesi. Gewdesi terektiń japıraǵına uqsap tómengi bólegi teri menen qaplanadı. Teri ızǵarlay tartılıp, kepkennen keyin qattı tartılıp turadı. Teriniń ústinde suw qabaqtan islengen tiyek ornalastırıladı. Tiyektiń ústine eki tar tartıladı, olar dástениń bas betine ornatılǵan eki qulaq arqalı tartılıp sazlanadı.

Tarlardıń kerekli jerlerine barmaqlardı basıw menen hám tarlardı tartqısh arqalı terbeliske keltiriw menen hár qıylı bálentliklerdegi sesler shıǵarılıp namalar shertiledi. Tartqıshı tarlardı terbeltetuǵın qural bolıp, ol qattı shıbıqtan (jıńǵıl, jiyde, erikten) islenedi. Shıbıqqa attıń quyrıq jalınan juwanlıǵı 1-sm ge shamalas bir tutam qıl tartıladı. Tartqıshtıń qılın azıraq ıǵallap onıń menen tarlardı kesesine súykep terbeliske keltiredi. Bul terbelisten muzıkalıq ses payda boladı hám ol tiyek arqalı terini terbeltedi.

Teriniń terbelisi gewdeniń oyılması arqalı gúńirenip ses shıǵaradı. Qobızdıń sesti pás (iri) bolıwı sebepli saltanatlı, qáwipli, oylanıw sezimlerdi tıńlawshınıń oyında elesletedi. Jırawlar qobızdı shertkende oń qolı menen tartqıshtı uslap, shep qolınıń barmaqları menen tarlardı basıp muzıkalıq shıǵarmalardı atqaradı.

Qobızdıń tutas hám qurama túrleri ushırasadı. Qurama qobızdıń gewdesi hám dástesi bólek bolıp dásteni gewdedegi oyıqqa jaylastırıw arqalı qobız jıynaladı. Qobızdıń bunday túri jırawlardıń el gezip atlı-eshekli júrgende onı qorjınına salıw ushın islengen. Qobız kvartaǵa sazlanadı, biraq tarlardıń bálent pásligi jırawlardıń dawısınıń bálent pásligine baylanıslı boladı.

Qobızdıń diapazonı (ses kólemi) bir yarım oktavaǵa deyin boladı. Ol tiykarınan jırawlar

aytqan qosıq hám jır-tolǵawlarǵa qosılıp shertiledi. Biraq qobızǵa arnalǵan jeke sazlarda ushırasadı. Qobız sazı ásirler boyı óziniń júdá ápiwayı qurılısına qaramastan estetikalıq talaplarına juwap berip kelmekte. Sońǵı jılları qobız áspabı qaytadan islenip shıǵıladı. Sonıń nátiyjesinde onıń tarları tórtew boldı, ses shıǵarıw qásiyetleri kúsheydi hám texnikalıq múmkinshilikleri arttı. Ol xalıq sazları orkestrine kirgizilip jeke atqarıwshı sazlar qatarına kóterildi. Demek saz áspablar tariyxı-adamzat tariyxınıń ajıralmas bólegi. Olar dáwirler ótken sayın ózgerip, jetilsip otırdı. Házirgi kúnde de saz ásbablar adamlar arasında ruwxıy baylanıstı kúsheytip, mádeniyattı rawajlandırıwda úlken rol atqarıp kelmekte.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Q.Maqsetov «Qaraqalpaq jıraw-baqsıları» 1983.
2. V.Shafrannikov «Karakalpakskie narodnıe pesni» Moskva 1958.
3. T.Adambaeva «Qaraqalpaq muzıkasınıń tariyxınan» 1985.
4. Muzıka tariyxı boyınsha oqıw qollanbalar.

SAHNA NUTQINING PSIXOFIZIOLOGIK VA LINGVOPRAGMATIK ASOSLARI HAMDA BO‘LAJAK AKTYORLARDA NUTQIY KOMPETENSIYANING SHAKLLANISH MUAMMOLARI

Elmira Ataniyazova – *o‘qituvchi*
ataniyazovaelmira@gmail.com
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ И ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СЦЕННОЙ РЕЧИ И ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У БУДУЩИХ АКТЕРОВ

Элмира Атаниязова – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

PSYCHOPHYSIOLOGICAL AND LINGUOPRAGMATIC FOUNDATIONS OF SCENE SPEECH AND PROBLEMS OF FORMATION OF SPEECH COMPETENCE IN FUTURE ACTORS

Elmira Ataniyazova – *teacher*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Tayanch so‘zlar: sahna nutqi, nutqiy kompetensiya, fonatsiya, artikulyatsiya, prosodiya, diafragmal nafas, paralingvistika, lingvopragmatika, teatr pedagogikasi.

Rezyume. Mazkur maqolada sahna nutqining psixofiziologik, akustik-fonetik va lingvopragmatik asoslari kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, bo‘lajak aktyorlarda nutqiy kompetensiyaning shakllanish jarayonida yuzaga keladigan artikulyatsion, respirator, prosodik va psixoemotsional muammolar ilmiy jihatdan asoslanadi. Tadqiqot natijalari sahna nutqini rivojlantirishda multidissiplinar metodologiya zarurligini ko‘rsatadi.

Ключевые слова: сценическая речь, речевая компетенция, фонация, артикуляция, просодия, диафрагмальное дыхание, паралингвистика, лингвопрагматика, театральная педагогика.

Резюме. В данной статье на основе комплексного подхода анализируются психофизиологические, акустико-фонетические и лингвопрагматические основы сценической речи. Также научно обоснованы артикуляционные, респираторные, просодические и психоэмоциональные проблемы, возникающие в процессе формирования речевой компетенции у будущих актеров. Результаты исследования указывают на необходимость мультидисциплинарной методологии в развитии сценической речи.

Key words: stage speech, speech competence, phonation, articulation, prosody, diaphragmatic breathing, paralinguistics, linguopragmatics, theater pedagogy.

Summary. This article analyzes the psychophysiological, acoustic-phonetic, and linguopragmatic foundations of stage speech based on a comprehensive approach. Also, articulatory, respiratory, prosodic, and psycho-emotional problems arising in the process of forming speech competence in future actors are scientifically substantiated. The research results indicate the need for a multidisciplinary methodology in the development of stage speech.

Sahna nutqi aktyorlik san’atining fundamental komponentlaridan biri bo‘lib, u verbal kommunikatsiyaning estetik jihatdan qayta ishlangan va akustik parametrlar orqali boshqariladigan shaklini ifodalaydi. Oddiy og‘zaki nutq spontan va situativ xarakterga ega bo‘lsa, sahna nutqi maqsadga yo‘naltirilgan, auditoriyaga moslashtirilgan va semantik yuklama bilan boyitilgan diskursiv jarayondir. Shu bois uni o‘rganish lingvistika, psixofiziologiya, akustika hamda teatr pedagogikasi integratsiyasi asosida amalga oshirilishi lozim. Zamonaviy teatr ta’limi tizimida nutqiy tayyorgarlik aktyorning professional kompetensiyasini shakllantiruvchi bazaviy omil sifatida qaraladi. Biroq amaliy kuzatuvlar bo‘lajak aktyorlarda nutq apparatining yetarli darajada rivojlanmaganligi sahnaviy ifoda samaradorligini pasaytirishini ko‘rsatmoqda. Mazkur tadqiqot nazariy tahlil, pedagogik kuzatuv, qiyosiy tahlil va tizimli yondashuv metodlariga asoslanadi. Sahna nutqining psixofiziologik mexanizmlari inson nutq apparati faoliyatining ilmiy konsepsiyalari asosida o‘rganildi. Shuningdek, aktyorlik yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar nutqidagi tipik kamchiliklar pedagogik monitoring asosida umumlashtirildi.

Sahna nutqi murakkab psixofiziologik jarayon bo‘lib, markaziy nerv tizimi, respirator apparat va artikulyatsion organlarning integrativ faoliyatiga tayanadi. [1.42] Fonatsiya jarayonida subglottal bosimning barqarorligi ovozning intensivligi va

tembrini belgilaydi. [2.35] Diafragmal nafasning shakllanmaganligi fraza oxirida ovoz pasayishi, intonatsion kontur buzilishi va fonatsion charchoq kabi holatlarni keltirib chiqaradi.

Akustik-fonetik jihatdan sahna nutqi intensivlik, chastota diapazoni, tembr va rezonans parametrlari bilan tavsiflanadi. Rezonatorlardan samarali foydalanish ovozning jarangdorligini oshiradi va auditoriyaga ta’sir kuchini kuchaytiradi. Aksincha, ovozning “siqilgan” yoki tor diapazonda ishlatilishi nutqning monotonlashuviga olib keladi.

Prosodik komponent sahna nutqining ekspressivlik darajasini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Intonatsion modellashtirish, logik urg‘ularni aniqlash va pauza tizimidan ongli foydalanish dramatik mazmunni ochib berishga xizmat qiladi. Prosodik komponentlar – ritm, temp, intonatsiya – dramatik mazmunni ochishda muhim rol o‘ynaydi. [3.28] Prosodik monotonlik ko‘pincha diskursiv tafakkur yetishmasligi yoki ichki psixoemotsional to‘siqlar bilan bog‘liq bo‘ladi. Lingvopragmatik nuqtayi nazardan sahna nutqi illokutiv va perlokutiv effektlarni yuzaga keltiruvchi kommunikativ akt sifatida namoyon bo‘ladi. Aktyor tomonidan ifodalangan replika informativ funksiya bilan birga emotsional-ta’sirchanlik funksiyasini ham bajaradi. Paralingvistik vositalar – tembr, dinamika, pauza, vibratsion xususiyatlar – semantik ma’noni chuqurlashtiradi. Lingvopragmatik nuqtayi nazardan sahna nutqi illokutiv va perlokutiv effektlarni yuzaga keltiruvchi kommunikativ akt sifatida talqin etiladi. [4.19]

Pedagogik kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak aktyorlarda artikulyatsion disfunksiya, diksiya buzilishlari, respirator nomutanosiblik va sahna qo‘rquvi keng tarqalgan. Stress sharoitida mushaklar gipertonusi artikulyatsion apparat erkinligini cheklaydi, natijada fonemalar noaniq realizatsiya qilinadi. Bu esa nutqning akustik ravshanligini pasaytiradi. Sahna qo‘rquvi esa artikulyatsion aniqlik va fonatsion barqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatadi. [5.64] Nutqiy kompetensiyani shakllantirishda kompleks yondashuv zarur. Artikulyatsion mashqlar, diafragmal nafasni avtomatlashtirish, rezonatorlar bilan ishlash, intonatsion modellashtirish hamda psixotexnik mashqlar o‘zaro integratsiyada olib borilishi lozim. Akustik monitoring va ovoz yozuvlari asosida tahlil qilish esa pedagogik samaradorlikni oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, sahna nutqi ko‘p komponentli psixofiziologik va lingvopragmatik tizim sifatida aktyorlik mahoratining markaziy elementi hisoblanadi. Bo‘lajak aktyorlarda nutqiy kompetensiyaning shakllanishi artikulyatsion aniqlik, respirator tayanch, prosodik moslashuvchanlik va psixoemotsional barqarorlikning uyg‘un rivojlanishini talab etadi. Teatr ta’limida sahna nutqini o‘qitish multidissiplinar yondashuv asosida tashkil etilgandagina yuqori kommunikativ va estetik samaradorlikka erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axmedov O. Teatr san’ati va aktyorlik mahorati. – Toshkent: O‘zbekiston, 2015
2. Sobirov R. Sahna nutqi va nutqiy tayyorgarlik. – Toshkent: Fan, 2012. – B. 35.
3. To‘raqulov S. Prosodiya va sahna nutqi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2016.
4. Yodgorov N. Lingvopragmatika va sahna nutqi. – Toshkent: Fan, 2014.
5. Karimov D. Sahna qo‘rquvi va psixotexnik mashqlar. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.

ИЗИМБЕТ ЖЫРАЎ ПИРАЛИЕВ (1880-1940)

Саламат Аяпов – *доцент*
Jiraw_s@mail.ru
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

ИЗИМБЕТ ЖИРАУ ПИРАЛИЕВ

Саламат Аяпов – *доцент*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

IZIMBET ZHYRAU PIRALIEV

Salamat Ayapov – *associate professor*
Berdakh Karakalpak State University

Таянч сўзлар: қўбиз, жиров, бахши, достон, мусиқа.

Резюме. XIX асрнинг охири XX аср бошларида Қорақалпоғистоннинг жанубий туманларида яшаб, қорақалпоқ жиров санъати тарихига сезиларли даражада ҳисса қўшган атоқли жировлардан бири Изимбет жиров бўлиб, унинг ҳаёти ва ижоди, фарзанлари ва навиралари ҳақида мазкур мақолада олдин ҳеч бир манбаларда учрамаган маълумот келтирилган.

Ключевие слова: кобыз, жиров, бахши, эпос, музыка.

Резюме. Изимбет жыраў, один из известных жырау, живший в конце XIX – начале XX века в южных районах Каракалпакстана и внесший значительный вклад в историю каракалпакского жыраўского искусства, – его жизнь и творчество, а также информация о его детях и внуках, ранее не встречавшаяся ни в одном источнике, представлена в данной статье.

Key words: kobyz, jirov, bakhshi, dastan, music.

Summary. One of the most famous jiraw (traditional Karakalpak storytellers and musicians) was Izymbet jiraw, who lived in the southern regions of Karakalpakstan in the late 19th and early 20th centuries and made a significant contribution to the history of Karakalpak jiraw art. This article presents information about his life and work, his children and grandchildren, which has not been found in any other sources before.

Изимбет жыраў XIX әсирдиң шама менен 80-жыллары туўылған болып, Қарақалпақстанның арқа районларының бири болған Қараөзек районының бурынғы Калинин атындағы совхоздың аймағында жасап өткен. Изимбет Қарақалпақтың Қарамойын руўынан болып, әкесиниң аты Пиралий деген киси болған. Изимбет жыраў 1940-жыллары қайтыс болған ҳәм Қараөзек районы, Калинин совхозы, Атанай аўылы, Шытлы деген әўлиеге

жерленген.

Изимбет жыраўдың өмири ҳәм дөретиўшилигине қызығып изленип көргенимизде, оның хаялы, перзентлери ҳәм шакирти хаққында мағлыўмат табыў бахтына мияссар болдық. Оны төмендегише бөлискимиз келип отыр…

Изимбет Тахтакөпирли Әўез ийшанның қызы Сарыгүл деген қыз бенен шаңарақ тиклейди. Олардан ул перзент болмайды, бирақ та төрт қыз перзенти болған. Олар Узайда, Убайда, Жаңыл ҳәм Мерихан деген қызлары болып, Изимбет жыраўдың қобызы ҳәзирги ўақытта төртинши қызы Мериханның 1955-жылы туўылған улкен баласы Ешнияздың үйинде жүда жақсы ҳалында сақланып турыпты. Ешнияз ҳәзир-де Шымбай районы Тазғара аўыл пухаралар жыйыны (3-аўыл) да жасайды. [1] Биз, бул 100 жылға шамалас турған қобызды барып көргенимизде қобыздың дүзилиси бурынғы ескише исленгенлиги, ағашы болса жийде ағашынан алынған болып, жыллар даўамында тәбийий қарайғанлығын, териси де бурынғы жол менен яғный кәсаның артқы тәрепине шеге менен емес, сол териниң өзи менен баўланып байланғанлығын көриўге болады.

Бирақ кейин ала қобызға лак пенен боялып безеў берилген екен. Өкинишли тәрепи биз бул қобыздың даўысын тыңлап көре алмадық, себеби қобыздың бир тары бар да, ал бир тары үзилип қалған ҳәм тийеги да жоқ екен. Даўысын еситпесекте бир әсирге шамалас ўақыт сақланған қарақалпағымның бундай қара ғобызын усы күнге шекем көздиң қарашығындай сақлап келген пидайы әўладқа тәсийин қалып, шексиз рахмет айтыўдан басқа сөз жоқ.

Изимбет жыраўдың екинши қызы Убайда кемпир ақлықларын аўытып отырып әкеси Изимбет жыраўдан еситкен нама, қосықларын ыңылдап айтып жүретуғын болған, сонда баласы Сапарнияз *«апа мына ыңылдап жүрген намаларыңыз бизлердиң да қулағымызға сиңип қалдығо»* дегенинде *«Ҳаў балам, мен Изимбет жыраўдың қызыманғо, мениң де ақлықларым ишинен бақсы я жыраў шықса әжеп емес»* [2] деген сөзлерин жаслығында кемпир апасынан еситкенлигин бақсы Мақсет Аекеев еске түсиреди.

Және де, Мақсет аға апасы Убайда кемпирден Изимбет жыраўдың устазы ким болған деп сораў бергенинде *«әкем Изимбеттиң Нубалулла жыраў деген устазы болған екен, соннан тәлим алған, оны өзи айтып отыратуғын еди»* [3] деп айтқан екен. Лекин, Қаллы Айымбетовтың 1968-жылғы «Халық даналығы» китабының 74-бети ҳәм 1988-жылы қайта басып шығарылған «Халық даналығы» китабының 70-бетинде келтирилген Қарақалпақ жыраўларының генеалогия-шежире кестесинде Изимбет жыраў Абдирасуўли (Кәл бала) жыраўдың шәкирти қатарында келтирилген.

1957-жыл Хожамберген Рамбергенов Есемурат жыраўдан Алпамыс дәстанын жазып алған ўақтында, оның әкеси Нурабулла жыраўдың шәкиртлери хаққында да жазып алған қолжазбасы бар болып, сол қол жазбаның өзинде де Изимбет жыраўды Нурабулла жыраўдың шәкиртлери қатарында жоқ екенлигин көриўге болады. [4]

Және бир дерек, Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы оқытыўшысы Зийўар Асқарованың «Сазларына Сырлас сәзенди» атлы монографиясында Изимбет жыраўдың устазы Абдирасуўли (Кәл бала) деген мағлыўмат берилген, ал Асқар жыраў Бекеевти болса Изимбет жыраўдың шәкирти деп келтирип өткенлигин көриўимизге болады. [5.11-12]

Абдирасуўли (Кәл бала) ниң устазы атақлы Нурабулла жыраў болып есапланады. Демек, Изимбет жыраў дәслеп Нурабулла жыраўдан тәлим алған яки пәтия алған, кейин ала болса Нурабулланың ең айтқыш, атақлы ҳәм исенимли шәкиртлериниң бири болған Абдирасуўли (Кәл бала) жыраўдан қобыз намаларын, жыраў жолларын үйренген болыўы мүмкин деп шамалаймыз…

Жуўмақлап айтқанда, Изимбет жыраў Пиралиев Қарақалпақ жыраўлық өнериниң бүгинги күнге шекем жетип келиўине, шәкирт таярлаў сыяқлы шынжырма-шынжыр киятырған дәстүрине, дәстанларымыздың раўажланыўына және де байыўына өзиниң жолы ҳәм өзине тән өзгешелиги менен үлесин қосқан уллы жыраўлардың бири деп мақтаныш пенен айта аламыз.

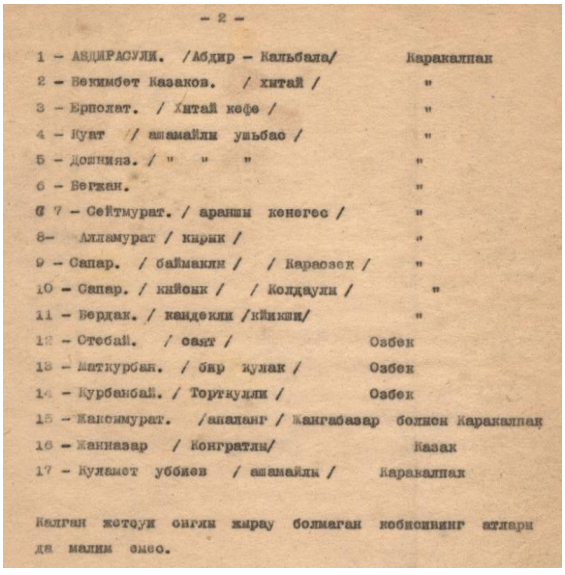
- 2 -

1 – АБДИРАСУЛИ. /Абдир – Кальбала/ Каракалпак
2 – Бекимбет Казаков. / хитай / "
3 – Ерполат. / Хитай кефе / "
4 – Куат / ашамайлы ушьбас / "
5 – Дошнияз. / " " " "
6 – Бегжан. "
7 – Сейтмурат. / аранши кенегес / "
8– Алламурат / кырык / "
9 – Сапар. / баймаклы / / Караозек / "
10 – Сапар. / кийсык / / Колдаулы / "
11 – Бердак. / кандекли /кйикши/ "
12 – Отебай. / саят / Озбек
13 – Маткурбан. / бир кулак / Озбек
14 – Курбанбай. / Торткулли / Озбек
15 – Жаксымурат. /апаланг / Жангабазар болысы Каракалпак
16 – Жанназар / Конгратлы/ Казак
17 – Куламет уббиев / ашамайлы / Каракалпак

Калган жетеуи онглы жырау болмаган кобисининг атлары да малим емес.

Пайдаланылған әдебиятлар ҳәм дереклер

1. С.Аяпов дала жазыўлары 2025-жыл Нөкис қаласы.
2. Хожамбергенов Рамбергенниң дала жазыўлары 1957-ж. Қоңырат районы.
3. З.Асқарова «Сазларыңа сырлас сәзенде» Нөкис 2023-ж. 11-12-бб
4. Қ.Айымбетов «Халық даналығы» Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968-ж. 74-бет.

SAXNA HÁREKETI HÁM GÚRESI PÁNINDE AKROBATIKALÍQ SHÍNÍĠÍWLARDÍŃ TEORIYALÍQ HÁM ÁMELIY ÁHMIYETI

Baxiyeva Bibinaz – *oqıtıwshı*
bakhieeva@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ АКРОБАТИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ В СИСТЕМЕ СЦЕНИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ И СЦЕНИЧЕСКОГО БОЯ

Бахиева Бибиназ – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THEORETICAL AND PRACTICAL SIGNIFICANCE OF ACROBATIC EXERCISES IN THE SYSTEM OF STAGE MOVEMENT AND STAGE COMBAT

Baxiyeva Bibinaz – *teacher*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Tayanch so‘zlar: sahna harakati, akrobatik mashqlar, aktyorlik mahorati, jismoniy tayyorgarlik, koordinatsiya, plastika, sahna kurashi, tana erkinligi, teatr san’ati.

Rezyume. Mazkur maqolada sahna harakati va kurashi fanida akrobatik mashqlarning o‘rni, ularning aktyor jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishdagi ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Akrobatik elementlarning sahnaviy ifoda vositasi sifatidagi roli, koordinatsiya, muvozanat va tana plastikasini shakllantirishdagi ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot natijasida akrobatik mashqlar aktyor ijrosining ishonchliligini oshiruvchi muhim omil ekanligi asoslab beriladi.

Ключевые слова: сценическое движение, акробатические упражнения, актёрское мастерство, физическая подготовка, координация, пластика, сценический бой, телесная выразительность, театральное искусство.

Резюме. В данной статье рассматривается роль акробатических упражнений в системе сценического движения и сценического боя, а также их значение в развитии физической подготовки актёра. Анализируется влияние акробатических элементов на формирование координации, равновесия и пластики тела. Подчёркивается значение акробатики как выразительного средства сценического действия. В результате исследования обосновано, что акробатические упражнения являются важным фактором повышения достоверности актёрского исполнения и сценической выразительности.

Key words: stage movement, acrobatic exercises, acting skills, physical training, coordination, body plasticity, stage combat, physical expressiveness, theatrical art.

Summary. This article examines the role of acrobatic exercises in the system of stage movement and stage combat, as well as their importance in developing an actor’s physical training. The study analyzes the impact of acrobatic elements on coordination, balance, and body plasticity. The expressive function of acrobatics in stage performance is also highlighted. The research concludes that acrobatic exercises are an essential factor in enhancing the credibility and expressiveness of an actor’s performance.

Kirisiw. Zamanagóy teatr kórkem óneri jıldam rawajlanıp atırǵan bir dáwirde aktyordan tek psixologiyalıq terenge emes, bálkim joqarı dárejedegi fizikalıq tayarlıq ta talap etiledi. Sahnalıq obrazdı tolıq hám isenimli jaratıw úshin aktyor denesin erkin basqara alıwı, plastikalıq háreketlerdi anıq hám maǵınalı orınlay alıwı zárúr. Usı jaǵdayda saxna háreketi hám gúresi pánleri teatr táliminiń ajıralmas bóligi retinde úlken áhmiyetke iye bolıp tabıladı.

Akrobatikalıq shınıǵıwlar bolsa usı fizikalıq tayarlıqtıń eń nátiyjeli qurallarınıń biri esaplanadı. Olar aktyordıń dene múmkinshiliklerin keńeytip qalmay, bálkim onıń saxnadagi ekspressivligini, ritm seziwin hám dinamizmin de rawajlandıradı. Ásirese, urıs sahnaları, plastik spektakllar hám eksperimental teatr túrlerinde akrobatikalıq elementlerdiń roli ayırıqsha seziledi. Sonıń menen birge, akrobatika tek texnikalıq sheberlik emes, bálkim aktyordıń psixofizikalıq jaǵdayın birlestiriwshi faktor retinde de qaraladı. Dene hám sezim uyǵunlıǵı sahnalıq isenimliliktiń tiykarı bolıp tabıladı. Usı maqala saxna háreketi hám gúresi sistemasında akrobatikalıq shınıǵıwlardıń teoriyalıq negizlerin hám ámeliy áhmiyetin tereńirek ashıp beriwge qaratılǵan.

Metodlar: izertlew procesinde tómendegi ilimiy metodlardan paydalanıldı:

Analitikalıq metod - saxna háreketi hám akrobatikaǵa tiyisli ilimiy ádebiyatlar úyrenildi.

Salıstırıw metodi - túrli teatr mekteplerindegi fizikalıq tayarlıq sistemaları salıstırıldı.

Baqlaw usılı - saxna shınıǵıwları hám ámeliy shıǵıwlar tallandı.

Ámeliy metod - akrobatikalıq shınıǵıwlardıń aktyorlar tayarlıǵına tásiri úyrenildi.

Nátiyjeler: Izertlew nátiyjeleri akrobatikalıq shınıǵıwlardıń aktyor tayarlıǵına kompleks tásir etetinligin kórsetti. Olardıń tiykarǵı nátiyjeleri tómendegishe tolıqtırıldı:

1. Fizikalıq qabiletlerdi kompleks rawajlandırıw

Akrobatika kúsh, shıdamlılıq, tezlik hám epchillikti bir waqıtta rawajlandıradı. Bul komponentler saxnalıq háreketlerde stabil hám isenimli orınlawdı támiyinleydi.

2. Koordinaciya hám kinestetik sezimni jetilistiriw

Akrobatikalıq shınıǵıwlar dene bólimleriniń uyǵunlı háreketin qáliplestirip, aktyordıń keńislikti sezew qabiletin arttıradı. Bul bolsa murakkap mizanscenalardı dúzgenizde áhmiyetli.

3. Plastikalıq ekspressivlikti rawajlandırıw

Dene plastikasınıń jetiliswi aktyorǵa sózden tısqarı ifoda quralların paydalanıw imkaniyatın beredi. Natıyjada sahnalıq obraz terengeyedi.

4. Psixologiyalıq isenimlilik hám erkinlik

Qıyın elementlerdi úyreniw hám orınlaw aktyorda óz kúshine senimdi arttıradı. Bul sahnadaǵı qorqınsh hám qısılıwdı azaytadı.

5. Saxna gúresi úshin bazalıq tayarlıq

Akrobatika qáwipsiz qulaw, sekiriw, teńsalmaqlılıqtı saqlaw sıyaqlı elementler arqalı saxna sawashlarınıń texnikalıq negizin jaratadı.

6. Jaralanıw qáwpin azaytıw

Turaqlı shınıǵıwlar muskullar men baylamlardı bekemlep, saxnalıq jaraqatlanıw ihtimalın tómenletedi. Ámeliy nátiyjeler. Tómendegi akrobatikalıq shınıǵıwlar nátiyjeli dep tabıldı: alǵa hám artqa aylanıw (gimnastikalıq oramlar), qol ústinde turıw shınıǵıwları, sekiriw hám teńsalmaqlılıq shınıǵıwları, juplıqta orınlanatuǵın elementler.

Talqılaw: Alınǵan nátiyjeler teatr pedagogikası teoriyası men ámeliyatında akrobatikalıq tayarlıqtıń universallıǵın tastıyıqlaydı. Dúnya teatr mekteplerinde (Stanislavskiy, Meyerhold, Grotowski sistemasında) fizikalıq tayarlıqqa beriletin úlken áhmiyet bul bağıttıń ilmiy negizge iye ekenligin kórsetedi. Ásirese, Meyerholdtıń biomekanika teoriyası hám Grotowskiniń “fizikalıq teatr” kontseptsiyası dene arqalı ifodalawdıń tiykarı retinde akrobatikalıq elementlerdi qollanıwdı kúshli qollap-quwatlaydı. Bul jaǵday akrobatikanı tek qosımsha mashq emes, bálkim aktyorlıq texnikanıń ajıralmas bóligi retinde qaraw kerek ekenligin kórsetedi.

Sonıń menen birge, zamanagóy teatrda multimediya hám plastik teatr túrleriniń keńeyiwine baylanıslı, aktyordan talab etiletin fizikalıq qabiletler de artıp barmaqta. Bul bolsa akrobatikalıq tayarlıqtı oqıw protsessine sistemalı túrde engiziwdi talap etedi.

Ámeliy baqlawlar sonı kórsetedi, eger shınıǵıwlar metodikalıq dúzilis penen alıp barılsa, olar tek fizikalıq emes, bálkim psixologiyalıq stabillikti de qáliplestiredi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, akrobatikalıq shınıǵıwlar saxna háreketi hám gúresi sistemasınıń tiykarǵı komponentleriniń biri bolıp tabıladı. Olar aktyordıń fizikalıq tayarlıǵın kompleks rawajlandırıp qalmay, bálkim onıń saxnalıq ekspressivligi hám obraz jaratıw múmkinshiliklerin de keńeytedi.

Izertlew nátiyjeleri sonı tastıyıqlaydı: akrobatikalıq shınıǵıwlar koordinaciya, plastika, teńsalmaqlılıq hám psixofizikalıq uyǵunlıqtı rawajlandırıw arqalı aktyorlıq sheberlikti joqarı basqışqa kóteredi. Sonday-aq, olar saxna gúresi elementlerin qáwipsiz hám isenimli orınlaw úshin zárúr tiykar jaratadı. Bul bolsa teatr praktikasında úlken áhmiyetke iye.

Keleshekte akrobatikalıq tayarlıqtı oqıtıwda innovaciyalıq pedagogikalıq texnologiyalardı engiziw, individual yondasıwlar negizinde shınıǵıw dasturların jetilistiriw hám teatr tálimine integraciyalaw máseleleri aktuallı bolıp qala beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Stanislavskiy K.S. — Aktyorning o‘z ustida ishlashi.
2. Meyerhold V.E. — Teatr biomekanikasi asoslari.
3. Chexov M.A. — Aktyor texnikasi.
4. Grotovski J. — Kambag‘al teatr sari.
5. O‘zbekiston teatr san’ati bo‘yicha ilmiy to‘plamlar.
6. Aktyorlik mahorati va sahna harakatiga oid o‘quv qo‘llanmalar.

XIX ÁSIRDIŃ 60-70-JÍLLARÍNDAǴÍ RUS MUZÍKA MÁDENIYATÍ

Zarlıq Bekbergenov – *docent*
zarliqbekbergenov735@gmail.com
Ózbekstan kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

РУССКАЯ МУЗЫКАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА 60-70-Х ГОДОВ XIX ВЕКА

Зарлық Бекбергенов – *доцент*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

RUSSIAN MUSICAL CULTURE OF THE 60-70S XIX CENTURY

Zarlıq Bekbergenov – *Associate Professor*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Tayanısh sózler: M.P.Musorgskiy, A.P.Borodin, N.A.Rimskiy-Korsakov, P.I.Chaykovskiy, M.A.Balakirev, milliy ózgeshelik, muzıkada rus folklorı, opera, simfoniya, konservatoriyalar, muzıka óneriniń demokratizaciyalanıwı, V.V.Stasov.

Rezyume. XIX ásirdiń 60-70-jılları rus muzika mádeniyatı tariyxında eń jarqın hám jemisli dáwirlerden biri boldı. Bul dáwir jámiyettegi demokratiyalıq ózgerisler, XIX ásirdiń 60-jıllarındaǵı reformalar, milliy sana-sezimniń artıwı menen baylanıslı milliy muzıka kórkem óneriniń kúshli rawajlanıw dáwiri. Dáwir orayında kompozitorlardıń M. A. Balakirev, M. P. Musorgskiy, A. P. Borodin, N. A. Rimskiy-Korsakov hám S. A. Kyuidi birlestirgen "Qúdiretli top" (Jańa rus muzıkalıq mektebi) dóretiwshilik birlespesi xızmet kórsetedi. Kompozitorlar M. I. Glinka hám A. S. Dargomijskiy dástúrlerine súyenedi, rus folklorı, tariyxıy syujetler hám xalıq obrazlarınan belsene paydalanadı, xalıq turmısın real sáwlelendiriwge hám muzikanıń milliy ózgesheligin tastıyıqlawga umtıladı. P.I.Chaykovskiydiń dóretiwshiligi, N.G.Rubinshteynovlardıń muzika bilimlendiriwin professionallastırıwga bagdarlangan iskerligi de bir waqitta rawajlandı.

Ключевые слова: русская музыкальная культура, 60–70-е годы XIX века, «Могучая кучка», Новая русская музыкальная школа, М. П. Мусоргский, А. П. Бородин, Н. А. Римский-Корсаков, П. И. Чайковский, М. А. Балакирев, национальная самобытность, русский фольклор в музыке, опера, симфония, консерватории, демократизация музыкального искусства, В. В. Стасов.

Резюме. 60-70-е годы XIX века стали одним из самых ярких и плодотворных периодов в истории русской музыкальной культуры. Это время мощного расцвета национального музыкального искусства, связанного с демократическими преобразованиями в обществе, реформами 1860-х годов и ростом национального самосознания. В центре эпохи — деятельность творческого содружества композиторов «Могучая кучка» (Новая русская музыкальная школа), которое объединило М. А. Балакирева, М. П. Мусоргского, А. П. Бородина, Н. А. Римского-Корсакова и Ц. А. Кюи. Композиторы опирались на традиции М. И. Глинки и А. С. Даргомыжского, активно использовали русский фольклор, исторические сюжеты и народные образы, стремились к реалистическому отражению жизни народа и утверждению национальной самобытности музыки. Параллельно развивалось творчество П. И. Чайковского, а также деятельность А. Г. и Н. Г. Рубинштейнов, направленная на профессионализацию музыкального образования. В эти годы были открыты Русское музыкальное общество (1859), консерватории в Петербурге (1862) и Москве (1866), Бесплатная музыкальная школа. Значительно расширился спектр жанров: опера, симфония, камерно-вокальная и инструментальная музыка достигли высокого уровня.

Key words: russian musical culture, 1860s–1870s, “Mighty Handful,” New Russian School of Music, M.P.Mussorgsky, A.P.Borodin, N.A.Rimsky-Korsakov, P.I.Tchaikovsky, M.A.Balakirev, national identity, Russian folklore in music, opera, symphony, conservatories, democratization of musical art, V.V.Stasov.

Summary. The 1860s and 1870s marked one of the most vibrant and fruitful periods in the history of Russian musical culture. This was a time of tremendous flourishing in national musical art, linked to democratic transformations in society, the reforms of the 1860s, and the growth of national consciousness. At the heart of this era was the creative collaboration of the composers known as the “Mighty Handful” (the New Russian School of Music), which brought together M. A. Balakirev, M. P. Mussorgsky, A. P. Borodin, N. A. Rimsky-Korsakov, and C. A. Cui. The composers drew on the traditions of M. I. Glinka and A. S. Dargomyzhsky, actively utilized Russian folklore, historical themes, and folk imagery, and sought to realistically reflect the life of the people and affirm the national identity of music. At the same time, the creative work of P. I. Tchaikovsky was developing, as were the activities of A. G. and N. G. Rubinstein, aimed at professionalizing music education. During these years, the Russian Musical Society (1859), conservatories in St. Petersburg (1862) and Moscow (1866), Free Music School.

Kirisiw. Ótken ásirdiń 60-70-jıllarınan baslap rus muzikasınúń gúllep jaynap-jasnaw dáwiri baslandı. XVIII ásirdiń aqırında Rossiyada professional kompozitorlıq mekteptiń jaratılıw dáwiri bolıp, XIX ásirdiń birinshi yarımında Glinka menen belgilengen rus klassik muzıkasınıń Rossiyadan tısqarıdaǵı áhmiyetin belgilegen bolsa, endi rus muzıkası pútkil Evropa muzıka óneriniń kelesi rawajlanıwın belgilep beriwshi jetekshi muzıkalıq mádeniyatınıń birine aylanadı. Bul dáwirde óz dóretiwshiliginde rus jámiyetinin turmısın tereń sáwlelendiriwshi hám kóp qırlı belgili kompozitorlar jetilisip shıǵa basladı. "Boris Godunov" operası sıyaqlı ólmes shıǵarmalar jaratıldı,. hám de Musorgskiydiń "Xovancina," Borodinniń "Knyaz Igor," Rimskiy-Korsakovtıń "Pskovityanka," Chaykovskiydiń "Evgeniy Onegin," Chaykovskiydiń "Aqquw kóli" baleti, Borodinniń Birinshi hám Ekinshi simfoniyası, Chaykovskiydiń dáslepki tórt simfoniyası hám basqalar. Biraq bul dáwirde tek ǵana jarqın shıǵarmalar dóretiw menen belgilenbegen. Pútkil muzıkalıq jámiyette túpkilikli ózgerisler júz berdi. Usı waqıtqa shekem tek aristokratlardıń saray teatrlarında hám úy-ruwzıgershilik sharayatında rawajlanıp kelgen rus muzıkası endi keń auditoriyaǵa iye boldı. Muzıka kórkemónerin úgit-násiyatlaytuǵın koncert shólkemleri payda boldı. Teatrlarga tamashagóyler: studentler, ziyalılar kele basladı. Koncertlik turmıstıń rawajlanıwı kóplegen belgili atqarıwshılardıń atları menen tıǵız baylanıslı boldı. sazendeler, qosıqshılar, olardın arasında pianinoshılar tuwısqanlar Anton hám Nikolay Rubinshteynler, skripkashılar G.Venyavskiy hám L.Auer, violonchelshiler Stravinskiy, I.A.Melnikov, Y. F.Platonova, E. A. Lavrovskaya, P. A. Xoxlov, M. A. Slavina hám basqalar. Opera janrınıń rawajlanıwına dirijyor E.F.Napravnik úlken úles qostı. 1859-jılı Peterburgta A.G.Rubinshteyn baslaması menen "Rossiyada muzıkalıq bilimlendiriw hám muzıkaǵa talǵamdı rawajlandırıw hám milliy talantlardı xoshametlew" maqsetinde Rus muzıkalıq jámiyetiniń (RMO) dúziliwi en úlken tariyxıy waqıya boldı. Rubinshteyn kórnekli muzika jámiyetlik gayratkeri, pianist, kompozitor hám dirijyor bolip, RMO koncertlerine ózi basshılıq etti. Keń tınlawshılar bul jerde birinshi márte Bax hám Gendel, Betxoven hám Mendelson hám basqa da kóplegen iri kompozitorlardıń shıǵarmaları menen tanıstı. Tez arada RMO bólimleri Rossiyanıń iri qalalarında - Moskva, Kiev, Kazan, Saratovta payda boldı. [1] Jańa muzika basqarmasınıń baslıǵı M.A.Balakirev hám xormeyster G.Ya.Lomakin tárepinen shólkemlestirgen Biypul muzika mekteplerinin koncertleri de úlken rol oynadı. Balakirev basqarıwında bul jerde tiykarınan rus kompozitorlarınıń shıǵarmaları atqarılatuǵın edi. Glinka hám Dargomıjskiy shıǵarmaları menen birge jańa shıǵarmalar - jas rus muzıkantlarınıń jańa jazılǵan shıǵarmaları da atqarılıp turdı. Birinshi ret Biypul muzıka mektebiniń koncertlerinde zamanagóy shet el kompozitorları Berlioz, List, Shumannıń bir qatar iri shıǵarmaları atqarıldı. Rus jámiyeti aldında jergilikli muzıkalıq kadrlar mashqalası júdá úlken áhmiyetke iye boldı. Oǵan shekem Rossiyada birde-bir arnawlı muzıka oqıw ornı bolmaǵan Peterburgta RMO janında muzika klassları hám 1862-jılı Rossiyada birinshi konservatoriya ashıldı. Rubinshteyn onıń birinshi direktorı boldı. 1866-jili Moskva konservatoriyası ashılıp, ogan N.Rubinshteyn basshılıq etti. Peterburg sıyaqlı ol da haqıyqıy muzıkalıq bilimlendiriw hám aǵartıwshılıq orayına aylandı. XIX ásirdiń ekinshi yarımında eki konservatoriyada kóplegen belgili muzikantlar - kompozitorlar hám atqarıwshılar jetilisip shıqtı. Peterburg konservatoriyasınıń dáslepki pitkeriwshileri arasında P.I.Chaykovskiy ayrıqsha ajıralıp turadı, ol bilim alıwdı tamamlaǵannan keyin Moskva konservatoriyasında professor lawazımın iyelegen. 1871-jili Peterburg konservatoriyası professorları qatarına N.A.Rimskiy-Korsakov kirdi. 60-70-jılları muzika ilimi hám muzikalıq sın tarawında úlken ózgerisler júz berdi. 60-jılları Nekrasovtıń dóretiwshiliginde diyxanlar teması kóbirek óz kórinisin taptı. Onıń ólmes dóretpeleri "Komu na Rusi jit xorosho," "Ayaz, qızıl murın" hám basqa da kóplegen shıǵarmalar tek ǵana sociallıq dúzimniń jaramsızlıǵın ashıwlı túrde áshkaralaw emes, al diyxanlardıń miynetine, kúshli, gózzal xalıq xarakterine shın mánisindegi gimn sıpatında xızmet etti. Rus kompozitorları óziniń shıǵarmalarında xalıq turmısınıń obrazların sheberlik penen sáwlelendiriwdi. Bul baǵdarda M.P.Musorgskiy hámmeden aldın baratırgan edi. Xalıq turmısınan kórinisler, haqıyqatlıq hám mergenlik penen tań qaldıratuǵın diyxanlar ortalıǵınan shıqqanlardıń muzıkalıq portretleri Musorgskiydiń 60-jıllardıń kamer-vokal muzıkasına qosqan úlesin quraydı. Rus muzıkası, kórip turǵanımızday, pútkil kórkem ónerdiń rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı edi. XIX ásirdiń 90-jıllarında shegaralanıwdıń tiykargı sızıgı bir tárepten Anton Rubinshteyn, RMO hám konservatoriya, ekinshi tárepten Balakirev basshılıq etken hám tariyxqa "Qudiretli topar" atı menen kirgen kompozitorlar toparı ortasında ótti. [2] "Qudiretli topar" quramına ulıwma dóretiwshilik principler menen baylanısqan bes kompozitor kirgen: "Qudiretli topar," yamasa onı

Balakirev krujogı dep te ataydı, óz dáwirinin xarakterli kubılısı edi. Keyingi áwladtıń kóplegen Peterburg kompozitorları, sonıń ishinde, Glazunov, Lyadov hám basqalar "Qudiretli topar" dóretiwshilik principleri tiykarında tárbiyalanǵan.

Ulıwma aytqanda, "kuchkistler" hám olardıń shákirtleri tárepinen kórsetilgen baǵdar "Jańa rus muzika mektebi" degen ataqqa iye boldı. Eki jetekshi baǵdar arasındaǵı ayırmashılıqlar mánisi tómendegilerden ibarat edi. Rubinshteyn rus muzikasınıń tabıslı rawajlanıwın kásiplik bilim alıw hám Rossiyada jumisshi klası endigina qáliplese baslagan dáwirdin gayratkerleri "parod" degende diyqanlardı názerde tutqan. aǵartıwshılıq penen baylanıstırdı. (Joqarı mamanlıqtaǵı muzıkalıq kadrlardı tárbiyalaw isinde birinshi rus konservatoriyasınıń ayrıqsha tariyxıy roli haqqında joqarıda aytıp ótildi). Biraq sonıń menen birge, Rubinshteynniń muzıkalıq kózqarasları bir qansha ilimiyligi menen ajıralıp turadı. Muzıka kórkem ónerиniń ullı klassikleri aldında tájim etip, ol, ásirese, óz iskerliginiń dáslepki dáwirinde Glinka principlerin hám milliy-rus muzıkalıq usılın rawajlandırıw zárúrligine jeterli dárejede baha bermedi. Balakirevshiler, kerisinshe, Glinka isin dawam ettiriw hám rus muzika dóretiwshiliginiń xalıqlıq, milliy tiykarı ushın gúresti baslı orınǵa qoydı (joqarıda aytıp ótilgenindey, Biypul muzika mektebiniń koncertlerinde rus kompozitorlarınıń shıǵarmaları úzliksiz úgit-násiyatlandı). "Kuchkistlik" kózqaraslardıń kúshli tárepi de usında edi. Biraq olardıń ázziligi sonda edi, kompozitorlardıń dóretiwshilik baslamaların xalıq dástúrleri tiykarında erkin kórsetiw ushin gúreste olar sistemalı kásiplik bilim alıw zárúrligin tómen bahaladı hám dáslep konservatoriyaga isenimsizlik hám hátte dushpanlıq penen qaradı, sebebi olar konservatoriyanı tek shet ellilerdiń náli dep biykar Biraq, ulıwma alǵanda, "Qudiretli topar" hám Chaykovskiy kompozitorları XIX ásir rus muzıkasındaǵı eń demokratiyalıq tendenciyalardıń wákilleri sıpatında teńdey bolıp qalsa da, hár qıylı jollardı basıp ótti. "Kuchkistler" dóretiwshiliginde tiykarǵı temalar rus xalqınıń turmısı, tariyxı, xalıq isenimleri hám ápsanaları boldı, olardıń muzıkalıq tiliniń tiykarı bolsa diyxanlar qosıqları boldı. Chaykovskiy bolsa lirik sıpatında ózin tolıq kórsete aldı hám onıń muzıkalıq tili qalalıq qosıq-romans usılın tereńlestiriw tiykarında qáliplesti. Joqarıda atap ótilgenindey, aldınǵı lagerdiń ayırım wákilleri arasındaǵı kelispewshilikler rus muzıkasınıń ulıwma ilgerilemeli háreketine kesent bermedi, al, kerisinshe, oǵan járdemlesti.

Búgingi kúnde de biz XIX ásirdiń ekinshi yarımında rus muzıka mádeniyatınıń ulıwma tariyxıy rawajlanıwına óz úlesin qosqan hár bir muzıkalıq jámietlik ǵayratkerge, hár bir baǵdarǵa múnásip orın ajıratamız. 60-70-jıllarda sazendeler dóretiwshiligi tar milliy sheńberde sheklenbegen. Bul hám basqa da kóplegen faktler rus muzika mádeniyatınıń basqa xalıqlar muzikası menen baylanıslarınıń tereńleskenliginen derek beredi. Rus muzıkasınıń basqa millet mádeniyatlarınıń obrazları, syujetleri hám tásirli quralları menen bayıwı onıń sheńberin keńeytti, tınlawshılardıń sheńberin keńeytti. Rus muzıkantları islegen istiń ullılıǵı, eger onıń patsha Rossiyasınıń húkimdar toparları, cenzura hám reakciyalıq baspasóz wákilleriniń turaqlı qarsılıǵı sharayatında ámelge asırılǵanın eske túsirsek, jáne de ayqın kórinedi. Saraydaǵılar burınǵıday rus muzıkasın unatpay, sırt ellerdiń modalı muzıkashılarına berilip ketti. Imperator opera teatrı saxnasına rus avtorlarınıń operaları qıyınshılıq penen kirip keldi hám kóbinese qısqartılǵan kóriniste qoyıldı M.I.Glinkanıń "Ruslan hám Lyudmila" hám Dargomijskiydin "Rusalka" sıyaqlı, Musorgskiydiń "Boris Godunov" spektakliniń qoyılıw tariyxı xarakterli mısal boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. История русской музыки: в 10 т. Т. 7: 70–80-е годы XIX века. Ч. 1 / Ю. В. Келдыш, Л. З. Корабельникова и др. — М.: Музыка, 1994.

2. Келдыш Ю. В. Русская музыка XVIII–XIX веков. — М., 1985 (или соответствующие разделы многотомных изданий).

3. Орлова Е. М. Лекции по истории русской музыки. — М., 1979 (или поздние издания).

4. Асафьев Б. В. Русская музыка XIX и начала XX века. — Л., 1979.

5. Русская музыкальная культура второй половины XIX века: основные тенденции развития (учебные материалы и статьи по теме).

6. Стасов В. В. Статьи о музыке (избранное). — М., 1974–1977 (статьи, в которых введено понятие «могучая кучка»).

7. Козлова Н. П. Русская музыкальная литература: учебник для ДМШ. 3 год обучения. — М.: Музыка, 2003–2004.

8. Логачёва Н. В. Развитие русской музыкальной культуры второй половины XIX – начала XX вв.: приоритеты и тенденции. — М.: Мир науки, 2023.

XALÍQ ARTISTI AYÍMXAN SHAMURATOVA DÓRETIWSHILIGINIŃ DÁSLEPKI BASQÍSHLARÍ

Darushova Darixa Kadirniyazovna – *oqıtıwshı*
darushovadarixa@gmail.com
O'zMKÓMI Nókis filialı

НАЧАЛЬНЫЕ ЭТАПЫ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАРОДНОЙ АРТИСТКИ АЙИМХАН ШАМУРАТОВА

Дарушова Дариха Кадирниязова – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE INITIAL STAGES OF THE CREATIVE ACTIVITY OF ACTRESS AYMKHAN SHAMURATOVA

Darushova Darixa Kadirniyazovna – *teacher*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Tayanısh sózler: teatr, dramaturg, aktyor, rejissyor, spektakl, dóretiwshi, repertuar.

Bul maqalada qaraqalpaq milliy teatr kórkem óneriniń qáliplesiwinde birinshi hayal aktrisa Ayımxan Shamuratovanıń dóretiwshilik jumısı talqılanǵan. Onıń balalıǵı, sociallıq ortalıǵı, kórkem ónerge kiriw jolı, aktyorlıq sheberliginiń qáliplesiw basqıshları ilimiy kózqarastan úyreniledi.

Rezyume. Bul maqalada qaraqalpaq milliy teatr kórkem óneriniń qáliplesiwinde birinshi hayal aktrisa Ayımxan Shamuratovanıń dóretiwshilik jumısı talqılanǵan. Onıń balalıǵı, sociallıq ortalıǵı, kórkem ónerge kiriw jolı, aktyorlıq sheberliginiń qáliplesiw basqıshları ilimiy kózqarastan úyreniledi.

Ключевые слова: драматург, театр, актёр, режиссёр, спектакль, создатель, репертур.

Резюме. В данной статье анализируется творческая деятельность первой женщины-актрисы Айимхан Шамуратова в процессе формирования каракалпакского национального театрального искусства. Ее детство, социальная среда, путь в искусство и этапы становления актерского мастерства рассматриваются с научной точки зрения.

Key words: theater, playwright, actor, director, play, creator, repertoire.

Summary. In this article, the creative activity of the first female actress, Aymkhan Shamuratova, is analyzed within the process of the formation of Karakalpak national theater art. Her childhood, social environment, entry into the field of art, and the stages of the development of her acting skills are examined from a scholarly perspective.

Kirisiw. Qaraqalpaq milliy teatrı XX ásir baslarında qáliplese baslaǵan bolıp, onıń rawajlanıwında dáslepki aktyor hám aktrisalardıń ornı sheksiz. Ásirese, jámiyette hayallardıń saxnaǵa shıǵıwı ádewir quramalı hám qarama-qarsılıqlı process bolǵan. Usı kózqarastan, birinshi hayal aktrisalardan biri Ayımxan Shamuratovanıń dóretiwshiligi tek ǵana kórkem óner emes, al jámiyetlik rawajlanıw kózqarasınan da úlken áhmiyetke iye. Bul maqalada Qaraqalpaq milliy teatr kórkem óneriniń qáliplesiw procesinde birinshi hayal aktrisa Ayımxan Shamuratovanıń dóretiwshilik jumısı tallanadı. Onıń balalıq dáwiri, sociallıq ortalıq, kórkem ónerge kirip keliwi hám aktyorlıq sheberliginiń qáliplesiw basqıshları ilimiy jaqtan sáwlelendiriledi.

Usıllar. Bul ilimiy maqalanı sáwlelendiriwde klassifikaciyalıq, tariyxıy-biografiyalıq, salıstırmalı hám kompleksli qatnas tallaw usıllarınan paydalanıldı. Izertlew procesinde Ayımxan Shamuratovanıń dóretiwshilik jumısı, atap aytqanda, onıń teatr kórkem ónerine kirip keliwi hám dáslepki qáliplesiw basqıshları ilimiy-teoriyalıq hám tariyxıy jaqtan tallandı. Sonday-aq, aktrisanıń saxnadaǵı dáslepki obrazları, atqarıw sheberligi hám kórkemlik qatnası onıń dóretiwshilik rawajlanıwı konteksinde úyrenildi. Onıń dóretiwshilik jumısın qáliplestirgen sociallıq ortalıq, teatr mektebi hám ustazlardıń tásiri tariyxıy-biografiyalıq kózqarastan tallandı.

Nátiyjeler hám talıqlaw

Ayımxan Shamuratova 1917-jılı Qońırat rayonında tuwılǵan. Onıń balalıǵı awır sociallıq sharayatlarda, jetimlik hám jarlılıqta ótken. Erte jasta ákesinen ayırılıwı onıń ómirine ayrıqsha tásir etken. Ákesi Turdımámbet waqtında duwtar shertiw hám qosıq aytıwǵa qızıqqan hám awıl ishinde toy-merekelerde qosıq aytıp, tapqan azlı-kemli tabısı menen shańaraǵın terbetken. Bul jaǵday Ayımxanda kórkem ónerge bolǵan dáslepki qızıǵıwshılıqtıń qáliplesiwine tiykar jaratqan. Ayımxannıń qosıq aytıwǵa bolǵan qábileti balalıǵınan belgili bolǵan. Ol kúndelikli miynet processlerinde de qosıq aytıp,

átiraptaǵılardı tań qaldırǵan. Bul jaǵday onıń tábiyǵıy talant iyesi ekenligin kórsetedi. Sonday-aq, onıń dóretiwshilikke bolǵan umtılısında shańaraqlıq ortalıq, milliy qádiriyatlar hám xalıq awızeki dóretiwshiligi áhmiyetli rol atqarǵan. Ásirese, qaraqalpaq xalqınıń bay mádeniy miyrası, dástúriy saxna kórinisleri hám folklor elementleri onıń estetikalıq talǵamınıń qáliplesiwine tásir etken. Sonıń menen birge, mektep hám jergilikli mádeniyat mákemelerindegi shıǵıwları arqalı ol óziniń aktyorlıq qábiletin kórsete baslaydı. Bul basqısh onıń keleshekte aktrisalıq jolın tańlawında sheshiwshi áhmiyetke iye bolǵan. Biraq sol dáwirdiń sociallıq ortalıǵında qızlardıń saxnaǵa shıǵıwı maqullanbaǵan. Onıń anası, ájaǵası hám jaqınları da onıń aktrisa bolıwına qarsı bolıp, bul bolsa onıń keleshektegi dóretiwshilik jolındaǵı dáslepki tosıqlardan biri boldı. Sonda da ol bir kúni mektepte shólkemlestirilgen háwesker qosıqshılardıń tańlawında qatnasadı hám sonnan keyin ol teatrda islewge birinshi usınıstı aladı. Bul waqıya haqqında aktrisa bılay esleydi: “Kóp uzamay qaladaǵı teatrdıń direktorı meni shaqırıp alıp, — “Qarındasım, biziń teatrda isle. Úyińe jaqın. Barıp turasań. Sen mına dawısıńdı qorlama”, dedi. Soǹınan bilsem, bul Ábdiraman Ótepov dúzgen kolxoz teatrınıń direktorı Tólek aǵa Sarıbaev eken. Ábdiraman aǵa teatrdı shólkemlestirip bolıp, Tórtkúlge «Tań nurı» truppasına ketipti. Men bul biytanıs adamnıń aytqan sózine sonshelli quwansam da úydi, apam hám ájaǵamdı oyladım hám “... apamnan qorqaman... Apamnan hám ájaǵamnan ruxsat sorayın”, - dedim aqırı”. [1.14]

Ayımxan Shamuratovanıń teatrǵa kirip keliwi tosınnan emes, ishki umtılıs, kúshli talant hám isenim nátiyjesi buǵan tiykar bolǵan. Ol shańaraǵınıń qarsılıǵına qaramastan, teatrǵa qádem qoyadı hám dáslepki dóretiwshilik jumısın baslaydı. Bul processte ol qaraqalpaq teatr ónerinde óziniń salmaqlı dramaları hám bir-birinen ájayıp saxnalastırılǵan spektaklleri menen iz qaldırǵan Abdiraman Ótepov sıyaqlı ustazınan sabaq aladı. Hár qanday dóretiwshi sıyaqlı Aymxan Shaumratova da jumısınıń dáslepki basqıshında túrli qıyınshılıqlarǵa dus kelgen. Jańa ortalıqqa beyimlesiw, saxna talaplarına juwap beriw hám tamashagóy aldında ózin kórsetiw úlken erk-ıqrar hám miynetti talap etken. Ásirese, obrazlardı tereń ańlaw, olardıń ishki psixologiyasın ashıp beriw procesi aktrisadan úlken izleniwdi talap etken. Sonıń menen birge, ustazlar hám rejissyorlar menen birge islesiw onıń sheberligin arttırıwǵa xızmet etken. Ayımxannıń dáslepki rolleri ápiwayı bolsa da, ol tez arada tamashagóylerdiń itibarına túsedi. Ol rol atqarǵan spektakller arasında "Baǵdagúl," "Gúlsara" sıyaqlı shıǵarmalar úlken áhmiyetke iye. Onıń aktyorlıq sheberligi tábiyiylik, ishki sezimdi jetkeriw hám obrazǵa kirip ketiw sıyaqlı tárepleri menen ajıralıp turǵan. Ásirese, dramalıq obrazlardı atqarıwda ol úlken sheberlik kórsetken. Ol 1934-1935-jılları saxnalastırılǵan “Gúlsara” spektaklinde Aysara rolin kámine keltirip oynaydı. Párenjeni taslap, adamlarǵa ashıq júz benen qarawdı oylaǵan Aysara ákesi tárepinen ayawsız óltiriledi. Ayımxannıń bul roldi jaqsı atqarıwınıń jáne bir sebebi, Aysaranıń dárti óziniń dárti menen uqsaslıǵında. Sebebi Ayımxan da óziniń aktrisa bolıwına qarsı adamlar menen gúresiwine bul syujet únles bolıp ketedi. Sátli shıqqan spektakl haqqında sol waqıttaǵı Ózbekstan Ilimler akademiyasınıń xabarshısı Ismayl Saǵıytov “Qızıl Qaraqalpaqstan” (házirgi “Erkin Qaraqalpaqstan”) gazetasında recenziya járiyalaydı. [2.31] Maqalada “Ibrahim bay “qızıma párenjesin taslatpayman”, dep Aysaranı – (Ayımxandı) pıshaqlawına, ásirese adamlar Ayımxannıń obrazına, pıshaqlanıwına shıdap otıra almadı”, degen qatarlar da berilgen bolıp, onı oqıǵan awıl adamları A.Shamuratovanıń anasına kewil aytıp kele baslaydı. Sonda anası bul xabarǵa isenip, jalǵız sawın sıyırın satıp, onıń pulın Ayımxannan úlkeni Ámetke túyip berip, Tórtkúlge jiberedi. Bul waqıt teatr jámááti “Baǵdagúl” spektakline tayarlıq kórip atır edi. Qarındasın saxnada tiri kórgen ájaǵa quwanǵanınan sol waqıt birinshi mártebe Ayımxanǵa “Qaraǵım, teatrıńda isley ber, saw bolsań bolar, artist bolıwıńa men de, apań da qarsı emespiz, biraq jaqsı bolıp júr”, - dep razıshılıǵın bildiredi. Aymxan Shamuratovanıń dáslepki tabısları onıń talantın keń jámiyetshilikke kórsetti. Ol atqarǵan roller arqalı tamashagóyler qálbine jol taba aldı hám milliy teatr kórkem ónerinde óz ornın bekkemley basladı. Onıń atqarıwındaǵı obrazlar turmıslılıǵı, emocionallıq tásirsheńligi hám milliy ruwx penen únlesligi menen ajıralıp turadı. Bul bolsa onıń aktrisalıq sheberligi joqarı dárejede qálipleskeninen dárek beredi.

Ayımxan Shamuratovanıń dóretiwshilik jumısı ańsat bolmaǵan. Ol jámiyettiń qarsılıǵı, túrli qıyınshılıqlar, saxna sharayatlarınıń awırlıǵı sıyaqlı mashqalalardı jeńip ótken. Biraq, áne usı qıyınshılıqlar onıń erk-ıqrarın bekkemlep, haqıyqıy kórkem óner sheberi sıpatında qáliplesiwine xızmet etken.

Ayımxan Shamuratova Qaraqalpaq milliy teatr kórkem ónerиniń qáliplesiwinde áhmiyetli orın tutqan birinshi hayal aktrisalardan biri. Onıń dóretiwshiligi arqalı hayal-qızlardıń kórkem

ónerge kirip keliwi, milliy teatrdıń rawajlanıwı hám aktyorlıq mektebiniń qáliplesiwi sıyaqlı processler jedellesken. Sol ushın da onıń dóretiwshiligi tek ǵana qaraqalpaq teatrı emes, al ulıwma milliy mádeniyattıń rawajlanıwında da úlken áhmiyetke iye. Onıń ómiri hám dóretiwshiligi jas áwlad ushın úlgi bolıp xızmet etedi. Ásirese, kórkem óner jolındaǵı sabır, mártlik hám pidayılıq sıyaqlı pazıyletleri onıń dóretiwshilik miyrasınıń tiykarın quraydı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ansatbaev N. Teatr hám aktyor. Sabaqlıq. 2020.
2. Shamuratova A. Teatr meniń ómirim hám tágdirim. Nókis, Bilim, 2016.
3. Ismaylov Ajiniyaz Esbergenovich. «Ustoz taqdiri» spektaklida zamondosh obrazlar spektaklida zamondosh obrazlar talqini. GOLDEN BRAIN 1.13 (2023): 161-167.
4. Darushova Darixa Kadirniyazovna. "YOSH REJISSYORNING YANGI TALQINDAGI SPEKTAKLI." Oriental Art and Culture 5 (2024): 656-658.
5. Darushova Darixa Kadirniyazovna. "DOLZARBLIGINI YO'QOTMAGAN ASARNING QORAQALPOQ SAHNASIDAGI TALQINI." TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G 'OYALAR 1.1 (2025): 355-358.
6. Jaqsimuratova A.N. "QORAQALPOQ KINO SAN'ATIDA MILLIYLIK VA ZAMONAVIYLIKNING TASVIRLANISHI." Inter education & global study 3 (2025): 636-642.
7. Darushova D.K. "YAXSHI DRAMATURGIYA VA REJISSYOR YECHIMINING UYG 'UNLIGI." Inter education & global study 3 (2025): 628-635.

ОЙЫН ӨНЕРИНИҢ ҚӘЛИПЛЕСИЎИ ҲӘМ РАЎАЖЛАНЫЎЫ
(Балалар музыка ҳәм көркем өнер мектеби мысалында)

Алмагул Халилаева – *доцент ў.ў.а*
rozahalilaeva2@gmail.com
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ИГРОВОГО ИСКУССТВА
(На примере детской школы музыки и искусства)

Алмагул Халилаева – *и.о. доцент*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE ART OF GAMES
(On the example of a children's music and art school)

Almagul Khalilaeva – *Associate Professor*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Таяныш сөзлер: ойын, ойын өнериниң қәлиплесиўи, кадрлар мәселеси, хореография бөлимлери, көркем өнер мектеплери.

Резюме. Мақалада көркем өнер шәмениндеги жас нәўшелердиң ғумша ашыўы ҳәм оларға қаратылып атырған итибар, соңғы жыллары мәмлекетимизде мәденият ҳәм көркем өнерге қызығыўшы жасларымызды қоллап-қуўатлаў бағдарында нәтийжели ислер әмелге асырылып атырғанлығы сөз етиледи. Бүгинги күни бир ғана Қарақалпақстан Республикасында 24 балалар музыка ҳәм көркем өнер мектеби жумыс алып барылып атыр. Солардың ишинде пайтахтымыз Нөкис қаласы Есжан бақсы атындағы 1-санлы балалар музыка ҳәм көркем өнер мектеби мысалында сөз етиледи.

Ключевые слова: хореография, формирование танцевального искусства, кадровые вопросы, хореографические отделения, художественные школы.

Резюме. В статье рассказывается о расцвете молодых талантов в саду искусства и уделяемом им внимании, а также о том, как в последние годы в нашей стране проводится эффективная работа по поддержке молодежи, интересующейся культурой и искусством. В настоящее время только в Республике Каракалпакстан функционируют 24 детские музыкальные и художественные школы. В частности, на примере детской музыкальной и художественной школы No1 имени Эсджона бахши в нашей столице, городе Нукусе.

Key words: choreography, the formation of dance art, personnel issues, departments of choreography, art schools.

Summary. The article discusses the blossoming of young saplings in the garden of art and the attention being paid to them, as well as the effective work being carried out in our country in recent years to support young people interested in culture and art. Today, 24 children's music and art schools operate in the Republic of Karakalpakstan alone. Among them, the example of the Esjon Bakhshi Children's Music and Art School No. 1 in our capital, Nukus, is being discussed.

Данышпанларымыздан бири: «Тәрбия бахыттың безеги, бахытсызлықтың қорғаўшысы», - деген еди. Әлбетте, келешек әўладқа итибар бүгиннен басланады. Көркем өнер шәмениндеги жас нәўшелердиң ғумша ашыўы бүгин оларға қаратылып атырған итибар ҳәм тәрбияға байланыслы.

Соңғы жыллары мәмлекетимизде мәденият ҳәм көркем өнерге қызығыўшы жасларымызды қоллап-қуўатлаў бағдарында нәтийжели ислер әмелге асырылмақта. Бүгинги күни бир ғана Қарақалпақстан Республикасында 24 балалар музыка ҳәм көркем өнер мектеби жумыс алып барылып атыр. Солардың ишинде пайтахтымыз Нөкис қаласы Есжан бақсы атындағы 1-санлы балалар музыка ҳәм көркем өнер мектеби. 1976-жылы мектебимизде жаңадан сүўретлеў көркем өнер ҳәм хореография бөлимлери ашылып, биринширлер қатарында көркем өнер мектеби болды.

Хореография бөлиминде устазлардан Ж.Турдымуратов, Д.Юсупов, К.Атажанов, Г.Музапова, Т.Хожасовлар аяқ ойын сырларын оқыўшыларға үйретип билим берген дәслепки муғаллимлерден училищесин табыслы тамамлап, Ташкент мәмлекетлик хореография жоқары оқыў орнында билим алмақта. Жоқары ҳәм орта арнаўлы оқыў орынларында билим алып, театр ҳәм балет артистлери болып ислеп келмекте, Е.Смирнова Оренбург опера ҳәм балет театрында, А.Абдикамадов Нөкис мәденият ҳәм көркем өнер колледжине

хореография бөлими оқытыўшысы, Н.Мәмбетуллаев Москва қаласында Алла Духованың «Тодес» шоу балетинде, Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист И.Атағуллаева, Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист, Г.Жүзимбетова, «Әмиў толқыны» ансамбли солистлери, Л.Галиева Красноярск опера ҳәм балет театрында, А.Хасаншина Ташкент опера ҳәм балет театрында, Г.Грекова Алма-ата опера ҳәм балет Г.Сайманова Қазақстан Республикасы «Гулдер» ансамблинде жумыс ислеп атыр. Бөлиминде «Әмиў гүллери» ансамбли ашылып Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан Республикасы көлеминде өткерилип киятырған концерт бағдарламаларында турақлы қатнасып киятыр. Мектебимиздиң оқыўшылары массалық ҳәм жеке, заманагөй бал ойынлары бойынша, Республикамызда өткерилген «Санаат байрамы» көрик таңлаўында 6 мәрте лауреаты болды. Хореография бөлими республикалық балалар фонды менен биргеликте, Хожели балалар Мехрибанлық үйинде ҳәм Тахтакөпир районындағы шопан балалар мектеп интернатында қайырқомлық концертлерине қатнасты.

2008-жылы Түркменстан Республикасы Ашхабат қаласында өткерилген халықаралық балалар дөретиўшилик фестивалына «Әмиў гүллери» ансамбли қатнасып, қарақалпақ миллий ойынларын сахналастырып оқыўшылары менен жоқары дәрежели дипломға ийе болды. Түркменстан Республикасы Туркменбашы қаласында өткерилген халықаралық «Аваза 2010» ҳәм «Аваза 2013» балалар дөретиўшилик фестивалына «Әмиў гүллери» ансамбли қатнасып, қарақалпақ миллий ойынларын сахналастырып оқыўшылары менен жоқары дәрежели дипломларға ийе болып келди.

2015-жылы Беларуссия мәмлекети Могольёв қаласында өткерилген «Золотая пчёлка» халықаралық фестивалға «Әмиў гүллери» ансамбли хореографиялық композициясы менен қатнасып III дәрежели диплом менен сыйлықланды. 2016-жылы Россия мәмлекети Сочи қаласында өткерилген «Народные истоки» халыкаралык фольклор балалар фестивалына, «Әмиў гүллери» ансамбли хореографиялық жөнелиси бойынша қатнасып II дәрежели диплом менен сыйлықланды.

2017-жылы Қырғызстан Республикасында өткерилген «Иссиқ кўл дўстларни чорлайди» VI халыкаралық таңлаўда «Әмиў гүллери» ансамбли хореографиялық композициясы менен қатнасып II дәрежели диплом менен сыйлықланды. 2018-жылы Ташкент қаласында өткерилген, «Балалар музыка ҳәм көркем-өнер мектеплер арасында Республика ансамбллер» таңлаўының Өзбекстан Республикасы жуўмаклаўшы басқышында «Әмиў гүллери» ансамбли хореографиялық композициясы менен қатнасып, III дәрежели диплом менен сыйлықланды. 2019-жылы Ташкент қаласында өткерилген «Шарқ атиргули» халықаралық конкурс фестиваль таңлаўында «Әмиў гүллери» ансамбли II дәрежели диплом менен сыйлықланды.

2018-жылы оқыўшы ер балалар оқыўшылары арасында «Арал жигитлери» ансамбли тәрепинен оқытыўшысы К.Халмуратов тәрепинен шөлкемлестирилди. Өзбекстан көлеминде өткерилип киятырған концерт бағдарламаларын турақлы қатнасып келмекте. Қарақалпақстан Республикасы көлеминде көрик танлаўларға қатнасып сыйлы орынларды алып келмекте. 2020-жылы 25-март ҳәм 15-апрель айларында Чехия Республикасында онлайн тәризинде өткерилген таңлаўда хореография бағдары бойынша Ж.Шавкатова қатнасып II дәрежели диплом менен ҳәм Т.Кунназарова III дәрежели диплом менен сыйлықланды. Хореография бөлиминде ҳәзирги ўақытта 150 ден аслам оқыўшы ойын сырларын үйренип келмекте. Оларға тәжрийбели устазлар «Қарақалпақстан Республиқасына мийнети сиңген жаслар устазы» «Қарақалпақстан Республикасы халық тәлим ағласы» А.Халилаева, И.Швалова, Ж.Байымбетова, К.Халмуратов, Н.Палымбетовлар ойын сырларын үйретип келмекте. Бөлимимизде «Әмиў гүллери» ансамбли 1976-жылы ашылып Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан көлеминде өткерилип киятырған концерт бағдарламаларын турақлы қатнасып келмекте.

2021-жылы март айында Қарақалпақстан Республикасы көлеминде өткерилген «Балалар музыка ҳәм көркем өнер мектеплери Республикалық ансамбллер таңлаўын»да «Әмиў гүллери» ансамбли I дәрежели диплом менен сыйлықланды. Өзбекстан көлеминде өткерилетуғын таңлаўына жоллама алды.

2022-жылы 23-апрель күни Қарақалпақстан Республикасы көлеминде өткерилген «Балалар музыка ҳәм көркем өнер мектеплери Республика ансамбллер таңлаўын»да «Әмиў гүллери» ансамбли I дәрежели диплом менен сыйлықланды, Өзбекстан көлеминде өткерилетуғын таңлаўына жоллама алды. 2024 – жылы бөлимимиздиң «Әмиў гүллери»

ансамбли ҳәм «Арал жигитлери» ансамбли Ташкент қаласында өткерилген «Шарқ атиргули» халықаралық конкурс фестиваль таңлаўында қатнасып «Арал жигитлери» ансамбли I дәрежели диплом хәм де «Әмиў гүллери» ансамбли киши топар қызлары II дәрежели диплом үлкен топар қызлары III дәреже диплом менен сыйлықланды.

1976-2026-жылда бул өзин машақатлы ҳәм мақтанышлы 50 жыллық тарийхы ишинде хореография жөнелиси бойынша көркем өнер шеберлерин, жетик қәнигелерди, елимиздиң мақтанышы болған талантлы жасларымызды тәрбиялап, миллий хореографиямыздың раўажланыўына өзиниң салмақлы үлесин қосып киятыр. Хореография бөлиминде ҳәзирги ўақытта 6 оқытыўшы талантлы жасларымызға хореография жөнелиси бойынша билим бермекте. Устазларымыздан атап өтсек: «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген жаслар устазы», «Қарақалпақстан Республикасы халық тәлим ағласы» Алмагуль Халилаева, «Ўатан пидайысы» көкирек нышан белгиси ийеси Ирина Швалова, Жулдыз Байымбетова, Карамат Халмуратов, Индира Айтжанова, Бахрам Мәмбетмуратовлар жасларға ойын өнери сырларын үйретип келмекте.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Е.А.Петросова. Каракалпакский танец. Ташкент. - 1960 ж.
2. 1 санлы Есжан бақсы атындағы балалар музыка ҳәм көркем өнер мектеби архивинен мағлыўматлар.

MARKAZIY OSIYO TARIXSHUNOSLIGIDA QORAQALPOG‘ISTON MUSIQA MADANIYATI TARIXINING TALQIN ETILISHI

Xodjametova Gulchira Ilishevna – *t.f.n., professor*
gulchirakhodjametova@gmail.com
O‘zDSMI Nukus filiali

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИСТОРИИ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ КАРАКАЛПАКСТАНА В ИСТОРИОГРАФИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Ходжаметова Гулчира Илишевна – *к.и.н. профессор*
Нукусского филиала ГИИКУз

INTERPRETATION OF THE HISTORY OF KARAKALPAKSTAN'S MUSICAL CULTURE IN CENTRAL ASIAN HISTORIOGRAPHY

Xodjametova Gulchira Ilishevna – *Candidate of Historical Sciences, professor*
Nukus Branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch so‘zlar: musiqa madaniyati, qo‘shiqchilik san’ati, Sharq musiqa madaniyati, bastakorlik maktablari, opera va simfonik san’ati, xalq musiqasi.

Rezyume. Ushbu maqolada mustaqillik davri Qoraqalpog‘iston musiqa madaniyati tarixini Markaziy Osiyo xalqlari musiqa madaniyati kontekstida tadqiq etishning dolzarbligi quyidagi omillar bilan asoslanadi: xalqimizning ma’naviy tiklanish ehtiyoji; zamonaviy qo‘shiqchilik san’ati tarixiga qiziqishning ortishi; ikki davr - totalitarizm va demokratiya chorrahasida musiqa olamining mohiyatini chuqur anglash zarurati.

Ключевые слова: музыкальная культура, песенное искусство, музыкальная культура Востока, композиторские школы, оперное и симфоническое искусство, народная музыка.

Резюме. В данной статье актуальность исследования истории музыкальной культуры Каракалпакстана периода независимости в контексте музыкальной культуры народов Центральной Азии обосновывается следующими факторами: потребностью нашего народа в духовном возрождении; возросшим интересом к современной истории песенного искусства; необходимостью глубокого осмысления сущности музыкального мира на стыке двух эпох - тоталитаризма и демократии.

Key words: musical culture, vocal arts, Eastern musical culture, schools of composition, opera and symphonic art, folk music.

Summary. This article explores the relevance of studying the history of Karakalpakstan's musical culture during its period of independence within the context of the musical cultures of the peoples of Central Asia. This relevance is based on the following considerations: the need for the spiritual revival of our people; the growing interest in the modern history of the vocal arts; and a deeper understanding of the essence of the musical world at the intersection of two eras - totalitarianism and democracy.

Kirish. Musiqa madaniyati butun ijtimoiy borliqning eng ta’sirchan va shakllantiruvchi tarmog‘idir. Mustaqillik tongi otishi arafasidayoq musiqa madaniyatiga beqiyos e’tibor qaratilgani bejiz emas. Chunki tarixiy o‘tmishni tiklash jarayonida nafaqat tarixni, balki umuman Sharq musiqa madaniyati tarixini, xususan, Qoraqalpog‘iston xalqlarining musiqiy hayotini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, “bu musiqa ming yillar davomida insonlar qalbini poklaydi, ularni ulug‘laydi va yuksaltiradi”. [1.89]

Musiqa xalqlarimizning ma’naiy va madaniy hayotida bir-birini boyitib, millati va dinidan qat’i nazar, xalqlar va odamlarni yaqinlashtiradi. Madaniyatning bu qismi vakillarini hech bir mubolag‘asiz “madaniyat va do‘stlik elchilari” deb atash to‘g‘ri bo‘ladi.

Usullar. Mazkur ilmiy maqola mavzusini yoritishda Qoraqalpog‘istonning mustaqillik davri musiqa madaniyati tarixini Markaziy Osiyo xalqlari musiqa madaniyati kontekstida tadqiq etishning dolzarbligi quyidagi mulohazalardan kelib chiqishi: xalqimizning ma’naviy tiklanish ehtiyoji; qo‘shiqchilik san’atining zamonaviy tarixiga qiziqishning kuchayishi haqqida ko‘rib chiqilgan.

Natijalar va munozara. Musiqa madaniyati tarixda har doim muhim rol o‘ynagan. Uning tarixiy bosqichlari va rivojlanish shakllarini o‘rganishning dolzarbligi ushbu tushunchaning mohiyatini anglashdan kelib chiqadi. Sharqning ohangrabo tinch va vazmin hayot tarzi hamda turmush uslubi musiqa san’atining beshigi bo‘lganligi va shunday bo‘lib qolayotganligi hamma tomonidan tan olingan haqiqatdir. Sharq musiqasi – bu Sharq falsafasi, Sharq dunyosining

ajralmas tarkibiy qismlaridan biridir. Sharq musiqasi jahon madaniy merosida ulkan o‘rin egallaydi. G‘arbiy Yevropa klassik musiqasining Markaziy Osiyo tovush tizimiga ta’sirini o‘rganish, ayniqsa XX asrda yaqqol namoyon bo‘lgan jihatlarini tadqiq etish, dolzarb masala sifatida ko‘rilmoqda.

Markaziy Osiyo madaniyatlarida sovet musiqasi tarixini tushunish davrning asosiy xususiyatini – “musiqiy ko‘ptillilik”ni namoyon etdi. Ushbu xususiyat ham alohida milliy madaniyatlarga (rus madaniyatida sovet musiqasi va “chet eldagi rus” musiqasi; [2. 135] Markaziy Osiyo milliy madaniyatlarida an’anaviy san’at va Evropa namunasidagi san’at, ham madaniyatlararo muloqotning tobora kuchayib borayotgan jarayoniga aloqadordir. Zamonaviy fan uchun an’anaviy qozoq musiqasining boshqa turkiy madaniyatlar bilan o‘zaro aloqasi masalalari yangi yo‘nalish bo‘lib qoldi. Qozog‘iston etnomusiqashunoslari zamonaviy an’analar vakillari taqdirini o‘rganmoqdalar.

1994-yilda Olmaota shahrida bo‘lib o‘tgan “Turkiy xalqlar musiqasi” birinchi xalqaro simpoziumida dunyoning turli mamlakatlaridan 100 ga yaqin olim ishtirok etdi. Turk musiqasini sharq monodiyasining bir ko‘rinishi sifatida o‘rganishda X.Qo‘shnarev, U.Gojibekov, S.Galitskaya va O.Matyaqubovlarning asarlari metodologik ahamiyatga ega. Muayyan turkiy xalqlarning an’anaviy musiqasiga bag‘ishlangan asarlar uning (musiqaning) umuman tovush olamini o‘rganishda metodologik asos bo‘ldi. Ular orasida Turkmaniston musiqa cholg‘ulari, cholg‘u va vokal-cholg‘u musiqasi; O‘zbekiston; Qirg‘iziston Respublikasi; Boshqirdiston; Tatariston; hamda O‘rta Osiyoda istiqomat qiluvchi uyg‘ur diasporasi haqidagi nashrlar mavjud.[2.121]

Musiqa madaniyati tarixi Markaziy Osiyo olimlarining asarlarida o‘z ifodasini topgan bo‘lib, bu mintaqamiz musiqiy hayotining umumiy manzarasini tasavvur qilish imkonini beradi. Mualliflarning ta’kidlashicha, O‘rta Osiyo va Qozog‘iston xalqlari uchun 1920-yillar ularning milliy musiqa madaniyatlari poydevorini qo‘yish, zamonaviy professional san’atning yangi shakllariga o‘tish uchun zarur shart-sharoitlar va zamin yaratish davri bo‘lgan. Bu borada sovet hukumati tomonidan olib borilgan milliy chegaralanish va xalqlarning umumiy madaniy darajasini yuksaltirish chora-tadbirlari muhim ahamiyat kasb etdi.

1920-yillardayoq ularda milliy adabiyotlar yuksak darajada rivojlandi, teatr san’atining milliy o‘ziga xos shakllari vujudga keldi, musiqa madaniyati sohasida sezilarli o‘zgarishlar ro‘y berdi. O‘rta Osiyo va Qozog‘istonning barcha xalqlarida milliy madaniyatlarning shakllanishi va rivojlanishida xalq ijodini keng o‘rganish va targ‘ib qilish hal qiluvchi omil hisoblanadi. [3. 21-25] Aynan 1920-yillarda o‘zbek, turkman, qozoq musiqa folklori sohasida fundamental asarlar yaratildi. Xalq musiqasi turmush tarzining yangi shakllari vujudga kelmoqda; uning kontsert estradasidan turli xil ishlovlarda ijro etilishi professionallashuv sari qo‘yilgan dastlabki qo‘yilgan qadam edi. Keyingi o‘n yilliklarda O‘rta Osiyo xalqlarining aksariyatida professional musiqa ijodining ilk namunalari paydo bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lgan teatrning roli katta bo‘ldi. Folklor nashrlari va milliy musiqachilarning ijrolari tufayli O‘rta Osiyo va Qozog‘iston xalq san’ati ushbu respublikalardan tashqarida ham mashhur bo‘ldi. Uning qo‘llanilishi ularda kelgusida professional kompozitorlik ijodining yuzaga kelishiga katta yordam berdi.

V.V.Zaderatskiy XX asr Markaziy Osiyodagi musiqiy-tarixiy jarayonning ko‘plab hodisalarini ob`ektiv global o‘zgarishlar, mustaqillikning qo‘lga kiritilishi bilan tushuntiradi. Ikkita turli yo‘nalishdagi tendentsiya – globallashuv va milliy madaniyatning o‘z an’analarini saqlab qolish va rivojlantirishga intilishi (“mumsivilizatsion jahon jarayonlariga qo‘shilib ketishga qarshilik ko‘rsatuvchi gen madaniyati”) haqidagi fikr ham unga tegishli. [4.76]

N.S.Yanov-Yanovskaya Markaziy Osiyo mamlakatlari musiqa madaniyati uchun sovet davrining ahamiyatini baholashga birinchilardan bo‘lib urinib ko‘rdi. Asrning so‘nggi o‘n yilligi sodir bo‘lgan o‘zgarishlarni anglash va qayta ko‘rib chiqish davri bo‘ldi. Markaziy Osiyoda mustaqillikning dastlabki o‘n yilliklarida madaniyatning Yevropa modelini jadal o‘zlashtirish tufayli ularning ahamiyati va qadr-qimmati “silliqlashtirildi”, qayta ko‘rib chiqildi.

Markaziy Osiyo madaniyatlarida sovet musiqasi tarixini tushunish davrning asosiy xususiyatini – “musiqiy ko‘ptillilik”ni namoyon etdi. Ushbu xususiyat ham alohida milliy madaniyatlarga (rus madaniyatida sovet musiqasi va “chet eldagi rus” musiqasi; Markaziy Osiyo milliy madaniyatlarida an’anaviy san’at va Yevropa namunasidagi san’at), ham madaniyatlararo muloqotning tobora kuchayib borayotgan jarayoniga aloqadordir.[5.90]

Qozog‘istonlik olimlarning ishlarida Qozog‘iston musiqa san’ati an’anaviy madaniyat, birinchi navbatda, og‘zaki an’ananing professional maktablari bilan chambarchas bog‘liqlikda va uzluksizlikda ko‘rib chiqiladi.

Milliy musiqa madaniyati taraqqiyotining yaxlit manzarasini qayta tiklashda alohida janr sohalarini – opera, balet, an'anaviy janr tizimi va yangi san'atning o'zaro aloqasini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy fan uchun an'anaviy qozoq musiqasining boshqa turkiy madaniyatlar bilan o'zaro aloqasi masalalari yangi yo'nalish bo'lib qoldi. Qozog'iston etnomusiqashunoslari zamonaviy an'analar vakillari taqdirini o'rganmoqdalar.

Qozog'iston voqeliklariga nisbatan qo'llanilgan "Sharq-G'arb" muammosi alohida tadqiqot sohasini tashkil etadi. Rus va qozoq madaniyatlari o'rtasidagi aloqalar masalalari: qozoq musiqasini tadqiq etish, milliy bastakorlik maktabining shakllanishi, qadimgi tarixiy davrlardagi madaniyatlararo munosabatlar, rus musiqiy sharqshunosligining ta'siri, rus madaniyatining Yevropa va Dasht o'rtasidagi vositachilik roli kabi mavzular respublikaning bir qator etakchi musiqashunos olimlari tomonidan o'rganilgan. [6.64-66]

X.Hamidovning doktorlik dissertatsiyasida an'anaviy o'zbek qo'shiqchilik san'atining paydo bo'lishi va rivojlanishi muammolarining zamonaviy metodologik nuqtai nazardan tarixiy-nazariy ishlab chiqilishi yoritilgan. Uning erishgan yutuqlarini alohida ta'kidlab o'tish joiz: u o'z ishida musiqa madaniyati asarlaridagi badiiylik va g'oyaviylikning uyg'unlik darajasini baholagan; qo'shiqchilik san'ati sohasida buyruqbozlik-ma'muriy boshqaruv tizimining vujudga kelishiga oid ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarni yoritgan. Shuningdek, Markazning milliy madaniy jarayonga nisbatan mustamlakachi munosabatini va uning kontsert tashkilotlari hamda badiiy jamoalar faoliyatiga ko'rsatgan ta'sirini chuqur tahlil qilgan.[7.103]

Mustaqillik yillarida musiqa madaniyatining rivojlanish asoslarini ochib berishda XX asrning ikkinchi yarmida musiqa madaniyatining shakllanishi muhim o'rin tutadi. Shunday qilib, "O'rta Osiyo qo'shiqchilik san'atining kolonial davridagi ahvoli: yo'qotishlar, ziddiyatlar va o'zgarishlar" nomli uchinchi bobda X.Hamidov bolsheviklarning tezlashtirilgan baynalmilallashtirish siyosati va tub milliy manfaatlarning e'tibordan chetda qoldirilishi madaniy qurilishga ulkan zarar etkazganini ta'kidlab o'tadi. 1990-yillarda ko'plab olimlar musiqa madaniyatining umumiy tanazzulga uchrashiwi, "bananlashuvi", aholi madaniy darajasining pasayishi, "sovet o'tmishi"ning o'n yilliklari davomida madaniyat arboblarining bir necha avlodlarining ulkan byudjet mablag'lari va inson resurslari orqali maqsadli madaniy siyosat tomonidan yaratilgan musiqa, teatr, kinodagi ayrim maktablarning parchalanishini qayd etdilar. Bunday baholash ko'p jihatdan xalq ommasining musiqa madaniyatining an'anaviy manbalariga qiziqishining ortishi, "sotsialistik realism" tamoyillarining mafkuraviy asoslari, Yevropalashgan sovet madaniyati shakllari va turlarining biroz buzilishi bilan izohlanadi. [8.53]

Mustaqillik yillarida tadqiqotchilarning milliy madaniyat muammolariga, umuman, uning ayrim jihatlarini ijtimoiy fanlar (tarixiy, falsafiy, siyosatshunoslik, san'atshunoslik) nuqtai nazaridan o'rganishga e'tibori yanada kuchaydi. Masalan, K.Mira'zamovning dissertatsiyasida milliy madaniyatni rivojlantirish muammolari xalqning milliy-madaniy manfaatlari nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan. F.Xamrayevning ishida Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatlarining integratsiyalashuv jarayonlari ko'rib chiqilgan. Ma'naviy madaniyat muammolari va uni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari, uni rivojlantirishda milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o'zaro aloqadorligi va bir-birini taqozo etishi B.Xolmatovaning tadqiqot ob`ekti bo'lgan. Ammo tarix, nazariya, umuman madaniyatning ijtimoiy hayotdagi o'rni va ahamiyati haqidagi tadqiqotlar xilma-xil bo'lishiga qaramay, musiqiy hayotning o'zi, musiqa san'atining jamiyatni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashdagi o'zaro munosabati alohida o'rganilmagan. [9.76]

Hozirgi zamon tarixshunosligida XXI asrga kelib O'zbekiston hali ham sovet madaniy tajribasining muhim merosiga ega. Shu bilan birga yangi madaniyat institutlari, turlari va o'choqlari; bir necha avloddagi professional ijrochilik (Yevropa cholg'ularida) va bastakorlik maktablari, opera va simfonik san'at, keng tarmoqli madaniyat infratuzilmasi (yuzlab musiqa maktablari, kollejlar, teatrlar, konservatoriya, kontsert zallari), zamonaviy teatr san'ati, kinematografiya va boshqalar faoliyat olib bormoqda. Umuman olganda, ikki tsivilizatsiya – Sharq va Yevropa badiiy tizimlarining sintezi doirasida madaniy qurilish amalga oshirildi; mumtoz an'analarni muqaddaslashtirish va estetiklashtirish, ularni an'anaviylikdan dunyoviy badiiy kontekstga o'tkazish amalga oshirildi; umummilliy badiiy uslublar, ramzlar va modellar yaratildi. Ushbu o'zgarishlar natijasida hozirgi O'zbekistondagi madaniy vaziyat o'zining murakkabligi, ichki ziddiyatlari va bir hil emasligi bilan ajralib turadi. Bu madaniy o'zgarishlarning yuqoriroq darajasiga o'tish yoki erishilgan yutuqlardan voz kechib, orqaga qaytish imkonini beradi. Zamonaviy kompyuter texnologiyalarini

joriy etish, musiqa madaniyatini tijoratlashtirish va boshqa hozirgi yangiliklar yo‘qotilgan madaniy boyliklar, uzilgan madaniy an’analar va shaxsiy omil alohida rol o‘ynaydigan maktablarning o‘rnini to‘ldira olmaydi. O‘zbekiston madaniyatining ichki mohiyatida o‘zgarishlar jarayoni boshlangani yaqqol ko‘zga tashlanadi. [10.87] Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, zamonaviy bosqichda “engil” deb ataladigan, ya’ni ommaviy, engil janrli musiqa ulkan ko‘lamga ega bo‘ldi. Kompozitorlik ijodiyotida davrimiz kishilari psixologiyasidagi yangilik xususiyatlari qanday aks etsa, ommaviy musiqa madaniyatining ayrim sohalaridagi novatorlik tendentsiyalari ham shunday xilma-xildir. Buning muhim sabablaridan biri badiiylikdan ko‘ra ko‘proq sotsiologik xarakterga ega. Eng boshidanoq professional musiqiy-ijodiy markazlar muhitidan uzilib qolgan estrada qo‘shig‘i, shunga qaramay, o‘zining betakror shakli doirasida XX asr badiiy psixologiyasining ayrim eng muhim tendentsiyalarini aks ettirdi.

Tarixshunoslik tahlili shuni ko‘rsatadiki, tadqiqotchilarning ishlarida O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston musiqiy hayotidagi o‘zgarishlar jarayoni to‘liq ochib berilmagan. Hozirgi vaziyat tahlili shundan dalolat beradiki, O‘zbekistonning madaniyat, jumladan, musiqa sohasidagi siyosatida turli qatlamlar o‘rtasidagi munosabatlarda ustuvorliklarni belgilash muammosi, eng avvalo, avtoxton (an’anaviy) yoki milliy va zamonaviy, Sharq va Yevropa-Rossiya badiiy tajribasi sinteziga asoslangan munosabatlar muhim ahamiyat kasb etmoqda.

1990-yillarning asosiy va eng dolzarb muammosi quyidagicha edi: bu merosni nima qilish kerak, uni qanday saqlash va rivojlantirish kerak va eng muhimi, u milliy madaniyatning ajralmas qismi sifatida anglanadimi yoki qayta tiklanayotgan an’anaviy madaniyatning (sovet davrida ustuvor ahamiyatga ega bo‘lmagan va ongli ravishda cheklangan) ommaviy hujumi bilan ajralib qoladi va siqib chiqariladi, rad etiladi va asta-sekin o‘lim bilan tugaydi. Shu bilan birga, O‘zbekiston va Qoraqalpog‘istonda to‘plangan materiallar, madaniy rivojlanish va qurilishning yangi shakllari o‘tmish va hozirgi davrni ilmiy jihatdan chuqur o‘rganishni, qiyosiy tahlil qilishni talab qiladi.

Shunday qilib, Qoraqalpog‘istonning mustaqillik davri musiqa madaniyati tarixini Markaziy Osiyo xalqlari musiqa madaniyati kontekstida tadqiq etishning dolzarbligi quyidagi mulohazalardan kelib chiqadi: birinchidan, xalqimizning ma’naviy tiklanish ehtiyoji; ikkinchidan, qo‘shiqchilik san’atining zamonaviy tarixiga qiziqishning kuchayishi; uchinchidan, ikki davr – totalitarizm va demokratiya kesishmasidagi musiqa dunyosining mohiyatini chuqur anglash.

Adabiyotlar

1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998.

2. Акбаров И.А. Узбекская народная музыка (вопросы музыкальной культуры Узбекистана). – Ташкент, 1961. – 256 с.3. Айтмуратов Ж. Развитие культуры Каракалпакстана в 70-90-е годы XX века. – Нукус: Билим, 1997. – 104 с.4. Елеманова С.А. Наследие тюркской культуры (исторический обзор казахской традиционной музыки). – Алматы, 2012; Ритуальная музыкальная культура казахов. – Алматы, 2008; Утегалиева С.И. Звуковой мир музыки тюркоязычных народов // Вестник Адыгейского государственного университета. 2010. - №4.

3. Азимова А.Н. Традиционный музыкальный язык узбекского, каракалпакского и уйгурского народов. – Т., 2008. – 161 с.

4. Матякубов О. Р. Хорезмские макомы: Автореф. дис. ... канд. иск. наук. – Ташкент, 1977.

5. Базарбаев Ж. Өмир – бул сананың көтериңкилиги. – Нөкис, 1996. – Б. 143-153.

6. Мираъзамов К. Национально-культурные интересы и развитие национальной культуры: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Ташкент, 1995.

7. Векслер С.М. Очерки истории узбекской музыкальной культуры. – Ташкент, 1965. – 289 с. 8. Хамраев Ф. Социально-философский анализ интеграционных процессов культур народов независимых государств Центральной Азии: Автореф. дис. … канд. филос. наук. – Ташкент, 2002.

8. Холматова Б. Духовная культура и особенности её развития в процессе перехода к рыночной экономике: Автореф. дис. канд. филос. наук. – Ташкент, 1997.

9. Тилеўмуратов М. Қарақалпақ ҳәм өзбек халықларының мәдений байланыслары тарийхынан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993. – 44 б.

10. Махмудов Т. «Маънавият»нинг маъноси // Санъатшунослик масалалари: Илмий маколалар туплами. Масъул мухаррирлар: О.А.Иброхимов, М.А.Юсупова. – Тошкент, 1998. – Б. 182-190.

PROZALÍQ SHÍǴARMADAN SAXNAǴA: MAZMUNNÍŃ SAQLANÍW PRINCIPLERI

Ismailov Ajiniyaz Esbergenovich – *oqıtıwshı*
Esxil1988@gmail.com
ÓzMKÓMI Nókis filialı

ОТ ПРОЗАИЧЕСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ К СЦЕНЕ: ПРИНЦИПЫ СОХРАНЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ

Исмайлов Ажинияз Есбергенович – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

FROM PROSE TO STAGE: PRINCIPLES OF CONTENT PRESERVATION

Ismailov Ajiniyaz Esbergenovich – *teacher*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Tayanısh sózler: teatr, dramaturg, aktyor, rejissyor, spektakl, dóretiwshi, repertuar, dekoraciya.

Rezyume. Bul maqalada qaraqalpaq mámleketlik jas tamashagóyler teatrında M.Nızanovtıń “Ashıq bolmaǵan kim bar” romanı tuykarında saxnalastırılǵan usı atamadaǵı spektakl tallanadı. Inscenirovkada avtor ideyasınıń tuwrı jetkeriliwi máseleleri teatrtanıwshılıq kózqarasınan talqılanadı.

Ключевые слова: драматург, театр, актёр, режиссёр, спектакль, создатель, репертур, декорация.

Резюме. В данной статье анализируется одноимённый спектакль, поставленный на сцене Каракалпакского государственного театра юного зрителя по мотивам романа М. Низанова «Ашық болмаған ким бар». Рассматриваются вопросы адекватной передачи авторской идеи в инсценировке с точки зрения театроведения.

Key words: theater, playwright, actor, director, play, creator, repertoire, decoration.

Summary. This article analyzes the stage production of the play of the same name, performed at the Karakalpak State Youth Theater, based on M. Nizanov’s novel *“Ashıq bolmaǵan kim bar”* The issues of accurate representation of the author’s idea in the dramatization are examined from the perspective of theater studies.

Kirisiw. Proza janrındaǵı shıǵarmalardı saxna ushın beyimlestiriw (inscenirovka islew) quramalı hám kóp basqıshlı dóretiwshilik process esaplanadı. Bul proceste rejissyor tek ǵana ádebiy tekstti qısqartıw yamasa qayta dúziw menen shuǵıllanıp qoymastan, al onı saxnalıq kórsetiw quralları arqalı jańa kórkem formaǵa keltiredi. Sonlıqtan, prozalıq shıǵarmalardı saxnalastırıwda bir qatar áhmiyetli faktorlarǵa ayrıqsha itibar qaratıw talap etiledi. Bul maqalada Qaraqalpaq mámleketlik jas ta mashagóyler teatrında M.Nızanovtıń "Ashıq bolmaǵan kim bar" romanı tuykarında saxnalastırılǵan usı atamadaǵı spektakl tallanadı. Inscenirovkada avtor ideyasınıń tuwrı jetkeriliwi máseleleri teatrtanıwshılıq kózqarasınan talqılanadı.

Usıllar. Bul ilimiy maqala temasın sáwlelendiriwde sıpatlawshı, klassifikaciyalıq, tariyxıy-salıstırmalı, kontekstual hám kompleksli qatnas tallaw usılları qollanıldı. Izertlew procesinde prozalıq shıǵarmanıń saxnalıq talqılawı, atap aytqanda, onıń inscenirovka procesinde mazmunınıń saqlanıw principleri teoriyalıq hám ámeliy jaqtan tallandı. Sonday-aq, shıǵarmanıń ádebiy teksti hám onıń saxnalıq variantı óz-ara salıstırmalı úyrenilip, avtor ideyasınıń saxnada qay dárejede adekvat kórsetilgenin anıqlawǵa ayrıqsha itibar qaratıldı. Izertlew zamanagóy teatr tanıwshılıq hám ádebiyat tanıwshılıq qatnasları tiykarında alıp barılıp, saxnalastırıw procesindegi kórkem sheshimler, dramalıq qurılıs hám obrazlar sisteması kompleksli túrde tallandı.

Nátiyjeler hám talıqlaw

Muhabbat temasındaǵı saxna shıǵarmaları ádebiyattıń qaysı janrında jazılıwına qaramastan, ol dáwir, mákan tańlamaǵanı ushın da qaysı waqıt saxnaǵa qoyılsa da óz ıqlasbentlerine iye bola beredi. Sonday shıǵarmalardıń biri – M.Nızanovtıń “Ashıq bolmaǵan kim bar” romanı inscenirovkaǵa aylandırılıp, Qaraqalpaq mámleketlik Jas tamashagóyler teatrınıń repertuarına gózzal muhabbat tarıyxın sáwlelendiriwshi jańa spektakl bolıp kiritildi. Ádette inscenirovka islengen proza janrındaǵı shıǵarmanı oqıǵan tamashagóyler onıń saxnadaǵı variantı qanday bolǵanına qızıǵıwshılıq oyanıp, tamashalawǵa baradı. Bul bolsa olardıń eki janrdaǵı shıǵarmanı salıstırmalı talqılawǵa alıp keledi. Haqıyqatında da inscenirovkaǵa aylandırılıp, saxna júzine alıp shıǵılıp atırǵan roman hám povestler avtor aytpaqshı bolǵan ideyanı tuwrı sáwlelendirip berip atırma? Keń kólemli shıǵarmanıń eń áhmiyetli táreplerin

rejissyor názerden qashırıp qoymadıma? Waqıyalar barısında hár qaharman tágdirine toqtap ótetuǵın prozanıń saxna variantındaǵı syujetler liniyası úziliske túspedime? Bul sıyaqlı sorawlarǵa teatrtanıwshılıq kóz-qarastan "Ashıq bolmaǵan kim bar" spektakli mısalında juwap tabıwǵa háreket etemiz.

Avtor Muratbay Nızanovtıń bul romanın Qaraqalpaq mámleketlik Jas tamashagóyler teatrınıń jas talantlı rejissyorı Sultanbek Qallibekov inscenirovka islep, ózi saxnalastırdı. Teatr xudojnigi Salawat Dawletov bolsa saxna bezek jumıslarına juwapker boldı. Perde ashılǵan soń tamashagóydi ózine tartatuǵın dáslepki kórinis bul saxna dekoraciyası sanaladı. Biraq bul spektaklde birde bir artıqsha yaki kózge taslanatuǵın dekoraciyanı ushıratpaymız. Saxna artındaǵı fon sur-qara reńde, saxna ortasında otırǵısh ornatılǵan.

Ekspoziciyada bas qaharman Nursulıw (akt. Gulshexra Japarova)dıń tórkinlep kelgenin hám anası menen bolǵan sáwbetten onıń kóp kúnlerden berli óz úyinde uyqlay almaǵanın ańlaymız. Ana (Roza Piyazova) óz qızına pármana bolıp, onıń uyqısızlıǵınan qáweterlenedi. Nursulıwdıń ne ushın uyqısızlıqqa ushıraǵanına anıqlıq kiritiw ushın biz keyingi saxnada onıń óspirimlik dáwirine túsip qalamız. Yaǵnıy waqıyalar aylanbası (kolcovoy) tamashagóyler názerine usınıladı.

Nursulıw ózleriniń kóshesine jaqında kóship kelgen, jası ózinen ádewir úlkenirek kórkem jigit Ismaylǵa ǵayıbana kewil qoyadı. Onıń basqa jigitlerge salıstırǵanda ózine itibar berip júriwi, kiyiniwi, ózin tutıwı hám qolında hámiyshe portfel uslap júriwi sıyaqlı ózgeshelikleri Nursulıwdıń bala júregine álle qanday sezimlerdi salıp qoyǵan edi. Hár kúni azanda Nursulıw óz dárwazasın sıǵalap Ismayldı kútip turadı hám oǵan bildirmesten sırtınan kózden ǵayıp bolǵansha shıǵarıp salıp kúnlerdi ótkeredi. Olardıń dáslepki júzlesiwi tosattan júz beredi. Ismayl bosap qalǵan sigareta qutısın kósheniń qay jerine taslawdı oylap turǵanında Nursulıw onıń aldına shıǵıp qutını beriwdi soraydı. Boy jetpegen qızdıń bul qızıǵıwshılıǵın ersi kórgen Ismayl "bunı saǵan uslawǵa bolmaydı", dep ketip qaladı. Arıraqqa aparıp taslaǵan qutını Nursulıw izlep tawıp aladı hám onı ózi úyine aparıp, hár kúni qutıdaǵı sigaretanıń iysin iyskep júredi. Bul onıń sigareta iysine qumarlıǵınan emes, ol qutı Ismaylǵa tiyisli bolǵanı ushın onı ózi menen birge alıp júrdi. Anda-sanda onı iyskep ǵayıbana ashıǵınıń iysin túygendey boladı. Usılay Nursulıw Ismaylǵa sırtlay ashıq bolıp júre beredi. Biraq jigittiń bunnan sirá xabarı bolmaydı. Sol arada Ismayl ózi unatqan qız Xanzadaǵa kóp qıyınshılıqlardan soń úylenedi. Ózine kelgen jawshılardıń birde birewine razıshılıq bildirmegen Nursulıw Ismayldı jaqsı kóriwden toqtamaydı hám olardıń arasındaǵı shınayı muhabbattı qızǵanıp jasaydı. Waqıyalar barısında Xanzada menen Ismayldıń baxıtlı kúnleri uzaqqa sozılmaǵanına gúwa bolamız. Xanzada qásteligi sebepli qaza tabadı. Jalǵız qalǵan Ismaylǵa kóp hayal-qızlardıń ishq xatların jibergenin keyingi saxnada Nursulıwdıń dostısı (aktrisa Gulayım Seytimova) bayan etedi hám Ismayldan ayırılıp qalmawdı Nursulıwǵa usınıs etedi. Keyingi saxnada muzikalı fon astında Nursulıw Xanzadanıń basındaǵı oramaldı áste suwırıp aladı da óz basına saladı. Bul háreketten Nursulıwdıń Ismaylǵa turmısqa shıqqanın túsinip jetemiz. Nursulıw uzaq jıllar kútken muhabbatına eristi. Biraq baxıtlı demler kópke sozılmadı. Ol turmısınıń dáslepki kúnlerinde-aq, Xanzadanıń ruwxın kóredi. Ruwx Nursulıwdı bir nápes te tınısh qoymaydı. Waqıya basındaǵı uyqısızlıq sebebi usınnan kelip shıqqanın kitap penen tanıs bolmaǵan tamashagóy soń ańlap jetedi. Gipnoz saxnasında bolsa gipnozshınıń basqa qatnasıwshılarǵa gipnoz islegende olardıń keyingi tágdirin ayttırǵanı, biraq 40 jastaǵı Nursulıwdıń keleshegi tek sol 40 jası menen tawsılǵanınan, onıń ómiriniń aqırlap qalǵanın tamashagóy sezedi. Haqıyqatında da, Nursulıw kópke barmay ólim tabadı. Kitapta onıń óz janına qaslıq etkeni jazıladı, biraq spektaklde bul saxna kórsetilmegeni menen Nursulıw Ismayldıń qıyalında aqıldan azǵan hayal emes, gózzal Nusulıw bolıp qalıwın qálegeni óz tilinen bayanlanadı. Jigirma eki kúnlik uyqısızlıq Nursulıwdı erte ómirden alıp ketedi hám spektakl qayǵılı juwmaq tabadı.

Rejissyor shıǵarmanıń tiykarǵı ideyası hám avtor koncepciyasın tereń túsinip alıwı zárúr. Sebebi, hár qanday inscenirovkanıń tabısı avtor tárepinen alǵa qoyılǵan kórkem ideyanıń durıs hám anıq kórsetiliwine baylanıslı. Shıǵarmanı saxnaǵa beyimlestiriw procesinde ayırım epizodlar qısqartılıwı yamasa ózgertiliwi múmkin, biraq bul ózgerisler shıǵarmanıń mazmunlı yadrosına zıyan jetkermewi kerek.

Spektakl rejissyorı S.Qallibekov jas bolıwına qaramastan, óz isine professionallıq jandasqanın kóremiz. Áweli, proza janrın saxnaǵa beyimlestiriwdiń ózi múshkil is ekenin atap ótiw orınlı. Al, onı is-háreketke aylandırıw, uzaq sóz etilgen waqıyalardı bir jipke diziw onnan da qıyın is. Fabulanı durıs qoyıw, spektaklde júdá áhmiyetli. Spektakldi shıǵarma menen salıstırmalı analizleytuǵın bolsaq rejissyordıń bir qansha tabılmaların kóriwimizge boladı. Xanzadanıń dúnyadan ótiwi hám onıń ornına Nursulıwdıń barıwı kitapta uzaq sóz etiledi. Al bul saxna spektaklde bir ǵana háreket penen kórsetiledi: Nursulıw muzikalı fon astında áste aqırın Xanzadanıń basındaǵı oramaldı suwırıp alıp ketedi hám onı óz basına taǵadı. Yaǵnıy

spektaklde biz Nursulıwdıń Ismaylǵa turmısqa shıqqanın usı háreket arqalı ǵana ańlap alamız. Al, shıǵarmada bolsa hayalsız qalǵan Ismaylǵa Nursulıwdıń turmusqa shıǵıwı ańsat bolmaǵanın oqıǵanbız. Bunnan soń hár kúni Xanzadanıń ruwxın kórip, aqıldan azıp atırǵan Nursulıwdıń bul saxnasın da spektaklde artıqsha dialoglarsız, hárekette kórsetiledi. Sur-qara reńli fonǵa rolik ornatılǵan bolıp, ol háreketke kelip júre baslaydı. Diywal tap Nursulıwdıń ústine bastırıp kiyatırǵanday etip saxnalastırılǵan. Bul háreket bir neshe márte qaytalanǵan soń Nursulıw ábden aqıldan azıp atırǵanday kórinedi hám sońında saxna ortasında saya arqalı Xanzadanıń kelbeti kórsetiledi. Nursulıw onı tanıydı hám onı ózi menen birge alıp ketiw ushın kelgenin ańlaydı. Usı saxna arqalı Nursulıwdıń tágdiri ólim menen juwmaqlanǵanın kóremiz hám spektakl usılay juwmaq tabadı.

Rejissyor S.Qallibekovtıń aldınǵı jumısların da talqılay otırıp onıń óz qol tańbasına iye kenliginiń gúwası boldıq. Rejissyor derlik saxna bezeklerinen, rekvizitlerden ónimli paydalanbaydı. Ol óz spektakllerinde qaharmanlarınń ishki keshirmelerin sol arqa fonǵa baylanıstıradı. Jáne bir rejissyor hám xudojniktiń tabılmalarınıń biri bul - Ismayldıń anası menen jas waqtında ızǵırınlı suwıqta qalıp ketiw saxnasın haqıyqıyday etip kórsetip berdi. Balanıń ayaǵına jawın suwı kirgenin onıń ayaq kiyiminen tógilgen suw arqalı kóriwimizge boladı. Al qarlı boranlı kúndi bolsa solay kórsetken, tap saxnada haqıyqıy qar jawıp atırǵanday boldı. Arnawlı apparattan joqarıdan mayda qar bóleklerine uqsas nárse jawadı, muzikalıq effektte boran sesti berilgen.

Inscenirovkada dialog hám monologlardı jaratıw procesi de ayrıqsha itibardı talap etedi. Proza tekstinde avtor bayanı ústinlik etse, al saxnada bolsa dialoglar tiykarǵı kórsetiw quralına aylanadı. Sol sebepli, rejissyor ishki keshirmelerdi dialog, monolog hám saxnalıq háreket arqalı bildiriw jolların izlep tabadı. Sózdiń tábiyiyligi hám obrazlardıń janlılıǵı saxna tásirsheńligin arttıradı.

Juwmaqlap aytqanda, prozalıq shıǵarmalardı saxnaǵa beyimlestiriw procesi rejissyordan tereń tallaw, dóretiwshilik qatnas hám joqarı dárejedegi kórkem talǵamdı talap etedi. Bul processte avtordıń ideyasın saqlaǵan halda onı saxnalıq kórinis quralları arqalı jańa formada talqılaw tiykarǵı wazıypa esaplanadı. Rejissyordıń sheberligi áyne tekstti saxnalıq pikirge aylandıra alıwında kórinedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Arastu. Poetika. – T: Yangi asr avlodi, 2012.
2. Ansatbaev N. Teatr hám aktyor, sabaqlıq. 2020.
3. Dramanıń túp nusxası.
4. Ismaylov Ajiniyaz. "Qirol» ning yangi talqini" Journal of Culture and Art 1.3 (2023): 69-74.
5. Darushova, Darixa Kadirniyazovna. "YOSH REJISSYORNING YANGI TALQINDAGI SPEKTAKLI." Oriental Art and Culture 5 (2024): 656-658.
6. Darushova, Darixa Kadirniyazovna. "DOLZARBLIGINI YO'QOTMAGAN ASARNING QORAQALPOQ SAHNASIDAGI TALQINI." TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G 'OYALAR 1.1 (2025): 355-358.
7. Darushova, D.K. "YAXSHI DRAMATURGIYA VA REJISSYOR YECHIMINING UYG 'UNLIGI." Inter education & global study 3 (2025): 628-635.

ZAMANAGÓY JOQARÍ MUZÍKALÍQ BILIM BERIWDE AKADEMIYALÍQ VOKAL STUDENTLERINIŃ SAXNA SÓYLEW KÓNLIKPESIN HÁM AKTYORLÍQ SHEBERLIGIN ARTTÍRÍW

Baǵdagúl Jaqsımuratova – *docent w.w.a*
zaksymuratovabagdagul@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası Nókis filialı
"Ulıwma kásiplik hám social-gumanitar pánler" kafedrası

ПОВЫШЕНИЕ НАВЫКОВ СЦЕНИЧЕСКОЙ РЕЧИ И АКТЕРСКОГО МАСТЕРСТВА СТУДЕНТОВ АКАДЕМИЧЕСКОГО ВОКАЛА В СОВРЕМЕННОМ ВЫСШЕМ МУЗЫКАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Багдагуль Жаксымуратова – *И.о. доцента*
кафедры «Общепрофессиональные и социально-гуманитарные науки»
Нукусского филиала Государственной консерватории Узбекистана

ENHANCING THE STAGE SPEECH AND ACTING SKILLS OF ACADEMIC VOCAL STUDENTS IN MODERN HIGHER MUSICAL EDUCATION

Bagdagul Jaksymuratova – *Acting Associate Professor*
Department of "General Professional and Social-Humanitarian Disciplines"
Nukus branch of the State Conservatory of Uzbekistan

Tayanısh sózler: akademik vokal, saxna sóylewi, aktyorlıq sheberligi, joqarı muzıkalıq tálim, pedagogikalıq usıllar, atqarıwshılıq kórkem óneri, saxna kommunikaciyası.

Rezyume. Usı maqalada zamanagóy joqarı muzıkalıq bilimlendiriw sistemasında akademiyalıq vokal baǵdarındaǵı studentlerdiń saxna sóylewi hám aktyorlıq sheberligin rawajlandırıwdıń áhmiyetli máseleleri kórip shıǵılǵan. Maqsetli pedagogikalıq qatnas, innovaciyalıq metodlar hám de kompleksli bilim beriw texnologiyaları arqalı studentlerdiń saxna iskerligin jetilistiriw jolları analizlengen. Izertlew nátiyjeleri sonı kórsetedi, saxna sóylewin rawajlandırıw hám aktyorlıq kónlikpelerdi ózlestiriw vokal bilimlendiriwiniń ajıralmas bólegi bolıp, atqarıwshınıń kórkem kommunikaciyalıq qábiletlerin sezilerli dárejede arttıradı.

Ключевые слова: академический вокал, сценическая речь, актерское мастерство, высшее музыкальное образование, педагогические методы, исполнительское искусство, сценическая коммуникация.

Резюме. В данной статье рассматриваются актуальные вопросы развития сценической речи и актерского мастерства студентов академического вокального направления в современной системе высшего музыкального образования. Проанализированы пути совершенствования сценической деятельности студентов посредством целенаправленного педагогического подхода, инновационных методов и комплексных образовательных технологий. Результаты исследования показывают, что развитие сценической речи и овладение актерскими навыками являются неотъемлемой частью вокального образования, значительно повышая художественные коммуникативные способности исполнителя.

Key words: academic vocal, stage speech, acting skills, higher musical education, pedagogical methods, performing arts, stage communication.

Summary. This article examines topical issues regarding the development of stage speech and acting skills among students majoring in academic vocal studies within the modern higher music education system. Ways to improve students' stage performance through a targeted pedagogical approach, innovative methods, and integrated educational technologies are analyzed. Research findings indicate that developing stage speech and mastering acting skills is an integral part of vocal education, significantly enhancing the performer's artistic communication skills.

Akademiyalıq vokal bilimlendiriwinde atqarıwshı studenttiń saxna mádeniyatın qáliplestiriw zamanagóy pedagogika pániniń eń áhmiyetli mashqalalarınan biri esaplanadı. Búgingi kúnde professional vokalshılardan tek ǵana kúshli dawıs hám jetik texnikalıq sheberlik emes, al joqarı dárejedegi saxnalıq sóylew, emocionallıq ekspressivlik hám de aktyorlıq kónlikpeler de talap etiledi.

Tıńlawshı menen tikkeley baylanıs ornatiw, kórkem obrazdı tereń ańlap jetkeriw hám saxnada háreket etiw zamanagóy opera hám vokal atqarıwshılıq óneriniń áhmiyetli quramlıq bólegi esaplanadı.

Ózbekstan Respublikasınıń "Bilimlendiriw haqqında" ǵı nızamı [1] hám "Kadrlar tayarlaw milliy baǵdarlaması" talaplarına muwapıq, joqarı bilimlendiriw mákemelerinde bolajaq muzıkantlardı hár tárepleme kamalǵa keltiriw, olardıń kásiplik hám dóretiwshilik qábiletlerin rawajlandırıw tiykarǵı wazıypalar sıpatında belgilengen. Bul baǵdarda akademiyalıq vokal bólimlerinde saxna sóylewi hám aktyorlıq sheberligin oqıtıwdıń pedagogikalıq metodologiyasın jetilistiriw úlken áhmiyetke iye.

Izertlewdiń maqseti zamanagóy joqarı muzıkalıq bilimlendiriw sharayatında akademiyalıq vokal studentleriniń saxna sóylewi hám aktyorlıq sheberligin arttırıwdıń ilimiy-metodologiyalıq tiykarların islep shıǵıw hám ámeliyatqa engiziwden ibarat.

Saxna sóylewi hám aktyorlıq sheberligin vokal bilimlendiriwi menen úylestiriw máselesi kóplegen ilimpazlar hám ámeliyachılar tárepinen úyrenilgen. K.S.Stanislavskiydiń "Aktyordıń ózin-ózi tárbiyalawı" [2.575] (1938) hám "Rol ústinde islew" [3.550] shıǵarmaları elege shekem saxna sheberligin úyretiwdiń tiykarı esaplanadı. Avtordıń "saxnada haqıyqıy sezim" hám "organikalıq háreket" koncepciyaları vokal atqarıwshılıǵında keń qollanıladı.

V.V.Emelyanov [4.192] tárepinen islep shıǵılǵan fonopediyalıq metod vokal apparattı rawajlandırıw menen bir waqıtta sóylew texnikasın da jaqsılaw imkanın beredi. N.D.Bardina [5.52] bolsa óziniń izertlewlerinde opera studentlerinde saxna sóylewin rawajlandırıwdıń kompleksli qatnasın usınadı hám sóylew texnikası, dem alıw hám emocionallıq ekspressivlikti bir pútin sistema sıpatında qaraydı.

Ózbek muzıka pedagogikasında S.G.Ǵulomov [6.280], M.A.Rahimova [7.210] hám basqa alımlardıń jumısları vokal táliminiń milliy ózgesheliklerin sáwlelendiredi. Olardıń izertlewleri ózbek qosıqshılıq mektebiniń dástúrleri hám zamanagóy akademiyalıq talaplar sintezi tiykarında jańa pedagogikalıq qatnaslardı qáliplestiriwge xızmet etedi. Shet el ádebiyatlarında R.Miller [8.368], D.Miller [9.288] hám L.T.Maggio [10.244] tárepinen alıp barılǵan izertlewler vokal pedagogikasında psixofizikalıq tayarlıqtı aktyorlıq shınıǵıwlar menen integraciyalastırıwdıń nátiyjeli usılların kórsetip beredi. Bul avtorlar saxna sózi hám muzıkalıq kórkemlik arasındaǵı organikalıq baylanıstı eksperimental tárizde dálillegen.

Izertlewde tómendegi metodlardan paydalanıldı: analitikalıq-sintetikalıq metod (temaǵa tiyisli pedagogikalıq hám muzıkalıq ádebiyatlardı úyreniw), baqlaw metodi (sabaq proceslerin baqlaw), eksperimental metod (tájiriybe toparlarında jańa metodologiyanı sınaqtan ótkeriw), statistikalıq analiz metodi (nátiyjelerdi muǵdarlıq jaqtan bahalaw).

Saxna sózi – atqarıwshı tárepinen tıńlawshı menen baylanıstı támiyinlewshi sóz, intonaciya, dem aliw hám artikulyaciya mádeniyatının jıyındısı. Akademik vokalistler ushın bul kónlikpe yeki dárejede kórinedi: birinshiden, tekst aytılıwınıń fonetikalıq durıslıǵı hám anıqlıǵında; ekinshiden, muzıkalıq tekstti dramalı mazmun menen bayıtıwda.

Saxna sóylewin úyretiwdiń tiykarǵı komponentleri tómendegilerden ibarat: dem alıw texnikası (diafragmal dem alıw, sóylew dem alıwı hám qosıq dem alıwınıń úylesimliligi), artikulyaciya (unli hám dawsız seslerdiń anıq aytılıwı, sózler arasındaǵı baylanıs), orfoepiya (ózbek, rus, italyan hám basqa tillerde qosıq aytıwdaǵı aytıw normaları), intonaciyalıq kórkemlilik (logikalıq pát, sóylew melodikası, pauza mádeniyatı).

Zamanagóy opera hám akademiyalıq vokal atqarıwshılıǵında aktyorlıq sheberlik kórkem obraz jaratıwdıń tiykarǵı qurallarınan biri bolip esaplanadı. Stanislavskiy sisteması tiykarında islep shıǵılǵan "vokal-aktyor" koncepciyasına bola, qosıq aytıwshı tek ǵana sesti emes, al tolıq kórkem obrazdı da jaratıwı kerek.

Akademiyalıq vokal studentlerine aktyorlıq sheberligin úyretiwde tómendegi tiykargı bagdarlar ajıratıp kórsetiledi: psixofizikalıq trening (dene hám ruwxiy jaǧdaydı muwapıqlastırıw), plastika hám ritm (muzıkalıq ritmge sáykes háreketler, kinestetikalıq sezim), emocional yad hám eleslew (kórkem obrazdı seziw hám sezimlerdi basqarıw), sheriklik baylanısı (ansambllerde hám opera saxnalarında óz ara tásir), monolog hám dialog saxnalarında ózin tutıw mádeniyatı.

Izertlew dawamında islep shıǵılǵan integraciyalıq pedagogikalıq model úsh tiykarǵı bloktan ibarat: I blok – sóylewge tayarlıq (saxna sóylewi tiykarları, dem alıw shınıǵıwları, artikulyaciya treningi); II blok – psixofizikalıq rawajlanıw (aktyorlıq trening, improvizatsiya shınıǵıwları, emocional kórkemlilik); III blok – vokal-aktyor sintezi (opera ariyaları hám romanslardı kompleksli analizlew, saxna atqarıwı, rejissyor menen islesiw).

Bul model háptesine 3 saat saxna sóylewi hám 2 saat aktyorlıq trening sabaqların názerde tutadı. Sabaqlar individual hám topar formasında alıp barıladı. Hár bir semestr aqırında ashıq sabaq-koncert ótkeriledi, onda studentler erisken jetiskenliklerin kórsetedi.

Zamanagóy texnologiyalar saxna sózi hám aktyorlıq sheberligin oqıtıwda jańa imkaniyatlar jaratpaqta. Video-analiz metodi: sabaq hám saxnalardağı atqarıwlardı videojazıw hám jámáátlik talqılaw – talabanniń ózin-ózi bahalaw qábiletin rawajlandıradı.

Virtual reallıq texnologiyaları: túrli saxna sharayatların simulyaciyalaw imkaniyatı – qatań saxnaǵa shıǵıwdan aldın psixologiyalıq tayarlıqtı támiyinleydi.

Sapalıq jaqtan alǵanda, tájiriybe toparındağı studentler saxna táshiwishin azaytıw, tınlawshı menen tikkeley qarım-qatnas ornatıw hám quramalı opera obrazların isenimli sáwlelendiriw boyınsha bir qansha erkin atqarıwdı kórsetti. Bul nátiyjeler usınılǵan integraciyalıq pedagogikalıq modeldiń nátiyjeliligin tastıyıqlaydı.

Izertlew nátiyjelerine tiykarlanıp tómendegi ámeliy usınıslar islep shıǵıldı:

1. Akademiyalıq vokal bólimlerinde saxnalıq sóylew hám aktyorlıq treningti óz aldına oqıw pánleri sıpatında májbúriy kursqa kirgiziw, olardıń kólemin háptesine keminde 4-6 akademiyalıq saatqa jetkeriw usınıs etiledi.
2. Vokal muǵallimleri, saxna sózi qánigeleri hám rejissyorlar birgelikte kompleksli sabaqlardı shólkemlestiriwi, oqıw-ámeliy rejelerdi muwapıqlastırıwı kerek.
3. 1-kurstan baslap vokal sabaqlarınıń hárbirinde qısqa saxnalıq sóylew hám aktyorlıq elementlerin qollanıw - bul kónlikpelerdi úyreniwdi organikalıq proceske aylandıradı.
4. Studentlerdi opera studiyası, koncertler hám teatr joybarlarında turaqlı qatnastırıp barıw zárúr. Haqıyqıy saxna tájiriybesi oqıw bólmesindegi sabaqlardı tolıqtıradı.
5. Hárbir studenttiń psixofizikalıq ózgesheliklerin esapqa alǵan halda individual oqıw rejeleri dúziliwi, saxna mashqalaları (táshwish, burılıw hám t.b.) boyınsha psixologiyalıq járdem kórsetiliwi kerek.

Zamanagóy joqarı muzıkalıq bilim beriwde akademiyalıq vokal studentleriniń saxna sóylewi hám aktyorlıq sheberligin arttırıw máselesi keń kólemli hám kompleksli qatnastı talap etedi.

Usı izertlew kórsetti, saxna sóylewi hám aktyorlıq tárbiyasın vokal tálimi menen maqsetli birlestiriw studentlerdiń atqarıwshılıq sheberligin sezilerli dárejede joqarılatadı hám olardı professional saxna xızmetine tolıq tayarlaydı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Stanislavskiy K.S. Aktyorning o‘zini o‘zi tarbiyalashi. – M.: Iskusstvo, 1938. – 575 b.
2. Stanislavskiy K.S. Rol ustida ish. – M.: Iskusstvo, 1957. – 550 b.
3. Yemelyanov V.V. Ovozni rivojlantirish. Fonopedik metod. – SPb.: Lan', 2000. – 192 b.
4. Bardina N.D. Opera talabalarida saxna nutqini rivojlantirish // Musiqiy ta'lim: nazariya va amaliyot. – 2015. – №3. – B. 45-52.
5. Miller R. The Structure of Singing. – N.Y.: Schirmer Books, 2004. – 368 p.
6. Miller D. Resonance in Singing: Voice Building through Acoustic Feedback. – Princeton: Inside View Press, 2008. – 288 p.
7. Maggio L.T. Acting and Singing: Towards an Integration of Performance Theory. – London: Bloomsbury, 2018. – 224 p.
8. G‘ulomov S.G. O‘zbek professional vokal maktabi tarixi. – T.: O‘zbekiston, 2010. – 280 b.
9. Rahimova M.A. Vokal pedagogikasining nazariy asoslari. – T.: TDPU nashriyoti, 2019. – 210 b.
10. O‘zbekiston Respublikasining "Ta’lim to‘g‘risida"gi qonuni. – T., 2020.

MILLIY MUSIQA VA UNING ZAMONAVIY RIVOJLANISHDAGI O‘RNI

Jamalov Aybek Maxsutovich – *o‘qituvchi*
Jamalovmusic@gmail.com
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ МУЗЫКИ В СОВРЕМЕННОМ РАЗВИТИИ

Жамалов Айбек – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE ROLE OF NATIONAL MUSIC IN MODERN DEVELOPMENT

Jamalov Aybek Maxsutovich – *teacher*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Tayanch so‘zlar: milliy musiqa, an’analar, madaniy meros, zamonaviy texnologiyalar, estrada, milliy cholg‘ular, rivojlanish.

Rezyume. Mazkur maqolada milliy musiqaning zamonaviy rivojlanishdagi o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Unda milliy musiqaning tarixiy ildizlari, madaniy meros sifatidagi ahamiyati hamda bugungi kunda zamonaviy texnologiyalar va estrada yo‘nalishlari bilan uyg‘unlashuvi yoritilgan. Shuningdek, milliy cholg‘u asboblarining yangi musiqiy shakllarda qo‘llanilishi, yosh ijodkorlarning bu jarayondagi roli va milliy musiqaning global miqyosda rivojlanish istiqbollari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida milliy musiqa an’anaviy va zamonaviy elementlarning uyg‘unligi asosida rivojlanayotgani asoslab beriladi.

Ключевые слова: национальная музыка, традиции, культурное наследие, современные технологии, эстрада, национальные инструменты, развитие.

Резюме. В данной статье научно анализируется роль национальной музыки в современном развитии. Рассматриваются исторические корни национальной музыки, её значение как культурного наследия, а также процессы интеграции с современными технологиями и эстрадными направлениями. Особое внимание уделяется использованию национальных музыкальных инструментов в новых формах, роли молодых исполнителей и перспективам развития национальной музыки на международном уровне. В результате исследования обосновывается, что национальная музыка развивается на основе гармоничного сочетания традиционных и современных элементов.

Key words: national music, traditions, cultural heritage, modern technologies, estrada, national instruments, development.

Summary. This article analyzes the role of national music in modern development from a scientific perspective. It examines the historical roots of national music, its importance as a cultural heritage, and its integration with modern technologies and popular music trends. The study also highlights the use of traditional musical instruments in new forms, the role of young artists, and the prospects for the global development of national music. The research concludes that national music evolves through the harmonious combination of traditional and modern elements.

Kirish. Bugungi globallashuv davrida milliy musiqa har bir xalqning o‘zligini namoyon etuvchi muhim madaniy omillardan biri hisoblanadi. O‘zbek milliy musiqasi asrlar davomida shakllanib, boy an’analar va o‘ziga xos ijro uslublari bilan ajralib turadi. Zamonaviy rivojlanish jarayonida milliy musiqa yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. Texnologik taraqqiyot, raqamli platformalar va estrada yo‘nalishining rivojlanishi natijasida milliy ohanglar yangi talqinda yangramoqda. Bugungi kunda yosh ijrochilar milliy musiqani zamonaviy janrlar bilan uyg‘unlashtirib, yangi uslub va yo‘nalishlarni yaratmoqda. Bu esa milliy musiqaning ommaviylashuvi va xalqaro miqyosda tanilishiga xizmat qilmoqda. Milliy musiqa — bu xalqning tarixi, urf-odati, dunyoqarashi va ruhiyatini aks ettiruvchi muhim san’at turi hisoblanadi. U avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan bebaho madaniy merosdir.

Zamonaviy davrda milliy musiqaning rivojlanishida estrada san’ati muhim o‘rin egallaydi. Estrada orqali milliy kuy-qo‘shiqlar yangi aranjirovkada ijro etilib, keng auditoriyaga yetkazilmoqda. Shuningdek, dutor, doira, gijjak kabi milliy cholg‘u asboblari zamonaviy musiqa bilan uyg‘unlashtirilib, yangi musiqiy asarlar yaratilmoqda. Bu talqinda rivojlanishiga xizmat qiladi. Zamonaviy davrda milliy musiqaning rivojlanishida raqamli texnologiyalarning o‘rni beqiyosdir. Internet tarmoqlari, ijtimoiy platformalar va musiqa tarqatish servislarining kengayishi milliy musiqaning ommalashuviga katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Avvallari faqat mahalliy

doirada tinglanadigan kuy-qo‘shiqlar bugungi kunda global auditoriyaga chiqish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Milliy musiqaning zamonaviy rivojlanishida aranjirovka va ovoz yozish texnologiyalari muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy studiyalarda yaratilayotgan asarlar yuqori sifatli ovoz, boy tembr va keng diapazon bilan ajralib turadi. Bu esa tinglovchilarning musiqani qabul qilish darajasini oshiradi. Shuningdek, milliy musiqani rivojlantirishda yosh ijodkorlarning o‘rni alohida ahamiyatga ega. Ular milliy an’analarni saqlagan holda, zamonaviy musiqiy oqimlar bilan tajriba o‘tkazib, yangi janrlarni yaratmoqda. Bu jarayon milliy musiqaning yangilanishi va rivojlanishini ta’minlaydi.

Bugungi kunda milliy musiqa nafaqat madaniy meros sifatida, balki iqtisodiy resurs sifatida ham qaralmoqda. Konsert faoliyati, festivallar, musiqiy loyihalar orqali milliy musiqa keng targ‘ib qilinmoqda va bu uning barqaror rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Milliy musiqa orqali yosh avlodni milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash ham muhim vazifalardan biridir. Shu sababli ta’lim tizimida milliy musiqa fanlariga alohida e’tibor qaratilmoqda, bu esa kelajakda milliy san’atning rivojlanishiga mustahkam zamin yaratadi.

Ilmiy tahlil va muhokama

Milliy musiqaning zamonaviy rivojlanishini ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilganda, bir necha asosiy omillarni ajratib ko‘rsatish mumkin.

Birinchidan, global madaniy almashinuv jarayoni milliy musiqaga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Turli xalqlarning musiqiy madaniyati o‘zaro ta’sirga kirishib, yangi ijodiy yo‘nalishlarni yuzaga keltirmoqda. Bu jarayonda milliylikni saqlab qolish bilan birga, innovatsion yondashuvlarni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi. Ikkinchidan, zamonaviy texnologiyalar musiqani yaratish, yozish va tarqatish jarayonlarini tubdan o‘zgartirdi. Ilgari katta studiyalar talab qilgan ishlar bugungi kunda kichik mobil qurilmalar orqali amalga oshirilmoqda. Bu esa ijodkorlar uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda.

Uchinchidan, auditoriyaning musiqiy didi ham o‘zgarib bormoqda. Zamonaviy tinglovchi tezkor, sifatli va yangicha ohanglarni talab qiladi. Shu sababli milliy musiqa ham o‘z ifoda vositalarini boyitib borishi zarur. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, milliy musiqaning rivojlanishi faqat tashqi ta’sirlar bilan emas, balki ichki ijodiy salohiyat bilan ham bog‘liqdir. Har bir ijodkor milliy qadriyatlarni chuqur anglagan holda, ularni yangi shaklda ifoda etishga intilishi lozim.

Amaliy ahamiyati. Milliy musiqaning zamonaviy rivojlanishi amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Avvalo, bu jarayon milliy madaniyatni saqlash va uni keyingi avlodlarga yetkazishda muhim vosita hisoblanadi. Ikkinchidan, milliy musiqa turizm va madaniy diplomatiya rivojida ham muhim rol o‘ynaydi. Xalqaro festivallar, konsertlar va madaniy tadbirlar orqali milliy musiqa boshqa xalqlarga tanishtiriladi. Bu esa mamlakatning ijobiy imijini shakllantirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, milliy musiqa ijodkorlar uchun yangi iqtisodiy imkoniyatlar yaratadi. Musiqiy platformalar, konsert faoliyati va media loyihalar orqali san’atkorlar o‘z ijodidan daromad olish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Shuningdek, ta’lim tizimida milliy musiqaga e’tibor qaratilishi yosh avlodning estetik didini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Bu esa jamiyatda madaniy saviyaning oshishiga olib keladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, milliy musiqa zamonaviy rivojlanish jarayonida o‘zining tarixiy ildizlariga tayanib, yangi shakl va mazmun kasb etmoqda. Texnologik taraqqiyot, global madaniy aloqalar va ijodiy yondashuvlar natijasida milliy musiqa yanada boyib bormoqda.

Shu bilan birga, milliy musiqaning o‘ziga xosligini saqlab qolish ham dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda. An’anaviy va zamonaviy elementlarning uyg‘unligi esa ushbu san’at turining barqaror rivojlanishini ta’minlaydi.

Kelajakda milliy musiqa yanada keng rivojlanib, nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham o‘z o‘rnini mustahkamlaydi. Bu esa milliy madaniyatning global sahnada namoyon bo‘lishiga xizmat qiladi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi – Zamonaviy musiqa rivojiga oid normativ hujjatlar va hisobotlar.
2. O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti – Ilmiy maqolalar to‘plami. Toshkent–Nukus, 2022–2025.
3. Musiqa nazariyasi asoslari – Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 2018.
4. Zamonaviy musiqa va estrada san’ati – Toshkent, 2020.

MUZÍKA KÓRKEM ÓNERINDE ILIMPAZLARDÍŃ QASHQAR RUBAP SAZÍ ATQARÍWSHÍLÍǴÍNA ILIMIY KÓZQARASLARÍ HÁM QASHQAR RUBAPTÍŃ QÁLIPLESIP RAWAJLANÍWÍ

Joldasbaeva Tamara Baltabaevna – *oqıtıwshı*
tamarajoldasbayeva@gmail.com
ÓzMKÓMI Nókis filialı

НАУЧНЫЕ ВЗГЛЯДЫ УЧЁНЫХ НА ИСПОЛНЕНИЕ КАШГАРСКОГО РУБАБА В МУЗЫКАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ, А ТАКЖЕ ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ КАШКАРСКОГО РУБАБА

Жолдасбаева Тамара Балтабаевна – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

SCHOLARS' SCIENTIFIC VIEWS ON THE PERFORMANCE OF THE KASHGAR RUBAB IN THE ART OF MUSIC, AS WELL AS THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE KASHGAR RUBAB

Joldasbaeva Tamara Baltabaevna – *teacher*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Tayanısh sózler: ilimpazlardıń ásbab haqqında ilimiy kózqarasları, ilimpazlarımızdıń muzıka haqqında shıǵarmaları, mádeniyat tarawına qosqan úlesleri, Farabiy haqqında maǵlıwmat, onıń shıǵarmaları, qashqar rubabınıń tariyxı, onıń atalıwı hám házirgi kúnde qollanılıwı h.t.b.

Rezyume. Bul maqalada ilimpazpazlardıń áspab haqqında ilimiy kóz qarasları, ilimpazlarımızdıń muzıka haqqında shıǵarmaları, mádeniyat tarawına qosqan úlesleri, Farabiy haqqında maǵlıwmat, onıń shıǵarmaları, qashqar rubabınıń tariyxı, onıń atalıwı hám házirgi kúnde qollanılıwı aytıladı.

Ключевые слова: научные взгляды ученых на асфаб, труды ученых о музыке, их вклад в культуру, информация о Фараби, его труды, история кашкарского рубаба, его название и современное применение и т.д.

Резюме. В этой статье рассматриваются научные взгляды ученых на аспаб, научные взгляды ученых на музыку, труды учёных о музыке, их вклад в развитие культуру, информация о Фараби, его произведениях, истории кашкарского рубаба, его названии и современном применении.

Key words: scholars' scientific views on the instrument, scholars' works on music, their contributions to the field of culture, information about Farabi, his works, the history of the Kashkar rubab, its name, and its current usage, etc.

Summary. This article discusess scholars' scholarly views on the instrument, scholars' works on music, their contributions to the field of culture, information about Farabi, his works, the history of the Kashkar rubab its name, and its current usage.

Muzıka áyyemgi zamanlardan baslap kúshli tárbiya quralı sıpatında tálim-tárbiyanıń barlıq sistemalarında keń qollanılıp kelmekte. Belgili mámleket ǵayratkerleri, ilimpazlar, pedagoglar kórkem ónerdiń barlıq túrlerinde atap aytqanda muzıka kórkem ónerinde oqıwshılardıń sana sezimine jáne ruwxına tereń tásir etip olarda joqarı ruwxıy pazıyletlerdi qáliplestiriw hám de rawajlandırıw quralı sıpatında qaraǵan hám buǵan úlken itibar bergen.

Muzıka kórkem óneriniń hár bir janrı sonday temalar mazmunın óz ishine aladı, bul jaǵdayda mámlekettiń, xalıqtıń, insaniyattıń basınan keshirgen ol yamasa bul dáwiri xalıqtıń yamasa millettiń sezimi ańlatadı. Muzıka shıǵarmalarınıń kúshi onıń xalıqshılıǵı hám túsiniginde insannıń ishki psixikalıq dúnyasına emocional tásir kórsete alıwında bolıp tabıladı. Barkamal áwladtı tárbiyalawda muzıka kórkem óneriniń áne sol ózgesheligin esapqa alıw zárúrli bolıp tabıladı. Milliy programma joqarı ruwxıylıq oqıwshılarǵa juwap beretuǵın joqarı maman kadrlar tayarlawdı talap eter eken buǵan baylanıslı muzıkalıq miyraslarımızdıń áyne qashqar rubabınıń ornı da áhmiyetli bolıp tabıladı. Muzıkanıń keń tásirli tárbiyalıq múmkinshiligin Orta ásir oyshılları Farabiy, Ibn Sino, Abdurahman Jomiy, Lutfiy, Alisher Nawayı hám basqalar joqarı bahalaydı. Ol muzıka kórkem ónerine bolsa úlken itibar qaratıp, usı kórkem óner insannıń sana sezimine jáne ruwxıylıǵına kúshli tásir etiwshi qural sıpatında qaraǵan. Bunda ol ásirese xalıq awızeki dóretiwshilikti hám professional muzıka dóretpelerine bólek itibar beredi hám bul dóretpeler insandı ruwxlandırıwshı, ol jaǵdayda unamlı pazıyletlerdi rawajlandırıw hám de joqarı

sezimlerdi qaliplestiriw kúshine iye ekenligi haqqında pánler júrgizedi. Muzıka tárbiyası hám tálim teoriyası hám de ámeliyatı pútkil mádeniyatımız benen bekkem baylanıslı. Insaniyat mádeniyatınıń basqa tarawlarında bolǵanı siyaqlı muzıka da onıń tájiriybe rawajlanıw basqıshların úyreniw processinde zárúrli ayrıqshalıqlar hám nızamlıqlar jaqtı kórinetuǵın boladı.

Tariyx Orta ásirlerde ataqlı muzıkantlar, shayırlar, artistlerdiń atların saqqlap qalǵan. Orta Aziya muzıkası haqqında qımbatlı maǵlıwmatlardı IX ásirden berli saqlap kiyatırǵan jazba dereklerden alıw múmkin. Orta ásirlerde muzıka matematika hám astronomiya qatarı pánlerdiń birden-bir sikliǵa kirgenliginen Orta Aziyanıń kóplegen mádeniyat ǵayratkerleri ol jaǵdayda óz dóretpelerinen orın ajıratqanlar, sonıń menen onıń teoriyalıq tiykarlarında arnawlı qollanbalar baǵıshlanǵan.

Muzıka táliminde bolsa úlken áhmiyet bergen Orta Aziyalıq ataqlı muzıkantlar arasında qamusiy alım Muhammad al Farabiy bólek orindı iyeleydi. Alım filosof hám siyasiy máseleler menen tıǵız baylanıslı halda márif rawajlandırıw jetkinshekti tárbiyalaw hám oqıtıw máselerine óz dóretpelerinen salmaqlı orın alǵan, Farabiy ayrıqsha orın iyeleydi. Alım filosof hám siyasiy máseleler menen tıǵız baylanıslı halda márifat rawajladırıw jetiskenlikleri tárbiyalaw hám oqıtıw máselelerine óz dóretpelerinen salmaqlı orın alǵan. Farabiy Orta ásirlerde matematikalıq pánler qatarına kirgen muzıka toeriyasınıń tiykarlawshılarınıń biri bolıp tabıladı. Túrli tarawlarda kórip shıǵılǵan muzıka dóretiwshilik máseleleri Farabiy dóretpelerinde zárúrli orındı iyeleydi. Onıń "Kitob ul musiqiy al kabir" qalam fil musiqiy hamda "Kitob fi ixso-al ulum va al tárif" (pánlerdiń klassifikaciyası hám xarakteristikası haqqında kitap) fundamental shıǵarması belgili bolǵan. Bul dóretpeler muzıka páni hám mádeniyatı salasında keyingi rawajlanıwlarǵa sezilerli tásir kórsetken. Tariyxıy ádebiyatlardaǵı maǵlıwmatlar hám arxeologik qazılma tabılǵan zatları sonnan dárek beredi. Eramızdan aldıńǵı III ásirde 2400 jıl burın Iskender Zulqarnayn Orta Aziyanı jawlap alıwda grekler babalarımız xorezmliklerdiń bay muzıka mádeniyatınan tań qaldırǵan. Olardıń sazende qosıqshılar babalarımızdıń ájayıp qosıq hám namaların joqarı atqarıwshılıq kórkem óneri sonıń menen birge qulaqqa jaǵımlı túrli áspabların úyrenip ózleriniń muzıka mádeniyatın bayıtqan. Nátiyjede ayırım áspablarımız Evropa xalıqları ámeliyatında qollanıp jańa kórinis (forma) hám atalıwında tarqalǵan (ud, lyutnya, duwtar, organik arfa hám basqalar). XIX ásirdiń ekinshi yarımında Túrkstan xanlıqları Rossiya tárepinen basıp alına basladı nátiyjede muzıka mádeniyatımızǵa Rossiya arqalı Evropa muzıkası tásiri procesi baslandı. Shura dáwirinde muzıka mádeniyatımızda túrli ózgerisler júz berdi, mısalı mektep tálimi hám muzıka oqıw orınlarında qosıqshılıq hám saz áspab atqarıwshılıǵı menen bir qatarda muzıkalıq teoriyalıq pánler kirip kele basladı.

Xalıq muzıka miyraslarınıń dáslepki kórinisi hám oylawınıń tariyxı nátiyjesinde tábiyat sulıwlıqlarınan ilhamlanǵan insan tárepinen miynet processinde payda bolǵan. Haqıyqatında da insan turmısı qosıqsız, muzıkasız, oyda sáwlelendirip bolmaydı. Kórkem óner adamlarǵa tek ǵana kámalǵa jetkende erisiwde zárúrli rol oynaǵan. Belgili alım Abu Ali ibn Sino óziniń "Kitob-ash-shifo" shıǵarmasında jazıwında "Musiqa kishi ruhini davolovchi inson qalbiga kuchli tásir etuvchi estetik vositalardıń biri" deydi. Ózbek shayırı hám oyshılı Alisher Nawayı dóretpelerinde tanbur, rubap, girjek, nay, gernay, surnay siyaqlı kóplegen saz áspablarınıń atı belgilengen. Atap aytqanda alım óz dóretpelerinde muzıka kórkem óneriniń tárbiyalıq múmkinshiligi, sonday-aq qashqar rubabın joqarı bahalaydı.

Orta ásirlerdiń eń jetik hám záberdes alımı pán hám mádeniyat áleminde óz ornı hám mádeniyatına iye bolǵan ullı oyshıl, ullı oqımıslılardıń biri Abu Ólshem hám uyqassız qara sóz benen kórkem shıǵarma Muhammad ibn Muhammad ibn Uzluǵ Tarxon Farabiy (873-950) dúnya páni hám mádeniyatı oyanıw dáwirdiń kózge kóringen wákillerinen biri bolǵan. Abu ólshem hám uyqassız qara sóz benen jazılǵan kórkem shıǵarma Farabiy "Sharq Arastusı", "Ekinshi muǵallim" atları menen atalıp Orta Aziya mádeniyatınıń tiykarın salıwshılardıń biri bolıp tabıladı. Ol 160 tan artıq dóretpe jazıp qaldırdı. Onıń "Muzıka haqqında sóz" shıǵarmasında muzıka tariyxı, teoriyası, muzıka áspabları, kompozitorlıq hám atqarıwshılıq kórkem óneri boyınsha óz dáwiri ushın tolıq maǵlıwmatlar bere alǵan. Farabiy sonday-aq muzıka áspabların ózi jasaytuǵın hám áspabtı sheber túrde jaqsı shertetetuǵın edi. Farabiy haqqında hár túrli ráwiyatlar bar. Ráwiyat etiwinshe dárwishtey kiyingen farabiy Halab qalasınıń kóshelerinde muzıka shertip júregenligi haqqında qala húkimdarına kimdur xabar beredi. Qala húkimdarı bul darveshti aldına ókeleiwlerin buyıradı. Shabarmanlar Farabiydi jetkerip húkimdar aldına jetkerip kelgeninde qala húkimdarı áz jaqınları menen kaypı-sapada otırúan edi. Húkimdar keltirgen darvishke qaray sen muzıka áspabın sheber atqaratuǵın ekenseń sen bizlerdi bir kúldir –deydi. Solay etip ishek úzdi muzıkalar shertip hámmeni kúldiredi. Endi deydi húkimdar bizlerdi bir qattı jılatatuúın

muzıka shertip ber – deydi. Solay etip Farabiy muńlı muzıka shertedi. Hámmesi jılawǵa túsedi, húkimdar jılawdan ózin zorǵa toqtatıp, endi bizlerdi uyıqlatatuǵın muzıka shertip ber – deydi. Solay etip hámmesi muzıkanıń dawısına uyqıǵa ketedi. Hámmesi uyqıǵa ketkeninde qaǵazǵa bul darveshtıń atı Farabiy dep jazıp ketedi. Sonnan húkimdar bul insan Farabiy ekenin bilip ákeliwdi buyıradı. Biraq Farabiy qaladan shıǵıp ketken edi.

Rubap saz áspabı Oraylıq Aziya xalıqları ózbekler, tájikler, uyǵırlar arasında áyyemgi hám keń tarqalǵan áspablardan esaplanadı. Qashqar rubabına tiykarlanıp qashan hám qay jerde payda bolǵanlıǵı haqqında anıq maǵlıwmatlar joq. Soǵan qaramay táriyxıy dereklerde rabob, rebab, rubab áspabı haqqında kóplegen maǵlıwmatlar ushıraydı. Bunday maǵlıwmatlardı Abu Nasır Farabiy, Abu Ali Ibn Sino, Abdurahman Jamiy, Abdulqodir Maroǵiy, Darvish Ali Shangiy, Abdurauf Fitrat siyaqlı kóplegen oqımıslılardıń dóretpelerinde baqlaw múmkin. XVII ásirde Buxarada jasaǵan Darvish Ali Shangiydiń "Muzıka haqqında risolasında" XVI-XVII ásirdegi saz áspablar hám sazendeler haqqında qımbatlı maǵlıwmatlar keltiriledi. Sol dáwirlerde tanbur, chang, qonun, ud, rubap, qobız, girjek áspablardan esaplanǵan.Sazendeler haqqındaǵı maǵlıwmatlar arasında ataqlı rubapshılar haqqında sóz júritiledi. Atap aytqanda, "Buxorolik Shayx Shamsiy Rabboniy" sheber rubap saz áspab, ataqlı sazende retinde tanılǵan. Rubaptıń seslerin esitip adamlar toplanatuǵın eken. Lekin tap usı qashqar rubap ekenligi haqqında anıq maǵlıwmatlar joq. Qashqar rubabınıń shinjon uyǵırları arasında tarqalǵan "dulon rubabı" atlı túri bar. Onıń dástesi perdesiz, naǵıshlı fason qulaǵı bir hám de úsh tiykarǵı hám bir neshe rezanator bolıp, mizrob penen shertiletuǵın áspablatdan esaplanadı. Bul áyyemgi Tarın hám Yorkent dáryası boyındaǵı oazislerde jasaǵan dulon qówimleriniń áyyemgi áspabı esaplanıp, IV ásirde qollanılǵan degen maǵlıwmatlar bar. Qıtay tariyshıları tárepinen jazıp qaldırǵan "Tań patshalıǵı dáwirdiń zárúrli bayanlawları kitabınıń 33 bóliminde "Qashqarlıq bes tarlı rubap ustası Pilol (Qıtayda onı Pey shin Fu dep ataǵan) rubaptı mediator menen shertedi hám keyinirek onıń bul áyyemgi shertiw usılı hámme jaylarǵa tarqalıp kóplegen xalıqlar mámleketler tárepinen qabıl etilgen" degen pikirler keltiriledi.

Qashqarda jasaǵan ataqlı rubapshılardan Toshvoy rubapshı (1864-1898) qashqar rubabınıń keń tarqalıp barıwına úles qosqan. Onıń kóplegen shákirtleri jetisip shıqqan hám Toshvoy degen muzıkası házirgi kúnde de uyǵır sazendeleri arasında ataqlı bolıp tabıladı. Búgingi kúni uyǵır xalıq muzıka atqarıwshılıǵında rubap áspabınıń "podachi rubob", "qashqar rubob", "dulon rubob" hám "bas rubob" dep atalǵan tórt túri keń qollanılıp atır. Uyǵır qashqar rubabı –uyǵır xalqınınń eń keń tarqalǵan áspabı retinde qaladan tap kishi awıllarǵa shekem tarqalǵan.

Ózbekstan Mámleketlik Konservatoriyası qasındaǵı eksperimental laboratoriyda káp jıllar dóretiwshilik izertelewler alıp barǵan usta Usman Zufarov tárepinen qashqar rubaptıń tómendegi kórinistegi úlgileri jaratılǵan. Búgingi Ózbekstan hám Tájikstan aymaqlarında qashqar rubabı keń tarqalǵan bolıp, bul áspabta shashmaqom dóretpeleri hám xalıq namalarınan tartıp, kompozitorlar dóretiwshiligine tiyisli bolǵan quramalı, iri formadaǵı dóretpelerdi shertiw múmkinshiligi bar.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Azimov K. O‘zbek xalq cholg‘ulari havaskorlik orkestri bilan ishlash uslubiyati. Toshkent. 2002-jıl.
2. Odilov A. O‘zbek xalq cholg‘ularida ijrochilik tarixi. Toshkent. 1995.
3. Abu Nasır Farabiy. Risolalar-T: Fan, 1975.
4. Abu Nasır Farabiy. Fozil odamlar shahri.-T A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
5. Nazarov Z.B. "Ananaviy ansambli". Toshkent. 2002-jıl.

ORTA AZIYA AKADEMIYALÍQ VOKAL ÓNERINIŃ TARIYXÍY RAWAJLANÍWÍ

Abat Kalliev – *professor*
abat4283@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası Nókis filialı

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ АКАДЕМИЧЕСКОГО ВОКАЛЬНОГО ИСКУССТВА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Абат Каллиев – *профессор*
Нукусского филиала Государственной консерватории Узбекистана

HISTORICAL DEVELOPMENT OF ACADEMIC VOCAL ART IN CENTRAL ASIA

Abat Kalliev – *Professor*
Nukus branch of the Uzbekistan State Conservatory

Tayanısh sózler: akademiyalıq vokal, Oraylıq Aziya, bel canto, sovet muzıka bilimlendiriwi, opera, vokal mektebi, Ózbekstan, Qazaqstan, Tájikstan, milliy mektep, tariyxıy rawajlanıw.

Rezyume. Usı maqalada Oraylıq Aziya akademiyalıq vokal kórkem óneriniń XVII ásirden XXI ásirdiń baslarına shekem bolǵan tariyxıy rawajlanıwı ilimiy jaqtan analiz etiledi. Izertlewde regionlıq vokal dástúrleriniń Evropa akademiyalıq usılı menen qarım-qatnası, sovet dáwiri instituciyalastırıw procesi, Ózbekstan, Qazaqstan, Tájikstan hám Qırǵızstandaǵı milliy vokal mektepleriniń qáliplesiwi, sonday-aq, zamanagóy tendenciyalar kórip shıǵıladı. Maqalada belgili muzıkatanıwshılar, vokalistler hám pedagoglardıń shıǵarmalarınan alınǵan citatalar keńnen qollanıladı. Izertlew Oraylıq Aziya vokal kórkem ónerin ulıwma jáhán muzıka mádeniyatı kontekstinde bahalaw ushın jańa ilimiy tiykar usınadı.

Ключевые слова: академический вокал, Центральная Азия, бель канто, советское музыкальное образование, опера, вокальная школа, Узбекистан, Казахстан, Таджикистан, национальная школа, историческое развитие.

Резюме. В данной статье с научной точки зрения анализируется историческое развитие академического вокального искусства Центральной Азии с XVII века до начала XXI века. В исследовании рассматривается диалог региональных вокальных традиций с европейским академическим стилем, процесс институционализации советского периода, формирование национальных вокальных школ в Узбекистане, Казахстане, Таджикистане и Кыргызстане, а также современные тенденции. В статье широко используются цитаты из произведений известных музыковедов, вокалистов и педагогов.

Key words: academic vocal, Central Asia, bel canto, Soviet music education, opera, vocal school, Uzbekistan, Kazakhstan, Tajikistan, national school, historical development.

Summary. This article provides a scientific analysis of the historical development of Central Asian academic vocal art from the 17th to the early 21st centuries. The study examines the dialogue between regional vocal traditions and the European academic style, the process of institutionalization during the Soviet era, the formation of national vocal schools in Uzbekistan, Kazakhstan, Tajikistan, and Kyrgyzstan, as well as modern trends. The article extensively utilizes quotes from the works of renowned musicologists, vocalists, and educators. The study provides a new scientific basis for evaluating the vocal art of Central Asia within the context of global musical culture.

Oraylıq Aziya – áyyemgi muzıka mádeniyatlarınıń tutasqan ornı esaplanadı. Bul regionda mıń jıllar dawamında qáliplesken vokal dástúrleri – klassikalıq qosıqshılıǵı, ózbek maqam kórkem óneri, qazaq dástúriy jırları hám tájik shashmaqamı – XVII ásirden baslap Evropa akademiyalıq muzıkası tásiri menen áste-aqırın baylanısqa kirise basladı. “Vokal kórkem óneri insaniyattıń eń áyyemgi hám universal dóretiwshilik kórinisi; ol hár qanday mádeniyatta ózine tán forma aladı, biraq insan dawısınıń gózzallıǵına umtılıw hámme jerde birdey” [1]. Akademiyalıq vokal atqarıwshılıǵı – professionallıq, texnikalıq tayarlıq hám estetikalıq standartlar kompleksine tiykarlangan, tiykarınan Evropa bel canto dástúrinen kelip shiqqan vokal kórkem óneri sisteması sıpatında táriyiplenedi. Oraylıq Aziya ushın bul sistemanıń kirip keliwi kóp tárepleme quramalı geosiyasiy, mádeniy hám bilimlendiriw ózgerisleri menen baylanıslı boldı. Bul procesti úyreniw búgingi vokal pedagogikasın jáne de tereń túsiniw ushin zárúr metodologiyalıq tiykar boladı. Usı maqalanıń maqseti – Oraylıq Aziya akademiyalıq vokal kórkem óneriniń tariyxıy rawajlanıw basqıshların sistemalı túrde úyrenip, regionallıq milliy mekteplerdiń ózine tánligin hám olardıń jáhán vokal kórkem ónerindegi ornın belgilewden ibarat.

Kóshpeli xalıqlar – qazaqlar, qırǵızlar hám túrkmenler – vokal kórkem ónerinde basqasha joldı rawajlandırdı. Mádeniy turmıstıń orayında qazaq aytıslarındaǵı vokal improvizaciyası, poeziyalıq jarıs hám epikalıq jırlaw dástúri sıyaqlı janrlar turdı. Qırǵızstanda bolsa "Manasshı" – milliy epos "Manas"tı atqarıwshılar – ózine tán vokal-epikalıq kórkem ónerdiń dóretiwshileri sıpatında ayrıqsha statusqa iye bolǵan. "Kóshpeli dástúrdegi hawaz – bul tek ǵana muzıka emes, ol tariyxtı, qaharmanlıqtı hám xalıq yadın ózinde saqlawshı tiri arxiv". [2] Bul dástúrler keyinirek akademiyalıq vokal kórkem óneri menen baylanısta eki túrli joldı kórsetti: birewleri Evropa usılına tolıq assimilyaciya bolıwǵa umtılsa, basqaları milliy hawaz estetikasın akademiyalıq texnika menen úylestiriwdi abzal kórdi.

Oraylıq Aziya menen Batis Evropa arasında muzıka almasıwı XVII ásirde-aq baslanganın tariyxıy húǰjetler tastıyıqlaydı. Ullı Jipek jolı tek ǵana sawda emes, al mádeniy hám muzıkalıq dástúrlerdiń de kópiri boldı. Rossiya imperiyasınıń Oraylıq Aziyaga júris etiwi (XIX ásirdiń ekinshi yarımı) bolsa bul processti keskin tezlestirdi. Tashkentte, Samarqandta hám basqa qalalarda rus áskeriy orkestri hám teatr truppaları xizmet kórsete basladı[3].

Rus muzeyshisi hám sayaxachılardıń jazıwları bul dáwir vokal turmısın biraz sáwlelendiredi. Máselen, Aleksandr Kun 1870-jıllardaǵı kúndeliginde Buxara sarayı vokalshılarınıń kórkem sheberligin hayran qalıp táriyplegen. "Bel canto – bul dawıstı sulıw qáliplestiriw. Bul usıl gózzal qosıqshılıq, yaǵnıy legato, dem alıwdı qadaǵalaw hám tembr sapası arqalı insan sezimlerin jetkeriwge tiykarlanadı". (Manuel Garcia) Italyan bel canto mektebi XIX ásir baslarına kelip Rossiya hám Ukraina arqalı Oraylıq Aziyaga kirip kele basladı. Bul process tikkeley emes – tiykarınan rus opera teatrları, Moskvada bilim alǵan ózbekstanlı muzıkashılar hám sońınan sovet dáwiri institutları arqalı ámelge asırıldı. Sol sebepli Oraylıq Aziyada akademiyalıq vokal kórkem óneri kóbinese "bel canto rus filtri arqalı" sıpatında táriyiplenedi[4]. 1936-jılı Tashkent mámleketlik konservatoriyasınıń shólkemlestiriliwi Ózbekistanda akademiyalıq vokal bilim beriwde burılıs noqatı boldı. Usi jillarda Almatı (házirgi Almatı), Dushanbe hám Frunze (házirgi Bishkek) qalalarında da muzıka bilimlendiriw mákemeleri ashıldı. Bul mákemeler Leningrad hám Moskva konservatoriyaları modeli tiykarında qurıldı: vokal texnikası, dawıs fiziologiyası, opera repertuarı hám muzıka teoriyası birden-bir sistemada oqitıldı. "Sovet mádeniy siyasatı bir tárepten milliy mádeniyatlardı rawajlandırıw ideyasın alǵa súrdi, ekinshi tárepten olardı Evropa akademiyalıq formaları sheńberine tarttı. Bul qarama-qarsılıq milliy vokal kórkem óneriniń rawajlanıwın quramalastırdı" (Mark Slobin).

Dáslep oqıtıwshılar sıpatında Moskva hám Leningradtan alıp kelingen rus hám ukrain qánigeleri isledi. Keyin ala jergilikli kadrlarga iye boliw maqsetinde eń talantlı ózbek, qazaq, tájik jas atqarıwshıların Moskva hám Leningrad konservatoriyalarına jiberiw ámeliyatı baslandı.

Sovet dáwiri Oraylıq Aziyada milliy opera teatrları shólkemlestiriliwine sebep boldı. Ózbek milliy operasın jaratıw háreketinde kompozitorlar Muxtar Ashrafiy hám Sergey Vasilenko birgelikte 1939-jılı jaratqan "Uluǵbek" operası áhmiyetli basqısh boldı. Bul opera milliy tariyxıy syujet, ózbek modal garmoniyası hám Evropa opera dramaturgiyasın birlestirgen dáslepki tolıq opera shıǵarması sipatında tariyxqa kirdi[8].

Qazaqstanda da Axmet Jubanov hám Latif Hamidiy birgelikte 1944-jılı jaratqan "Abay" operası milliy opera kórkem óneriniń tiykarı boldı. Tájikstanda Ziyadullo Shahidi, Qırǵızstanda bolsa Abdylas Maldybaev milliy opera janrınıń tiykarın salıwshılarına aylandı[5].

Sovet dáwiriniń birinshi on jıllıqlarında Oraylıq Aziyanıń birinshi professional akademik vokalistleri qáliplesti. Ózbekstanda Lutfixon Sarimsoqova hám Halima Nosirova birinshi ózbek hayal opera qosıqshılarına aylandı – bul sociallıq jaqtan da revolyuciyalıq hádiyse edi, sebebi dástúriy jámiyette hayal-qızlardıń ǵalabalıq saxnadaǵı iskerligi sheklengenin esapqa alsaq. "Halima Nosirova ózbek saxnasında birinshi márte italyan hám sovet opera shıǵarmaların ózbekshe libretto menen atqardı. Ol tek ǵana qosıqshı emes, al jańa mádeniy modeldiń tımsalı edi"[12] Qazaqstanda Kulyash Bayseyitova milliy vokal óneriniń tımsalına aylandı. Onıń dawısı ózine tán bolıp, akademiyalıq texnikanı milliy dástúr ruwxı menen sheber úylesimlestirgen, orkestr menen birge islesip, xalıq qosıqları dástúrin de saqlap qala alǵan. [10]. Ózbekistanda akademiyalıq vokal mektebi 1950-1980-jılları óziniń jetik kórinisine iye boldı. Bul dáwirde Saodat Qobirova, Bernara Qaripova, Muqaddas Ashrafiyeva, Farida Toshmatova, Xurshid Ibrohimov sıyaqlı qosıqshılar xalıqaralıq dárejege kóterildi. "Ózbek lirik sopranosı – bul tembr dúnyada ózine tán. Ol italyan bel kantosınıń tınıqlıǵı menen Shıǵıs qosıqshılıǵınıń ıssı, múlayım reńin birlestiredi." [6] Qazaqstan vokal mektebi Kulyash Bayseitovadan keyin kóplegen ullı ismlerge iye boldı. Bibo Bajanova, Ermek Serkebaev, Ermek Serkebaev sıyaqlı qosıqshılar

sovet opera saxnasında ayrıqsha orın tuttı. Qazaq vokal mektebiniń xarakterli ózgesheligi – keń, ashıq hawaz, stepanıń boslıqların esletiwshi epikalıq dem alıw hám dramalıq rolge kirisiw qábileti.

Tájikstan akademiyalıq vokal kórkem óneri Shashmaqom dástúriniń eń tikkeley dawamshısı sıpatında rawajlandı. Lutfiya Nazarova, Barno Iskandarova sıyaqlı qosıqshılar klassikalıq tájik shashmaqomin akademiyalıq saxnaga alıp shigiwda jetekshilik etti. Al, Qırǵızstanda bolsa Sayra Kiyizbaeva milliy opera hám koncert repertuarında epikalıq dástúrdi akademiyalıq usıl menen birlestirdi[13]. Ózbekstanda Abdulaziz Qayumov, Nargiza Qarabaeva, Jahongir Tursunov sıyaqlı jańa áwlad qosıqshıları xalıqaralıq muzıka jarıslarında tabıslı qatnasıp basladı. Olar akademiyalıq Evropa usılın milliy muzıka mádeniyatı menen jáne de organikalıq tárizde sintezlew jolın izlemekte[9]. Zamanagóy Oraylıq Aziya vokal pedagogikasında birneshe áhmiyetli mashqala bar. Birinshisi – milliy hawaz estetikası hám akademiyalıq texnikanıń teń salmaqlılıǵı máselesi. Kópshilik pedagoglar bul eki sistemanı úylestiriw zárúrligin tán alsa da, anıq metodologiya ele tolıq islep shıǵılmaǵan. “Biz oqıwshımızǵa italyan yamasa rus hawaz mektebin emes, bárinen burın óziniń tábiyǵıy dawıs imkaniyatların rawajlandırıwdı úyretiwimiz kerek. Milliy ırǵaq ondaǵı tábiyattan” - (Abror Xasanov, Ózbekstan kórkem óner hám mádeniyat institutı professorı) Ekinshi mashqala – cifrlı texnologiyalar dáwirindegi pedagogikalıq qatnas. Jaslardıń onlayn platformalar, YouTube hám muzıka strimingine úyreniwi dástúriy oqıtıw modellerin qısıp shıǵarmaqta. Bul bolsa vokal pedagogikasında innovaciyalıq metodlardı islep shiǵiw zárúrligin jáne de asıradı. Sońǵı on jıllıqta Oraylıq Aziya vokal qosıqshıları xalıqaralıq opera saxnalarında óz ornın barǵan sayın bekkemlemekte. Ózbek soprano Nadira Axmadova Evropa opera teatrlarında tabıslı saxna tájiriybesine iye boldı; qazaqstanlı Aida Garifullina Vena hám Parijde xalıqaralıq tán alıwǵa eristi[14].

Oraylıq Aziya akademiyalıq vokal kórkem óneriniń tariyxıy rawajlanıwın izertlew tómendegi áhmiyetli juwmaqlarǵa alıp keledi:

Regionallıq vokal dástúrleri – maqam, shashmaqam, qazaq jırı hám epikalıq dástúr – akademiyalıq vokal kórkem ónerine tiykar bolgan ǵárezsiz hám jetilisken sistemalar. Olar Evropa tásirin passiv qabıl etpedi, al oǵan aktiv sintez etti.

Sovet dáwiri konservatoriya sisteması Oraylıq Aziya vokal kórkem ónerin instituciyalastırdı hám professional dárejege kóterdi, biraq bul process bir tárepleme bolmadı: milliy mektepler óziniń ózgesheligin saqlap qalıwǵa eristi.

Tórt milliy vokal mektebi – ózbek, qazaq, tájik hám qırǵız – hár biri ózine tán estetikalıq ózgesheligi hám atqarıw usılı menen ajıralıp turadı. Zamanagóy dáwir vokal pedagogikasınıń tiykarǵı wazıypası – milliy dawıs estetikasin saqlap qalǵan halda xalıqaralıq standartlarǵa juwap beretuǵın “sintez modeller”in islep shıǵıw.

Xalıqaralıq integraciya Oraylıq Aziya vokal kórkem ónerine jańa imkaniyatlar ashpaqta, biraq bul process milliy ózine tánlikti joǵaltıw qáwpin de ózinde jámleydi. Kelesi izertlewler ushın áhmiyetli baǵdarlar: milliy vokal dástúrlerin akademiyalıq pedagogikaǵa integraciyalawdıń jańa metodikaların islep shıǵıw; sanlı texnologiyalardı vokal bilimlendiriwine engiziw; hám Oraylıq Aziya vokal mekteplerinıń jáhán muzıka bilimlendiriwindegi global ornın belgileytuǵın salıstırmalı izertlewler ótkeriw bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Richard Miller, The Structure of Singing (1986)
2. Theodore Levin, The Hundred Thousand Fools of God (1996, 47-bet)
3. Jubanov A. (1958). Qozoq xalq musiqasi. Almati: Qazaqstan.
4. Reichl K. (1992). Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure. New York: Garland.
5. Sultanova R. (2011). From Shamanism to Sufism: Women, Islam and Culture in Central Asia. London: I.B.Tauris.
6. Ashrapov A. (2018). Musiqa pedagogikasi va ijrochilik san’ati. Toshkent: Davlat konservatoriyasi nashriyoti.
7. Qodirov P. (2003). O‘zbek milliy operasining shakllanishi. Toshkent: San’at.
8. Ashrafi M. & Vasilenko, S. (1939). Ulug‘bek (opera librettosi). Toshkent: O‘zdavnashr.
9. Karimova M. (2012). O‘zbek opera maktabining tarixiy rivojlanishi. Toshkent: TDK nashriyoti.
10. Jubanov A. & Hamidi, L. (1944). Abay (opera). Almati: Qazaq SSR Davlat teatri.
11. Maldybayev A. (1939). Ai-Churek (opera). Frunze: Qirg‘iz SSR Davlat teatri.
12. Yusupova D. (2018). O‘zbek vokal maktabi tarixi. Toshkent: O‘zDSMI nashriyoti.
13. Seitkali G. (2005). Kulyash Bayseitova: hayoti va ijodi. Almati: Oner.

УДК: 792.03

ТЕАТР ТАРИЙХЫ ҲӘМ ОНЫҢ РАЎАЖЛАНЫЎ БАСҚЫШЛАРЫ

Калжанова Тазахан Калбаевна – *оқытыўшы*
tazaxankaljanova76@gmail.com
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

ИСТОРИЯ ТЕАТРА И ЭТАПЫ ЕГО РАЗВИТИЯ

Калжанову Тазахан Калбаевну – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE HISTORY OF THEATER AND ITS STAGES OF DEVELOPMENT

Tazakhan Kalbaevna Kalzhanova – *Lecturer*
Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Таяныш сөзлер: театр, драматургия, сахна өнери, антик театр, трагедия, комедия, режиссура, актёрлық шеберлиги.

Резюме. Усы мақалада театр көркем өнериниң пайда болыўы, оның тарийхый раўажланыўы ҳәм түрли дәўирлердеги раўажланыў басқышлары талланады. Сондай-ақ, театрдың жәмийетлик турмыстағы орны ҳәм әҳмийети илимий жақтан сәўлелендирилген.

Ключевые слова: театр, драматургия, сценическое искусство, античный театр, трагедия, комедия, режиссура, актерское мастерство.

Резюме. В данной статье анализируется возникновение театрального искусства, его историческое развитие и этапы развития в разные периоды. Также научно освещены роль и значение театра в общественной жизни.

Key words: theatre, dramaturgy, stage art, ancient theatre, tragedy, comedy, directing, acting.

Summary. This article analyzes the emergence of theatrical art, its historical development, and its stages of development across different periods. Furthermore, the role and importance of the theatre in social life have been scientifically explored.

Кирисиў. Театр көркем өнери инсаният тарийхында әҳмийетли орын ийелеген естетикалық ҳәм социаллық ҳәдийселерден бири. Ол тек ғана көркем сөйлеў қуралы емес, ал жәмийеттиң руўхый, әдеп-икрамлылық ҳәм философиялық көзқараслар сәўлелендириўши әҳмийетли қурал сыпатында раўажланып келген. Театрдың қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы ҳәр қыйлы тарийхый басқышлар мақалада анализленеди.

Усыллар. Бул илимий мақала темасын сәўлелендириўде тарийхый-салыстырмалы, сыпатлаўшы, классификациялық, коньтекстуал ҳәм комплексли қатнас таллаў усыллары қолланылды. Изертлеў театр тарийхын сәўлелендириў машқалаларын теориялық ҳәм тарийхый-көркем түсиниўге қаратылған заманагөй көркем өнертаныў усыллары тийкарында көрип шығылған.

Нәтийжелер ҳәм додалаў. Театр - бул тек ғана сахна ҳәм актёрлар емес, бәлким инсанияттың өзин-өзи аңлаў, сезимлерин бөлисиў ҳәм жәмийет машқалаларын сәўлелендириў қуралы есапланады. Театр көркем өнери мың жыллар даўамында жүдә узақ ҳәм қызықлы еволюцияны басып өткен. Театрдың тамырлары әййемги мәресимлер ҳәм диний байрамларға барып тақалады. Әййемги Греция Батыс театры әйне усы жерде, вино ҳәм өнимдарлық қудайы Дионис хүрметине өткерилген байрамлардан басланған. Бул дәўирде трагедия ҳәм комедия жанрлары қәлиплести. Есхил, Софокл ҳәм Еврипид сыяқлы уллы драматурглер дөретиўшилик еткен. Немис драматурги Б.Брехт тамашагөй ҳаққында былай дейди: "Театр тамашагөй ушын турмысты үйрениў мектеби есапланады" [1]. Антик Рим: Римлилер грек театрынан көп нәрсени өзлестирди, бирақ көбирек тамашагөйликке (гладиатор саўашлары, пантомима) итибар берди. Орта әсирлер театры Батыста ширкеў дәслеп театрди қадаған еткен болса да, кейин ала оннан диний үгит-нәсият ушын пайдалана баслады. Мистериялар, Библия ўақыяларына тийкарланған үлкен тамашалар, морали, жақсылық ҳәм жаманлық ортасындағы гүрести сүўретлеўши үйретиўши пьесалар ал Шығыста: Бул дәўирде Қытай, Ҳиндстан ҳәм Японияда (мысалы, Но театры) өзине тән миллий театр дәстүрлери шоққысына шықты. Ояныў дәўири (Ренаиссанс) театрлары бул дәўир театрдың "Алтын дәўири" есапланады. Италия: Комедия делларте (ниқаплар театры) пайда болды. Онда актёрлар қатаң текстсиз, импровизация тийкарында ойнаған. Англияда, Уилям Шекспир дәўири. Белгили "Глобус" театры қурылды, инсан психологиясы ҳәм трагедиясы терең талланып басланды.

Испанияда, Лопе де Вега "халық драмасы"на тийкар салды. Классицизм ҳәм Ағартыўшылық дәўири келип театрда тәртип ҳәм қатаң қағыйдалар ҳүкимдарлық ете баслады. Француз жазыўшысы А. Франс былай дейди: "Театр бул тек ғана сахнадағы атқарыў емес, бәлким залда ҳүким сүрген орталық есапланады". [2] Францияда, Молер (комедия), Корнел ҳәм Рацине (трагедия) дәўири. "Үш бирлик" (ўақыт, орын ҳәм ҳәрекет бирлиги) қағыйдасына қатаң әмел етилген. Ағартыўшылық дәўиринде театр инсанларды тәрбиялаў ҳәм ақыллы болыўға шақырыў қуралына айланды. XIX-XX әсирлерге келип, реализм ҳәм модернизм бағдарларының дәўири басланды. Театр турмысты қандай болса, солай көрсетиўге умтыла баслады. Реализмде, Константин Станиславский актёрлық шеберликтиң жаңа системасын жаратты ("Станиславский системасы"). Бул система актёрдан сахнада "жасаўды" талап ететуғын еди. Экспериментал театрда, Бертолд Брехттин "епикалық театры," Абсурд театры (Самуел Беккет) сыяқлы жана бағдарлар пайда болды. Олар дәстүрий театр қәлиплерин сындырып таслады. Елимиз театр көркем өнери ҳаққында қысқаша айтып өтсек, халық театры жүдә әййемги тарийхқа ийе (куўыршақпазлық, қызықшылық). Бирақ, заманагөй мәнистеги Қарақалпақ театр көркем өнери XX әсирдиң басларында қәлиплесе, музыкалы театрдың тийкарлары 1930-жылларда қойылған. Бул дәўирде халық аўызеки дөретиўшилиги, епикалық дәстанлар, мәресим қосықлары ҳәм халық аяқ ойынлары тийкарында сахналық шығармалар дөретилген. 1932-жылы Нөкис қаласында биринши театр труппасы дүзилгеннен кейин, бул труппа қурамында сахналастырылған музыкалы шығармалар қарақалпақ музыкалы театрының тийкарына айланды. [3] “Тилек жолында”, "Теңин тапкан қыз" драмасы қойылыўы менен миллий театр жаңа басқышқа шықты. Театр өзиниң өмир сүриўинин биринши жылларында аўыр жағдайда жумыс алып барды. Оның жәмәәти үгит-нәсият ҳәм мәдений ағартыўшылық жумысын алып барды, ҳаял-қызлардың ҳуқықлары ушын гүрести[4]. Театр көркем өнери адамзат мәдениятының ең әййемги ҳәм әҳмийетли түрлеринен бири есапланады. Ол тек ғана кеўил ашар қурал емес, ал тәрбиялық ҳәм ағартыўшылық әҳмийетке ийе болған дөретиўшилик процесс болып есапланады. Мәмлекетлик театрдың труппасы 32 адамнан ибарат болып, театрдың биринши актёрлары педагогикалық ҳәм аўыл хожалық техникумларының студентлери болды[5]. Заманагөй режиссёрлар жаңа усыллар арқалы сахна шығармаларын талқылайды. Театр бүгинги күнде социаллық машқалаларды көтерип шығатуғын әҳмийетли көркем өнер түри болып есапланады. Ол инсан санасына тәсир көрсетип, жәмийетти пикирлеўге ийтермелейди. Заманагөй театр дәстүрий ҳәм инновациялық елементлерди үйлестирген ҳалда раўажланбақта. Ол тек ғана мәдений емес, ал социаллық әҳмийетке ийе болып, заман менен тең қәдем тасламақта. Заманагөй театр жәмийет турмысының ажыралмас бөлеги сыпатында инсан ой-пикири ҳәм дүньяқарасын қәлиплестириўде әҳмийетли рол атқарады. Ол тек ғана кеўил ашар қурал емес, ал жәмийеттеги әҳмийетли машқалаларды көтерип шығатуғын дөретиўшилик майдан есапланады. Заманагөй театр жәмийетте бар болған машқалаларды әдиллик, теңлик, инсан ҳуқықлары, әдеп-икрамлылық қәдириятлары сыяқлы мәселелерди сахнага алып шығады. Бул арқалы ол тамашагөйди ойлаўға, пикир жүргизиўге шақырады. Әсиресе, жас әўладтың тәрбиясында театр үлкен әҳмийетке ийе болып, оларда инсаныйлық пазыйлетлерди раўажландырады. Заманагөй театр миллий дәстүрлерди сақлап қалыў менен бирге, оларды жаңа усылларда көрсетеди. Бул болса мәдений мийрастың үзликсизлигин тәмийинлейди. Бүгинги күнде театрда мултимедиа, санлы технологиялар ҳәм инновациялық сахна шешимлери кеңнен қолланылмақта. Бул тамашагөй ушын жаңа тәсир ҳәм қызығыўшылық оятады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Elam K. (1980). The Semiotics of Theatre and Drama. London: Methuen.
2. Каримова Д. (2021). Психология ҳәм көркем өнер. Самарқанд: СамДУ баспасы.
3. Ергашев Б. Миллий театр ва мусиқа саңати. - Ташкент, 2018.
4. Т.Баяндийев. Театр и время.Ташкент, 2010.
5. Т.Баяндийев. Каракалпакский государственный театр имени К.С.Станиславского (1930-1967). Ташкент, 1971.

ТРЕБОВАНИЯ К КОМПЕТЕНТНОСТИ ВЫПУСКНИКА ХОРЕОГРАФИЧЕСКОГО ВУЗА В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ ХОРЕОГРАФИИ

Комарова Ольга Константиновна
Olunechka1955@gmail.com
Государственная академия хореографии Узбекистана

XOREOGRAFIYA RIVOJLANISHINING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI SHAROITIDA XOREOGRAFIYA OLIY TA'LIM MUASSASASI BITIRUVCHISINING KOMPETENTLIGIGA QO'YILADIGAN TALABLAR

Komarova Olga Konstantinovna
O'zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi

REQUIREMENTS FOR THE COMPETENCE OF A GRADUATE OF A CHOREOGRAPHIC UNIVERSITY IN THE CONTEXT OF MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF CHOREOGRAPHY

Komarova Olga Konstantinovna
State Academy of Choreography of Uzbekistan

Ключевые слова: профессиональная компетентность, профессиональная универсальность, детская хореография, спортивная хореография, современные тенденции.

Резюме. В статье проанализирована усиливающаяся тенденция к расширению рынка труда хореографов за счёт появлением новых видов танцевального искусства и новых специальностей, связанных с физической культурой и здоровьем населения. Рассмотрены факторы, влияющие на данный процесс. Установлены противоречия между запросами общества на современных специалистов, обладающих современными профессиональными компетенциями и традиционными методами подготовки специалистов хореографии. На основе изученных фактов сделаны выводы о необходимости совершенствования образовательного процесса в хореографическом вузе, с целью приведения его в соответствие с новыми тенденциями в хореографическом искусстве и потребностями современного рынка труда путём оптимизации комплекса специальных дисциплин и направлений образования, изменения учебных планов, увеличения объёма учебных часов. Необходимо также проанализировать и пересмотреть требования к компетентностым характеристикам выпускников вуза. Для разработки конкретных мер и введения инноваций необходимы программные исследования.

Tayanch so'zlar: kasbiy kompetentlik, kasbiy universallik, bolalar xoreografiyasi, sport xoreografiyasi, zamonaviy tendensiyalar.

Rezyume. Maqolada raqs san'atining yangi turlari va jismoniy tarbiya hamda aholi salomatligi bilan bog'liq yangi mutaxassisliklarning paydo bo'lishi tufayli xoreograflar mehnat bozorining kengayish tendensiyasi kuchayib borayotgani tahlil qilingan. Ushbu jarayonga ta'sir qiluvchi omillar ko'rib chiqilgan. Jamiyatning zamonaviy kasbiy kompetensiyalarga ega bo'lgan zamonaviy mutaxassislarga bo'lgan talablari va xoreografiya mutaxassislarini tayyorlashning an'anaviy usullari o'rtasidagi ziddiyatlar aniqlandi. O'rganilgan faktlar asosida xoreografiya oliy ta'lim muassasasida ta'lim jarayonini takomillashtirish, uni xoreografiya san'atidagi yangi tendensiyalar va zamonaviy mehnat bozori ehtiyojlariga moslashtirish maqsadida maxsus fanlar va ta'lim yo'nalishlari majmuasini optimallashtirish, o'quv rejalarini o'zgartirish, o'quv soatlari hajmini oshirish orqali takomillashtirish zarurligi to'g'risida xulosalar chiqarildi. Aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqish va innovatsiyalarni joriy etish uchun dasturiy tadqiqotlar zarur.

Key words: professional competence, professional versatility, children's choreography, sports choreography, modern trends.

Summary. This article analyzes the growing trend toward the expansion of the choreographers' labor market, driven by the emergence of new forms of dance art and new specializations related to physical education and public health. It examines the factors influencing this process.
Contradictions are identified between society's demand for modern specialists possessing contemporary professional competencies and the traditional methods of training choreography specialists.
Based on the findings, conclusions are drawn regarding the need to improve the educational process at a choreography university to align it with new trends in choreographic art and the needs of the modern labor market by optimizing the range of specialized disciplines and educational tracks, revising curricula, and increasing the number of instructional hours. Program-level research is necessary to develop specific measures and implement innovations.

Введение. В последние десятилетия наблюдается расширение сферы использования труда хореографов. Возникают новые танцевальные направления: на стыке спорта и танца формируются спортивные виды хореографии, участие хореографов в социальной адаптации лиц с ограниченными возможностями здоровья создает взаимосвязь хореографии и медицины, хореографии и психологии, хореографии и педагогики др. Однако новые тенденции в области применения хореографических специальностей никак не отражаются на подготовке специалистов в этой области. Не только набор специальных дисциплин, но содержание учебных программ не меняется десятилетиями, следовательно, не отвечает запросам современного рынка труда. В статье ставится вопрос о необходимости приведения направлений высшего хореографического образования в соответствие с потребностями современного рынка труда путём оптимизации специальных дисциплин.

Методы. При освещении темы данной научной статьи были использованы описательный, классификационный, историко-сравнительный, контекстуальный и комплексный методы анализа. Исследование рассматривается на основе современных искусствоведческих методов, направленных на теоретическое и историко-художественное понимание проблем современного состояния любительского хореографического искусства и требований к компетентности специалистов, обеспечивающих его осуществление.

Обсуждение и выводы. Несколько десятилетий назад молодой человек выбирал профессию «один раз и на всю жизнь». Сегодня ситуация изменилась. Современный рынок труда непрерывно расширяется, обновляется за счет возникновения новых направлений деятельности, специальностей и должностей. Внутри самой профессии появляется все больше новых течений, узких специализаций. Традиционное образование порой не успевает подготовить специалистов нового времени, обеспечить их современными методиками и технологиями.

Такая ситуация создаёт почву для возникновения определённого противоречия между современными требованиями, предъявляемыми работодателями к специалистам и традиционным набором компетенций, формируемых вузом. Это противоречие частично сглаживается за счёт универсальных профессионалов, способных быстро адаптироваться к новым направлениям в профессии, но не устраняется совсем, поскольку далеко не каждый выпускник вуза таковым универсалом является.

Профессиональная универсальность предполагает наличие такого уровня аналитического мышления, который позволит определить основополагающие принципы какой-либо профессиональной деятельности и применить их в новой неизвестной области, то есть, на прочном базовом фундаменте построить новое «здание» с учетом современных требований. Молодому специалисту важно идти «в ногу со временем», быть открытым для новой информации и осознавать, что в любой момент можно выбрать другой, более актуальный вид профессиональной деятельности. Чтобы стать успешным, востребованным специалистом нужно быть готовым к к решению любых задач, выполнению любых действий, связанных с профессией. Это важное качество позволит специалисту, имеющему общее профессиональное образование, успешно реализовать себя в различных направлениях и сферах деятельности в рамках профессии, оставаясь востребованным и конкурентноспособным на рынке труда.

Образовательная система вузов должна стать гибкой и мобильно реагировать на поиск новых форматов организации образовательного процесса. Введение если не новых специальных предметов, то хотя бы внедрение инноваций (новых подходов, технологий, расширение тематики, оптимизация содержания программ), отвечающих реалиям времени, остаётся актуальной задачей во всех областях образования. Не обошла проблема подготовки современных кадров и искусство хореографии. В Узбекистане подготовку квалифицированных специалистов в сфере хореографического искусства осуществляет Государственная академия хореографии (ГАХУз) и ее региональные филиалы. Каждый выпускник выбирает сферу деятельности, где сможет наиболее успешно реализовать свои знания и способности. Выпускники академии работают педагогами, руководителями хореографических коллективов как в учреждениях профессионального и дополнительного образования, так и в учреждениях досуговой направленности, обеспечивающих потребность любителей в занятиях хореографией. Однако в последние десятилетия отчетливо проявляется тенденция к расширению сферы использования труда специалистов-хореографов. Повсеместно открываются фитнес-студии, шейпинг-клубы, модельные школы, где используется хореография. Должности в таких заведениях

называются «хореограф», «тренер», «инструктор» и т.д. И хореограф здесь преподаёт уже не совсем хореографию, как искусство, а стили и техники, которые можно лишь условно считать танцевальными. В эпоху стремительных перемен и обновлений эстетика хореографии меняется в сторону смешения стилей и направлений. «Танцевальное искусство…эволюционирует, интенсивно изменяется во времени, постоянно находится в поиске оригинальных художественно-выразительных средств и новых форм» (2.1). Хореография расширяет свой потенциал, становится вариативной через многообразие новых видов и танцевальных направлений.

Одни танцевальные направления уходят в небытие, другие становятся чрезвычайно популярными. На место аэробики пришли разнообразные фитнес-направления, предоставляющие населению возможность удовлетворения потребности в занятиях спортивно-танцевальными видами двигательной активности:

– стрип-пластика – совокупность пластических упражнений из хореографии, фитнеса, стретчинга;

– боди-барр балет – упрощённо-облегченный вариант классического балета с элементами йоги и фитнеса;

– стретчинг – комплекс физических упражнений и поз для растягивания отдельных частей тела:

– street dance – «уличные танцы» – совокупность модных танцевальных стилей, со сложной танцевально-акробатической техникой (брейк-данс, роботинг, локинг, крамп, крип-вок, паппинг, вейвинг, таттинг, shuffle и др.).

Увлечённость населения современными танцевальными техниками и направлениями объясняется несколькими факторами:

– стремлением человека реализовать внутреннюю потребность в движении;

– стремлением к оздоровлению организма, окультуриванию тела, поддержанию мышечного тонуса, развитию гибкости, грациозности, танцевальности;

– следуя модным тенденциям, ощутить свою причастность к современным способам самовыражения через пластику движений;

– осуществить возможностью заниматься понравившимся видом хореографии без возрастных ограничений и специальной подготовки.

Учитывая количество непрерывно возникающих танцевальных техник, степень вовлеченности молодежи в эстетику современного танца, можно говорить о формировании нового танцевального направления – спортивной хореографии.

С любителями спортивно-танцевальных видов хореографии работают студенты и выпускники ГАХУз. Однако они не имеют ни учебных программ, ни целенаправленной подготовки по современным направлениям. Каждый преподаёт то, что считает нужным или то, что знает, опираясь на базовую хореографическую подготовку с учётом профиля коллектива и запросов целевой аудитории. Среди тренеров-хореографов встречаются и спортсмены, вовсе не имеющие хореографического образования.

Эти новые современные направления, рождённые на стыке спорта и искусства, функционируют в сфере любительского творчества параллельно с официальными видами и жанрами хореографии. Они не охвачены традиционным образованием. В хореографических учебных заведениях республики нет специализации «педагог спортивной хореографии», учебными программами не предусмотрено изучение методики преподавания современных танцевально-спортивных направлений даже на отделении, готовящем специалистов по современному танцу. Знакомство студентов с подобными техниками осуществляется академией лишь в формате мастер-классов.

Также в хореографическом вузе студентам не преподаётся бальный танец, не ведется подготовка преподавателей этого необычайно красивого, популярного во всем мире вида хореографического искусства. Изначально бальный танец входил в список специальных предметов, обеспечивающих общую хореографическую подготовку специалистов-хореографов. Позднее (по-видимому, по причине отсутствия квалифицированных преподавателей) предмет был заменён на современный эстрадный танец.

При этом в столице действует несколько частных школ бального танца: «Империя», «Diamond Dance School», «Студия бального танца N&C», «Modern academy», «Саида», «Студия балета и современного танца Марии Левицкой», «Women & kids care centre» и др. И преподают в них достойные представители этого вида хореографии. Но высшего образования они не имеют. К примеру, из трёх выпускников вуза 2018 года, владеющих техникой бального танца, работает по специальности лишь один.

В настоящее время преподавателем вуза, может стать специалист-хореограф, имеющий степень магистра. С сожалением приходится констатировать, что танцоров-бальников,

всегда мало интересовало получение высшего профильного образования. За период существования отделения магистратуры в ГАХУз (с 20…года) ни один преподаватель бального танца магистратуру в Ташкенте не закончил. Возможно, причиной является именно отсутствие в образовательной программе вуза как названного предмета, так и преподавателей соответствующего уровня. Наблюдается замкнутый круг причины и следствия: в вузе нет предмета потому, что нет преподавателей, нет преподавателей потому, что нет предмета, готовящего этих преподавателей. В настоящее время нет и учебных часов для этого предмета.

В 2026 году диплом Государственной академии хореографии получат студенты заочного отделения Ли Мина и Кузнецов Андрей, являющиеся преподавателями клуба спортивного бального танца "Элекс». У выпускников есть все шансы стать преподавателями академии хореографии. Всё будет зависеть от их желания получить степень магистра.

Еще одна сфера, где востребовано искусство хореографов – художественно-эстетические виды спорта. Современные спортивные направления всё чаще тяготеют к зрелищности и многослойности. Сочетание специфической техники и хореографии отвечает этому запросу.

С середины XX века хореография как часть тренировочного процесса используется в фигурном катании, художественной гимнастике, синхронном плавании, где ценятся не только навыки выполнения специальных упражнений, но эстетичность, танцевальность, артистизм. Под хореографической подготовкой в этих видах спорта понимается система упражнений и методов воздействия, направленных на воспитание двигательной культуры спортсменок. С помощью хореографии решается одна из основных и наиболее сложных задач формирования мастерства – это проблема воспитания выразительности движений, т.е. способности придавать движению определенную смысловую, эмоциональную окраску, передавать через пластику образное содержание музыки. Судейские оценки некоторых показателей на соревнованиях зависят от качества хореографической подготовки.

Значению хореографии в подготовке гимнасток, синхронисток, фигуристов уделяли внимание И.Виннер, А.Кабаева, В.Ю. Соснина, Т.С.Лисицкая, И.А.Шипилина и другие.

Как известно, хореография основана на эстетике классического танца. Классический танец воспитывает и у спортсменок, и у танцовщиц исполнительскую культуру движений, учит грациозности, танцевальности, гармоничности движений, формирует красоту линий, изящность движений, совершенствует танцевальную координацию. Но классический танец не может одинаково преподаваться спортсменам и танцовщикам. Специфика преподавания классического танца имеет ряд характерных особенностей, которые, прежде всего, определяются различиями целей и задач, стоящих перед спортсменками и балеринами. Не каждый хореограф знает, как учить спортсменов, чему нужно уделить особое внимание и в каком формате. Далеко не всё, что является необходимой нормой для танцовщиков, является в той же мере обязательным для спортсменов.

Например, большинство движений классического танца у станка и тем более на середине выполняются не в выворотных, а в свободных позициях, так как многие движения в гимнастике, например, опорные прыжки, акробатические элементы и соединения, требуют параллельной постановки стоп. Выворотность необходима лишь при выполнении demi plie или grandplie. В соревновательных композициях гимнасток прыжки классического танца почти не используются, они применяются только во время учебно-тренировочных занятий для развития у учениц прыгучести и формирования правильной техники отталкивания и приземления. Методика изучения вращений заметно отличается от балетной. В основе их исполнения иная работа рук, ног, корпуса. Значение хореографии в подготовке синхронисток трудно переоценить. Синхронное плавание с хореографическими элементами существует на тонкой грани между спортом и искусством. Здесь важно не потерять ни одно, ни другое. Техническая база остаётся фундаментом, а хореография — способом раскрытия потенциала.

Для самих спортсменов такой формат открывает больше возможностей для самовыражения. Вода становится сценой, перестаёт быть ограничением и превращается в среду, где движение приобретает особую выразительность.

Добавление хореографических элементов в синхронном плавании позволило расширить язык дисциплины. Хореография в синхронном плавании — это не копирование танца на суше. Вода накладывает свои законы: сопротивление, плавучесть, иное

распределение усилий. Поэтому каждое движение требует адаптации и точного расчёта, о чём должен знать практикующий хореограф.

Как правило, хореографы, приступающие к танцевальной тренировке спортсменок, не имеют специальных знаний, учитывающих специфику художественных видов спорта, поскольку образовательные учреждения им таких знаний не предоставляют. При очевидной востребованности хореографов эстетическими видами спорта подготовкой тренеров-хореографов не занимается ни физкультурный, ни хореографический вуз.

Хореографу приходится искать собственный путь эмпирически познавая новую область, порой осознавая неэффективность собственного труда, убеждаться в ошибочности методик, испытывать неудовлетворённость собой. Адаптация хореографов к специфике работы в спорте, проходила бы быстрее и эффективнее при наличии у выпускников профессионально-ориентированных знаний и компетенций, сформированных в период обучения в вузе, например, в процессе практического изучения предмета «Методика преподавания хореографии спортсменам». Для знакомства студентов с предметом можно было бы на договорной основе привлекать к преподаванию как педагогов-хореографов, имеющих опыт успешной работы в сфере спорта, так и спортивных тренеров.

Одним из актуальных вопросов подготовки выпускника хореографического вуза является его готовность к работе с детским хореографическим коллективом. Традиционными местами работы выпускников являются музыкальные школы искусств, учреждения дополнительного образования (Баркамол авлод), дошкольные учреждения, танцевальные кружки домов и центров культуры, детские хореографические ансамбли и студии.

Однако на отделении «Руководитель хореографического коллектива» ориентирования на работу с детскими коллективами нет. При формировании профессиональных и общих компетенций на уроках специальных дисциплин не принимаются во внимание и не формируются те профессиональные компетенции, которые позволили бы безболезненно, но грамотно и рационально организовать эффективный учебно-воспитательный процесс в детском коллективе, где работает подавляющая часть выпускников.

Ранее в программе предмета «Искусство балетмейстера (хореографа)», который интегрирует и воплощает в постановочной практике знания всех специальных предметов, имела место тема «Постановка детского танца». В настоящее время такой темы в программе предмета нет. Напротив, творческие планы студентов и педагогов реализуются в крупных экспериментальных проектах: танцевальных сюитах и спектаклях (Икки чашма», «Золотая антилопа», «Жизнь в розовом цвете» и др.). Но после спектакля студенты возвращаются в детские сады и студии, где перед ними стоят совсем другие задачи, и танцуют совсем другие «артисты». И знания здесь требуются другие. Вряд ли кому-то из выпускников выпадет возможность довести исполнительские возможности своих подопечных до уровня, позволяющего создать подобный спектакль в любительском коллективе. Но совершенно точно сегодня и ежегодно ему предстоит начинать свою профессиональную деятельность с одного и того же: с нуля обучать азам хореографии вновь набранных в любительский детский коллектив детей.

При этом методика обучения специальным предметам детей дошкольного возраста в академии не разработана. Не определены требования к тем профессиональным и общим компетенциям, которыми должен обладать педагог-хореограф детского (особенно дошкольного) учреждения. В итоге дипломированный специалист не осознает в полной мере, с какими трудностями ему придётся столкнуться и какого рода знаний ему не будет хватать при работе с детьми дошкольного и младшего школьного возраста. В вузе его не знакомили с возрастной педагогикой и особенностями детской психологии, с детской анатомией, физиологией. Профессиональная компетентность современного специалиста характеризуется не только наличием базовых профессиональных знаний и умений, но профессиональной универсальностью, мобильностью, способностью к быстрой адаптации в новых условиях. Чтобы сформировать высококвалифицированного специалиста в современных условиях быстро меняющейся действительности образовательная система вузов должна стать более гибкой и мобильной, своевременно реагировать на поиск новых форматов организации образовательного процесса [1]. Одним из таких путей могла бы стать оптимизация специальных предметов.

Исходя из необходимости учитывать новые знания и требования времени, существующий образовательный процесс необходимо

совершенствовать и перестраивать, добавлять недостающее звено. Для определения необходимых мер и нововведений необходимы конкретные программные исследования.

Возможно, обозначенная проблема подготовки специалистов-хореографов кажется актуальной только автору статьи, и поставленные вопросы необходимости расширения и совершенствования подготовки хореографов не актуальны, иначе на них давно были бы найдены ответы. Вуз ведь обязан предоставлять только базовые знания, обеспечивать общую профессиональную подготовку специалистов. А дальше… саморазвитие, самообразование, самосовершенствование…

Литература

1. Филановская, Т. А. Динамика хореографического образования в художественной культуре России XVIII - XX веков : диссертация ... доктора культурологии: 24.00.01 / Филановская Татьяна Александровна; [Место защиты: РГПУ им. А.И. Герцена].- Санкт-Петербург, 2011.- 388 с.

URL: https://studexpo.net/689085/politologiya/dinamika_horeograficheskogo_obrazovaniya_hudozhestvennoy_kulture_rossii_xviii_vekov

2. Лисицкая Т.С., Хореография в гимнастике: учеб. пособие для вузов / Т. С. Лисицкая. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2017. — 163 с. — Серия : Университеты России.

3. Бриске, И.Э. Основы детской хореографии. Педагогическая работа в детском хореографическом коллективе : учеб.пособие / И.Э.Бриске; Че-ляб.гос.акад. культуры и искусств. — Челябинск, 2013. — 180с. ISBN 978-5-94839-436-7

4. Голованов, В.П. Методика и технология работы педагога дополнитель-ного образования: учеб. пособие для студ. учреждений сред. проф. обра-зования/В.П. Голованов. — М.: Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС, 2004. – С.153.

AKTYORLÍQ SHEBERLIGINDE PSIXOFIZIKALÍQ SHÍNÍĠÍWLARDÍŃ TUTQAN ORNÍ

Qudaybergenov Alibek Amandıq ulı – *oqıtıwshı*
alibekqudaybergenov@gmail.com
ÓzMKÓMI Nókis filialı

РОЛЬ ПСИХОФИЗИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ В АКТЕРСКОМ МАСТЕРСТВЕ

Кудайбергенов Алибек Амандық улы – *преподаватель*
Нукусского филиала ГИИК Уз

THE ROLE OF PSYCHOPHYSICAL EXERCISES IN ACTING

Qudaybergenov Alibek Amandıq ulı – *Teacher*
Nukus branch of UzSIAC

Tayanch so‘zlar: psixofizika, aktyor, dem alıw, dıqqat, impuls, obraz, háreket.

Rezyume. Bul maqalada aktyordıń ruwxıy jaǵdayın oyatıwshı hám onı fizikalıq háreketler menen úzliksiz baylanıstırıwshı tiykarǵı qural - psixofizikalıq shınıǵıwlar haqqında sóz boladı.

Ключевые слова: психофизика, актер, дыхание, внимание, импульс, образ, действие.

Резюме. В этой статье рассматривается психофизические упражнения - основной инструмент, который пробуждает психическое состояние актера и органично связывает его с физическими движениями.

Key words: psychophysics, actor, breathing, attention, impulse, image, action.

Summary. This article discusses the main tool that awakens the actor's mental state and organically connects it with physical movements - psychophysical exercises.

Kirisiw. Aktyorlıq óneri insannıń quramalı psixikalıq dúnyasın fizikalıq háreket arqalı kórsetip beriwge tiykarlanadı. Tamashagóy saxnada kórgen hár bir obraz negizinde aktyordıń ishki keshirmeleri hám sırtqı háreketleriniń úylesken nátiyjesi esaplanadı. Aktyor óz organizmin, ruwxıy jaǵdayın, sózlerin hám fizikalıq múmkinshiliklerin tolıq basqarmasa, obraz jasalma hám isenersiz bolıp qaladı. Sol sebepli aktyor tayarlaw processinde psixofizikalıq shınıǵıwlar ayrıqsha áhmiyetke iye. Psixofizikalıq shınıǵıwlar aktyordıń ishki psixikalıq processleri menen onıń sırtqı fizikalıq reakciyaları arasındaǵı baylanıstı qáliplestiredi. Bul baylanıs saxna haqıyqatınıń eń zárúr tiykarı esaplanadı. Psixika háreketti payda etedi, háreket bolsa psixikalıq jaǵdaydı oyatadı hám kúsheytedi. Stanislavskiy sistemasına muwapıq, aktyordıń háreketi ishki logikaǵa, emocionallıq tiykarǵa iye bolmasa, dóretiwshilik shın júrekten bolmaydı. Sonday-aq, ishki impuls sırtqı háreketke aylanbasa, psixikalıq process tamashagóyge jetip barmaydı. Psixofizikalıq shınıǵıwlar mine usı eki polyustı birden-bir dóretiwshilik sistemaǵa aylandıradı.

Aktyordıń saxnadaǵı barlıǵı eń dáslep deneniń halatınan baslanadı. Dene qanshelli erkin bolsa, ruwxıy energiya sonshelli tábiyǵıy aǵadı. Sonıń ushın psixofizikalıq tayarlıqtıń birinshi basqıshı deneni bosastırıwdan ibarat. Bulshiq etler bosasqanda, dem alıw tábiyǵıylasadı, qan aylanıwı erkinlesedi, buwınlar jumsaradı, ishki sezimler júzege shıǵadı. Bosastırıw aktyordı sırtqı basımlardan azat etedi, iyindegi kereksiz zorıǵıwlar joǵaladı, denedegi jasalma awırlıqlar sheshiledi. Bosasqan halat aktyorǵa saxna maydanın seziw, keńislikte erkin háreketleniw, impulsti tábiyǵıy qabıllaw múmkinshiligin beredi. Dene bosaspaǵansha ruwxıy erkinlik payda bolmaydı. Bosastırıw shınıǵıwlarınıń jáne bir wazıypası aktyordı saxna ortalıǵına beyimlestiriw, ishki energiyanı oyatıw, dene yadın aktivlestiriw hám dóretiwshilik process ushın qolaylı psixofizikalıq baza jaratıw.

Usıllar. Psixofizikalıq shınıǵıwlardıń keyingi basqıshı dem alıw processi menen baylanıslı. Dem alıw aktyordıń ishki dúnyasındaǵı eń birlemshi impuls esaplanadi. Hár qanday emociya, qorqıw, hawlıǵıw, quwanısh yáki qayǵı dáslep dem alıwdıń ózgeriwinde kórinedi. Dem alıwdı sanalı basqara algan aktyor ishki jaǵdayın tártipke saladı hám saxnalıq processti basqarıw múmkinshiligine iye boladı. Dem alıwdıń durıs islewi dawıstıń erkin shıǵıwına, sóylewdiń úzliksizligine, saxnadaǵı ritmniń turaqlı bolıwına xızmet etedi. Dem alıw processi tek ǵana sóylew ushın emes, al háreket ushın da tiykar jaratadı, sebebi hárekettiń baslanıwı kóbinese dem alıwdaǵı impuls penen baylanıslı boladı. Sonıń ushın psixofizikalıq shınıǵıwlarda dem alıwdı seziw, onıń ritmin baqlaw, ishki impulstiń dem alıw arqalı háreketke aylanıwın seziw áhmiyetli esaplanadı.

Psixofizikalıq tayarlıq processinde dıqqat shınıǵıwları ayrıqsha orın iyeleydi. Dıqqat aktyordıń saxnadaǵı barlıǵın belgileytuǵın

tiykarǵı ruwxıy qural esaplanadı. Dıqqattıń oraylasıwı aktyordı saxnalıq waqıyaǵa alıp kiredi, qıyaldı janlandıradı, partnyor menen janlı baylanıstı támiyinleydi. Eger aktyordıń dıqqat orayı bólinse, ol saxnada ózin joyıtadı, háreketler jasalma bola baslaydı, obrazdıń emocional tiykarı buzıladı. Dıqqat shınıǵıwları aktyordı waqıya aǵımına batırıw, predmetke, seske, háreketke yamasa partnyorǵa sanalı baǵdarlanǵan múnásibetti qáliplestiriw ushın xızmet etedi. Bul shınıǵıwlar arqalı aktyor saxnadaǵı hár bir kishi ózgeristi seze aladı, óz reakciyasın basqara aladı hám obrazdıń ishki logikasına sadıq qaladı.

Psixofizikalıq shınıǵıwlardıń jáne bir quramı – dene plastikası. Plastika aktyordıń dene arqalı pikir bildiriw qábileti. Hár bir hárekettiń ishki sebebi bolıwı kerek. Plastikanıń wazıypası dene háreketlerin sanalı etiw, olardı ishki jaǵdayga beyimlestiriw, fizikalıq reakciyanı tábiyǵıylastırıwdan ibarat. Plastika shınıǵıwları dene yadın jedellestiredi, buwınlardı jumsartadı, teńsalmaqlılıqtı kúsheytedi, impulske boysınıwdı úyretedi, saxnadaǵı ritmdi qáliplestiredi. Plastika aktyordıń sahnadaǵı barlıǵın kórkem, janlı hám mazmunlı etedi. Dene sózi kóbinese sózden kúshlirek tásir kórsetedi, sebebi insan háreketi onıń sana astındaǵı jaǵdayı menen tikkeley baylanıslı.

Nátiyje hám talqılaw. Psixofizikalıq shınıǵıwlar juwmaǵında aktyordıń pútkil organizmi oyanadı, dıqqat oraylasadı, seziw aktivlesedi, qıyal janlanadı, bosasıw tereńlesedi, dem alıw tábiyǵıylasadı, dawıs erkinlesedi hám háreket organikalıq kóriniske iye boladı. Bunday jaǵday aktyordı saxnalıq dóretiwshilikke tayarlaydı. Ol saxnada ózin erkin tutadı, hár bir waqıyaǵa tábiyǵıy juwap beredi, partnyor menen janlı baylanıs ornatadı, obrazǵa kiriw processi ańsatlasadı. Psixika hám fiziologiyanıń bunday úylesimi aktyordiń professional jetilisiwiniń tiykarı. Psixofizikalıq shınıǵıwlar turaqlı orınlansa, aktyor organizmi bárqulla dóretiwshilik jaqtan tayar halatta boladı. Bul shınıǵıwlar aktyordiń óz ústinde islewin, ózin tanıy alıwın, óz sezimlerin basqarıw hám kórsete alıw qábiletin kúsheytedi.

Aktyorlıq sheberliginde psixofizikalıq shınıǵıwlar tek ǵana texnikalıq tayarlıq emes, al aktyordiń pútkil dóretiwshilik tábiyatın qáliplestiriwshi process esaplanadı. Bul shınıǵıwlar aktyorǵa saxnada jasawdı, seziwdi, sóylesiwdi, háreket etiwdi, dem alıwdı, esitiwdi, kóriwdi hám eń áhmiyetlisi obraz ruwxına kiriwdi úyretedi. Sonıń ushın psixofizikalıq shınıǵıwlar aktyorlıq ónerinin tiykarǵı tayanishı, tiykarı hám turaqlı talabı sıpatında qaraladı.

Psixofizikalıq shınıǵıwlarǵa mısallar:

Erkin deneni tabıw shınıǵıwı.

Studentler tik turǵan halda kózlerin jumadı. Dem alıw áste, tábiyǵıy ritmge túsedi. Itibar ayaq astındaǵı jerge qaratıladı. Dene áste-aqırın joqarıǵa qarap bosasadı: ayaqlar, dizeler, san, bel, iyin, qollar, moyın hám bet bulshıq etleri gezek penen bosastırıladı. Hesh qanday jasalma háreket islenbeydi. Tek bosasıw sezimi. Shınıǵıwdıń maqseti - denedegi kereksiz kúshleniwdi shıǵarıw.

Impuls penen erkin silkiniw shınıǵıwı:

Denede ishki mayda impuls seziledi hám deneniń ózi bul impulske sáykes háreket etedi. Mısalı, oń qoldan impuls shıǵadı, ol bilekti, iyindi, pútkil deneni jeńil silkitedi. Impuls jasalma emes, ishki sezimnen kelip shıǵadı.

Dem alıw aǵımın seziw shınıǵıwı:

Student tereń dem almaydı, tek tábiyǵıy ritmde dem aladı hám demniń qay jerden baslanıp, qay jerge baratırǵanın sezedi: qarın boslıǵı, kókirek, diafragma. Maqset – dem alıwdı sanalı túrde seziw.

Dem alıw hám háreket birligi shınıǵıwı

Dem alǵanda dene ashıladı, dem shıǵarǵanda jabıladı. Mısalı, dem alıp atırǵanda qollar qaptalǵa ashıladı, shıǵarıp atırǵanda qayta denege jaqınlasadı. Bunda háreket dem alıwdıń dawamlılıǵı menen tolıq sáykes keledi.

Predmetke itibar beriw shınıǵıwı:

Student bólmedegi ápiwayı bir buyımdı tańlaydı. Ol oǵan uzaq qaraydı. Soń kózin alıp ketken halda sol zattı qıyalında dawam ettirip baqlaydı. Buyımnıń forması, awırlıǵı, materialı, reńin baqlaw. Maqset – dıqqat orayın basqarıw.

Esitiw sezimin kúsheytiw shınıǵıwı

Studentler kózlerin jumadı. Átiraptaǵı mayda-shúyde seslerdi esitedi: esiktiń shıtırlısı, dem alıw sesti, sırtqı shawqım. Keyin seslerdiń aralıǵı, bálentligi, baǵdarın parıqlawdı shınıǵadı.

Joq predmetti seziw shınıǵıwı:

Oqıwshı qolında joq buyımdı bar dep kóz aldına keltiredi: mısalı limon. Onıń suwıqlıǵı, salmaǵı, qoldaǵı basımı, iyisi, ashshı dámi kóz aldıńızǵa keledi. Bul shınıǵıw aktyordıń saxnalıq haqıyqatlıqtı jaratıw qábiletin arttıradı.

Mákánda qıyal menen júriw shınıǵıwı:

Oqıwshıdan qıyalında hár túrli orınlarda júriw talap etiledi: qarlı maydan, qumlı jaǵa, batpaq jol, tegis jer. Dene avtomatikalıq túrde usı kózqarasqa sáykes reakciyalar beredi.

Ishki impulsten háreket tuwılıwı shınıǵıwı

Studentler jámlengen halda turadı. Ishte mayda sezim impulsı payda boladı: tań qalıw, qorqıw, quwanısh, suwıqlıq, ıssılıq. Bul ishki sezim áste-aqırın fizikalıq háreketke aylanadı. Maqset – ishki hám sırtqı jaǵday birligin tabıw.

Emociyanı predmet arqalı payda etiw shınıǵıwı:

Student qolında ápiwayı qálem uslap turıp, oǵan túrli mánilerdi beredi: qımbat bahalı sawǵa, qáwipli predmet, balalıqtaǵı estelik. Emociya predmetti ózgertedi, biraq qálem sol qálemligi menen qaladı – saxnalıq haqıyqatlıq tap usı jerde tuwıladı.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, aktyorliq sheberliginde psixofizikalıq shinigiwlar aktyordıń kásiplik qáliplesiwinde sheshiwshi áhmiyetke iye. Bul shınıǵıwlar aktyordıń ishki ruwxıy keshirmeleri menen sırtqı fizikalıq háreketlerin úzliksiz baylanıstırıp, saxnada bir pútin hám isenimli obraz jaratıwǵa xızmet etedi. Psixofizikalıq tayarlanıw procesinde aktyor óz denesi hám sanasın basqarıwdı úyrenedi, bul bolsa onıń sahnadaǵı yerkinligi, plastikligi hám tábiyiyligin támiyinleydi.

Bunday shınıǵıwlar járdeminde aktyor dıqqatın toplaw, qıyalın bayıtıw, seziw yesteligin rawajlandırıw hám túrli ruwxıy jaǵdaylardı tereń seziw imkaniyatına iye boladı. Nátiyjede ol hár qanday roldi ishten sezip, onı sırtqı kórinis quralları arqalı anıq hám tásirsheń túrde kórsetedi. Sonıń menen birge, psixofizikalıq shınıǵıwlar aktyorda saxna tártibi, ishki turaqlılıq hám dóretiwshilik turaqlılıqtı qáliplestiredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. K.S.Stanislavskiy “Aktyorning o‘z ustida ishlashi” T – “Toshkent” badiiy adabiyot nashriyoti 1965.
2. Olim Dadamirzaev “Aktyorlik mahorati” fanini o‘qitishda K.S.Stanislavskiy sistemasining “e’tibor” elementi” Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi 2025
3. Larisa Gracheva “Psixotexnika aktyora” – Sankt-Peterbur 2015
4. Qudaybergenov Alibek, and Lizaxon Urazmbetova. "PYESA MATNINI JONLANTIRISHDA AKTYORNING ICHKI KECHINMALARI VA SAHNADA TASHQI KO ‘RINISHNING AHAMIYATI." *Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi* 2 (2025): 235-242.
5. Nasrullo Qobilov “Aktyorlik mahorati” O‘quv qo‘llanma. – T. “Navro‘z” nashriyoti, 2020.

AKTYORLIK MAHORATI TEXNIKASINING MAQSADI

Sherzod Muhammadiyev – *dotsent*
sherzodmuhammadiyev619@mail.com
O‘zDSMI, “Musiqali teatr san’ati” kafedrasi

ЦЕЛЬ ТЕХНИКИ АКТЁРСКОГО МАСТЕРСТВА

Шерзод Мухаммадиев – *доцент*
ГИИК Уз

THE PURPOSE OF ACTING TECHNICS

Sherzod Muhammadiyev – *Associate Professor*
UzSIAC

Tayanch so‘zlar: badiiy ijod, erkin fikrlash, fe’l-atvor ustida ishlash, urg‘u, talaffuz, ishonch, maqsad-vazifa, matn, rol.

Rezyume. Talabalik saflarga qabul qilingan yoshlarga teatr san’ati, uning mashaqqatlari, aktyorlik kasbining o‘ziga xos qiyinchiliklari va afzalliklari borasida xolisona ma’lumot berilishi shart. Shundan keyingina tadrijiy ravishda navbatdagi jarayonga o‘tish lozim. Bu jarayon aktyorlik mahorati texnikasi (psixotexnika), san’at turlari, shu jumladan, maqom teatrining o‘ziga xos xususiyatlari, teatr etikasi, badiiy saviya, aktyorlik mahoratining unsurlari, maqom teatri aktyorligi yo‘nalishi talabalari uchun alohida, mukammal shakldagi musiqiy-ritmik tarbiya *bo‘lgan* mashq–etyudlar ustida ishlashni o‘rganishdan, o‘zlashtirishdan iboratligi haqida so‘z yuritiladi.

Ключевые слова: художественное творчество, свободное мышление, работа над характером, акцент, произношение, уверность, целеустремленность, текст, роль.

Резюме. Молодым людям, принятым в студентческие ряды, необходимо предоставить объективную информацию об искусстве театра, его трудностях, специфике и преимуществах актёрской профессии. Только после этого они должны постепенно переходить к следующему этапу обучения. Этот этап состоит в изучении и освоении техники актёрского мастерства (психотехники), видов искусства, включая специфику маком-театра, театральной этики, художественного уровня, элементов актёрского мастерства, а также в работе над упражнениями-этюдами, которые представляют собой отдельную, полноценную форму музыкально-ритмического образования для студентов актёрского отделения маком-театра.

Key words: . artistic creativity, free thinking, work on character, accent, pronunciation, confidence, purposefulness, text, role.

Summary. Young people admitted to the student ranks must be provided with objective information about theater art, its difficulties, and the specifics and advantages of the acting profession. Only after this should they gradually move on to the next stage of learning. This stage consists of studying and mastering the technique of acting (psychotechnics), art forms, including the specifics of the maqom theater, theatrical ethics, artistic level, elements of acting, as well as working on exercise sketches, which are a separate, full-fledged form of musical-rhythmic education for students of the maqom theater's acting department.

Biz bugun Yangi O‘zbekistonni yaratish, uchinchi renessans avlodini tarbiyalash yo‘lidan bormoqdamiz. Bu jarayonda o‘ta bilimli va iqtidorli kasb egalarini tarbiyalash oldimizda turgan ezgu maqsad va intilishlarning o‘zagidir. Shunday ekan, har bir kasb ma’lum bir hajmdagi bilimni, ko‘nikma va malakani talab etishiga e’tibor qaratish birinchi galdagi vazifamiz bo‘lishi shart. Bularsiz tanlangan sohada yetuk mutaxassis bo‘lib shakllanish mumkin emas. Badiiy ijod sohasida, inchunun. San’atning tanlangan sohasi asoslarini o‘zlashtirmay turib uni egallashning iloji yo‘qligini hamma yaxshi biladi. Ammo aktyorlik san’ati haqida so‘z ketsa, shu zahoti turli fikrlar va qarashlar paydo bo‘ladi. Aytishlaricha, qobiliyatli aktyorga hech qanday maktabning keragi yo‘q, qobiliyatsiz aktyorga hech qanday maktab yordam berolmaydi. Bu fikrdan aktyorlik san’atiga o‘qish shart emas, aktyor bo‘lib tug‘ilish kerak, degan xulosa kelib chiqadi. Bo‘lajak aktyorda qobiliyat bo‘lishi kerakligi haqidagi fikrga nisbatan hech qanday e’tiroz bo‘lishi mumkin emas.

Ammo iqtidorli musiqachilar, qo‘shiqchilar va balet raqqoslari tabiat bergan iqtidorlarini rivojlantirish, o‘z san’atlarining texnikasini egallash uchun yillab mehnat qilishlarini qanday baholash mumkin? Nega teatr aktyori uchun faqat tabiat bergan qobiliyatning o‘zi kifoya qilishi kerak?

Haqiqiy san’at qobiliyat va mahoratning birlashuvidan paydo bo‘ladi. Mahorat esa yillar davomida to‘plangan tajriba va an’analar maktabi orqali shakllanadi. Maktab o‘quvchining tabiat bergan xislatlariga ishlov beradi va uni rivojlantiradi, unga kerakli bilim va ko‘nikmani beradi, uni egiluvchan va har qanday ijodiy vazifani bajara oluvchi ta’sirchan shaklga olib keladi. Har qanday san’at turi qatori teatr san’ati maktabining muvaffaqiyati avvalo to‘g‘ri tanlov va ana shu tanlov asosida teatr san’ati maktabida bilim olayotgan qobiliyatli yoshlarning ma’naviy komilligiga bog‘liqdir. Chunki o‘zi komillikka intilmagan ijodkor o‘z ortidan butun bir tomoshabinlar avlodini ergashtira olmaydi. Komil inson, yetuk shaxs tarbiyasi eng muhim va hamisha dolzarb bo‘lib kelayotgan mavzulardan biri hisoblanadi. Bu yo‘lda ko‘plab bitiklar, maqolalar, risolalar yozilgan va bundan keyin ham yoziladi. Yangi O‘zbekiston avlodini chuqur bilimli va komil inson qilib tarbiyalashda adabiyot va boshqa barcha san’at turlari qatori Maqom *teatri san’atining* ham o‘rni beqiyosdir. Shuning uchun ham teatr san’ati, maqom teatri aktyorligi yo‘lini tanlagan yoshlar oldida turgan muammolarni hal qilishda hech qachon shoshilmaslik kerak. Agar talaba taqdir taqozosi bilan adashib maqom aktyorligi yo‘nalishi bo‘yicha o‘qishga kirib qolgan bo‘lsa, o‘z vaqtida bu xatoni tuzatish yo‘llarini ko‘rsata bilish lozim. Maqsad- talaba keyinchalik afsus qilmasin, hayotda o‘z o‘rnini topib olsin.

Maqom teatri aktyorini tarbiyalashning ilk pillapoyasi-jarayon haqida izchil, tabiiy ketma-ketlikni saqlagan holda biror qo‘llanma yoki kitob yozish, uslubiyatni xuddi dars jarayonidagidek qog‘ozga tushirish qiyin va og‘ir vazifa.Chunki, bu yorug‘ olamda qancha odam bo‘lsa, hammasining fe’l-atvori o‘zgacha, bir-biriga o‘xshamaydi. Demak, inson xarakterini yaratuvchi, ruhiyatini kashf qiluvchi aktyorning tug‘ilishida barchaga bir xil uslubni qo‘llab bo‘lmaydi. Shunday ekan, aktyorlik mahorati haqida hamma zamonga va hamma talabaga birdek qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan kitobni yozish o‘ta mashaqqatli vazifa. Yozganda ham, ijodiy jarayondagi ba’zi lavhalarni xotirlash, ijodiy topilmalarni muhrlash, ba’zi bir yondashuvlarni misol tariqasida qog‘ozga tushirish, iloji boricha yaxlit bir tizimga solish mumkin. Qolaversa, bu yo‘lda avvalo tajribaga, talabaning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib ijodiy muloqot qilishga, uning o‘zligini kashf etishiga ko‘maklashish prinsipiga tayanish ma’qulroqdir. Talabalik saflarga qabul qilingan yoshlarga teatr san’ati, uning mashaqqatlari, aktyorlik kasbining o‘ziga xos qiyinchiliklari va afzalliklari borasida xolisona ma’lumot berilishi shart. Shundan keyingina tadrijiy ravishda navbatdagi jarayonga o‘tish lozim. Bu jarayon aktyorlik mahorati texnikasi (psixotexnika), san’at turlari, shu jumladan, maqom teatrining o‘ziga xos xususiyatlari, teatr etikasi, badiiy saviya, aktyorlik mahoratining unsurlari, maqom teatri aktyorligi yo‘nalishi talabalari uchun alohida, mukammal shakldagi musiqiy-ritmik tarbiya *(aynan maqom va musiqali teatr aktyorlarini tarbiyalash jarayoni dramatik teatr aktyorini tarbiyalash jarayonidan shu jihati bilan farq qiladi, chunki, maqom teatri va musiqali teatrda baholash va hatti-harakat qilish jarayoni musiqiy takt, o‘lchamlarga bog‘liq bo‘ladi, aslida teatr san’ati –shartli san’at, lekin maqom teatri va musiqiy teatrning shartlilik darajasi yuqoriligi shu bilan izohlanadi),* mashq –etyudlar, mukammal etyudlar, rol ustida ishlashni o‘rganishdan va eng asosiysi, sahnaviy ijodning nazariy bilimlarini-sahna nazariyasini ham o‘zlashtirishdan iboratdir. “Chunki sahna nazariyasi san’at maktabiga ilk qadam qo‘ygan talabaning aktyorlik kasbi mahorati sirlarini ongli ravishda o‘rganishiga imkon yaratadi. Aktyorlik kasbida nazariya muhim o‘rin tutadi. Ushbu sahna nazariyasini o‘rganish har qanday professional aktyor uchun zaruratdir. Har bir fanda nazariya bevosita amaliyotga yo‘l ochganidek, aktyorlik mahoratida ham nazariy asoslar amaliyot bilan bog‘lanib, to‘ldirib boriladi. Aktyordan sahna nazariyasini o‘qib-o‘rganish talab etiladi, shuningdek, aktyorlik texnikasini o‘zlashtirish, puxta egallash lozim bo‘ladi. Bunga esa ma’lum amaliy mashqlar asosida bosqichma-bosqich erishib boriladi. Aktyorlik texnikasining asoslari dastlab birinchi va ikkinchi kurslarda chuqur o‘rgatilishi lozim. So‘ngra darslar sekin-asta pyesa va rol ustida ishlash, sahna obrazini yaratish usullarini o‘rganishga bag‘ishlanadi”. [1.9]

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, pedagog har bir talabaga uning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib yondashuvi lozim. Shundagina uning o‘ziga xos tabiiy xususiyatlari saqlanib qoladi, sahnada tabiiy-organik hatti-harakat qilish xislati mustahkamlanadi va rivojlanib boradi. Bugun *“berilgan shart-sharoitda-men”* talabi bilan tabiiy ishlayotgan talaba ertaga *“berilgan shart-sharoitda- mening rolim”,* va nihoyat, *timsol* qiyofasida ham tabiiy hatti-harakat qila oladigan ijodkor bo‘lib yetishadi. Pedagog talabalarda o‘z kuchiga, tanlagan kasbiga nisbatan ishonch uyg‘ota bilishi, kelajak hayotida, oldiga qo‘ygan maqsadlarini amalga oshirishida yo‘l ko‘rsatishi, talabada ijodkor etikasi va insoniylik burchiga

sadoqat ma’suliyatining shakllanishida ko‘mak ham berishi kerak. Zero, millatning kelajagi, san’at yo‘li, uning qay tarzda ko‘rinish olishi aynan pedagog tarbiyalayotgan talaba ijodi, shaxsiyati bilan bevosita bog‘liq va unga aloqador hisoblanadi. Aslida, teatr san’ati pedagogikasi asta- sekinlik bilan shakllanib bordi. Lekin o‘ziga xos murakkabliklar va qarama-qarshiliklar tufayli hamma vaqt ham kutilgan natijani bermadi. Buyuk aktyorlarning eskirib qolgan yuzaki ijro uslublarini ko‘z qorachig‘idek asragan eski maktab ijodning ichki mohiyatini ochib berishga qodir emas edi. Zamonaviy aktyorlik san’ati maktabiga asos solish esa K.S.Stanislavskiyga nasib etdi. U tomonidan teatr tarixida birinchi marta sahna nazariyasi, aktyorlik psixotexnikasi kabi tushunchalarga asos solindi. K.S. Stanislavskiy sahna nazariyasi masalalarini, aktyorlik texnikasi borasidagi fikrlarni ilm darajasiga olib chiqdi va bu “Stanislavskiy sistemasi” nomi bilan butun dunyoda tan olindi. Chunki sistemaning maqsadi- aktyorlarga sahnada rol orqali “inson ruhiyatining hayotini” jonli, badiiy haqiqatga yo‘g‘rilgan holda yaratishiga yordam berishdan iborat edi. Xuddi shu maqsadni amalga oshirish niyatida ham izlanishlar olib borildi va teatr maktabi yaratildi. Bu maktab shakl va mazmun birligini talab etadi.

Agar teatrni ishlab chiqarish tarmog‘i deb tasavvur qilsak, uning mahsuloti yaxshi spektakl bo‘lishi kerak. Yaxshi spektakl tug‘ilishi uchun esa yaxshi xom-ashyo zarur. Teatr san’atida bu xom-ashyo- *dramaturg* tomonidan tavsiya etilayotgan pyesa hisoblanadi. Yaxshi dramaturgiya bilan qurollanmagan teatr xuddi sifatsiz mahsulot ishlab chiqaruvchi, oxir –oqibat kasodga uchrovchi korxona misolidir. Demak, yaxshi dramaturgiyasiz teatrni, u yerda ijod qilmoqchi bo‘lgan aktyorlar va rejissyorlar faoliyatini tasavvur qilib bo‘lmaydi. Dramaturgiya teatr faoliyatini ta’minlab beruvchi san’at turi hisoblanadi. San’at turi deyishimizga sabab, har qanday yaxshi sahna asari aqliy, hissiy, g‘oyaviy-badiiy ijodning mahsuli hisoblanadi va teatrning asosini ta’minlab beradi.

Boshqa tomondan, yaxshi dramaturgiya nafaqat tomoshabinga chuqur ma’naviy ozuqa beradi, balki rejissyor va aktyorlar ansamblining ijodiy o‘sishiga, yanada kamolga yetishiga xizmat qiladi. Yaxshi pyesa, avvalo, unda ko‘tarilgan mavzu-muammoning aktualligi, sahnalarning tinimsiz kurashlar va hatti-harakatlarga asoslanib qurilgani bilan ajralib turadi. Sahnalashtirilayotgan spektaklning tug‘ilish jarayonini rejissyor boshqaradi. Zero, rejissura san’atining asosiy quroli – aktyordir. To‘g‘ri. Buni nazardan chetda qoldirish mumkin emas. Rejissyor teatr jamoasining har bir a’zosi ijodiy imkoniyatini bilishi, his qilishi va rollar taqsimotiga juda jiddiy mas’uliyat bilan yondoshmog‘i lozim.

Rollarning to‘g‘ri taqsimlanishi bo‘lajak spektaklning muvaffaqiyatli shakllanishini kamida ellik foizga ta’minlab beradi. Rejissuradagi eng muhim jihatlardan yana biri – bu aktyorlar bilan ishlash jarayonidir. Rejissyor aktyorlar ansamblini tanlangan asarda ko‘tarilgan mavzu-muammoga qiziqtira olishi, ularni ilhomlantira bilishi, kezi kelganda aktyorning ijodiy fantaziyasi mahsulidan unumli foydalana olishi va turli topilmalar uchun aktyorni ijodiy-ruhiy rag‘batlantira bilishi zarur. Yaxshi rejissyor ijodiy jarayonda ishtirok etayotgan har bir kishining maslahatiga quloq tutishi va kezi kelganda ulardan o‘zi sahnalashtirayotgan spektaklning sahnaviy yechimiga ma’qulini ustalik bilan qo‘llay olishi lozim. Ayniqsa rassom bilan ishlash jarayonida egoistik xislatlardan yiroq bo‘lishga harakat qilishi kerak.

Chunki rassom rejissyorning sahnaviy asar yechimiga oid mulohazalarini ssenografiya qiyofasida ochib bera oluvchi ijodkor hisoblanadi. Ba’zan rassomning fikrlari rejissyorning o‘zi ham kutmagan yechimlariga turtki bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. -T.: “O'zbeksiton” nashriyoti
2. K.S.Stanislavkiy Aktyorning o‘z ustida ishlashi. T.3.-M.:- “Исскуство” nashriyoti
3. M.Abdullayeva.”Dramatik teatr va kinoda aktyorlik mahorati”.- ”Tafakkur qanoti” nashriyoti
4. J.Maxmudoa, H.Maxmudova-“Aktyorlik mahorati”- Toshkent. nashriyoti
5. S.Tursunboyev Teatr tarixi. -T.: “O‘qituvchi” nashriyoti.

AKTYORDA BADIIY DID VA ETIK MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH

Sherzod Muhammadiyev – *dotsent*
sherzodmuhammadiyev619@mail.com
O‘zDSMI, “Musiqali teatr san’ati” kafedrasi

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ВКЛЮЧ И ЭТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА АКТЁРА РАЗВИТИЕ

Шерзод Мухаммадиев – *доцент*
ГИИК Уз

ARTISTIC TASTE AND ETHICAL CULTURE IN THE ACTOR DEVELOP

Sherzod Muhammadiyev – *Associate Professor*
UzSIAC

Tayanch so‘zlar: Alisher Navoiy, ma’naviy komillik, ijodkor shaxs, kasbiy badiiy saviya, teatr, donishmandlik, sintez san’at, millat g‘ururi, fikrlar jamlanishi, mahorat, talaba-tomoshabin, yetaklovchi, personaj, pedagogik texnologi.

Rezyume. Alisher Navoiy o‘zining butun umri davomida Insonni, uning eng go‘zal fazilatu xislatlarini o‘ziga xos, betakror bo‘yoqlarda kuyladi. Bugungi avlod tarbiyasida aynan Navoiy asarlariga, ularda ko‘tarilgan fikrlarga tayanib ish ko‘rish maqsadga muvofiq deb o‘ylaymiz. Navoiyni birgina adabiyotchilar emas, barcha sohalarda ta’lim olayotgan talabalar o‘rganishi zarur.Kasb yo‘nalishi bo‘yicha ta’lim berish barobarida, Navoiyni ham yonma-yon o‘rgatish lozim.

Ключевые слова: Алишер Навои, духовное совершенство, творческая личность, профессиональный художественный уровень, театр, мудрость, искусство синтеза, гордость нации, совокупность мыслей, мастерство, студент-зритель, ведущий, персонаж, педагогический технолог.

Резюме. На протяжении всей своей жизни Алишер Навои воспевал человека, его самые прекрасные качества в своеобразных, неповторимых красках. Мы считаем, что в воспитании сегодняшнего поколения целесообразно опираться именно на произведения Навои и поднятые в них идеи. Необходимо, чтобы Навои изучали не только литераторы, но и студенты, обучающиеся во всех сферах.Наряду с профессиональным образованием, необходимо преподавать Навои параллельно.

Key words: Alisher Navoi, spiritual perfection, creative personality, professional artistic level, theater, wisdom, art of synthesis, pride of the nation, totality of thoughts, mastery, student-spectator, host, character, pedagogical technologist.

Summary. Throughout his entire life, Alisher Navoi glorified Man and his most beautiful qualities in unique, unique colors. We believe that in the upbringing of today's generation, it is appropriate to rely on Navoi's works and the ideas raised in them. Navoi should be studied not only by writers, but also by students studying in all fields. Along with vocational education, Navoi should also be taught side by side.

“San’at inson tafakkurining mahsuli hisoblanar ekan, uning asosiy vazifasi inson ma’naviy ruhiyatiga ta’sir etishdan iborat. Bu esa san’atkorlardan yuksak ma’naviyatni talab qiladi. Har bir san’at bilim yurti oldida talabalar tarbiyasiga qaratilgan ikki muhim vazifa turadi:

1.Talabani ijodkor shaxs sifatida shakllantirish.
2.Talabaning ichki layoqatini yuzaga chiqarish.

Birinchi vazifa: bo‘lajak ijodkorni siyosiy, g‘oyaviy, intizomiy, ma’naviy, mafkuraviy jihatdan tarbiyalash, dunyoqarashini shakllantirish.

Ikkinchi vazifa: professional tarbiya vositalari orqali talaba ongida ijodkor shaxs tuyg‘usini shakllantirish, qobiliyatini ro‘yobga chiqarish”. [1.7] Yuksak ma’naviyatli ijodkor shaxs tarbiyasida, kecha, bugun va bundan keyin ham davom etadigan ma’naviyatimizning yuksalish jarayonida, ayniqsa, yoshlar tarbiyasida Alisher Navoiyning ijodi, uning umr saboqlari asosida yaratgan hikmatlarining o‘rni beqiyos, deb o‘ylaymiz. Vatanparvar, xalqparvar, tengsiz shoir, olamshumul faylasuf bobokalonimiz kelajakka-avlodlariga ulkan umid bog‘lagan zot edi. Alisher Navoiy o‘zining butun umri davomida Insonni, uning eng go‘zal fazilatu xislatlarini o‘ziga xos, betakror bo‘yoqlarda kuyladi. Bugungi avlod tarbiyasida aynan Navoiy asarlariga, ularda ko‘tarilgan fikrlarga tayanib ish ko‘rish maqsadga muvofiq deb o‘ylaymiz. Navoiyni birgina adabiyotchilar emas, barcha sohalarda ta’lim olayotgan talabalar o‘rganishi zarur.Kasb yo‘nalishi bo‘yicha ta’lim berish barobarida, Navoiyni ham yonma-yon o‘rgatish lozim. Bu komil inson tarbiyasi yo‘lidagi eng muhim manbaalardan biridir. Navoiyshunos olim Ibrohim Haqqul tili bilan aytganda, “*Navoiyni zo‘rma-zo‘raki o‘rgatish emas, uni o‘rganishni shavqqa*

aylantirish kerak". Chunki uning ijodida olam va odam haqidagi barcha bilimlar jamlangan.Birgina, "Xamsa"asaridagi "Hayrat ul- abror" dostonini olaylik, insonning tug'ilishidan boshlab, to qarilik hassasiga tayangunicha qanday bo'lmog'i lozim, komillikka qay yo'llar bilan erishish mumkin, hammasi mukammal yozib qo'yilgan. Beixtiyor yuqorida misol keltirganimiz, shoir satrlari yodga tushadi:*"Ellikda qilmadi taraqqiy kishi, Oltmishu borcha tanazzul ishi",*- deydi Alisher Navoiy. "Hayrat ul-abror" dostonining har bir bobi bugungi kunimizga aloqador. "Hayrat ul-abror"dan yana bir misol: "*Vaqt juda oz qoldi, yo'l uzunu, may achchig'",*- deydi Navoiy hazratlari. Umrimizning har bir kunini Yaratganning o'zi bir ish uchun belgilab qo'ygan. Demak har bir daqiqaning qadriga yetishimiz kerak. Yana:*"Zafar xudodan bo'lsa ham, harakatni uning mo'tabar sababchilaridan biri deb bilgin",* -deyiladi "Xamsa"da.

"Xamsa"ning ikkinchi dostoni-"Farxod va Shirin" dostonning 29- bobida "Farxod va Shirin"ning biz shu kungacha bilgan syujetiga yetib kelinadi. Demak, turli spektakllar, filmlardan bilganimiz- ushbu dostondagi Farxodning Shirinni ko'zguda ko'rib qolishi voqealarigacha 28ta bob bor ekan. Eng qizig'i, Farxodning boshidan o'tkazgan sarguzashtlari tasviri har qanday zamonaviy sarguzasht filmni ortda qoldirishi shubhasiz. Shoir turkiy tilni yuksaklikka ko'tardi. Istiqlol tufayli O'zbekistonimizda o'zbek tiliga berilayotgan e'tibor har qadamda sezilmoqda. Shuningdek, Alisher Navoiy orzu qilgan turli millat va xalqlarning tillarini o'rganish- Navoiy orzulari amalga oshayotganligining yorqin namunasidir. Navoiy barkamol avlod bir necha tilni bilishi zarurligini uqtirgan:

"Ibriyu yunoniyu suryoni ham,
Hindu agar so'rsa, bilib oni ham".

Demak, ko'p tillilik bugun uchun ham zaruriyat. Bugungi yoshlarning ongiga elsevarlik, do'stlik va birodarlik tushunchalarini singdirishda ham Alisher Navoiyning asarlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shoir bu tushunchalarni o'z she'rlarida talqin etadi:

"Ko'ngulni olsa malohat bila tafovut yo'q,
Xitoyi o'lsinu yo arman va yo hindu".

Yoshlar tarbiyasiga daxldor shunga o'xshash fikrlarni Alisher Navoiy asarlaridan ko'plab topish va barkamol avlod tarbiyasida bemalol qo'llash mumkin. Chunki Navoiy asarlarida olam va odam taraqqiyotiga aloqador jabhalar cheksiz. Masalan, "Farxod va Shirin " dostonida shoir mehnatni ulug'lashini, mehnatga bo'lgan qiziqishni Farhod obrazi orqali ochib beradi. Shoir Farhodni tog'dan suv chiqarishga qiynalayotgan jafokash insonlarga himmat qo'lini cho'zishini quyidagicha ifodalaydi:

Hunarni asrabon netkumdir oxir,
Olib tuproqqamu ketkumdir oxir?!
Temuchidan tilab dam birla qo'ra,
Belig'a bog'labon charmin tamura...

Ko'rinib turibdiki, ulug' shoir Alisher Navoiyning ijodiy merosi bugungi yoshlar, ayniqsa, ijodkor shaxslar tarbiyasida alohida qimmatga ega. San'at tushunchasi haqida, uning mazmun-mohiyati, kishilikning kamolotidagi o'rni haqida, san'atkorning badiiyati shakllanishi omillari, san'atkorning, xususan, aktyorning professional etikasi haqida J.Maxmudov va H.Maxmudovalarning "Aktyorlik mahorati" kitobida shunday fikrlar mavjud: "San'at tushunchasi keng qamrovli bo'lib, inson va jamiyatning rivojlanish va taraqqiyotida o'ta muhim o'rin egallaydi. Bastakor, haykaltarosh, rassom, sozanda, aktyor, rejissyor, raqqos, qo'shiqchilarni- o'zbek tilimizda bir so'z bilan *ziyolilar* deb ataladi. Ziyolining lug'oviy ma'nosi *ziyo-nur* , yorug'lik taratuvchi demakdir. Aktyor ham, nafaqat o'z san'ati bilan, shaklu-shamoyili, muomilasi, xulqu-odobi bilan keng omma o'rtasida ziyo tarqatuvchi hisoblanadi.

"San'at donishmandlik sari qo'yilgan ilk qadam"- degan edi Aristotel. Aktyorlik mahorati yuzasidan o'tkaziladigan imtihon mohiyat jihatidan boshqa yo'ldosh fan uchun ham imtihon hisoblanadi. Chunki talaba badiiy siymo yaratish jarayonida o'z imkoniyatlarini har tomonlama namoyish etadi. O'quv jarayonida talabalar nazariy darslarga jiddiy e'tibor berishi, shubhasiz, mahorat sirlarini o'rgatadigan o'qituvchilarga bog'liqdir. Ular amaliy mashg'ulotlar paytida nazariy bilimlarning qanchalik ahamiyatli ekanligini talabalar ongiga singdirishlari lozim. Nazariy fanlardan saboq beruvchi o'qituvchilar esa, o'z navbatida, nazariya amaliyot bilan chambarchas bog'liq ekanligini o'z tinglovchilariga yetkazishlari zarur". [2.7]

Ko'p holatlarda aktyorning unga berilgan personaj bilan uning tashqi qiyofasi o'rtasida mavjud bo'lgan o'xshashlikni ko'ramiz. Ammo ijroda o'sha mutanosiblikni anglolmaymiz. Natijada nomutanosiblikning guvohi bo'lib qolamiz. Sahna aktyordan ijodiy-g'oyaviy fikrni tomoshabinga yetkaza olish uchun nafaqat qobiliyatni, shuning barobarida, ma'naviy, mafkuraviy jihatdan yetuk, har tomonlama professional tayyorgarlik ko'rgan va shakllangan shaxs bo'lishlikni talab etadi. Chunki, aktyor ijodiy- g'oyaviy fikrni o'zining butun borlig'i bilan namoyon etishdan oldin, aynan shu fikr

uning ongida paydo bo‘lishi, tafakkur ko‘zgusidan o‘tishi, so‘ngra siymo qiyofasida namoyon bo‘lishi kerak. Bunday vazifani mufassal ado etish uchun tashqi qiyofaning o‘zi kamlik qiladi. Gamletni o‘ynayotgan aktyor tafakkur va dunyoqarash jihatidan hech bo‘lmasa unga yaqinlashishi zarur. Shundagina uning his – tuyg‘ulari jonli va ishonarli bo‘ladi. Chunki aktyorning o‘zini dardlari bo‘lmasa, ijro etayotgan rolining so‘z va fikrlari ostida hayotiy haqiqat asoslari yotmasa, bunday ijro tomoshabinni o‘z ortidan ergashtira olmaydi. “Tani boshqa-dard bilmas” degan naql bejiz aytilmagan. Yana bir naql bor: “Yaxshini –yomon bo‘libdi, desa ishon, yomonni- yaxshi bo‘libdi, desa ishonma!” Demak, ijobiy xislatda kamol topgan aktyor salbiy xislatli rolni o‘ynashi mumkin. Ammo salbiy xislatlarda shakllangan aktyor ijobiy personajni kerakli darajadagi qahramon rutbasiga olib chiqa olmaydi. “Bo‘lg‘usi aktyorlarga ta’lim berish jarayonida, ikki qutbdan bir- biri tomon intilayotgan amaliy va nazariy bilim beruvchi o‘qituvchilar ijodiy jarayon kechadigan sahna maydonida har ikki bilimning uchrashishi uchun zamin yaratishlari zarurdir. Bo‘lg‘usi aktyorlarning ijodiy izlanishlari jarayonida har bir talaba siyosiy-g‘oyaviy bilimlarni, mustaqillik davrida jamiyat hayotida, insonlar ongida ro‘y berayotgan ruhiy va mafkuraviy o‘zgarishlarni chuqur anglab yetishi, his qilishi muhim ahamiyatga ega”. [3.8] Bu jarayonda bo‘lajak aktyorning badiiy didi, badiiy saviyasi to‘g‘ri shakllanishi katta ahamiyatga ega.

Aktyor etikasi nafaqat kasb sirlarini egallashga, balki, ijodiy jarayonning g‘oyaviy-badiiy yo‘nalishiga ham ta’sir etadi. Shuning uchun ham teatr san’atida aktyor etikasi ma’lum chegara va qoidalardan tashkil topgan. Har bir aktyor teatrda faoliyat yuritar ekan, teatr jamoasi, tomoshabin, pyesa muallifi, partnyori va nihoyat o‘zi oldidagi ma’suliyatni unutmasligi, his etishi lozim. Teatr san’atining o‘ziga xos tabiati, uning jamoaviy san’at ekanligi aktyor oldiga nafaqat o‘zi va jamoasi, balki umumbashariyat an’anasi bilan bog‘liq yuksak burchni yuklaydi. Bu jarayonda aktyor bir o‘zi hech narsa qila olmasligini, uning to‘laqonli badiiy ijod bilan shug‘ullanishi va ma’lum natijalarga erishishida u ishlayotgan jamoaning muhim o‘rni borligini har doim his qilib turishi, jamoa esa har bir aktyorning kerakli “vint” ekanligini unutmasligi lozim. Shu nuqtai-nazardan ham buyuk darg‘alar yosh aktyorlarni tarbiyalashda etik va estetik madaniyat qarashlariga alohida ahamiyat berganlar. Teatr asari – spektakl shakllanishida juda ko‘plab ijodkorlar ishtirok etishadi. Rassom-ssenografiya bo‘yicha, chiroq ustasi- yoritish moslamalaridan ustalik bilan foydalana olishi, ovoz rejissyori- musiqa va shovqinlarni to‘g‘ri tanlay olishi, kiyimlar bo‘yicha rassom- har bir davr etnografiyasini yaxshi bilishi orqali aktyor va rejissyorlarning eng yaqin ko‘makchisiga aylana olishi zarur. Shuning uchun biz yuqorida sanab o‘tilgan kasb egalarini ham be’malol ijodkorlar sirasiga qo‘shamiz. Agar ana shu ijodkorlar ansamblida birdamlik, bir -birini qo‘llab-quvvatlash, ijodiy ko‘mak berish xislati bo‘lmasa, yaratilayotgan sahna asari “sifatsiz tikilgan kiyim” singari chok-chokidan so‘kilib ketaveradi. Afsuski, ba’zan jamoada faqat o‘z manfaatini ko‘zlab ish tutuvchilar ham uchrab turadi. Bunday insonlar, Stanislavskiy ta’biri bilan aytganda, o‘zidagi san’atni emas, san’atda o‘zini sevadigan “ijodkor”lardir. Bundaylar nafaqat spektaklning to‘laqonli shakllanishiga, balki jamoadagi ishchan va ijodiy kayfiyatga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadilar. Aktyor, avvalo komil shaxs bo‘lib yetilishi, intellektual salohiyatli ijodkor bo‘lib shakllanishi zarur. Etik madaniyat talablari har doim davr, zamon, muhit ta’sirida o‘zgarib boradi. Ammo, uning zaminida yotgan asosiy g‘oya, oliy, ezgu maqsad – xalqchillik xislati, badiiy did, badiiy saviya o‘zgarmaydi, aksincha, yanada sayqallanib, rivojlanib boraveradi.

Badiiy did - ijodkorning o‘zini qurshab turgan muhitga nisbatan munosabatlari yig‘indisidir. Bu munosabatlar shaxsiy xususiyatga ega bo‘lib, u tabiat, jamiyat va inson, ijtimoiy-siyosiy, falsafiy, diniy, etik va estetik qarashlardan iboratdir.

Ijodkorning ijtimoiy va siyosiy dunyoqarashi mavjud davrdagi jamiyatning badiiy saviyasidan ajralmagan holda shakllanadi. Shuning uchun ham “*insoniyat taraqqiyoti davri*”degan ibora ishlatiladi. Badiiy saviya ijodkor yashagan davrda jamiyatda xukm surgan hissiyot va sezgilar: oliyjanoblik va tubanlik, go‘zallik va badhulqlik, fojeaviy va kulgili vaziyatlarning qaysi biri ustivor ekanligiga ham bog‘liqdir. Ijodkorning badiiy saviyasi ham jamiyatda go‘zallik, nafosat, estetik did, ahloq va odob tushunchalarining qay darajada shakllanganiga bog‘liqdir.Shu boisdan ham insonlar ongi, badiiy saviyasiga kuchli ta’sir o‘tkazuvchi teatr san’ati maktabining asosiy va bosh vazifalaridan biri- talaba yoshlarning ma’naviy dunyosini, badiiy saviyasini shakllantirishdan iboratdir. Har bir insonning badiiy saviyasi, axloq-odobi, ma’naviy qiyofasi g‘oyaviy tamoyillardan hosil bo‘ladi. Ammo birgina axloq-odobning o‘zi shaxsning “badiiy saviyasi” yuksakligidan dalolat bermaydi. Ayrim hollarda badiiy saviya ahloq-odob mezonlaridan

ortda qolgan bo‘lishi ham mumkin. Ba’zan teatrshunoslar badiiy asarni a’lo darajada tahlil etganlari holda, shu asarda tasvirlangan qahramonlarning g‘oyaviy saviyasini tahlil etishga ojizlik qiladilar. Goho pyesa bilan dastlabki tanishuv chog‘ida, ijobiy taassurot hosil bo‘lishi mumkin. Lekin uni sahnalashtirish jarayonida asarning g‘oyaviy bo‘shligi ayon bo‘lib, badiiy to‘qimalar chok-chokidan so‘kilib ketadi. Natijada, ijodkorlar shunday bo‘sh asarga qanday qo‘l urganlariga o‘zlari ham hayron bo‘lishadi. Yoki buning aksini ko‘rish mumkin. Dastlabki tanishuvda bo‘sh bo‘lib ko‘ringan pyesa, sahnalashtirish jarayonida ijodiy jamoani o‘z sahnaviyligi bilan maftun etadi va bu asar mavsumning eng yaxshi spektakli sifatida e’tirof etiladi. Bundan chiqadiki, har bir ijodkor badiiy sezgiga ega bo‘lishi kerak. Bu hissiyotlarni tarbiyalash esa o‘ta murakkab jarayon. Demak, badiiy saviya ijodiy, g‘oyaviy dunyoqarash bilan hamohang qadam tashlamog‘i kerak. Buning uchun o‘qish, o‘rganish, mashq qilish va yana o‘qish lozim. “Bo‘lg‘usi aktyorlarda badiiy did va saviyani o‘stirish uchun o‘qituvchilar ixtiyorida rag‘batlantirish hamda tanbeh berish kabi pedagogik vositalar ham mavjud. Har ikkala vosita ham nozik va o‘tkir qurol bo‘lib, ulardan unumli foydalanish o‘qituvchidan sezgirlik, fahm-farosat, ehtiyotkorlikni talab qiladi. Bu qurollardan o‘z o‘rnida mohirona foydalana olmaslik talabalarni ijodiy nogironlikka olib kelishi mumkin. Misol uchun, “aktyorlik mahorati” mashg‘uloti vaqtida, o‘qituvchi o‘z ustida kam ishlaydigan, ammo tabiatdan qobiliyatli talabaga qarata: “Siz hozir qoyilmaqom qilib o‘ynadingiz”, — deyishi mumkin. Turgan gapki, bunday o‘rinsiz maqtashning talaba uchun foydasidan ko‘ra ziyoni ko‘proq bo‘ladi. Talaba o‘zicha: “Garchand, ishlamagan bo‘lsamda domla mahoratimga tan berdi”,-degan xulosaga kelishi mumkin va yanglish xulosani chiqarib, o‘zi kirib borayotgan bu noto‘g‘ri yo‘ldan ortga qaytmaydi.Teatr san’atidagi eng muhim narsa bu- iqtidor, texnika va layoqatdir, degan tabiiy xulosa talaba uchun dasturulamal bo‘lib qoladi. Agar sahna san’atida o‘z ustida tinimsiz mehnat ko‘nikmasi hosil qilinmasa ijod uchqunlari vaqt o‘tishi bilan so‘nishi muqarrar. Boshqa bir holatda esa, domla talaba ijrosidagi haqiqatnamo arzimagan harakatni ko‘rib, “*hayotiy haqiqatga yaqin*”, deya baholab, qoniqish hosil qilsa, talaba “*sahna haqiqati hayotiy haqiqat bilan bir ekanda*”, degan yanglish xulosa chiqarishi mumkin. Teatr Oliy bilim yurtidagi imtihonlarning birida yuz bergan etyud fikrimizga dalil bo‘lishi mumkin: “N” kurs talabalari quyidagicha etyud namoyish etishdi: Ular yaxshi tayyorgarlik ko‘rmagan imtihondan qutilib qolish uchun betobliklarini bahona qilib, “*tez yordam*” chaqirishadi. Birinchi talaba o‘zining “*betob*” ekanligiga shifokorni ishontiradi. Ikkinchi talaba shifokor tomonidan beriladigan kasallik to‘g‘risidagi ma’lumotnoma qog‘ozini o‘g‘irlaydi va uni o‘zi to‘ldiradi. Ular o‘ylab topgan hiylalaridan xursand bo‘lib, sakrashadi.

Mazkur etyud, hajviy janrda emas, hayotiy haqiqat tarzida talqin etiladi. Mahorat o‘qituvchisi esa, talabalarning yaxshi ijrosini inobatga olib, “ko‘rik imtihoni”ga tavsiya etadi.

Natijada badiiy haqiqat bilan hayotiy haqiqat o‘rtasida tafovut paydo bo‘lgan. Bunday hol, o‘z navbatida, tarbiyada muhim o‘rin tutgan g‘oyaviy dunyoqarash, ma’naviy va mafkuraviy tarbiyaga salbiy ta’sir o‘tkazishini o‘qituvchi inobatga olmagan”. [4] Etyudda talabalar o‘zlari yaratgan ishning g‘oyaviy- badiiy, tarbiyaviy jihatlariga ham jiddiy e’tibor qaratishi kerak. YA’ni, hayotiy haqiqatning badiiylashgan ko‘rinishiga erishish. Talabalar tomonidan bajarilgan har bir ijodiy ishga baho berish vaqtida, ijroda aks ettirilgan voqea mohiyati, uning g‘oyaviy yo‘nalishi, haqiqat mezonlariga munosibligi har tomonlama mushohada qilib ko‘rilgandan keyingina, ijroning jihatlariga baho berish lozim. Toki talaba o‘z ijodiy mehnati samarasiga aslo befarq bo‘lmasin va birinchi navbatda bajarilgan ijodiy ishining badiiy-g‘oyaviy yo‘nalishi, mohiyati, hayotiyligi, so‘ngra to‘ldiruvchi sifatida, uning texnik jihatlari baholanishini muntazam his qilib tursin.

O‘qituvchi talabaning ijodiy ishini tahlil qilar ekan, dastavval uning mazmun mohiyati, “g‘oyaviy talqini”ga asosiy e’tiborni qaratishi zarur. So‘ngra aks ettirilgan voqeaning tashqi ko‘rinishi, shakli, ijro mahorati darajasiga sinchkovlik bilan yondashishi lozim, hatti- harakat jarayonida yo‘l qo‘yilgan har bir kichik nuqson ham uning nazaridan chetda qolmasligi zarur. Kamchiliklar birma- bir ko‘rsatilgach, ularning sabablari aniqlanib, bartaraf etish uchun zarur yo‘l -yo‘riqlar ko‘rsatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. -T.: “O'zbeksiton” nashriyoti.
2. J.Maxmudoa, H.Maxmudova-“Aktyorlik mahorati”- Toshkent. nashriyoti
3. K.S.Stanislavkiy Aktyorning o‘z ustida ishlashi. T.3.-M.:- “Исскуство” nashriyoti
4. M.Abdullayeva.”Dramatik teatr va kinoda aktyorlik mahorati”.- ”Tafakkur qanoti” nashriyoti

ФОРТЕПИАНО МУЗЫКАСЫНЫҢ ДӘСЛЕПКИ ДӘЎИРЛЕРДЕН БҮГИНГИ КҮНГЕ ШЕКЕМ РАЎАЖЛАНЫЎ ЖОЛЫ

Насыров Миратдин Баўенович – *үлкен оқытыўшы*
miratdinnasyrov@gmail.com
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

ПУТЬ РАЗВИТИЯ ФОРТЕПИАННОЙ МУЗЫКИ С САМЫХ РАННИХ ВРЕМЕН ДО НАШИХ ДНЕЙ

Насыров Миратдин Баўенович – *старший преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE DEVELOPMENT PATH OF PIANO MUSIC FROM ITS EARLIEST PERIODS TO THE PRESENT DAY

Nasırov Miratdin Bawenovich – *senior lecturer*
Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Таяныш сөзлер: фортепиано дөретиўшилиги, классицизм, романтизм, заманагөй музыка, музыка эволюциясы, композиторлар, музыка усыллары.

Резюме. Мақалада фортепиано дөретиўшилигиниң классикалық дәстүрден заманагөй музыка әмелиятына шекемги раўажланыўы ҳаққында сөз етиледи. Фортепианоның композитор дөретиўшилиги, атқарыў усыллары ҳәм көркем функцияларының түрли тарийхый дәўирлердеги өзгерислери анализ етиледи. Бүгинги күнде фортепиано музыкасы раўажланыўына социаллық-мәдений факторлар, технологиялық раўажланыў ҳәм жанрлар аралық өз ара тәсирлерге айрықша итибар қаратылмақта. Шығарма фортепиано көркем өнери эволюциясының тийкарғы принциплери сыпатында даўамлылық ҳәм жаңалықты көрсетеди.

Ключевые слова: фортепианное творчество, классицизм, романтизм, современная музыка, музыкальная эволюция, композиторы, музыкальные стили.

Резюме. В статье обсуждается развитие фортепианного творчества от классической традиции до современной музыкальной практики. Проанализированы изменения в композиторском творчестве фортепиано, его исполнительских приемах и художественных функциях в различные исторические периоды. Сегодня особое внимание уделяется социально-культурным факторам, технологическому прогрессу и межжанровому взаимодействию в развитии фортепианной музыки. Произведение демонстрирует преемственность и новаторство как основные принципы эволюции фортепианного искусства.

Key words: piano art, classicism, romanticism, contemporary music, music evolution, composers, musical styles.

Summary. The article discusses the development of piano art from classical tradition to contemporary musical practice. Changes in piano composition, performance styles, and artistic functions across different historical periods are analyzed. Today, special attention is being paid to the development of piano music due to socio-cultural factors, technological advancements, and intergenre interactions. The work demonstrates continuity and innovation as the main principles of the evolution of piano art.

Фортепиано әспабында балғалардың сыбырлысы ҳәм ояныўшы руўх. Флоренцияның шаң-тозаң, ағаш ҳәм лак ийислери аңқыған ателье синде Бартоломео деген ғарры уста жасайтуғын еди. Оның жыллар даўамында мийнет етип шаршаған қоллары әжайып нәрселерди ислейтуғын еди. Ол қосық айта алатуғын, адам даўысы сыяқлы нәзиклик пенен қосық айта алатуғын ҳәм даўылдың қәҳәрин салып бақыра алатуғын сеслерди әрман етти. Усылайынша устахананың тынышлығында "фортепиано" деген әсте ҳәм қатты шерте алатуғын, жаўын тамшылары ҳәм гүлдирмама даўысларына уқсаған сеслер шығаратуғын әсбап туўылды. Дәслеп бул жаңа бала тартыншақ еди. Барокко дәўириниң сулыў салонларында оның даўысы клавесинниң әжайып салтанатлары арасында жойтылып кететуғын еди. Анық, үзик-үзик ноталарға үйренген композиторлар оның клавишлерине абайлап қол тийгизетуғын еди. Бирақ уллы Иоганн Себастян Бах, ҳәтте үлкен ағалары ушын жазған ўақытта да, оның келешектеги күшин алдыннан сезгендей еди. Оның "Жақсы темперировкаланған клавир" шығармасы келешекте бир саз әспабында жазылатуғын симфониялардың сызылмасы сыяқлы еди ҳәм ҳәзир ғана өз ўақтын күтип турған гармонияның тийкарын салып берди. Бахтың балалары Карл Филипп Эммануэл

батырлаў еди. Олар енди жаңа заманның жаңғырығын - музыканың сезимлер ҳаққында, адам жанының бәлент ҳәм пәсликлери ҳаққында сөз ете баслаған ўақтының жаңғырығын фортепианода еситип үлгерди. Олардың сонаталары руўхый тереңликке қарай қойылған дәслепки тартыншақ қәдемлер болды. Сезимлер симфониясы ҳәм классикалық гармония. Ўақыт өтип, фортепиано әспабы өзин барған сайын исенимли көрсете баслады. Ол ҳаўа музыка менен суўғарылған Вена қаласында өзиниң уллы перзентлерин тапты. Йозеф Гайдн жаңа музыканың қатаң, бирақ меҳрибан атасы болып, анық, логикалық, үйлесимлиликке толы фортепианоны имаратлар қурыўға үйретти. Оның сонаталары ҳәр бир нотасы өз орнында туратуғын сулыў сарайлар сыяқлы еди. Соңынан Вольфганг Амадей Моцарт пайда болды. Оның қолындағы фортепиано жанланып, аспанның өзи сөйлеп жибергендей болып шертиледи. Оның концертлери байрам, сонаталары ҳәм күле алатуғын, ҳәм жылай алатуғын жан айнасы еди.

Моцарт фортепианони инсанның гүнасыз қуўанышынан баслап ашшы қайғысына шекемги барлық сезимлерин жеткерип бере алатуғын әсбап сыпатында ойлап тапқан. Бирақ өтмиштин буғаўын бузған ҳақыйқый көтерилисшиси, данышпаны бир адам - Людвиг ван Бетховен еди. Ол тек фортепианода ойнап ғана қоймай, оның менен гүреседи, оны қумарлықтың саўаш майданына айландырады. Оның "Ай" сонатасы жасырын тәшўишлерге толы таң алдындағы тынышлық. "Патетикалық" - бул тәғдирге дус келген жүректиң қышқырыўы. Ал, "Аппасионата" болса... өзинен от ҳәм сезимлер лавасын атып шығаратуғын вулкан сыяқлы еди. Бетховен пианино тек ғана нәзик емес, ал адамзат турмысының ең терең тәреплерине шекем тәсир ете алатуғын құдиретли болыўы мүмкинлигин көрсетти.

Қумарлық ҳәм шеберлик дәўири. XIX әсири романтизм әсири. Фортепиано бул әсирдиң жүрегине айланған. Әсбап күшлирек, даўыслары болса байырақ болып барды. Ол Шопенниң ноктюрнларындағыдай сыбырлай алады, оның бармақлары клавишлерге тийген ўақытта қайғы ҳәм сағыныштан шырша тоқып атырғандай болады.

Оның музыкасы Польша ҳаққында, жоғалған ўатан ҳаққында, бөлинбеген муҳаббат ҳаққында поэма еди. Роберт Шуман - ол шайыр, прозаик, ертекши еди. Оның фортепиано цикллери образлар калейдоскопы болып есапланады: "Карнавал" - нықаплар бир-бирин алмастыратуғын турмыс карнавалы, "Балалар сахналары" - әжайып ҳәм садалықға толы балалық әлеми. Кейинирек Лист келди. Венгриялы сыйқыршы, шеберлик шебери. Ол сондай шертти, дийўаллар дирилдеп, тыңлаўшылардың жүреги суў ете қалды. Ол фортепианоны пүтин бир оркестрге айландырып, оны қосық айтыўға, гүркиретиўге, сыбырланыўға, өкириўге мәжбүрледи. Оның "Трансцендент этюдлары" тек танланғанлар ғана ийелей алатуғын қаҳарманлықлар еди. Иоганнес Брамс, классикалық дәстүрлерди сақлаўшы, бирақ таза, құдиретли романтикалық қан қуйылған. Оның фортепианодағы концертлери ишки күш ҳәм драматизмге толы монументал имаратлар болып есапланады.

Жапырақлардың сылдырлысы ҳәм даўыс реңлери. XIX әсир ақыры жаңа, нәзик бояўлар - импрессионизмди алып келди. Клод Дебюсси импрессионист художник сыпатында сесли сүўретлер салған. Оның "Ай сәўлеси" - суў бетинде жулдызлардың жылтырағаны, "Зығыр шашлы қыз" - нур ҳәм ыссылықтан тоқылған нәзик сүўрет. Дебюсси музыкасы думанға оралған сырлы еди, ол сезимлер дүньясына шақырды.

Оның даңқлы заманласы Морис Равель импрессионистлик палитраға өзиниң жарқын колоритин алып кирди. Оның музыкасы сулыў, шебер, ашшы ҳәм сулыў еди.

Космослық тербелислер ҳәм авангардлық жарылыўлар. XX әсир - жедел өзгерислер әсири. Фортепиано, пүткил музыка дүньясы сыяқлы, жаңа шеклерди излей баслады. Александр Скрябин өзиниң "мистикалық аккорды" менен музыка ҳәм жақтылықты синтезлеўге, жаңа, космослық жаңлаўды жаратыўға умтылды.

Сергей Прокофьев өзиниң басымсыз энергиясы менен фортепиано музыкасына ритмикалық дәўжүреклик, өткир юмор ҳәм сөзсиз мелодиялық алып кирди. Оның сонаталары қаланың пульсацияланыўшы ритми, характерлер саўашы.

Революционер Игорь Стравинский ески формаларды бузып, жаңа, батыл ырғақлар жаратты. Бела Барток халық музыкасынан илҳам алып, оны авангардлық тәжирийбелердиң мазмунына сиңдирди.

Арнольд Шёнберг тоналлықты сапластырып, атоналлық дүньясын ашып берди, бунда ҳәрбир нота тең мәниске ийе болып, тыңлаўшыдан жаңа, мәрт қабыл етиўди талап ететуғын музыка жаратылды.

Дмитрий Шостакович өз музыкасында XX әсирдиң пүткил трагедиясы ҳәм абсурдын сәўлелендирип, фортепианоны турмыстың ең баслы, ең аўырыўлы мәселелери ҳаққында сөйлеўге мәжбүрлеген даҳа болды.

Жаңа әсир таңы ҳәм шексиз сәўбет. XXI әсир. Фортепиано пүткил музыка тарийхын өзине синдирип, жасап, раўажланып бармақта. Композиторлар тәжирийбе өткереди, усылларды араластырады, технологияларды қолланады, жаңа сеслерди излейди. Минимализм, пост-минимализм, неоромантизм - булардың барлығы бир-бири менен байланысып, жаңа нәрселерди пайда етеди. Бартоломеоның шаң басқан устаханасынан үлкен концерт залларына шекем фортепиано музыкасы әжайып жол басып өтти. Ол адамзаттың, оның қуўанышлары менен қайғыларының, ышқы-әрманларының, излениўлери менен ойлап табыўларының ҳаўазына айланды. Бул клавишлерге жазылған мәңгилик тарийх, кимниңдур бармақлары фортепианоға тийген сайын даўам ететуғын, оннан жаңа нама, жаңа сезим, дүньяның таўсылмайтуғын симфониясының жаңа бөлегин жазып шығаратуғын тарийх болып қалады.

Жәҳән музыка мәденияты тарийхында фортепиано айрықша орын тутады. Бул саз пайда болыўынан баслап тек музыкалық көринис қуралларына емес, ал жәмийеттиң эстетикалық, философиялық ҳәм технологиялық өзгерислериниң сәўлелениўине айланды. Оның раўажланыўы тарийхый дәўирлер, көркем усыллар, техникалық раўажланыў менен тығыз байланыслы. Әсирлер даўамында фортепиано өзиниң ролин өзгертип барды - камер әспабынан музыкалық өзин-өзи көрсетиўдиң универсал қуралына айланды. Фортепиано дөретиўшилигиниң раўажланыўы өтмиштен ҳәзирги күнге шекем музыкалық пикирлеў, формалар, жанрлар ҳәм атқарыўшының роли қалай өзгергенлигин бақлаў имканиятын береди. Фортепиано - тарийхтағы ең универсал ҳәм тәсирли музыкалық әсбапларынан бири. Оның раўажланыўы саз әспабының раўажланыўы ҳәм музыка усылларының өзгериўи менен байланыслы. Барокко дөретиўшилигинен заманагөй минималистлик ҳәм экспериментал композицияларға шекем фортепиано дөретиўшилиги техникалық жаңалықлар, мәдений өзгерислер ҳәм композиторлардың жеке излениўлерин сәўлелендириўши узақ жолды басып өтти. Фортепиано дөретиўшилиги барокко клавишли шығармаларынан баслап, заманагөй тәжирийбелерге шекемги ўақыт ишиндеги қызықлы саяхатты көрсетеди. Дәслеп әпиўайы болған саз әсте-ақырын музыка сахнасының патшасы дәрежесин ийелеп, қурылысында, сеслик имканиятларында ҳәм композитор усылында үлкен өзгерислерге ушырады. Классицизмниң қатаң қағыйдаларынан XX әсир романтизми ҳәм жаңалығы техникаларының толқынлы сезимлерине шекем фортепиано өзгерип атырған дүнья ҳәм инсанның өз-өзин аңлаў көриниси болып қалды. Өтмиште фортепиано, тийкарынан, жолдаслық, салонларда кеўил ашыў ҳәм үйде музыка шертиў ушын хызмет еткен. Бах, Гендель сыяқлы композиторлар заманагөй фортепианоның тийкары болған клавир сазы ушын, оның диапазоны ҳәм динамикасы шекленген ҳалда жазған. Бирақ, саз әспабы жетилискен сайын фортепиано ушын музыка қурамалырақ ҳәм шеберликти талап етти. Бетховен, Шуберт ҳәм Шопен техникалық имканиятлар шегарасын бир-биринен ажыратып, романтикалық дәўирдиң үлкен концертлери ҳәм сонаталарына тийкар салды.

Бүгинги күнде фортепиано ең кең тарқалған ҳәм универсал әсбаплардан бири болып қалмақта. Композиторлар классика ҳәм джаздан баслап, поп-музыка ҳәм авангардқа шекем ҳәр қыйлы жанрларда оған мүрәжәәт етеди. Электрон фортепиано ҳәм санлы аудио жумыс станциялары сыяқлы заманагөй технологиялар әспабтың имканиятларын кеңейтти, жаңа сес көринислерин жаратыў ҳәм тембрлер менен тәжирийбе өткериў имканиятын берди.

Фортепиано дөретиўшилиги эволюциясы - бул тек ғана саз әспабы ҳәм композитор усыллардағы өзгерислер тарийхы емес, ал оннан шексиз санлы сес бояўлары ҳәм сезимлерин ажыратып алыўға қәбилетли болған инсан дәрежесиниң тарийхы. Киши клавирлерден баслап заманагөй санлы саз әсбапларына шекем фортепиано музыка мәденияты орайында болып, композитор ҳәм атқарыўшыларды илҳамландырыўда даўам етпекте. Фортепианоның келип шығыўы ҳәм қәлиплесиўи. Фортепиано XVIII әсирдиң басларында италиялы уста Бартоломео Кристофори арқалы пайда болған. Оның клавесиннен тийкарғы өзгешелиги динамикалық белгилер имканиятында - әсте ҳәм қатты (piano e forte). Классицизм дәўиринде (Гайдн, Моцарт, дәслепки Бетховен) фортепиано дөретиўшилиги форманың анықлығы, музыка

раўажланыўының логикасы ҳәм тең салмақлылығы менен ажыралып турады. Сонаталар, вариациялар, концертлер тийкарғы жанрларға айланды. Фортепиано логика ҳәм гармония, үнлеслик қуралы сыпатында қабыл етилген.

Романтизм: экспрессивлик гүллениўи. XIX әсир фортепианоның «алтын әсири» болды. Романтизм дәўиринде әсбап терең жеке сезим ҳәм тәшўишлерди жеткерип бериў қуралына айланды. Фортепиано композиторлары - Фредерик Шопен, Ференц Лист, Роберт Шуман фортепиано дөретиўшилигин жаңа басқышқа алып шықты. Музыка көбирек сезимли, еркин формага ийе, виртуоз усылларға бай болды. Жана жанрлар: ноктюрнлар, балладалар, концерт типиндеги этюдлар, бағдарламалық пьесалар пайда болды. Концерт залларында фортепиано көбирек жаңлады, виртуоз пианист образы дәўир символына айланды.

1. XVIII әсир фортепиано дөретиўшилиги (классицизм). Классицизм дәўири анықлық, логика ҳәм гармонияға умтылыў менен характерленеди. Фортепиано қатаң формалар ҳәм тең салмақлы музыкалық пикирлеў қуралы сыпатында қолланылды.

Шығармалар ҳәм аннотациялардан үлгилер:

- Й. Гайдн — Соната домажор Hob. XVI:50. *Аннотация:* Шығарма анық формасы, ашық фактурасы ҳәм оптимистлик характери менен ажыралып турады. Классикалық теңсалмақлық идеалларын сәўлелендиреди.
- В. А. Моцарт — Соната ля мажор K. 331. *Аннотация:* Вариациялы "Түрк маршы" атамасы менен белгили. Музыкасы нәзик, мелодиялы ҳәм тыңлаўға жеңил.
- Л. ван Бетховен — Соната №14 «Лунная». *Аннотация:* Классицизмнен романтизмге өтиўши, сезимлерге толы шығарма.

2. Романтизм дәўиринде фортепиано (XIX әсир). Романтизм фортепианоны жеке пикир билдириўдиң тийкарғы қуралына айландырды. Музыка бурынғыдан да сезимлерге бай, көркем сүўретлеўши ҳәм виртуозлық пенен атқарылатуғын болды.

Шығармалар ҳәм аннотациялардан үлгилер:

- Ф. Шопен — Ноктюрн ми-бемоль мажор op. 9 №2. *Аннотация:* Мухаббат сезимлерди, поэзиялылықты жеткериўши лирикалық шығарма. Оған сазлы ҳәм жағымлы ҳаўазға тән характерли нама. Ф. Лист — Венгерская рапсодия №2 *Аннотация:* Халық намалары тийкарында дөретилген шебер концерт шығармасы фортепианониң техникалық имканиятларын көрсетеди.
- Р. Шуман — «Карнавал» op. 9 *Аннотация:* Композитордың ишки дүньясы менен байланыслы түрли көринис ҳәм кейпиятларды сәўлелендириўши характерли пьесалар цикли.

3. XX әсир фортепиано дөретиўшилиги.XX әсир музыкасы форма, гармония ҳәм ритм тәжирийбелери менен ажыралып турады. Фортепиано жаңа сесли излениўлер қуралына айланбақта.

Шығармалар ҳәм аннотациялардан үлгилер:

- К. Дебюсси — «Лунный свет» *Аннотация:* Нәзик сес реңлери ҳәм кейпиятлар орталығын жаратыўшы импрессионистлик шығарма.
- С. Прокофьев — Токката ре минор op. 11. *Аннотация:* XX әсирдиң динамикасын сәўлелендириўши күшли, ритмикалық шығарма.
- Дж. Кейдж — Фортепиано сонатасы. *Аннотация:* Саз әспабының тембри ҳаққындағы көз-қарасты кеңейтиўши тәжирийбе.

XX әсир: жаңа тиллердиң излениўи. XX әсирде фортепиано дөретиўшилиги ҳәр бир дәўирдиң қурамалылығы ҳәм қарама-қарсылығын сәўлелендиреди. Композиторлар гармония, ритм ҳәм форма үстинде жедел тәжирийбе өткере баслады. Жаңа бағдарлар: импрессионизм (Дебюсси, Равель), неоклассицизм, авангард, джаз фортепиано шығармалары пайда болды. Фортепиано тек ғана нама емес, бәлким сес эффектлериниң де қуралына айланды: кластерлер, әдеттен тыс ритмлер, таярланған фортепианолардан пайдаланылды. Атқарыўшы композитордың қурамалы ҳәм стандарт емес идеяларының жәрдемши авторы, талқылаўшысына айланып барды.

4. Ҳәзирги заман фортепиано дөретиўшилиги (XXI әсир). Бүгинги күнде фортепиано түрли усылларда - академиялық музыкалардан баслап кино ҳәм ғалабалық мәдениятқа шекем қолланылады. Жанрлардың шегаралары шәртли болып қалмақта.

Шығармалар ҳәм аннотациялардан үлгилер:

- Ф. Гласс — «Opening» *Аннотация:* Музыка материалын тәкирарлаў ҳәм әсте-ақырын раўажландырыўға тийкарланған минимализм үлгиси.
- Л. Эйнауди — «Nuvole Bianche» *Аннотация:* Әпиўайы, эмоционаллық тилге ийе, кең жәмиетшиликке белгили болған заманагөй шығарма.

➢ Х. Циммер — кинофильмлерден алынған фортепиано темалары

Аннотация: Фортепиано киномузыкада кейпият ҳәм драматургия жаратыў қуралы сыпатында қолланылады.

Бүгинги күнде фортепиано дөретиўшилиги. Заманагөй фортепиано көркем өнери көп түрлилиги менен ажыралып турады. Бүгинги күнде классикалық дәстүр ҳәм жана формалар: минимализм, неоромантизм, кроссовер, электрон ҳәм киномузыка бирге жасайды. Технологиялар дөретиўшиликке үлкен тәсир көрсетти: санлы пианино, жазыўлар, онлайн-концертлер ҳәм социаллық тармақлар аудиторияны кеңейтти ҳәм оқыў ҳәм атқарыў усылларын өзгертип жиберди. Заманагөй пианист тек ғана атқарыўшы емес, ал аранжировкалаўшы, композитор, блогер де болып есапланады.

"Кеше" менен "бүгин"ди салыстырыў. Алдынлары фортепиано дөретиўшилиги белгили бир усыл ҳәм канонлар шеңберинде раўажланған болса, бүгинги күнде шегаралар дерлик өшип кеткен. Өтмиште композитор ҳәм атқарыўшы көбинесе ҳәр қыйлы фигуралар болған болса, бүгинги күнде олар көбинесе бир шахсты бирлеседи. Бирақ тийкарғысы өзгермейди – фортепиано барлық ўақытта да өзин танытыў ҳәм тыңлаўшы менен пикирлесиў қуралы сыпатында болып қалады.

Жуўмақлап айтқанда. Фортепиано дөретиўшилиги эволюциясы қатаң формалардан таңлаў еркинлигине, салон ҳәм концерт залларынан глобал санлы кеңисликке өтиў жолы есапланады. Дәўир өзгериўлерине қарамастан, фортепиано музыка көркем өнериниң жанлы ҳәм әҳмийетли саз әспабы болып, композитор ҳәм атқарыўшыларға илҳамдандырып келмекте. Демек, фортепиано дөретиўшилиги эволюциясы әсирлерди өз ишине алатуғын, мәденият, технология ҳәм эстетикалық идеялардың өзгериўин сәўлелендиретуғын динамикалық процесс. Клавесиннен заманагөй рояльға шекем музыка әспабы композитор усылы ҳәм атқарыўшылық техникасына тәсир көрсеткен үлкен өзгерислерди басынан өткерди. Бах, Бетховен, Шопен сыяқлы кешеги шеберлер фортепиано әдебиятларына тийкар салып, тәсирли усылларын, жаңаша формаларын жаратып берди. Олардың шығармалары кейинги әўлад композиторлары ушын үлги болды. Олар өз дәўириниң қуралының имканиятларына сүйенип, оның шегараларын кеңейтти, жаңа шеклерди ашты.

Бүгинги композиторлар, бир тәрептен, дәстүрлерди қәдирлесе, екинши тәрептен, жаңа усыллар, үнлесликлер ҳәм формалар үстинде исенимли тәжирийбе өткермекте. Оларда заманагөй фортепиано әспабының кең диапазоны, электроника ҳәм компьютер технологиялары имканиятларынан пайдаланылмақта. Заманагөй фортепиано дөретиўшилиги минимализм ҳәм неоромантизмнен авангард ҳәм эксперименталь музыкаға шекем болған усыл ҳәм жанрлардың ҳәр түрлилиги менен ажыралып турады. Демек, фортепиано дөретиўшилиги эволюциясы тек ғана әўладлар ҳәм усыллар алмасыўы емес, ал дәўир руўхын сәўлелендириўши жаңа тәсирли қуралларды үзликсиз излеўден ибарат. Бул өтмиш ҳәм бүгинги күн, дәстүр ҳәм жаңалық арасындағы сөйлесиў болып, фортепиано музыкасының жанлы ҳәм әҳмийетли болыўына имкан береди. Фортепиано дөретиўшилигиниң келешеги оның өтмиши сыяқлы қызықлы ҳәм алдыннан айтып болмайтуғын дәрежеде болыўы мүмкин.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Грубер Р. И. *История музыкальной культуры*. — М.: Музыка.
2. Конен В. Д. *Пути западноевропейской музыки*. — М.: Музыка.
3. Холопова В. Н. *Теория музыки*. — М.: Лань.
4. Тараканов М. Е. *Музыкальная классика*. — М.: Просвещение.
5. Энциклопедия «Музыкальные инструменты и жанры».

SAXNA NUTQINING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI

Bazarbay Nazarımbetov – *"Aktyorlik mahorati" kafedrasi mudiri, docent*
bazarbajnazarymbetov@gmail.com
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СЦЕННОЙ РЕЧИ

Базарбай Назарымбетов – *заведующий кафедрой "Актерское мастерство," доцент*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE THEORETICAL AND PRACTICAL SIGNIFICANCE OF SCENE SPEECH

Bazarbay Nazarymbetov – *Head of the Department of Acting, Associate Professor*
Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Tayanch so'zlar: sahna nutqi, aktyorlik mahorati, diksiya, intonatsiya, nutq madaniyati, teatr san'ati, ovoz texnikasi, artikulyatsiya.

Rezyume. Ushbu maqolada saxna nutqining nazariy va amaliy asoslari tahlil qilingan. Aktyorlik san'atida nutqning o'rni, uning tarkibiy elementlari hamda rivojlantirish usullari ilmiy jihatdan yoritilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, saxna nutqi aktyor mahoratining muhim tarkibiy qismi ekani asoslab berilgan. Shuningdek, nutqni takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Ключевые слова: сценическая речь, актёрское мастерство, дикция, интонация, культура речи, театральное искусство, техника голоса, артикуляция.

Резюме. В данной статье анализируются теоретические и практические основы сценической речи. Научно освещены роль речи в актерском искусстве, ее структурные элементы и методы развития. По результатам исследования обосновано, что сценическая речь является важной составляющей актерского мастерства. Также разработаны практические рекомендации по совершенствованию речи.

Key words: stage speech, acting skills, diction, intonation, speech culture, theatrical art, voice technique, articulation.

Summary. This article analyzes the theoretical and practical foundations of stage speech. The role of speech in acting, its structural elements, and methods of development are scientifically illuminated. According to the research results, it is substantiated that stage speech is an important component of an actor's skill. Practical recommendations for improving speech have also been developed.

Kirish (Introduction). Saxna nutqi teatr san'atining muhim tarkibiy qismi bo'lib, aktyorlik ijrosining asosiy ifodaviy vositalaridan biri hisoblanadi. Nutq orqali aktyor sahnadagi obrazni to'liq ochib beradi, asar g'oyasini tomoshabinga yetkazadi va hissiy ta'sir ko'rsatadi. Zamonaviy teatr san'atida nutq madaniyatiga bo'lgan talab ortib bormoqda. Ayniqsa, globallashuv va axborot texnologiyalari rivoji sharoitida tilning sofligi va nutqning ravonligi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ilmiy jihatdan qaraganda, saxna nutqi faqatgina gapirish jarayoni emas, balki murakkab psixofiziologik va ijodiy jarayondir. Unda ovoz, nafas, artikulyatsiya, intonatsiya va hissiy ifoda uyg'un holda namoyon bo'ladi.

Shuningdek, sahna nutqi aktyorning individual uslubini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Har bir aktyorning nutqi uning ichki dunyosi, dunyoqarashi va kasbiy tayyorgarligini aks ettiradi.

Shu sababli nutq ustida ishlash nafaqat texnik, balki ijodiy jarayon sifatida ham qaraladi.

Bugungi kunda teatr san'ati bilan bir qatorda kino, televideniye va raqamli media sohalarida ham sifatli nutqga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Bu esa saxna nutqini o'rganishni yanada dolzarb ilmiy-amaliy masalaga aylantiradi.

Tadqiqotning maqsadi - saxna nutqining nazariy va amaliy jihatlarini kompleks o'rganish hamda uning aktyorlik mahoratidagi o'rnini aniqlashdir.

Metodlar (Methods). Tadqiqotda quyidagi ilmiy yondashuvlar va metodlardan foydalanildi:

- Tahliliy usul — mavzuga oid ilmiy adabiyotlar o'rganildi.
- Taqqoslash usuli — turli teatr maktablari qarashlari solishtirildi
- Kuzatish usuli — sahna chiqishlari tahlil qilindi
- Amaliy usullar — nutq mashqlari samaradorligi o'rganildi

Shuningdek, aktyorlik mahorati bo'yicha klassik va zamonaviy manbalar tahlil qilinib, ulardagi nutq texnikasiga oid qarashlar umumlashtirildi.

Natijalar (Results). Tadqiqot natijalariga ko‘ra, saxna nutqi quyidagi asosiy komponentlardan tashkil topishi aniqlandi:

Diksiya - So‘zlarni aniq va ravshan talaffuz qilish aktyor nutqining asosiy talabidir.

Intonatsiya - Nutqning emotsional ta’sirchanligini ta’minlaydi.

Temp va ritm - Nutqning dinamikasi va musiqiyligini belgilaydi

Nafas texnikasi - Ovozni boshqarish va uzluksiz nutq uchun muhim.

Ovoz diapazoni - Turli obrazlarni ifoda etish imkonini beradi.

Pauza - Fikrni kuchaytirish va ma’noni chuqurlashtirishda xizmat qiladi.

Amaliy natijalar

Quyidagi mashqlar yuqori samara berishi aniqlandi:

• artikulyatsion mashqlar
• nafas mashqlari
• she’r va matn o‘qish
• sahnaviy dialog mashqlari

Muhokama (Discussion). Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, saxna nutqi aktyorlik mahoratining ajralmas qismi hisoblanadi. Nutq orqali aktyor tomoshabin bilan bevosita muloqotga kirishadi. Ilmiy manbalar tahlili natijasida shu aniqlandiki, barcha teatr maktablarida nutq texnikasiga katta ahamiyat beriladi. Bu esa uning universal ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Zamonaviy teatrda nutq va plastika uyg‘unligi muhim hisoblanadi. Aktyor nutq bilan bir qatorda harakat orqali ham fikrni ifoda etadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, turli teatr maktablarida sahna nutqiga yondashuvlar o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lsa-da, ularning barchasida nutqning aniqligi, ifodaliligi va ta’sirchanligi asosiy mezon sifatida qaraladi. Xususan, klassik teatr maktablarida nutqning texnik jihatlariga ko‘proq e’tibor qaratilsa, zamonaviy yo‘nalishlarda nutqning tabiiyligi va individual ifoda uslubi ustuvor hisoblanadi. Shuningdek, sahna nutqini rivojlantirish jarayonida psixologik omillarning ham muhim o‘rni borligi kuzatildi. Aktyorning ichki erkinligi, hissiy holati va sahnadagi ishonchi uning nutqiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli nutq ustida ishlash jarayoni psixologik tayyorgarlik bilan uzviy bog‘liq holda olib borilishi lozim.

Amaliy kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, muntazam ravishda bajariladigan artikulyatsion va nafas mashqlari nafaqat nutq sifatini yaxshilaydi, balki aktyorning umumiy sahnaviy erkinligini ham oshiradi. Bu esa ijro jarayonida tabiiylik va ishonchlilikni ta’minlaydi.

Bundan tashqari, zamonaviy teatr jarayonida texnologik vositalarning keng qo‘llanilishi ham nutq madaniyatiga yangi talablar qo‘ymoqda. Mikrofon va ovoz kuchaytirgich vositalari mavjud bo‘lishiga qaramay, aktyorning tabiiy ovoz texnikasi va nutq ustidagi mahorati o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydi, balki yanada mukammallashishni talab qiladi.

Xulosa. Saxna nutqi aktyorlik san’atining asosiy elementlaridan biri bo‘lib, obraz yaratishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Uni rivojlantirish uchun muntazam mashqlar va nazariy bilimlar zarur.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, nutq texnikasi ustida tizimli ishlash aktyorning sahnadagi ishonchliligini oshiradi, tomoshabin bilan samarali aloqa o‘rnatishga xizmat qiladi. Ayniqsa, diksiya, intonatsiya va nafas texnikasining uyg‘un rivojlanishi nutqning ta’sirchanligini sezilarli darajada kuchaytiradi.

Bundan tashqari, saxna nutqi nafaqat teatr sahnasida, balki kengroq ijtimoiy-madaniy muhitda ham muhim kommunikativ vosita hisoblanadi.

U shaxsning nutq madaniyatini rivojlantirish, fikrni aniq va ravshan ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Kelgusida saxna nutqini o‘rganishda innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish, amaliy mashg‘ulotlarni zamonaviy metodlar asosida tashkil etish muhim yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Stanislavskiy K.S. - Aktyorning o‘z ustida ishlashi.
2. Chexov M.A. - Aktyor texnikasi.
3. Nemirovich-Danchenko V.I. - Teatr san’ati haqida.
4. O‘zbekiston teatr san’ati bo‘yicha ilmiy to‘plamlar.
5. Nutq madaniyati bo‘yicha darsliklar.
6. Aktyorlik mahoratiga oid qo‘llanmalar.
7. Baxieva B. "Stage movement and coordination: analysis of the training of future actors." global scientific conference on multidisciplinary research. Vol. 1. No. 3. 2026.
7. Zamonaviy teatr pedagogikasi manbalari.

FARG‘ONA-TOSHKENT BASTAKORLIK MAKTABI: AN’ANA, IJROCHILIK VA AYOL XONANDALIK SAN’ATI TAHLILI

Bazarbay Nazarımbetov – *“Aktyorlik mahorati” kafedrasi mudiri, docent*
bazarbajnazarymbetov@gmail.com
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

ФЕРГАНСКО-ТАШКЕНТСКАЯ ШКОЛА КОМПОЗИЦИИ: АНАЛИЗ ТРАДИЦИЙ, ИСПОЛНИТЕЛЬСТВА И ЖЕНСКОГО ПЕВЦИНСКОГО ИСКУССТВА

Базарбай Назарымбетов – *заведующий кафедрой "Актерское мастерство," доцент*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

FERGANA-TASHKENT SCHOOL OF COMPOSITION: ANALYSIS OF TRADITION, PERFORMANCE AND FEMALE SINGING ART

Bazarbay Nazarymbetov – *Head of the Department of Acting, Associate Professor*
Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Tayanch so‘zlar: bastakorlik, Farg‘ona–Toshkent uslubi, ijro maktabi, xonandalik, milliy bastakorlik, professional musiqa, nola, qochirim, orkestr.

Rezyume. Mazkur maqolada Farg‘ona-Toshkent hududida shakllangan bastakorlik maktabining tarixiy rivoji, ijodiy xususiyatlari va ijrochilik an’analari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, ayol xonandalar uchun yaratilgan asarlar alohida yo‘nalish sifatida o‘rganilib, ularning vokal xususiyatlari va milliy san’atdagi o‘rni yoritiladi.

Ключевые слова: композиторское творчество, Фергано-Ташкентский стиль, исполнительская школа, вокальное искусство, национальное композиторство, профессиональная музыка, нола, кочирим, оркестр.

Резюме. В данной статье проводится научно-теоретический анализ исторического развития композиторской школы, сформировавшейся в Фергано-Ташкентском регионе, её творческих особенностей и исполнительских традиций. Также в статье отдельно рассматриваются произведения, созданные для женских голосов, анализируются их вокальные особенности и освещается их роль в национальном музыкальном искусстве.

Key words: composition, Fergana – Tashkent style, performance school, vocal art, national composition, professional music, nola, qochirim, orchestra.

Summary. This article provides a scholarly and theoretical analysis of the historical development of the compositional school formed in the Fergana – Tashkent region, its creative features, and performance traditions. It also examines musical works created specifically for female vocalists as a distinct area, analyzing their vocal characteristics and highlighting their role in national musical art.

Introduction (Kirish)

Farg‘ona – Toshkent bastakorlik maktabi o‘zbek an’anaviy musiqasining eng rivojlangan va badiiy jihatdan mukammal yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu maktab asrlar davomida xalqning estetik didi, musiqiy tafakkuri va ijrochilik tajribasi asosida shakllangan. Mazkur hududda xalq ashulalari va bastakorlik ijodi o‘zaro uyg‘unlashgan holda rivojlanib, milliy xonandalik san’atining mustahkam poydevorini yaratgan. XX asrga kelib esa bastakorlik ijodiyoti yangi bosqichga ko‘tarilib, professional musiqa tizimi shakllana boshladi.

Ayniqsa, Farg‘ona–Toshkent maktabi vakillari tomonidan yaratilgan asarlar o‘zining nafis ohanglari, murakkab lad tizimi va chuqur badiiy ifodasi bilan ajralib turadi. Bu esa mazkur maktabni o‘zbek musiqa madaniyatida alohida o‘rin egallashiga sabab bo‘lgan. Shu bilan birga, Farg‘ona-Toshkent bastakorlik maktabi nafaqat musiqa san’ati, balki milliy madaniy merosning muhim tarkibiy qismi sifatida ham e’tirof etiladi. Uning shakllanishida ustoz-shogird an’anasi muhim rol o‘ynab, bu jarayon orqali musiqiy bilim va ijro tajribasi avloddan-avlodga uzluksiz yetkazib kelinmoqda. Mazkur maktabning yana bir muhim jihati shundaki, unda xalq ijodi va professional bastakorlik o‘zaro uyg‘unlashib, yangi badiiy shakllarning yuzaga kelishiga zamin yaratgan. Bu esa o‘zbek musiqasining nafaqat milliy, balki umumjahon madaniy makonida ham munosib o‘rin egallashiga xizmat qilmoqda.

Methods (Metodlar)

Mazkur tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

- **Tahliliy metod** — bastakorlikka oid ilmiy manbalar o‘rganildi
- **Tarixiy metod** — Farg‘ona–Toshkent maktabining shakllanish bosqichlari tahlil qilindi
- **Taqqoslash metodi** — turli bastakorlar ijodi solishtirildi

- **Musiqiy-tahliliy metod** — asarlarning lad, ohang va ijro xususiyatlari o‘rganildi

Results (Natijalar)

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Farg‘ona–Toshkent bastakorlik maktabi quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- xalq musiqasi va professional ijodning uyg‘unligi
- ohangdorlik va badiiy ifoda boyligi
- nola va qochirim kabi bezaklarning keng qo‘llanilishi
- ijrochilik imkoniyatlariga mos yaratilgan asarlar.

Shuningdek, XX asr davomida mazkur maktab doirasida ko‘plab yetuk bastakorlar faoliyat yuritgan. Ular orasida Hoji Abdulaziz Rasulov, Yunus Rajabiy, To‘xtasin Jalilov, Komiljon Jabborov kabi ijodkorlar alohida o‘rin tutadi. Tadqiqot jarayonida ayol xonandalar uchun yaratilgan asarlar ham muhim yo‘nalish sifatida shakllangani aniqlandi. Ushbu asarlar quyidagi jihatlar bilan ajralib turadi:

- lirizm va nozik ifoda
- keng diapazon imkoniyatlari
- vokal texnikaga yuqori talab

Discussion (Muhokama)

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, Farg‘ona–Toshkent bastakorlik maktabi nafaqat musiqiy meros, balki ijrochilik maktabi sifatida ham katta ahamiyatga ega. Mazkur maktab doirasida yaratilgan asarlar xalq an’analari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning rivojida bastakor va ijrochi hamkorligi muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, ayol xonandalar uchun yaratilgan repertuar milliy san’at rivojiga yangi yo‘nalish olib kirgan. Halima Nosirova, Zaynab Polvonova, Komuna Ismoilova, Berta Davidova kabi xonandalar ushbu repertuarni rivojlantirishda muhim hissa qo‘shgan. Ularning ijrosi orqali bastakorlik asarlari keng ommaga yetib borgan va ijrochilik maktabi shakllangan.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mazkur maktabda yaratilgan asarlar ijrochidan nafaqat texnik mahorat, balki chuqur badiiy tafakkur va musiqiy didni ham talab qiladi. Bu esa ijrochilik madaniyatining yuqori darajada shakllanishiga xizmat qiladi. Bundan tashqari, zamonaviy davrda Farg‘ona–Toshkent bastakorlik maktabi an’analari yangi talqinlarda davom etmoqda. Yosh ijrochilar va bastakorlar an’anaviy ohanglarni zamonaviy uslublar bilan uyg‘unlashtirish orqali milliy musiqaning yangi shakllarini yaratmoqdalar. Bu jarayon esa an’ana va innovatsiya o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni yaqqol namoyon etadi.

Conclusion (Xulosa)

Farg‘ona–Toshkent bastakorlik maktabi o‘zbek musiqiy madaniyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu maktab an’anaviy va professional musiqa uyg‘unligi asosida shakllanib, milliy san’at rivojiga katta hissa qo‘shgan.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, bastakorlik asarlari ijrochilik maktabi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ayniqsa ayol xonandalar repertuarining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Kelgusida ushbu yo‘nalishni yanada chuqur o‘rganish va yosh ijrochilarni milliy an’analar asosida tayyorlash dolzarb vazifa bo‘lib qoladi.

Xulosa qilib aytganda, Farg‘ona-Toshkent bastakorlik maktabi milliy musiqa merosining ajralmas qismi sifatida nafaqat o‘tmish tajribasini aks ettiradi, balki zamonaviy musiqiy jarayonlarda ham faol ishtirok etmoqda.

Uning rivojlanishi va ilmiy o‘rganilishi milliy o‘zlikni anglash, madaniy merosni asrab-avaylash hamda kelajak avlodga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur maktabni chuqur o‘rganish, uni ta’lim tizimiga keng joriy etish va amaliy ijrochilik bilan uyg‘un holda rivojlantirish dolzarb ilmiy va pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. T. G‘ofurbekov - Bastakorlik ijodiyoti tarixidan Toshkent, 2009.
2. S. Begmatov - Bastakorlar ijodi Toshkent, 2017.
3. K. Bo‘riyeva - An’anaviy xonandalik Toshkent, 2008.
4. Rajabiy Y. O‘zbek xalq musiqasi va maqom an’analari - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1980.
5. Karimov O. O‘zbek musiqa tarixi - Toshkent: O‘zbekiston, 2012.
6. Yunusov A. Milliy bastakorlik va ijrochilik san’ati - Toshkent: San’at, 2015.
7. Bakhieva B and Ramuza Qazaqbaeva. "Pantomima kórkem-óneriniń payda bolıw tarıyxı hám rawajlanıwı." Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi 2 (2025): 584-590.

BATÍS EVROPA KLASSICIZM DÁWIRINDE SKRIPKA ÓNERI: MEKTEPLER HÁM USÍLLAR

Liza Paxratdinova – *úlken oqıtıwshı*
paxratdinovaliza@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası Nókis filialı

ИСКУССТВО СКРИПКИ В ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЕ В ПЕРИОД КЛАССИЦИЗМА: ШКОЛЫ И МЕТОДЫ

Лиза Пахратдинова – *старший преподаватель*
Нукусский филиал Государственной консерватории Узбекистана

VIOLIN ART IN WESTERN EUROPE DURING THE CLASSICAL PERIOD: SCHOOLS AND METHODS

Liza Pakhratdinova – *senior lecturer*
Nukus Branch of the Uzbekistan State Conservatory

Tayanısh sózler: skripka, klassicizm, italyan mektebi, francuz mektebi, Viotti, Kreyser, smıchok (jay) texnikası, Parij konservatoriyası, skripka pedagogikası, sonata, koncert.

Rezyume. Bul maqalada Batıs Evropa klassicizm dáwiri (shama menen 1750-1830-jıllar) skripka óneriniń tiykarǵı mektepleri hám atqarıw usılları ilimiy tárepten talqılanadı. Izertlewde italyan (Kremer, Viotti), francuz (Gavinie, Rode, Kreyser, Bayyo), nemis-avstriya (Mayseder, Shpor) hám chex (Stamic, Beneda) mektepleriniń ózine tán texnikalıq hám estetikalıq ózgeshelikleri, olardıń qáliplesiw tariyxı jáne bir-birine tásiri kórip shıǵıladı. Klassicizm dáwirinde skripka pedagogikasınıń sistemalasıwı – ásirese Parij konservatoriyasınıń shólkemlestiriliwi (1795) hám birinshi standartlastırılǵan sabaqlıqlardıń jaratılıwı – ayrıqsha itibar menen talqılanadı. Sonday aq, maqala skripka konstrukciyasınıń jetilisiwi hám smıchok (jay) texnikasınıń rawajlanıwın da úyrenedi.

Ключевые слова: скрипка, классицизм, итальянская школа, французская школа, Виотти, Крейсер, техника дуги, Парижская консерватория, скрипичная педагогика, соната, концерт.

Резюме. В данной статье проводится научный анализ основных школ и исполнительских стилей скрипичного искусства периода западноевропейского классицизма (ок. 1750–1830 гг.). В исследовании рассматриваются специфические технические и эстетические особенности итальянской (Кремер, Виотти), французской (Гавиние, Роде, Крейцер, Байё), немецко-австрийской (Майцедер, Шпор) и чешской (Стамиц, Бенеда) школ, история их формирования и взаимовлияния. Систематизация скрипичной педагогики в период классицизма – особенно создание Парижской консерватории (1795) и создание первых стандартизированных учебников – анализируется с особым вниманием. В статье также рассматривается совершенствование конструкции скрипки и развитие техники дуги.

Key words: violin, Classicism, Italian school, French school, Viotti, Kreutzer, bow technique, Paris Conservatoire, violin pedagogy, sonata, concerto, Spohr.

Summary. This article offers a systematic comparative analysis of the principal violin schools and performance styles of Western European Classicism (c. 1750–1830). The study examines four major national schools – Italian (Viotti, Nardini), French (Rode, Kreutzer, Baillot), German-Austrian (Spohr, Mayseder), and Bohemian (Stamitz, Benda) – with respect to their aesthetic orientations, technical emphases, and pedagogical contributions. Special attention is paid to the foundation of the Paris Conservatoire (1795) and the publication of the Méthode de violon (Rode–Kreutzer–Baillot, 1803) as defining moments in the codification of violin pedagogy. The evolution of bow technique following Tourte's redesign, the systematisation of bowing strokes and left-hand positions, and the development of the concerto and sonata genres are discussed as interconnected dimensions of the period's artistic progress. The article further addresses the cross-school exchange that culminated in a shared European violin language by the early Romantic era, and considers the relevance of this legacy for contemporary violin teaching in Uzbekistan.

Klassicizm – Batıs Evropa mádeniyatında XVIII ásirdiń ortaları hám XIX ásirdiń basların qamtıp alıwshı keń ideologiyalıq-estetikalıq aǵım bolıp, antik grek hám rim kórkem ónerine múrájat etiw, tártip, teńsalmaqlılıq, anıqlıq hám universal gózzallıq ideallarına súyeniwi menen ajıralıp turadı. Muzıka tarawında bul dáwir simfonizm, sonata-simfoniya cikli hám kamera muzıkasınıń gúllegen dáwiri sıpatında táriyplenedi; Yozef Gaydn, Volfgang Amadey Mocart hám Lyudvig van Betxovenniń dóretiwshiligi bul dáwirdiń eń joqarı shıńların belgileydi.

Skripka bolsa klassicizm dáwirinde professional koncert saxnasınıń orayında – «sazlar malikası» sıpatında bekkem orın iyeledi. Barokko dáwirinde de skripka jetekshi rol oynaǵan bolsa da, klassicizm onı jańa dárejege kóterdi: oǵan arnap jazılǵan koncertler, sonatalar hám kamera shıǵarmalarınıń sanı keskin astı; solist-virtuoz sıpatı jámiyette jańa mártebege iye boldı; oqıw hám pedagogikalıq ádebiyatlar sistemalastırıldı.

Klassicizm dáwirinde skripka kórkem óneri geografiyalıq jaqtan da keń tarqaldı: Italiyadan Franciyaǵa, ol jerden Germaniya hám Avstriyaǵa, keyin pútkil Evropaǵa jayılıp ketti. Usı process dawamında bir-birinen parıqlanatuǵın milliy mektepler payda boldı – olardıń hár biri ózine tán texnikalıq hám kórkemlik sistemaǵa iye edi. Bul maqala mine usı mekteplerdi hám olardıń atqarıw usılların salıstırmalı talqılawǵa baǵıshlanǵan.

Izertlewdiń ilimiy jańalıǵı sonda, Batıs Evropa skripka mektepleriniń klassicizm dáwirindegi salıstırmalı analizi Ózbekstan muzıka iliminde ele jetkilikli dárejede úyrenilmegen tema esaplanadı. Bul maqala usı boslıqtı toltırıwǵa hám jergilikli muzıka bilimlendiriwinde skripka pedagogikasın tereńlestiriwshi ilimiy tiykarlar jaratıwǵa úles qosadı. Barokko dáwiriniń quramalı kontrapunkt hám ornamentikaǵa tiykarlanǵan usılınan klassicizm usılına ótiw skripka atqarıwshılıǵına da tereń tásir kórsetti. Barokkonıń joqarı belbew tutıwı, juwan tarları hám quramalı ornamentika dástúri ornına klassicizm ápiwayılıq, anıqlıq, melodiyanıń ústinligi hám jańa dinamikalıq kórsetiw imkaniyatların birinshi orınǵa qoydı.

Texnikalıq jaqtan bul dáwir bir neshe áhmiyetli ózgerislerdi alıp keldi. Birinshiden, smıchok (jay) konstrukciyası túpten qayta islendi: barokko smıchogı ishke qaray iyilgen bolsa, francuz sheberi Fransua Turt (François Tourte, 1747-1835) tárepinen jaratılǵan zamanagóy smıchok sırtqa qaray iyilgen, awırlıq orayı ózgertilgen hám nátiyjede birqansha kúshli, tártipli hám dinamikalıq jaqtan hár qıylı ses shıǵarıw imkaniyatı payda boldı. Ekinshiden, skripkanıń ózi de ózgertildi: moynı uzaytıldı, kishi kópirlik biyikletildi, ásbabtıń ulıwma keriliwi arttırıldı – bul úlken koncert zallarında dawıslanıw talabına juwap beretuǵın edi[1].

Estetikalıq jaqtan bolsa skripkashı endi tek ansambl yamasa orkestrdegi qatnasıwshı emes, bálkim ǵárezsiz solist – óz saxnasındaǵı ornına iye bolǵan virtuoz sıpatında kóz aldımızǵa kele basladı. Bul ózgeris skripka koncerti janrınıń gúllep-jasnawında ayqın kórinedi: tek bir ásir ishinde júzlegen jańa koncertler jaratıldı.1795-jılı shólkemlestirilgen Parij milliy konservatoriyası Evropa muzıka bilimlendiriwinde revolyuciyalıq burılıs boldı. Francuz revolyuciyası ideyalarınan ilhamlanǵan bul mákeme barlıq qatlamlardan shıqqan qábiletli jaslarǵa birdey sapalı bilim beriw principin ortaǵa tasladı. Skripka baǵdarında birinshi muǵallimler qatarına Puanyani, Gavinie, Leklyerdiń shákirtleri kirdi. Konservatoriya shólkemlestirilgennen soń, 1803-jılı Rode, Kreyser hám Bayyo birgelikte «Skripka oqıtıw metodı» sabaqlıǵın jarattı. Bul dóretpe – muzıka pedagogikası tariyxındaǵı birinshi keń kólemli, sistemalı skripka sabaqlıǵı – texnika, ton payda etiw, smıchok (jay) texnikası hám muzıkalıq bayanlawdı bir pútin sistema sıpatında súwretlep, pútkil Evropada standartqa aylandı. Konservatoriya hám bul sabaqlıq klassitsizm dáwirinde skripka oqıtıwdıń akademiyalıq tiykarların belgilep berdi.

Italiya - skripka kórkem óneriniń tariyxıy watanı. Kremonadan shıqqan Amati, Stradivari, Guarneri sıyaqlı sazbendler jaratqan muzıka ásbapları XVII-XVIII ásirlerde pútkil Evropaǵa tarqaldı. Klassitsizm dáwirinde italyan mektebiniń jetekshi wákili dep Djovanni Battista Viotti (1755-1824) esaplanadı. Ol óz ustazı – barokko atqarıwshısı Gaetano Punyanyadan tálim alıp, usınıń menen barokkodan klassitsizmge tikkeley kópir wazıypasın atqardı.

Viottiniń 29 skripka koncerti klassitsizm dáwiriniń eń áhmiyetli dóretpeleri qatarına kiredi. Onıń usılına tómendegi ózgeshelikler tán: keń, kantilena (qosıq sıyaqlı) melodika; jay texnikasında kúshli detashe hám martele shtrixlarınan paydalanıw; úlken dinamikalıq kontrastlar; sonata allegrosı formasında ornatılǵan anıq arxitektonika. Viotti Franciyada uzaq jıllar dóretiwshilik etti hám usılayınsha italyan mektebiniń francuz mektebine tikkeley tásiri ámelge asırıldı – onıń shákirtleri arasında Rode hám Bayyo bar edi.

Basqa áhmiyetli italyan wákilleri: Petro Nardini (1722-1793) – názik lirikalıq usılı menen belgili; Antonio Lolli (1730-1802) – virtuozlıq effektlerin birinshi bolıp keń qollanǵan; Gaetano Bruni (1756-1821) – Franciyada iskerlik kórsetken kompozitor-atqarıwshı. Olardıń dóretpeleri klassitsizm dáwirinde Italiya mektebiniń garmoniyalıq bay hám melodiyaǵa tiykarlanǵan estetikasın dawam ettirdi[2].

Klassitsizm dáwirinde francuz mektebi Evropa skripka atqarıwshılıǵınıń haqıyqıy orayına aylandı. Bul mektep Viottidiń tikkeley pedagogikalıq tásirinde qáliplesti hám XIX ásirdiń birinshi yarımında dúnyanıń eń abıraylı skripka mektebi sıpatında tán alındı. Onıń tiykarǵı wákilleri – Per Gavinie, Jan-Mari Lekler, Per Rode, Rodolf Kreyser hám Jan-Batıst Bayyo. Per

Rode (Pierre Rode, 1774-1830) Viottidiń eń jaqın shákirti bolıp, onıń atqarıw usılın tolıq ózlestirdi hám keyin ala Parij konservatoriyasında skripka professorı boldı. Rodeniń 24 kaprisi dúnyanıń barlıq skripka mekteplerinde búgingi kúnge shekem oqıw repertuarınıń tiykarǵı bólegin quraydı. Onıń koncertleri hám sonatalarında keń tınıslı, simfoniyalıq pikirllewge tán qatnas anıq seziledi. Rodolf Kreyser (Rodolphe Kreutzer, 1766-1831) – skripka pedagogikasına eń úlken úles qosqan atqarıwshı-pedagog. Onıń 42 etyudı búgingi kúnde de barlıq joqarı muzıka bilimlendiriw mákemelerinde májbúriy baǵdarlama esaplanadı. Betxoven óziniń dańqlı A-dur sonatasın (op. 47) tap Kreyserge baǵıshladı hám ol «Kreyser sonatası» atı menen tariyx betlerinen orın aldı.

Jan-Batıst Bayyo (Giovanni Battista Viottistiń shákirti, 1771-1842) mektep jaratıwshı pedagog sıpatında Franciya skripka tálimin bir áwlad dawamında qáliplestirdi. Onıń «Skripka oqıtıw metodı» Rode hám Kreyser menen birgelikte jaratılǵan bolsa da, tiykarǵı tekstti Bayyo jazǵan dep esaplanadı. Bayyo 1821-jıldan ómiriniń aqırına shekem Parij konservatoriyasında sabaq berdi. Francuz mektebiniń ulıwma estetikalıq ózgeshelikleri: anıqlıq hám taza intonaciyaǵa ayrıqsha itibar; jay texnikasınıń júdá rawajlanǵanlıǵı; kantilena usılında lirikalıq kórkem bayanlawdıń ústinligi; teatr saqnası mádeniyatı hám koncert kórkemligine úlken itibar; kamera hám simfoniyalıq muzıka menen tıǵız baylanıslı bolıwı.

Germaniya hám Avstriyada skripka kórkem-óneri biraz basqasha jolda rawajlandı. Bul mektep Baxtıń polifoniyalıq dástúri, Vena klassitsizminiń simfoniyalıq oy-pikirin hám protestant muzıka mádeniyatınıń ózine tán ruwxıy tereńligin ózinde jámlestirdi. Yozef Mayseder (Joseph Mayseder, 1789-1863) - Vena mektebiniń jetekshi wákili. Jas Betxovenniń atqarıwshılıǵın jeke ózi esitken Mayseder Vena jámiyetinde salon hám koncert muzıkasınıń belgisine aylandı. Onıń shıǵarmaları náziklikti hám Vena klassitsizmine tán ziyalılıqtı ózinde sáwlelendiredi.

Lyudvig Shpor (Louis Spohr, 1784-1859) - nemis mektebiniń tulǵası. Ol tek óz zamanınıń ullı skripkashısı ǵana emes, al áhmiyetli kompozitor hám original pedagog edi. Onıń "Skripka mektebi" (Violinschule, 1831) shıǵarması nemis skripka pedagogikasınıń tiykarǵı qollanbasına aylandı hám Rode-Kreyser-Bayyo metodına alternativ sistema sıpatında qabıl etildi. Shpor smıchoktı alaqan menen uslaw texnikasın jańa principler tiykarında qayta kórip shıqtı hám barmaqtıń smıchoktaǵı háreketin tereń ilimiy talqıladı. Onıń 15 skripka koncerti hám kóplegen kamera shıǵarmaları sol dáwirdiń eń quramalı hám bay dóretiwshilik miyrası esaplanadı. Nemis-Avstriya mektebi francuz mektebine salıstırǵanda biraz kóbirek polifoniyalıq faktura hám garmoniyalıq tereńlikke, kemirek virtuoz effektlerge umtılıwı menen parıqlanadı. Bul mektep keyin ala Yoaxim, Bramc, Kreysler arqalı óz tásirin XX ásirge shekem dawam ettirdi.

Yan Stamic (Johann Stamitz, 1717-1757) Manngeym orkestri menen birgelikte klassikalıq simfonizm hám skripka texnikasınıń rawajlanıwına úlken tásir kórsetti. Manngeym orkestri óz dáwiriniń eń tártipli hám texnikalıq jaqtan jetik ansambli edi; Stamic bul orkestrdi hám atqarıwshı, hám pedagog sıpatında basqarıp, crescendo hám dinamikalıq shtrixlardıń sistemalı qollanılıwına tiykar saldı.

Frantishek Benda (Franz Benda, 1709-1786) Berlinde Fridrix II sarayında uzaq jıllar xızmet kórsetti. Onıń lirikalıq, sentimental usılı "galant" stiliniń skripkadaǵı eń jaqsı úlgisi esaplanadı. Benda geyde improvizaciyalıq jaqtan keń bolǵan kadenciyaları menen de belgili. Chex mektebiniń ózine tán ózgesheligi - muzıka bilimlendiriwine demokratiyalıq qatnas, hár qıylı sociallıq qatlamlardan talantlardı oqıtıwǵa tayarlıq hám bir waqıttıń ózinde kamera hám orkestr muzıkasında belsene qatnasıw edi[4].

Klassitsizm dáwirinde smıchok (jay) texnikası áhmiyetli rawajlanıw jolın basıp ótti. Joqarıda aytıp ótilgen Fransua Turet smıchoki (jay) bul rawajlanıwdıń materiallıq tiykarı boldı. Jaydı uslap turiw usılında da bir neshe mekteptiń rawajlanıwı baqlandı: italyan mektebi jaydı bel súyegi janında uslasa, francuz mektebi jaydı sál tómenirek uslap, barmaqlardıń rolin kúsheytti. Shpor bolsa jay tutıwdıń úshinshi - nemis usılın táriyiplep, oni óziniń "Violinschule" shiǵarmasında tolıq bayan etti.

Shtrix texnikasında tómendegi áhmiyetli usıllar klassitsizm dáwirinde sistemaǵa keltirildi: detaché (hárbir ses óz aldına doǵa háreketi menen); martele (qattı, jerden úzilip ótetuǵin shtrix); spiccato (doǵa tardan sekirip ótetuǵin jeńil shtrix); legato (bir doǵa háreketinde birneshe ses); col legno (doǵanıń agash bólegi menen shertiw - bul dáwir aqırında qollanıla baslagan). Bul shtrixlardı sistemalı klassifikaciyalaw hám pedagogikalıq maqsetlerde oqitiw birinshi márte Rode-Kreyser-Bayyo metodında ámelge asırıldı.

Sol qol texnikasında da sezilerli rawajlanıw baqlandı. Barokko dáwirinde tiykarınan birinshi hám ekinshi poziciyada gana atqarilgan bolsa, klassitsizm hám ásirese romantizm aldında úshinshi-besinshi hám joqarı poziciyalarda erkin háreket etiw normaga aylandı. Viotti hám Rode óz koncertlerinde joqarı poziciyalardı sınaqtan ótkerdi; Shpor óz mektebinde poziciyalar boyınsha sistemalı shınıǵıwlar sistemasın islep shıqtı.

Vibrato texnikası klassitsizm dáwirinde anıq emes statusqa iye bolgan - ayırım mekteplerde ol ornament (bezew) sipatında qaralsa, basqalarında turaqlı ton sipatın qáliplestiriwshi usil sipatında qollanilgan. Francuz mektebi vibraciyanı sistemalastırıwǵa kóbirek umtıldı, al nemis mektebi tegis emes vibratonı, kóbinese estetikalıq sebeplerge baylanıslı, sheklep qoydı.

Klassitsizm dáwirinde skripka koncerti hám sonatasi janrlar sipatında óziniń klassikalıq formaların taptı. Úsh bólimnen ibarat koncert cikli (allegro - adagio yamasa largo - rondo yamasa allegro vivace) standartqa aylandı. Birinshi bólimdegi kadenciya - atqarıwshılıq virtuozlıǵın kórsetiwshi improvizaciyalıq moment - áhmiyetli saxna hádiysesine aylandı. Dáslep atqarıwshı ózi kadenciya oylap tapqan bolsa, keyinirek kompozitorlar da óz kadenciyaların jaza basladı. Skripka sonatası tarawı da bayidı: piano-forte menen skripka teńligi principi (ásbap penen skripkanıń teń huqıqlıǵı) kamer muzıkasında jańa paradigmaǵa aylandı. Betxovenniń skripka sonataları (ásirese "Kreyser" hám "Báhár" sonataları) bul janrdı filosofiyalıq tereńlik hám dramalıq kúshtiń jańa basqıshına alıp shıqtı.

Klassitsizm dáwiri skripka mekteplerin bir-birinen pútkilley ajıralǵan qubılıs sıpatında qaraw durıs bolmaydı. Kerisinshe, olar arasında turaqlı hám nátiyjeli ózara tásir bar edi. Italiyalı Viotti Parijde uzaq jillar jasap, francuz mektebine tiykar saldı. Francuz Rode 1803-1808-jılları Sankt-Peterburgta xizmet kórsetip, rus skripka mektebine tiykar saldı. Nemis Shpor Londonǵa, Italiyaǵa hám pútkil Evropaǵa koncert saparların ámelge asırdı. Bul mektepler aralıq qarım-qatnastıń eń áhmiyetli nátiyjesi klassitsizm dáwiriniń aqırına kelip Evropa skripka ónerиniń "ulıwma til"in islep shiǵiwi edi. Birinshi iri xalıq aralıq koncert virtuozları payda boldı - olar bir milliy mektepke baylanıslı bolmay, hár qıylı mektepler dástúrlerin ózinde jámlegen halda dóretiwshilik etti. Bul tendenciya XIX ásirde Paganini, Venyavskiy, Jozef Yoaxim sıyaqlı titan atqarıwshılardıń payda bolıwına tiykar jarattı [5].

Sonday aq, bul dáwir mekteplerиniń ózara tásiri tek atqarıw texnikası sheńberinde emes, al repertuar almasıwında da kórindi.

Francuz atqarıwshıları italyan hám nemis shıǵarmaların atqardı; nemis mektebi wákilleri Kreyser etyudların májbúriy baǵdarlama sıpatında qabıl etti. Bul bolsa Evropa skripka táliminiń ulıwma akademiyalıq miyrasınıń qáliplesiwine úles qosti.

Ózbekstanda akademiyalıq skripka tálimi XX ásirdiń birinshi yarımında Sovet dáwiri konservatoriya sisteması arqalı qáliplesti. Tashkent mámleketlik konservatoriyası (1936-jili shólkemlestirilgen) hám keyin ala Ózbekistan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı oqıw baǵdarlamalarında Batıs Evropa klassitsizm dáwiri miyrasına ayrıqsha orin berilgen[6].

Kreyserdiń 42 etyudi, Rodeniń 24 kaprisi hám Bayyo metodı tásirinde islep shıǵılǵan oqıw baǵdarlamaları Ózbekstan skripka pedagogikasınıń da tiykarın quraydı. Biraq sońǵı jılları ózbek muzıka ilimpazları milliy saz ásbapları dástúri menen Batıstıń klassikalıq tálimin uyǵınlastırıwdıń jańa jolların izlemekte. Mısalı, ózbek xalıq namaların skripkada akademiyalıq usılda atqarıw, maqam intonaciyaların klassikalıq skripka texnikasına beyimlestiriw baǵdarındaǵı izertlewler artıp barmaqta. Usı kontekstte Batıs Evropa klassicizm dáwiri skripka mekteplerin tereń úyreniw Ózbekstan skripka tálimi hám atqarıwshılıǵın jáne de rawajlandırıw ushın zárúr metodologiyalıq tiykar wazıypasın atqaradı [7].

Klassicizm dáwiri Batıs Evropa skripka ónerin analizlew tómendegi áhmiyetli juwmaqlarǵa keliwge imkan beredi:

– Italiya mektebi (Viottiniń bas wákili sıpatında) klassicizm skripka kórkem-óneriniń katalizatorı bolıp xızmet etti hám tikkeley francuz mektebine tiykar saldı. Kantilena usılı hám keń shtrix texnikası bul mekteptiń tiykarǵı miyrasın quraydı.

– Francuz mektebi (Rode, Kreyser, Bayyo) skripka pedagogikasın birinshi márte akademiyalıq sistemaǵa keltirdi. Parij konservatoriyası hám Rode-Kreyser-Bayyo metodınıń tásiri búgingi kúnde de pútkil dúnyada sezilip turadı.

– Nemis-Avstriya mektebi (Shpor, Mayceder) skripka atqarıwshılıǵına polifoniyalıq tereńlik hám ruwxıy salmaqlılıq bağıshladı; Shpordıń "Violinschule" shıǵarması francuz metodına alternativ akademik qollanba sıpatında mekteplerdiń plyuralizmin támiyinledi.

– Chex mektebi (Stamic, Benda) Manngeym orkestri arqalı simfoniyalıq atqarıw mádeniyatın hám dinamikalıq shtrixlardı rawajlandırıp, Evropa koncert ámeliyatına áhmiyetli úles qostı.

– Bul mektepler arasındaǵı turaqlı ózara tásir nátiyjesinde klassicizm dáwiriniń aqırına kelip ulıwma Evropa skripka ónerиniń "ulıwma tili" qáliplesip, XIX ásirdegi romantik virtuozlardıń jolın asıp berdi.

– Ózbekstan skripka tálimi ushın Batıs Evropa klassicizm mekteplerиniń miyrasın tereń úyreniw pedagogikalıq sapasın asırıwshı áhmiyetli metodologiyalıq tiykar esaplanadı.

Usı izertlew Batıs Evropa skripka mekteplerin tariyxıy-salıstırmalı usılda analiz etetuǵın kompleks ózbek tilindegi ilimiy jumıslardıń joq ekenligi mashqalasına itibar qaratadı. Keleshektegi izertlewler ushın aktual baǵdar sıpatında tómendegiler usınıs etiledi: Ózbekstan skripka mektebiniń qáliplesiwinde Evropa klassicizm dástúrleriniń rolin úyreniw; milliy hám klassikalıq akademiyalıq atqarıw usıllarınıń sintez imkaniyatların izertlew; hám de klassicizm dáwiri kamera repertuarların jergilikli koncert ámeliyatına jáne de keńirek tartıw kerekligi itibarǵa alıw kerekligi atap ótiledi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Flesch, C. (1923). Die Kunst des Violin-Spiels. Berlin: Ries & Erler. The Art of Violin Playing, English tr. 1924

2. Milsom D. (2003). Theory and Practice in Late Nineteenth-Century Violin Performance. Aldershot: Ashgate.

3. Rode P., Kreutzer, R., & Baillot, P. (1803). Méthode de violon. Paris: Conservatoire de Musique.

4. Rosen C. (1976). The Classical Style: Haydn, Mozart, Beethoven. New York: W. W. Norton.

5. Spohr L. (1831). Violinschule. Wien: Haslinger. [Violin School, English tr. 1843]

6. Ashrapov A. (2018). Musiqa pedagogikasi va ijrochilik san'ati. Toshkent: Davlat konservatoriyasi nashriyoti.

7. Rajabov I. (2015). O'zbek klassik musiqasi: nazariya va amaliyot. Toshkent: Fan.

ХАЛҚ ЧОЛҒУЛАРИ ИЖРОЧИЛИГИДА АККОРДЕОН ЧОЛҒУ АСБОБИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Палуаниязов Мийрбек Қудайбергенович – *доцент ў.ў.а*
mistermrx001@gmail.com
Хожамуратов Салаўат – *талаба*
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали

ОСОБЕННОСТИ АККОРДЕОНА В ИСПОЛНЕНИИ НАРОДНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ

Палуаниязов Мийрбек Кудайбергенович – *и.о.доцент*
Хожамуратов Салауат – *студент*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

CHARACTERISTICS OF THE ACCORDEON IN FOLK INSTRUMENTS PERFORMANCE

Paluaniyazov Mirbek Kudaibergenovich – *Associate Professor*
Khojamuratov Salavat – *student*
Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Таянч сўзлар: аккордеон, халқ чолғулари, ижрочилик, мех тизими, регистр ўзгартиргич, полифония, халқ мусиқаси, баян, Ўзбекистон мусиқаси, ансамбль ижрочилиги, халқ чолғулари, миллий мусиқа, ижрочилик, анъана, замонавийлик, мусиқа асбоби, ижодиёт, маданият, таҳлил.

Резюме. Ушбу мақола халқ чолғулари ижрочилигида аккордеон асбобининг ўзига хос хусусиятларини чуқур таҳлил қилади. Аккордеоннинг пайдо бўлиши, тарихи, унинг тузилиши ва ишлаш принципи, халк чолғулари репертуарида аккордеоннинг ўрни ва аҳамияти, шунингдек, аккордеон ижрочилигининг замонавий истиқболлари ҳамда ушбу асбобнинг миллий мусиқа маданиятимиздаги ўрнига бағишланади. Мақола аккордеон ижрочилигининг назарий ва амалий жиҳатларини ёритишга қаратилган бўлиб, унда аккордеоннинг халқ чолғулари ижросидаги имкониятлари, ифодавий воситалари ва бадиий хусусиятлари кенг қамраб олинади.

Ключевые слова: аккордеон, народные инструменты, исполнительство, меховая система, преобразователь регистра, полифония, народная музыка, баян, музыка Узбекистана, ансамблевое исполнительство, народные инструменты, национальная музыка, исполнительство, традиция, современность, музыкальный инструмент, творчество, культура, анализ.

Резюме. В данной статье проводится глубокий анализ особенностей аккордеона в исполнении народных инструментов. Он посвящен возникновению, истории, устройству и принципу работы аккордеона, роли и значению аккордеона в репертуаре народных инструментов, а также современным перспективам исполнения аккордеона и роли этого инструмента в нашей национальной музыкальной культуре. Статья направлена на освещение теоретических и практических аспектов исполнения на аккордеоне, широко охватывая возможности, выразительные средства и художественные особенности аккордеона в исполнении народных инструментов.

Key words: accordion, folk instruments, performance, flute system, register converter, polyphony, folk music, bayan, music of Uzbekistan, ensemble performance, folk instruments, national music, performance, tradition, modernity, musical instrument, creativity, culture, analysis.

Summary. This article provides a profound analysis of the characteristics of the accordion in the performance of folk instruments. It is dedicated to the origin, history, structure, and operating principle of the accordion, the role and significance of the accordion in the repertoire of folk instruments, as well as the current prospects of accordion performance and the role of this instrument in our national musical culture. The article aims to highlight the theoretical and practical aspects of accordion performance, covering extensively the possibilities, expressive means, and artistic features of the accordion in folk instrument performance.

Мусиқа инсониятнинг маданий меросининг ажралмас қисмидир. Ҳар бир халқнинг ўзига хос миллий мусиқа анъаналари, турли хил мусиқа асбоблари ва ижрочилик мактаблари мавжуд. Ўзбекистоннинг бой мусиқа маданияти ҳам асрлар давомида шаклланиб, ривожланиб келган. "Халк чолғулари" деганда, биз кўпроқ халқ ижрочилигида кенг тарқалган, анъанавий ва замонавий ижроларнинг ўзига хос бирлашувини акс эттирувчи мусиқа услубларини тушунамиз. Ушбу мақолада биз "Халк чолғулари" ижрочилигида аккордеон асбобининг ўзига хос хусусиятларини, унинг миллий мусиқа анъаналаримизга

интеграциялашувини ва замонавий ижро санъатидаги ўрнини таҳлил қиламиз.

Халқ чолғулари ижрочилигида аккордеон асбобининг ўзига хос хусусиятлари. Халқ чолғулари ижрочилигида аккордеон асбоби XIX аср охири – XX аср бошида Европа ва Россия мусиқа маданиятидан ўз ўрнини топган. Гармониканинг ривожланиши натижасида пайдо бўлган аккордеон (фр. *akkordeon*) баян ва гармоннинг бир тури сифатида қўл билан чалинадиган гармоника ҳам деб аталади. Унинг тарихи қисқа бўлса-да (120 йилдан ортиқ), скрипка, фортепиано каби классик асбобларга нисбатан тез ривожланди ва бутун дунёда, жумладан Ўзбекистонда халқ мусиқаси ижрочилигида кенг қўлланилмоқда.

Аккордеоннинг ўзига хос хусусияти биринчи навбатда **товуш чиқариш тизимида** намоён бўлади. Асбоб мех (белловс) ҳаракати орқали ҳаво оқимини яратади ва металл тилчалар (язычки) тебраниши натижасида товуш ҳосил қилади. Бу усул аккордеонга динамик имкониятларни беради: мехнинг сиқилиши ва кенгайиши орқали ҳажмни ўзгартириш (crescendo, diminuendo), ҳужум (атака) ва товушнинг узлуксизлигини назорат қилиш мумкин. Халқ чолғулари ижрочилигида бу хусусият рақс куйлари, полка, вальс ва миллий ўйинларнинг ритмик ва экспрессив ижроси учун ғоят муҳимдир.

Иккинчи ўзига хос жиҳати – **клавиатура ва полифоник имкониятлар**. Ўнг қўл учун мўлжалланган клавиатура фортепиано ва органга ўхшаш бўлиб, кичик октавнинг “фа” товушидан учинчи октавнинг “ля” товушигача бўлган диапазонни қамраб олади. Регистр ўзгартиргичлар туфайли товушни автоматик равишда икки баробар кўпайтириш (унисондан октавагача) ва тембрни ўзгартириш мумкин. Рус баяни билан солиштирганда аккордеон янада бойроқ ва рангли товушларга эга. Чап қўл тугмачалари эса бас товушлардан ташқари тайёр мажор, минор уч товушликларни, шунингдек септаккорд, камайтирилган ва орттирилган аккордларни ижро этиш имконини беради. Бу хусусият аккордеонни халқ чолғулари ижрочилигида ҳам якка ижро, ҳам ансамблда (масалан, халқ чолғу оркестрларида) кўп овозли мусиқани чалишга қодир қилади.

Ўзбекистонда аккордеон халқ мусиқасига мослаштирилган. Хорезм вилоятидаги анъанавий мусиқа маданиятида эркаклар ҳам, аёллар ҳам аккордеон (гармоника) чалишни яхши ўзлаштирган. Миллий рақслар ва халқ куйларини ижро этишда ундан фойдаланиш кенг тарқалган. Аккордеон диатоникдан хроматик товуш қаторига ўтиши, унисон товуш тизими ва кўп қаторли клавиатураси туфайли мақом ва усулларга (ритмик асослар) мос келади. Тошкент давлат консерваториясида 1957 йилдан бошлаб баян ва аккордеон синфлари очилиб, халқ чолғулари кафедрасида ижрочилар тайёрланмоқда. “Дўстлик”, “Вдохновение” каби ансамбларда аккордеон рус ва ўзбек халқ куйлари, классик асарларни ижро этишда фаол иштирок этади.

Халқ чолғулари ижрочилигида аккордеоннинг яна бир муҳим хусусияти – **портативлиги ва универсаллиги**. Уни очиқ ҳавода, тўй ва сайилларда, клубларда чалиш мумкин. Мехнинг тез ўзгариши орқали “драйв” ва “кач” ҳосил қилиш, диатоник асбобларга хос тембрларни тақлид қилиш имкони бор. Бу хусусиятлар аккордеонни фақат соло эмас, балки доира, дутор, танбур каби анъанавий чолғулар билан ансамблда ҳам самарали қилади. Аккордеон халқ чолғулари ижрочилигида ўзига хос динамик, тембрлик ва полифоник имкониятлари туфайли муҳим ўрин тутмоқда. Ўзбекистон мусиқа маданиятида унинг мослашуви миллий ижрочиликни бойитиб, янги имкониятлар яратмоқда.

Аккордеон асбобининг пайдо бўлиши ва тарихи: Аккордеон, шунингдек, баян (рус тилида) ёки гармонь деб ҳам аталади, XIX асрнинг бошларида Европага пайдо бўлди. Унинг пайдо бўлиши ҳавони ички механизм орқали ўтказиш ва шу орқали махсус тилчаларни (пластинкларни) тебратишга асосланган. Аккордеоннинг дастлабки шакллари содда эди, лекин у тезлик билан такомиллашиб, мураккаб ва ифодавий имкониятларга эга бўлди. Унинг дунё бўйлаб тез тарқалиши, унинг ўзига хос ёқимли овози, транспорт қилишнинг қулайлиги ва турли жанрларда ишлатиш имконияти билан боғлиқ.

Аккордеоннинг тузилиши ва ишлаш принципи: Аккордеон икки қисмдан иборат – ўнг қўл клавиатураси (одатда пианиносимон ёки тугмали) ва чап қўл клавиатураси (бас ва аккордлар учун тугмали). Иккала қисм ўртасида эса механика (мех) жойлашган. Мехни кенгайтириш ва сиқиш орқали ҳаво ички қисмга урилади ва тилчаларни тебратиб, овоз чиқаради. Ўнг қўл клавиатураси мелодияни ижро этишга хизмат қилса, чап қўл клавиатураси ритмик ва гармоник ҳамроҳликни таъминлайди. Аккордеоннинг

регистрлари (ўзгартиргичлари) унинг овози тембрини ўзгартириш имкониятини беради, бу эса ижрога турли ранглар киритишга ёрдам беради.

"Халк чолғулари" репертуарида аккордеоннинг ўрни ва аҳамияти: "Халк чолғулари" ижрочилигида аккордеоннинг ўрни беқиёс. У нафақат анъанавий халқ куйларини ижро этиш учун, балки замонавий мусиқий услублар, жумладан, авторларининг ўзи ижро этадиган асарлари, эстрада, jazz ва бошқа жанрларда ҳам кенг қўлланилади. Аккордеоннинг диапазони кенг, овози ўзгарувчан ва ифодавий жиҳатдан бой бўлиб, у мураккаб мелодик чизиқлар, экспрессив гаммалар ва лирик пардаларни ижро этиш имконини беради.

"Халк чолғулари" ижрочилигида аккордеон:

- **Анъанавий мелодияларни янгича талқин этиш:** Аккордеоннинг ўзига хос овози ва ижровий имкониятлари анъанавий халқ мусиқаларига янгича ранг ва шарҳ киритишга ёрдам беради.
- **Шарқона мусиқалар ва jazznинг интеграцияси:** Аккордеон ижрочилари кўпинча шарқона мусиқаларнинг ифодавий хусусиятларини jazznинг импровизацион ва ритмик элементлари билан уйғунлаштириб, ноёб ижод намуналарини яратадилар.
- **Соло ва ансамбл иможролари:** Аккордеон якканамо ёки турли ансамбллар (симфоник оркестр, эстрада оркестри, халқ чолғулари ансамбли) таркибида ҳам муваффақиятли ижро этилиши мумкин.
- **Муаллифлик ижодиёти:** кўплаб композиторлар ва ижрочилар аккордеон учун махсус асарлар яратганлар, бу эса унинг "Халк чолғулари" репертуаридаги ўрнини янада мустаҳкамлайди.

Аккордеон ижрочилигининг замонавий истиқболлари: Замонавий техника ривожи ва мусиқа технологияларининг ўсиши аккордеон ижрочилигига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Электрон аккордеонлар, синтезаторлар ва компьютер дастурлари аккордеоннинг ифодавий имкониятларини кенгайтириб, унинг овозини янада бойитиш ва турлича шакллантиришга шароит яратмоқда. "Халк чолғулари" ижрочилигида аккордеоннинг замонавий истиқболлари янгича ижодий йўналишлар, жанрларнинг интеграцияси ва глобал мусиқа маданиятида унинг ўрнини янада мустаҳкамлашини кўрсатади. Аккордеоннинг техник механизмларини чуқурроқ талқин килсак, аккордеоннинг техник механизмлари жуда мураккаб ва ўзига хос бўлиб, улар асосан **мех (белловс)**, **язычклар (reed) тизими**, **клавиатура ва тугма механизмлари**, **регистр ўзгартиргичлар** ва **ҳаво оқимини бошқариш клапанлари**дан иборат. Қуйида уларни чуқурроқ ва техник жиҳатдан талқин қиламан.

1. Мех (Bellows) – асбобнинг “юраги” ва ҳаво насоси

Аккордеоннинг энг муҳим қисми – **мех** (фр. soufflet, ингл. bellows). У гофрланган картон ёки тери қатламларидан ясалган, ҳаво сиқиш ва кенгайтириш учун мўлжалланган.

- Мехни **сиқиш** (push/compress) ва **кенгайтириш** (pull/draw) ҳаракати ҳаво босимини яратади.
- Ҳаво босими (pressure) = куч / мех юзаси майдони формуласига асосан ҳосил бўлади. Қанча кучли ва тез ҳаракат қилинса, товуш шунча баланд ва кучли чиқади (crescendo ва динамик ўзгаришлар).
- Мех икки томонлама ишлайди: сиқилганда ҳаво ичкаридан ташқарига, кенгайганда эса ташқаридан ичкарига оқади. Бу аккордеонга доимий товуш чиқариш имконини беради (фортепианодан фарқли ўлароқ).

Мехнинг сифати (ҳаво ўтказмаслиги, эластиклиги) асбобнинг умумий товуши ва ижро қулайлигини белгилайди. Халқ чолғулари ижрочилигида мехнинг тез ўзгариши “драйв” ва ритмик “кач” ҳосил қилиш учун ишлатилади.

2. Язычклар (Reeds) ва Reed Block – товуш чиқаришнинг асосий механизми

Товуш **металл язычклар** (reed tongues) тебраниши орқали ҳосил бўлади. Ҳар бир товуш учун **иккита язычок** бир жуфт ҳолда ўрнатилади (бири мех сиқилганда, иккинчиси кенгайганда ишлайди).

- **Reed plate** – металл пластинкада иккита тешик (slot) бўлади. Ҳар бир тешик устида бир язычок ўрнатилади.
- Язычок бир томонгагина тебранади: ҳаво оқими уни тешикдан “суриб” ўтказади ва тебраниш бошланади. Тезлик ва амплитудаси ҳаво босимига боғлиқ (шунинг учун товуш баландлиги ўзгаради).
- **Valves (клапанлар, leather/synthetic flaps)** – ҳар бир reed platenинг тескари томонида тери ёки синтетик клапан ўрнатилади. Улар ҳавони фақат тўғри йўналишда ўтказади ва тескари томондан ҳаво ўтказмаслик учун ёпилади.

Бу ҳаво исроф бўлишининг олдини олади ва товушнинг тембрини шакллантиради (клапаннинг қалинлиги ва эластиклиги

товушнинг “ҳужуми” ва “узлуксизлиги”га таъсир қилади). Язычоклар **reed block** (язычок блоклари) га жойлаштирилади. Ҳар бир блокда бир неча жуфт язычок бўлиб, улар турли частоталарга (пичларга) мослаштирилган. Блоклар асбоб ичида вертикал ёки горизонтал жойлашган.

3. Клавиатура ва Паллет механизм (Pallet mechanism)

- **Ўнг қўл (treble)**: Piano accordionда фортепианосимон клавиатура, button accordionда эса тугмачали клавиатура. Ҳар бир клавиша/тугма **паллет (valve)** ни кўтаради.
- Паллет – кичик қопқоқча бўлиб, у очилиши билан ҳаво reed blockга йўналтирилади. Механизм рычаглар (levers) ва пружиналардан иборат: клавишани босганда паллет кўтарилади, қўйганда эса пружина уни ёпади.
- **Чап қўл (bass)**: Тугмачали тизим (Stradella bass system кўпинча). Бас тугмалари бас товушлар ва тайёр аккордларни (мажор, минор, септаккордлар) ижро этади. Улар ҳам ўз reed блокларига боғланган.

4. Регистр ўзгартиргичлар (Register switches) – тембр ва товуш кучни бошқариш

Аккордеоннинг энг қизиқарли механизми – **регистрлар**. Улар бир неча reed rank (язычок қаторлари) ни бир вақтда ёки алоҳида ишлатишга имкон беради.

- Ҳар бир клавиша/тугма бир неча (2–5 та) язычок қаторига боғланган бўлиши мумкин: унисон (8′), октава юқори (4′), октава паст (16′), ва ҳ.к.
- Регистр тугмалари (switch) механик рычаглар ва пивотлар (pivot) орқали ишлайди: улар reed block ичидаги ҳаво йўлларини очиб-ёпади.
- Мисоллар:
  - **Master** (барча регистрлар) – тўлиқ, бой товуш.
  - **8′** – асосий унисон.
  - **4′ + 8′** – октава юқори билан – яққол, ўткир тембр.
  - **Musette** – бироз детунланган икки язычок – “француз” вибрато эффекти.

Регистрлар ўнг ва чап қўл учун алоҳида бўлади. Уларнинг механизми кўп қатламли пластинкалардан иборат бўлиб, клавишани босмасдан ҳам товуш тембрини ўзгартириш имконини беради.

5. Қўшимча техник жиҳатлар

- **Ҳаво ўтказмаслик**: Мех ва корпусдаги барча бўғинлар махсус герметик материаллар билан ишлов берилади.
- **Тунинг (настройка)**: Язычкларнинг узунлиги, оғирлиги ва материаллари (сталь) товуш частотасини белгилайди. Босим ўзгарганда товуш бироз детунланади (шунинг учун профессионал ижрочилар мех босимини доимий ушлаб туради).
- **Портативлик**: Барча механизмлар бир корпусга жойлаштирилган, шунинг учун асбоб енгил ва ҳаракатчан.

Аккордеонни ўрганиш ва ўқитишда визуал материаллар ҳамда кўргазмали методлар жуда муҳим рол ўйнайди.

Бу методлар ўқувчига асбобнинг тузилишини яхшироқ тушунишга ва мусиқа назариясини тезроқ ўзлаштиришга ёрдам беради.

Қуйида аккордеон бўйича асосий кўргазмали методлар ва фотосуратлар келтирилган:

1. Аккордеоннинг тузилиши ва фотосуратлари Биринчи навбатда, ўқувчи асбобнинг асосий қисмлари (ўнг клавиатура, чап клавиатура (баслар), мех (дам), регистрлар) билан танишиши керак.

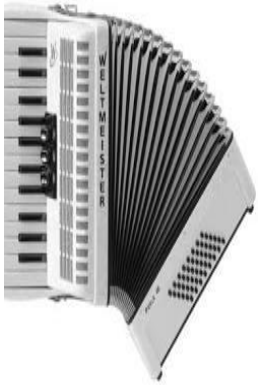

2. Кўргазмали методлар ва воситалар:

- **Клавиатура схемалари:** Ўнг ва чап клавиатурадаги тугмаларнинг жойлашуви тасвирланган рангли схемалар.

Айниқса, чап клавиатурадаги «Квинто-квартали доира» бўйича жойлашган басларни тушунтиришда схемалар жуда қўл келади.

- **Бармоқлар тартиби (Аппликатура):** Қайси бармоқ билан қайси тугмани босиш кераклигини кўрсатувчи график чизмалар.
- **Мех билан ишлаш графиги:** Куйнинг динамикасига қараб мехни (дамни) қандай тортиш ва сиқиш кераклигини кўрсатувчи белгилар.
- **Видео-дарслар ва демонстрация:** Ўқитувчининг асбобни тўғри ушлаш (посадка) ва ижро этиш ҳолатини жонли ёки видео орқали кўрсатиб бериши.

3. Ўқувчилар учун схемалар ва тузилиш тасвири: Бундай чизмалар болаларга

асбобнинг ички ва ташқи тузилишини содда ва қизиқарли тарзда тушунтиришга ёрдам беради.

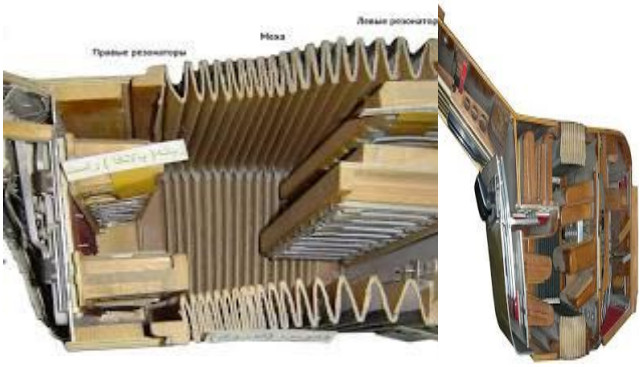

Методик тавсия: Дарс давомида кўргазмали қуроллардан фойдаланиш ўқувчининг хотирасини мустаҳкамлайди. Масалан, «аккордеоннинг отаси» ҳисобланган орган ёки унинг яқин қариндоши баян билан солиштирма фотосуратларни кўрсатиш дарсни янада қизиқарли қилади.

Хулоса. Аккордеоннинг техник механизмлари ҳаво динамикаси, бир томонлама тебранадиган язычклар ва механик клапанлар тизимига асосланган. Бу унинг динамик имкониятларини (ҳажм ўзгариши), полифоник қобилиятини ва тембр бойлигини таъминлайди. Халқ чолғулари ижрочилигида мехнинг эркин бошқарилиши ва регистрлар туфайли аккордеон миллий куйлар, рақслар ва ансамбларда ўзига хос ўрин эгаллайди.

"Халк чолғулари" ижрочилигида аккордеон асбоби ўзнинг ўзига хос овозаси, кенг ифодавий имкониятлари ва кўпқиррали техникаси билан муҳим ўрин тутади.

У нафақат анъанавий меросни эъзозлаш, балки замонавий мусиқа санъатининг янги қирраларини кашф этишда ҳам муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Аккордеоннинг "Халк чолғулари" ижрочилигидаги муваффақиятли интеграцияси унинг миллий маданиятимиздаги ва жаҳон мусиқа санъатидаги ўрнини янада мустаҳкамлайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Раҳимов, А. (2010). *Ўзбек халқ мусиқа асбоблари*. Тошкент: Ўзбекистон.
2. Жўраев, О. (2005). *Аккордеон ижрочилиги асослари*. Тошкент: Ўзбекистон давлат консерваторияси нашриёти.
3. Smith, J. (2015). *The Accordion: A Cultural History*. London: Routledge.
"Hulq Cholg'ulari" jurnali. (2018-2023). Turli sonlari.
www.accordeon-world.com (замонавий мақолалар ва тадқиқотлар).
4. Тихонов А.С. Баян и аккордеон в Узбекистане // Научный вестник. – 2021. – № 17. – С.
5. Махсус ва бадиий мухаррир. Мусиқа назарияси ва чолғулар ҳақидаги қўлланма. – Бухоро давлат университети, 2023. – 401 б. (аккордеон тавсифи: 18–19-бетлар).
6. Абдуазимов Ф. Чолғу ижрочилини ўқитиш бўйича илмий-ижодий ёндашувлар // CyberLeninka. – 2023.
7. Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик тарихи // CyberLeninka илмий мақолалар тўплами.
8. Аккордеон – этнический инструмент // GoldAccordion.com. – 2019 (халқ мусиқасидаги хусусиятлар).

QO‘G‘IRCHOQ TERAPIYASINING BOLA PSIXIKASIGA TA’SIRI

Pirimbetova Nazira – *dotsent*
naziraprimbetova65@gmail.com
Yernazarov Nurlanbek Yesnazarovich – *assistent o‘qituvchi*
nurlanbekernazarov5@gmail.com
Muratbayeva Gulnara – *magistrant*
gulnaramuratbaeva2000@gmail.com
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

ВЛИЯНИЕ КУКЛОТЕРАПИИ НА ПСИХИКУ РЕБЕНКА

Примбетова Назира – *доцент*
Ерназаров Нурланбек Есназарович – *преподаватель*
Муратбаева Гулнара – *магистрант*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE INFLUENCE OF PUPPET THERAPY ON A CHILD'S PSYCHE

Pirimbetova Nazira – *Associate Professor*
Yernazarov Nurlanbek Yesnazarovich – *Teacher*
Muratbayeva Gulnara – *master's student*
Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Tayanch so‘zlar: bolalar psixologiyasi, qo‘g‘irchoq terapiyasi, xulq-atvor korreksiyasi, art-terapiya, emotsional holat, proyeksiya, identifikatsiya, ijtimoiy moslashuv.

Rezyume. Ushbu maqolada kichik yoshdagi bolalarning psixologik rivojlanishida va xulq-atvoridagi o‘zgarishlarni (qo‘rquv, tajovuzkorlik, tortinchoqlik) korreksiya qilishda qo‘g‘irchoq terapiyasining (kukloterapiya) ilmiy-amaliy ahamiyati yoritilgan. Maqolada proyeksiyalash, identifikatsiya va katarsis mexanizmlari orqali bolaning emotsional holatini barqarorlashtirish yo‘llari tahlil qilingan. Shuningdek, kattalar (pedagog va psixologlar) ishtirokida ta'lim muassasalarida art-terapiya usullaridan samarali foydalanish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Ключевые слова: детская психология, куклотерапия, коррекция поведения, арт-терапия, эмоциональное состояние, проекция, идентификация, социальная адаптация.

Резюме. В данной статье рассматривается научно-практическое значение куклотерапии в психологическом развитии детей младшего возраста и коррекции поведенческих отклонений (страх, агрессия, застенчивость). В статье проанализированы пути стабилизации эмоционального состояния ребенка через механизмы проекции, идентификации и катарсиса. Также даны практические рекомендации по эффективному использованию методов арт-терапии в образовательных учреждениях при участии взрослых (педагогов и психологов).

Key words: child psychology, puppet therapy, behavior correction, art therapy, emotional state, projection, identification, social adaptation.

Summary. This article explores the scientific and practical significance of puppet therapy in the psychological development of young children and the correction of behavioral deviations (fear, aggression, shyness). The article analyzes ways to stabilize a child's emotional state through the mechanisms of projection, identification, and catharsis. Furthermore, practical recommendations for the effective use of art therapy methods in educational institutions, with the participation of adults (educators and psychologists), are provided.

KIRISIW. Búgingi kúnde balalar psixologiyası hám pedagogikasında kishi jastaǵı balalardıń emociyalıq-erik sferasın rawajlandırıw, olardıń jámiyetke iykemlesiwin támiyinlew eń áhmiyetli mashqalalardıń biri bolıp qalmaqta. Házirgi waqıtta balalar arasında ushırasatuǵın qorqıw, tartınshaqlıq, giperaktivlik yamasa agressivlik sıyaqlı minez-qulıqlardıń ózgeriwin qatań emes, bálki psixologiyalıq jumsaq hám tábiyiy usıllardan paydalanıw maqsetke muwapıq. Usınday nátiyjeli usıllardıń biri – art-terapiyanıń bir baǵdarı bolǵan "quwırshaq terapiyası" (куклотерапия) bolıp tabıladı.

Quwırshaq terapiyası – bul psixokorrekciyalıq tásir etiwdiń tiykarǵı quralı retinde quwırshaqtan (bala hám eresek adam – psixolog, pedagog yamasa ata-ana ortasındaǵı aralıq obyekt retinde) paydalanatuǵın jeke psixoterapiya yamasa oyın terapiyası usılı [7,14]. Ilimpazlardıń atap ótiwinshe, quwırshaqlar balalarǵa óz

mashqalaların sheshiwde hám jańa baylanıs usılların ózlestiriwde, jámiyetke biyimlesiwin hám sırtqı ortalıǵın seziwine múmkinshilik beredi. Bala ushın qımbatlı bolǵan personaj arqalı ózine jaraqat jetkeriwshi yamasa unamsız jaǵdaylardı saxnalastırıladı hám olardan shıǵıw jolları tabıladı. Quwırshaq terapiyası usılın izertlegen psixologlar I.Ya. Medvedeva hám T.L. Shishova bul usıldı "dramatikalıq psixoélevaciya" (dramatikalıq kóteriliw, ruwxıy joqarılaw) dep atadı. Olardıń izertlewlerine kóre, quwırshaq terapiyası arqalı dárilik yamasa medicinalıq qurallarsız-aq qısqa waqıt ishinde balanıń psixikasın garmoniyalastırıw, unamsız ádetlerdi tabıslı jeńip ótiw múmkin [4, 10]. Sonıń menen birge, A.Yu.Tatarincevanıń miynetlerinde quwırshaq terapiyasınıń bala sanasına tásir etiw mexanizmleri túsindirilgen. Avtordıń pikirishe, balanıń oyın waqtındaǵı quwırshaq penen múnásibeti hám personajlardıń qásiyetleri onıń ishki keshirmeleriniń nátiyjesi retinde qaralıwı kerek [7, 23]. Búgingi kúnde jas áwladtıń ruwxiy dúnyasın bayıtıw hám kámil shaxs etip tárbiyalawda teatr óneriniń ornı mámleketlik siyasat dárejesine kóterildi. Atap aytqanda, Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 31-maydaǵı PQ-3022-sanlı qararı mádeniyat hám kórkem óner tarawın túpkilikli modernizaciyalawdıń huquqıy tiykarı boldı [1]. Bul húǵjet tiykarında jaslar arasında teatr ónerin keńnen úgit-násiyatlaw, olardıń estetikalıq talǵamın qáliplestiriw hám ruwxiyatın jánede rawajlandırıw tiykarlı wazıypa retinde belgilendi. Joqarıdaǵılardan kelip shıǵıp, usı ilimiy maqalanıń tiykarǵı maqseti – quwırshaq terapiyasınıń balalar psixikasın jasalma hám unamsız tásirlersiz korrekciyalawdaǵı áhmiyetin teoriyalıq hám ámeliy jaqtan analizlew bolıp tabıladı.

QOLLANÍLǴAN USÍLLAR. Bul ilimiy maqalada quwırshaq terapiyasınıń balalar psixologiyasındaǵı ornın hám onıń terapevtik tásir etiw mexanizmlerin ashıp beriw maqsetinde tómendegi ilimiy-izertlew hám psixologiyalıq-pedagogikalıq metodlardan paydalanıldı:

1. Teoriyalıq-analitikalıq usıl (Ilimiy ádebiyatlardı úyreniw): Balalar psixologiyası, art-terapiya hám oyın terapiyası baǵdarındaǵı jetekshi alımlardıń (I.Ya. Medvedeva, T.L. Shishova, A.Yu. Tatarinceva, V.S. Muxina, T.D. Zinkevich, A.I. Zaxarov, A.A. Osipova) ilimiy miynetleri, teoriyalıq kózqarasları hám izertlew nátiyjeleri tereń analiz etildi hám ulıwmalastırıldı.

2. Proektivlik hám art-terapevtik usıllar: Izertlewde balanıń ishki keshirmelerin, sanasız qorqıwların hám jıynalǵan unamsız emociyaların anıqlaw hám korrekciyalaw maqsetinde quwırshaq terapiyasınıń tiykarǵı psixologiyalıq mexanizmleri – *proyekciya, identifikaciya* hám *katarsis* usılları ilimiy jaqtan tiykarlanıp berildi. Sonday-aq, quwırshaq jasaw, syujetli-rolik oyınlar hám "qosımsha qaharman" usılları ámeliy terapiya quralı retinde analizlendi.

3. Situaciyalıq analiz (Modellestiriw): Balalarda jiyi ushırasatuǵın psixologiyalıq mashqalalardı (qarańǵılıqtan yamasa jalǵızlıqtan qorqıw, agressiv minez-qulıq, baqsha yamasa mektepke barıwdan tartınıw)lardı jeńiw boyınsha anıq ámeliy jaǵdaylar (situaciyalar) modellestirildi. "Batır" hám "Qorqaq", "Ashıwlı qasqır" hám "Miyirban ayıw" sıyaqlı qarama-qarsı obrazlar arqalı psixologiyalıq korrekciya usılları kórsetip berildi.

4. Ulıwmalastırıw hám dedukciya: Alıp barılǵan ilimiy-teoriyalıq analizler hám ámeliy situaciyalıq mısallar tiykarında juwmaqlar shıǵarıldı hám teatr kórkem óneri menen bilimlendiriw (psixologiyalıq xızmet) tarmaqların integraciyalaw, sonday-aq ámeliyatshı qánigeler hám ata-analar ushın anıq ámeliy usınıslar islep shıǵıldı.

NÁTIYJELER HÁM TALQÍLAW

Quwırshaq terapiyasınıń psixologiyalıq mexanizmleri, bala psixikasın korrekciyalaw procesinde quwırshaq terapiyası tásiriniń tiykarında bir neshe áhmiyetli psixologiyalıq mexanizmler jatadı. Bulardıń eń tiykarǵıları – proyekciya, identifikaciya hám katarsis bolıp esaplanadı. Belgili psixolog V.S. Muxinanıń atap ótiwinshe, bala oyın procesinde quwırshaq penen identifikaciyalasadı (ózin usı obrazǵa teńlestiredi), quwırshaqlardı ózinen bólek, ǵárezsiz obyekt retinde de qabıllaydı [5, 120]. Bul ózgeshelik balaǵa ishki qorqıwların hám unamsız emociyaların quwırshaqqa "júklewge" (proyekciyalawǵa) imkaniyat beredi.

Bala mashqaladan alıslap, oǵan sırttan qaraw arqalı ruwxıy jeńillikke erisedi yamasa psixoanalitik termin menen aytqanda katarsis jaǵdayın ózinen ótkeredi. Quwırshaqlar menen islesiwdiń tiykarǵı ámeliy usıllarında, ámeliy psixologiya hám pedagogikada quwırshaq terapiyasınıń bir neshe tiykarǵı usıllarınan keń túrde paydalanıladı:

1. Quwırshaq jasaw procesiniń ózi: Balanıń óz qolları menen quwırshaq (qaǵazdan, shúberekten yamasa plastilinnen) jasawı kózge kórinbeytuǵın terapevtikalıq tásirge iye. Bul process arqalı barmaq motorikası rawajlanıwı menen birge, psixikadaǵı jıynalıp qalǵan tınıshsızlıq hám ishki pátler (nápryajenie) sırtqa shıǵadı.

2. Saxnalastırıw hám syujetli-rolik oyınlar: Belgili bir mashqalanı yamasa qorqıwdı ańlatıwshı syujetli oyın oynaw. T.D. Zinkevich hám Evstigneevanıń ertek terapiyası tiykarlarında dálileniwinshe, quwırshaqlar járdeminde saxnalastırılǵan ertekler arqalı balalar konfliktli jaǵdaylardı sheshiwdiń konstruktiv usılların qáwipsiz ortalıqta úyrenedi hám ámeliyatta sınaqtan ótkeredi [3, 85].

3. Múyesh yamasa qosımsha qaharman usılı: Agressivlik yamasa giperaktivlikke beyim balalar ushın "agressiv" (mısalı, qasqır yamasa aydarha) hám unamlı obrazdaǵı quwırshaqlardı qarama-qarsı qoyıw arqalı waqıya dóretedi. Bala waqıya dawamında qaharmanlardıń ornın almastırıp, qáhár hám agressiyanı basqarıwdı, qorǵawshı rolin ózinde seziniwdi úyrenedi hám ózine bolǵan bahası artadı.

Terapiya procesinde bala hám eresek adamnıń múnásibeti Quwırshaq terapiyasınıń nátiyjeli bolıwı ushın process qatnasıwshılarınıń ortasındaǵı múnásibet ayrıqsha áhmiyetke iye. Bul orında quwırshaq bala hám eresek adam (psixolog, pedagog yamasa ata-ana) ortasındaǵı "kópir" wazıypasın atqaradı. Eresek adam tuwrıdan-tuwrı qadaǵalawshı yamasa basqarıwshı emes, bálki teń huquqlı oyın qatnasıwshısı sıpatında proceske kiredi. Bala ushın qıyın bolǵan sorawlardı yamasa kórsetpelerdi eresek adam ózi emes, bálki quwırshaq atınan beredi. Bul bolsa balanıń qarsılıq kórsetiw mexanizmlerin aylanıp ótiwge hám isenimli múnásibet ornatıwǵa tolıq sharayat jaratadı.

Quwırshaq terapiyasın qollanıw boyınsha ámeliy mısallar hám jaǵdaylar. Quwırshaq terapiyasınıń ámeliy áhmiyetin hám balalar psixikasına tásir etiw mexanizmlerin tereńrek túsiniw ushın anıq situaciyalıq mısallarǵa múrájat etiw maqsetke muwapıq. Psixologiyalıq ámeliyatta usı metod arqalı bir qatar mashqalalar tabıslı sheshiledi:

1. Balalardaǵı qorqıw hám úrey (trevoga) jaǵdayların jeńiw. Mısalı, bala qarańǵılıqtan yamasa jalǵız qalıwdan qorqıw sezimin basınan keshirip atırǵan jaǵdaydı alayıq. Psixolog yamasa eresek adam qatnasıwında “Batır” hám “Qorqaq” quwırshaq obrazları jaratıladı. Bala dáslep “Qorqaq” quwırshaqtıń atınan sóylep, onıń ishki qorqıwların qorıqpastan bayan etedi. Sońınan “Batır” quwırshaq oǵan járdemge keledi hám qorqıwdı qalay jeńiw múmkinligin úyretedi. A.I. Zaxarovtıń izertlewlerinde kórsetiwinshe, qorqıwdı usılayınsha obyektivlestiriw (sırttan baqlaw hám deneden sırtqa shıǵarıw) balanıń emociyalıq jaǵdayın tez arada turaqlılastıradı hám nevrozdıń aldı alınadı [2, 112].

2. Agressiv minez-qulıqtı korrekciyalaw. Eger balada basqalarga zıyan jetkiziwge, ashıwshaq yamasa qarsılıq kórsetiwge beyimlilik gúzetilse quwırshaq terapiyası agressiyanı unamlı baǵdarǵa burıwǵa járdem beredi. Ámeliyatta “Ashıwlı qasqır” hám “Miyirban aýıw” quwırshaqlarınan paydalanıw keń tarqalǵan. Bala agressiv qasqırdıń rolin oynaydı, al eresek adam aýıwdıń rolin atqarıp, onı menen tınısh, turaqlı hám doslıq múnásibetti ornatıwǵa háreket etedi. A.A. Osipova óz miynetlerinde atap ótiwinshe, bunday syujetler balanıń ishki destruktiv (qıyratıwshı) energiyasın sociallıq jaqtan qabıl etiletuǵın formaǵa ótiwine imkaniyat jaratadı hám qaharın basqarıwdı úyretedi [6, 215].

3. Sociallıq iykemlesiw hám tartınshaqlıqtı jeńiw. Baqshaǵa yamasa mektepke barıwdı qálemeytuǵın, jańa toparǵa qosılıwda qıynalatuǵın yamasa óz pikirin aytıwdan tartınatuǵın balalar ushın syujetli-rollik quwırshaq oyınları oǵada paydalı. Quwırshaqlar járdeminde "Mekteptegi birinshi kún" yamasa "Jańa doslar tabıw" degen waqıyalar saxnalastırıladı. Bala ózi usı waqıyanı quwırshaq arqalı basqarıp, konfliktli yamasa tınıshsızlandırıwshı jaǵdaylardıń unamlı juwmaqlanıwın támiyinleydi. Bala quwırshaq arqalı unamlı tájiriybeni basınan keshirgennen soń, onıń ózine isenimi artadı hám anıq turmısta, real adamlar ortasında da usı jaǵdayǵa psixologiyalıq jaqtan tayar boladı. Bul mısallar sonı kórsetedi, quwırshaq terapiyası arqalı balanıń psixologiyalıq máseleleri tikkeley emes, bálki qawsipsiz hám unamlı ortalıqta sheshiledi. Quwırshaq bala ushın tek ǵana oyınshıq emes, bálki onıń ishki dúnyasınıń sáwlesi hám emociyalıq turaqlılıǵın támiyinlewshi tayanısh wazıypasın atqaradı. Alıp barılǵan ilimiy-teoriyalıq analizler hám ámeliy mısallar tiykarında sonday juwmaqqa keliw múmkin, quwırshaq terapiyası kishi jastaǵı balalardıń psixologiyalıq rawajlanıwındaǵı unamsız sezimlerdi – qorqıw, úrey, agressiya hám tartınshaqlıq jaǵdayların jumsaq hám tábiyiy usılda korrekciyalawdıń eń nátiyjeli art-terapevtik qurallarınıń biri bolıp esaplanadı. Bala hám psixolog (yamasa pedagog) ortasındaǵı isenimli múnásibetti ornatıwda quwırshaq áhmiyetli “kópir” wazıypasın atqaradı. Olar tikkeley basqarıw yamasa qatań qadaǵalaw arqalı emes, bálki erkin oyın arqalı mashqalanı sheshiwge baǵdarlanadı. Proyekciya, identifikaciya hám katarsis mexanizmleri járdeminde bala quwırshaqqa ózinıń ishki keshirmelerin júkleydi, quwırshaq arqalı ishki pátlerden (nápryajenie) azat boladı hám jańa konstruktiv minez-qulıq úlgilerin qáwipsiz ortalıqta ózlestiredi. Balalar psixologiyasında

quwırshaq terapiyası usılınan keńnen hám nátiyjeli paydalanıw maqsetinde tómendegi ámeliy usınıslar beriledi: Mámleketlik teatrlar repertuarın bayıtıw: Qaraqalpaqstan Respublikası mámleketlik quwırshaq teatrı hám basqa da balalar teatrları repertuarına psixologiyalıq-terapevtik xarakterge iye bolǵan arnawlı interaktiv spektakllerdi kirgiziw. Bunda tiykarǵı itibar tek ǵana estetik zawıq alıwǵa emes, bálki balalardaǵı qorqıw, agressiya hám tartınshaqlıqtı jeńiwge, olardı tamashagóyler emes teatrdıń belsendi qatnasıwshına aylandırıwǵa qaratılıwı kerek;

Teatr hám bilimlendiriw mákemeleri integraciyasın kúsheytiw: Teatr jámáátleri hám mektep psixologları ortasında turaqlı birge islesiwdi turaqlastırıw. Teatrdıń kóshpeli (gastrol) toparları arqalı ulıwma bilim beriw mekteplerinde hám mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde quwırshaq terapiyası elementleri sáwlelengen kishi saxnalıq kórinislerdi turaqlı túrde shólkemlestiriw; Teatr qánigeleriniń master-klassların shólkemlestiriw: Kásiplik teatr aktyorları, rejissyorları hám quwırshaq jasawshı (butafor-usta) qánigeler tárepinen mektep muǵallimleri hám ámeliyatshı psixologlar ushın quwırshaq jasaw, onı janlandırıw hám dawıs penen islesiw boyınsha ámeliy master-klasslar hám oqıw-treninglerin ótkeriw. Bul psixologlardıń art-terapiya usılların kásiplik dárejede iyelewine úlken járdem beredi;

Teatrlar qasında art-terapiya studiyaların ashıw: Mádeniyat orayları hám kásiplik teatrlar qasında psixologiyalıq qollap-quwatlawǵa mútáj bolǵan balalar hám olardıń ata-anaları ushın mólsherlengen "Quwırshaq jasaw hám art-terapiya" dógerekleri yamasa studiyaların shólkemlestiriw. Bul oraylarda psixolog hám teatr kórkem óneri ǵayratkeri (aktyor) birgelikte islesip, balalar shaxsınıń rawajlanıwına hám sociallıq iykemlesiwine úles qosadı; Ata-analar menen túsindiriw jumısları: Ata-analar ushın balalar menen úy shárayatında quwırshaqlar járdeminde emociyalıq baylanıs ornatıw hám kishi konfliktlerdi sheshiw boyınsha psixologiyalıq másláhatlar beriw, atap aytqanda, arnawlı seminar-treningler yamasa qısqa qollanbalar (búkletler) tarqatıw.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. PQ-3022-sanlı Qarar (2017-jıl 31-may): *"Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirish va takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida".*
2. Захаров А.И. Дневные и ночные страхи у детей. – СПб.: Речь, 2004. 6.
3. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. Основы сказкотерапии. – СПб.: Речь, 2005.
4. Медведева И.Я., Шишова Т.Л. Дети, куклы и мы. Руководство по куклотерапии. – Рязань: Зерна, 2022.
5. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. – М.: Академия, 2003.
6. Осипова А.А. Общая психокоррекция. Учебное пособие. – М.: Сфера, 2002.
7. Татаринцева А.Ю. Куклотерапия в работе психолога, педагога и логопеда. – СПб.: Речь, 2006.

TEATRDA INTIZOM VA ERKINLIK UYG‘UNLIGI

Rajabova Sevara Shokirovna – *dotsenti v.v.b*
sevara0988@gmail.com
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti

ГАРМОНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ И СВОБОДЫ В ТЕАТРЕ

Ражабова Себара Шокировна – *доцент*
Государственного института искусств и культуры Узбекистана

HARMONY OF DISCIPLINE AND FREEDOM IN THE THEATER

Rajabova Sevara Shokirovna – *Associate Professor*
State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Tayanch so‘zlar: teatr, san’at, aktyor, intizom, tartib, erkinlik, sahna.

Rezyume. Ushbu maqolada teatr san’atida intizom va erkinlik tushunchalarining o‘zaro uyg‘unligi masalasi tahlil qilinadi. Muallif aktyorlik jarayonida qat’iy tartib-intizomning ahamiyati bilan bir qatorda, ijodiy erkinlikning zarurligini asoslab beradi. Shuningdek, sahna jarayonida ichki erkinlik va tashqi nazorat o‘rtasidagi muvozanat nazariyasiga oid misollar orqali intizom va erkinlikning o‘zaro bog‘liqligi ochib berilib, ularning uyg‘unligi samarali ijodiy natijalarga olib kelishi ta’kidlanadi.

Ключевые слова: театр, искусство, актёр, дисциплина, порядок, свобода, сцена.

Резюме. В данной статье анализируется проблема гармонии дисциплины и свободы в театральном искусстве. Автор обосновывает важность строгой дисциплины в актёрском процессе наряду с необходимостью творческой свободы. Также раскрывается, как баланс между внутренней свободой и внешним контролем на сцене расширяет выразительные возможности актёра. На основе примеров из театральной практики и теории показана взаимосвязь дисциплины и свободы, а также подчёркивается, что их гармоничное сочетание приводит к эффективным творческим результатам.

Key words: theatre, art, actor, discipline, order, freedom, stage.

Summary. This article analyzes the issue of the harmony between discipline and freedom in theatrical art. The author substantiates the importance of strict discipline in the acting process alongside the necessity of creative freedom. It also highlights how the balance between inner freedom and external control on stage enhances the expressive capabilities of an actor. Through examples from theatrical practice and theory, the interrelation between discipline and freedom is revealed, emphasizing that their harmonious combination leads to effective creative outcomes.

Teatr san’ati inson tafakkuri va ruhiy olamining eng murakkab, ko‘p qatlamli ifodalaridan biri hisoblanadi. U bir vaqtning o‘zida ham qat’iy tartib va tizimga asoslanadi, ham cheksiz ijodiy izlanish va erkinlikni talab qiladi. Shu bois teatr jarayonini anglashda “intizom” va “erkinlik” tushunchalarini alohida emas, balki o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqish muhimdir. Sahna ortida kechadigan mehnat — repetitsiyalar, rejissyorning talablari, mizansena aniqligi, vaqt va ritmga bo‘lgan qat’iy munosabat — bularning barchasi teatrning tashqi tartibini belgilaydi. Bu tartib nafaqat spektaklning yaxlitligini ta’minlaydi, balki aktyor ijodi uchun mustahkam poydevor ham yaratadi. Chunki sahnadagi har qanday erkin ifoda tartibsiz emas, balki ongli va maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lishi zarur. Shu bilan birga, teatrni faqat qat’iy qoidalar tizimi sifatida talqin etish uning mohiyatini to‘liq ochib bera olmaydi. Aktyor sahnaga chiqqan zahoti u nafaqat berilgan vazifani bajaradi, balki o‘zining ichki kechinmalari, tasavvuri va individual talqini orqali obrazga jon bag‘ishlaydi. Aynan shu ichki erkinlik sahna harakatini tirik, ishonarli va ta’sirchan qiladi.

Teatr san’atining o‘ziga xosligi shundaki, u bir vaqtning o‘zida ikki qarama-qarshi tamoyilga tayanadi: tashqi tartib va ichki erkinlik. Bu ikki jihat o‘zaro ziddiyatli tuyulsa-da, amalda ular bir-birini inkor etmaydi, aksincha, bir-birini to‘ldiradi. Teatr jarayonini chuqurroq tahlil qilganda, aynan shu uyg‘unlik uning badiiy kuchini belgilashi ayon bo‘ladi.

Avvalo, intizom teatrning tashkiliy va texnik asosini yaratadi. Har qanday spektakl aniq reja, vaqt va makon doirasida amalga oshiriladi.

Repetitsiya jarayonlari, sahna harakatlari, so’z tug’ilishi, musiqa yangrashi — bularning barchasi oldindan ishlab chiqilgan tizimga bo‘ysunadi. Aktyor uchun bu tartib cheklov emas, balki yo‘nalish beruvchi mezondir. Chunki sahnada har bir ortiqcha yoki noo‘rin harakat umumiy kompozitsiyani buzishi mumkin. Shu bilan birga, faqat intizomning o‘zi san’atni yuzaga keltirmaydi. Agar aktyor berilgan vazifani faqat mexanik tarzda bajarsa, obraz sun’iy va jonlanmagan holda qoladi. Teatrning asosiy maqsadi esa tomoshabinga tirik hissiyot yetkazishdan iborat. Bu esa aktyorning ichki erkinligisiz mumkin emas. Ichki erkinlik — bu aktyorning obrazni o‘zicha his qilishi, uni shaxsiy tajribasi orqali boyitishi va sahnada tabiiy tarzda namoyon eta olishidir.

Aktyor ijodida eng muhim nuqta — aynan shu ikki holatning muvozanatini topishdir. Haddan tashqari erkinlik tartibsizlikka olib kelishi mumkin, ortiqcha nazorat esa ijodni bo‘g‘adi. Shuning uchun aktyor bir tomondan berilgan sahna vazifalariga qat’iy amal qilishi, ikkinchi tomondan esa shu doira ichida o‘zining individual talqinini yaratishi zarur. Bu jarayon ijodiy mas’uliyatni ham talab qiladi.

Teatr amaliyotida bu uyg‘unlik ko‘pincha repetitsiya jarayonida shakllanadi. Dastlab aktyor uchun barcha harakatlar qat’iy belgilanadi, keyinchalik esa u shu shakl ichida erkin nafas olishni o‘rganadi. Natijada sahnada tashqi tomondan aniq va tartibli ko‘ringan harakat ichki jihatdan jonli va tabiiy bo‘ladi. Tomoshabin aynan shu uyg‘unlikni “haqiqat” sifatida qabul qiladi.

Shuningdek, intizom va erkinlik o‘rtasidagi munosabat faqat aktyorga emas, balki butun ijodiy jamoaga taalluqlidir. Rejissyor, rassom, ovoz va yorug‘lik mutaxassislari bir tizim asosida ishlaydi. Ammo har biri o‘z ijodiy qarashini ham kiritadi. Shu sababli teatr — bu tartibga solingan, lekin doimiy harakatdagi tirik organizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Intizom va erkinlik. Bu ikki jumla bir qarashda qarama-qarshi ko‘rinadi, lekin aslida ular bir-birini to‘ldiradigan ikki asosiy haqiqatni ifodalaydi.

“Teatr qattiq tartib-intizomni talab qiladi”.

Teatr — bu jamoaviy san’at. Sahnadagi har bir harakat, so‘z, pauza aniq vaqt va tartib asosida quriladi. Rejissyor talabi, mizansena, repetitsiya jarayoni, sahna ortidagi texnik uyg‘unlik — bularning barchasi intizomni talab qiladi. Agar intizom bo‘lmasa, spektakl buziladi: aktyorlar bir-biriga mos tushmaydi, ritm yo‘qoladi, tomoshabin ishonmaydi. Demak, teatrda erkinlikning o‘zi ham tartib ichida yashaydi.

“San’at esa erkinlikni talab qiladi”. San’atning mohiyati — ichki kechinmalarni, fikr va hissiyotlarni erkin ifoda etishdir. Agar ijodkor o‘zini cheklab qo‘ysa, uning san’ati sun’iy bo‘lib qoladi. Aktyor rolga jon berishi uchun ichki erkinlikka ega bo‘lishi kerak: u his qilishi, izlanishi, o‘z talqinini topishi zarur. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, bu ikki fikr qarama-qarshi emas, balki muvozanatdir:

Intizom — shaklni bersa, erkinlik — mazmunni beradi. Teatrda haqiqiy san’at shundaki: aktyor qat’iy tartib doirasida turib ham ichki erkinlikni yo‘qotmaydi. Ya’ni, tashqi jihatdan nazorat va tizim bor, ichkarida esa cheksiz ijodiy erkinlik yashaydi.

Teatr — temir intizomdan qurilgan sahna. San’at — cheksiz erkinlikdan tug‘ilgan ruhdir. Haqiqiy ijod shundaki: inson tartib ichida yonib, erkinlikda porlay oladi.

1. Intizom va sahna tartibi haqida:

Konstantin Sergeyevich Stanislavskiy o‘zining “Aktyorning o’z ustida ishlashi” asarida aktyor ijodi qat’iy tizim va mashq orqali shakllanishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, sahnadagi erkinlik faqatgina ichki va tashqi texnikani mukammal egallagan aktyorga nasib etadi.

Stanislavskiy fikriga ko‘ra, aktyorning sahnadagi “erkinligi” — bu tartib va intizom orqali qo‘lga kiritilgan ongli boshqaruv natijasidir. [1.40] Vsevolod Meyerhold biomekanika tizimida aktyorni “mukammal mashina”ga qiyoslab, harakat va ritmning qat’iy nazoratini talab qiladi. [2.238] Meyerhold nazariyasida sahna — bu tartibga solingan mexanizm bo‘lib, unda har bir detal aniq ishlashi shart. Antonin Artoning fikricha, haqiqiy teatr — bu inson ongini cheklovlardan ozod qiluvchi erkin ifoda maydonidir. [3.87] Piter Bruk shunday g‘oyani ilgari suradi: sahna “bo‘sh makon” bo‘lsa-da, undagi ijod faqat intizom va erkinlik uyg‘unlashganda haqiqiy san’atga aylanadi. [4.15]

Bruk nazarida teatr — bu qat’iy tuzilma ichida yuzaga keladigan tirik, erkin jarayondir. Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, teatr

san’atida intizom va erkinlik bir-biriga qarama-qarshi tushunchalar emas, balki yagona ijodiy jarayonning ikki muhim tomonidir.

Intizom sahnaga shakl, aniqlik va barqarorlik olib kirsa, erkinlik unga ruh, mazmun va hayot bag‘ishlaydi.

Aktyor ijodining yetukligi aynan shu ikki omilni uyg‘unlashtira olish darajasi bilan belgilanadi. U sahnada qat’iy tartib doirasida ishlagan holda ham ichki erkinligini saqlab qolsa, obraz ishonarli va ta’sirchan chiqadi. Aks holda, ijod bir yoqlama tus olib, o‘z badiiy qiymatini yo‘qotadi.

Demak, teatr san’atining haqiqiy kuchi — chegaralangan makon ichida cheksiz imkoniyat yaratishidadir. Aynan shu xususiyat uni boshqa san’at turlaridan ajratib turadi va uning doimiy ravishda rivojlanib borishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Stanislavskiy K. S. Aktyorning o‘z ustida ishlashi. — M.: Iskusstvo, 1989. — 45–60-betlar.
2. Мейерхольд В. Э. О биомеханике актёра // Мейерхольд В. Э. Статьи, письма, речи, беседы. — М.: Искусство, 1968. — С. 238–245.
3. Арто А. Театр и его двойник. — М.: Искусство, 1993. — С. 87–95.
4. Брук П. Пустое пространство. — М.: Прогресс, 1976. — С. 15–25.
5. Rajabova S. AKTYORLIK SAN’ATIDA TRENING MASHQLARI VA UNING AKTYOR FAOLIYATIDA TUTGAN O ‘RNI //Interpretation and researches. – 2024. – T. 2. – №.
6. Akhmedova Z. A. VALUE OF SCHOOL OF THEATER IN SCIENTIFIC AND CREATIVE WORKS OF STUDENTS //Paradigmata poznání. – 2015. – №. 2
7. Ахмедова З. А. Новые технологии в развитии театрального искусства //International scientific review. – 2020. – №. LXXIV.
8. Дилафруз Т. И. СЕКРЕТЫ ШКОЛЫ АКТЁРСКОГО МАСТЕРСТВА В КИНО ИСКУССТВЕ //European Journal of Arts. – 2020. – № 3.
9. Мадримов Қ. и др. ИЖОДКОР ТАРБИЯСИДА ЭТИКА //Oriental Art and Culture. – 2023. – Т. 4. – №. 2. – С. 656-661.
10. Karayeva F. IJODKOR SHAXSNING BADIIY DID VA AXLOQIY MADANIYATI //Interpretation and researches. – 2023. – T. 1. – №. 15.

O‘ZBEK MILLIY CHOLG‘ULAR TIZIMIDA DOIRANING O‘RNI

Samadov Rahmatulla Sunatullayevich – *dotsent*
samadov@gmail.com
Yunus Rajabiy nomidagi O‘zbek milliy musiqa san’ati instituti

МЕСТО ДОЙРЫ В СИСТЕМЕ УЗБЕКСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ

Самадов Рахматулла Сунатуллаевич – *доцент*
Узбекский национальный институт музыкального искусства имени Юнуса Раджаби

THE ROLE OF THE DOIRA IN THE SYSTEM OF UZBEK NATIONAL INSTRUMENTS

Samadov Rakhmatulla Sunatullaevich – *Associate Professor*
Yunus Rajabiy Uzbek National Institute of Musical Art

Tayanch so‘zlar: doira, milliy cholg‘ular, zarbli cholg‘ular, cholg‘ushunoslik, usul, maqom, ansambl, orkestr, ritm, an’anaviy ijrochilik.

Rezyume. Maqolada o‘zbek milliy cholg‘ular tizimida doira cholg‘usining tutgan o‘rni va ahamiyati o‘rganiladi. Cholg‘ularning an’anaviy tasnifi (torli, puflama, zarbli) da doiraning o‘rni, uning ritmik tayanch hamda ansambl va orkestrdagi birlashtiruvchi vazifasi tahlil etiladi. Shuningdek, doiraning maqom ijrochiligi, xalq cholg‘u ansambllari va zamonaviy ijodkorlikdagi funktsional roli yoritiladi.

Ключевые слова: дойра, национальные инструменты, ударные инструменты, инструментальные исследования, методика, маком, ансамбль, оркестр, ритм, традиционное исполнение.

Резюме. статье исследуется место и значение инструмента дойра в системе узбекских национальных инструментов. Анализируется место дойры в традиционной классификации инструментов (струнные, духовые, ударные), её ритмическая поддержка и объединяющая роль в ансамбле и оркестре. Также освещается функциональная роль дойры в исполнении макома, ансамблях народных инструментов и современном творчестве.

Key words: doira, national instruments, percussion instruments, instrumental studies, method, maqom, ensemble, orchestra, rhythm, traditional performance.

Summary. The article studies the place and significance of the doira instrument in the system of Uzbek national instruments. The place of the doira in the traditional classification of instruments (stringed, wind, percussion), its rhythmic support and unifying role in the ensemble and orchestra are analyzed. The functional role of the doira in maqom performance, folk instrument ensembles and modern creativity is also highlighted.

O‘zbek xalqining ko‘p asrlik musiqa madaniyati boy va rang-barang cholg‘ular tizimiga ega. Ushbu tizim uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan bo‘lib, har bir cholg‘u o‘ziga xos tovush boyligi, ijro imkoniyatlari va badiiy vazifasiga ega. [1.232] Milliy cholg‘ularni o‘rganuvchi maxsus soha — cholg‘ushunoslik (instrumentovedeniye) ushbu merosni tizimli tadqiq etadi.

Ushbu boy tizimda zarbli cholg‘ular alohida o‘rin tutadi, ular orasida doira eng keng tarqalgan va eng muhim cholg‘u hisoblanadi. [2.360] Doira nafaqat ritmik jihatdan, balki ansambl va orkestr ijrochiligini tashkil etishda ham markaziy vazifani bajaradi. Maqolaning maqsadi — o‘zbek milliy cholg‘ular tizimida doiraning o‘rnini, uning tasnifdagi mavqeini va funktsional ahamiyatini ilmiy jihatdan tahlil etishdir.

An’anaviy cholg‘ushunoslikda o‘zbek milliy cholg‘ulari tovush hosil qilish usuliga ko‘ra bir necha guruhga ajratiladi. [3.232] Asosiy guruhlar quyidagilardan iborat:

Torli cholg‘ular — ular ikki kichik guruhga bo‘linadi: chertib chalinadigan (dutor, tanbur, rubob, qonun) va kamonchada chalinadigan (g‘ijjak, sato, qobuz).

Puflama (dampli) cholg‘ular — nay, qo‘shnay, surnay, karnay, bulamon kabi havo orqali tovush hosil qiluvchi cholg‘ular.

Zarbli (urma) cholg‘ular — doira, nog‘ora, safoil, qayroq va boshqalar. Ushbu guruh asarning ritmik asosini ta’minlaydi.

Doira aynan zarbli cholg‘ular guruhiga mansub bo‘lib, ushbu guruhning eng asosiy va keng qo‘llaniladigan vakili hisoblanadi. Boshqa zarbli cholg‘ular (masalan, nog‘ora ko‘proq ochiq maydon marosimlarida, surnay bilan birga) ma’lum doirada qo‘llanilsa, doira deyarli barcha ijrochilik shakllarida — yakkaxon ijrodan tortib yirik orkestrgacha — ishtirok etadi.

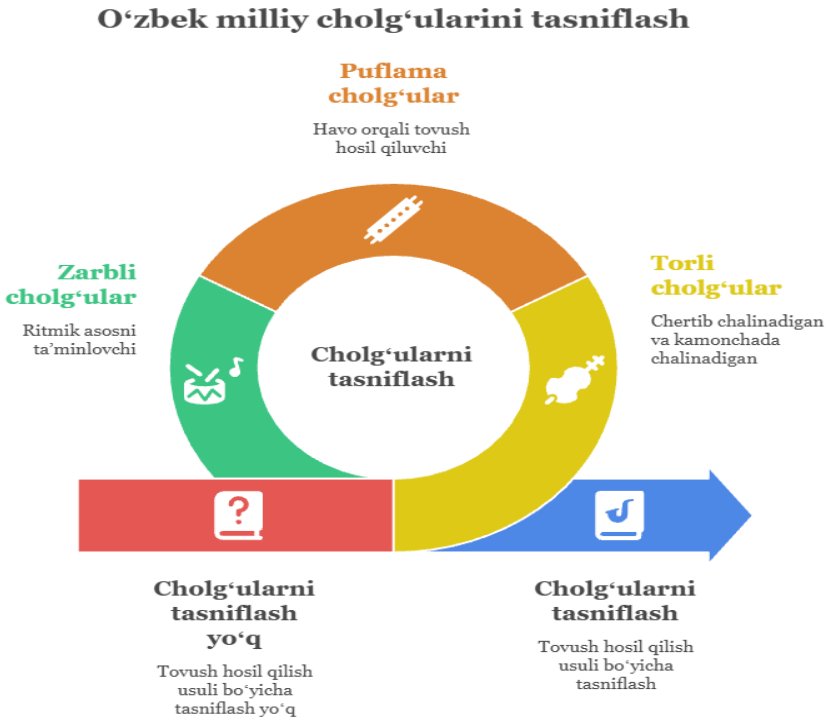

Doiraning cholg‘u sifatidagi xususiyatlari. Doira yog‘och gardish (obod) va unga tortilgan teri membranadan iborat. Gardish ichki tomonidan kichik metall halqalar bilan jihozlangan bo‘lib, ular ijro chog‘ida o‘ziga xos jaranglovchi tovush qo‘shadi. [4.64] Doira ikki xil asosiy tovush hosil qiladi: membrana markaziga uriladigan past tovush (“bum”) va gardish chetiga uriladigan baland, ochiq tovush (“bak”).

Doiraning muhim ustunligi — uning ifoda boyligi va moslashuvchanligidir. Bir cholg‘uning o‘zida turli tembr, kuch va sur’t darajalarini namoyon etish imkoniyati doirani o‘zbek musiqasining deyarli barcha janrlarida qo‘llanilishini ta’minlaydi. Bundan tashqari, doira nisbatan ixcham, ko‘chma va ijrochi tomonidan mustaqil sozlanadigan cholg‘u hisoblanadi.

Doiraning eng yuksak va murakkab vazifasi maqom ijrochiligida namoyon bo‘ladi. Maqom ansamblida doirachi usul (ritmik formula) ni ovozli tarzda namoyon etib, butun jamoaning ritmik tayanchini ta’minlaydi va amaldagi yetakchi — “dirijyor” vazifasini bajaradi. [5.320] Saraxbor, Talqin, Nasr, Ufar kabi usullar aynan doira orqali ifoda etiladi. [6.360]

1-rasm. Maqom ijrochiligida doirachining funksional-pedagogik faoliyat tizimi.

Rasmda doira ijrochisining maqom ansamblidagi asosiy funksional vazifalari o‘zaro bog‘liq holda tasvirlangan bo‘lib, ular ritmik tayanchni shakllantirish, maqom usullarini ifodalash va ansambl ijrosini boshqarish

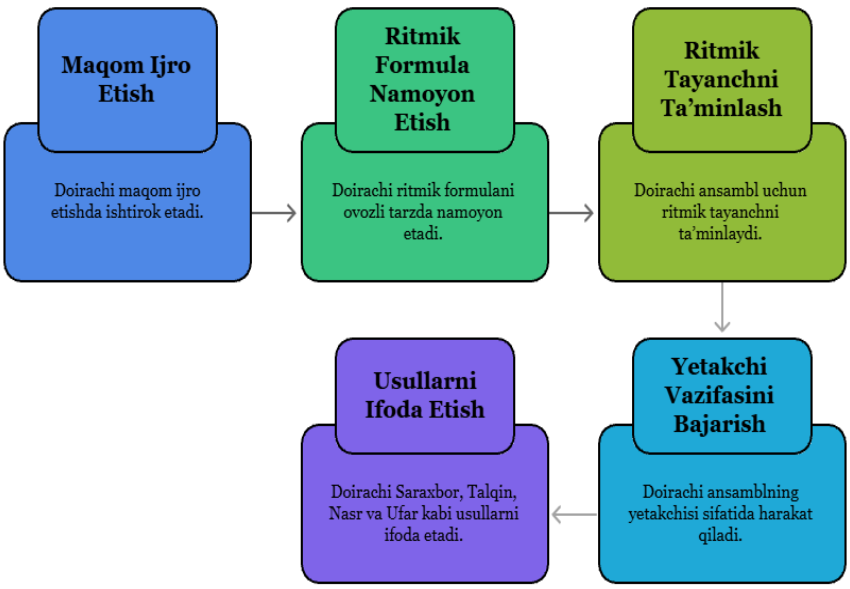

jarayonlarida namoyon bo‘lishi yoritilgan.

Xalq cholg‘u ansambllari va to‘y-tomosha marosimlarida doira ritmik asos vazifasini bajaradi va raqs ijrosiga jo‘r bo‘ladi. Bu yerda doira ijrochiligi ko‘pincha jonli, o‘ynoqi va harakatchan xarakterga ega bo‘lib, ijroga ko‘tarinki kayfiyat baxsh etadi. [7.58] XX asrda tashkil etilgan o‘zbek xalq cholg‘u orkestrida doira zarbli cholg‘ular guruhini boshqaradi va orkestrning umumiy ritmik intizomini ta’minlaydi. [8.224] Yirik tarkibli jamoada doira boshqa cholg‘ular o‘rtasidagi ritmik muvofiqlikni saqlovchi tayanch nuqta sifatida xizmat qiladi. Doira o‘zbek milliy cholg‘ular tizimida nafaqat zarbli cholg‘ular guruhining yetakchisi, balki butun ijrochilik tizimini ritmik jihatdan birlashtiruvchi cholg‘u sifatida ham alohida ahamiyatga ega. [9.232] Uning ko‘p asrlik an’anasi ustoz-shogird tizimi orqali avloddan-avlodga o‘tib kelgan. Bugungi kunda doira ijrochiligi maxsus musiqa ta’lim muassasalarida o‘qitilmoqda, zamonaviy ijodkorlikda ham keng qo‘llanilmoqda. Shu bilan birga, an’anaviy ijro uslubi va usul boyligini saqlash, ularni ilmiy jihatdan tizimlashtirish hamda yosh avlodga to‘liq yetkazish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda. O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, doira o‘zbek milliy cholg‘ular tizimida markaziy o‘rin egallaydi. Cholg‘ularning an’anaviy tasnifida u zarbli guruhning yetakchi vakili sifatida namoyon bo‘ladi, funktsional jihatdan esa maqom ansamblidan tortib xalq cholg‘u orkestrigacha bo‘lgan barcha ijrochilik shakllarida ritmik tayanch va birlashtiruvchi vazifani bajaradi.

Doiraning o‘ziga xos tovush boyligi, moslashuvchanligi va ifoda imkoniyatlari uni o‘zbek musiqa madaniyatining ajralmas qismiga aylantirgan. Ushbu noyob cholg‘u an’anasini saqlash, o‘rganish va rivojlantirish milliy madaniy merosni asrash yo‘lidagi muhim vazifadir. Kelgusi tadqiqotlarda doira usullarini batafsil notatsiyalash va uning boshqa cholg‘ular bilan o‘zaro munosabatini chuqurroq o‘rganish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кароматов Ф. М. *Узбекская инструментальная музыка: Наследие*. — Ташкент: Изд-во лит. и искусства, 1972. — 360 с.
2. Матёқубов О. *Мақомот*. — Тошкент: Мусиқа, 2004. — 320 б.
3. Петросянс А. И. *Инструментоведение: Узбекский оркестр народных инструментов*. — Ташкент: Изд-во лит. и искусства, 1980. — 224 с.
4. Ражабов И. *Мақомлар масаласига доир*. — Тошкент: Ўздавнашр, 1963. — 212 б.
5. Вызго Т. С. *Музыкальные инструменты Средней Азии: Исторические очерки*. — Москва: Музыка, 1980. — 232 с.
6. Абдуллаев Р. *Ўзбек халқ чолғулари*. — Тошкент: Мусиқа, 2006. — 256 б.
7. Акбаров И. *Мусиқа луғати*. — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 1997. — 384 б.
8. Беляев В. М. *Очерки по истории музыки народов СССР*. Вып. 1. — Москва: Музгиз, 1962. — 340 с.
9. Виноградов В. С. *Узбекская народная музыка*. — Ташкент: Госиздат УзССР, 1958. — 196 с.
10. Григорьев С. С. *Музыкальные инструменты мира*. — Москва: Советский композитор, 1979. — 280 с.

O‘ZBEK AN’ANAVIY QO‘SHIQCHILIGIDA HUDUDIY USLUBLARNING SHAXS MADANIY EHTIYOJLARINI BELGILASHDAGI AHAMIYATI
(Farg‘ona, Buxoro va Xorazm maktablari misolida)

Sobirov Samandar Sobir o‘g‘li – *o‘qituvchi*
samandarsobirov117@gmail.com
O‘zDSMI “Milliy qo‘shiqchilik” kafedrasi

ЗНАЧЕНИЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ СТИЛЕЙ В ТРАДИЦИОНАЛЬНОМ УЗБЕКСКОМ ПЕСЕННИЧЕСТВЕ В ОПРЕДЕЛЕНИИ КУЛЬТУРНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ
(на примере школ Ферганы, Бухары и Хорезма)

Собиров Самандар Собир угли – *преподаватель*
Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE SIGNIFICANCE OF REGIONAL STYLES IN UZBEK TRADITIONAL SINGING IN DETERMINING INDIVIDUAL CULTURAL NEEDS
(on the example of schools in Fergana, Bukhara, and Khorezm)

Sobirov Samandar Sobir ugli – *Teacher*
State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Tayanch so‘zlar: hududiy qo‘shiqchilik uslublari, madaniy ehtiyoj, shaxs madaniyati, estetik did, madaniy identitet, milliy musiqa madaniyati, madaniy fenomenologiya.

Rezyume. Maqola o‘zbek an’anaviy qo‘shiqchiligida shakllangan hududiy uslublarning shaxs madaniy ehtiyojlarini belgilashdagi ahamiyati madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan yoritadi. Farg‘ona, Buxoro va Xorazm qo‘shiqchilik maktablari misolida hududiy musiqiy uslublarning shaxs estetik didi, madaniy identiteti va madaniy ehtiyojlari bilan bog‘liqligini nazariy asoslash maqsad qilinadi. Shaxs madaniy ehtiyojlarining hududiy madaniyat bilan uzviy bog‘liqligi tadqiq etiladi.

Ключевые слова: региональные певческие стили, культурная потребность, культура личности, эстетический вкус, культурная идентичность, национальная музыкальная культура, культурная феноменология.

Резюме. В статье с позиции культурологии освещается значение региональных стилей, сформировавшихся в узбекском традиционном певческом искусстве, в определении культурных потребностей личности. На примере Ферганской, Бухарской и Хорезмской школ пения ставится цель теоретически обосновать взаимосвязь региональных музыкальных стилей с эстетическим вкусом личности, её культурной идентичностью и культурными потребностями. Исследуется неразрывная связь культурных потребностей личности с региональной культурой.

Key words: regional singing styles, cultural need, personal culture, aesthetic taste, cultural identity, national musical culture, cultural phenomenology.

Summary. The article examines, from the perspective of cultural studies, the significance of regional styles formed in Uzbek traditional singing in shaping the cultural needs of the individual. Using the examples of the Fergana, Bukhara, and Khorezm singing schools, the study aims to theoretically substantiate the relationship between regional musical styles and an individual’s aesthetic taste, cultural identity, and cultural needs. The inseparable connection between personal cultural needs and regional culture is explored.

Kirish. Zamonaviy madaniyatshunoslikda shaxs madaniy ehtiyojlarining shakllanishi masalasi hududiy madaniyatlar va an’anaviy san’at shakllari bilan bog‘liq holda dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda. Falsafiy adabiyotlarda ehtiyoj shaxs faoliyatini yo‘naltiruvchi ichki zarurat sifatida talqin etiladi. [1.804] Hududiy madaniyatlar shaxsning estetik didi, madaniy identiteti va madaniy ongini belgilovchi muhim ijtimoiy-madaniy omillardan biri hisoblanadi. Shu jihatdan, hududiy qo‘shiqchilik uslublarining shaxs madaniy ehtiyojlariga ta’sir mexanizmlarini madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan aniqlash ilmiy zarurat kasb etadi. So‘nggi yillarda mamlakat miqyosida hududiy madaniy an’analarni tizimli ravishda o‘rganish, ularni tarixiy-madaniy makon kontekstida qayta talqin qilish va shaxsning madaniy o‘zligini shakllantirish jarayonlari bilan bog‘liq holda tahlil etish masalasi institutsional darajada mustahkamlanmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 572-son qarori doirasida hududiy tarixiy markazlar va madaniy meros obyektlarini ilmiy asosda tadqiq etish, ularning konseptual talqinini ishlab chiqish

vazifalari belgilangan. Mazkur normativ yo‘nalish hududiy madaniyat va shaxs madaniy ehtiyojlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni nazariy jihatdan asoslash zaruratini yanada kuchaytiradi. [2]

O‘zbek an’anaviy qo‘shiqchiligida shakllangan hududiy uslublar ko‘pincha musiqashunoslik yoki folklorshunoslik doirasida tahlil qilingan bo‘lib, ularning shaxs madaniy ehtiyojlarini belgilovchi omil sifatidagi madaniyatshunoslik talqini yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Bu holat hududiy qo‘shiqchilik maktablarini estetik hodisa bilan cheklab qo‘yish xavfini yuzaga keltiradi. Maqolaning maqsadi o‘zbek an’anaviy qo‘shiqchiligida hududiy uslublarning shaxs madaniy ehtiyojlarini belgilashdagi ahamiyatini nazariy jihatdan asoslashdan iborat. Tadqiqot vazifalari hududiy madaniyat va madaniy ehtiyojlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash hamda mazkur jarayonni madaniyatshunoslik va madaniy fenomenologiya yondashuvlari asosida ilmiy muammo sifatida belgilashdan iborat.

Nazariy-metodologik asoslar

Madaniyatshunoslikda hududiy madaniyat tushunchasi shaxsning madaniy ongini shakllantiruvchi ijtimoiy-madaniy muhitning muhim tarkibiy qismi sifatida talqin etiladi. Madaniyat nazariyasida madaniy ehtiyoj shaxs madaniy ongining tarkibiy unsuri sifatida talqin etilib, u qadriyatlar tizimi va ijtimoiy tajriba bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi. [3.359] Hududiy madaniyat tarixiy tajriba, mahalliy qadriyatlar va an’analar asosida vujudga kelib, shaxsning estetik idroki, madaniy ehtiyojlari va identifikatsion jarayonlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu jihatdan hududiy qo‘shiqchilik uslublari madaniy tajribani uzatuvchi va madaniy ehtiyojlarni yo‘naltiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Hududiy uslub, madaniy ehtiyoj va estetik did o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik madaniyatshunoslikda izchil jarayon sifatida qaraladi. Hududiy musiqiy ifoda shakllari shaxs tomonidan idrok etilib, estetik didni shakllantiradi hamda mazkur did asosida madaniy ehtiyojlarning muayyan yo‘nalishi vujudga keladi. Bu jarayonda estetik did faqat subyektiv hodisa emas, balki hududiy madaniyat bilan belgilanadigan ijtimoiy-madaniy konstruksiya sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotda madaniy fenomenologiya yondashuvi metodologik asos sifatida qo‘llaniladi. Ushbu yondashuv hududiy musiqani tashqi ta’sir obyekti sifatida emas, balki shaxs tomonidan mazmunli anglanadigan va ichki madaniy ehtiyojga aylanuvchi tajriba sifatida talqin qilish imkonini beradi. Fenomenologik yondashuv shaxs idroki, hissiy tajribasi va madaniy ongini tahlil markaziga qo‘yadi. Shu metodologik asosda hududiy qo‘shiqchilik uslublari madaniy identitetni shakllantiruvchi muhim omil sifatida qaraladi. Hududiy musiqa orqali shaxs o‘zini muayyan madaniy makon va an’ana bilan bog‘laydi, bu esa madaniy identifikatsiya jarayonining barqarorlashuviga xizmat qiladi. Natijada hududiy uslublar shaxs madaniy ehtiyojlarini belgilovchi ijtimoiy-madaniy mexanizm sifatida nazariy jihatdan asoslanadi.

O‘zbek an’anaviy qo‘shiqchiligida hududiy maktablarning tarixiy shakllanishi

O‘zbek an’anaviy qo‘shiqchiligida hududiy maktablarning shakllanishi uzoq tarixiy jarayon bo‘lib, u muayyan hududlarning ijtimoiy-madaniy muhiti, tarixiy tajribasi va madaniy an’analari bilan bevosita bog‘liqdir. Har bir hududiy maktab o‘ziga xos madaniy makon doirasida vujudga kelib, shaxs madaniy ehtiyojlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynagan madaniy tajribani ifodalaydi. Farg‘ona–Toshkent qo‘shiqchilik maktabi aholi zich joylashgan, ijtimoiy hayot faol bo‘lgan hududlarda shakllanib, madaniy muloqot va estetik idrokning rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Ushbu maktabda shakllangan qo‘shiqchilik an’analari shaxs estetik didining nozikligi va hissiy idrokning ustuvorligi bilan bog‘liq madaniy ehtiyojlarni qondirishga yo‘naltirilgan. Hududning ochiq ijtimoiy muhiti qo‘shiqchilikning ommaviy va kommunikativ funksiyalarini kuchaytirgan.

Buxoro–Samarqand qo‘shiqchilik maktabining shakllanishi esa tarixiy shahar madaniyati, diniy-ma’rifiy muhit va intellektual an’analar bilan chambarchas bog‘liqdir. Bu hududda qo‘shiqchilik madaniy merosni saqlash, ma’naviy qadriyatlarni uzatish va mushohadaviy madaniy ehtiyojlarni qondirish vositasi sifatida rivojlangan. Natijada ushbu maktab shaxs madaniy ehtiyojlarining falsafiy va ma’naviy jihatlarini mustahkamlashga xizmat qilgan. Xorazm qo‘shiqchilik maktabi esa o‘zining tarixiy yopiqligi, marosimiylik va jamoaviy madaniyat bilan bog‘liq xususiyatlari asosida shakllangan. Bu hududda qo‘shiqchilik jamoaviy idrok, dramatik ifoda va ijtimoiy birlikni mustahkamlovchi madaniy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Xorazm maktabi shaxs madaniy ehtiyojlarining ijtimoiy va kommunikativ komponentlarini kuchaytirishga xizmat qilgan.

Umuman olganda, hududiy qo‘shiqchilik maktablarining tarixiy shakllanishi ularning musiqiy farqlari bilan emas, balki har bir hududning ijtimoiy-madaniy muhiti va shaxs madaniy ehtiyojlarini belgilashdagi funksional roli bilan izohlanadi. Bunda mustaqillik davrida o‘zbek musiqa madaniyatining rivojlanishi hududiy ijrochilik maktablarining tarixiy meros

sifatida qayta talqin qilinishi bilan tavsiflanadi. [4.344] Ushbu yondashuv hududiy uslublarni madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan talqin qilish uchun zarur nazariy asos yaratadi.

Hududiy uslublar va madaniy identitet

Madaniyatshunoslikda madaniy identitet shaxsning o‘zini muayyan madaniy makon, an’ana va qadriyatlar tizimi bilan bog‘lash jarayoni sifatida talqin etiladi. Ushbu jarayonda hududiy qo‘shiqchilik uslublari mahalliy madaniy ongning shakllanishi va barqarorlashuvida muhim ijtimoiy-madaniy omil sifatida namoyon bo‘ladi. Hududiy musiqa an’analari shaxs tomonidan idrok etilib, madaniy tajriba sifatida ichkilashtiriladi va natijada hududga xos madaniy o‘zlik hissini yuzaga keltiradi. Hududiy qo‘shiqchilik uslublari mahalliy madaniy ongni shakllantirishda ramziy tizim vazifasini bajaradi. Musiqiy ohang, ijro an’analari va badiiy ifoda shakllari muayyan hududga xos madaniy ma’nolarni mujassamlashtirib, shaxs ongida “biz” tushunchasining vujudga kelishiga xizmat qiladi. Bu holat hududiy madaniyatni nafaqat tashqi belgilar majmui, balki shaxs tomonidan anglanadigan va qadrlanadigan madaniy makon sifatida idrok etilishiga olib keladi.

Shaxsning hududiy identifikatsiyasida musiqa muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Milliy qadriyatlar va madaniy identitetning shakllanishi ijtimoiy-madaniy muhit bilan belgilanadi hamda shaxs ongida tarixiy davomiylik hissini mustahkamlaydi. [5.56] Hududiy qo‘shiqchilik orqali shaxs o‘zini muayyan madaniy an’ana bilan bog‘lab, madaniy xotira va tarixiy davomiylikni his etadi. Ushbu jarayon madaniy identitetning barqaror shakllanishiga xizmat qilib, shaxs madaniy ehtiyojlarining identifikatsion komponentini faollashtiradi. Qo‘shiqchilik uslubi ramziy identifikator sifatida shaxs va jamiyat o‘rtasidagi madaniy aloqani mustahkamlaydi. Hududiy musiqa an’analari orqali uzatiladigan ramzlar, ma’nolar va qadriyatlar shaxsning madaniy ongida muayyan hududga mansublik hissini shakllantiradi. Natijada hududiy qo‘shiqchilik uslublari madaniy identitetni shakllantiruvchi ijtimoiy-madaniy mexanizm sifatida namoyon bo‘lib, shaxs madaniy ehtiyojlarining tarkibiy tizimida muhim o‘rin egallaydi.

Shaxs estetik didi va madaniy ehtiyojlarining hududiy omillar bilan bog‘liqligi

Shaxs estetik didi va madaniy ehtiyojlarining shakllanishi hududiy madaniyat bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ushbu jarayonda an’anaviy qo‘shiqchilik uslublari muhim ijtimoiy-madaniy omil sifatida namoyon bo‘ladi. Mustaqillik davrida o‘zbek musiqa madaniyatining rivojlanishi hududiy ijrochilik maktablarining tarixiy meros sifatida qayta talqin qilinishi bilan tavsiflanadi. [6.344] Hududiy qo‘shiqchilik maktablari shaxs tomonidan idrok etiladigan estetik tajribani shakllantiradi hamda madaniy ehtiyojlarning muayyan yo‘nalishda rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Bu jarayon madaniyatshunoslikda estetik did va madaniy ehtiyojlarning hududiy madaniyat orqali vositalanishi sifatida talqin etiladi. Farg‘ona qo‘shiqchilik maktabi lirizm va estetik noziklik bilan tavsiflanib, shaxs estetik didining hissiy-idrokiy jihatlarini faollashtiradi. Ushbu hududiy uslubda shakllangan musiqiy ifoda shaxsda estetik sezgirlikni kuchaytirib, san’atni individual hissiy tajriba sifatida anglashga yo‘naltiradi. Natijada Farg‘ona maktabi estetik ehtiyojlarning chuqurlashuvi va individual idrokning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Buxoro qo‘shiqchilik maktabi esa falsafiylik va ma’naviy mushohada bilan bog‘liq madaniy tajribani ifodalaydi. Ushbu hududiy uslub shaxs madaniy ehtiyojlarining ma’naviy va refleksiv komponentlarini kuchaytirib, san’atni ichki ma’no izlash jarayoni bilan bog‘laydi. Buxoro maktabi shaxs estetik didini mushohadaviy idrok bilan uyg‘unlashtirib, ma’naviy ehtiyojlarning barqaror shakllanishiga zamin yaratadi. Xorazm qo‘shiqchilik maktabi dramatizm va jamoaviy idrok bilan ajralib turadi. Bu hududiy uslubda san’at shaxs tomonidan yakka estetik tajriba emas, balki jamoaviy madaniy hodisa sifatida idrok etiladi. Xorazm maktabi kommunikativ va ijtimoiy-madaniy ehtiyojlarni kuchaytirib, shaxsni jamoaviy madaniy tajribaga faol jalb etadi. Shu tariqa, har bir hududiy qo‘shiqchilik uslubi shaxs madaniy ehtiyojlarining muayyan komponentlarini estetik, identifikatsion va kommunikativ ehtiyojlarni turlicha faollashtiradi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari hududiy qo‘shiqchilik uslublarini shaxs madaniy ehtiyojlarini belgilovchi muhim ijtimoiy-madaniy omil sifatida umumlashtirish imkonini beradi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, hududiy uslublar shaxs estetik didi, madaniy identifikatsiyasi va kommunikativ faolligini turli yo‘nalishlarda faollashtirib, madaniy ehtiyojlarning mazmuniy tarkibini belgilaydi. Bu holat hududiy qo‘shiqchilikni faqat badiiy-estetik hodisa sifatida emas, balki shaxs madaniy ongini shakllantiruvchi funksional mexanizm sifatida talqin qilish zaruratini yuzaga chiqaradi. Mavjud ilmiy yondashuvlar bilan taqqoslash shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab tadqiqotlarda hududiy qo‘shiqchilik

maktablari asosan musiqashunoslik yoki folklorshunoslik doirasida ko‘rib chiqiladi. Bunday yondashuvlarda hududiy uslublarning shaxs madaniy ehtiyojlariga ta’siri ikkilamchi masala sifatida qolib ketadi. Mazkur maqolada esa madaniyatshunoslik va madaniy fenomenologiya yondashuvlari asosida hududiy qo‘shiqchilik shaxs tajribasida mazmunli idrok etiladigan ijtimoiy-madaniy jarayon sifatida tahlil qilinadi. Fenomenologik yondashuv hududiy musiqaning shaxs tomonidan passiv qabul qilinmay, balki madaniy ehtiyojga aylanuvchi ichki tajriba sifatida shakllanishini tushuntirish imkonini beradi. Bu yondashuv madaniy ehtiyojlarning statik emas, balki hududiy madaniyat bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanadigan dinamik jarayon ekanligini asoslaydi. Mualliflik ilmiy pozitsiyamiz shundan iboratki, hududiy qo‘shiqchilik uslublarini idealizatsiya qilmasdan, ularning shaxs madaniy ehtiyojlarini belgilashdagi real funksional imkoniyatlarini madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilishdan iborat. Ushbu yondashuv hududiy madaniyat, estetik did va madaniy ehtiyojlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni konseptual darajada tushuntirishga hamda mavjud ilmiy qarashlarni kengaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari o‘zbek an’anaviy qo‘shiqchiligida shakllangan hududiy uslublarning shaxs madaniy ehtiyojlarini belgilashdagi ahamiyatini madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan asoslash imkonini berdi. Olingan xulosalar quyidagilardan iborat:

1. Hududiy qo‘shiqchilik uslublari shaxs madaniy ehtiyojlarining shakllanishida muhim ijtimoiy-madaniy omil bo‘lib, estetik did, madaniy identitet va kommunikativ faollik bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

2. Farg‘ona, Buxoro va Xorazm qo‘shiqchilik maktablari shaxs madaniy ehtiyojlarining turli komponentlarini faollashtirib, ularning hududiy madaniyat bilan belgilanishini ko‘rsatadi.

3. Hududiy uslublar shaxs tomonidan idrok etiladigan estetik tajriba orqali madaniy ehtiyojlarni yo‘naltiruvchi mexanizm sifatida faoliyat ko‘rsatadi.

4. Madaniy fenomenologiya yondashuvi hududiy musiqaning shaxs ongida mazmunli tajribaga aylanish jarayonini tushuntirish imkonini beradi.

5. Hududiy qo‘shiqchilik uslublari madaniy identitetni shakllantirishda ramziy identifikator vazifasini bajaradi hamda shaxsning muayyan madaniy makonga mansublik hissini mustahkamlaydi.

6. Hududiy qo‘shiqchilikni idealizatsiya qilmasdan, uning shaxs madaniy ehtiyojlarini belgilashdagi funksional imkoniyatlarini tahlil qilish madaniyatshunoslik tadqiqotlari uchun metodologik ahamiyatga ega.

Tadqiqot davomida hududiy qo‘shiqchilik uslublarining musiqiy hodisa doirasidan chiqib, shaxs madaniy ehtiyojlarini belgilovchi ijtimoiy-madaniy mexanizm sifatida konseptual talqin etilganida namoyon bo‘ladi. Kelgusidagi tadqiqotlar doirasida hududiy qo‘shiqchilik uslublarining turli ijtimoiy guruhlar madaniy ehtiyojlariga ta’siri hamda zamonaviy madaniy jarayonlar sharoitida ularning transformatsiyasini empirik materiallar asosida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Irzayev B. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda musiqa madaniyatining rivojlanishi. – Toshkent.: Yangi asr avlodi, 2015. – 344 b.

2. Jahon falsafa lug‘ati. – Toshkent.:O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, birinchi kitob, 2016. – 804 b.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 23-iyundagi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida O‘zbekistondagi Islom svilizatsiyasi markazini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi Qarori.

4. Buxarin N. Izbranniye proizvedeniY. ‗ M., Politizdat, 1988.S.499.12. Adabiyot va san’at, madaniyatni rivojlantirish xalqimiz ma'naviy plamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. –“Xalq so‘zi”, 2017 yil 4 avgust

5. Mavrulov A., Mavrulova M. Madaniyat nazariyasi. – T.: 2022. – 359 b.

6. Mavrulova M. Milliy qadriyatlar va ijtimoiy taraqqiyot. – Toshkent.: Zarvaraq nashriyoti, 2022. – 56 b.

СИСТЕМА К.С.СТАНИСЛАВСКОГО КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА РЕАЛИСТИЧЕСКОГО АКТЁРСКОГО МАСТЕРСТВА

Лиза Уразмбетова Тасполатовна – *профессор*
Заведующая кафедрой «Искусство режиссуры»
Iizaxanum@mail.ru
Нукусского филиала государственного института искусств и культуры Узбекистана

К.С.СТАНИСЛАВСКИЙ СИСТЕМАСЫ РЕАЛИСТИК АКТЁРЛЫҚ ШЕБЕРЛИКТИҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ ТИЙКАРЫ СЫПАТЫНДА

Лиза Уразмбетова Тасполатовна – *профессор*
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

K.S. STANISLAVSKY'S SYSTEM AS THE METHODOLOGICAL FOUNDATION OF REALISTIC ACTORAL MASTERSHIP

Liza Urazmbetova Taspolatovna – *Professor*
Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Ключевые слова: К.С.Станиславский, система, сценическое действие, сверхзадача, перевоплощение, психологический реализм, театральная педагогика.

Резюме. В данной статье рассматривается Система Станиславского, которая направлена на создание правдивого, психологически достоверного образа на сцене. Главная идея метода — актёр не должен изображать чувства, а должен переживать их искренне, находя внутренние мотивы поведения персонажа.

Таяныш сөзлер: К.С.Станиславский, система, сахналық ҳәрекет, жоқарғы мақсет, психологик реализм.

Резюме. Бул мақалада Станиславский системасы көрип шығылады, ол сахнада ҳақыйқый, психологиялық жақтан анық характерди жаратыўға қаратылған. Усылдың тийкарғы идеясы сонда, актёрлар сезимлерди уқсатып қойыўы емес, ал оларды шын кеўилден кешириў, өз қаҳарманларының ис-ҳәрекетлери арттындағы ишки мотивлерди анықлаў керек.

Key words: K.S.Stanislavski, system, stage action, super-objective, transformation, psychological realism, theatre pedagogy.

Summary. This article examines the Stanislavski System, which aims to create a truthful, psychologically accurate character on stage. The central idea of the method is that actors should not feign feelings, but rather experience them sincerely, discovering the inner motives behind their character's behavior.

Введение. Система К.С.Станиславского является одной из наиболее значимых теоретико-практических концепций в истории мирового театра. Она сформировала основы психологического подхода к актёрскому искусству и определила развитие реалистической школы сценического творчества.В основе системы лежит пр едставление о сценическом искусстве как об органическом процессе, подчинённом законам человеческой психофизической природы. Актёр рассматривается не как исполнитель внешних форм, а как носитель внутреннего действия, основанного на правде переживания и мотивации поведения.

Материалы и методы исследования

Методологическую основу исследования составляют теоретические положения системы К.С. Станиславского, включающие следующие структурные принципы:

1. **Принцип жизненной правды.** Сценическое поведение должно соответствовать объективным закономерностям реальной действительности и исключать искусственную условность исполнения.
2. **Принцип сверхзадачи.** Каждое сценическое произведение и каждое действие актёра подчиняются идейной цели, определяющей смысловую целостность художественного текста.
3. **Принцип действия.** Действие выступает основной единицей сценического существования, в рамках которого формируются эмоциональные состояния и психологическая мотивация поведения.
4. **Принцип органичности.** Актёрское поведение должно основываться на естественной психофизической природе

человека и исключать механическое воспроизведение сценических форм.

5. Принцип творческого перевоплощения.

Создание художественного образа осуществляется через включение актёра в предлагаемые обстоятельства и постепенное формирование внутреннего единства с ролью.

К структурным элементам сценического действия относятся: мышечная свобода, внимание, воображение, «если бы», предлагаемые обстоятельства, сценическая вера, логическая последовательность и сценическое взаимодействия.

Результаты исследования. В результате анализа установлено, что система К.С. Станиславского обеспечивает:

- формирование целостного психофизического аппарата актёра;
- развитие устойчивого сценического внимания и концентрации;
- устранение мышечных и психологических зажимов;
- активизацию творческого воображения;
- формирование навыков органического сценического поведения;
- достижение психологической достоверности художественного образа.

Таким образом, система обеспечивает переход от внешне-изобразительного принципа актёрской игры к внутренне-действенному механизму сценического существования.

Обсуждение. Система К.С. Станиславского представляет собой качественно новый этап в развитии театрального искусства, основанный на приоритете внутренней мотивации действия. Её центральным положением является утверждение о том, что эмоциональное состояние актёра не может быть задано напрямую, а возникает как результат правильно организованного действия в предлагаемых обстоятельствах. Данный подход обеспечивает формирование психологически достоверного сценического поведения и стал основой реалистической актёрской школы. Современная театральная практика подтверждает универсальность и методологическую значимость системы, её применение в профессиональном образовании актёров и режиссёров. Константин Сергеевич Станиславский (настоящая фамилия Алексеев) вошел в российскую историю как великий реформатор театра, актер, режиссер, руководитель театров, теоретик и педагог. Создатель знаменитой актерской системы, которая на протяжении 100 лет имеет огромную популярность в России и в мире. Как мы не можем представить себе здание без окон, море без воды, также невозможно представить театральное искусство без «системы Станиславского». Это фундамент, на котором зиждется искусство русского реалистического театра и, в целом мирового театра. Что же будем понимать под понятием «система». Система (от греч. Sysntema – целое, составленное из частей; соединение), множество элементов, находящихся в отношениях и связях друг с другом, метода и артистической техники. Система Станиславского – это практическое учение об органических, природных законах творчества.

Станиславский говорил: «То, чему мы учимся, принято называть «системой Станиславского». Это неправильно. Вся сила этого метода в том, что его никто не придумывал, никто не изобретал. Система принадлежит самой нашей органической природе- как духовной, так и физической. Законы искусства основаны на законах природы» Основные принципы системы Станиславского (принцип- от лат. principiu начало, основа – основное исходное положение какой-либо теории, учения, науки, мировоззрения):

1. Принцип жизненной правды. (Искусство должно быть правдиво и следовательно, понятно. Необходимо научиться отличать сценическую правду от лжи и подчинять требованию правды все творчество. На сцене не должно быть ничего приблизительного, нарочито условного, ложнотеатрального, каким бы это «условное» и «театральное» ни казалось эффективным и интересным. Однако, если на сцене не следует допускать ничего , что противоречило бы жизненной правде, это вовсе не означает, что на сцену можно тащить из жизни все, что только на глаза попадется.

2. Принцип идейной активности, нашедший свое выражение в учении о сверхзадаче. Все, что мы делаем в искусстве и , в частности, на сцене – мы делаем для чего-то, ради чего-то, а не просто так. Это то , что Станиславский называл сверхзадачей. Сверхзадача- это стремление режиссера к чему-то, в утверждении своей идеи в умы людей.

3. Принцип, утверждающий действие в качестве возбудителя сценических переживаний и основного выразительного средства в искусстве актера. На сцене нельзя

играть чувства, а надо действовать, не думая о чувствах. Тогда они будут рождаться сами по себе. Актер не должен ждать творческого вдохновения, а должен активно действовать, т.е. на сознательном уровне регулировать подсознательные процессы.

4. Принцип органичности творчества актера.

В искусстве актера не должно быть ничего искусственного, ничего механического, все должно подчиняться требованию органичности. Разбудить естественную человеческую природу актера для органического творчества в соответствии со сверхзадачей. Идти в работе над ролью «от себя», стать другим , оставаясь самим собой- « Я есмь»

5. Принцип творческого перевоплощения актера в образ.

Конечный этап творческого процесса в актерском искусстве – создание образа. «Где нет художественного образа, там нет и искусства». Актер должен стремиться не подгонять роль под себя, а перевоплощаться в образ внутренне и внешне. Но идти к образу актер должен от себя, ставя в начале себя в предлагаемые обстоятельства своего героя. Затем он все глубже и глубже погружается в предлагаемые обстоятельства, отбирать действия и т.д. Труды К.С.Станиславского составляют два больших раздела:

«Работа актера над собой» и «Работа актера и режиссера над ролью и спектаклем».

Цель раздела «Работа актера над собой»- развитие психофизического аппарата и подготовка его к творческому процессу. (Актер должен развивать как элементы внутренней психотехники, так и элементы внешней выразительности). Цель раздела «Работа актера и режиссера над ролью и спектаклем» -это постижение основных творческих этапов в работе над ролью и спектаклем. На сцене нужно действовать – внутренне и внешне». Таким образом, действие имеет две стороны: внутреннюю (психическую) и внешнюю (физическую). Психическая сторона действия определяется целью его. В нем заключена суть действия. Физическая же сторона складывается из тех или иных мускульных движений, при помощи которых осуществляется эта цель. Действие условно подразделяется: психологическое (требующее движение мысли),физическое (связанное с изменением окружающей материальной среды) и словесное (осуществляется при помощи слов).

Эти действия неотделимы друг от друга. действие актеру на сцене предлагается в качестве задачи. действенная задача включает в себя три момента: что я делаю (само действие). для чего, зачем я это делаю (мотивировка действия), как, каким образом делаю (приспособление). При этом заранее устанавливается только то, что актер должен сделать и зачем. Внешнюю сторону действия (приспособление) он должен найти сам в ходе выполнения задачи. Основные элементы сценического действия: мышечная свобода, внимание, фантазия, воображение, «если бы» и предлагаемые обстоятельства, сценическая вера, логика и последовательность, общение и т.д. Необходимым условием правильного сценического самочувствия актера является сценическая свобода. Зажим на сцене обычное явление для начинающих артистов. Поэтому Станиславский придавал большое внимание «освобождению мышц», включая этот элемент в раздел внутренней техники. Сценическая свобода имеет две стороны – физическую и психическую. Необходимо правильно распределять мускульную энергию. На каждое движение и на каждое положение тела затрачивать определенное количество энергии. Основное условие пластичности – это правильное распределение энергии по мышцам. Большим злом для творческого процесса являются телесные зажимы. Мускульное напряжение мешает внутренней работе и, соответственно, переживанию.

Чтобы устранить мышечный зажим, необходимо довести напряжение во всем теле до возможного предела, после чего сразу ослабить мышцы и, наконец, вернуться к нормальному физическому состоянию. Умение снимать мышечные зажимы должно доводиться актерами до автоматизма. Процесс освобождения мышц непосредственно связан с другим элементомсценического действия – вн иманием. В своей работе Станиславский приводит пример с одним из заезжих знаменитостей, на спектакле которого он почувствовал в нем «знакомое сценическое самочувствие: освобождение мышц в связи с большой общей сосредоточенностью». Станиславский ощущал, что все внимание артиста «по ту, а не по эту сторону рампы, что он занят тем, что происходит на сцене, а не в зрительном зале». У неопытного актера внимание на сцене тяготеет к трем объектам: - 1)зритель, 2) сам актер, 3) партнер (но не как образ, а только как актер)». **Актер должен уметь** переключать свое внимание с одного

объекта на другой по непрерывной линии, а также владеть не только внешним, но и внутренним вниманием (уметь сосредотачиваться на своих мыслях, чувствах, переживаниях и направлять их в нужном направлении). С вниманием актера тесно связана деятельность его фантазии и воображения. Фантазия и воображение создают для артиста «правдивую и правдоподобную жизнь на сцене». При помощи фантазии любой неинтересный для себя объект актер может превратить в интересный и даже необходимый. «Если бы» помогает актеру расшевелить фантазию и воображение и относиться ко всему происходящему с чувством правды и верой. Но это магическое слово может помочь только в том случае, если актер верно оценит предлагаемые обстоятельства, т.е. постоянно будет задавать себе вопрос: что, где, когда, зачем, почему и т.д. Станиславский говорил, предлагаемые обстоятельства – это «фабула пьесы, ее факты, события, эпоха, время и место действия, условия жизни, наше актерское и режиссерское понимание пьесы, Добавления к ней от себя, мизансцены, постановка, декорации и костюмы художника, бутафория, освещение, шумы и звуки, и прочее, что предлагается актерам принять во внимание при их творчестве».«Если бы» помогает актеру расшевелить фантазию и воображение и относиться ко всему происходящему с чувством правды и верой. Но это магическое слово может помочь только в том случае, если актер верно оценит предлагаемые обстоятельства, т.е. постоянно будет задавать себе вопрос: что, где, когда, зачем, почему и т.д. Для актера одним из важных элементов является чувство правды и вера. А веру в подлинность и в правду возбуждает логичное и последовательное действие. Логика и последовательность живых действий помогает укрепить правду того, что артист выполняет на сцене. Они помогают также создать и веру артиста в то, что делается на подмостка. В свою очередь вера возбуждает само переживание. Свои действия в жизни мы совершаем логично и последовательно. Также должно быть и на сцене. Логика и последовательность должны проявляться во всем: мыслях, действиях, задачах, стремлениях и т.д. Но если в жизни все это происходит подсознательно, то на сцене чаще происходит иначе. Это связано с тем, что сценические действия не нужны нашей человеческой природе, мы делаем только вид, что они необходимы. Станиславский говорил: «Трудно делать то, к чему нет потребности. В таких случаях действуешь не по существу, а «вообще», новы знаете, что на сцене то приводит к театральной условности, т.е. ко лжи». А для того, чтобы быть на сцене последовательным и правдивым, нужно быть достаточно наблюдательным и внимательным к мелочам жизни. Логичное и последовательное действие возбуждает веру в подлинность и правду того, что делаешь на сцене. Правда и вера затягивают в работу все другие элементы» (К.С. Станиславский) Станиславский считал живое органическое общение важнейшей отличительной чертой искусства переживания. Он видел в общении – органический процесс, требующий «участия всего внутреннего и внешнего творческого аппарата артиста» (К.С.Станиславский)

Заключение. Система К.С. Станиславского является фундаментальной теоретико-методологической основой реалистического актёрского искусства. Её принципы обеспечивают формирование органического сценического поведения и создание психологически достоверного художественного образа. Устойчивое использование системы в мировой театральной педагогике подтверждает её научную и практическую значимость.

Список литературы

1. Станиславский К.С. Работа актёра над собой. Ч. 1. — М.: Искусство, 1989.
2. Станиславский К.С. Работа актёра над собой. Ч. 2. — М.: Искусство, 1990.
3. Станиславский К.С. Работа актёра над ролью. — М.: Искусство, 1988.
4. Захава Б.Е. Мастерство актёра и режиссёра. — М.: АСТ, 2005.
5. Кристи Г.В. Воспитание актёра школы Станиславского. — М.: Искусство, 1968.
6. Алперс Б.В. Театр Станиславского. — М.: Искусство, 1961.
7. Немирович-Данченко В.И. Из прошлого. — М.: Искусство, 1989.
8. Stanislavski K. An Actor Prepares. — New York: Theatre Arts Books, 1936.
9. Carnicke S.M. Stanislavsky in Focus. — Routledge, 2009.
10. Moore S. The Stanislavski System. — Penguin Books, 1984.

МУСИҚАЛИ ТЕАТР САНЪАТИДА ТРАНСФОРМАЦИЯ: ҚАДРИЯТ ВА ЗАМОН

Ярбеков Эрназар Холмирзаевич – *профессор в.в.б*
yarbekovernazar@mail.com
ЎзДСМИ "Мусиқали театр санъати"кафедраси

МУЗЫКАЛЬНЫЙ ТЕАТР: ЦЕННОСТЬ И ВРЕМЯ

Э.Х.Ярбеков *– и.о.профессора*
Кафедры «Искусства музыкального театра»
Государственного института искусств и культуры

MUSICAL THEATER: VALUE AND TIME

E.Kh.Yarbekov *– acting professor of the department of "Arts of Musical Theatre"*
State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan.

Таянч сўзлар: актёрлик санъати, ҳатти-ҳаракат, масхарабозлар, режиссёр, кечинма санъат, тақлид, роль, ижро, томошабин, пластика.

Резюме. Бугунги кунда театр санъатининг барча турлари қатори, мусиқали театр санъати олдида ҳам бўлажак актёрларни ўқитишни янги босқичга олиб чиқиш масаласи кўндаланг турибди. Бу масалада фикр алмашиш, ўтмиш қадриятларини унутмаган ҳолда, мутахассис тайёрлашга илмий- амалий ёндашувларни излаш, бу йўлда хориж тажрибасини ҳам қўллаш муҳим аҳамиятга эга. Мақолада шу ҳақда фикр юритилади.

Ключевые слава: актёрское искусство, действие, режиссёр, переживание, подражание, роль, испольнение, зритель, пластика.

Резюме. В настоящее время, наряду со всеми видами театрального искусства, вопрос о том, как вывести обучение будущих актеров в области музыкального театра на новый уровень, стоит на повестке дня. В этом вопросе важно обмениваться мнениями, не забывая о ценностях прошлого, искать научно-практические подходы к подготовке специалистов и использовать зарубежный опыт. В статье рассматриваются эти аспекты.

Key words: acting, action, director, experience, imitation, role, performance, spectator, plastic.

Summary. Currently, along with all types of theatrical art, the question of how to bring the training of future actors in the field of musical theater to a new level is on the agenda. In this regard, it is important to exchange opinions, not forgetting the values of the past, to seek scientific and practical approaches to training specialists and to use foreign experience. The article discusses these aspects.

Бугунги кунда давлат ва жамият қурилишида, турмушимизнинг барча жабҳаларида чуқур ўзгаришлар, сифат жиҳатидан янги, тўлақонли қайта шаклланишлар жараёни кечаётган бир даврда ўзининг анъанавий тарихига эга бўлган ўзбек мусиқали театрида ҳам ана шундай трансформация жараёнларини амалга ошириш вақти келди, деб ўйлаймиз. Чунки, ўз даврида ўзбек мусиқали театрининг пойдевори саналмиш анъанавий томоша театри, халқ ва мақом мусиқаси, достон ижрочилиги - бахшичилик санъати, хофизлик, созандалик ва рақс санъати ҳам жуда қадим замонлардан тадрижий ривожланиб, трансформация жараёнларини ўз бошидан ўтказиб келган. Юртимизга Европача театр усули кириб келгач, ўзбек театр санъатида дунёнинг ҳеч бир ерида учрамайдиган мусиқали театр санъати пайдо бўлди ва у халқимиз орасида энг севимли санъат турларидан бирига айланди. Бу жараёнга озарбайжондан кириб келган мусиқали драма ва комедия жанри ҳам маълум даражада туртки берди. Шу тариқа биринчи ўзбек мусиқали драмаси намуналари бўлмиш "Ҳалима", "Тоҳир ва Зуҳра", "Лайли ва Мажнун", "Фарҳод ва Ширин", "Нурхон" сингари қатор мумтоз саҳна асарлари пайдо бўлди. Ана шу - ўз қадриятларига эга бўлган мусиқали театрни ривожлантириш, унинг трансформация жараёнини йўқотишларсиз амалга ошириш ва замон билан ҳамнафас ижодий жамоани шакллантириш учун нима қилиш керак, деган савол туғилиши табиий. Бу саволга жавобни театр мактабида ўқитишдан, бўлажак актёрларни нафақат амалий, шунинг баробарида, назарий жиҳатдан пухта тайёрлаш жараёнидан излашимиз керак. Афсуски, биз бунга кўп ҳолларда эътиборсиз бўламиз. Ваҳоланки, уй қурмоқчи бўлган уста ҳам маълум бир вазифаларни режа қилиб олади. Қачон,

қандай ишни бажариши, қай усул билан амалга ошириши кераклиги борасида фикрий иш олиб боради. Яъни, қурилишнинг назарий асосларни ўзига сингдириб, фикрида аниқ режа шакллангач, уни амалда қўллай бошлайди. Актёрлик мактабига ўқитишда ҳам шу каби жараён зарур. Ижодкор ўзи бажараётган ишни – рол ўйнашни *назарий* жиҳатдан пухта билган ҳолда амалга ошириши зарур. Чунки назарий билим актёрга ҳеч қачон зарар қилмайди. Аксинча, уни фикрлашга, мулоҳаза қилишга ўргатади. Яна бошқа бир жиҳати борки, у ҳам бўлса - интеллект масаласи. Талаба – актёрнинг дунёқараши кенгаяди. Унинг мустақил ишлай олиш қобилияти ўсади. Саҳнавий ва экран жозибаси пайдо бўлади. Бугунги кунда “”мусиқали театр актёрлиги йўналишини тамомлаган кўплаб ёшлар иқтидорли-ю, негадир бадиий фильмларга таклиф этилишмайди”, деган қарашлар мавжуд. Нега Раззоқ Ҳамроев, Лутфихоним Саримсоқова, Ҳамза Умаров, Бахтиёр Ихтиёров сингари мусиқали театр дарғаларининг давомчилари йўқ?.. Чунки улар том маънода билимли бўлишган. Улар драматик театр актёрларидан ортда қолишмаган. Чунки драматик театр актёрлари касбнинг назарий жиҳатларига, кўп китоб ўқишга эътиборли бўлишади. Буни тан олиш керак. Юқорида номлари қайд этилган мусиқали театр дарғаларида ҳам ана шу хислатлар мавжуд бўлган. Шунинг учун ҳам улар театр санъати билан бирга кино санъатида ҳам салмоқли ўринга эга бўлишган. Бир мисол: Ҳамза Умаровнинг кино ва дубляж санъатидаги ўлмас ишларидан ташқари, Учқун Назаровнинг “Ойна” пьесаси асосида суръатга олинган телеспектаклда бош ролни моҳирона ижро этгани, унинг партнёрлари драматик театрнинг дарғалари бўлишига қарамай, Ҳамза Умаров ўзининг ўқимишли, билимли актёр эканлигини, партнёрларидан устун бўлса – устун-ку, кам эмаслигини амалда исботлаган. Раззоқ Ҳамроев, Бахтиёр Ихтиёров ва мусиқали театрнинг бошқа кўплаб актёрлари ҳақида ҳам шу фикрни айтишимиз мумкин. Нега бугун уларнинг издошлари йўқ ҳисоб. Аччиқ бўлса ҳам, ҳақиқатни тан олишимиз керак. Айбни, айб эмас, сабабни ўзимиздан қидиришимиз керак. Демак, биз бугунги мусиқали театр актёрларини “ярим тайёр маҳсулот” шаклида ўқитаяпмиз. Бу аянчли ҳол. Шунинг учун ҳам талабаларимиз элементлар, мактаб асослари, асар таҳлили ҳақида, ҳатто, ўз фикрларини билдиришга ҳам нўноқлик қилишади. Шунинг учун ҳам бугунги мусиқали театр актёрлари саҳнада фикрламайди, тайёр сўзни айтиб беришади холос. Бундай “ярим тайёр актёрлар” билан ишлаш, спектакллар саҳналаштириш режиссёрлар учун қизиқарсиз.

Агар жаҳон театр санъати тарихига назар ташласак, актёрлик санъатининг *назарияси* ҳақидаги илк қарашлар Шекспир даврига тўғри келиши мумкин. Европа театрлари, айниқса, рус театри намояндалари томонидан театр санъати, актёрлик маҳоратига ўқитиш методикасининг назарий асослари тинимсиз изланишлар туфайли янгиланиб, ривожланиб бормоқда.

Энди анъанавий ўзбек театри актёрлиги тушунчасига мурожаат қиладиган бўлсак, “...унинг тарихи халқ турмуш тарзи ва маданий ҳаётида томоша ва тақлид қилишга оид унсурлардан тортиб, асрлар давомида шаклланиб, яшаб келган масхарабоз, қизиқчилар ва қўғирчоқбозлик санъати билан боғлиқ”. [1]

Хўш, биз салкам ўша даражада қолиб кетмаяпмизми? Тўғри, қадриятлар керак. Лекин уни ривожлантириш, замон талабига жавоб берадиган ҳолатга олиб чиқишимиз лозим эмасми?! Бунинг учун нима қилишимиз керак? Бунинг илдизи, юқорида айтганимиздек, театр санъатига ўқитишнинг бошланғич жараёнларидан талабаларни нафақат амалий, балки назарий жиҳатдан ҳам қуроллантиришга эътибор қаратишдадир. Чунки йигирманчи аср бошларидан бизга кириб келган европача театр туфайли, актёр ва режиссёрларни ўқитишда рус театр мактаби, “кечинма санъат” га асос бўлувчи Станиславский системаси танланди. Рус театри мактаби эса бир жойда тўхтаб қолмади. Вақт ўтиб ана шу системани янада мукаммал қилиш борасида унинг давомчилари томонидан изланишлар олиб борилди ва “Товстоногов системаси” деган тушунча ва методология пайдо бўлди. Станиславский ҳам, Товстоногов ҳам талабаларга амалий ишни назарий жиҳатлари билан қўшиб, параллел тушунтиришни тавсия қилганлар. Лекин Станиславскийнинг назарияни тушунтириши бирмунча узун ва мураккаброқ бўлса, Товстоногов қисқа, аниқ ва исбот талаб қилмайдиган шаклни таклиф этди.

Ҳозирги кунда томошабинни ўзига тортадиган, драматургия, режиссура нуқтаи - назаридан бадиий юксак спектакллар афсуски кам. Фақатгина маиший мавзулардаги, асосан касса мақсадларини кўзлаган, асарлар кўзга ташланмоқда. Театр, Беҳбудий айтганидек, ибратхонага эмас, оддий томошахонага айланиб қолиш ҳолатлари мавжуд.

Мусиқали театр актёрини тарбиялашдаги муаммолардан яна бири – актёр танасининг пластикаси устида ишлаш. Агар мусиқали театр актёрини тайёрлаш жараёнида ана шундай тана эгилувчанлиги, актёр пластикасини шакллантириб берувчи фанлар бўлмиш рақс, саҳна ҳаракати ва пластика дарсларига талабаларнинг, нафақат талаба, балки ўқитувчиларнинг ҳам чуқурроқ ва жиддийроқ ёндашувлари таъминланса - бу ўзбек мусиқали театри келажаги учун фақат фойда келтиради. Ана шунда “Мақсадга эришиш учун кураш йўлида сўз етмаганда – хўрсиниш, хўрсиниш етмаганда - куй ва қўшиқ, куй ва қўшиқ ҳам етмаганда - қўллар беихтиёр ҳаракатга келиб, оёқлар рақсга туша бошлайди,” деган тушунчани ўзбек мусиқали театр санъатига, ариянинг туғилиши жараёнига бемалол тадбиқ этса бўлади. Чунки мусиқали спектаклларда балетмейстер томонидан ария ва дуэтлар, умуман барча мусиқий номерларнинг пластик ечими топилар экан, бунга фақат рақс сифатида қараш мумкин эмас. Мусиқий спектакллардаги рақслар персонажлар ички ҳолатининг пластик ифодаси даражасига етиши зарур. Ана шундагина томошабин мусиқали театр санъатида трансформация жараёнлари мевасини кўриши ва ҳар бир спектаклдан тўлиқ эстетик завқ олиши мумкин.

Адабиётлар рўйхати

1. Икромов Ҳ. “Давр ва Театр.” – “Мусиқали театр: ташаббус ва ижро.” “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” нашриёти. –Тошкент. 2009 йил.

2. Турсунов Т.Т.XX аср Ўзбек театри тарихи(Дарслик-монография). –Тошкент: ”ART PRESS” Co.Ltd. 2010.

3. Ustanov, R. J. (2025). DRAMATIK VA MUSIQALI ETYUD USTIDA ISHLASH USLUBI. Inter education & global study, (2), 153-162.

4. Qudratov, O. (2024). MUSIQALI TEATR GUL TOJI, ARSHINMOLCHI. Oriental Art and Culture, 5(5), 274-278.

5. Muhammadiyev, S. (2025). MUSIQA MADANIYATI VA UNING HAYOTIMIZDAGI O ‘RNI. Oriental Art and Culture, 6(1), 222-226.

OYÍN ATQARÍWSHÍLARDÍŃ SAXNADA JAYLASÍWÍ – XOREOGRAFIYALÍQ SÍZÍLMA

Yuldasheva Zuxra Salievna – *dotsent*
yu.zuxra@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

РАСПОЛОЖЕНИЕ ИСПОЛНИТЕЛЕЙ НА СЦЕНЕ-ХОРЕОГРАФИЧЕСКАЯ СХЕМА

Юлдашева Зухра Салиевна – *доцент*
Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

PLACEMENT OF PERFORMERS ON THE SCENE - CHOREOGRAPHIC SCHEME

Yuldasheva Zuxra Salievna – *Associate Professor*
Nukus Branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Tayanısh sózler: baletmeyster, xoreografiya, kompozisiya, oyın, saxna, improvizasiya, atqarıw, kórkem obraz.

Rezyume. Usı maqalada oyın saxnalastırıwdağı atqarıwshılardıń saxnada jayǵasıwı, oyın sızılmaları, atqarıwshılardıń kórinisleri hám xoreografiyalıq súwretleri haqqında maǵlıwmatlar berilgen. Baletmeyster tárepinen oyın sızılmalar yaki súwretlerdiń hár túrliligi tuwrısında maǵlıwmatlar aytıp ótilgen.

Ключевые слова: балетмейстер, хореография, композиция, игра, сцена, импровизация, исполнение, художественный образ.

Резюме. В данной статье представлена информация о расположении исполнителей на сцене, схемах игры, изображениях исполнителей и хореографических рисунках. Балетмейстер предоставил информацию о разнообразии танцевальных рисунков или картинок.

Key words: ballet master, choreography, composition, performance, stage, improvisation, performance, artistic image.

Summary. This article provides information on the placement of performers on stage, playing patterns, artist images, and choreographic drawings. The choreographer provided information on the variety of dance patterns or pictures.

Xalqımızdıń ruwxıy baylıǵınıń hám kórkem-ónerge bolǵan mehir-muxabbatınıń ele de artıwında, zárúrli áhmiyetke iye bolǵan oyın ónerin hár tárepleme rawajlandırıw, milliy hám jáhán oyın kórkem ónerиniń úlgilerinen keń paydalanıw, bul tarawda «Ustaz-shákirt» joybarlarına tiykarlanıp, oyın mekteplerin jaratıw, xalıqaralıq standartlarǵa muwapıq joqarı dárejeli qánigeler hám kadrlardı tayarlaw, ilimiy potencialdan nátiyjeli paydalanǵan halda ilim-pándi rawajlandırıw maqsetinde, Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevtıń 2020-jıl 4-fevraldaǵı "Oyın kórkem óneri tarawında joqarı maman kadrlardı tayarlaw sistemasın túp tiykarınan jetilistiriw hám ilimiy potencialdı ele de rawajlandırıw ilajları haqqında" ǵı PQ-4585-sanlı qararı qabıllandı. Usı qarar tiykarında Ózbekstanda oyın ónerin rawajlandırıw, milliy oyın ónerиniń eski hám zamanagóy atqarıwshılıq úlgileri "Altın fondı"n jaratıw oyın ansambllerиniń wazıypalarınan biri sıpatında belgilendi. Sonıń menen bul qararda «Ustaz-shákirt» dástúrlerine tiykarlanǵan oyın mekteplerin jaratıw, xalıqaralıq standartlarǵa muwapıq joqarı maman qánigelerdi tayarlaw, kadrlar tayarlaw procesinde taraw qánigelerin qamtıw arqalı ilim hám tálimniń óz-ara integraciyasın támiyinlew, ilimiy izertlewler nátiyjeleri boyınsha ruwxıy -bilimlendiriw hám ilimiy ádebiyatlardı tayarlaw, járiyalaw, student-jaslardı qollap-quwatlaw maqsetinde jergilikli hám xalıqaralıq grantlar tiykarında olardıń shet elde tálim alıwı, ilimiy-dóretiwshilik jumıslar alıp barıwın nátiyjeli jolǵa qoyıw, intalı jaslardı bul jóneliske keńnen tartıw, studentlerdiń ilimiy-izleniw baǵıtların en jaydırıw, mekemeler bazalarında hámde shet el mámleketlerdiń jetekshi shólkemlerinde sistemalı túrde qısqa hám uzaq múddetli ámeliyatlardı shólkemlestiriw sıyaqlı bir qatar wazıypalar belgilendi. Sol tiykarında taraw boyınsha bilim alıp atırǵan jaslarǵa hár tárepleme bilim beriw hám olardıń tájiriybelerin ele de arttırıw professor oqıtıwshılardıń aldına qoyǵan eń úlken wazıypalarınıń biri.

Kompoziciyalıq joba — bul muzıkalıq-xoreografiyalıq senariy bolıp, onda belgili bir xoreografiyalıq formanıń tolıq sheshimi hám onıń ámelge asıwı menen oyın mazmunınıń dramaturgiyalıq rawajlanıwı organikalıq birlikte qatnasadı. Kompoziciyalıq joba tómendegi maǵlıwmatlardı óz ishine aladı: waqıya bolıp ótken waqıt hám orın, oǵan sebep bolǵan jaǵday, zárúrligine qaray dekoraciyalardıń táriypi berilip, dramaturgiya nızamlarına muwapıq oyındaǵı

barlıq háreketler berilgen jaǵdaydıń sıpatlaması menen, syujet qaharmanlarınıń is-háreketlerine tiykarlanǵan halda bayanlanadı. Ekspoziciya, waqıyanıń baslanıwı, rawajlanıwı, kulminaciya, juwmaqlanıwı, sonday-aq, rejelestirilgen oyınnıń xoreografiyalıq forması xarakteri kórsetiledi. Máselen: xorovod, pereplyas jeke oyın túrleri hám t.b. Kompoziciyalıq jobada oyınshılardıń saxnada jaylasıwı, háreketleniw sxemaları hám sızılmaların beriw maqsetke muwapıq boladı. Waqıyanıń eń áhmiyetli kórinisleri epizodları ushın tayar sheshimler usınıs etiledi. Tema (nomerdiń ne haqqında ekeniligi) hám ideya (baletmeysterdiń bul nomer menen ne aytpaqshı ekenligi) másláhátlesiledi. Qaharmanlar waqıt penen keńislikten tıs abstraktlıq figuralar bolmastan, oyında ózine tiyisli dárejede, belgili bir dáwirdegi belgili bir millet wákiline tán bolıwı ushın, oyın járdeminde bayan etilgen. Waqıyalardıń isenimli bolıp kóriniwi ushın ómirden alınǵan materiallar jaqsılap izzertlenilip, soń saxnaǵa alıp shıǵılıwı kerek bolǵan. Ómirden alınǵan materiallardı tariyxıy hám etnografiyalıq materiallardı tereńlestirilip úyreniliwi zárúr. Bul óz náwbetinde xalıqtıń úrp-ádetleri, dástúrleri, óz-ara qarım-qatnaslar etikasın, milliy qádiraiyatların biliw imkaniyatın beredi. Waqıya bolıp atırǵan dáwirdegi xalıqawizeki ádebiyatı, súwretlew óneri, qosıqları, oyınlarınıń ádebiy mazmunı menen tanısıp shıǵıw zárúr. Sonday-aq kiyim-kenshek penen kúndelikli turmısında paydalanatuǵın buyımları da úlken áhmiyetke iye.

Oyındı jazıw sisteması. Xoreografiya óneri búgingi kúnde bársheni tolıq qanaatlandıra alatuǵın, minsiz oyındı jazıw sistemasına iye bolmaqta. Xoreografiya óneriniń belgili hám

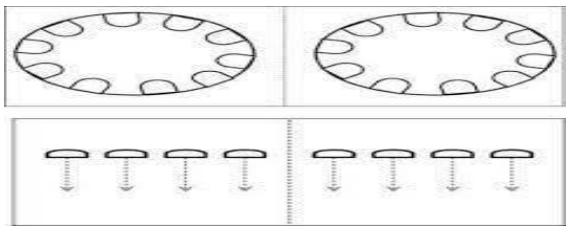

sheber dóretiwshileri tárepinen jaratılǵan ataqlı shıǵarmalardı qásterlep saqlaw hám bar jazıwlardı qásterlep abaylaw búgingi dáwirdiń baslı máselelerinin biri. Oyın sawatlı hám durıs jazılıwı kerek. Sebebi onıń keleshek áwladtın tárbiyasındaǵı tásir dárejesi anaǵurlım joqarı boladı. Hár bir oyın kompozisyada oyınnıń atı, avtorı, baletmeysteri, oyınnıń mazmunı, syujeti, xarakteri, milliy ózgeshelikleri, atqarılıw usılı, atqarıwshılardıń sanı hám muzıkalıq ólshemi haqqında maǵlıwmat beriledi. Saxnalastırılıp atırǵan barlıq oyınlardıń minsiz bolıwı ushın barlıq elementler bir-biri menen baylanıslı bolıwı maqsetke muwapıq boladı.Oyınlarda kóbinese qız hám jigitler tómendegi simvollar menen ańlatıladı: Barlıq háreketler tuwrı sızıq yamasa punktir (qısqa sızıqlar) menen, hárekettiń baǵdarlanıwı strelka (kórsetkish belgi) menen ańlatıladı. Sheńber boylap háreketleniw ushın, onıń saat strelkası boyınsha yamasa kerisinshe baǵdarlanǵanı kórsetiledi. Aylanıw orınlanatuǵın háreket spiral menen kórsetip belgilenedi. Kompoziciyalıq súwretler tamashagóy kóz-qarasınan kelip shıǵıp orınlanadı. Figuranıń ataması yamasa tártip nomeri, onıń atqarılıwın ishine qamtıytuǵın taktlar sanı keltiriledi. Figura tolıǵı menen taktlar boyınsha súwretlenedi. Oyın kompoziciyasınıń tórtinshi faktorı bul oyın sızılması bolıp tabıladı. Oyın sızılmasınıń bír qansha túrleri bolıp, olar ápiwayı, quramalı, simmetrik, assimmetrik, bir planlıq hám kóp planlıq, ideologik, statikalıq hám dinamikalıq túrlerge bólinedi. Biraq oyın shıǵarması jetilisken hám tamashagóy tárepinen jıllı kútip alınıwı, baletmeyster óz ideyasın tolıq jetkize alıwında kórinedi. Bunda tek ǵana oyın sızılmasınıń ózi kemlik etedi. Sol sebepli dóretpe tolıq ańlatpa etiliwinde oyın sızılmasına xoreografikalıq til bekkem baylanısadı. Oyın sızılması hám xoreografiyalıq tildi bir-birinen ayırıp bolmaydı. Bul eki faktor bir-birin tolıqtırıp, jetik hám jetilisken dóretpe jaratıwda tiykarǵı roldi atqaradı.

Oyın sızılmasınıń túrleri:

1. Kespe sızılmasına - vertikal hám gorizontal sızıqlar kiritiledi.

2. Sheńberler sızılmasına -yarım sheńberler, segizlik, sebetshe sızılmaları.

3. Geometriyalıq sızılmasına - tórtmúyesh, úshmúyesh, qıyıq, ellips sızılmalar.

4. Ornamental sızılmaǵa – jılan izi, zigzag, naǵıslı sızılmalar kirgizledi.

Xojalıq buyımlar menen de oyın sızılmaların ańlatıw múmkin. Bularǵa sharf, lenta, oramallar, gúller, sham, tayaq, keseler hám soǵan uqsas túrli buyımlar járdeminde de oyın sızılmasın shólkemlestiriw múmkin. Ayaq oyın «súwreti»niń túrlishe dúziliwi hám qayta dúziliwi tamashagóylerge belgili bir psixologiyalıq tásir ótkeredi:

1) gorizontal — tınısh, háreketsiz xarakterde;

2) vertikal — kóterińki xarakterde;

3) diagonal — qozdırıwshı, dinamikalıq xarakterde. Oyın súwreti xoreografiyalıq shıǵarmanıń tiykarǵı ideyasına, qaharmanlardıń, olardıń is-háreketlerinde kórinis beretuǵın emocionallıq awhalına baylanıslı boladı.

I. V. Smirnov óziniń «Baletmeyster óneri» atlı miynetinde oyınnıń sheńber túrindegi dúzilisi

menen bir qatarda bir sızıq bolıp dúzilgen túrdegi «súwreti» de payda bolıwı, diyxanshılıq rawajlanıwı menen dep boljaydı. Bul belgili bir dárejede onda atız jumıslarına qatnaslı miynet processi sáwleleniwi menen baylanıslı oyın syujeti boladı. Ásirler dawamında xoreografiya quramalasıp, oyın «súwreti» de reń-bereń bola basladı. Oyın «súwreti» járdeminde oyınshılardıń háreketleri shólkemlestiriledi, sistemalastırıladı, xoreografiyalıq teksttiń saxnada ayqın ashıp kórsetiliwi támiyinlenedi.

Kontrastlılıq — xoreografiyadaǵı aktiv kórkem súwretlew qurallarınıń biri. Máselen, ápiwayı «súwret», eger onıń aldında quramalı «súwret» bolǵan bolsa ashıq-jarqın, tásirli túste boladı. Noverr bılay dep jazǵan edi: «Geometriyanı azmaz da bolsa biliw bul jerde biraz payda keltiriwi múmkin: geometriya oyın menen baylanıslı figuralar, olardıń kombinaciyası tártibine anıqlıq kirgizedi, formalarǵa da anıqlıq beredi hám figuradan figuraǵa ótiwdi qısqartqan halda oyınnıń tabıslı atqarılıwına kómeklesedi». J.J.Noverr ańshılar qatnasıwındaǵı saxna kórinisin mısal etip keltiredi: birinshi qatarda boyı uzınlar, artqı qatarda kelteler dizilip, bul gorizont sızıǵın esletedi. Simmetriya — aynada sáwleleniw, assimmetriya — qarama-qarsılıq. Bul principler tábiyatta orın alǵan bolıp, olar qabıl etiwdiń nızamlılıǵı esapqa alınıwı tiykarında qáliplesken. Simmetriya, teń salmaqlılıq geometriyalıq figuralardıń keńislikte birdey waqıt aralıǵınan keyin tákirarlanıwı esabınan júzege keledi.

Insan ómirinde onı quwandıratuǵın tınıshlıq beretuǵın, sáykeslik, teń salmaqlılıq sıyaqlı jaǵdaylar boladı, biraq ol belgili bir waqıt dawam etedi. Ullı filosof Geraklit bılay jazadı: “Eń ájayıp sáykeslik qarama-qarsılıqlardan ibarat boladı. Assimmetriya turaqsızlıq, teń salmaqlılıq, tınıshlıq buzılıwı menen sıpatlanadı. Ómir súriwdiń ózi toqtamay háreket etiw, rawajlanıwdı ańlatadı, al rawajlanıw bolsa waqıtinsha tınıshlıq, kelisimlilik, úylesimlilik payda etetuǵın qarama-qarsılıqlar gúresi menen ámelge asadı”. V.YU.Nikitin atap kórsetkenindey, «Xalıq oyınlarında, klassikalıq balet spektakllerinde biz geyde oyınshılardıń bizge júzi menen qaraǵan halda «ushıp» yamasa «júzip» kiyatırǵanday, birden qıyalaw yamasa teris qarap turıwı sıyaqlı háreketleriniń jiye gúwası bolamız. Rakurs — bul tamashagóyler zalınıń orayında otırıp oyınshıǵa qaraw: anfas, kruaze, effase, 1-, 2-, 3-, 4- arabeska — bunıń barlıǵı rakurslar bolıp esaplanadı».

Muzıkadaǵı uzın frazalardı tamashagóydiń yadlap qalıwı qıyın, sonıń ushın olardı basqıshpa-basqısh dúzgen maqul. Máselen, tákirarlaw waqtında birinshi háreketti ekinshi hám úshinshi menen almastırıw, yamasa birinshi háreketti alıp, onıń rawajlanǵanın kórsetiw, keyin ekinshi háreket penen de usı tárizli islew múmkin. Bul túr

ózgerisleri nátiyjesinde qaysı motiv qanday izbe-izlikte jaratılǵanın tek baletmeyster menen atqarıwshılar biledi. «Baletmeysterler ataqlı súwretshilerdiń figuralardıń simmetriyalıq jaǵdayı predmetlerdi tákirarlap, bir jaǵdayǵa uqsas eki kartina turǵanday bolıp kórinetuǵın kartinaların kóbirek tamasha qılıwı kerek», — dep jazǵan edi J.J. Noverr. Xorovod — rus oyınınıń eń kóp tarqalǵan hám eń eski túrlerinen biri. Oyınlar máwsimiy, tematikalıq, mazmunlıq, forma hám xarakteri boyınsha túrlerge bólinedi.

Máwsim boyınsha báhárgi, jazǵı, gúzgi, qısqı oyınlar, tema boyınsha – miynet, shańaraq hám turmıslıq, saltanatlı, xarakteri boyınsha — oyın hám oyın emes, forma boyınsha – tutas hám jayılǵan túrdegi oyınlar. Xorovod payda bolǵannan baslap qosıq penen tıǵız baylanıslı boladı. Qosıqta xalıq tariyxı, danalıǵı, oyında ruwxı hám xarakteri sáwlelendiriledi. Rus oyınları emocionallıq, mazmunlılıq, háreketlerdiń tegisligi hám úylesimliligi sıyaqlı belgilerge iye boladı. Bulardıń barlıǵı saxnada, qosıq (muzıka) astında oyın mazmunı kórsetiliwi menen ámelge asadı. Ádette, xor qosıq aytadı, al oyınshılar ápiwayı oyın háreketleri, mimika taǵı basqa metodlar járdeminde onı súwretlep beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Р.Захаров “Сочинение танца” страницы педагогического опыта. Издательство “Искусства” 1983
2. И.В.Смирнов “Искусство балетмейстера” Москва “Просвещение” 1986-г.
3. Sayfullayeva D, Zokirova S, Xamidova X. “Merosiy raqs durdonalari”. O’quv qo’llanma. 2003.
4. Fazliyeva Z.K. “O‘zbek raqsini o’rganish uslubiyoti” O‘quv qo‘llanma. – T.: Navro‘z. 2020.
5. Kazakbayeva Z, D.Sayfullayeva “Raqs san’ati tarixi va raqs sahnalashtirish sirlari” Toshkent. 2006.
6. M. Muxamedova “Jahon va o'zbek xoreografiya san’ati tarixi” 2021.

УДК 78.071.3(574.2)

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ДӘСТҮРИЙ САЗ АТҚАРЫЎШЫЛЫҒЫНДА ГИРЖЕК ӘСБАБЫНЫҢ ОРНЫ ҲӘМ АТҚАРЫЎ УСЫЛЛАРЫ

Шныбеков Аллияр Бекбергенович – *үлкен оқытыўшы*
mailto:shnibekovalliyar@gmail.com
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

РОЛЬ И МЕТОДЫ ИСПОЛНЕНИЯ ГИРЖЕКА В ТРАДИЦИОННОМ ИСПОЛНЕНИИ КАРАКАЛПАКСТАНА

Шныбеков Аллияр Бекбергенович – *старший преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE ROLE AND METHODS OF PERFORMING THE G'IRJAK INSTRUMENT IN KARAKALPAK TRADITIONAL MUSIC PERFORMANCE

Shnibekov Alliyar Bekbergenovich – *Senior Lecturer*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Таяныш сөзлер: гиржек, қарақалпақ музыкасы, дәстүрий саз әсбабы, атқарыўшылық, халық мийрасы, тарлы саз әсбаплары, музыка мәденияты.

Резюме. Бул мақалада Қарақалпақстан аймағында кең тарқалған дәстүрий саз әсбапларынан бири болған гиржеклердиң келип шығыўы, дүзилиси ҳәм атқарылыў өзгешеликлерине итибар қаратылған ҳалда талқыланады. Сондай-ақ, қарақалпақ халық музыкасында гижжектиң тутқан орны, оның басқа да саз әсбаплары менен үнлеслиги ҳәм атқарыў усылларының өзине тән тәреплери илимий тийкарда сәўлелендириледи. Мақала миллий музыкалық мийрасты үйрениў ҳәм оны жас әўладқа жеткериўде үлкен әҳмийетке ийе.

Ключевые слова: гиржек, каракалпакская музыка, традиционные музыкальные инструменты, исполнительство, народное наследие, струнные инструменты, музыкальная культура.

Резюме. В данной статье анализируется один из традиционных музыкальных инструментов, широко распространённых на территории Каракалпакстана гиржек, с акцентом на его происхождение, конструкцию и исполнительские особенности. Кроме того, научно освещается роль гиржека в каракалпакской народной музыке, его гармония с другими инструментами и характерные черты стилей исполнения. Статья имеет важное значение для изучения национального музыкального наследия и его передачи молодому поколению.

Key words: gijjak, karakalpak music, traditional musical instruments, performance, folk heritage, string instruments, musical culture.

Summary. This article analyzes one of the traditional musical instruments widely found in the region of Karakalpakstan the gijjak focusing on its origin, structure, and performance characteristics. In addition, the study highlights the role of the gijjak in Karakalpak folk music, its harmony with other instruments, and the distinctive features of its performance styles, all on a scientific basis. The article is of significant importance for the study of national musical heritage and its transmission to younger generations.

КИРИСИЎ. Қарақалпақстан Республикасы бай музыкалық мийрасқа ийе болып, онда дәстүрий саз әсбаплары әҳмийетли орын тутады. Усындай әсбаплардан бири гиржек болып, ол тек өзиниң нәзик ҳәм жаңғырлы даўысы менен емес, ал атқарыўшылық имканиятларының кеңлиги менен де ажыралып турады. Гиржек әййемнен халық арасында кең қолланылған ҳәм түрли мәресимлер, тойлар ҳәм көркем шығыўларда тийкарғы әсбаплардан бири есапланған. Гиржек шертилетуғын тарлы саз әсбабы болып, оның тарийхы Орайлық Азия аймағында әййемги дәўирлерге барып тақалады. Қарақалпақ аймағында гржектың өзине тән формасы ҳәм безеўлери бар. Әсбап әдетте ағаштан жасалады, төменги бөлими тери менен қапланады ҳәм 3-4 тар менен үскенеленеди.

УСЫЛЛАР. Бул илимий мақала темасын сәўлелендириўде тарийхый-салыстырмалы сыпатлаўшы, классификациялық, конътекстуал ҳәм комплексли қатнас таллаў усыллары қолланылды. Изертлеў гржек тарийхын сәўлелендириў машқалаларын теориялық ҳәм тарийхый-көркем түсиниўге қаратылған заманагөй көркем өнертаныў усыллары тийкарында көрип шығылған.

НӘТИЙЖЕЛЕР ҲӘМ ДОДАЛАЎ. Гиржек Орайлық Азия халықлары арасында

кең тарқалған әййемги тарлы-жайлы саз әсбапларының бири. Изертлеўшилердиң пикиринше, гиржек Шигис мәмлекетлеринде пайда болып, саз әсбаплары болып, ол тарлы саз әсбаплар топары қурамына киреди. Бул түрдеги әсбаплар кейин ала ҳәр қыйлы аймақларда өзине тән форма ҳәм атқарыў усылларын раўажландырған.

Гиржек әсбабы әсиресе Орайлық Азия, соның ишинде, Қарақалпақстан аймағында кең тарқалған болып, жергиликли халық музыкасында әҳмиетли орын иелейди. Тарийхый дереклерге қарағанда, гиржек дәслеп әпиўайы формада болған ҳәм ўақыт өтиўи менен оның дүзилиси жетилисип барған. Гиржектың өзине тән тәреплеринен бири оның тик ҳалда дизеде ямаса жерге қойып атқарылыўы болып табылады. Бул болса они басқа тарлы саз әсбапларынан ажыратып туради. Әсбаптың даўысы жумсақ, созымлы ҳәм инсан даўысына жақын болып, бул қәсийет оны нама ҳәм дәстан атқарыўында оғада әҳмийетли етеди.

Қарақалпақ дәстүринде гиржектиң формасы ҳәм безеўлери де өзине тән болып, айырым жағдайларда ол миллий нағыслар менен безетиледи. Бул болса әсбапты тек ғана музыкалық емес, ал эстетикалық жақтан да қәдирлениўине себеп болады. Солай етип, гиржек әсбабы өзиниң әййемги тарийхы, жетик дүзилиси ҳәм бай атқарыў имканиятлары менен халық музыка мәдениятының әҳмийетли елементи есапланады. "Шығыс музыкасы - бул Шығыс философиясы, жәҳән мәдений мийрасы қатарында Шығыс музыкасының орны үлкен." [1.308] Қарақалпақ халық музыкасында гиржек жетекши саз әсбапларынан бири есапланады. Ол бақсышылық көркем өнеринде, дәстан атқарыўында ҳәм де ансамбль қурамында кең қолланылады. Гиржек даўысы инсан даўысына жақын болғаны себепли, ол намалардың сезимталлы көринисин күшейтеди. Ол тек ғана жеке атқарыўда емес, ал ансамбль қурамында да кең қолланылатуғын тийкаргы әсбаплардан бири. Қарақалпақ халық музыкасында гиржек көбинесе бақсышылық көркем өнери менен тығыз байланыслы.

Бақсылар тек ғана атқарыўшы емес, ал тарийхты, үрп-әдетлерди ҳәм халық руўхын жеткериўши көркем өнер ғайраткери сыпатында тән алынады. Бақсышылық көркем өнери, халқымыз Орта Азияға көшип келгеннен кейин, әсиресе XVIII әсирде Хорезмге келгеннен кейин қарақалпақлар арасында бақсышылық көркем өнериниң кеңнен тарқалғаны ҳәм раўажланғаны илимпазларымыздың шығармаларында өз тастыйықланыўын тапқан. Қарақалпақ халық жыршылары, атқарыўшыларының дуўтар шертип, қосық айтып атқаратуғын көркем өнер ийесиниң бири "бақсы" деп аталады. Бақсылар өзлериниң репертуары, шертетуғын намасы, даўысы, қосық айтыў мәнери бойынша жыраўлардан кескин ажыралып турады. [2.92]

Бақсылар тәрепинен атқарылатуғын дәстанларда гиржек намаға сезимлилик, тереңлик ҳәм тәсиршеңлик бағышлайды. Оның даўысы дәстанның мазмунын және де тәсирли жеткериўге хызмет етеди. Гиржек қарақалпақ музыкалық ансамбльлеринде жетекши әсбаплардан бири есапланады. Ол көбинесе дуўтар, дәп ҳәм басқа миллий саз әсбаплары менен үнлес атқарылады. Бундай ансамбль атқарыўында гиржек нама тийкарын алып барыўшы ямаса они безеўши әсбап ўазыйпасын атқарады. Сондай-ақ, гиржек лирикалық ҳәм драмалық намаларды атқарыўда кең имканиятларга ийе.

Халық намаларын, қосықларын кемине келтирип атқарыў ҳәр бир сазендеден, қосықшыдан үлкен талант, уқыплылық, терең сезим, көп жыллық тәжирийбе, оқып үйрениў шыдамлылық ҳәм жуўапкершилик пенен қатнас жасап мийнет етиўди талап етеди. [3.7]. Усы арқалы гиржек атқарыўшылығы дәстүрлери даўам еттирилип, жаңа әўладқа жеткерилип атыр. Атқарыўшылар нама мазмунына қарап ҳәр қыйлы динамикалық ҳәм көркемлеў қуралларынан пайдаланады.

Гиржек атқарыўшылығы өзиниң қурамалылығы ҳәм көркемлеў имканиятларының кеңлиги менен ажыралып турады. Әсиресе, Қарақалпақстан аймағында қәлиплескен атқарыўшылық дәстүрлери өзине тән стильлик тәреплерге ийе болып, олар әсирлер даўамында устаз-шәкирт дәстүри арқалы раўажланып келген. Ең тийкарғы тәреплерден бири, оқ жайдың ҳәрекети. Каманды дурис жүргизиў арқалы сестиң тегислиги, күши ҳәм даўамлылығы тәмийинленеди. Атқарыўшылар каманды гейде жумсақ, гейде кескин ҳәрекетлендирип, нама характерине сәйкес нама пайда етеди. Гиржекте анық намаларды пайда етиў ушын бармақлар жүдә нәзик ҳәм тез ҳәрекетлениўи керек. Бул болса атқарыўшыдан жоқары дәрежедеги шеберлик ҳәм шынығыўды талап етеди. Атқарыўшылықта кең қолланылатуғын усыллардан бири, вибрация (тербелиў) техникасы болып табылады. Бул усыл арқалы сеске жанлылық ҳәм сезимлилик бериледи.

Сондай-ақ, безеўли атқарыў елементлери, трилл, глиссандо сыяқлы усыллар да кең қолланылады. Олар намаға нәзиклик ҳәм байлық қосады.

Қарақалпақ гиржек атқарыўшылығында импровизация әҳмийетли орын тутады. Атқарыўшылар нама тийкарын сақлаган ҳалда, оган өзлериниң дөретиўшилик қатнасларын қосады. Бул болса ҳәр бир атқарыўды тәкирарланбас ҳәм өзине тән етеди. Бул жағдай әсиресе дәстан ҳәм лирикалық шығармалардың атқарылыўында айқын көринеди. Заманагөй дәўирде гиржек атқарыўшылығы жаңа басқышқа көтерилмекте. Дәстүрий усыллар сақланған ҳалда, жаңа техникалар ҳәм сахналастырыў усыллары кирип келмекте. Бул болса гиржек өнериниң және де байыўы ҳәм раўажланыўына хызмет етеди. Бүгинги күнде гиржек тек ғана дәстүрий музыкада емес, бәлки заманагөй сахна шығармаларында да қолланылмақта. Музика мектеплери ҳәм коньсерваторияларда гиржек атқарыўшылығы өз алдына бағдар сыпатында оқытылады. Заманагөй дәўирде гиржек атқарыўшылығы билимлендириў системасы арқалы раўажланбақта. Музыка мектеплери, колледжлер ҳәм жоқары билимлендириў мәкемелеринде гиржек атқарыўшылығы өз алдына пән сыпатында оқытылып, профессионал атқарыўшылар таярланбақта. Бул болса миллий саз әсбабы атқарыўшылығы дәстүрлерин илимий тийкарда үйрениў ҳәм раўажландырыў имканиятын бермекте. Ол оркестр ҳәм ансамбльлердиң қурамында, түрли жанрлардағы шығармаларда қолланылып, өзиниң бай сүўретлеў имканиятларын көрсетпекте. Айырым жағдайларда гиржек заманагөй музыка бағдарлары менен үйлестирилип, жаңа эксперименталь усыллар жаратылмақта. Заманагөй атқарыўшылар дәстүрий атқарыў усылларын сақлаган ҳалда, жаңа техникаларды қолланбақта.

Жуўмақлап айтқанда, заманагөй дәўирде гиржек атқарыўшылығы дәстүрий ҳәм инновациялық бағдарлардың үйлесими тийкарында раўажланбақта. Бул процесс миллий музыка мийрасын сақлаў менен бирге, оны жаңа басқышқа алып шығыўда әҳмийетли фактор болып хызмет етеди.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Қ.Айымбетов. Халық даналығы. Нөкис, "Қарақалпақстан" 1988-жыл. 308 б.
2. М.Шамуродова. Көркем өнер ҳәм мәденият хабаршысы. 4-сан 2025 92 б.
3. Г.Алламбергенова. Көркем өнер ҳәм мәденият хабаршысы. 3-сан 2025 7 б.

S. PALWANOV “DALA ÁRMANLARI” A KAPELLASÍNÍŃ MUZÍKATANÍWSHÍLÍQ KÓZQARASTAN TALQÍLAWÍ

Charshemov Jamil Allaberdiyevich – *docent w.w.a.*
jamilcarshemov@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası Nókis filialı
“Ulıwma kásiplik hám sociallıq gumanitarlıq pánler” kafedrası

МУЗЫКОВЕДИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ А КАПЕЛЛЫ С. ПАЛВАНОВА «СТЕПНЫЕ МЕЧТЫ»

Чаршемов Жамил Аллабердиевич – *И.о. доцента*
кафедры «Общепрофессиональные и Социально - гуманитарные дисциплины»
Нукусского филиала Государственной консерватории Узбекистана.

A MUSICOLOGICAL ANALYSIS OF S. PALVANOV'S "STEPPE DREAMS" A CAPPELLA

Charshemov Jamil Allaberdiyevich – *Acting Associate Professor*
State Conservatory of Uzbekistan Nukus Branch
"General Professional and Social-Humanitarian Sciences" Department

Tayanısh sózler: qaraqalpaq muzıkası, vokal talqılaw, es-moll, xoral tekstura, melodiya, a kapella, xor, dikciya.

Rezyume. Maqalada qaraqalpaq kompozitorı S.Palwanovtıń I.Yusupov sózine jazǵan “Dala ármanları” atlı a kapellası keń túrde talqılanadı. Shıǵarmanıń tonallıq, metrlik, strukturalıq, garmoniyalıq hám poeziyalıq tárepleri ilimiy usılda úyreniledi.

Ключевые слова: каракалпакская музыка, вокальный анализ, ми-бемоль минор, хоровая текстура, мелодия, а капелла, хор, дикция.

Резюме. В статье подробно анализируется произведение а капелла «Степные грёзы» каракалпакского композитора С. Палванова на слова И. Юсупова. Тональные, метрические, структурные, гармонические и поэтические стороны произведения изучаются научным методом.

Key words: karakalpak music, vocal performance, es-moll, choral texture, melody, a cappella, choir, diction.

Summary. The article provides a detailed analysis of "Steppe Dreams," an a cappella piece by the Karakalpak composer S. Palvanov, with lyrics by I. Yusupov. The tonal, metric, structural, harmonic, and poetic aspects of the work are examined from a scholarly perspective.

KIRISIW. Qaraqalpaqstannıń professional muzıka mádeniyatı XX ásirdiń ekinshi yarımında qızǵın rawajlandı. [1.218] Bul dáwirde kompozitorlar xalıq poeziyası menen muzıkanı birlestirip, jańa janrlardı ózlestirdi. S.Palwanov dóretiwshiligi sonday izlenislerdiń ájayıp kórinisi bolıp tabıladı. Onıń "Dala ármanları" shıǵarması qaraqalpaq dalasınıń lirikalıq obrazın dórt dawıslı a kapella arqalı ańlatatuǵın kórkem shıǵarma bolıp, bul kúnge shekem xor repertuarlarınıń ajıralmas bólegi bolıp keledi.

Maqalanıń maqseti - shıǵarmanı muzıkatanıw iliminiń zamanagóy metodologiyası tiykarında keń túrde talqılaw hám onıń xor kórkem ónerindegi ornın belgilew.

NÁTIYJELER HÁM TALQÍLAW

Shıǵarmanı tonal hám metrik tárepten kórip shıǵatuǵın bolsaq, ol es-moll tonalında jazılǵan. Bul tonal sezimtallıqtı hám tolqınıslı, armanlı kewil-kúydiń muzıkalıq ańlatpasın támiyinleydi. Es-dur tonallıǵı qaraqalpaq xalıq namasındaǵı tábiyiy intonaciyaǵa jaqın bolǵanlıqtan, avtor onı sezimge bay lirikada kóbirek qollanadı.

Shıǵarma 2/4 ólshemde jazılıp, saldamlı hám aqıllı júristi sáwlelentiredi. Shıǵarma dawamında metrlik birlik ózgermeydi, bul namanıń tábiyiy aǵımın támiyinleydi. Biraq sońǵı taktlerde (73-taktten baslap) 4/4 (C) metrine ótiw kórsetilgen - bul shıǵarmanı saltanatlı túrde juwmaqlaw ushın qollanılǵan dóretiwshilik usıl.

Shıǵarmanı forma hám strukturalıq tárepten kórip shıǵatuǵın bolsaq, ol strofalıq-variaciyalı forma tiykarında qurılǵan. Bul forma xalıq namasına tán bolıp, kompozitor onı professional xor óneri talaplarına sáykes ózgertip qollanǵan.

A bólimi (1–4-taktler): Soprano dawısı baslaydı, garmoniyalıq tiykar qurıladı. Tema taza, anıq hám sillabikalıq usılda beriledi.

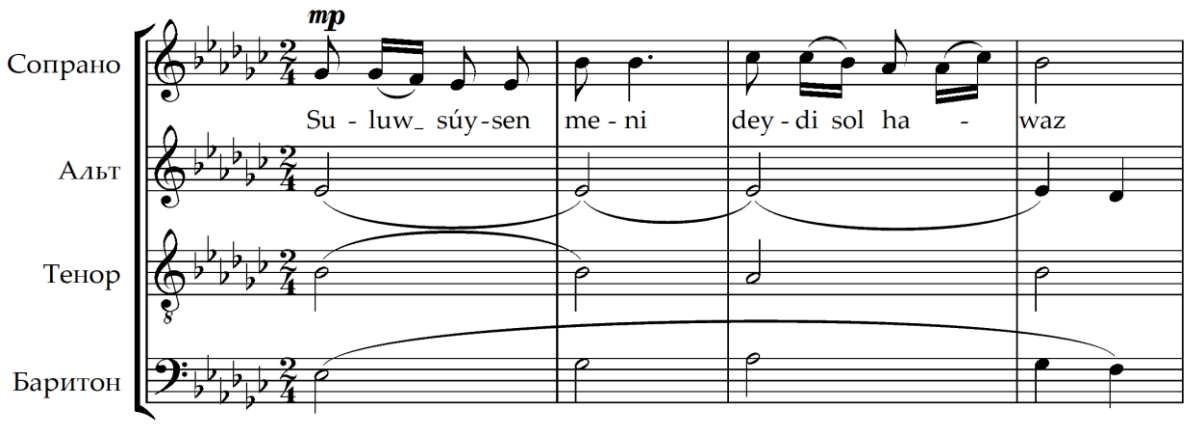

A1 bólimi (5–8 takt): Melodiya jáne de jetilisip, emocional tolqınlanıw kúsheyedi.

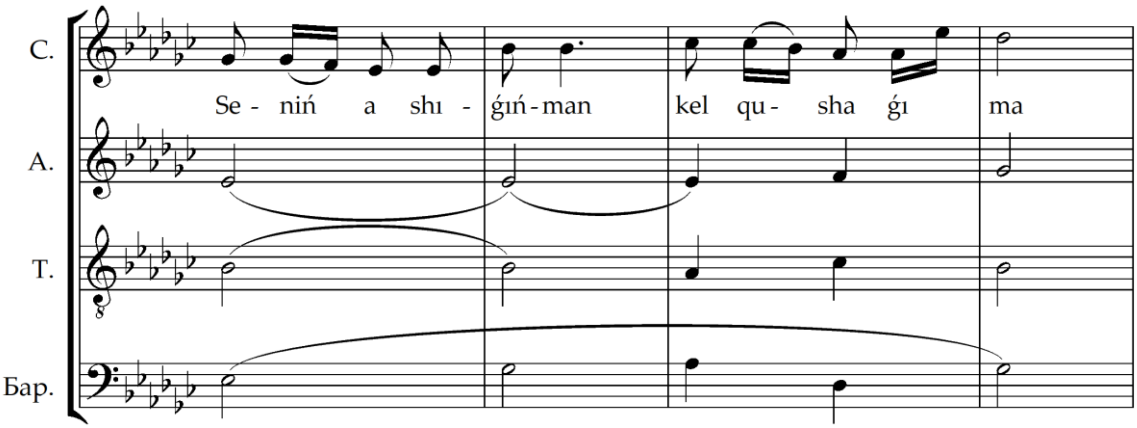

B bólimi (9-24 taktler): Xoral teksturası tolıq ornaydı - 4 dawıstıń hámmesi birge, qatar júredi. Garmoniyalıq qatlamlar bay hám tereń esitiledi.

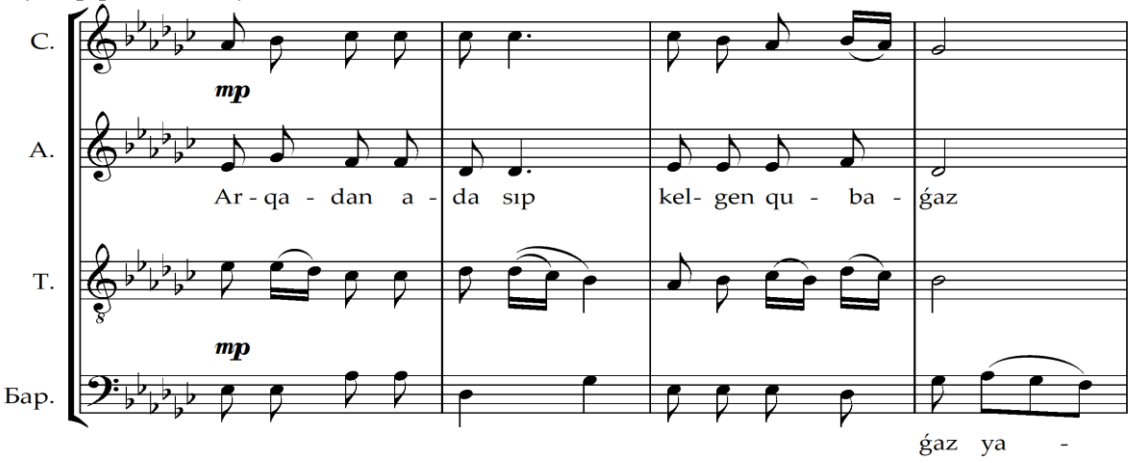

A2 bólimi (25–48 takt): Jańa poeziyalıq obrazlar: “teńiz”, “jasıl otlaqlar”, “juwsan iysisin” súwretlep, insanda ózgeshe gózzal oy payda etedi.

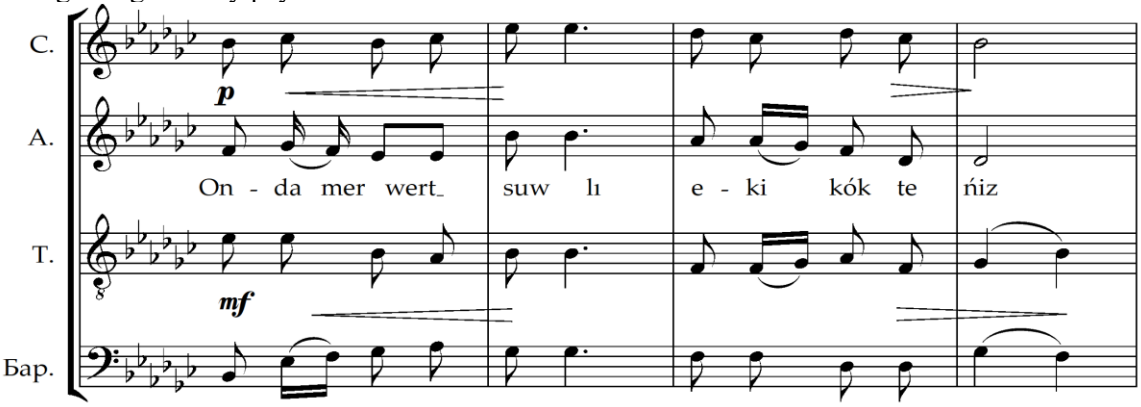

S bólimi (49–72-takt): Shıǵarmanıń kulminaciyalıq bólimi. Emocional kúsheyiwdiń shıńı esaplanadı. Kompozitor bul jerde eki formanı kórsetip beredi. S vaciya bolsa, ekinshi tárepten repriza waziypasın atqaradı.

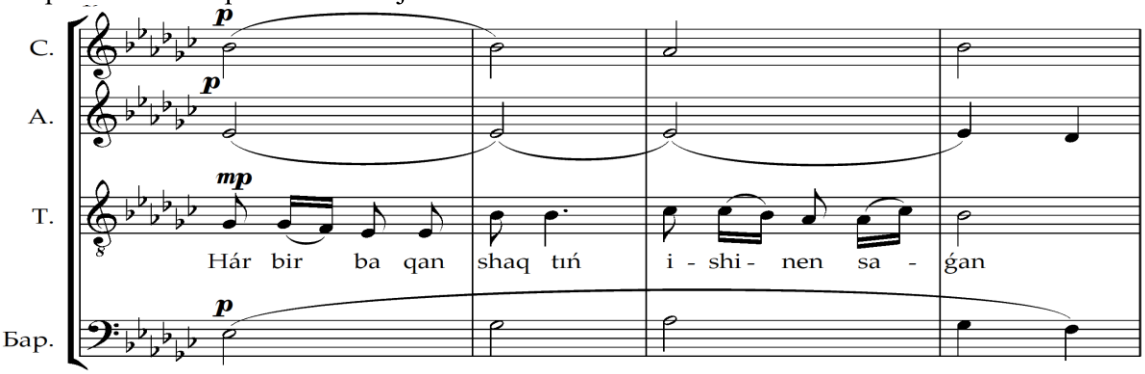

Koda (73–74-takt): pp dinamikasında unison menen juwmaqlanadı. Tórt dawıs es-moll tonikasında birlesip, shıǵarmanı bárshe dawıslar birdey ritmde, 4/4 ólsheminde, saltanatlı ráwishte tamamlanadı.

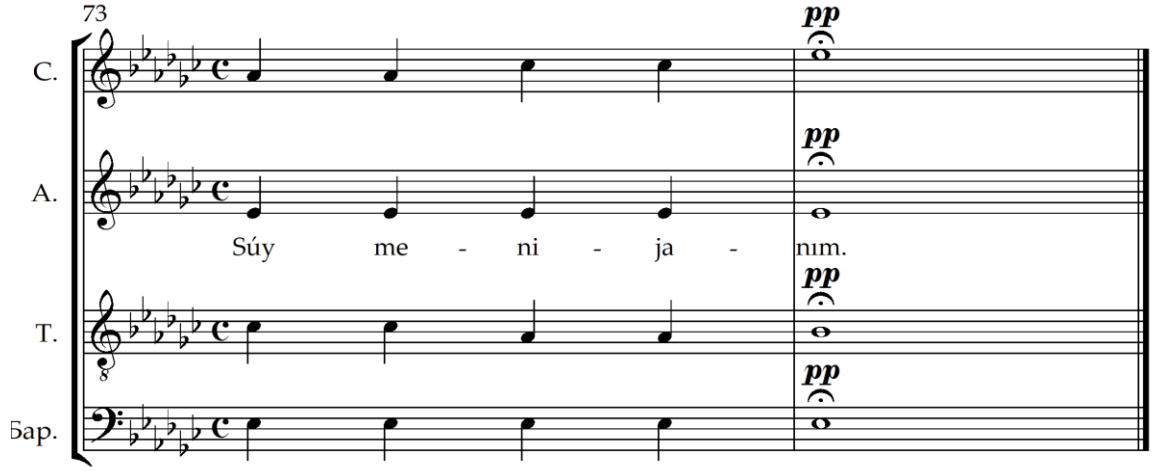

Shıǵarmanıń dawıs partiyaları hám teksturasın talqılaw: Soprano partiyası shıǵarmanıń baslı melodiyasın alıp baradı. Dawıs diapazonı birinshi oktava mi sesinen ekinshi oktava mi sesine shekem. Melodiya sillabikalıq usıldı qollanıp, birinshi náwbette sóz mánisine xızmet etedi. “Sul-uw súy-seń me-ni dey-di sol ha-waz” - bul tema Soprano dawısında berilgen melodikalıq sızıqtıń úlgisi. Alt partiyası Sopranoǵa kóbinese terciya yaki seksta aralıǵında parallellikti qurap, garmoniyanıń tiykarǵı funkciyasın atqaradı. Alt Sopranonı tákirarlamaydı, bálki onı tolıqtırıp, shıǵarmanıń tembr baylıǵın arttıradı.

Tenor partiyası melodikalıq aktivliginiń joqarılaw dárejesine iye. Geypara taktlerde ornament sıyaqlı elementler kózge taslanadı, bul xalıq namasınıń improvizaciyalıq ruwxına sáykes keledi. Bariton partiyası garmoniyalıq bekkemlewshi, tonika hám dominant pedalları ústinde turaqlı kóteriledi. 49-taktte Bariton pp dinamikası menen jeke kirisedi - bul tıńlawshıda jańasha túsiniw kútiliwin payda etedi.

Dinamikalıq reje hám atqarıwshılıq talapları: Shıǵarmanıń dinamikalıq rejesi tolqın principine sáykes islep shıǵılǵan. Baslanıwınan sońǵı akkordqa shekem dinamika tórt márte ósińkirep-páseyedi: mp (1-takt) → mf (9-takt) → p (25-takt) → mp (33-takt) → p (49-takt) → pp (73-takt).

Atqarıwshılar ushın tiykarǵı talap - Soprano melodiyasın saqlaw, Bariton hám Tenordıń garmoniyalıq súyew bolıwı. 73-takttegi unisonda erterek pp-ǵa ótiw arqalı dawıslardıń tolıq birigip shıǵıwına erisiw kerek. Temp - ♩ = 76–84. Diktciyada qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq ózgesheliklerin (ǵ, ń, ı dawısları) durıs ańlatıw áhmiyetli. Garmoniyalıq til hám milliy ózgeshelik: Shıǵarma funkcional major garmoniyası tiykarında dúzilgen. [2.390] Biraq onıń menen birge qaraqalpaq xalıq muzıkasınıń intonaciyalıq dástúrlerin kóriwimizge boladı. Garmoniyada T → S → D → T klassikalıq kadenciyaları kóp qollanıladı. Finalda (73–76-taktler) tema unisonda juwmaqlanadı. Bul xalıq muzıkasınıń ásirlik dástúri. Sóz benen muzıkanıń baylanısı sıpatında “Qubaǵaz” obrazı Soprano dawısınıń melodiyası; “kók teńiz” astında p dinamikası hám keńislik sezimi; “jasıl otlaqlar” shaqta mayısqaq ritm; “juwsannıń iysi” waqtında xordıń jumsaq sozılmalı fakturasın kóriwimizge boladı. Poetikalıq mazmun hám muzıkanıń baylanısı: I.Yusupov qálemine tiyisli bul tekst - qaraqalpaq dalasınıń tábiyǵıy baylıǵınıń allegoriyalıq súwretleniliwi. Qosıq mazmunı úsh tiykarǵı obrazdan ibárat: 1) quslar tábiyatı (qubaǵaz, aqsham qus jolı); 2) jerdiń baylıǵı (jasıl otlaqlar, merwert suwlı teńiz, juwsannıń iyisi); 3) muhabbat hám arzıw (súyiw, lázzetke bóleymen, janım). Bul úsh obraz muzıkada dál ózindey úsh dinamikalıq tolqın menen úylesken.

Kulminaciya bóliminde (49–72 takt) “Hárbir baqanshaqtıń ishinen saǵan, Sazın tıńlataman pútkil dúnyanıń” qatarlarında muzıkanıń emocional kúshi shıńına jetedi. Bul tıńlawshı sanasında dúnya menen adamnıń birligin ańlatadı.

JUWMAQLAW. “Dala ármanları” shıǵarması - S.Palwanovtıń dóretiwshilik stilin tolıq kórsetip beretuǵın lirikalıq xor miniatyurası. Onda: qaraqalpaq xalıq poeziyasınıń oylı kórkem obrazları; Evropanıń professional xor jazıw texnikası; milliy intonaciyalıq sistemanıń qollanılıwı - organikalıq birlikte juwmaqlanǵan.

Shıǵarma pedagogikalıq hám koncertlik repertuar ushın teń dárejede jaramlı. Onı tereńnen úyreniw qaraqalpaq professional muzıka mádeniyatı tariyxın kompleksli anıqlawǵa úles qosadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Mambetov J. Qaraqalpaq muzıkası tariyxı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2003. – 218 b.
2. Yusupov I. Shıǵarmalar jıynaǵı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2005. – 312 b.
3. Palvanov S. Vokal shıǵarmalar jıynaǵı. – Nókis: Bilim, 1998. – 96 b.
4. Sposobin I.V. Muzıkalıq forma. – Moskva: Muzıka, 1980. – 328 s.
5. Dubovskiy I., Evseev S., Sposobin I., Sokolov V. Garmoniya sabaqlıǵı. – Moskva: Muzıka, 1965. – 390 s.
6. Krasnoshchekov V.I. Xortanıw máseleleri. – Moskva: Muzıka, 1969. – 299 s.

KINO HÁM DRAMATURGIYA

ACOUSTIC CHARACTERISTICS OF RECORDING KARAKALPAK TRADITIONAL INSTRUMENTS (QOBIZ, SHINKOBIZ) IN STUDIO CONDITIONS AND THEIR ADAPTATION TO THE 5.1 SURROUND SYSTEM

Abdreymov Manas Bekpolatovich – *Associate Professor*
manasabdreymov@gmail.com
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

QORAQALPOQ AN'ANAVIY CHOLG'ULARINI (QOBIZ, SHINKOBIZ) STUDIYA SHAROITIDA YOZIB OLISHNING AKUSTIK XUSUSIYATLARI VA ULARNI 5.1 SURROUND TIZIMIGA MOSLASHTIRISH

Abdreymov Manas Bekpolatovich – *dotsent*
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

АКУСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАПИСИ КАРАКАЛПАКСКИХ ТРАДИЦИОННЫХ ИНСТРУМЕНТОВ (КОБЫЗ, ШИНКОБЫЗ) В СТУДИЙНЫХ УСЛОВИЯХ И ИХ АДАПТАЦИЯ К СИСТЕМЕ 5.1 SURROUND

Абдреймов Манас Бекполатович – *доцент*
Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

Key words: sound directing, Karakalpak folklore, qobiz, shinkobiz, acoustic analysis, 5.1 Surround system, spatial audio, miking techniques, post-production, transients, audio frequency.

Summary. This article investigates the acoustic complexities and technical solutions involved in recording Karakalpak traditional instruments (qobiz and shinkobiz) under studio conditions. Transferring ethnic instruments into multi-channel (5.1 Surround) spatial formats is a serious engineering task. The study provides an in-depth analysis of the frequency spectra, specific transient behaviors, and resonance characteristics of these instruments. Furthermore, by proposing advanced miking methods (Mid-Side technique, off-axis positioning) and panning strategies during the post-production stage, a comprehensive methodological guide for sound directors has been developed. The primary objective is to seamlessly integrate the Karakalpak musical heritage into modern spatial audio platforms while preserving its authentic, ancient timbre.

Tayanch so'zlar: ovoz rejissurasi, qoraqalpoq folklori, qo'biz, shinkobiz, akustik tahlil, 5.1 qamrovli tizim, fazoviy audio, mikrofon texnikasi, post-prodakshn, tranzitlar, audio chastotasi.

Rezyume. Ushbu maqolada qoraqalpoq an'anaviy cholg'ulari (qobiz va shinkobiz) ni studiya sharoitida yozib olishda yuzaga keladigan akustik murakkabliklar va ularning texnik yechimlari tadqiq etilgan. Etnik cholg'ularni ko'p kanalli (5.1 Surround) fazoviy formatlarga o'tkazish jiddiy muhandislik vazifasi hisoblanadi. Tadqiqotda mazkur asboblarning chastota spektrlari, ularning spesifik tranzientlari va rezonans xususiyatlari chuqur tahlil qilingan. Shuningdek, ilg'or mikrofonlash usullari (Mid-Side texnikasi, off-axis joylashuv) va post-prodakshn bosqichida panoramalash strategiyalarini taklif qilish orqali, ovoz rejissyorlari uchun kompleks uslubiy qo'llanma ishlab chiqilgan. Asosiy maqsad – qoraqalpoq musiqiy merosining asl, qadimiy tembrini saqlab qolgan holda, uni zamonaviy fazoviy ovoz platformalariga nuqsonlarsiz integratsiya qilishdir.

Ключевые слова: звукорежиссура, каракалпакский фольклор, кобыз, шинкобиз, акустический анализ, система 5.1 Surround, пространственное звучание, техники микрофонов, постпродакшн, переходы, частота звука.

Резюме. В статье исследуются акустические сложности и технические методологии, необходимые для записи каракалпакских традиционных инструментов (кобыз и шинкобыз) в условиях студии. Переход этнических акустических инструментов в многоканальные форматы (5.1 Surround) представляет собой серьезную инженерную задачу. В исследовании представлен глубокий спектральный анализ этих инструментов с подробным описанием их специфических транзиентов и резонансных частот. Предлагая передовые методы микрофонирования (техника Mid-Side, смещенное расположение) и стратегии алгоритмического панорамирования на этапе пост-продакшна, исследование предлагает комплексную основу для звукорежиссеров. Главная цель — сохранить аутентичный, архаичный тембр каракалпакского музыкального наследия и гармонично интегрировать его в современные платформы пространственного звука.

INTRODUCTION

The rapid technological evolution within contemporary audiovisual arts has drastically expanded the horizons of spatial audio and acoustic realism. The global cinematography and music industries have largely transitioned from conventional stereo (2.0) formats to highly immersive multi-channel systems, including 5.1, 7.1, and object-based Dolby Atmos environments. However, within the context of the regional film industry—particularly in Karakalpak and broader Uzbek national cinema—the adaptation of authentic traditional instruments to these spatial formats remains a critical, unresolved issue.

The musical heritage of Karakalpakstan is intrinsically linked to its unique ethnic instruments, most notably the qobiz (a bowed string instrument) and the shinkobiz (a traditional jaw harp). These instruments possess exceptionally complex timbres, unpredictable transient responses, and highly specific frequency spectra. Simply placing a microphone in front of the performer and recording the sound in a standardized manner often results in a sterile, harsh audio file that strips the instrument of its ancient, atmospheric resonance. The primary objective of the sound director is not mere documentation; rather, it is the accurate electro-acoustic translation of the instrument's authentic nature—capturing the friction of the horsehair bow, the internal resonance of the wooden body, and the performer's breathing—while constructing an immersive 5.1 Surround environment that places the audience directly in the epicenter of the narrative. This research aims to analyze the empirical acoustic properties of these instruments, determine optimal miking techniques, and establish a theoretical and practical methodology for spatial mixing in post-production.

METHODS AND MATERIALS

This study employed a combination of empirical acoustic observation, frequency-spectral analysis, and comparative microphone testing. The recording sessions were conducted in an acoustically treated studio environment. To capture the diverse wave propagations of the qobiz and shinkobiz, a variety of microphones were tested, including large-diaphragm condensers (Neumann U87, AKG C414) and modern ribbon microphones (Royer R-121).

The captured audio signals were subsequently routed through high-end preamplifiers into digital audio workstations (DAWs), primarily Avid Pro Tools and Steinberg Nuendo. For post-production analysis and spatial mixing, we utilized spectral analyzers (iZotope RX Advanced) and parametric equalizers (FabFilter Pro-Q 3). The spatial distribution was tested using native 5.1 surround panners and algorithmic convolution reverbs designed to simulate specific acoustic environments relevant to Karakalpak epics (e.g., open steppes, traditional yurts).

RESULTS AND DISCUSSION

Translating the acoustic footprint of ethnic instruments into a digital multi-channel environment is complicated by their non-standardized physical construction. Unlike classical orchestral instruments (such as the violin or flute), folk instruments require a highly individualized engineering approach during every recording session.

Acoustic Analysis and Miking Strategies for the Qobiz The qobiz is an archaic, fretless bowed instrument carved from a single block of wood, featuring an open resonator covered partially by camel skin. Both the strings and the bow are constructed from undyed horsehair. Spectrally, the qobiz is incredibly rich yet volatile. While its fundamental frequencies typically reside within the 120 Hz to 400 Hz range, the overtones that define its haunting, melancholic timbre extend well into the 5 kHz to 8 kHz spectrum. The most defining characteristic of the qobiz is the specific "rosin noise"—a raspy, textured friction generated by the horsehair bow scraping against the horsehair strings.

If a microphone is placed too close to the instrument (close-miking, at a distance of 10–15 cm), the "proximity effect" artificially inflates the low-frequency response (100–200 Hz), resulting in a muddy, booming sound that masks the intricate mid-range details. Furthermore, close-miking captures excessive high-frequency harshness from the bow. To circumvent this, our research identifies the Mid-Side (M-S) miking technique as the most acoustically transparent method for recording the qobiz.

In this configuration, a cardioid microphone (the "Mid") is pointed directly at the bridge of the instrument, while a bidirectional (Figure-8) microphone (the "Side") is positioned perfectly perpendicular to capture the lateral room reflections. As noted by acoustic engineer F. Alton Everest: "Bowed instruments do not radiate their sound uniformly in all directions; their high frequencies tend to project forward, while low frequencies wrap around the body of the instrument" [1, p. 142]. Therefore, positioning the M-S array at a distance of 45 to 60 cm, slightly above the bowing plane, captures the "breath" of the instrument naturally.

Additionally, utilizing a ribbon microphone rather than a condenser for the Mid signal helps naturally attenuate the harsh 4 kHz-6 kHz

transient spikes, imparting a warm, historically authentic tonality to the recording.

Transient Management in Recording the Shinkobiz The shinkobiz (Karakalpak Jew's harp) presents an entirely different set of acoustic hurdles. The instrument itself lacks a physical resonant chamber; instead, it relies entirely on the performer's oral cavity and pharynx to act as a dynamic resonator. When the performer strikes the metal reed, it produces a sound with extremely sharp initial transients. Furthermore, the formants—shaped by the continuous movement of the performer's tongue, jaw, and breath—fluctuate rapidly across a wide frequency band from 1 kHz up to 10 kHz.

The greatest technical adversary when recording the shinkobiz in a studio is the expelled air current and the unintentional percussive noises (plosives) generated by the performer's teeth and saliva. Standard on-axis miking inevitably results in low-frequency rumble and capsule clipping. To mitigate this, the microphone must be placed off-axis, approximately 30 degrees to the side of the performer's mouth, at a distance of 15–20 cm, utilizing a high-quality pop filter. Because the sharp metallic transients of the reed can easily overload analog-to-digital converters, it is highly recommended to apply gentle analog compression (e.g., an optical compressor at a 2:1 or 3:1 ratio) during the tracking phase to tame the peaks without crushing the instrument's dynamic range.

Spatial Panning Strategies for the 5.1 Surround System Once high-fidelity audio assets are recorded, they must be adapted to the 5.1 Surround format during post-production. The 5.1 system consists of six discrete channels: Center (C), Left (L), Right (R), Left Surround (Ls), Right Surround (Rs), and the Low-Frequency Effects (LFE) channel. To accurately convey the epic and historical atmosphere of Karakalpak narratives, the sound director must distribute the ethnic instruments strategically within this 360-degree soundscape.

Based on our experimental mixing sessions, we propose the following spatial distribution matrix for Karakalpak folk music:

The Center Channel (C): In traditional cinema mixing, the center channel is strictly reserved for dialogue. However, in Karakalpak jiraw (epic storytelling) performances, the voice of the narrator and the sound of the qobiz are a unified sonic entity. Therefore, the direct, "dry" signal of the qobiz should be partially bled into the Center channel alongside the vocals to anchor the acoustic focus to the center of the screen. The Front Lateral Channels (L / R): The stereophonic width of the qobiz is established here. The Mid-Side recording is decoded, and the "Side" spatial information is routed hard-left and hard-right. This prevents the instrument from sounding like a point-source emitting from a speaker, creating instead the illusion that the qobiz is filling the physical width of the viewing room.

The Surround Channels (Ls / Rs): It is a critical error to route the direct, dry signal of the instrument to the rear speakers, as this causes phase cancellation and distracts the viewer. Instead, only the spatial processing (Reverb and Delay) should be routed to the Ls and Rs channels. By utilizing convolution reverbs with impulse responses (IR) of open steppes or traditional wooden yurts, the sound director envelops the audience in the acoustic reflections of the specific historical environment.

The LFE Channel (Subwoofer): Although the qobiz is not a sub-bass instrument like a synthesizer, during moments of high dramaturgical tension—specifically when the jiraw utilizes deep guttural throat singing (tolgaw) and bows the thickest string—routing the lowest resonant frequencies (below 80 Hz) to the LFE channel creates a profound psychoacoustic effect. The physical vibration impacts the viewer's chest, maximizing emotional immersion.

Conversely, the shinkobiz must strictly be filtered out of the LFE channel (using a high-pass filter at 120 Hz) to prevent muddy low-end rumble, as the jaw harp contains no musical information in the sub-bass register.

As T. Holman asserts regarding multi-channel audio: "Surround sound is not merely louder sound; it is an independent instrument of storytelling" [2, p. 75]. Adapting Karakalpak instruments to surround formats is not just an act of volume adjustment, but the delicate art of translating ancient acoustics into modern psychological spaces.

Psychoacoustic Automation of the Shinkobiz The sound of the shinkobiz inherently possesses a hypnotic, almost trance-like quality.

In psychological cinema, particularly during scenes depicting a protagonist's internal conflict or altered states of consciousness, the spatial automation of the shinkobiz across the 5.1 matrix serves as a powerful expressive tool.

By utilizing surround panners, the sound director can automate the shinkobiz to physically rotate around the audience—moving from the front-left, sweeping through the rear surrounds, and returning to the front-right.

This 360-degree panning mirrors the circular, obsessive nature of human thought, turning an

ethnic instrument into a profound tool for psychological narrative.

CONCLUSION

The successful integration of Karakalpak national instruments—namely the qobiz and shinkobiz—into modern cinema and media requires the sound director to possess not only technical engineering skills but also a refined ethnomusicological sensitivity.

Firstly, recording these instruments demands the abandonment of standardized acoustic templates. Sound directors must employ specialized techniques, such as Mid-Side configurations and off-axis ribbon microphone placement, to capture the archaic friction and transients of the instruments without artificial harshness. Secondly, adapting these recordings to a 5.1 Surround system must serve the dramaturgical purpose of the film. Retaining the physical body of the instrument in the front channels while utilizing the surround channels exclusively for environmental acoustic reflections ensures naturalism without sacrificing immersion.

Ultimately, digital audio technologies should not be viewed as a threat that sterilizes acoustic heritage. Instead, when utilized with scientific precision and artistic respect, modern audio engineering becomes the most powerful vehicle for preserving the imperceptible, miraculous nuances of traditional Karakalpak folklore and delivering them intact to the consciousness of the global, contemporary audience.

References

1. Everest F. Alton, and Ken C. Pohlmann. Master Handbook of Acoustics. 6th ed., McGraw-Hill Education, 2015.
2. Holman Tomlinson. Sound for Film and Television. 3rd ed., Focal Press, 2010.
3. Abdreymov, Manas Bekpolatovich. "Qoraqalpoq zamonaviy milliy kinodagi izlanishlar xarakteri." Oriental Art and Culture, vol. 2, no. 4, 2021, pp. 44-49.
4. Ibragimov, O. Qoraqalpoq xalq cholg‘ulari. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2008.
5. Rayburn Ray A. Eargle's The Microphone Book: From Mono to Stereo to Surround. 3rd ed., Focal Press, 2011.
6. Abdreymov Manas Bekpolatovich. "Aktyor yoki suxondon ovozini yozib olish va nutq fonogrammalarining montaj jarayoni." Oriental Art and Culture, vol. 5, no. 2, 2024, pp. 126-134.
7. Abdreymov Manas Bekpolatovich. "Specific Features of Sound Directing in Karakalpak National Cinema." International Journal on Integrated Education, vol. 4, no. 9, 2021, pp. 103-108.
8. Абдреймов Манас Бекполатович. "Қорақалпоқ кинематографиясида овоз режиссёрлиги муаммолари." *Oriental Art and Culture* 8 (2021): 22-25.
9. Bekpolatovich Abdreymov Manas. "Specific Features of Sound Directing in Karakalpak National Cinema." *International Journal on Integrated Education* 4.9 (2021): 103-108.
10. BEKPOLATOVICH MANAS ABDREYMOV. "Ways of Formation of Karakalpakfilm in the Pre-independence Years." *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology* 7.4: 1-3.
11. Abdreymov Manas Bekpolatovich. "QORAQALPOQ ZAMONAVIY MILLIY KINODAGI IZLANISHLAR XARAKTERI." *Oriental Art and Culture* 2.4 (2021): 44-49.
12. Abdreymov Manas Bekpolatovich. "QORAQOLPOQ KINEMATOGRAFIYASIGA NAZAR:“TANKA” FILMI MISOLIDA." *Интернаука* 16-4 (2020): 49-50.
13. Embergenovich Khojanov Jabbarbergen. "The Representativeof The Karakalpak Theater." *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT)* 12.11 (2021): 7207-7213.

SHEKSPIRNING “ROMEO VA JULETTA” TRAGEDIYASINING SAXNAVIY TALQINI VA BADIIY XUSUSIYATLARI

Xojanova Mexriban Jabbarbergenovna – *docent*
xojanovamexriban@gmail.com
O‘zDSMI Nukus filiali San’atshunoslik kafedrasi

СЦЕНИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТРАГЕДИИ ШЕКСПИРА “РОМЕО И ДЖУЛЬЕТТА”

Хожанова Мехрибан Жаббарбергеновна – *доцент*
кафедры искусствоведении
Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

STAGE INTERPRETATION AND ARTISTIC CHARACTERISTICS OF SHAKESPEARE’S TRAGEDY “ROMEO AND JULET”

Khojanova Mehriban Jabbarbergenovna – *Associate Professor*
of the Department of Art History
Nukus Branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch so‘zlar: teatr, aktyor, rejissyor, spektakl, sahna, dekoratsiya, obraz, dramaturgiya, xudojnik, tragediya, komediya, repertuar.

Rezyume. Shekspirning tragediyalari orasida eng lirik hissiyotlarga boy, chin oshıqlarning muhabbatini tasvirlovchi klassik asari «Romeo va Juletta» Qoraqalpoq davlat yosh tomoshabinlar teatri sahnasida sahnalashtirildi. Bu klassik asarni sahnalashtirish orqali qoraqalpoq teatri ijodkorlarining qanchalik darajadagi iste’dod egalari ekanligi dalillandi.

Ключевые слова: театр, актёр, режиссёр, спектакль, сцена, декорация, образ, драматургия, художник, трагедия, комедия, репертуар.

Резюме. Среди трагедии Шекспира на сцене юной публики Каракалпакского государственного театра была поставлена классическая трагедия "Ромео и Джулетта", изображающая самых лири.ческих эмоции. Постановкой этого классического произведении доказано, насколько талантливы создатели каракалпакского театра.

Key words: theater, actor, direktor, performance, dekor, image, dramaturgy, tragedy, comedy, repertoire.

Summary. Shakespeare's tragedy and his lyrics dedicated to the play "Romeo and Juletta" were staged at the Karakalpak Theater.The theater premiered in a classical theater when new talents appeared in the theater.

KIRISH. Angliya uyg‘onish davrining eng taniqli ijodkori, dramaturg, faylasuf, shoir va aktyor Uilyam Shekspirning (1564-1616) nomi va u yaratgan noyob asarlari tarixda abadiy saqlanib qoldi. Uning qalamiga mansub bir qator tragediya, komediyalardan «Qaysar qizning quyilishi», «Gamlet», «Qirol Lir», «Otello», «Romeo va Juletta», «Veneciya savdogari», «Yuliy Sezar», «Makbet», «Koriolan», «Antoniy va Kleopatra» va boshqa ijod mahsullari ham dunyo sahnasida o‘z o‘rnini yo‘qotmasdan kelayotgan klassik asarlar hisoblanadi. Uning tragediyalarida inson qiyofasi, uning psixologik kechinmalari, tuyg‘ularining eng yuqori cho‘qqisi shu darajada dramaturgik harakat, ichki harakat va kolleziya, xarakterlarning hech qanday kamchiliksiz to‘qnashuvi bilan ochib beriladi, biz uning sahnadagi talqinini tomosha qilib turib Shekspirning qalbi qay darajada filosofiyaga boy ekanligini anglaymiz. Tragediya yunoncha «echki qo‘shig‘i» degan ma‘noni anglatadi. Afsona, rivoyat va ertaklar o‘z - o‘zidan tug‘ilmaydi. Ularning zamirida ignaning ko‘zidek bo‘lsa ham haqiqat yotadi. Ikki oq qushning biri o‘lsa ikkinchisi ham o‘ladi yoki bizga klassik asar bo‘lib bugingi kunda ham kelajak avlodlarimiz uchun o‘lmas adabiy meros, dramatik qahramon bo‘lib, ularning qo‘shiqlarida, hayollarida tasvirlangan so‘zsiz oshiqlar Romeo va Juletta.

USULLAR. Mazkur ilmiy maqola mavzusini yoritishda tavsifiy, tasnifiy, tarixiy-qiyosiy, kontekstual va kompleks yondashuv tahlil usullari qo‘llanildi. Tadqiqot nazariy va tarixiy-badiiy tushunishga qaratilgan zamonaviy san’atshunoslik usullari asosida ko‘rib chiqilgan.

NATIJALAR VA MUNOZARA. Veronaning ikki yosh niholining ayni bahorga qadam qo‘yib gullab yashnamay xazon bo‘lishi achinarli yakun albatta. Mana shu orqali dramaturg Shekspirning mahorati bilan obro‘si yanada ulug‘lanadi va ko‘kka yetadi. Oradan bir necha asrlar o‘tsa ham noyob asarning qiymati tengsiz, nomi esa boqiy

hisoblanadi. «Dunyodagi eng ulug‘ kamchilik bu sevishganlarning birga bo‘lmasligi» deya ta’kidlagandi donishmandlardan biri. Shu achchiq haqiqat va zulim shu tragediyada o‘z aksini topgan. Teatr san’atining dunyo miqyosida rivojlanishiga sababchi bo‘lgan, o‘zining betakror, klassik asarlari bilan tarix sahifalarida o‘chmas iz qoldirib ketgan iste’dodli dramaturg Uilyam Shekspirning dramaturgiya janridagi asarlari kirib bormagan mamlakat, spektakllarini tomosha qilmagan inson bo‘lmasa kerak. Sababi, dramaturg o‘z fantaziyasi orqali dunyoga kelgan komediya, tragediya va dramalari bilan teatr san’atida katta namuna maktabini yaratib ketdi.

Shekspirning tragediyalari orasida eng lirik hissiyotlarga boy, chin oshıqlarning muhabbatini tasvirlovchi klassik asari «Romeo va Juletta» Qoraqalpoq davlat yosh tomoshabinlar teatrida ham sahnalashtirildi. Bu klassik asarni sahnalashtirish orqali qoraqalpoq teatri ijodkorlarining qanchalik iste’dod egalari ekanligi o‘z tasdig‘ini topdi.

Qoraqalpog‘iston xalq shoiri Uzoqboy Pirjanov tarjimasi asosida «Romeo va Juletta» pyesasini qo’lga olib, sahnada spektakl darajasiga olib chiqqan qoraqalpoq rejissurasida o‘z o‘rniga ega zamonaviy talqindagi bir qator spektakllarni yaratgan taniqli aktyor va rejissyor Amangeldi Qudaynazarov o‘z didi va rejissyorlik qobiliyatining qanchalik baland ekanligini isbotlay oldi desak aslo yanglishmagan bo‘lamiz. Chunki, bu spektakl barcha tamoshabinlarning diqqat - e’tiborini tortdi. Spektakldagi rejissyorning yutug‘i spektakl boshida va oxirida sahna bichimlaridan o‘z o‘rnida foydalana olgan va boshqacha yondashuv bilan asarni yakunlagan. So‘ngi yillarda sir emaski biz ko‘pincha drama va komediya asarlarini ko‘rishga o‘rganib qolgan edik, bu tragik asarning ayni yosh tamoshabinlar uchun moslashtirib, ularning yosh toifasiga qarab birinchi bor qo‘yilgan spektakl juda yaxshi natijaga erishdi.

Spektakl boshida Verona qalasida ikki boy oila Kapuletti (artist R.Urazbaev) va Montekki (artist J.Abdimov)larning xizmatkorlari bir-biri bilan bo‘lgan janjalidan boshlanadi. Keyin Knyaz (artist S.Arziev) kelib oila janjalini to‘xtatadi. Knyaz ularning azaliy dushman ekanligini aytib, shahardagi tinchlikni buzuvchi oilalar sifatida ko’radi. A.Qudoynazarov va A.Palımbetovlar tomonidan tanlangan musiqalar ham o‘z maromida mahorat bilan foydalanilgan ya’ni, lirik hissiyotlar uyg‘ongan paytdagi berilgan musiqasi va urish, kurashish sahnalaridagi ta’sirli musiqalarni o‘z o‘rnida va ayni vaqtida foydalana olgan. Albatta spektaklda musiqa alohida ahamiyatga ega, u voqelikni yanada ta’sirchan etishda ahamiyat ega faktor hisoblanadi.

Kirish qismidan so‘ng bazmda Romeo (artist R.Tilemisov) bilan Juletta (aktrisa B.Baxiyeva)ning to‘satdan ko‘rishib qolishi spektaklning tuguni hisoblanadi. Mana shu joydan boshlab ikki yosh bir- biriga ko‘ngil qo‘yib, ularning orasida muhabbat tuyg‘usi uyg‘ona boshlaydi. Lekin bir qarama-qarshi tarafi ikki yosh dushman oilalarning farzandlari edi. Mana shu taqlitda voqealar rivojlanib boradi. Aktyor - aktrisalar o‘sha davrdagi qahramonlarning haqiqiy xarakter va xulq atvorlarini, harakatlarini, mimikalarini chuqur ochib bera olgan, bu esa tomoshabinlarda komik syujetlarga qiziqish, tragik syujetlarda havotirlanish tuyg‘ularini uyg‘ota oladi. Spektakl oxirigacha tamoshabin jilmasdan, zerikmasdan tomosha qiladigan asar teatr sahnasidan joy oldi.

Tugundan so‘ng spektaklning rivojlanishida Julettaning Boquvchisi (aktrisa G.Japarova) bilan Romeoning do‘stlari hazil qilishi va shu bilan birgalikda Tibalt (artist D.Qayipnazarov) va Merkutsiyoning (artist I.Begjanov) janjallashishi sabab bo‘lib voqealar oqimi keskin tus ola boshlaydi. Ruhoniy ota bilan nikox vaqtini kelishish, Romeo va Julettaning tun qo‘ynidagi suhbatlari orqali syujet borgan sari kuchayib, avj ola boshlaydi.

Kulminatsiya - bu Romeoning suyuklisi Julettaning akasi Tibaltni (artist D.Baynazarov) o‘ldirishi hisoblanadi. Chunki, jahl ustida Tibalt uning do‘sti Merkutsiyoni o‘ldirgan edi. Qahramonlarning jahl ustida qilgan yovuzliklarini dramaturg shunday mahorat bilan tasvirlagan, buni spektakl orqali sahnada aktyorlar maromiga keltirib yetkaza olgan.

Shunday qilib, bu keskinlik va qarama-qarshilik ikki oilaning o‘rtasida yana da g‘azabni kuchaytiradi va janjal paydo bo‘ladi. Bu orada Romeo (artist R.Tilemisov) shahar meri tarafidan surgunga hukm qilinib, suyuklisini ko‘rish mushkul ishga aylanadi. Ular ikkisi vadalashgan nikoh kunida ham ruhoniy ota yordamida kelishiladi. Lekin, ularning taqdiri ayanchli yakun topadi. Dramaturg o‘sha davrning eng kuchli ajal dorisi sanalgan zahardan unumli foydalana olgan. Asarni yakunlashdan oldin muallif Julettaga zahar ichiradi. Uning xushiga kelishini biladi. Ammo shu sirdan Romeoning xabari bo‘lmay, suyuklisidan butunlay ayrildim deb o‘ylaydi va o‘z joniga qasd qiladi.

Shu o‘rinda muallif mahorat bilan qahramon uchun yakun, tomoshabin uchun esa ochiq oydin voqeani tasvirlab, yana ham ta’sirchanlikni uyg‘otadi.

Zaharning ta’siri qaytganidan so‘ng Juletta o‘ziga kelganda yonida jonsiz yotgan Romeoni ko‘rib butunlay esidan ayriladi va u ham o‘zini xanjar bilan o‘ldiradi. Bu voqealar ularning 14-15 yoshlarida, muhabbat g‘unchalari gul ochgan paytida yuz beradi. Avtor bu voqelikdagi inson psixologiyasining qanday bo‘lishini aniq tasvirlab bera olgan.

Asar yakunida yechim - qayg‘u bilan yakun topgan, ammo shu voqeadan so‘ng Kapuletti va Montekki oilalari yarashishadi. Biroq, eng bebaho boyligi bo‘lgan farzandlaridan ajralishadi. Asar mana shunday tragik yechim bilan tugaydi.

«Kuchli aktyordan kuchli rejissyor chiqadi» deganlaridek, rejissyor A.Qudaynazarov ilgari iste’dodli aktyor bo‘lganligi uchun ham bu pyesani shunday mahorat bilan sahnaga olib chiqdi. Aktyorlar jamoasini to‘g‘ri tanlab, voqealar oqimini ketma-ketlikda bera olgan. Xarakter - dramada voqealarni rivojlantiruvchi asosiy faktorlardan biri sanaladi. Bunda yaxshi va yomon xarakterlarning to‘qnashishi orqali konflikt va harakat yuzaga kelgan, demak xarakter konflikt bilan harakatni paydo qiluvchi mo‘ljal sifatida keladi. Tragediyada ichki va tashqi xarakterlar va konfliktlar ochiq-oydin o‘z qiyofasini topadi. Harakat dramaning asosiy markazi hisoblanadi, harakat orqali rejissyor spektaklga tomoshabin e’tiborini qarata olgan.

Spektaklni sahnaga olib chiqishda teatr jamoasi o‘zgacha, o‘ziga xos uslub va metodlarga tayanib, klassik bir asarni maromiga yetqazib ijro eta oldi. Teatr aktyorlaridan iborat ansambl rejissyor tomonidan yaxshi tanlangan. Har bir obraz aynan o‘sha aktyor uchun yaratilganga o‘xshaydi. S.Arziev (Knyaz), Qoraqalpog‘iston Respublikasiga xizmat ko‘rsatgan artist J.Abdimov (Montekki rolida), R.Urazbaev (Kapuletti), R. Tlemisov (Romeo), I.Begjanov (Merkutsio), A.Xojamuratov (Venvolio), D.Qayipnazarov (Tibalt), J.Berdibekov (Monarx Lorenso), T.Erejepov (Baltazar), Sh.Dauletmuratov (Samson), N.Aytmuratov (Grigorio), P.Kelimbetov (Petr xizmatker), I. Qunnazarov (Abram), O’zbekiston Respublikasida xizmat ko’rsatgan artist L.Xaliqnazarova (Montekki xonim), A.Naurizova (Kapuletti xonim), I. Sarsenbaeva (Juletta), G.Japarova (Tarbiyachi kampir) teatrning barcha aktyorlari Verona xalqi rolini ijro etadi.

Spektaklning muaffaqiyatli chiqishida teatrning butun bir jamoasi katta mehnat qilgan. Rassomdan boshlab chiroq ustasigacha, har bir xodim o‘ziga berilgan vazifani sidqidildan bajargan. Spektakl teatr repertuarining oltin xazinasidan joy oldi.

Yakuniy so‘zni aytadigan bo‘lsak, «Romeo va Juletta» Shekspirning ranglarga burkangan pyesalaridan biri, unda nozik, quvnoq kulgudan nochorlikka, tushkunlikka tushish , muhabbatning g‘azabga aylanishi, inson xarakterining nozik jihatlari ochib berilgan. Lekin hayotni sevish, haqiqat va yaxshilikka bo‘lgan ishonch yuqori turadi. Bu Shekspirning qobilyatini yuzaga chiqargan birinchi asari hisoblanadi. Tragediya shu ma’nodagi asarlarning eng yaxshi namoyondasi bo‘lgani uchun ham jahon xazinasidan joy oldi. «Romeo va Juletta»ning Qoraqalpoq sahnasiga kelishi-dunyo klassikasining qay darajada qoraqalpoq teatr ustalari tomonidan sahnaga olib chiqishidagi mahoratini yana bir bora isbotladi.

Adabiyotlar

1. Arastu. Poetika. – T: Yangi asr avlodi, 2012.
2. Ansatbaev N. Teatr hám aktyor, sabaqlıq. 2020.
3. Abdusamatov H. Drama nazariyasi. – T.: G‘. G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 2000.
4. V.Shekspir. «Romeo Djulletta».
5. Islomov T. Tarix va sahna. – T.: G‘. G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1998.
6. Rizayev Sh. Jadid dramasi. T.:Sharq. 1997.
7. Tursunov T. Ózbek teatr tarixi. T., 2008.
8. Tursunboev S. Teatr tarixi. T., Fan va texnologiya nashriyoti. 2008.
9. F.Sulaimonova «Shekspir Uzbekistonda». T., FAN, 1978.

TALANTLÍ REJISSYORDÍŃ SAXNA HÁM EKRAN ÓNERI DRAMATURGIYASÍNDAǴÍ ORNÍ (Quwatbay Ábdireymov mısalında)

Anar Jaqsımuratova – *oqıtıwshı*
jaqsimuratovaanar@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

ИСКУССТВО ТАЛАНТЛИВОГО РЕЖИССЁРА В СЦЕНЕ И ЭКРАНЕ МЕСТО В ДРАМАТУРГИИ (НА ПРИМЕРЕ КУВАТБАЯ АБДИРЕЙМОВА)

Анар Жаксымуратова – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

TALENTED DIRECTOR'S STAGE AND SCREEN ART PLACE IN DRAMATURGY (ON THE EXAMPLE OF KUVATBAY ABDIREYMOV)

Anar Zhaksymuratova – *teacher*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch so‘zlar: kino va teatr, madaniyat, san’at, aktyorlik mahorati, kinofilm, sahna.

Rezyume. Ushbu ilmiy maqolada ilmiy-publitsistik, tarixiy-zamonaviy, kontekstual va kompleks jihatdan yondashildi. Tadqiqotda kino va teatr san’atining rivoji, ayniqsa, kino sanoatining jahon va milliy miqyosda rivojlanishi o‘rganildi. Ilmiy maqolada ilmiy-nazariy usullar keng qo‘llanildi. Shuningdek, maqolada qoraqalpoq kino va teatr san’atining darǵasi Q.Abdireymovning hayoti va ijodiy yóli haqida batafsil keltirib ótiladi.

Ключевые слова: кино и театр, культура, искусство, актёрское мастерство, кинофильм, сцена.

Резюме. При написании данной научной статьи был применён научно-публицистический, историко-современный, контекстуальный и комплексный подход. В исследовании изучалось развитие кино и театрального искусства, особенно киноиндустрии на мировом и национальном уровнях. В научной статье широко использовались научно-теоретические методы. Также в статье подробно рассказывается о жизни и творческом пути К.Абдиреймова - деятеля каракалпакского кино и театрального искусства.

Key words: cinema and theater, culture, art, acting, film, stage.

Summary. In writing this scientific article, we approached it from a scientific-journalistic, historical-modern, contextual, and comprehensive perspective. The study examined the development of cinema and theatre, particularly the global and national development of the film industry. Scientific and practical methods were widely used in the scientific article. The article also provides a detailed account of the life and creative path of K.Abdireymov, a pioneer of Karakalpak cinema and theater art.

KIRISIW. «Mádeniyat hám kórkem óner rawajlanbasa, jámiyet te órkenley almaydı» degen edi húrmetli jurtbasshımız Sh.M.Mirziyoyev. [1] Shınında da, hár bir xalıqtıń ádebiyatı, milleti, tili, dini menen qosa onıń qan-qanına sińgen hám ata-babalarınan miyras bolıp kiyatırǵan biybaha awızeki dóretpeler, mádeniyat hám kórkem óner salasındaǵı ullı ǵáziyneleri arqalı millettiń kim ekenligin, onıń ótmishin ańlay alamız. Kórkem óneri bar jurt dúnyanıń qaysı jerinde de rawajlanıp, bul mákanda baǵı bostan jarata aladı. Óytkeni, ónersiz insan hesh waqıt jasay almaydı. Adam balası óneri, talantı menen, jaqsı isleri menen ómirde iz qaldıradı. Insannıń jasawdan maqseti de sol.

Óner úyrenip, belgili bir kásiptiń basın uslaw, perzentlerin ónerli, bilimli, mádeniyatlı etip tárbiyalawdan ibarat. Mádeniyat bar jerde, ónerpazlar da boladı. Óneri arqalı bizińzamanlaslarımız elimiz dańqın kóklerge kótermekte. Ádebiyat áleminde Ózbekstan Qaharmanları bolǵan, shayır, poeziya juldızı I.Yusupov hám prozamız bayteregi, ullı jazıwshı T.Qayıpbergenovlar jarıqqa shıqqan bolsa, mádeniyat hám kórkem óner salasında Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan kórkem óner ǵayratkeri, ullı kompozitor N.Muxammeddinov, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq artisti N.Ańsatbaev, belgili xoshhawaz iyeleri T.Doshumova, B.Matchanov, G.Sırımbetova, M.Xojaniyazov, baletmeyster P.Madreymov, Qaraqalpaqstanǵa xızmet kórsetken artist D.Ranov, xudojnik Q.Saypov, skulptor J.Quttımuratov hám basqalar qatarında top jarıp shıqqan jáne bir talantlı aktyor hám rejissyor Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq artisti Quwatbay Abdireymov boldı.

Onıń professional dárejedegi kórkem obrazları hám dóretken spektaklleri búgin jas áwladlar ushın úlgi mektebi hám taptırmas biybaha ruwhıy baylıq bolıp qaldı.

USILLAR. Usı ilimiy maqalanı jazıwda ilimiy-publicistikalıq, tarıyxıy-zamanagóy, kontekstual va kompleks tárepten jandasıldı. Izertlewde kino hám teatr óneriniń rawajlanıwı, ásirese, kino sanaatınıń jáhán hám milliy dárejede rawajlanıwı úyrenildi. Ilimiy maqalada ilimiy-teproualıq usıllar keń qollanıldı.

NÁTIYJELER. Jazıwshı-shayırlar óz qálemi menen dúnyanı jawlap alsa, al kórkem óner iyeleri óz talantı, rolleri menen insan qálbin gózzallıqqa, estetikalıq zawıqqa toltırıp, olarǵa jasawdıń, tábiyat ónimlerinen ilham yosh alıp ómirge ózgeshe kóz-qaras penen qarawǵa shaqıratuǵın motivaciya iyesi bolıp xızmet etedi. Tariyxta usınday talant ieleriniń basıp ótken ómir jolı tuwralı bir qansha monografiyalar, ocherkler publicistikalıq shıǵarmalar dóretildi.

Qaraqalpaq kino kórkem óneriniń kárwan jolında sárwan wazıypasın atqarǵan, óziniń aktyorlıq sheberligin bir qatar ekran shıǵarmalarında sáwlelendirgen Quwatbay Abdireymovtı shın mánisinde ullı ustaz dep atasaq boladı. Ol jasap miynet etken dáwirde bir qatar mádeniyat úlgileri jarıqqa shıqtı, bir qatar jaslardıń qırları ashılıp, sániyat maydanına qádem bastı. Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı, kinoaktyor hám rejissyor Q.Abdireymov 1937-jılı 24-may sánesinde Moynaq qalasında tuwılǵan. Ákesi ishki isler organı xızmetkeri, al anası bolsa úy biykesi bolǵan. Ákesi óziniń jumısları menen bánt bolǵanı sebepli shańaraqta bala tárbiyası menen tiykarınan anası shuǵıllanadı. 1942-jıl eń awır urıs jıllarına tuwra kelgeni ushın Abdireyim aǵanıń shańaraǵı Moynaqtan Taxtakópir rayonına kóshedi. Q.Abdireymov mektep payıtlarında, yaǵnıy 6-9 klaslarında-aq túrli oyın, drama hám súwretshilik dógereklerine qatnap baslaydı. Ol qaraqalpaq hám rus ádebiyatına qızıǵatuǵın edi. Q.Abdireymovqa Alla tárepinen sonday dárejede talant, uqıp, aktyorlıq sheberlik, dinamika, tipaj, plastika ulıwma aktyor menen rejissyor ushın talap etiletuǵın barlıq qábilet berilgen edi. Bul onıń kórkem óner maydanında bir jaqtı nur bolıp sáwleleniwine jol ashtı. «Kúshli aktyordan-jaqsı rejissyor shıǵadı» degendey, dáslep kino hám teatrlarda ráń-báreń rolleri menen tamashagóyler qálbinen tereń orın alǵan Q.Abdireymov sońın ala rejissyor sıpatında da bir qatar spektakllerge avtorlıq qıldı. Q.Abdireymov teatr saxnasında 1962-jılı A.Begimov hám T.Allanazarovlardıń «Ǵárip ashıq» spektaklinde Shaxwalid, 1963-jılı J.Aymurzaevtıń «Aygul-Abat» muzıkalıq dramasında Serman, V.Shekspirdiń «Otello» tragediyasında Otello rollerin kámine keltirip atqarǵan bolsa, kino ekran saxnasında E.Sherstobitov hám D.Salimovlardıń «Bes doslar» atlı filminde Ǵafur, K.Yashen hám S.Muxamedovtıń «Hamza» kinosında Alijan, L.Varshavskiy hám Sh.Aymanovtıń «Aldar kóse» atlı filminde Taken, Saakov hám A.Fayziev, R.Mehranıń «Ali baba hám qırıq qaraqshı» filminde Ali babanıń dostısı rolin, Georgiadidiń «Áke wásiyatı» atlı filminde Ergash, A.Ashimov hám Coy Guk Inniń «Shoxan Walixanov» kinosında Musabay hám basqa da rollerdi sheberlik penen atqarıp shıqtı.

Q.Ábdireymov – keń diapazon hám talǵamǵa iye rejissyor. Onıń dóretiwshiligi oǵada bay. Yaǵnıy, tragediya, komediya, drama hám tragikomediya, tariyxıy-revolyuciyalıq hám psixologiyalıq dramalardı kámine keltirip saxnalastıra aldı. Sonıń menen birge, xarakter, konflikt, syujet kulminaciyası, kompoziciya, dinamika, plastika sıyaqlı kórkem ónerge tán qábiletler, terminler Q.Ábdireymovtıń tvorchestvosında ayqın kózge taslanadı. [2. «Saxna juldızı» N.Muxammeddinov, «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 2022-jıl 19-may, № 56-57, 4-bet]. Onıń G.Gorinniń «Atı óshsin» atlı tragikomediyasında Áyyemgi Greciyanıń qalası Efeste biziń eramızǵa shekemgi IV ásir waqıyaları sáwlelenedi. Spektaklde baslı rollerdi J.Sultabaev (Gerostrat), D.Ranov (Kleon), R.Saparova (Klementina), Sh.Ótemuratov (Tissafern)lar atqarıp shıqqan. Xudojnigi Islam Alibekov. Sonıń menen birge, Q.Ábdireymov «Qaraqalpaq Otellosı» dep atalıp ketti. [2.«Qaraqalpaq Otellosı», Q.Matmuratov, «Saniyat» jurnalı 2007-jıl 3-4-sanları] 1968-jıldan baslap M.Toybaevtıń «Moskvalı kelin», V.Shekspirdiń «Otello» (1970-jılı), A.Qahhardıń «Ayajonlarim», S.Xojaniyazovtıń «Maman biy (1971), T.Seytjanovtıń «Abu Rayxan Beruniy» (1973), O.Ioselianidiń «Arbań awdarılmasın» (1974), T.Qayıpbergenovtıń «Jumagul» (1974), K.YAshen hám R.Tóreniyazovtıń «Jol kórsetiwshi juldız» (1975), P.Tlegenov hám A.Ismailovtıń «Analar» (1975), K.Raxmanovtıń «Kelin» (1976), J.Aymurzaevtıń «Berdaq» (1977), I.Sultannıń «Ańlamay bastım tikendi» (1978), G.Gorinniń «Atı óshsin» (1980), T.Minnulinniń «Azireylini aldaǵan adam» (1981), I.Yusupovtıń «Máńgi bulaq» (1985), T.Axtanovtıń «Áke hám bala» (1986), K.Raxmanovtıń «Raxmet, kelin» (1987) sıyaqlı bir qatar qunlı dóretpelerdi teatr saxnasına alıp shıqtı, óz rejissyorlıq fantaziyası menen bayıtıp saxnalastırdı. Sonday-aq, Q.Abdireymov awdarmashı sıpatında da bir qatar spektakllerdi qaraqalpaq tiline awdarma isledi. Bul tárepten onı tek kórkem óner emes, ádebiyat salası menen tıǵız baylanıslı dóretiwshi insan ekenligin maqtanısh etsek arzıydı.

Q.Ábdireymov dáslep rus tili qánigeligi boyınsha institutqa oqıwǵa túsedi, biraq onıń

talantı Tashkent qalasında ótkeriletuǵın dekadaǵa qatnasıwshılardı tańlaw paytında kózge túsedi. Soǹın ala Tashkent teatr hám súwretlew institutına oqıwǵa kirip, student gezlerinde-aq kinofilmlerge túse baslaydı. Ol miynet jolı dawamında 1966-1971-jılları Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzıkalı teatrı direktorı, 1971-1973-jılları Moskva qalasında Oraylıq teatrında rejissyorlıq stajirovkada, 1973-1975-jılları teatr direktorı, 1975-1979-jılları teatrdıń bas rejissyorı, 1981-1983-jılları teatr direktorı, 1983-2003-jılları saxnalastırıwshı rejissyor hám 2003-2005-jılları bas rejissyor lawazımlarında isledi. Ol qaraqalpaq kórkem ónerinde dramaturgiyalıq shıǵarmalardıń jáne de bayıwına, rejissura salasınıń órkenlewine hám kino saniyatınıń rawajlanıwına salmaqlı úlesin qostı. Q.Ábdireymov saxnamızdıń birinshi professional rejissyorı T.Allanazarovtan soǹǵı tájiriybeli ustaz, dóretiwshi boldı, -deydi Qaraqalpaqstan xalıq artisti Z.Saipova. – Instituttı pitkerip kelgenimnen soń ol maǵan Ózbekstan hám Qaraqalpakstan xalıq artisti S.Awezova atqarǵan «Ernazar Alakóz»degi – Qumar ana rolin tapsırdı. Óz rolim ústinde islew barısında men bul dóretiwshiniń ózine tán ózgesheligine gúwa boldım. Onıń aktyorlarǵa erkinlik beriwi, kerek jerinde xızmetkerlerdi psixologiyalıq jaqtan rolge baǵdarlawı shıǵarmanıń sátli shıǵıwın támiyinlep, roldegi bir-birine qarama-qarsı partnyorlardı saxna artında shını menen de bir-birine qarama qarsı qoyıp, háreketlerdiń tábiyǵıy shıǵıwına umtılatuǵın edi. Ol óz ómirinde de joqarı adamgershilikli pazıyletlerge iye boldı. Kinorejissyor B.Baymurzaevtıń aytqanınday M.Nızanovtıń «Tanka» komediyasında ápiwayı puqaralardıń mútájligin pitkeretuǵın kishipeyil dóretiwshi bolıp oynaǵan ol haqıyqıy ómirde de «Tanka» bolıp ótti. [3. «Qaraqalpaq saxnasınıń juldızı» Erkin Qaraqalpaqstan, 23.09.2017 j, №119(20049). Q.Ábdireymov dóretiwshiligi teatr hám kino menen tıǵız baylanıslı. Ol «Uzbekfilm», «Qazaqfilm», «Qaraqalpaqfilm» studiyalarında túsirilgen 20 dan aslam kinofilmlerde obrazlar jarattı. «Hamza»da –Alidjan, «Kók jiekke sozılǵan izler»de –Tanabay, «Eski zamannıń urpaqları»nda –Quwat Saidovich, «Aldar kóse»de-Taken, «Artımızda Moskva»da-Raximov, «Jaz ortasındaǵı qar»da-Bek Qaramsaqov, «Komsomollar barmaqta»da –Murtabek, «Qutırǵan aq quw»da-Quwat, «Aǹızǵa aylanǵan qız»da-Walixan, «Qaysar qız»da-Zaripbay, «Tanka»da-Bahadır aǵa hám basqa da filmlerde ózin kórsetip, kino áleminiń qaharmanına aylandı. [4.G.Raxmanova, «Teatrǵa baǵıshlanǵan ómir», «Saniyat» jurnalı, 2016-jıl «3-4 sanı]

Q.Ábdireymovtıń usı sıyaqlı miynetleri xalqımız tárepinen joqarı bahaǵa ılayıq dep tabıldı. Oǵan 1969-jılı Ózbekstan Respublikasına xızmet kórsetken artist, 1974-jılı Ózbekstan Respublikası xalıq artisti, 1991-jılı Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq artisti húrmetli ataqları berildi. Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı boldı. Al, 1999-jılda bolsa «El-jurt húrmeti» ordeni hám bir neshe mártebe Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları Húrmet jarlıqları menen sıylıqlandı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Mirziyoyevtıń 2017-jıl 3-avgust kúngi dóretiwshi-ziyalılar menen videoselektor bayanatı.
2. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2021-jıl 7-aprel PF-6202-sanlı «Kino kórkem óneri hám sanaatın jańa basqıshqa alıp shıǵıw, tarawdı mámleket tárepinen qollap-quwatlaw sistemasın jánede jetilistiriw haqqında»ǵı Pármanı.
3. «Saxna juldızı» N.Muxammeddinov, «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 2022-jıl 19-may, № 56-57.
4. Matmuratov Q. «Qaraqalpaq Otellosı», «Saniyat» jurnalı 2007-jıl 3-4-sanları.
5. Abdireymova K. «Kuatbay i kino» Izdatelstvo «Bilim», 2011.
6. Aliev M. «Kino tiykarları» T-2023.
7. Raxmanova G. «Teatrǵa baǵıshlanǵan ómir», «Saniyat» jurnalı, 2016-jıl «3-4 sanı.
8. Jaqsımuratova A. «Kino hám teatr óneriniń jarıq juldızı», «Ámiwdárya» jurnalı, 2024, №3.
9. Darushova, D.K. "Yaxshi dramaturgiya va rejissyor yechimining uyg‘unligi." Inter education & global study 3 (2025): 628-635.
10. Darushova Darixa Kadirniyazovna. "Dolzarbligini yo‘qotmagan asarning qoraqalpoq sahnasidagi talqini." tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g‘oyalar 1.1 (2025): 355-358.

ZAMONAVIY TELEVIDENIYEDA OVOZ DIZAYNI VA UNING AUDITORIYA PSIXOLOGIYASIGA TA'SIRI

Kurbaniyazov Rufat Karamatdin o'g'li – *o'qituvchi*
rufatqurbaniyazov1997@gmail.com
O'zDSMI Nukus filiali

ЗВУКОВОЙ ДИЗАЙН НА СОВРЕМЕННОМ ТЕЛЕВИДЕНИИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПСИХОЛОГИЮ АУДИТОРИИ

Курбаниязов Руфат Караматдин оглы – *преподаватель*
Нукусский филиал Узбекского государственного медицинского института

SOUND DESIGN ON MODERN TELEVISION AND ITS IMPACT ON AUDIENCE PSYCHOLOGY

Kurbaniyazov Rufat Karamatdin ugli – *teacher*
Nukus branch of the Uzbek State Medical Institute

Tayanch so'zlar: ovoz dizayni, televideniye, psixoakustika, immersion effekti, media-psixologiya, ovoz rejissyori, auditoriya idroki, audio-vizual sintez, kognitiv yuklama, zamonaviy media.

Rezyume. Ushbu maqolada zamonaviy televideniye mahsulotlarini yaratishda ovoz dizaynining roli va uning tomoshabin psixologiyasiga ta'sir qilish mexanizmlari fundamental tadqiq etiladi. Tadqiqot davomida ovozning vizual tasvir bilan sintezi, akustik muhitning inson idrokiga ta'siri va audio-vizual mahsulotning emotsional darajasini oshirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar yordamida yaratiladigan immersion effekti, psixoakustik stimulyatsiya va ularning auditoriya diqqatini ushlab turishdagi funksiyalari keng yoritib berilgan. Maqolada ovoz rejissyorining ijodiy va texnik faoliyati zamonaviy media-psixologiya prizmasi orqali ko'rib chiqiladi.

Ключевые слова: звуковой дизайн, телевидение, психоакустика, эффект иммерсивности, медиапсихология, звукорежиссер, восприятие аудитории, аудиовизуальный синтез, когнитивная нагрузка, современные медиа.

Резюме. В данной статье фундаментально исследуется роль звукового дизайна в создании современных телевизионных продуктов и механизмы его воздействия на психологию зрителя. В ходе исследования анализируются синтез звука с визуальным образом, влияние акустической среды на восприятие человека и значение звука в повышении эмоционального уровня аудиовизуального продукта. Также подробно освещаются эффект «иммерсивности», создаваемый с помощью современных технологий, психоакустическая стимуляция и их функции в удержании внимания аудитории. Творческая и техническая деятельность звукорежиссера рассматривается в статье через призму современной медиапсихологии.

Key words: sound design, television, psychoacoustics, immersion effect, media psychology, sound director, audience perception, audio-visual synthesis, cognitive load, modern media.

Summary. This article provides a fundamental study of the role of sound design in creating modern television products and the mechanisms of its impact on audience psychology. The research analyzes the synthesis of sound with visual imagery, the influence of the acoustic environment on human perception, and the significance of audio in enhancing the emotional resonance of audiovisual products. Furthermore, it explores the immersion effect created by modern technologies, psychoacoustic stimulation, and their functions in maintaining audience engagement. The creative and technical activities of the sound director are examined through the lens of contemporary media psychology.

KIRISH. Bugungi kunda televideniye shunchaki axborot uzatish vositasi emas, balki murakkab audio-vizual san'at turiga aylandi. Inson sezgi a'zolari ichida ko'rish va eshitish tizimlari axborotni qabul qilishda dominantlik qiladi. Ko'pincha tomoshabin e'tiborini tasvir sifatiga qaratsa-da, neyropsixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, axborotning yetmish foizdan ortiq emotsional yuklamasi va kognitiv talqini ayniqsa ovoz orqali shakllanadi.

Ovoz dizayni tushunchasi zamonaviy mediada nafaqat nutq va musiqani yozib olish, balki tomoshabin ongo ostiga maqsadli ta'sir etuvchi sun'iy akustik borliqni loyihalashni anglatadi. Televizion kontentning global bozorda raqobatbardoshligi uning auditoriyani qanchalik chuqur emotsional holatga tushira olishi bilan o'lchanadi. Bu murakkab jarayonda ovoz rejissyorining vazifasi oddiy texnik xizmat ko'rsatish doirasidan chiqib, yuqori darajadagi

psixologik interpretatorlik va dramaturgik mualliflik darajasiga ko‘tariladi.

USULLAR. Mazkur ilmiy maqola mavzusini yoritishda tavsifiy, nazariy-tahliliy, amaliy kuzatuv va kompleks yondashuv usullaridan foydalanildi. Xususan, ovoz dizaynining psixoakustik xususiyatlari va kognitiv ta’sirini o‘rganishda ilmiy-nazariy manbalarga tayanilgan bo‘lsa, amaliy jarayonlarni tahlil qilishda Qoraqalpog‘iston televideniyesida suratga olingan “Shańaraq” teleseriali misolida empirik kuzatuv usuli qo‘llanildi. Ovoz post-prodakshn jarayonlari audio-vizual sintez qonuniyatlari asosida tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MUNOZARA. Ovoz dizaynining nazariy asoslari va tarkibiy elementlari**.** Televideniyeda ovoz tizimi bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan uchta asosiy komponentdan iborat bo‘lib, bular nutq, musiqiy kompozitsiya va maxsus akustik effektlardir. Ularning har biri inson psixikasida o‘ziga xos assotsiativ zanjirni shakllantiradi. Nutq va intonatsiya auditoriya uchun eng birinchi informatsion kanal hisoblanadi. Boshlovchi yoki ko‘rsatuv qahramoni ovozining tembri, tezligi, ritmikasi va urg‘ulari tomoshabinda xabarga nisbatan ishonch, xavotir yoki qiziqish uyg‘otishi mumkin. Masalan, past chastotali bariton ovozlar ko‘pincha ekspertlik va barqarorlik hissini bersa, yuqori chastotali va tez nutq dinamikasi tomoshabinni hushyorlikka chorlaydi.

Musiqiy hamrohlik esa kadrdagi voqeaga nisbatan subyektiv munosabatni shakllantiruvchi eng kuchli quroldir. Musiqa yordamida hatto neytral tasvirlarni ham dramatik yoki komik tusga kiritish mumkin. Shu bilan birga, atmosfera va tabiiy shovqinlar, ya’ni shahar guvullashi, tabiat tovushlari yoki kundalik maishiy shovqinlar tomoshabinda "borliq simulyatsiyasi"ni yaratadi. Ushbu elementlarning sintezi natijasida kadr ortidagi dunyo tomoshabin uchun hayotiy va ishonchli reallikka aylanadi. Ovoz rejissyori ushbu komponentlarni mikshir qilish orqali tomoshabinning diqqat markazini (point of focus) vizual kadrga bog‘lamagan holda boshqarish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Psixoakustik ta’sir va auditoriya idroki mexanizmlari. Psixoakustika qonuniyatlariga ko‘ra, inson miyasi ovozli signallarni vizual signallarga qaraganda sezilarli darajada tezroq qayta ishlaydi. Bu biologik ustunlik ovoz dizaynini samarali psixologik stimulyatsiya quroliga aylantiradi. Kognitiv yuklamani boshqarish jarayonida murakkab vizual sahnalarda ovoz yordamida tomoshabin diqqati eng muhim elementga yo‘naltiriladi. “Selektiv eshitish” fenomeni orqali ovoz rejissyori fondagi shovqinlar darajasini sun’iy pasaytirib, asosiy detal tovushini (masalan, pichirlash yoki uzoqdan kelayotgan qadam tovushini) bo‘rttirib ko‘rsatadi. Bu esa tomoshabinning diqqatini tarqoqlikdan qutqarib, uning kognitiv resurslarini kerakli nuqtaga jamlaydi. Emotsional lancharlash texnikasi zamonaviy televideniyening ajralmas qismidir. Bunda muayyan takrorlanuvchi tovushlar yoki qisqa musiqiy motivlar orqali tomoshabinda o‘tmishdagi xotira, ma’lum bir brendga nisbatan sodiqlik yoki muayyan hissiyot uyg‘otiladi. Shuningdek, zamonaviy ovoz rejissurasida yuqori sezuvchanlikka ega mikrofonlar yordamida inson qulog‘iga yaqin masofadagi tovushlarni (mikrodinamika) bo‘rttirib ko‘rsatish orqali tomoshabinda jismoniy yoqimlilik yoki aksincha, diskomfort hissini uyg‘otuvchi sensor reaksiyalardan ham keng foydalanilmoqda.

Zamonaviy texnologiyalar va audio-vizual immersion. Raqamli texnologiyalar va ko‘p kanalli ovoz tizimlarining rivojlanishi televideniyeni yangi texnologik va badiiy bosqichga olib chiqdi. Endilikda ovoz dizayni nafaqat ikki o‘lchamli (stereo), balki chuqurlik, balandlik va kenglikka ega bo‘lgan vertikal o‘lchamdagi fazoviy tuzilmadir. Bu esa tomoshabinning virtual muhitga to‘liq sho‘ng‘ishini (immersion) ta’minlaydi. Ayniqsa, jonli efir va sport translyatsiyalarida "ishtirok etish effekti" yaratiladi. Bunday yondashuv tomoshabinning ko‘rsatuvni ko‘rish davomiyligini va unga bo‘lgan emotsional bog‘liqligini o‘ttiz foizdan ortiqroqqa oshirishi ilmiy asoslangan. Ovozli post-prodakshn bosqichida qo‘llaniladigan zamonaviy filtrlar va fazoviy protsessorlar yordamida hatto studiya sharoitida yozilgan materialni ham ochiq maydon yoki maxsus akustik muhit simulyatsiyasiga aylantirish mumkin. Bu esa televizion mahsulotning estetik qiymatini oshirish bilan birga, tomoshabinning ishonch darajasini ham mustahkamlaydi.

Amaliy tahlil: “Shańaraq” teleseriali misolida ovoz rejissurasi jarayonlari.

Nazariy qarashlarni amaliyot bilan bog‘lashda Qoraqalpog‘iston televideniyesi tomonidan suratga olingan “Shańaraq” teleserialini yaratish jarayoni o‘ziga xos maktab vazifasini o‘taydi. Teleserial ustida ishlash jarayonida ovoz rejissyorining vazifasi nafaqat texnik sifatni ta’minlash, balki asarning badiiy-psixologik yaxlitligini yaratishdan iborat bo‘ldi. Jarayonning eng mas’uliyatli bosqichi suratga olish ishlari yakunlangandan so‘ng, montaj va undan keyingi post-prodakshn (ovozlashtirish) davrida namoyon bo‘ldi. Maxsus dublyaj studiyasida olib borilgan ishlar jarayonida quyidagi jihatlarga alohida e’tibor qaratildi:

- *Ovozli dublyaj va personaj xarakteri:* Tasvirga olish maydonchasidagi shovqinlar va texnik cheklovlar tufayli, asosiy ovozlashtirish ishlari studiya sharoitida amalga oshirildi. Bunda

aktyorlarning emotsional holatini qayta tiklash, har bir so‘zning intonatsiyasini kadrga mos ravishda sinxronlashtirish orqali qahramonlarning ichki dunyosi tomoshabinga yetkazib berildi.

(1-rasm. “Shańaraq” teleserialini ovozlashtirish jarayoni)

- *Akustik muhitni yaratish:* Teleserialdagi oilaviy muhit va xonadon atmosferasini hayotiy aks ettirish uchun fon shovqinlari (atmosfera) ustida zargarlik ishlari olib borildi. Dublyaj studiyasidagi qizg‘in jarayonda har bir qadam tovushi, eshik g‘irrillashi yoki maishiy shovqinlar qatlam-qatlam qilinib (layering), tasvirga realistik ruh bag‘ishlandi.
- *Musiqiy va emotsional sintez:* “Shańaraq” serialining dramatik chiziqlarini kuchaytirish maqsadida, musiqa va effektlar o‘rtasidagi muvozanatni (balance) saqlashga harakat qilindi. Bu esa tomoshabinning ekrandagi voqealarga nisbatan empatiya (hissiy yaqinlik) uyg‘onishini ta’minladi

(2-rasm. “Shańaraq” teleserialini musiqa va shumlar bilan boyitish jarayoni).

Ushbu tajriba shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy o‘zbek va qoraqalpoq teleseriallari ishlab chiqarishida ovoz rejissyorining studiyadagi mehnati — asarning badiiy muvaffaqiyatini belgilab beruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Ovoz rejissyorining ijodiy mahorati va etik mas’uliyati. Televideniyeda ovoz dizayni faqatgina texnologik yutuqlar bilan cheklanib qolmaydi, balki ovoz rejissyorining shaxsiy dunyoqarashi va badiiy didiga ham tayanadi. Ijodiy jarayonda ovoz rejissyori “akustik dramaturgiya”ni quradi. U qaysi tovushni birinchi planga chiqarishni va qaysi birini pasaytirishni hal qilar ekan, aslida voqelikning mohiyatini o‘zgartirish quvvatiga ega bo‘ladi. Bu jarayonda etik mas’uliyat ham yuzaga keladi, chunki ovoz yordamida tomoshabin fikrini manipulyatsiya qilish, unda sun’iy qo‘rquv yoki haddan tashqari ko‘tarinkilik uyg‘otish mumkin.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, zamonaviy televideniyeda ovoz dizayni shunchaki texnik jarayon yoki tasvirga qo‘shimcha element emas, balki yuqori darajadagi psixologik muhandislik va mustaqil san’at turidir. Ovoz rejissyori tomonidan yaratilgan murakkab akustik muhit tomoshabinning axborotni qabul qilish sifatini, uning emotsional barqarorligini va kontentga bo‘lgan munosabatini belgilab beruvchi asosiy omildir. Xalqaro tele-industriya tajribasi va so‘nggi ilmiy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, ovoz sifatiga va uning psixofizik xususiyatlariga kiritilgan har qanday ijodiy investitsiya har doim reyting ko‘rsatkichlarining o‘sishiga va media-mahsulotning ommaviylashishiga xizmat qiladi. Kelajakda sun’iy intellekt va adaptiv audio tizimlarning yanada integratsiyalashuvi ovoz dizaynining auditoriya bilan individual, shaxsiylashtirilgan darajada ishlash imkoniyatlarini yaratadi, bu esa soha mutaxassislari oldiga yangi ijodiy ufqlarni ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tohir o‘g‘li S. A. MULTIFLIKATSIYA SAN’ATI: TARIXI, TEXNOLOGIK ASOSLARI VA ZAMONAVIY RIVOJLANISH TENDENSIYALARI //Shokh Articles Library. – 2025. – Т. 1. – №. 2.
2. Тилепов Қ. Н. КИНО—ТАРБИЯ ВОСИТАСИ //Innovative Development in Educational Activities. – 2023. – Т. 2. – №. 5. – С. 314-317.
3. Kurbaniyazov, Rufat. "THE MAIN CHARACTERISTICS OF SOUND." *Modern Science and Research* 3.2 (2024): 1180-1187.
4. Kurbaniyazov Rufat Karamatdin. "TELEVIDENIEDA OVOZ REJISSYORINING TUTGAN O ‘RNI." *Educational Research in Universal Sciences* 2.5 (2023): 659-664.
5. Kurbaniyazov Rufat Karamatdin. "TELEVIDENIE KECHA VA BUGUN." *Educational Research in Universal Sciences* 2.5 (2023): 665-672.

DAWÍS JAZÍW ÁMELIYATÍ: FON SHAWQÍMLARÍ

Qdırbaev Islambek Qutlıbaevich – *oqıtıwshı*
khidrbaevislambek@gmail.com
ÓzMKÓMI Nókis filialı

ПРАКТИКА ЗВУКОЗАПИСИ: ФОНОВЫЕ ШУМЫ

Кдырбаев Исламбек Кутлыбаевич – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

VOICE RECORDING PRACTICE: BACKGROUND NOISE

Qdirbaev Islambek Qutlibayevich – *Teacher*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanısh sózler: dawıs jazıw, ses dizaynı, gidrofon, suw astı shawqımları, fon shawqınların montajlaw, kino hám televideniye, audio injiniring.

Rezyume. Bul ilimiy maqalada kino, televidenie hám radio ses rejissyorlıǵı salasında fon shawqınların, atap aytqanda, suw astı saxnaların dawıslastırıwdıń ámeliy hám teoriyalıq tiykarları kórip shıǵıladı. Gidrofonlardan paydalanıw, suwdıń akustikalıq ózgeshelikleri, sonday-aq jazıp alınǵan audio signallardı post-prodakshn basqıshında cifrlı qayta islew processleri "Dúnyalar urısı" hám "Nemo izlep" sıyaqlı filmler mısalında analiz qılınǵan. Maqala ses qánigeligi boyınsha bilim alıp atırǵan talabaları hám ses rejissyorları ushın áhmiyetli metodologiyalıq qollanba wazıypasın atqaradı.

Ключевые слова: звукозапись, саунд-дизайн, гидрофон, подводные шумы, монтаж фоновых шумов, кино и телевидение, аудиоинженерия.

Резюме. В данной научной статье рассматриваются практические и теоретические основы озвучивания фоновых шумов, в частности подводных сцен, в сфере звукорежиссуры кино, телевидения и радио. Анализируются методы использования гидрофонов, акустические особенности воды, а также процессы цифровой обработки записанных аудиосигналов на этапе постпродакшна на примере таких фильмов, как «Война миров» и «В поисках Немо». Статья служит важным методологическим руководством для студентов вузов, обучающихся по специальности аудиоинженерия, и будущих звукорежиссеров.

Key words: sound recording, sound design, hydrophone, underwater noises, background noise editing, cinema and television, audio engineering.

Summary. This scientific article explores the practical and theoretical foundations of scoring background noises, particularly underwater scenes, in the field of cinema, television, and radio sound directing. The use of hydrophones, the acoustic properties of water, and the digital processing of recorded audio signals during post-production are analyzed through examples of films such as, "War of the Worlds", and "Finding Nemo". The article serves as an important methodological guide for university students studying audio engineering and future sound directors.

KIRISIW. Zamanagóy kino, televideniye hám radio kórkem-ónerinde isenimli hám tásirsheń akustikalıq ortalıqtı jaratıw, ásirese, quramalı fon shawqınların (máselen, suw astı saxnaların) dawıslastırıw ses rejissyorlıǵındaǵı eń mashaqatlı texnikalıq dóretiwshilik wazıypalardan biri bolıp esaplanadı. Tamashagóyler ilimiy-ǵalabalıq hám kórkem filmlerde esitiwge úyrengen suw astı sesleri kóbinese real turmıstaǵı fizika hám akustika nızamlıqlarınan parıq qıladı.

Suwdıń akustikalıq qarsılıǵı hawanıń akustikalıq qarsılıǵınan shama menen 3600 ese artıq bolıp, sestiń suwda tarqalıw aralıǵı hám tezligi hawaǵa salıstırǵanda joqarı. Bul maqalada fon shawqınların montajlawdıń ózgeshelikleri, sesti izolyaciya qılıw hám tamashagóy psixologiyasına tásir etiwshi stereotiplerdi esapqa alǵan halda ayrıqsha dizayn jaratıw máseleleri kórip shıǵıladı.

USÍLLAR. Bul ilimiy maqalanı tayarlaw hám suw astı fon shawqımların jazıw processin tereń úyreniw maqsetinde bir qatar ilimiy-izertlew usıllarınan paydalanıldı:

- Teoriyalıq hám ádebiyatlar analizi: Kino hám televideniye ses rejissyorlıǵı, akustika hám ses dizaynına tiyisli jetekshi qánigelerdiń (A.A. Denikin, T. Holman, V.T. Ament hám basqalar) ilimiy miynetleri, oqıw qollanbaları hám maqalaları oqıp úyrenildi. Bul usıl mashqalanıń teoriyalıq tiykarın bekkemlewge xızmet etti.
- Salıstırmalı analiz: Dúnya kinematografiyasındaǵı túrli ámeliyatlar, atap aytqanda, "Dúnyalar urısı", "Nemo izlep" sıyaqlı filmlerdegi suw astı saxnaların dawıslastırıw

texnikaları salıstırıldı. Gidrofonlardan paydalanıw hám studiya sharayatındağı imitaciya usıllarınıń artıqmashılıqları hám kemshilikleri analiz qılındı.

- Empirik baqlaw hám texnologiyalıq analiz**:** Sestiń suwda tarqalıw fizikası, onıń arnawlı aparaturalar (Sanken MS, Neumann RSM 191, Aquarian H2A-XLR gidrofonları) menen tásirlesiwi, sonday-aq post-prodakshn basqıshındağı cifrlı qayta islew processleri baqlandı hám izertlendi.
- Deduktiv usıl: Ulıwma akustikalıq nızamlıqlardan kelip shıǵıp, anıq bir audiovizual joybarda (suw astı fon shawqınların jaratıwda) qanday texnikalıq sheshimler qollanılıwı kerek ekenligi haqqında logikalıq juwmaqlar shıǵarıldı. Bul usıllardıń kompleksi suw astı fon shawqınların jazıw hám montajlawdıń texnologiyalıq processin pedagogikalıq hám ámeliy jaqtan tolıq ashıp beriwge imkaniyat jarattı.

NÁTIYJELER HÁM TALQILAWLAR

Suw astında tarqalıp atırǵan sesti imitasiya etiw ańsat emes. Birinshiden, bunday jumıstı orınlaw arnawlı texnika (suw astı mikrofon-gidrofonları, qánigelestirilgen mikrofon sımları, suw ótkermeytuǵın ajıratıwlar, dinamikler hám basqalar) tiykarında islewdi talap etedi. Ekinshiden, qızıqlı sapalı tembrler alıw ushın gidrofondı suw astına túsiriw jetkilikli emes. Dawıs jazıwdı optimal noqatın tabıw, geyde bir neshe mikrofonlardan paydalanıw talap etiledi, olardıń bir bólegi suwdan tısqarı ornatılıwı múmkin. Eń jaqsı gidrofonlar da suw astı shawqımların tolıq esitpeydi, sonıń ushın da seske arnawlı islew beriw kerek boladı.

Kópshilik jaǵdaylarda suw astı shawqımların sáwlelendiriwge tuwra keledi: Esitiwge qaraǵanda, suwda tarqalatuǵın ses biz suwdan tısqarıda turıp esitiwge úyrengen sesten ádewir parıq qıladı.

1-súwret: Suw astı fon shawqınların jazıp alıw ushın qollanılatuǵın arnawlı gidrofon úskenesi.

Ádette, dizaynerler suw astı tembrleriniń nátiyjeliligi hám tamashagóy ushın túsinikliligi arasındağı "altın ortalıqtı" tabıwǵa háreket etedi. Stereojazıw texnikası suw astı dúnyası ushın qolaysız. Sestiń suwda tarqalıw tezligi hawada tarqalıw tezliginen joqarı bolǵanlıǵı sebepli, adam qulaǵı signalınıń shep hám oń qulaqqa keliwiniń ayırmashılıǵın anıqlawda onsha sezgir emes.[2]

Mikrofon menen jazıw suw astı dawısların jazıp alıwshı texnikaǵa, bárinen burın, mikrofonlarǵa suw kirip ketiwiniń aldın alıw ushın gidroizolyaciya zárúrligi menen qıyınlasadı. Bunday izolyaciyanı ámelge asırıw ushın arnawlı rezina qabıqlar paydalanıladı, olarǵa mikrofon otırǵızıladı hám bekkemlewshi lenta menen tıǵız tartıladı. Eger audiovizual joybar suw astı shawqımlarınan ses beriwdi talap etse, qánigege tómendegi úskeneler kerek boladı:

- Mikrofonlar toplamı
- Gidrofonlar toplamı (DPA-8011, B&K 8101, 8103).
- Mikrofon dáslepki kúsheytiwshisi (preamp).
- Portativ rekordyor.
- Shawqın tayarlaw ushın rekvizitler toplamı.

Kino hám video ushın suw astındağı jazıwlardıń úlken bólegi jabıq basseynlerde ámelge asırıladı. "Qutqarıwshı" (2006) filmi ústinde islep atırǵan dawıs dizayneri Rob Noux suw astı hám suw ústi dúnyasınıń hár qıylı shawqımların talap etetuǵın kóplegen suw kórinislerin sazaladı. Artıqsha shawqımlardıń aldın alıw ushın, seslerdi úlken jabıq basseynde jazıp alıwǵa qarar etken.

"Dúnyalar urısı" (rej. S. Spilberg, 2005) paromınıń suw basıw saxnasında ses operatorı Dj. Fasal DPA firmasınıń gidrofonları, sonday-aq, rezina qabıqlarǵa oralǵan dástúriy kondensator mikrofonlarınan paydalanıp, úlken jabıq basseynde metall skripler hám suw astı shawqımların jazıp alǵan. Basseynniń júzinde hám túbinde akustikalıq radiokalonkalar ornatılıp, olarǵa hár qıylı signallar berildi hám suw astı mikrofonları tárepinen qayta jazıp alındı.[3]

Suw astı shawqımlarınıń real sesi kópshilik kinoda esitiwge úyrengen suw astı seslerinen parıq qılǵanlıǵı ushın, hár qanday bunday sesler qosımsha qayta islewdi talap etedi. Suw astındağı sesler reverberaciya, aks-sóz (delay) hám pitch shifterler arqalı jaqsı islenedi. "Nemo izlep" animaciyalıq filmi ushın G. Ridstrom jazılǵan shawqımlardı *Symbolic Sound Kyma* programmasına júkledi hám balıqlardıń háreketin ájayıp kórsetiwge eristi. Dawıs jazıw ámeliyatındağı bunday islewler kino, televidenie hám radio salasında isleytuǵın qánigelerden joqarı uqıp hám dawıs fizikasın tereń túsiniwdi talap qıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Деникин, А. А. (2012). *Звуковой дизайн в кинематографе и мультимедиа*. Москва: Гуманитарный институт телевидения и радиовещания им. М.А. Литовчина (ГИТР).
2. Деникин, А. А. (2012). *Звуковой дизайн в видеоиграх. Технологии «игрового» аудио для непрограммистов*. Москва: ДМК Пресс.
3. Меерзон, Б. Я. (2011). *Основы звукорежиссуры и оборудование студий звукозаписи: Учебное пособие*. Москва: ГИТР.
4. Маслова, Е. (2021). *Звук в кино: Как создаются иллюзии*. Москва: Альпина нон-фикшн.
5. Попова-Эванс, Е. Д. (2022). *Курс лекций по звукорежиссуре в кино*. Москва: Канон+.
6. Уайтт, Х., Эмиес, Т. (2006). *Монтаж звука в теле- и кинопроизводстве: знакомство с технологиями и приемами*. Москва: ГИТР.
7. Qutlibaevich, Qdirbaev Islambek. "FILMDA MAXSUS OVOZ EFFEKTLAR." *IMRAS* 7.1 (2024): 784-788.
8. Nukusbayevich, Tilepov Quatbay. "Main Factors Of The History And Development Of" Karakalpakfilm" Film Studio." *World Bulletin of Social Sciences* 27 (2023): 169-171.
9. Abdreymov, Manas Bekpolatovich. "FILMLARDA OVOZ YOZISH JARAYONIDA MIKSHER PULTLARDAN FOYDALANISH." *Oriental Art and Culture* 4.5 (2023): 95-99.
10. Nietullaev, Rustam. "THE DUTY OF A SOUND ENGINEER IN MUSICAL THEATRE." *Интернаука* 17-3 (2020): 30-31.
11. Zaretdinov, K. Q. "KINO SAN'ATI: TARIXIY RIVOJLANISH VA ZAMONAVIY TENDENTSIYALAR." *Inter education & global study* 3.9 (2025): 374-380.
12. Bawetdinov, Sharafatdin Kazimbekovich. "QORAQALPOQ KINEMATOGRAFIYASI ZAMON BILAN HAMNAFAS." *Oriental Art and Culture* 4.5 (2023): 301-305.
13. Mambetniyazov, D. B. "RIVOJLANIB BORAYOTGAN RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING KINEMATOGRAFIYA SOHASIDAGI TUTGAN O 'RNI." *Inter education & global study* 3 (2025): 556-562.

QORAQALPOQ FILMLARIDA KINO TILINING BADIIY-ESTETIK XUSUSIYATLARI

Tajadinova Guljahan – *filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*
tajadinovaguljahan@gmail.com
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

ХУДОЖЕСТВЕННО – ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КИНОЯЗЫКА В КАРАКАЛПАКСКОМ КИНО

Таджадинова Гульжахан – *доктор философии (PhD) по филологическим наукам*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

ARTISTIC AND AESTHETIC FEATURES OF FILM LANGUAGE IN KARAKALPAK FILMS

Guljahon Tajadinova – *Doctor of Philosophy (PhD) in Philology*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch so'zlar: kino tili, kinematografiya, qoraqalpoq kino san'ati, vizual elementlar, verbal vositalar, noverbal vositalar, montaj, kadr, rakurs, dialog, ssenariy, badiiy ifoda, emotsional ta'sir, film uslubi.

Rezyume. Ushbu maqolada qoraqalpoq kino san'atining til xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Kino tilining mohiyati, uning tarkibiy elementlari — vizual, verbal va noverbal vositalar tizimi yoritiladi. Shuningdek, qoraqalpoq badiiy filmlarida kino tilining qo'llanishi, uning yutuq va kamchiliklari aniq misollar asosida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida kino tilining qisqalik, aniqlik va emotsional ta'sirchanlik kabi asosiy xususiyatlari ochib beriladi. Maqolada kino tilini rivojlantirishda ssenariy mahorati, vizual ifoda vositalari hamda ustoz-shogird an'analarining ahamiyati asoslab beriladi.

Ключевые слова: язык кино, кинематография, каракалпакское киноискусство, визуальные элементы, вербальные средства, невербальные средства, монтаж, кадр, ракурс, диалог, сценарий, художественное выражение, эмоциональное воздействие, стиль фильма.

Резюме. В данной статье проводится научно-теоретический анализ языковых особенностей каракалпакского киноискусства. Рассматриваются сущность киноязыка и его структурные компоненты — визуальные, вербальные и невербальные средства. Также на конкретных примерах анализируется применение киноязыка в каракалпакских художественных фильмах, его достижения и недостатки. В результате исследования раскрываются основные характеристики киноязыка, такие как краткость, точность и эмоциональная выразительность. В статье

Key words: film language, cinematography, Karakalpak cinema art, visual elements, verbal means, nonverbal means, editing, shot, angle, dialogue, screenplay, artistic expression, emotional impact, film style

Summary. This article provides a scientific and theoretical analysis of the linguistic features of Karakalpak cinema art. The essence of film language and its structural components — visual, verbal, and nonverbal means — are examined. In addition, the application of film language in Karakalpak feature films, along with its achievements and shortcomings, is analyzed based on specific examples. As a result of the research, the main characteristics of film language, such as conciseness, clarity, and emotional expressiveness, are revealed. The article also substantiates the importance of screenplay mastery, visual expressive means, and the master-apprentice tradition in the development of film language.

KIRISH. Kino badiiy san'atning murakkab va sintezlashgan turi bo'lib, unda adabiyot, teatr, musiqa hamda tasviriy san'at unsurlari o'zaro uyg'unlashadi. Ushbu uyg'unlik natijasida kino o'ziga xos ifoda vositalari tizimi — kino tilini shakllantiradi. Kino tili oddiy so'zlar yig'indisi emas, balki kadr, montaj, rakurs, yoritish, ovoz, shuningdek ssenariy matni va dialoglardan tashkil topgan murakkab badiiy tizimdir. Mazkur elementlar birgalikda badiiy haqiqatni yaratadi va tomoshabinga mazmun yetkazadi.

Kino tili — kinematografiyada ekran orqali axborot, his-tuyg'u va g'oyani ifodalashga xizmat qiluvchi badiiy hamda texnik vositalar majmuasidir. U rakurs, montaj, yoritish, ovoz, aktyor o'yini, mizansahna kabi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi.

Ushbu vositalar uyg'unligi filmning badiiy realligini shakllantiradi.

Kino tilining asosiy xususiyatlari sifatida qisqalik, aniqlik va ekspressivlikni ko'rsatish mumkin. Unda og'zaki (dialog, subtitr) va noverbal (mimika, imo-ishora, intonatsiya) vositalar birgalikda qo'llaniladi.

USULLAR. Mazkur maqolada kino tilining asosiy komponentlari kompleks tarzda, ya'ni semantik, struktur va funksional jihatdan tahlil qilinadi. Kino tili murakkab semiotik tizim sifatida turli ifoda vositalarining o'zaro integratsiyasi orqali shakllanadi. Uning tarkibiy

qismlari va xorijiy kino nazariyasi bilan taqqoslanishi quyidagicha:

- **Vizual elementlar** — kino tilining yetakchi komponenti sifatida kadr kompozitsiyasi, yoritish, rang yechimi, dekoratsiya, kostyum, kamera harakati, montaj va vizual effektlarni o‘z ichiga oladi. Fransuz kino nazariyotchisi André Bazinning fikricha, vizual tasvirning realizmi tomoshabinni film olamiga chuqurroq singdiradi. Shu bilan birga, qoraqalpoq kino badiiy amaliyotida ham vizual elementlar filmning estetik konsepsiyasini belgilash va atmosfera yaratishda hal qiluvchi vosita sifatida ishlatiladi.
- **Kadr** — kino tasvirining eng kichik birligi bo‘lib, u makon va vaqt doirasidagi vizual axborotni taqdim etadi. Xorijiy nazariyada, masalan, montaj maktabi (S. Eizenşteyn) kadrlar ketma-ketligi orqali dramatik va semantik ta’sirni oshirishga urg‘u beradi. Qoraqalpoq kinolarida ham kadrning kompozitsion va ritmik ahamiyati muhimdir, lekin ba’zan vizual dramatizm bilan verbal dialog uyg‘unlashmasligi kuzatiladi.
- **Montaj** — kadrlarni mantiqiy, ritmik va semantik jihatdan bog‘lab, voqealar izchilligini ta’minlaydi. Eizenşteyn nazariyasiga ko‘ra, montaj “ideya orqali zarba berish” vositasi bo‘lib, tomoshabinning hissiyot va tafakkurini boshqaradi. Qoraqalpoq kinolarida montaj ko‘proq vizual izchillik va voqea oqimini saqlashga xizmat qiladi, ba’zan esa dramatik ritm xorijiy kino tajribasiga nisbatan soddalashtirilgan shaklda qo‘llanadi.
- **Rakurs va kompozitsiya** — tasvirning ifodaviyligini oshiradi, tomoshabinning diqqatini muhim detalga qaratadi. Hollywood kino maktabi nazariyotchilari (m.a. D. Bordwell) rakurs va kamera burchaklari orqali psixologik ta’sirni kuchaytirishni ta’kidlashadi. Qoraqalpoq kinolarida rakurslar ko‘pincha badiiy dramatik effektga xizmat qiladi, lekin psixologik subtillar xorijiy standartlarga nisbatan kamroq qo‘llanadi.
- **Ovoz elementlari** — dialog, musiqa va ovoz effektlari filmning emotsional fonini shakllantiradi. Anglo-amerika kino nazariyotchilari (Bordwell va Thompson) ovozning dramaturgik va atmosferik funksiyasini vizual obraz bilan uyg‘un holda baholaydilar. Qoraqalpoq kinolarida ovoz elementi badiiy effektni yaratishda muhim bo‘lsa-da, ba’zan vizual qator bilan uyg‘unlashmasligi kuzatiladi.
- **Verbal va noverbal vositalar** — mazmunni yetkazishda o‘zaro uyg‘unlikda ishlaydi. Verbal vositalar axborot yetkazsa, noverbal vositalar emotsional va psixologik holatlarni ochib beradi. Fransuz kino nazariyotchisi Christian Metz kino tilining semiotik tuzilishini tahlil qilganida, noverbal elementlarning mazmuniy qatlamni boyitishda hal qiluvchi ahamiyatini ta’kidlaydi. Qoraqalpoq kinolarida ham noverbal elementlar tomoshabinning hissiyotini uyg‘otishda asosiy vosita sifatida ishlatiladi, ayniqsa, verbal dialoglarning kamligi yoki takrorlanish holatlarida.

NATIJALAR VA MUNOZARA

Qoraqalpoq badiiy filmlarida kino tilining turli ko‘rinishlari kuzatiladi. Masalan, “O‘g‘ri” filmida voqealar qisqa va ta’sirchan dialoglar orqali ochib beriladi. Ushbu usul kino tilining muhim belgilaridan biri bo‘lgan lakoniklikni namoyon etadi. Biroq ayrim filmlarda verbal vositalardan ortiqcha foydalanish holatlari ham uchraydi. Xususan, “Azart oqibati” filmida bosh qahramon nutqidagi takrorlar vizual tasvir bilan uyg‘unlashmaydi. Natijada sahnaning badiiy ta’sir kuchi pasayadi. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, kino san’atida ortiqcha so‘zdan ko‘ra mimika va harakat orqali ifodalash samaraliroq hisoblanadi. Shuningdek, ayrim dialoglarda grammatik va uslubiy noaniqliklar kuzatiladi. Bu esa kino tilining yaxlitligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Kino tilida ssenariy va subtitrlarning o‘rni haqida to‘xtaladigan bo‘lsak, ssenariy filmning asosiy poydevori bo‘lib, unda voqealar rivoji, dialoglar va sahnalar tizimi aks etadi. Ssenaristning mahorati kino tilining sifatini belgilovchi muhim omillardan biridir. Subtitrlar esa qo‘shimcha axborot berish yoki tarjima vositasi sifatida xizmat qiladi. Qoraqalpoq kino san’atida subtitrlardan foydalanish darajasi nisbatan past ekani kuzatiladi.

Kino tilining badiiy xususiyatlari uning kommunikativ va estetik imkoniyatlarini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Ushbu xususiyatlar orqali film tomoshabinga nafaqat axborot yetkazadi, balki kuchli emotsional va psixologik ta’sir ham ko‘rsatadi.

Kino tilining asosiy badiiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. **Qisqalik va aniqlik** — kino tilining eng muhim belgilaridan biri bo‘lib, unda g‘oya va mazmun ortiqcha tafsilotlarsiz, aniq va lo‘nda obrazlar orqali ifodalanadi. Kino san’atida “ko‘rsatish” tamoyili “aytish”dan ustun turadi. Shu bois, vizual tasvirlar orqali berilgan axborot ko‘pincha verbal izohga ehtiyoj qoldirmaydi.

Masalan, “Moynaqqa oq qush, g‘oz keldi” filmida Aral dengizining qurib borishi keng sahro, tashlandiq kemalar va suvsiz hududlar tasviri orqali ifodalanadi. Ushbu vizual obrazlar ortiqcha izohsiz ham ekologik fojeani aniq va ta’sirchan tarzda yetkazadi.

Shuningdek, jahon kinematografiyasida ham qisqalik va aniqlik tamoyili keng qo‘llaniladi. Masalan, The Revenant filmida bosh qahramonning og‘ir sharoitda tirik qolish kurashi ko‘p hollarda dialogsiz, faqat vizual tasvir va tabiiy tovushlar orqali ifodalanadi. Bu esa kino tilining lakonik va obrazli ifoda imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadi.

2. **Emotsional badiiylik** — kino tilining muhim xususiyati bo‘lib, u tomoshabinning hissiyotlariga bevosita ta’sir ko‘rsatishga qaratilgan. Ushbu xususiyat musiqa, intonatsiya, ranglar, yoritish va kamera harakati orqali amalga oshiriladi.

Yuqorida keltirilgan “Moynaqqa oq qush, g‘oz keldi” filmida Aral dengizining yo‘qolishi nafaqat faktik ma’lumotlar orqali, balki badiiy obrazlar, ramziy ifodalar va muallif murojaati orqali ochib beriladi. Film oxiridagi tabiatning “insonlarga murojaati” emotsional cho‘qqi vazifasini bajarib, tomoshabinda chuqur ta’sir uyg‘otadi.

Qo‘shimcha misol sifatida «Schindler's List» (1993, AQSHda suratga olingan Gollivud filmi) filmida rang va musiqa orqali yaratilgan emotsional ta’sirni keltirish mumkin. Filmning qora-oq tasvirda berilishi hamda ayrim epizodlarda rangli detal (qizil kiyimli qiz obrazi)ning qo‘llanilishi tomoshabinning psixologik qabuliga kuchli ta’sir ko‘rsatadi.

Xuddi shuningdek, «Interstellar» (2014-yil, AQSHda suratga olingan Gollivud filmi) filmida musiqa (organ sadolari) va kosmik tasvirlar uyg‘unligi orqali insoniy tuyg‘ular — sog‘inch, qo‘rquv va umid hissi chuqur ifodalanadi. Filmning asosiy mavzulari vaqt, sevgi, qurbonlik va nisbiylik nazariyasi kabi ilmiy g‘oyalardir. Film g‘oyasi kelajakda yerda yashash qiyinlashadi, shuning uchun odamlar yangi sayyora izlashga majbur bo‘ladilar. Bosh qahramon koinotga sayohat qilib, insoniyat kelajagini saqlab qolishga harakat qiladi. Shunday qilib, kino tilining qisqalik va aniqlik hamda emotsional badiiylik kabi xususiyatlari uning badiiy-estetik ta’sirchanligini belgilaydi. Ushbu xususiyatlar nafaqat milliy kinematografiyada, balki jahon kino amaliyotida ham yetakchi o‘rin tutadi. Kino tilining mazkur jihatlarini chuqur o‘zlashtirish va amaliyotda qo‘llash milliy kino san’atining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Qoraqalpoq kino san’atida kino tili shakllanish jarayoni davom etmoqda. Unda ko‘proq emotsional ifoda, pafos va dramatik ta’sir ustuvorlik qiladi. Shu bilan birga, ayrim holatlarda mantiqiy izchillik va stilistik aniqlik yetishmasligi kuzatiladi. Kino tilini rivojlantirishda ustoz-shogird an’analarini yo‘lga qo‘yish, professional ssenarist va rejissyorlar tayyorlash muhim ahamiyatga ega.

Mazkur maqolada qoraqalpoq kino san’atining til xususiyatlari har tomonlama tahlil qilindi. Kino tilining mohiyati, uning asosiy elementlari hamda filmlardagi amaliy ko‘rinishlari o‘rganildi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kino tili badiiy asarning mazmunini yetkazishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Shu bois, uning nazariy va amaliy jihatdan rivojlantirilishi qoraqalpoq kinematografiyasining kelgusi taraqqiyoti uchun muhimdir.

Natijada, qoraqalpoq kino san’atida kino tilini rivojlantirish uchun:

- vizual va verbal uyg‘unlikni kuchaytirish
- montaj va dramatik ritmni takomillashtirish
- noverbal ifoda vositalaridan kengroq foydalanish zarurligi aniqlandi.

Foydalangan adabiyotlar

1. X.Abulqosimova “Kino san’ati asoslari” Toshkent-2007.

2. M.Aliev “Kino asoslari” Toshkent “Oqituvchi”, 1993

3. Борисов Сергей технология создания документального фильма. М: Аспект пресс, 2018. 92 б.

4. Tajadinova, G. (2025). Development of historical films in modern Karakalpak cinema. International Conference on Global Trends and Innovations in Multidisciplinary Research, 1(6), 78–79.

5. Nizamatdinovna T. G. VIEWS ON THE EPOCHS IN KARAKALPAK DOCUMENTARIES //International innovation and researches. – 2024. – Т. 1. – №. 3. – С. 59-62.

6. Мадияров, Бахтияр. "ДАМИР АБДИМУРАТОВНИНГ РЕЖИССЁРЛИК МАҲОРАТИ." *Interpretation and researches* 1 (47) (2025).

7. Madiyorov, Baxtiyor Smetovich. "QORAQALPOQ FILMLARIDA XARAKTER YARATISH XUSUSIYATLARI." *Oriental Art and Culture* 6.4 (2025): 246-250.

“QORAQALPOQFILM” DAVLAT KORXONASI ARXIV MATERIALLARINI SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI YORDAMIDA RESTAVRATSIYA QILISHNING ILMIY-AMALIY ASOSLARI

Tilepov Quatbay Nukusbaevich – *o‘qituvchi*
quwattilepov30@gmail.com
Toxirov Avazbek Otabek o‘g‘li
ffol20030411@gmail.com
O‘zDSMI Nukus filiali

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РЕСТАВРАЦИИ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ «КАРАКАЛПАКФИЛЬМ» С ПОМОЩЬЮ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Тилепов Куатбай Нукусбаевич – *преподаватель*
Тохиров Авазбек Отабек оглы
Нукусский филиал Узбекского государственного медицинского института

SCIENTIFIC AND PRACTICAL BASES OF RESTORING ARCHIVAL MATERIALS OF THE “KARAKALPAKFILM” STATE ENTERPRISE USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES

Tilepov Quatbay Nukusbaevich – *teacher*
Toxirov Avazbek Otabek ugli
Nukus branch of the Uzbek State Medical Institute

Tayanch so‘zlar: sun’iy intellekt, audio restavratsiya, video restavratsiya, arxiv materiallari, shovqinni kamaytirish, signalni qayta ishlash, neyron tarmoqlar.

Rezyume. Mazkur maqolada “Qoraqalpoqfilm” davlat muassasasi arxiv hujjatli filmlari va an’anaviy cholg‘u asarlari audio yozuvlarini sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida restavratsiya qilish masalalari tizimli ravishda yoritilgan. Tadqiqotda eski audio va video yozuvlarning sifatini yaxshilash, shovqinlarni kamaytirish hamda milliy madaniy merosni raqamli shaklda saqlab qolishda zamonaviy AI algoritmlarining (CNN, RNN, GAN) ahamiyati tahlil qilinadi. Olingan natijalar sun’iy intellekt yordamida restavratsiya jarayoni samaradorligi va an’anaviy usullardan ustunligini ko‘rsatadi.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, реставрация аудио, реставрация видео, архивные материалы, шумоподавление, обработка сигналов, нейронные сети.

Резюме. В данной статье систематически освещены вопросы реставрации архивных документальных фильмов государственного учреждения «Каракалпакфильм» и аудиозаписей произведений традиционных музыкальных инструментов с помощью технологий искусственного интеллекта. Анализируется роль современных алгоритмов ИИ (CNN, RNN, GAN) в улучшении качества старых аудио- и видеозаписей, снижении уровня шума и сохранении национального культурного наследия в цифровом формате. Полученные результаты демонстрируют эффективность процесса реставрации с использованием искусственного интеллекта и его превосходство над традиционными методами.

Key words: Artificial intelligence, audio restoration, video restoration, archival materials, noise reduction, signal processing, neural networks.

Summary. This article systematically explores the restoration of archival documentary films from the "Karakalpakfilm" state institution and audio recordings of traditional musical instrument performances using artificial intelligence technologies. The study analyzes the significance of modern AI algorithms (CNN, RNN, GAN) in enhancing the quality of legacy audio and video recordings, reducing noise, and preserving national cultural heritage in digital formats. The results demonstrate the efficiency of the AI-driven restoration process and its superiority over traditional restoration methods.

KIRISH. Har bir millatning o‘ziga xos uzoq yillik tarixi bor. Aynan mana shu tarixiy shart-sharoitlar va xalqning turmush tarzi o‘sha millatga xos bo‘lgan betakror xususiyatlarni shakllantiradi. Qoraqalpoq xalqi boshqa millatlardan o‘zining urf-odatlariga sadoqati, ahilligi, mehmondo‘stligi hamda milliy qadriyatlarini ko‘z qorachig‘idek asrab-avaylashi bilan ajralib turadi.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi hududida 130 dan ortiq millat va elat vakillari istiqomat qilmoqda. Ular O‘zbekistonning haqiqiy fuqarolari sifatida butun

xalq bilan bir tan-u bir jon bo‘lib, mamlakatimizning gullab-yashnashi yo‘lida sidqidildan mehnat qilmoqdalar.

Jumladan, Qoraqalpog‘iston Respublikasida ham turli millat vakillari tinch-totuv hayot kechirib, vatan kelajagi uchun har bir sohada fidoyilik ko‘rsatmoqda. Kelajak avlod tarbiyasida va milliy g‘oyani shakllantirishda muhim o‘rin tutadigan sohalardan biri esa — kinematografiyadir.

“Qoraqalpoqfilm” davlat unitar korxonasi bugungi rivojlanish bosqichiga qadar:

- *18 dan ortiq badiiy film;*
- *500 dan ziyod hujjatli film;*
- *Bolalar hayotiga bag‘ishlangan “Tulkishek” bolalar hajviy kinojurnalining 20 ta sonini suratga oldi.*

So‘nggi yillarda kinematografiya sohasiga qaratilayotgan alohida e’tibor natijasida kinostudiyaning moddiy-texnik bazasi sezilarli darajada mustahkamlandi. Mustaqillik yillarida filmlar soni va sifati ortib, soha mutaxassislari katta tajriba to‘pladilar.

Ayniqsa, keyingi 30 yil ichida 15 dan ortiq yirik badiiy filmlar yaratilgani va hozirda ham ijodiy ishlar jadal davom etayotgani quvonarli holdir.

Hozirgi globallashuv va raqamlashtirish davrida milliy madaniy merosni saqlash va uni kelajak avlodlarga yetkazish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Xususan, qoraqalpoq xalqining boy madaniy merosi tarkibiga kiruvchi arxiv hujjatli filmlari hamda an’anaviy cholg‘u asarlarining audio yozuvlari tarixiy, ilmiy va estetik jihatdan katta ahamiyatga ega. Biroq ushbu materiallarning aksariyati vaqt o‘tishi, texnik nosozliklar va saqlash sharoitlarining yetarli darajada bo‘lmaganligi sababli sifat jihatdan yomonlashib bormoqda.

Natijada, ulardagi tasvir va tovush aniqligi pasayib, ba’zi hollarda esa muhim ma’lumotlar yo‘qolib ketish xavfi yuzaga kelmoqda. So‘nggi yillarda sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi audio va video materiallarni qayta tiklash (restavratsiya qilish) jarayonida yangi imkoniyatlarni yaratdi.

Ayniqsa, chuqur o‘rganish (deep learning) algoritmlari yordamida shovqinlarni kamaytirish, signalni tiklash, tovush sifatini yaxshilash hamda tasvir aniqligini oshirish imkoniyati paydo bo‘ldi. Bu esa tarixiy arxiv materiallarini zamonaviy raqamli formatga o‘tkazish va ularni keng jamoatchilikka yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Raqamli signalni qayta ishlash (DSP) sohasida J.Smith va L.Brown kabi olimlar AI yordamida audio restavratsiya qilishning nazariy asoslarini ishlab chiqishgan. Shuningdek, I.Goodfellow tomonidan asos solingan generativ adversarial tarmoqlar (GAN) bugungi kunda tasvirlarni va audio signallarni tabiiy holatga yaqinroq tiklashda eng samarali vosita hisoblanadi.

Mazkur maqolada qoraqalpoq arxiv hujjatli filmlari va an’anaviy cholg‘u asarlari audio yozuvlarini sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida restavratsiya qilishning nazariy va amaliy jihatlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, mavjud muammolar, ularni bartaraf etish yo‘llari hamda ushbu yo‘nalishning istiqbollari tahlil etiladi.

USULLAR. Mazkur ilmiy maqola mavzusini yoritishda tavsifiy, tasnifiy, tizimli tahlil va eksperimental-qiyosiy yondashuv usullari qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida qoraqalpoq arxiv hujjatli kinolari va an’anaviy cholg‘u asarlarining audio yozuvlarini restavratsiya qilish uchun kompleks metodologik bosqichlar amalga oshirildi. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi algoritmlar va texnik usullarni o‘z ichiga oladi.

Tadqiqot doirasida qoraqalpoq arxiv materiallarini restavratsiya qilish uchun quyidagi kompleks metodologiyani qo‘llash bo’yicha quyidagi takliflar ichlab chiqildi:

- Ma’lumotlarni yig‘ish: Arxiv fondlaridan olingan va turli darajada shikastlangan audio/video yozuvlarni raqamlashtirish,
- Oldindan qayta ishlash (Pre-processing): Signalni normallashtirish va fon shovqinlarini (g‘uvullash, xirillash) aniqlash bosqichi;
- AI Denoising: Neyron tarmoqlar yordamida spektral filtrlash usulini qo’llanish;
- Super-rezolyutsiya va interpolatsiya: Video kadrlarni AI yordamida zichlashtirish va ranglarni tiklash jarayoni;

NATIJALAR VA MUNOZARA

Olib borilgan tajribalar natijasida quyidagi ko‘rsatkichlarga erishiladi:

1. Audio sifatining yaxshilanishi: Fon shovqinlari 40% dan 70% gacha kamaytiriladi. Bu esa dutor, gijjak va doira kabi an’anaviy asboblar tovushining tiniq va tabiiy eshitilishini ta’minlaydi.

2. Signal yaxlitligi: Uzilib qolgan yoki buzilgan audio signallar neyron tarmoqlar (RNN) yordamida qisman tiklanib, yozuvning mantiqiy yaxlitligi qayta tiklanadi.

3. Video restavratsiyasi**:** Shuningdek, eski kinolarda uchraydigan chiziqlar, dog‘lar va boshqa vizual shovqinlar kamaytiriladi.

Kadrlararo interpolatsiya yordamida video oqimning silliqligi oshiriladi. Shu xulosalar asosida aytish mumkinki, sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida restavratsiya qilish usullari an’anaviy usullarga nisbatan samaraliroq bo‘lib, vaqt va resurslarni tejash imkonini beradi. Shu bilan birga, restavratsiya qilingan materiallarning sifat ko‘rsatkichlari sezilarli darajada yaxshilanadi ularning ilmiy va madaniy ahamiyatini oshiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, AI texnologiyalari an’anaviy restavratsiya usullariga qaraganda resurslarni 3-4 baravar tejash imkonini beradi. Biroq, qoraqalpoq arxiv materiallarining hajmi cheklanganligi sababli, neyron tarmoqlarni o‘qitishda (training) ma’lum qiyinchiliklar yuzaga keladi. Yuqori sifatli restavratsiya uchun milliy musiqiy asboblar va nutq xususiyatlariga moslashtirilgan maxsus “dataset”lar yaratish zarur.

XULOSA. Mazkur tadqiqot natijalariga ko‘ra, qoraqalpoq arxiv hujjatli filmlari va an’anaviy cholg‘u asarlari audio yozuvlarini sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida restavratsiya qilish madaniy merosni saqlash va qayta tiklashda samarali yondashuv ekanligi aniqlandi. Qo‘llanilgan zamonaviy algoritmlar yordamida audio va video yozuvlardagi shovqinlar kamaytiriladi, tasvir va tovush sifati sezilarli darajada yaxshilanadi hamda ayrim buzilgan qismlar muvaffaqiyatli tiklanadi.

Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, sun’iy intellekt asosidagi usullar nafaqat restavratsiya jarayonining tezligini oshiradi, balki uning aniqligi va sifatini ham yuqori darajaga olib chiqadi. Bu esa qoraqalpoq xalqining boy madaniy merosini raqamli shaklda saqlash va keng jamoatchilikka yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, ushbu yo‘nalishda kelgusida amalga oshirilishi lozim bo‘lgan vazifalar ham mavjud.

Jumladan, milliy arxiv materiallarini keng miqyosda raqamlashtirish, maxsus ma’lumotlar bazalarini yaratish, sun’iy intellekt modellarini mahalliy xususiyatlarga moslashtirish hamda mutaxassislar tayyorlash zarur. Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish qoraqalpoq madaniy merosini saqlash va uni yangi bosqichga olib chiqishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Smith J. Audio Signal Processing with Artificial Intelligence. – New York: Springer, 2022.
2. Brown L., Davis M. Deep Learning for Audio Restoration. – London: Elsevier, 2021.
3. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. – MIT Press, 2016.
4. Karimov A. Raqamli signalni qayta ishlash asoslari. – Toshkent, 2020.
5. Oppenheim A., Schafer R. Discrete-Time Signal Processing. – Pearson, 2014.
6. Tilepov Quatbay Nukusbayevich. "QORAQALPOG‘ISTONDA MADANIYAT MARKAZLARI FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY OMILLARI." *Oriental Art and Culture* 4.6 (2023): 680-683.
7. Тилепов Қ.Н. "КИНО—ТАРБИЯ ВОСИТАСИ." *Innovative Development in Educational Activities* 2.5 (2023): 314-317.
8. Tilepov Q. N. "QORAQALPOQFILM” DAVLAT UNITAR KARXONASINING TA’RIXI VA RIVOJLANISH YOLLARI." *Inter education & global study* 3 (2025): 613-620.
9. Tilepov Q. "Main Factors Of The History And Development Of" Karakalpakfilm" Film Studio." *World Bulletin of Social Sciences* 27 (2023): 169-171.

TELEVIDENIYENING TEXNOLOGIK TARAQQIYOTI VA RAQAMLI TRANSFORMATSIYASI: ANALOG EFIRDAN IP-PLATFORMALARGACHA

Zaretdinov Karamatdin Qurbanbayevich – *dotsent*
karaz7878@gmail.com
O'zDSMI Nukus filiali

ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ТЕЛЕВИДЕНИЯ: ОТ АНАЛОГОВОГО ЭФИРА К IP-ПЛАТФОРМАМ

Заретдинов Караматдин Курбанбаевич – *доцент*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

TECHNOLOGICAL PROGRESS AND DIGITAL TRANSFORMATION OF TELEVISION: FROM ANALOG BROADCASTING TO IP PLATFORMS

Zaretdinov Karamatdin Kurbanbayevich – *Associate Professor*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch so'zlar: televideniye tarixi, mexanik skanerlash, Nipkov diski, elektron televideniye, raqamli transformatsiya, raqamli efir, ommaviy axborot vositalari.

Rezyume. Ushbu maqola televideniyening paydo bo'lishidan to bugungi raqamli davrgacha bo'lgan rivojlanish tarixiga bag'ishlanadi. Unda dastlabki mexanik qurilmalar (Nipkov diski) va elektron televideniyedan boshlab, hozirgi zamonaviy IPTV hamda raqamli efir formatlariga o'tish jarayonlari yoritilgan. Shuningdek, O'zbekistonda analog televideniyedan raqamliga o'tish bosqichlari hamda internet va striming xizmatlarining an'anaviy televideniyega ta'siri tahlil qilinadi.

Ключевые слова: история телевидения, механическое сканирование, диск Нипкова, электронное телевидение, цифровая трансформация, цифровой эфир, средства массовой информации.

Резюме. Статья посвящена истории развития телевидения: от его создания до перехода в современный цифровой формат. В ней рассматриваются основные этапы эволюции — от первых механических устройств (диск Нипкова) и появления электронного телевидения до современных технологий IPTV и цифрового вещания. Также анализируется процесс перехода Узбекистана от аналогового к цифровому телевидению и влияние интернета и стриминговых платформ на традиционное телевещание.

Key words: history of television, mechanical scanning, Nipkow disk, electronic television, digital transformation, digital broadcasting, mass media.

Summary. This article explores the history and development of television, from its early invention to the modern digital era. It covers the main stages of evolution: from the first mechanical devices like the Nipkow disk and the rise of electronic television, to today's IPTV and digital broadcasting technologies. The paper also analyzes Uzbekistan's transition from analog to digital television and discusses how internet streaming platforms are impacting traditional broadcasting.

KIRISH. Axborot asri deb atalgan bugungi zamonda ommaviy axborot vositalari orasida televideniye o'zining ta'sirchanligi, ko'lami va ommaviyligi bilan ajralib turadi [1.12b].

Bugun televideniye nafaqat axborot tarqatish, balki ta'lim, madaniyat va ko'ngilochar sohalarda ham muhim o'rin tutadi. Ammo uning bu darajaga yetishi oson kechgani yo'q. Televideniyening texnik rivojlanish tarixi yuksak muhandislik, ilmiy kashfiyotlar va texnologik inqiloblar bilan boydir.

Televideniye – bu axborot va ko'ngilochar dasturlarni ommaviy ravishda yetkazish imkonini beruvchi muhim kommunikatsiya vositasidir. Televideniyening texnik asoslari XIX asr oxirida shakllana boshladi. Ungacha axborot faqat matbuot va radio to'lqinlari orqali tarqatilar edi [3.42b].

USULLAR. Mazkur ilmiy maqolada televideniye texnologiyalarining evolyutsiyasini yoritishda tarixiy-xronologik, texnik-qiyosiy tahlil hamda tasvir va tovush uzatish chastotalarini baholash kabi kompleks yondashuv usullari qo'llanildi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

Ilk televizion tajribalarda asosan mexanik usullardan foydalanilgan. 1884 yilda nemis muhandisi Paul Nipkov "Nipkov disk" deb nomlangan mexanik skanerlash qurilmasini ixtiro qildi. Bu qurilma tasvirni yo'lma-yo'l skanerlashga imkon bergan va televideniyening boshlang'ich konsepsiyasini yaratgan. Radio va kinoning vujudga kelishi televideniyening paydo bo'lishiga asos bo'ldi. Televideniye, ya'ni uzoqdan ko'rish imkoniyati fizik jihatdan olganda uch bosqichdan iborat:

1. Birinchi bosqichda tasvirlar ketma-ket elektr signallariga aylantiriladi (tasvir tahlil qilinadi).
2. Ikkinchi bosqichda signallar efir orqali yoki simlar yordamida tegishli masofaga (keng polosali spektr orqali) yetkazib beriladi.
3. Uchinchi bosqichda esa, elektr signallarini aksincha tasvir elementlariga aylantirish (tasvir sintezlash) yo‘li bilan uzoq masofalarga yetkazib berish jarayoni amalga oshadi [3.18b]. Garchi bu haqida o‘tgan asrning 70-yillarida so‘z yuritilgan bo‘lsa-da, u davrda bu fikrni amalga oshirishning iloji bo‘lmadi. Buning uchun albatta texnik baza kerak edi va bu imkoniyat yigirmanchi yillarning o‘rtalarida, aloqaning sanoat-texnik bazasi rivojlanishi bilan yuzaga keldi. Radio bilan kinoni takomillashtirgandek, televideniyening paydo bo‘lishida ko‘p olimlarning mehnati bor [3.56b].Biroq, ishlashi qiyin va murakkab bo‘lganligi uchun, u Moskva-Peterburg telegrafida sinab ko‘rilganda, qo‘llab-quvvatlovga ega bo‘la olmadi. Tasvirni uzoqqa yetkazib berish uchun dastlab tasvir tushirilgan mis plastinkani kimyoviy usulda qayta ishlashni teskari bajarish kerak bo‘ldi va bunga ko‘p vaqt talab etildi. 1884 yili polyak P.Nipkov spiral usulda teshiklar teshilgan diskni tez aylantirish orqali tasvirni yoyib tarqatish (razvyortka) to‘g‘risida guvohnoma (patent) oldi. Uning qabul qiluvchi apparatida xira bo‘lsa ham harakatni va tasvirni ko‘rish mumkin edi. Elektr teleskopik apparati uchun 1925 yil 9 noyabrda B.P.Grabovskiy guvohnomasi (patent) beriladi. Biroq, so‘nggi yillarda noma'lum sabablar bilan tajribalar o‘tkazish to‘xtab qoldi. 1930 yilda Moskvadagi Butunittifoq Elektrotexnika institutida P.P.Shmakov rahbarligida Nipkov diski yordamida uzatuvchi-qabul qiluvchi yangi uskuna tuzildi va tajribalar o‘tkazila boshlandi.

Mexanik televideniye deb ataladigan bu tizim 30 ta satrga (1200 ta elementdan iborat) ajratilgan ko‘rinish berar edi. Taqqoslash uchun aytadigan bo‘lsak, hozirgi raqamli televizorlar 1200 qatorga bo‘lingan. Demak, o‘ttizinchi yillardagi ekrani kichik “mexanik” televizorlarga qaraganda hozirgi televizorlar 30-40 marta aniq ko‘rinish (piksel ruxsati) beradi degan so‘z. “Mexanik” televizorlarning ekranini kattalashtirib bo‘lmasdi. Chunki, ekran Nipkov diskidagi kvadrat teshiklarning soniga va o‘lchamiga bog‘liq bo‘ldi. Hozirgi elektron televizorlar esa, elementlarni istalgan miqdorga ko‘paytirib, shunga mos ekranni ham tajriba sinovlaridan muvaffaqiyatli o‘tgandan so‘ng doimiy ko‘rsatuv berishga tayyorgarlik ko‘rildi. 1931 yilning 1 oktyabridan MGPS radiostansiyasi orqali (ko‘rinish 379 m, tovush esa 720 m to‘lqinda ishlagan) dastlabki doimiy ko‘rsatuvlar uzatila boshlandi. Dastlabki yillarda uzatuvchi va qabul qiluvchi apparatlarning barchasi havaskorlarning o‘z qo‘llari bilan yasalgan. 1933-1936 yillari sobiq Ittifoqda B-2 markali ekrani 3x4 sm bo‘lgan “mexanik” televizorlar (jami 3 ming dona) ishlab chiqarildi. 1931 yilning 1 oktyabridan muntazam ravishda (oyiga 12 marta, haftasiga 3 marta) tungi soat 12 dan 1 gacha berila boshlagan ko‘rsatuvlarni Tomskda, Nijniy Novgorodda, Odessada, Smolenskiyda, Sankt-Peterburgda, Kiyevda, Xarkovda qabul qilayotgani haqida xabarlar kelib turgan. Birdan qo‘llanilmagan bo‘lsa-da, bu usulning “Nipkov diski” degan nom bilan televideniye tarixida muhim o‘rni bor. Uning yordamida uzoqdan ko‘rsatish 1923 yili amalga oshirildi. Elektron televideniye 1940–1950-yillarda ommalashib, jahon bo‘ylab keng tarqala boshladi. Bu davrda birinchi rasmiy telekanallar ochildi, televizorlar tijorat bozoriga chiqdi va efir orqali audio va videoni sinxron uzatish imkoni paydo bo‘ldi. O‘sha paytlarda televideniye asosan qora-oq formatda efirga uzatilar, ammo bu ham millionlab insonlar uchun katta yangilik edi. 1930-yillarga kelib, mexanik televideniyening imkoniyatlari cheklanganligi tufayli undan voz kechila boshlandi va elektron televideniyega o‘tish boshlandi.1950-yillarning oxirida rangli televideniye rivojlana boshladi. Bu yangi texnologiyaning qo‘llanilishi efir sifati va ko‘rsatuvlarning ko‘rkamligida sezilarli o‘sishga sabab bo‘ldi. Amerika Qo‘shma Shtatlarida NTSC standarti asosida ishlab chiqilgan rangli televideniye 1954 yilda amaliyotga joriy etildi [4.12b]. Keyinchalik Yevropada PAL va SECAM kabi boshqa rang kodlash standartlari qabul qilindi va 20-asrning o‘rtalaridan boshlab butun dunyoda keng tarqaldi hamda jamiyat hayotida katta ahamiyat kasb etdi. O‘zbekistonda ham rangli televideniye 1970-yillardan boshlab joriy etila boshlandi. Bu mamlakatdagi televizion sanoatning yanada rivojlanishiga turtki bo‘ldi [5.18b].

1980–1990-yillarda kabel televideniyesi paydo bo‘ldi. Bu turdagi televideniye havo orqali emas, balki maxsus kabel tarmoqlari (koaksial va optik tolali magistrallar) orqali uzatiladi. Bu texnologiya orqali yuqori sifatli tasvir va ovoz yetkazilishi, ko‘proq telekanallar taklif etilishi hamda maxsus tematik kanallar (sport, kino, ilmiy va h.k.) paydo bo‘ldi. 2000-yillarga kelib esa IP-televideniye (internet-protokol asosidagi TV) rivojlana boshladi. U orqali telekontent internet tarmog‘i orqali iste'molchiga yetkaziladi. Bu televideniye formati: interaktivlik, qayta ko‘rish, xizmatni shaxsiylashtirish imkoniyatlarini berdi. An‘anaviy analog televideniyeden farqli o‘laroq, raqamli televideniyeda audio va video ma‘lumotlar bitreyt va multiplekslash usullari yordamida raqamlar orqali uzatiladi. Bu

texnologiya: sifatli tasvir, ko‘proq kanal joylash imkoniyati, qo‘shimcha xizmatlar (titrlar, dublyaj, interaktiv menyu) kabi afzalliklarga ega.

2020 yillarga kelib dunyoning ko‘plab mamlakatlari, shu jumladan O‘zbekiston ham analog efirdan butunlay voz kechib, raqamli televideniyega (DVB-T2 standartiga) o‘tdi. Bu tarixiy qadam efir sifatini yaxshilash va xizmat ko‘rsatish madaniyatini yangi bosqichga olib chiqishda muhim rol o‘ynadi. Televideniye nafaqat axborot yetkazish, balki odamlarni tarbiyalash va hordiq chiqarish maqsadlarida ham faol xizmat qilmoqda. Mahalliy va xalqaro yangiliklar, ilmiy-ommabop ko‘rsatuvlar, kinofilmlar va sport translyatsiyalari orqali u keng auditoriyani qamrab oladi. Internet va raqamli platformalarning rivojlanishi bilan an‘anaviy televideniye kuchli raqobatga duch keldi.

Bugungi kunda ko‘plab insonlar Netflix, YouTube va boshqa striming xizmatlar orqali kontent tomosha qilishni afzal ko‘rishmoqda [6.13b]. Shuningdek, raqamli televideniye sifati va imkoniyatlari jihatidan an‘anaviy usullarga qaraganda samaraliroq bo‘lmoqda.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, televideniye — bu faqatgina axborot manbai emas, balki insoniyatning ilmiy va texnik salohiyatini namoyon etuvchi yirik texnologik dastur hisoblanadi. Uning texnik taraqqiyoti asrlar mobaynida ilmiy tadqiqotlar, muhandislik g‘oyalari va ijtimoiy ehtiyojlar tufayli shakllandi. Bugungi raqamli asrda televideniye o‘zining yangi davriga qadam qo‘ymoqda. Uning kelajagi esa, shubhasiz, yanada interaktiv, individual va texnologik jihatdan mukammal bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Briggs, Asa & Burke, Peter. A Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet. Polity Press, 2009. – Media vositalarining ijtimoiy va texnik rivojlanishi haqidagi klassik tadqiqot.
2. Burns, R. W. Television: An International History of the Formative Years. The Institution of Engineering and Technology (IET), 1998. – Ilk televideniye texnologiyalari va tadqiqotchilari haqida batafsil ma'lumot.
3. Joseph R. Dominick. The Dynamics of Mass Communication: Media in the Digital Age. McGraw-Hill, 2012. – Raqamli davrda ommaviy axborot vositalari, jumladan televideniye rivoji.
4. ITU (International Telecommunication Union). https://www.itu.int - Raqamli televideniye standartlari, jahon miqyosida telekommunikatsiya rivoji.
5. UNESCO Institute for Statistics – Media Statistics http://uis.unesco.org – Televideniye va media sohasidagi global trendlar va ma'lumotlar.
6. O‘zbekiston Milliy Teleradiokompaniyasi (MTRK) rasmiy sayti https://mtrk.uz.
7. Zaretdinov Karamatdin Qurbanbaevich. "ZAMONAVIY O ‘ZBEK KINOSIDA OVOZ REJISSYORLIGI SAN’ATINING ESTETIK VA TEXNOLOGIK JIHATLARI." *Oriental Art and Culture* 7.01 (2026): 199-203.
8. Kurbanbaevich, Zaretdinov Karamatdin. "ACOUSTIC FOUNDATIONS OF CREATING A SOUND ENVIRONMENT IN FILM AND TELEVISION." *Eureka Journal of Humanities and Social Research* 2.1 (2026): 107-111.
9. Qutlibaevich Qdirbaev Islambek. "FILMDA MAXSUS OVOZ EFFEKTLAR." *IMRAS* 7.1 (2024)
10. Zaretdinov Karamatdin Qurbanbaevich. "ZAMONAVIY O ‘ZBEK KINOSIDA OVOZ REJISSYORLIGI SAN’ATINING ESTETIK VA TEXNOLOGIK JIHATLARI." *Oriental Art and Culture* 7.01 (2026): 199-203.
11. Tilepov Quatbay Nukusbayevich. "QORAQALPOG ‘ISTONDA MADANIYAT MARKAZLARI FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY OMILLARI." *Oriental Art and Culture* 4.6 (2023)
12. Тилепов, Қуатбай Нукусбаевич. "КИНО—ТАРБИЯ ВОСИТАСИ." *Innovative Development in Educational Activities* 2.5 (2023): 314-317.
13. Tilepov Q. N. "QORAQALPOQFILM” DAVLAT UNITAR KARXONASINING TA’RIXI VA RIVOJLANISH YOLLARI." *Inter education & global study* 3 (2025): 613-620.
14. Nukusbayevich, Tilepov Quatbay. "Main Factors Of The History And Development Of" Karakalpakfilm" Film Studio." *World Bulletin of Social Sciences* 27 (2023): 169-171.
15. ТИЛЕПОВ Қуатбай. "ЁШ АВЛОДНИ ТАРБИЯЛАШДА АНИМАЦИОН ФИЛЬМЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ." *Journal of Culture and Art* 1 (2023): 114-118.

ИРАНСКИЙ КУЛЬТУРНЫЙ ПЛАСТ В ТЮРКСКОМ ВОЕННОМ КОСТЮМЕ XI –XIII ВЕКОВ И ЕГО РЕГИОНАЛЬНЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ

Аллабергенова Айрин Батыровна – *доцент*
allabergenova.ayrin@gmail.com
Ташкентский международный университет КИМЁ, кафедра «Дизайн одежды»

THE IRANIAN CULTURAL PLAST IN TURKISH MILITARY COATS OF THE 11TH-13TH CENTURIES AND ITS REGIONAL MANIFESTATIONS

Allabergenova Airin Batyrovna – *Associate Professor*
Tashkent International KIMYO University, Department of "Clothing Design"

XI-XIII ASRLARDA TURKIY HARBIY KIYIMLARDA ERON MADANIY QATLAMI VA UNING MINTAQAVIY NAMOYONOTLARI

Allabergenova Ayrin Batirovna – *dotsent*
Toshkent xalqaro kimyo universiteti, "Kiyim dizayni" kafedrasi

Ключевые слова: согдийцы, таджики, хорезмийцы, сельджуки, газневиды, синкретичность, эстетика роскоши, металлообрабока, доспехи.

Резюме. Целью статьи является краткий анализ культурных взаимовлияний на тюркский военный костюм, в данном случае иранского культурного пласта. Рассматриваются специфические художественные черты иранского компонента в защитном вооружении и одежде, доспехах, конном снаряжении, как важного элемента развитой оседлой цивилизации в развитии тюркского военного костюма, тесно переплетавшимся с функциональными требованиями военного дела и кочевническими традициями.

Key words: sogdians, Tajiks, Khorezmians, Seljuks, Gaznevids, syncretism, luxury aesthetics, metalworking, armor.

Summary. The purpose of the article is a brief analysis of cultural mutual influences on Turkic military clothing, in this case, the Iranian cultural layer. The specific artistic features of the Iranian component in defensive weapons and clothing, armor, and horse equipment are considered as an important element of the developed settled civilization in the development of Turkic military clothing, closely intertwined with the functional requirements of military affairs and nomadic traditions.

Tayanch so‘zlar: sug‘diylar, tojiklar, xorazmiylar, saljuqiylar, gaznaviylar, sinkretizm, hashamat estetikasi, metallga ishlov berish, sovut.

Rezyume. Turk harbiy kiyimining rivojlanishida harbiy ishning funksional talablari va ko‘chmanchi an’analari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan rivojlangan o‘troq sivilizatsiyaning muhim elementi sifatida himoya qurollari va kiyimlari, zirhlar, ot anjomlaridagi Eron komponentining o‘ziga xos badiiy xususiyatlari ko‘rib chiqilgan.

Введение: Тюркский компонент в военном костюме Центральной Азии XI – первой половины XIII веков представлял собой сложную мозаику. Общая основа, продиктованная всаднической культурой (адаптированная одежда, конское снаряжение, типы вооружения), варьировалась в зависимости от конкретной этнической группы, региональных условий и интенсивности контактов с другими культурами, прежде всего с иранским миром, о чем пойдет речь далее. В результате масштабной миграции части огузских племен на юго-запад, в ходе завоевательных походов под предводительством династии Сельджукидов была создана обширная империя, в которую вошли Хорасан, северо-восток современного Ирана, юг Туркменистана (включая Мерв/Мары), север Афганистана (Герат и Балх), южные части Узбекистана (Бухара, Самарканд), юг Таджикистана, а также Персия (Иран), Месопотамия (Ирак), Сирия, Палестина и значительная часть Анатолии (современная Турция). Ираноязычное население было представлено персами, таджиками, а также сохранившими свою самобытность согдийцами и хорезмийцами. Активное взаимодействие огузов-сельджуков с автохтонным оседлым населением, достигшим высокого уровня развития ремесел, искусства, административной культуры, оказало

существенное влияние на формирование военного костюма Центральной Азии.

Анализ литературы по теме: Историки и археологи А. Бобров , Ю. С. Худяков, М. В. Горелик в своих трудах рассматривали тактику и стратегию ведения боя, вооружение и снаряжение армий, анализировали военный костюм в контексте военных реформ и межкультурных взаимодействий.

Авторы М. М. Махмудова, Н. Ахмедова, А. Д. Мустафина, Ш. С. Очилова провели исследования, посвященные традиционному костюму народов Центральной Азии, которые позволяют выявить этнические особенности и исторические корни элементов военного костюма.

За время своих исследований историки Г.М.Майтдинова, Г. В. Кубарев, Р.Робинсон, Н.П.Лобачева, С.П.Толстов собрали многочисленные визуальные свидетельства, что позволяет реконструировать как основные черты, так и региональные особенности военного костюма, связанного с иранским культурным пластом домонгольского периода. Во многом благодаря тридцатилетнему труду сельджукского везира Абу 'Али Хасан ибн 'Али ат-Туси (1017–1092), который удостоился титула Низам ал-Мульк («Устроитель державы») удалось упорядочить разветвленную систему управления гражданскими, военными и другими ведомствами империи. Постоянному войску начали платить не только жалование, но и земельные наделы (икта), усилились центральные органы власти, как писал С.Г. Агаджанов, «дикий кочевой народ» превратился в могучую империю.

Методологическую основу исследования составляет комплексный подход, базирующийся на основных принципах историзма, объективности и системности, что предполагает изучение тюркского военного костюма в контексте исторического развития общества, с учетом взаимосвязи всех его компонентов и взаимовлияния различных культур, иранской в том числе.

В статье применяются общенаучные методы (анализ, синтез, индукция, дедукция, сравнение, аналогия) и специальные методы исторической науки, такие как: историко-сравнительный метод, позволяющий выявить общее в развитии военного костюма в разных регионах Центральной Азии и сопредельных территорий, а также проследить эволюцию отдельных элементов костюма на протяжении длительного исторического периода, историко-типологический метод используемый для классификации и систематизации различных типов военного костюма, выделения характерных признаков и особенностей, присущих определенным социальным группам или военным подразделениям, иконографический метод являющийся инструментом анализа изобразительных источников, позволяющим изучить детали костюма, восстановить его форму, крой, цветовую гамму, декоративные элементы и способы ношения, семиотический метод применен для интерпретации символики цветов, орнаментов, деталей костюма, раскрытия их социального и культурного значения. В целом, применение данных методов в совокупности позволяет провести всестороннее исследование военного костюма Центральной Азии указанного периода выявить его особенности, эволюцию и значение в контексте истории и культуры региона.

Анализ и результаты: Персидская культура и язык играли огромную роль на всей территории Центральной Азии. В эпоху Сельджукидов персидский стал языком двора, администрации, межнационального общения, науки и высокой литературы [1]. Иранская традиция часто ассоциировалась с сочетанием воинской доблести и эстетической утонченности, как, например, отражено в поэтических строках аль-Джуфи (X в.), описывающих воина:

«…Клинок, кольчуга, длинное копье
И добрый конь – когда с таким нарядом
Ты перешел границу, говорят:
Прибою не поспорить с водопадом.
Слетают кольца с вражеских кольчуг,
Как перья птиц, побиты сильным градом.
Враг мечется, затравлен, словно зверь,
И плен ему – нежданная награда…»

Иранское влияние прослеживается во многих элементах военного костюма региона, например в защитном вооружении. Как и в тюркской среде, в иранской военной традиции широко использовались ламеллярные доспехи, обеспечивавшие защиту торса. Использовались разнообразные шлемы, часто конической или сфероконической формы, нередко с бармицей для защиты шеи и элементами защиты лица – наносником или полумаской , хотя ее использование сельджуками требует уточнения [10]. Иконография подтверждает наличие как тяжелой, так и легкой кавалерии. Щиты чаще всего имели миндалевидную или круглую

форму. Ключевую роль играл сложносоставной лук, но использовались также мечи (прямые и изогнутые), копья и булавы. Защита конечностей (наручи, поножи) тоже хорошо видна на некоторых изображениях [12].

Основная одежда, включавшая кафтаны и шаровары, в среде иранской знати часто изготавливалась из дорогих, в том числе привозных шелковых тканей, была нередко с богатой вышивкой или тканными узорами, что подчеркивало высокий статус владельца.

Для конского снаряжения характерны седла с высокими луками, эффектные уздечки и конские доспехи (бардинг), вероятно, для тяжелой кавалерии. Изображения на металлопластике - иранская бронзовая табличка, боевые пластины и книжная миниатюра «Варка ва Гюльшах» датированные XIII веком служат важными источниками по иранскому военному костюму [8]. Воины-таджики, несомненно, служили в армиях местных правителей, например, Газневидов, и их экипировка, вероятно, сочетала тюркские и иранские элементы. Являясь ираноязычным населением Мавераннахра и Хорасана, таджики были носителями развитой городской культуры, ремесел и науки [4]. Хотя специфически таджикский военный костюм сложно выделить по имеющимся источникам, изображение мужского халата XI века из Ляшкари Базар может отражать региональную моду того времени [7]. Скульптуры древнетюркских аристократов в длинных кафтанах с поясами [5], возможно, демонстрируют стиль одежды, общий для тюркской и иранской знати региона.

Восточно-иранские народы региона, такие как согдийцы и хорезмийцы сохраняли определенную культурную самобытность, несмотря на общую принадлежность к иранскому миру и дискуссионность их четкого отделения от персов в данный период, их традиции также нашли отражение в военном снаряжении. Согдийцы, игравшие ключевую роль в трансконтинентальной торговле, благодаря доминирующему положению в торговле, ведущейся по Великому Шелковому Пути, оставили богатое художественное наследие -

их военный костюм, реконструируемый по фрескам Пенджикента и Орлатским костяным пластинам, включал ламеллярные доспехи, шлемы и поясные наборы. Одежда отличалась яркостью и сложным кроем кафтанов (нераспашных и распашных) с характерными воротниками [6]. Изображения всадников свидетельствуют о развитой кавалерии, терракотовая плакетка из Дальварзинтепа также относится к согдийскому культурному кругу.

Хорезмийцы, населявшие оазис в низовьях Амударьи, создали синкретичную культуру под влиянием тюркских, иранских и арабских традиций. Статуэтки кангюйского и архаического стилей и сцена осады на Аниковском серебряном блюде указывают на использование шлемов (вероятно, сфероконических), круглых щитов и луков, основной одеждой были кафтаны или куртки. Традиции текстиля отражены в вышивке на кошме [11]. Глиняная фигурка воина из Карашара VIII-X вв. может также отражать региональные особенности Хорезма или Восточного Туркестана.

Как и у тюркских народов, в иранской среде наблюдалась четкая социальная стратификация, отраженная в костюме. Элита использовала более качественные и полные доспехи, дорогие материалы, например, шелк, золото, носила статусное оружие. Тяжеловооруженная кавалерия представляла знать. Гвардейцы могли иметь унифицированные элементы. Пехота и слуги изображались в более простом облачении. Основными материалами для создания военного костюма служили металл (железо, сталь, бронза, драгметаллы), текстиль (шелк, шерсть, хлопок, лен, войлок), кожа, дерево и кость/рог.

В заключении можно сказать, что изучение военного костюма Центральной Азии указанного периода приобретает особую актуальность в связи с рядом факторов. Во-первых, регион Центральной Азии в рассматриваемый период находился на перекрестке мировых культур, впитывая в себя влияния иранской, арабской, китайской, монгольских культур, что нашло свое отражение в уникальном синтезе различных элементов в военном костюме. Во-вторых, динамичное развитие военного дела, обусловленное постоянными политическими, экономическими и социальными трансформациями, происходившими при активном участии вооруженных сил, неизбежно влияло на изменения в тюркском военном костюме, который должен был отвечать требованиям времени и обеспечивать эффективность в бою. Таким образом, иранский компонент внес в тюркский военный костюм элементы развитой оседлой цивилизации: традиции ремесла (особенно в

металлообработке и текстиле), эстетику роскоши и сложную систему статусных маркеров, которые тесно переплетались с функциональными требованиями военного дела и тюркскими кочевническими традициями. Региональные вариации (персидские, согдийские, хорезмийские) дополнительно обогатили эту картину.

Список литературы

1. Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 303 с.

2. Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана / С. М. Ахинжанов; Национальная академия наук Республики Казахстан, Институт археологии им. А. Х. Маргулана. Изд. Алматы: Гылым, 1995. – 294 с.

3. Гафуров Б. Г. Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история. Кн. 2 / Б. Г. Гафуров. 2-е изд. – Душанбе: Ирфон, 1989.

4. Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с. – (Исторические исследования).

5. Kubarev G. V. Ancient Turkic statues: Epic hero or warrior ancestor? // Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia. 2007. – Vol. 32, № 1.

6. Лобачева Н. П. Среднеазиатский костюм раннесредневековой эпохи (по данным стенных росписей) // Костюм народов Средней Азии: историко-этнографические очерки. Ташкент: Фан, 1986. С. 82–116.

7. Майтдинова Г. М. История таджикского костюма. Т. II. Средневековый и традиционный костюм / Г. М. Майтдинова. Душанбе: [б. и.], 2004. – 288 с.

8. Nicolle D. Saracen Faris, 1050–1250 AD / D. Nicolle; illustrated by C. Hook. – London: Osprey Publishing, 1994. – 64 p.

9. Рахматова З.Ю., Саъдиев Ш.С. История таджикского народа: учебное пособие. Издание второе, переработанное и дополненное/ З.Ю.Рахматова, Ш.С.Саъдиев. Душанбе: РТСУ, 2019. – 245 с.

10. Р. Робинсон; пер. с англ. С. Фёдорова. М.: Центрполиграф, 2006. – 280 с.

11. Толстов С. П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М.: Изд-во МГУ, 1948. 352 с.

12. Шпаковский В. Латники средневекового Ирана // Военное обозрение. 2020.

Интернет ресурсы

https://www.researchgate.net/publication/225644303_Ancient_Turkic_statues_Epic_hero_or_warrior_ancestor

https://www.academia.edu/45599117

http://www.xliby.ru/voennaja_istorija/dospehi_narodov_vostoka_istorija_oboronitelnogo_vooruzhenija/

https://topwar.ru/170856-latniki-srednevekovogo-irana.html

ZAMANAGÓY KITAPXANALARDA INFORMACIYA-RESURS ORAYLARÍ XÍZMETIN JETILISTIRIW

Amanbaeva Albina Nagmetbaevna – *magistrant*
albinamanbaeva2@gmail.com
ÓzMKÓMI Nókis filialı

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОБСЛУЖИВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-РЕСУРСНЫХ ЦЕНТРОВ В СОВРЕМЕННЫХ БИБЛИОТЕКАХ

Аманбаева Альбина Нагметбаевна – *магистрант*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

IMPROVING THE SERVICES OF INFORMATION AND RESOURCE CENTERS IN MODERN LIBRARIES

Amanbaeva Albina Nagmetbaevna – *master's student*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Tayanısh sózler: Informaciyalıq resurs orayı, kitapxana sisteması, cifrli kitapxana, informaciyalıq texnologiya, innovaciyalıq xizmetler, elektron katalog, paydalanıwshı mútájlikleri, kitapxana basqarıwı.

Rezyume. Bul maqalada zamanagóy kitapxanalarda málimleme-resurs orayları jumısın jetilistiriwdiń áhmietli máseleleri tallanǵan. Málimleme texnologiyaların engiziw, xızmetlerdiń sapasın arttırıw, paydalanıwshıǵa baǵdarlanǵan qatnaslardı jolǵa qoyıw áhmietli ekenligi atap ótiledi. Kitapxana sistemasın rawajlandırıwdıń tiykarǵı baǵdarları hám perspektivaları da kórsetip ótildi.

Ключевые слова: Информационно-ресурсный центр, библиотечная система, цифровая библиотека, информационные технологии, инновационные услуги, электронный каталог, потребности пользователей, управление библиотекой.

Резюме. В данной статье анализируются актуальные вопросы совершенствования деятельности информационно-ресурсных центров в современных библиотеках. Будет подчеркнута важность внедрения информационных технологий, повышения качества услуг и подходов, ориентированных на пользователя. Также обозначены основные направления и перспективы развития библиотечной системы.

Key words: Information resource center, library system, digital library, information technology, innovative services, electronic catalog, user needs, library management.

Summary. This article analyzes current issues in improving the activitiyes of information resource centers in modern librariyes. The importance of implementing information technologiyes, improving service quality, and user-centered approaches will be highlighted. The main directions and prospects for the development of the library system are also outlined.

Búgingi kúnde málimleme texnologiyalarınıń jedel rawajlanıwı barlıq tarawlar qatarında kitapxana sistemasına da sezilerli tásir kórsetpekte. Zamanagóy jámiyette informaciyaǵa bolǵan talap artıp baratırǵan bir sharayatta kitapxanalar dástúriy kitap saqlaw ornınan keńirek funkciyanı atqarıwshı málimleme-resurs oraylarına aylanbaqta. Sol sebepli kitapxana jumısın modernizaciyalaw, málimleme-resurs oraylarınıń jumısın jetilistiriw áhmiyetli máselelerden biri bolıp esaplanadı. Usi maqalanıń maqseti zamanagóy kitapxanalarda informaciya-resurs orayları jumısın rawajlandırıw jolların talqılaw hám olardı jetilistiriw boyinsha ilimiy tiykarlangan usınıslar islep shigiwdan ibarat. Informaciya-resurs orayları - bul paydalanıwshılarǵa túrli formadaǵı (baspa, elektron, audiovizual) informaciya dereklerin usinatuǵın zamanagóy kitapxana sisteması. Olardıń tiykarǵı wazıypası paydalanıwshılardıń informaciyaǵa bolǵan talabın jedel, sapalı hám nátiyjeli qanaatlandırıwdan ibarat. Bul oraylar tómendegi funkciyalardı orınlaydı:

- informaciya resursların toplaw, saqlaw hám sistemalastırıw;
- paydalanıwshılarǵa xizmet kórsetiw;
- elektron kataloglar hám magliwmatlar bazaların júrgiziw;
- ilimiy-izertlew jumısın qollap-quwatlaw;
- informaciya mádeniyatın qáliplestiriw.

Búgingi kúnde málimleme-resurs orayları tek ǵana bilimlendiriw procesin támiyinlewshi mákeme emes, al jámiyettiń intellektuallıq rawajlanıwına xızmet etiwshi áhmiyetli sociallıq institutqa aylanǵan. Málimleme-resurs oraylarınıń jumısın jetilistiriwde innovaciyalıq texnologiyalar áhmiyetli orın iyeleydi. Elektron kitapxanalar, sanlı arxivler, onlayn kataloglar hám

avtomatlastırılǵan málimleme sistemaları kitapxana xızmetlerin jańa basqıshqa alıp shıqpaqta. Sanlı texnologiyalar járdeminde paydalanıwshılar aralıqtan turıp ta kerekli maǵlıwmatlarǵa iye bolıw imkaniyatına iye bolmaqta. Bul bolsa kitapxana xızmetleriniń qamtıp alınıwın keńeytedi hám olardıń nátiyjeliligin arttıradı. Sonday-aq, jasalma intellekt hám maǵlıwmatlardı qayta islew texnologiyaları tiykarında paydalanıwshılarǵa individual usınıslar beriw imkaniyatı da jaratılmaqta. Bul bolsa xızmet kórsetiwdiń sapasın jáne de arttıradı. Zamanagóy kitapxanalarda informaciya-resurs orayları xızmetin jetilistiriw ushin tómendegi bagdarlarga itibar qaratıw zárúr: Birinshiden, materiallıq-texnikalıq bazanı bekkemlew kerek. Zamanagóy kompyuter texnikası, internet tarmaǵı hám dástúriy támiynat kitapxana xızmetleriniń sapasın belgileytuǵın tiykargı faktorlar bolip esaplanadı. Ekinshiden, kadrlardıń mamanlıǵın arttırıw úlken áhmiyetke iye. Kitapxana xızmetkerleri zamanagóy málimleme texnologiyaların biliwi, paydalanıwshılar menen nátiyjeli isley alıwı zárúr. Úshinshiden, paydalanıwshılarǵa baǵdarlanǵan xızmetlerdi rawajlandırıw talap etiledi. Interaktiv xızmetler, onlayn másláhátler hám individual qatnas kitapxana jumısınıń nátiyjeliligin arttıradı. Tórtinshiden, xalıqaralıq tájiriybelerdi úyreniw hám olardı ámeliyatqa engiziw áhmiyetli. Rawajlanǵan mámleketlerdiń tájiriybesi kitapxana sistemasın modernizaciyalawda áhmiyetli dárek bolıp xızmet etedi.

Málimleme-resurs orayları jaslardıń bilim alıw procesinde áhmiyetli orın iyeleytuǵın zamanagóy bilimlendiriw infrastrukturası bolıp esaplanadı. Olar arqalı oqıwshılar hám studentler hár qıylı málimleme dáreklerinen nátiyjeli paydalanıw, óz betinshe izleniw alıp barıw hám ilimiy izertlew kónlikpelerin qáliplestiriw imkaniyatına iye boladı. Ásirese, sanlı texnologiyalar menen úskenelengen zamanagóy kitapxanalar jaslardıń bilim alıw kólemin sezilerli dárejede keńeytedi. Búgingi kúnde málimleme-resurs orayları tek ǵana kitap beriwshi orın emes, al bilimlendiriw procesiniń ajıralmas bólegi sıpatında jumıs alıp barmaqta. Olar oqıwshılarǵa sabaqlıqlar, ilimiy ádebiyatlar, elektron resurslar, maǵlıwmatlar bazaları hám multimedia materiallarınan paydalanıw imkaniyatın jaratadı. Bul bolsa jaslardıń bilimdi tereńirek ózlestiriwine hám hár qıylı dáreklerdi tallaw arqalı erkin pikirlewine járdem beredi. Sonday-aq, málimleme-resurs orayları jaslarda málimleme mádeniyatın qáliplestiriwde de áhmiyetli rol atqaradı. Informaciya mádeniyatı - bul kerekli maglıwmattı izlew, tańlaw, analizlew hám onnan nátiyjeli paydalanıw kónlikpelerin óz ishine aladı. Zamanagóy jámiyette bul kónlikpeler hár bir jas ushın zárúr esaplanadı. Kitapxanalar bolsa áyne usı kompetenciyalardı rawajlandırıw ushın qolaylı ortalıq jaratadı. Bunnan tısqarı, málimleme-resurs orayları jaslardıń ilimiy-izertlew jumısın qollap-quwatlaydı. Studentler referat, kurs jumısı hám ilimiy maqalalar jazıwda kitapxana resurslarınan keń paydalanadı. Elektron kataloglar hám maǵlıwmatlar bazaları arqalı zárúr ádebiyatlardı tez tabıw imkaniyatınıń bar ekenligi ilimiy jumıslardıń sapasın arttıradı. Jáne bir áhmiyetli tárepi sonda, zamanagóy kitapxanalar jaslar ushın qolaylı oqıw ortalıǵın jaratadı. Tınısh hám qolaylı sharayat, biypul internet, kompyuterler hám basqa da texnikalıq qurallar bilim alıw procesin nátiyjeli shólkemlestiriwge xızmet etedi. Sonday-aq, túrli seminarlar, treningler hám ruwxıy-aǵartıwshılıq ilajlar jaslardıń intellektuallıq rawajlanıwına unamlı tásir kórsetedi. Sanlı texnologiyalar tiykarında shólkemlestirilgen málimleme-resurs orayları bolsa jaslardıń bilim alıw procesin jańa basqıshqa alıp shıqpaqta. Onlayn kitapxanalar, elektron sabaqlıqlar hám aralıqtan bilimlendiriw platformaları arqalı olar qálegen jerde hám qálegen waqıtta bilim alıw imkaniyatına iye bolmaqta. Bul bolsa bilimlendiriwdiń úzliksizligin támiyinleydi hám jaslardıń erkin bilim alıw kónlikpelerin rawajlandıradı. Zamanagóy jámiyette jaslar sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwdıń tiykargı háreketlendiriwshi kúshi sıpatında tán alınadı. Olardıń intellektuallıq potencialın arttırıw, bilim hám kónlikpelerin rawajlandırıw bolsa tikkeley málimlemege erkin hám sapalı kiriw imkaniyatı menen baylanıslı. Málimleme-resurs orayları jaslardıń málimleme talapların qanaatlandırıw menen birge, olarda erkin bilim alıw kompetenciyasın qáliplestiredi. Zamanagóy bilimlendiriw paradigmasına muwapıq, bilim alıw procesi tek ǵana auditoriya menen sheklenbeydi, al úzliksiz hám erkin bilim alıwdı da óz ishine aladı. Usı processte kitapxanalar hám málimleme-resurs orayları oqıwshılar hám studentler ushın áhmiyetli bilim dáregi bolıp xızmet etedi. Jaslar bul oraylar arqalı tek ǵana sabaqlıq hám oqıw qollanbalarınan emes, al ilimiy maqalalar, monografiyalar, elektron maǵlıwmatlar bazaları hám xalıqaralıq ilimiy platformalardan paydalanıw imkaniyatına iye boladı. Bul bolsa olardıń ilimiy pikirlewdi rawajlandırıw, analitikalıq pikirlew kónlikpelerin qáliplestiriw hám global málimleme mákanına integraciyalasıwın támiyinleydi. Sonday-aq, málimleme-resurs orayları jaslar arasında

málimleme mádeniyatın rawajlandırıwda áhmiyetli rol atqaradı. Informaciya mádeniyatı - bul informaciyanı izlew, saralaw, bahalaw hám onnan nátiyjeli paydalanıw kónlikpeleri kompleksi bolıp, zamanagóy bilim jámiyetiniń ajıralmas bólegi esaplanadı. Jaslardıń usı kompetenciyalarǵa iye bolıwı olardıń keleshektegi kásiplik jumısında ayrıqsha áhmiyetke iye. Zamanagóy málimleme-resurs oraylarında engizilgen sanlı texnologiyalar jaslardıń bilim alıw procesin túp-tiykarınan ózgerttirmekte. Elektron kitapxanalar, onlayn kataloglar, aralıqtan kiriw sistemaları hám sanlı arxivler jaslardıń málimlemege bolǵan talabın jedel hám nátiyjeli qanaatlandırıw imkaniyatın bermekte. Bul bolsa bilimlendiriwdiń beyimlesiwsheńligi hám úzliksizligin támiyinleydi. Bunnan tısqarı, málimleme-resurs orayları jaslardıń ilimiy-izertlew jumısın qollap-quwatlawshı áhmiyetli platforma sıpatında da xızmet etedi. Studentler hám izertlewshiler óz ilimiy jumısları ushın zárúr bolǵan dáreklerdi áne usı oraylar arqalı tabadı. Bul bolsa ilimiy izleniwlerdiń sapasın arttıradı hám jańa bilimlerdiń jaratılıwına tiykar jaratadı. Jáne bir áhmiyetli tárepi sonda, kitapxanalar jaslar ushın sociallıq hám mádeniy mákan wazıypasın da atqaradı. Hár qıylı seminarlar, treningler, ruwxıy-aǵartıwshılıq ilajlar hám dóretiwshilik ushırasıwlar jaslardıń sociallıq belsendiligin arttıradı, olardı jámiyetlik turmısta belsene qatnasıwǵa iytermeleydi. Sonıń menen birge, mámleketimizde jaslardıń intellektuallıq hám ruwxıy rawajlanıwına ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Sonıń ishinde, Sh. Mirziyayev bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıw, jaslardıń bilim alıw imkaniyatların keńeytiw hám olardı zamanagóy bilimler menen qurallandırıw zárúr ekenligin bir neshe márte atap ótken. Bul bolsa málimleme-resurs oraylarınıń jumısın bunnan bılay da jetilistiriw hám olardıń imkaniyatlarınan nátiyjeli paydalanıwdı talap etedi.

Juwmaqlap aytqanda, málimleme-resurs orayları jaslardıń bilim alıw, ilimiy izleniw alıp barıw hám ruwxıy rawajlanıwında áhmiyetli rol atqaratuǵın zamanagóy bilimlendiriw institutı bolıp esaplanadı. Olardıń jumısın rawajlandırıw arqalı jaslardıń intellektuallıq potencialın arttırıw hám olardıń global bilim mákanına integraciyalasıwın támiyinlew múmkin. Málimleme-resurs orayları jaslardıń bilim alıwında tek ǵana málimleme dáregi emes, al olardıń intellektuallıq hám ruwxıy rawajlanıwın támiyinleytuǵın áhmiyetli sociallıq institut sıpatında xızmet etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Axborot-kutubxona faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni.
2. I.J.Yuldashev, O'.Nosirov Kutubxona - axborot xizmati: nazariyasi va uslubiyoti T.: -2019
3. Худайбергенова Маржан Балтабаевна. КИТАПХАНА-МӘЛИМЛЕМЕ ТАРАЎЫН БАСҚАРЫЎ УСЫЛЛАРЫН ЖЕТИЛИСТИРИЎ EURASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH. Innovative Academy ResearchSupportCenterUIF=8.1|SJIF5.68. https://www.doi.org/10.5281/zenodo.10020575
4. Sharipova D. Shamshetova H. Qaraqalpaqstanda kitapxanalardıń payda bolıwı hám olardı rawajlandırıwdıń aktual máseleleri https://wordlyknowledge.uz/
5. Aytımova D. Kitapxana iskerligin rawajlandırıwda innovacion texnologiyalardıń áhmiyeti https://uzdsmi-nf.uz/jurnal-haqida/.

KITAPXANADA QOLJAZBALAR FONDÍNÍŃ QÁLIPLESIW HÁM MÁDENIY MIYRASLARDÍŃ JÍYNALÍW TARIYXÍ

Aytımova Dilbar Aymuratovna – *docent*
dilbaraytimova@gmail.com
ÓzMKÓMI Nókis filialı

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ФОНДА РУКОПИСЕЙ И СБОРА КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В БИБЛИОТЕКЕ

Айтымова Дилбар Айтмуратовна – *доцент*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

HISTORY OF THE FORMATION OF THE MANUSCRIPTS FUND AND THE COLLECTION OF CULTURAL HERITAGE IN THE LIBRARY

Aytimova Dilbar Aytmuratovna – *Associate Professor*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Tayanısh sózler: qoljazba fond, mádeniy miyras, kitapxana, arxiv, ilimiy dárekler.

Rezyume. Maqalada qoljazbalar fondınıń qáliplesiw tariyxı, onıń basqıshları hám rawajlanıw faktorları tallanǵan. Eń áyemgi dáwirlerden baslap, orta ásirler, jańa dáwir hám ǵárezsizlik jıllarında qoljazbalardı jıynaw, saqlaw hám izertlew procesi jarıtıp berildi.

Ключевые слова: рукописный фонд, культурное наследие, библиотека, архив, научные источники.

Резюме. В статье анализируется история формирования фонда рукописей, его этапы и факторы развития. Процесс сбора, хранения и исследования рукописей, начиная с древнейших времен, в средние века, в новую эпоху и в годы независимости, был освещён.

Key words: manuscript fund, cultural heritage, library, archive, scientific sources.

Summary. This article analyzes the history of the formation of the manuscript fund, its stages, and factors of development. The process of collecting, preserving, and researching manuscripts from ancient times through the Middle Ages, the new era, and the years of independence was highlighted.

Hár bir civilizaciyalı jámiyet ushın milliy mádeniyat hám ruwxıy miyrastı saqlaw hám rawajlandırıw áhmiyetli wazıypalardıń biri bolıp esaplanadı. Xalıqtıń dúnyaǵa kózqarası, tariyxı, ruwxıy qádiriyatları onıń mádeniyatı hám ádebiy miyrasında sáwlelenedi. Usı kózqarastan, xalıq awızeki ádebiyatı hám qoljazbalar-ótmish penen búgindi baylanıstıratuǵın, tariyxıy haqıyqattı anıqlaw imkaniyatın beretuǵın áhmiyetli derekler bolıp esaplanadı.

Jańa jámiyetti qurıwda, ózimizdiń milliyligimizdi tiklewde xalıqtıń ruwxıy baylıǵına súyeniw mámleketimiz siyasatınıń baslı baǵdarlarınıń biri etip belgilengen. Házirgi dáwirde watan tariyxınıń hár qıylı dáwirlerindegi sociallıq-ekonomikalıq hám siyasiy processlerdi dáslepki maǵlıwmatlar tiykarında úyreniw ayrıqsha áhmiyetke iye. Bunday izertlewler haqıyqıy tariyxıy juwmaqlar shıǵarıw, milliy miyrastı ilimiy jaqtan bahalawǵa jol ashadı. Elimiz tariyxınıń túrli dáwirlerdegi turmısın úyreniwde kitapxanalarda saqlanıp atırǵan qoljazbalardıń ornı ayrıqsha.

Qoljazbalar - adamzattıń mádeniy miyrasınıń ajıralmas bólegi bolıp, olardı saqlaw hám úyreniw jáhán ilimiy jámiyetshiliginiń tiykarǵı wazıypalarınıń birine aylandı. Qoljazbalar fondın qáliplestiriw processi jámiyettiń rawajlanıwı hám mádeniy faktorlarǵa, sonday-aq, jazıw mádeniyatı hám ilim-bilimniń rawajlanıwına baylanıslı bolǵan. Jazba miyraslar ilim, ádebiyat, din hám filosofiya tarawlarındaǵı tariyxıy jetiskenliklerdi búgingi áwladqa jetkerip beretuǵın bahalı derek bolıp esaplanadı.

Xalıq awızeki ádebiyatı bolsa millettiń ruwxıy dúnyasın, dúnyatanımın hám turmıslıq tájiriybesin sáwlelendiretuǵın kórkem miyras. Usı qóz qarastan, qaraqalpaq xalqınıń folklorlıq miyrasların jıynaw, saqlaw hám úyreniw, sonday-aq, qoljazbalar fondınıń qáliplesiw tariyxın izertleў ilimiy jaqtan áhmiyetli baǵdarlardıń biri bolıp tabıladı. Bul izertlewdiń maqseti jazba mádeniy miyraslardıń jıynalıw tariyxı hám saqlanıwın Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń fundamental kitapxanası fondı tiykarında kórip shıǵıw, sonday-aq, qoljazbalardıń tariyxıy-mádeniy hám ilimiy áhmiyetin anıqlawdan ibarat.

Qoljazbalardıń dáslepki úlgileri jazıwdıń payda bolıw dáwirlerine tiyisli. Biziń eramızǵa shekemgi

ásirlerde papirus hám pergamentke jazılǵan jazıwlar dáslepki qoljazbalar sıpatında qáliplesken. Islam civilizaciyasınıń rawajlanıwı qoljazba mádeniyatınıń jańa basqıshqa kóteriliwine xızmet etti. Arab álipbesiniń keń tarqalıwı, qaǵaz islep shıǵarıwdıń hám kitap dóretiwshiliginiń rawajlanıwı qoljazbalar sanınıń artıwına tiykar boldı.

Oraylıq Aziya aymaǵında zardushtiylikke baylanıslı maǵlıwmatlar, áyyemgi túrkiy estelikler hám buddalıq tekstler qoljazba túrinde saqlanǵan. Bul dáwirde qoljazbalar diniy hám basqarıwshılıq áhmiyetke iye edi. IX-XV ásirlerde Oraylıq Aziya iri ilimiy hám mádeniy orayǵa aylanıp, qoljazbalar medreseler, meshitler hám saray kitapxanaları arqalı keńnen tarqatıldı. Bul dáwirde fondlar ilimpazlar hám oyshıllardıń jeke toplamları tiykarında qáliplesti.

Elimizde XVIII-XIX ásirlerde qoljazbalardı sistemalı toplaw hám saqlaw jumısları baslandı. Kitapxana hám muzeyler fondları qáliplese basladı. XX ásirde qoljazbalar oraylastırıldı, kataloglastırıw hám restavraciya jumısları ámelge asırıldı. Qoljazbalar fondları usı baylıqlardı sistemalı ráwishte saqlaw hám áwladlarǵa jetkiziw wazıypasın atqaradı. Qaraqalpaqlar tek Oraylıq Aziyada ǵana emes, al ulıwma dúnyajúzi xalıqları arasında da óziniń milliy mádeniyatı, dástúrleri, úrp-ádetleri menen keskin ajıralıp turatuǵın, oǵada bay ruwxıy qádiriyatlarǵa iye xalıq bolıp esaplanadı. Óziniń áyemgi hám biytákirar mádeniyatı menen jáhán civilizaciyasına úlken úles qosqan ata-babalarımız júdá kóp túrli janrlardan ibarat folklor dástúrlerin jaratqan. Tariyxtı úyreniwde ótmishtiń haqıyqıy guwaları bolǵan qoljazbalar hám olar saqlanatuǵın fondlardıń áhmiyeti teńsiz. Usınday fondlardıń biri Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasınıń qoljazbalar fondı bolıp esaplanadı.

Qoljazbalar qorında búgingi kúnge deyin jıynalǵan xalıq awızeki dóretpeleriniń barlıq janrdaǵı úlgileri saqlanadı. Olardıń ayrımları eski tasbaspa hám qoljazba dereklerden alınǵan fotokóshirmelerdiń nusqaları bolsa, geyparaları arab-parsı tillerindegi kalligrafiyalıq nusqalardan yamasa baspa júzin kórgen eski kitaplardan ibarat. Milliy qoljazbalar qorınıń tiykarın ekspediciyalar hám dala jazıwları barısında jıynalǵan maǵlıwmatlar quraydı. Bular informatorlardan jazılıp alınǵan, informatorlardıń ózleri jazıp tapsırǵan hám basqada materiallardan ibarat.

Qaraqalpaq xalıq awızeki ádebiyatın jıynaw hám járiyalaw jumısları tiykarınan úsh siyasiy dáwirdi óz ishine aladı. Birinshisi, Patsha Rossiyası dáwiri hám xanlıq dáwir. XVIII ásirdiń birinshi yarımınıń sońǵı jılları hám ekinshi yarımı, XIX ásir tolıǵı menen, XX ásirdiń dáslepki jılları arnawlı túrdegi ekspediciyalar bolmasada, belgili maqsetler menen Oraylıq Aziyaǵa kelgen injenerler, topograflar hám áskeriy xızmetkerler tárepinen xalqımızdıń ruwxıy miyraslarına tiyisli maǵlıwmatlar azlap bolsada jıynalǵan. Máselen 1740–1741-jılları Orskten Xiywaǵa shekem sayaxat saparında Muravin hám Gladıshevlar Sırdárya qaraqalpaqlarınan xalıq awızeki dóretpeleriniń birneshe úlgilerin jazıp aladı. Bunnan keyin P.Rıchkov, N.Karazin, A.Rossikova, Sh.Wáliyxanov, A.Kun, Riza Kuli Mirza, I.Belyaev, A.Divaev hám taǵı basqalar bir qansha folklorlıq materiallardı jıynawǵa,olardan úzindilerdi járiyalawǵa erisedi [1.3]. Qaraqalpaq folkloru úlgilerin kompleksli túrde jıynaw jumısları 1926-jılı N.A.Baskakov, 1927-jılı A.S.Morozova, 1929-jılı A.L.Melkov, 1930-jılı S.E.Malov, 1932-jılı A.Sokolov qatnasıwındaǵı birneshe folklorlıq hám dialektologiyalıq ekspediciyalar shólkemlestirilip, olar qaraqalpaq xalıq dóretpeleriniń barlıq túrlerinen úlgiler jıynawǵa erisedi [1.17]. Belgili tyurkolog alım N.A.Baskakov kórnekli tilshi-alım S.E.Malov basshılıǵındaǵı ekspediciyaǵada qatnastı. S.E.Malovtıń sol ekspediciya juwmaqları boyınsha jazǵan “Zametki o karakalpakskom yazıke” atlı miynetinde balalardıń barmaqtartpay oyınında aytılatuǵın atamalarǵada dıqqat awdarılǵan. 1896-jılı belgili folklorist, etnograf A.A. Divaev Tórtkúlde jasawshı Jiemurat Bekmuxammed ulınan “Alpamıs” dástanın jazıp alıp, onıń birinshi bólimin 1901-jılı Tashkentte qaraqalpaq hám rus tillerinde baspadan shıǵaradı. I.A.Belyaevtıń 1903-jılı qaraqalpaq folkloın jıynaw hám izertlew ushın Qaraqalpaqstanǵa keliwi milliy folklorımızdı izertlewdegi dáslepki qádemi boldı. Ol “Edige”, “Qoblan”, “Qaraqalpaqlardıń shejiresi” sıyaqlı epikalıq shıǵarmalardı jıynap, rus tiline awdarıp, 1917-jılı Ashxabadta basılıp shıqqan “Rus arxeologiyalıq jámiyetiniń májlisi hám qararları bayannaması”nda járiyaladı. 1926-jıldan baslap professor N.A. Baskakov Qaraqalpaqstanǵa kelip, respublikanıń arqa rayonlarında kóplegen folklorlıq materiallar jıynadı. Q.Ayımbetov 1929-jılı avgust ayında ekspediciya baslıǵı A.L. Melkov penen birge Shımbay qalasında etnografiyalıq ekspediciyada júrip, Erpolat jırawdan “Edige” dástanın tórt kún dawamında jazıp alıp, bul qoljazbanı Leningradqa pochta arqalı jiberedi. Bul qoljazba ózinde qalmaǵanı sebepli, 1934-jılı ekinshi ret “Edige” dástanın jazıp aladı hám 1935-jılı Moskvadaǵı “Kórkem ádebiyatlar” baspaxanasında basıp shıǵaradı. K.Ayımbetov

1934-jılı Shımbay qalasında Tóre jırawdan “Máspatsha” dástanın, Xojambergen jıraw Niyaz ulınan (Ógiz jıraw) “Alpamıs” dástanın eski arab imlasında jazıp aladı. 1930-jılı Qaraqalpaqstanǵa S.E. Malov basqarǵan ekspediciya kelip,oǵada kóp folklorlıq materiallar jıynap aldı [1,141]. 1937-jılı Qaraqalpaqstan Ekonomika hám mádeniyat ilim-izertlew institutınıń ashılıwı menen qaraqalpaq folklorı materialların jıynaw máselesi jańa basqıshqa kóterildi.

Usı iygilikli iske xalıq awızeki dóretiwshiligi menen kızıǵıwshı Q.Ayımbetov, O.Kojurov, Sh.Xojaniyazov, S.Máwlenov hám basqalar qatnastı. 1959-jılı Tariyx, til hám ádebiyat ilim-izertlew institutınıń shlkemlestiriliwi menen xalıq awızeki dóretpelerin jıynaw isiniń kelesi dáwiri baslandı. Jergilikli kadrlar qatarınıń ósiwi, olardıń milliy ruwxıy miyraslardı jıynawǵa belsendi túrde aralasıwı arqasında bul ádiwli wazıypa inabatlı atqarıldı [1,18]. 1947-jılı Qaraqalpaq kompleksli ilim-izertlew institutı shólkemlestirilgen. Sońınan 1959-jılı Ózbekstan SSR Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan filialı dúzilgen. Filial quramında Folklor sektorı jumıs alıp bara baslaǵan. 1940-1970-jılları aralıǵında N.Dáwqaraev atındaǵı Til hám ádebiyat institutı folklor sektorınıń, sońınan folklor bólimniniń qániygeleri tárepinen Qaraqalpaqstan Respublikasınıń aymaqları hám Ózbekstannıń qaraqalpaqlar jasawshı Buxara, Samarqand, Ándijan, Namangan oblastlarına folklorlıq ekspediciyalar shólkemlestirilgen. Usı ekspediciyalar dawamında xalıq arasınan qaraqalpaq folklorlıq miyrasına tiyisli ekspediciya materialları jıynalǵan. Sońınan bólimde folklorlıq materiallar qoljazbalar fondı dúzilgen.

Qaraqalpaq jıraw-baqsılarınan 150 nusqa qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń tekstleri, sonday-aq, qaraqalpaq jıraw-baqsılarınıń atqarıwındaǵı qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń audio jazıwları ámelge asırılǵan. Usı audio jazıwlar tiykarında bólimde Milliy muzıka fondı shólkemlestirilgen. Instituttıń qaraqalpaq folkloru bóliminiń janındaǵı dawıs jazıw studiyasında 1960- jılları jazıp alınǵan jırau-baqsılardıń repertuarları jańa lentalarǵa kóshirildi [2.113]. Ótken ásirdiń 20-jıllarınan baslap 1990-jılǵa shekemgi aralıqta qaraqalpaq folklorınıń eń jaqsı úlgileri jıynaldı hám olardıń tańlawlıları baspadan shıǵarıldı. Ásirese 1920-jıllardıń ózinde-aq xalıq dástanların, ertekler,naqıl-maqallar,xalıq qosıqların jazıp alıw jumısları qolǵa alına baslaǵan edi. Bul baǵdarda sol dáwirdiń zıyalı alımları - Qallı Ayımbetov, Sádirbay Máwlenov, Shámshet Xojaniyazov hám taǵı basqalar belsendilik kórsetti. Sál keyinirek Nikolay Aleksandrovich Baskakovtıń qaraqalpaq tilin izertlew máseleleri boyınsha jıynalǵan maǵlıwmatlarınıń barlıǵı derlik xalıq awızeki dóretpeleriniń úlgilerinen ibarat boldı hám kópshiligi transkripciyalangan túrinde jarıq kórdi. Sonday-aq, Seyfulǵabit Májitov, Nájim Dáwqaraev, Asan Begimov, Qasım Áwezov, Nawrız Japaqov sıyaqlı milliy folklorımızdıń janashırları olardı jıynaw menen birgelikte baspada járiyalaw jumısların alıp bardı.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerin jıynaw jumısları hár qanday tosqınlarǵa qaramastan, milliy folklorımızdıń hasıl úlgileri xalıq miyrası sıpatında jıynala basladı. Jergilikli millet qánige-alımlarınan Q.Ayımbetov bir qatar dástanlardı, ańız-áńgimelerdi, naqıl-maqallardı xalıq awzınan jıynap alıwǵa hám olardıń geyparaların járiyalawǵa eristi. Soń bul jumıs Sádirbay Máwlenov, Shámshet Xojaniyazov sıyaqlı xalıq awızeki ádebiyatınıń hám klassikalıq ádebiyattıń jankúerleri tárepinen jáne de keń háwij alıp, ádewir alǵa ilgerledi.

Jıynalǵan maǵlıwmatlar tiykarında folkloristikalıq baǵdardaǵı dáslepki ilimiy baqlawlar, pikirler, jumıslar júzege keldi. Usınday millet mápi ushın xızmet etetuǵın yigilikli izertlewlerdiń baslawshıları Nájim Dáwqaraev, Qallı Ayımbetov, Orınbek Kojurov sıyaqlı záberdes alımlar boldı. Usı tarawda olardıń izbasarları sıpatında is alıp barǵan hám qaraqalpaq folkloristikası ilimin rawajlandırǵan Qabıl Maqsetov, Nawrız Japaqov, Qırıqbay Bayniyazov, Artıq Kárimov, Qalbay Mámbetnazarov, Aydar Murtazaev, Minajatdin Nizamatdinov, Tórebay Nietullaev, Ásen Alımov, Sarıgúl Bahadırova hám basqada kóplegen alımlardıń xızmetleri ayrıqsha kózge taslandı. Olar milliy folkoristika iliminde úyreniliwi tiyis bolǵan mashqalalı máselelerdiń betin ashıwǵa hám qaraqalpaq awızeki dóretpeleriniń dúnya júzlik kólemdegi ornın belgilep beriwe eristi. “Qırıq qız” hám “Edige” dástanları boyınsha xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciyalar shólkemlestirilip, qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy miyrasların dúnya júzlik kólemde úyreniwge jol ashıldı.

Xalıq arasınan jazba ádebiy miyraslardı jazıp alıwda hám koljazbalar fondınıń qáliplesiwinde K.Ayımbetov, Sh.Xojaniyazov, S.Máwlenov, T.Safiev, A.Kárimov, Q.Maqsetov, A.Jamalov, A.Begimov, N.Japaqov, Á.Shamuratov, A.Áliev, Q.Bayniyazov, Á.Sultanov, K.Naǵımov, K.Ábibullaev, Q.Mámbetnazarov, Q.Ábdijamilov, G.Esemuratov, S.Beknazarov, M.Seytniyazov, Ó.Erpolatov, B.Sayıpnazarov, Á.Jamalov, S.Sadıqov, Z.Qosjeterov, B.Sayıpnazarov, A.Jamalov, U.Dosjanov, A.Ábdireymov, R.Xojambergen, J.Xoshniyazov, K.Kelimbetov, J.Ábdikarimov, R.Qayıpnazarov, N.Óteniyazov,

B.Eshimbetov, K.Ernazarov sıyaqlı millet mánawiyatınıń jankúerleriniń miyneti ayrıqsha .

Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı házirgi kúnge shekem respublika aymaǵında hám elden tısqarı orınlarǵa folklorlıq ekspediciyalar shólkemlestirip, sonıń barısında bir qatar xalıq awızeki úlgilerin, dóretpelerin, basqa da qızıqlı materiallar toplaǵan. Bul materiallar Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi fundamental kitapxanasınıń qoljazba fondınıń tiykarǵı bólegin quraydı. Qoljazbalar fondınıń qáliplesiwinde Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi ilimpazlarınıń miynet ullı hám olar tárepinen jıynap alınǵan jazba hám awızeki miyraslar ásirler dawamında keleshek áwladlarǵa xızmet etiwi sózsiz.

Juwmaqlap aytqanda, jazba mádeniy miyraslardıń jıynalıw tariyxı hám saqlanıwı - xalıqtıń ruwxıy hám mádeniy rawajlanıwın belgileytuǵın áhmiyetli ilimiy process bolıp esaplanadı. Qoljazbalar hám folklorlıq maǵlıwmatlar ásirler dawamında xalıqtıń tariyxıy yadın hám dúnya tanımın saqlap, búginge shekem bahalı málimleme deregi sıpatında jetip kelgen. Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń fundamental kitapxana fondı bul baǵdardaǵı eń áhmiyetli ilimiy oraylardan biri bolıp esaplanadı. Onda saqlanıp atırǵan jazba hám awızeki miyraslar milliy mádeniyattı úyreniwge, tariyxıy dereklerdi sistemalastırıwǵa hám ilimiy aylanısqa kirgiziwge úlken imkaniyat jaratadı.Sonlıqtan, jazba mádeniy miyraslardı saqlaw, izertlew, sanlastırıw hám keleshek áwladqa jetkeriw búgingi ilim hám mádeniyat aldındaǵı eń áhmiyetli wazıypalardıń biri bolıp qaladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Xalıq awızeki dóretiwshiligi milliy hám ulıwma insanıy qadriyatlar sistemasında. – Nókis: 2015. –176.

2. Tezisı Respublikanskoy nauchno-prakticheskoy konferencii “Nauka Karakalpakstana vchera,segodnya,zavtra”,posvyashennoy 50-letiyu Karakalpakskogo otdeleniya Akademii nauk Respubliki Uzbekistan. -Nukus: Ilim, 2009. -192 s.

3. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi ijtimoiy –gumanitar fanlar kompleksi muassasalarini rivojlantirish konsepciyalari. - Toshkent: 2006. -175 b.

4. O‘zbek folklori kontekstida Buxoro folklorini regional to‘plash va o‘rganish muammolari. - Buxoro: 2010. -212 b.

UDK: 902/904:069.4/.5(574.51)

AQCHAXAN-QAL'ADA OLIB BORILGAN TADQIQOTLARDA MUZEYSHUNOSLIK TAMOYILLARI

Aynur Polatbaevna Aytmuratova – *ilmiy xodim*
awada@mail.ru
Qoraqalpog'iston Respublikasi tarixi va madaniyati davlat muzeyi

ПРИНЦИПЫ МУЗЕЕВЕДЕНИЯ В ИССЛЕДОВАНИЯХ, ПРОВЕДЕННЫХ НА ПАМЯТНИКЕ АКЧАХАН-КАЛА

Айнур Полатбаевна Айтмуратова – *Научный сотрудник*
Государственного музея истории и культуры Республики Каракалпакстан

MUSEOLOGICAL PRINCIPLES IN THE RESEARCH CONDUCTED AT AKCHAKHAN-KALA

Aynur Polatbaevna Aytmuratova – *Research Fellow*
State Museum of History and Culture of the Republic of Karakalpakstan

Tayanch so'zlar: madaniy meros, ochiq osmon ostidagi muzey, muzeylashtirish, arxeologiya, Aqchaxon-qal'a, konservatsiya, restavratsiya.

Rezyume. Mazkur maqolada madaniy meros obyektlarini asrash, muzeylashtirish va turizmga integratsiya qilish masalalari tadqiq etilgan. Ochiq osmon ostidagi muzeylar konsepsiyasi, uning ilmiy-etnografik ahamiyati hamda mustaqillik davridagi restavratsiya jarayonlari yoritilgan. Qoraqalpog'istondagi Aqchaxon-qal'a yodgorligida olib borilgan arxeologik qazishmalar, topilgan devoriy rasmlar, keramika va fil suyagi artefaktlari hamda ularni konservatsiya qilish usullari batafsil tahlil qilingan. Tadqiqot qadimiy texnologiyalarni o'rganishda muhim manbadir.

Ключевые слова: культурное наследие, музей под открытым небом, музеефикация, археология, Акчахан-кала, консервация, реставрация.

Резюме. В статье исследуются вопросы сохранения объектов культурного наследия, их музеефикации и интеграции с туризмом. Анализируются концепция музеев под открытым небом, ее научно-этнографическое значение и процессы реставрации в период независимости. Подробно рассмотрены археологические раскопки на памятнике Акчахан-кала в Каракалпакстане, обнаруженные настенные росписи, керамика и артефакты из слоновой кости, а также методы их консервации. Исследование является важным источником изучения древних технологий.

Key words: cultural heritage, open-air museum, musealization, archaeology, Akchakhan-kala, conservation, restoration.

Summary. This article examines the preservation, musealization, and tourism integration of cultural heritage sites. It analyzes the open-air museum concept, its scientific-ethnographic significance, and restoration processes during Uzbekistan's independence. Archaeological excavations at the Akchakhan-kala monument in Karakalpakstan, discovered wall paintings, ceramics, and ivory artifacts, as well as their conservation methods, are discussed in detail. The research serves as an important source for studying ancient technologies.

Kirish. Madaniy meros obyektlari jamiyat taraqqiyotidan hikoya qiluvchi, turizm orqali inson ma'naviyatini boyituvchi manbadir. XIX asr oxirida Yevropada tarixiy yodgorliklar davlat muhofazasiga olina boshladi. Shved olimi Artur Xazelius tarixiy obida, etnografiya va folklor kabi an'analarni birlashtirgan maskanlarni "ochiq osmon ostidagi muzeylar" deb atadi, ular muzeyshunoslikda "skansen" muzeylari nomi bilan ham shakllandi.[1] Ochiq osmon ostidagi muzey ekspozitsiyalari tarixiy voqelikka mos kelishi uchun etnografiya, folklor va san'atshunoslik fanlarini birlashtirish zarur. Mustaqillik yillarida bu borada keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. Xususan, 2019-yilda Axsikent yodgorligi bazasida jahon standartlaridagi ochiq osmon ostidagi muzey tashkil etildi. Qoraqalpog'istonda ham muhofazaga muhtoj shunday tarixiy-arxeologik yodgorliklar ko'p topiladi.

Materiallar va metodlar. Mazkur tadqiqot Qoraqalpog'iston Respublikasining Beruniy tumani hududida joylashgan Aqchaxon-qal'a arxeologik yodgorligida olib borilgan ilmiy izlanishlarga asoslanadi. Tadqiqot jarayonida dala arxeologik qazishmalaridan olingan materiallar, laboratoriya tahlillari natijalari hamda ilmiy ekspeditsiya hisobotlari asosiy manba sifatida

xizmat qildi. Manbalar tarkibiga devoriy rasmlar fragmentlari, turli davrlarga oid keramika buyumlari (xum va idishlar), fil suyagidan ishlangan noyob artefaktlar, shuningdek stratigrafik kuzatuvlar va topilma pasportlari kiritildi. Shu bilan birga, konservatsiya va restavratsiya jarayonida qo‘llanilgan zamonaviy materiallar va texnologiyalar bo‘yicha ma’lumotlar ham tahlilga jalb etildi.

2.1. Material tavsifi

Tadqiqot materiali Aqchaxon-qal’a yodgorligidan topilgan turli turkumdagi arxeologik topilmalardan iborat. Ular orasida eng muhimlari quyidagilar:

- **Keramika buyumlari** — asosan xum va xumcha fragmentlaridan iborat bo‘lib, ular arxaik, Kanguy va Kushon davrlariga mansub. Ushbu materiallar orqali kulolchilik texnologiyasi, xomashyo tarkibi va ishlab chiqarish usullari aniqlangan.
- **Devoriy rasmlar** — marosimiy majmua hududidan topilgan bo‘lib, inson portretlari, hayvon tasvirlari va ornamentlardan tashkil topgan. Ular yuqori badiiy saviya va ramziy mazmuni bilan ajralib turadi.
- **Fil suyagidan ishlangan buyumlar** — murakkab o‘ymakorlikka ega silindrsimon artefaktlar bo‘lib, ularning kelib chiqishi uzoq hududlar bilan bog‘liq savdo aloqalarini ko‘rsatadi.
- **Stratigrafik va kontekstual ma’lumotlar** — qazishma qatlamlari, inshoot qoldiqlari va topilmalar joylashuvi haqida ma’lumot berib, yodgorlikning xronologiyasini tiklashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur materiallar majmuasi Aqchaxon-qal’a yodgorligining tarixiy rivojlanishi, moddiy madaniyati va hunarmandchilik an’analarini o‘rganishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Beruniy tumanida joylashgan Aqchaxan-qal’a manzilgohi fanga 1956-yillar ma’lum bo‘lgan bo‘lsa, unda arxeologik tadqiqotlar olib borish davri O‘zbekiston Respublikasining mustaqillik davrlariga to‘g‘ri keladi. Darhaqiqat mustaqillik sharofati mintaqaning barcha jabhalarda istiqbolli yo‘llarni ochdi va belgilab berdi. Chet el davlatlar bilan ishlash imkoniyatlari Aqchaxan-qal’a yodgorligi tadqiqot ishlarida namoyon bo‘ldi. O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti va Avstraliya bilan hamkorlikda V.Yagodin va Svend Xelms va Alison Bettslar Aqchaxan-qal’a yodgorligini ilmga tadbiq etish ishlarini boshlab berdi. Aqchaxan-qal’ada dastlabki sinov qazish ishlari 1994-yilda Toshqirman-tepa va Qozoqli-yotganda olib borildi. Jamoa Toshqirman-tepaga yo‘l olganida dahshatga tushdi: tepaning yarmi Toshkent–Moskva temiryo‘lining yangi O‘zbekiston tarmog‘ini qurish uchun kesib tashlangan edi. Vayron qilish ishlari to‘xtatildi va hosil bo‘lgan kesma tozalandi. Natijada tasodifiy yong‘in bilan bog‘liq bo‘lmagan, ataylab joylashtirilgan keng kul qatlamlari aniqlandi. [5. 12-14]

Birinchi dala mavsumi 1995-yilda Yagodin, Xelms, O‘rta Osiyo istehkomlari bo‘yicha mutaxassis G‘ayratdin Xo‘janiyazov va Nerriman Yusopovlar ishtirokida o‘tkazildi. 1996-yilda Betts birinchi marta ularga qo‘shildi. Dala ishlari xususiy va kichik hajmda moliyalashtirildi. Markaziy yodgorlik va Aqchaxan-qal’adagi istehkomlarni qazish ishlari boshlandi. Aqchaxan-qal’adagi qazishmalar istehkomlar bilan boshlandi, bu joyning asosiy xronologiyasini o‘rnatdi. Bir qator radiokarbonli datinglar shuni ko‘rsatdiki, u miloddan avvalgi III asr oxiri – II asr boshlarida tashkil etilgan va milodiy II asr o‘rtalarigacha, tinch yo‘l bilan tashlab ketilgangacha foydalanishda davom etgan. Biroq, o‘z tarixining qaysidir davrida Aqchaxan-qal’a hujumga uchradi. Qo‘rg‘onlarning bir qismi yondirilgan va devorlarni yo‘q qilishga urinish izlari bor.

Dastlabki yillarda ekspeditsiyaning moliyaviy imkoniyatlari juda cheklangan edi va tadqiqotchilar Qozoqli-yotgan yaqinidagi Amantaevlar uyida yashardi. Qo‘shni tomonda esa Azat kolxozi tomonidan mustaqillikdan keyin tashlab ketilgan, tugallanmagan yirik uyning paxsadan qurilgan qobig‘i bor edi. Beruniy hokimligi nihoyatda saxiylik bilan, agar tadqiqotchilar uyni to‘liq ta’mirlab, ichki jihozlarini o‘rnatishni o‘z zimmasiga olsa, uni baza sifatida foydalanishga taklif qildi.

Ta’mirlash ishlarini moliyalashtirish va qazishmalarni davom ettirish uchun turizm loyihasi yo‘lga qo‘yildi. Markaziy Osiyoga tashrif buyurishni istagan avstraliyaliklar orasida katta qiziqish bor edi, shuning uchun ekspeditsiya jamoasi ularga ikki hafta davomida “arxeolog sifatida” ishlash, so‘ngra Ipak yo‘li shaharlari bo‘ylab sayohatni taklif etdi. Dastlabki yillarda lager hayoti oson kechmadi va jamoa qisman chodirlarda yashadi. Uyni ikki bosqichda qayta qurish uchun ikki yil vaqt ketdi, ammo 90-yillarning o‘rtalariga kelib u mintaqadagi eng yaxshi qazishma uylaridan biriga aylandi: issiq dushlar, keng laboratoriyalar, qulay yotoq xonalari va katta oshxona mavjud edi. Amantaevlar xonadoni va qazishma shtabi atrofida kichik bir voha shakllana boshladi.

Kanallar qazildi, daraxtlar ekildi. Ilgari faqat cho‘l bo‘lgan joyda bog‘ va kichik mevali daraxtzor paydo bo‘ldi. [5. 12-14]

Birinchi sinov mavsumi 1994-yilda o‘tkazildi, 1995-yildan boshlab esa dala mavsumlari muntazam, har yili o‘tkaziladigan tadbirlarga aylandi. Qozoqli-yotgan — “Uxlayotgan qozoqlar” deb atalgan, chunki devorlar bo‘ylab ko‘milgan qozoq qochqinlarining qabrlari bor edi — mahalliyroq nom bilan almashtirilishi lozim edi. Shu sababli **Aqchaxan-qal’a (Akchakhan-kala)** nomi tanlanib, rasmiy yodgorliklar reyestriga kiritildi. 1997-yilga kelib Avstraliya jamoasi ekspeditsiya ishiga haq to‘lash uchun ko‘ngilli turizm sxemasini yaratdi.

Moliyalashtirish turizm loyihasi orqali davom ettirildi va u tobora ommalashib borayotgan edi. 1999-yilga kelib esa ishlar yetarli darajada rivojlangach, rasmiy davlat grantlariga murojaat qilish imkoniyati tug‘ildi. 2000-yilda Qoraqalpoq–Avstraliya ekspeditsiyasi Avstraliya Tadqiqotlar Kengashidan (Australian Research Council) uzoq yillar davom etgan grantlar seriyasining birinchisini qo‘lga kiritdi.

Aynan shu davrda yodgorlik ichki qismida yangi hududlar ochildi — shimoli-g‘arbiy burchakda qum ustidan yirik, muntazam shakldagi binoning qoldiqlari ko‘rinib turardi. G‘. Xo‘janiyozov mustahkamlash devorlaridan ushbu binoning devorlarigacha uzun xandaqlar qazishni boshladi, Avstraliya jamoasi esa ichki hududda ish olib bordi. Keyinchalik, bo‘yalgan suvoq (ganch) izlari topilgach, **10-hudud Markaziy bino** deb nom olgan bu joy juda tez katta umidlar uyg‘ota boshladi.

Yangi strategiya zarur bo‘ldi. Professional yevropalik restavrator xarajatlarini qoplash uchun National Geographic’dan qo‘shimcha mablag‘ so‘raldi, shuningdek, Sovet davridagi Xorazm ekspeditsiyasi bilan Tuproq-qal’ada ishlagan va xorazmiy devoriy rasmlar bo‘yicha tajribaga ega bo‘lgan rossiyalik restavratorlardan yordam olindi. [5.12-14] 2017-yilda marosim majmuasining shimoliy koridorida (X qazishma, 04) ishlar davom ettirildi va sakkiz metr hududda tadqiqot olib borishga muvaffaq bo‘lindi. Qazishmadagi devoriy rasmlarning katta qismi o‘z joyida saqlangan, qolgan qismi esa vayronalar orasida topilgan. Jami 37 ta fragment ajratib olingan. Rasmlar samanli yuzaning opliv (yoyilib tushishi)ni hisobga olgan holda o‘zining asl joyida saqlangan. Yodgorlikning suv ta'siriga uchragani ham ehtimol qilinadi, buni ibodatxona devorlarining cho‘kib ketgani ham tasdiqlaydi.

Deyarli barcha fragmentlarda tasvirlar juda yaxshi saqlangan. Dastlabki ko‘rikdan so‘ng g'arbiy koridorda topilganlariga o‘xshash portretlar aniqlandi. Farq faqat toj tasvirlarida kuzatiladi. Jumladan, bir toj gul shaklida ishlangan bo‘lsa, yana uchta portretda shartli ravishda “evropa uslubidagi” tojlar tasvirlangan.

Ikkita fragmentda inson boshi tasviri ko‘rinadi, ehtimol, ularni syujetli rasmlarga kiritish mumkin, chunki portretlarga xos ramkalar mavjud emas va orqa fonda hali aniqlanmagan chiziqsimon tasvirlar ko‘rinadi. Shuningdek, bu erda ikki ot tasviri ham bo‘lishi mumkin, chunki hayvonlardan birining oyog'i aniq ko‘rinib, pastki qismi tuyoq bilan tugallangan.

Fragmentlarning kichik qismida shartli ornamentlar tasvirlangan (hozircha mazmuni aniqlanmagan). Eng muhimi, deyarli barcha joylarda yozuvlar uchraydi — ba'zi joylarda parcha-parcha holda, ba'zi joylarda esa ancha katta matn ko‘rinishida. Vayronalar orasidan topilgan rasmlar esa mayda va yirik fragmentlardan iborat bo‘lib, tasvir xususiyatiga ko‘ra, portretlarga tegishli ekani taxmin qilinadi.

Qazish ishlarida devoriy rasmlarni olib chiqish jarayonida akril qatroni PARALOID B-72 (etilmetakrilat) qo‘llanilgan, profilaktik yopishtirish uchun esa KMTs (karboksimetil tsellyuloza) elimi ishlatilgan. Shunday qilib, qazishda “yuzi yuqori” holda joylashgan fragmentlar tozalanganidan keyin 646 erituvchida eritilgan PARALOID B-72 akril qatroni bilan shimdirilgan, ayrim hollarda erituvchi sifatida ksilol ham qo‘llanilgan. Polga yaqin, deyarli nam gil ichida joylashgan fragmentlar esa faqat ksilolli eritmalar bilan ishlov berilgan.

Dastlabki polimer bilan shimdirish ishlari fragmentni chuqur mustahkamlash maqsadida past kontsentratsiyali eritmalar bilan amalga oshirilgan, yakuniy bosqichda esa eritma kontsentratsiyasi 15–20% gacha etkazilgan. Keyin polimer bilan to‘liq to‘yintirilib, to‘liq quritilganidan so‘ng, devoriy rasm fragmenti doka (marlya) bilan profilaktik yopishtirilib, 20% distillangan suvda tayyorlangan KMTselimi bilan mustahkamlangan. Elim qurigandan keyin esa fragment devordan kesib olingan.

Qazishmada “yuzi pastga qaragan” holda joylashgan devoriy rasm ganch qatlamigacha tozalandi va 15% kontsentratsiyadagi 646 erituvchida eritilgan PARALOID B-72 akril qatroni eritmasi bilan doka (marlya) profilaktikasi yordamida yopishtirildi. Shundan so‘ng to‘liq quritilgach, fragment kesib olindi.

Har bir fragmentga topilma pasportida tartib raqami berilib, qisqacha tavsif yozildi. Barcha devoriy rasmlar polietilen plyonkaga o‘raldi, har biri alohida fragmentlar bo‘yicha qutiga joylandi

va hozirgi vaqtda O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot institut restavratsiya laboratoriyasida saqlanmoqda. [1.265] Tashqirman tepe vohasidan topilgan kulolchilik namunalarini 3 guruhga ajratib o‘rganilgan. Bu guruhlar Tashkirmanning faoliyat ko‘rsatish dinamikasini aks ettiradi. Ular arxaik davri, kanguy va kushon davrlari.

Birinchi guruh Arxaik davri (miloddan avvalgi VI–V asrlar) kulolchilik namunalari oz sonda topilgan.

Ikkinchi guruh kanguy davri kulolchiligi (miloddan avvalgi IV asr – milodiy I asr). Ushbu keramika guruhi kollektsiyada 382 ta xum devorlari va lab (venchik) fragmentlari bilan ifodalangan bo‘lib, bu Tashkirman-tepedagi xumlarning umumiy sonidan 20,8% ni va Tashkirman keramika kollektsiyasining umumiy sonidan 12,6% ni tashkil qiladi.

Kangyuy davriga oid idishlar puxta aralashtirilgan va yaxshilab tozalangan loy massasidan tayyorlangan. Kangyuy keramikasini ko‘zdan kechirish shuni ko‘rsatdiki, loyni tayyorlash jarayonida unga turli xil qo‘shimchalar qo‘shilgan. Tashkirmandagi kangyuy xumlarining 47,2% ida oqish zarrachalar ko‘rinishidagi qo‘shimchalar mavjud bo‘lib, ehtimol, bu gips bo‘lishi mumkin. Cherepoklarning 28,6% ida esa hech qanday ko‘rinadigan qo‘shimchalar aniqlanmagan. Shamot va dresva kabi qo‘shimchalarning mavjudligi, ehtimol, tasodifiy holat hisoblanadi. Buni bunday qo‘shimchalarning kam uchrashi ham tasdiqlaydi.

Tashqirman-tepedagi kangyuy xumlari gornlarda oksidlanish rejimida pishirilgan. Cherepoklar odatda g‘isht-qizil rangda bo‘ladi. Shuningdek, kangyuy xumlarining pishirish sifati yuqori darajada bo‘lmagani qayd etilgan. 382 ta kuzatuvdan 211 tasida (55,2%) pishirish notekis amalga oshgan, qolgan 171 ta fragmentda esa pishirish bir xil (ravon) bo‘lgan.

Uchinchi guruh — Kushon davriga oid xumlar (milodiy I–IV asrlar). Ushbu keramika guruhi kollektsiyada 1452 ta xum devorlari va lab (venchik) fragmentlari bilan ifodalangan bo‘lib, bu Tashkirman-tepedagi xumlarning umumiy sonidan 79,1% ni va Tashkirman keramika kollektsiyasining umumiy sonidan 47,9% ni tashkil qiladi.

Kushon keramikasi asosan platformada joylashgan xonalar va hovlilarga tegishli qatlamlar bilan bog‘liq. Material parchalangan holda saqlangan. Asosan bu idish devorlari yoki tub qismi (tub) fragmentlaridan iborat.

Lab (venchik) fragmentlari atigi 74 ta topilgan. Aynan shu fragmentlar Tashqirman-tepe xumlarini tipologik jihatdan tizimlashtirish uchun asos bo‘lib xizmat qilgan.

Texnologik xususiyatlar. Keramik idishlarning texnologik xususiyatlarini o‘rganish tayyorlash texnikasi haqida ayrim xulosalar chiqarish hamda kulolchilik hunarining turli xronologik davrlaridagi texnologiya o‘zgarishlarini kuzatish imkonini beradi. Qadimgi Xorazm idishlarini tayyorlash texnikasi masalalari avval M. G. Vorobeva (1959, 173–188-b.) va S. B. Bolelov (1999, 87–88-b.) ishlarida ko‘rib chiqilgan. Tashqirman keramikasi bo‘yicha tahlil idish yuzasida angobning mavjudligi va rangi, yuzaga ishlov berish xususiyatlari, pishirish sifati, qo‘shimchalar (отощителлар)ning mavjudligi kabi belgilarni vizual qayd etishga asoslandi.

Eng ko‘p uchraydigan idishlar toifasi — xumlar bo‘ldi. Bunda asosan Kushon davriga oid xumlar ko‘rib chiqildi, chunki boshqa davrlarga tegishli idishlar Tashqirman kollektsiyasida kam sonli. Tashqirman-tepedagi Kushon davri xumlari yaxshi aralashtirilgan loy massasidan tayyorlangan bo‘lib, unga turli xil qo‘shimchalar qo‘shilgan. Kushon xumlari fragmentlarini ko‘zdan kechirish jarayonida qayd etilgan qo‘shimchalar turlaridan loy massasida eng ko‘p qo‘llangan qo‘shimcha — БП (oqish qo‘shimchalar) hisoblanadi.

Umuman olganda, Kushon davrida yirik idishlar — xumlar va xumchalar kamroq tayyorlangan loy massasidan yasalgan. Loy kamroq aralashtirilgan, unga yirik maydalangan qo‘shimchalar qo‘shilgan.

Biroq ko‘rib chiqilgan xum fragmentlarining 16,5% i (241 ta fragment)da hech qanday qo‘shimcha aniqlanmagan. [4.210-212]

Umumiy qilib aytganda keramik topilmalarda olib borilgan ilmiy tadqiqot natijalari Aqchaxan-qal’a yodgorligining yashash davrini aniqlab berish bilan birga shu davrdagi hunarmandchilik ishlash texnologiyasini aniqlashda muhim manba hisoblanadi.

Silindrni tadqiq qilish usullari va tavsifi

Akchaxan-qal’ada ikki muhim buyum fildan yasalgan bo‘laklar topilgan. Fil suyagi – bu juda ekzotik va elit material bo‘lib, uni uzoqdan olib kelishgan. Hozirgi kunda Qoraqalpog‘istonda fil suyagi manbalari yo‘q va qadimgi Xorazmda ham ikki ming yil oldin bu suyak mavjud bo‘lmagan.

Qadimgi dunyoda fil suyagi ko‘pincha Afrika yoki Hindistondan olib kelingan, biroq ma’lumki, Bronza davrida Suriyada ham fillar kamida miloddan avvalgi ikkinchi ming yillik oxirigacha mavjud bo‘lgan. Fil suyagi Axemenidlar imperiyasiga Misrdan keltirilgan, shuningdek

Kush (Quyi Nubiya) “efioplari” har yillik soliq tarkibiga fil suyagini kiritishga majbur bo‘lgan.

Sharqda esa Axemenidlar va Parfiya imperiyalari Hind daryosi bilan chegaralangan bo‘lib, bu ularni Hind filining tabiiy yashash hududi bilan bevosita bog‘lagan. Dariy I ning Susadagi saroyini qurish uchun keltirilgan materiallar orasida Kush, Hindiston va Araxoziyadan olingan fil suyagi ham bo‘lgan.

Ushbu ikki buyumdan, ehtimol, eng muhimi fil suyagi tsilindridir. Eng katta o‘lchamida tsilindr balandligi 35 sm va kengligi deyarli 10 sm bo‘lgan idishni ifodalaydi. U butunlay qorayib ketgan, ehtimol uzoq vaqt olov ta’sirida bo‘lgani sababli.

Tsilindr ikki alohida qism (registr)ga bo‘lingan. Yuqori qismi aniq ajralib turadigan beshta yumaloq halqa shaklida o‘yib ishlangan bo‘lib, ikki uchida ko‘tarilgan yassi halqalar joylashgan.

Quyi qismi esa juda bezakli va murakkab o‘ymakorlik bilan ishlangan bo‘lib, bir nechta elementlarni birlashtiradi: boshi va tanasi saqlanmagan fantastik qanotli mavjudot, sher panjasi va ayrim o‘simliksimon (растительный) naqshlar. Mavjudot va panja uchinchi ko‘tarilgan yassi halqa ustida joylashgan.

Bu konstruktsiya Axemenid podshohlari taxt oyoqlari shaklida aniq ko‘rinadi, ammo Akchaxan-qal’adagi detal ancha murakkab. Tsilindr Akchaxan-qal’a Marosimiy majmuasining markaziy binosidagi past to‘rtburchak gilingan olov qurbongohining bir burchagida topilgan.

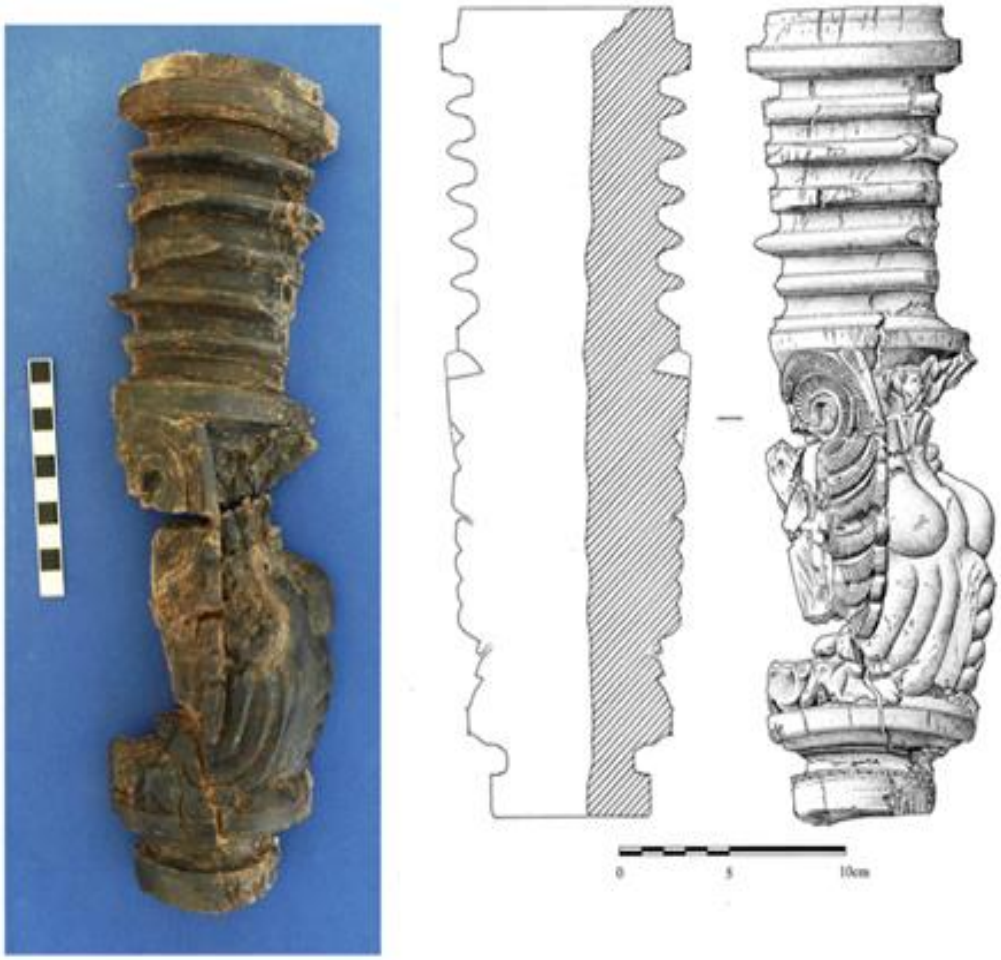

Rasm. Fil suyagidan yasalgan silindr: fotosurat va chizma.

Rasm. Dariy I ning Persepolis dagi relyefi: taxt oyog‘ining detali tasviri.

Rasm. Fil suyagidan yasalgan bo‘lakning yon tomondan ko‘rinishi: kuyish izlari mavjudligi.

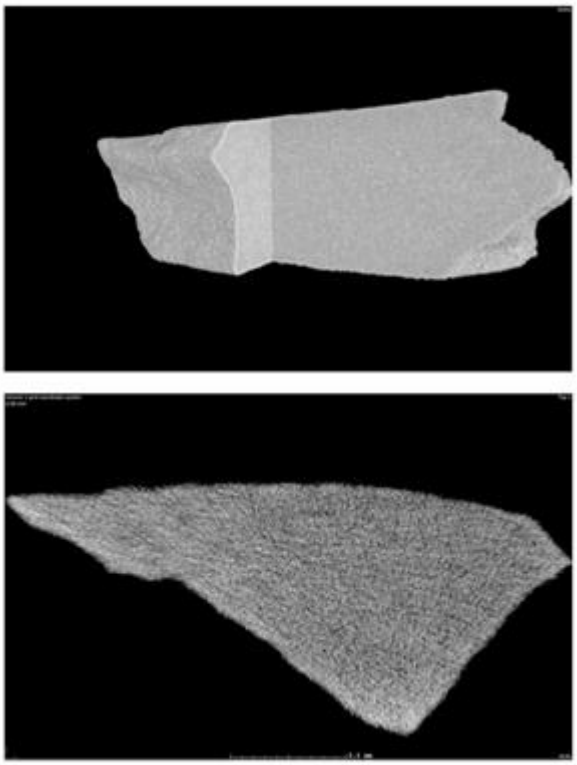

Rasm. Fil suyagi bo‘lagining neytron tomografiya tasviri.

Bu esa uning taxt oyog‘i bo‘lmaganini, balki yanada muhim vazifaga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Markaziy Osiyoda Parfiyalardan keyin voris bo‘lgan Sosoniy podshohlari tangalarining orqa tomonida ushbu turdagi taxt oyog‘i shakli olov qurbongohlari tasvirida namoyon bo‘ladi.

Bu simvolizm kombinatsiyasi podshoh olovini anglatadi, ya’ni podshoh uchun saqlanadigan va faqat uning o‘limi bilan o‘chadigan olovni. Akchaxan-qal’a, ma’lumki, qirollik joyi bo‘lgan va tsilindrning aynan asosiy qurbongoh burchagidan topilishi shuni taxmin qilishga imkon beradiki, u bir vaqtlar olovni ushlab turgan ramani qo‘llab turgan to‘rtta tsilindrdan biri bo‘lgan.

Podshoh olovi Axemenid podshohlari tomonidan juda qadrlangan va bu an’ana Parfiya davri orqali Sosoniylar davrigacha davom etgan. Bu kabi muhim simvolning arxeologik kontekstda topilishi birinchi marta qayd etilmoqda.

Buyumning kelib chiqishi noma’lum, ammo u Akchaxan-qal’aga boshqa joydan olib kelingani deyarli aniq — yo o‘yib ishlanmagan xom ashyo sifatida, yoki qimmatli meros buyumi sifatida. Bu erda tadqiqotchilar tsilindrning tarkibi va yoshini aniqlash uchun turli xil usullardan foydalandi, bu esa uning ahamiyatini tushunish uchun asos yaratadi.

Tahlillar buyum o‘z joyida turgan (in situ) paytda undan tushib qolgan va konservatsiya jarayonida qayta joylashtirib bo‘lmagan ikki ta material fragmentiga asoslandi. Ularning og‘irligi taxminan 1–2 g ni tashkil qilgan.

Fragmentlar suratga olindi va ichki tuzilishni buzmasdan o‘rganish uchun neytron tomografiyasi qo‘llanildi. Shundan so‘ng materialning asosiy kimyoviy tarkibini aniqlash uchun rentgen difraktsiyasi (X-ray Diffraction) usuli qo‘llanildi. Keyin esa radiokarbon tahlili uchun namuna tayyorlandi.

O‘lchash ishlari Avstraliyaning Sidney shahrida joylashgan ANSTO (OPAL tadqiqot reaktori)dagi DINGO neytron radiografiya uskunasida amalga oshirildi. Ushbu uskuna asosiy zatvordan yuqorida joylashgan reaktor ichidagi kollimatorlar orqali shakllantirilgan termal neytron nuri bilan ta’minlanadi.

12 soatlik tomografiya natijasi asosida namunaning dentindan iboratligi, ya’ni fildan yasalgani aniqlangan. Dentindan odatda kollagen chiqarib olib, radiokarbon tahlili uchun ishlatiladi. Afsuski, ushbu namuna juda buzilgan (ehtimol yoqilganligi tufayli) va radiokarbon tahlili uchun etarli kollagenni o‘z ichida saqlamagan.

Ushbu fil namunasi Paraloid B-72 qatroni bilan konservatsiya qilingan. Bu kontaminantni olib tashlash uchun namuna kichik bo‘laklarga bo‘lingan va 80 daqiqa davomida atsetonda ultratovush bilan yuvilgan (har 20 daqiqada atseton almashtirilgan). Dastlab namunada gumik va fulvik kislotalarni olib tashlash uchun to‘liq kislotali-shelochli-kislotali muolaja qilingan, ammo shelochli yuvish buzilgan filni tez eritgan. Shuning uchun namuna 1 M xlorid kislotasida

kontaminant karbonatlardan tozalangan va undan so‘ng 3 marotaba ultrapure MilliQ™ dezionlangan suv bilan yuvilgan.

Oddiy kimyoviy muolajalar bu dentin namunasini qayta ishlashda qo‘llanilmagani uchun ba’zi kontaminantlar oxirgi natijaga ta’sir qilgan bo‘lishi mumkin va shu sababli olingan yosh faqat taxminiy ko‘rsatkich sifatida qaralishi kerak.

5. Natijalar

Namunalar qora rangda bo‘lgan va bu, kamida bir qismiga, yonganligi va ko‘mir qatlami bilan qoplanganligi bilan bog‘liq edi (rasm). Materialning rentgen difraktsiya tahlili ko‘rsatdiki, u gidroksilfosfat ($Ca_{10}(PO_4)_6(OH)_2$) tarkibida bo‘lib, unda kam miqdorda kaltsiy fosfati ($Ca_2P_2O_7$) ham mavjud, bu ikkala modda ham fil tarkibiga mos keladi.

Qadimgi dunyoda filni asosan Afrika yoki Hindistondan olib kelishgan. Masofaga qaramay, Afrika manbai ham ehtimoliy. Fil xomashyosi Axemenidlar imperiyasiga Misrdan olib kirilgan. Parfiya imperiyasi Misrni o‘z ichiga olmagan, lekin bu davrdagi savdo ehtimoli istisno qilinmaydi. Sharqda Axemenid va Parfiya imperiyalari Hind daryosining qirollik hududi bilan chegaralangan, bu ularni Osiyo fillarining tabiiy yashash maskani bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘lagan. Axemenid qiroli Dariy I ham for fillari sharq va g‘arbdan kelganini aytib o‘tadi. Agar filni O‘zbekistonga olib kelingan va u erda haykaltaroshlik asariga aylantirilgani tasdiqlanmasa, unda ishlangan buyum Xorazmdan tashqari hududdan olib kelingan bo‘lishi ehtimolli va uning yoshi Akchaxan-qal’a mavjudlik davridan oldin bo‘lgan. Xom holatda va ehtimol ba’zi vaqt haykaltaroshlik ishlanma shaklida ham u ko‘p avlodlar orasida aylanib, oxir-oqibat Akchaxan-qal’aga etib kelgan. Uning unikal va murakkab dizayni Xorazm qirollari uchun maxsus tayinlangan bo‘lishi ehtimoli bor. [2.193-194]

Xulosa

Aqchaxan-qal’a yodgorligidagi tadqiqotlar uning o‘rganilmasdan oldin ham yuksak qiymatga ega “tabiiy muzey” bo‘lganini ko‘rsatadi. Topilgan devoriy rasmlar, keramika va fil suyagi artefaktlari qadimgi murakkab madaniy jarayonlar hamda keng hududiy aloqalardan dalolat beradi. Marosimiy majmualar esa qal’aning ma’naviy markaz bo‘lganini tasdiqlaydi. Zamonaviy konservatsiya usullari topilmalarni saqlashda va yodgorlikni ochiq osmon ostidagi muzeyga aylantirish orqali turistik salohiyatni oshirishda muhim qadam bo‘ldi. Mustaqillik davridagi bu kabi arxeologik va laboratoriya ishlari jahon tajribasi hamda innovatsion texnologiyalar qo‘llanganini namoyon etadi. Xalqaro hamkorlik va fanlararo integratsiyaga asoslangan ushbu interdistsiplinar tajriba kelgusi madaniy meros tadqiqotlari uchun muhim namuna bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Г. Ходжаниязов, А. Бетц, М. Минарди, Ш. Амиров, В. Ягодин, А. Тореииязов, А. Бекбаулиев, И. Хожалепесов “АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАБОТЫ В 2015-2017 ГГ. В БЕРУНИЙСКОМ И ТУРТКУЛЬСКОМ РАЁНАХ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН”, ЎЗБЕКИСТОНДА АРХЕОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР 2015-2017 йиллар 11-сон. Самарқанд 2018. 258-265.

2. Alison Betts, John Dodson,Ulf Garbe,Fiona Bertuch, Gordon “Thorogood A carved ivory cylinder from Akchakhan-kala, Uzbekistan: Problems of dating and provenance”, Journal of Archaeological Science: Reports 5 (2016) 190–196.

3. Alisan Betts, G‘ayratdin Xo‘janiyazov “Aqchaxan-qala”, Nukus.: 2019. – 63c.

4. А.Ж.Тореииязовнинг “АНАЛИЗ КОЛЛЕКЦИИ ХУМОВ ТАШКЕРМАН-ТЕПЕ” Материалы Всероссийского научно-практического семинара «Археолог и музей: диалог о вечном» Казань, 11-13 сентября 2019 г. стр 196-214.

5. Alisan Betts “Vadim Nikolaevitch Yagodin and the Karakalpak-Australian Expedition”., ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ПРИАРАЛЬЯ, Nukus.: 2022. – 12-15c.

ZAMONAVIY JAMIYATDA KITOBXONLIK MADANIYATINING TRANSFORMATSIYASI VA MARGINALLIK FENOMENINING IJTIMOIY-MADANIY DETERMINANTLARI

Bektursinova Gulmira Joldasbaevna – *falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*
gulmira.bektursinova1992@mail.ru
O'zDSMI Nf

ТРАНСФОРМАЦИЯ КУЛЬТУРЫ ЧТЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ФЕНОМЕНА МАРГИНАЛЬНОСТИ

Bektursinova Gulmira Joldasbaevna – *доктор философии (PhD) по философским наукам*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

TRANSFORMATION OF READING CULTURE IN CONTEMPORARY SOCIETY AND SOCIOCULTURAL DETERMINANTS OF THE PHENOMENON OF MARGINALITY

Bektursinova Gulmira Joldasbaevna – *doctor of philosophy (PhD) in philosophical sciences*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Tayanch so'zlar: kitobxonlik madaniyati, transformatsiya, marginallik, ijtimoiy integratsiya, ijtimoiylashuv, madaniy kapital, raqamli jamiyat, axborotlashuv, yoshlar madaniyati, ijtimoiy determinantlar, madaniy siyosat, kommunikativ muhit.

Rezyume. Mazkur maqolada zamonaviy raqamli jamiyat sharoitida kitobxonlik madaniyatining transformatsiyasi va uning marginallik fenomeni bilan o'zaro bog'liqligi tahlil qilinadi. Tadqiqotda kitobxonlik amaliyotlariga ta'sir etuvchi asosiy ijtimoiy-madaniy determinantlar — ta'lim muhiti, oilaviy tarbiya hamda raqamli texnologiyalar o'rni ko'rib chiqiladi. An'anaviy kitobxonlik madaniyatining zaiflashuvi ayrim ijtimoiy guruhlarning ijtimoiy izolyatsiyasini kuchaytirishi mumkinligi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalarida kitobxonlik madaniyatining ijtimoiy integratsiyani ta'minlash va marginallikni kamaytirishdagi muhim omil ekani ta'kidlanadi.

Ключевые слова: культура чтения, трансформация, маргинальность, социальная интеграция, социализация, культурный капитал, цифровое общество, информатизация, молодежная культура, социальные детерминанты, культурная политика, коммуникативная среда.

Резюме. В статье рассматривается трансформация культуры чтения в условиях современного цифрового общества и её связь с феноменом маргинальности. Анализируются основные социально-культурные детерминанты, влияющие на снижение или изменение читательских практик, включая образовательную среду, семью и цифровые технологии. Показано, что ослабление традиционной культуры чтения может усиливать процессы социальной изоляции отдельных групп населения. Методологическую основу составляют описательный и комплексный подходы.

Key words: reading culture, transformation, marginality, social integration, socialization, cultural capital, digital society, informatization, youth culture, social determinants, cultural policy, communicative environment.

Summary. The article examines the transformation of reading culture in the context of contemporary digital society and its connection with the phenomenon of marginality. It analyzes the main socio-cultural determinants influencing the decline or change of reading practices, including the educational environment, family, and digital technologies. The study shows that the weakening of traditional reading culture may intensify processes of social isolation among certain population groups. The methodological basis includes descriptive and complex approaches.

Kirish. Zamonaviy globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida jamiyatning madaniy hayoti tub o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Ayniqsa, kitobxonlik madaniyatining mazmuni, shakli va funksiyalari yangilanib, u nafaqat an'anaviy bilim manbai, balki shaxsning ijtimoiylashuvi va identifikatsiyasini belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu bilan birga, mazkur jarayonlar fonida marginallik fenomeni – ya'ni shaxs yoki ijtimoiy guruhlarning jamiyat markaziy qadriyatlaridan chetlanishi masalasi dolzarblik kasb etmoqda. Kitobxonlik madaniyati – bu nafaqat o'qish ko'nikmasi, balki insonning axborotni tanlash, tahlil qilish va undan ijtimoiy-amaliy faoliyatda foydalanish darajasini ifodalovchi murakkab ijtimoiy-madaniy hodisadir. Mashhur sotsiolog olim Pierre Bourdieu o'zining madaniy kapital nazariyasida kitobxonlikni insonning ijtimoiy mavqeini belgilovchi muhim resurs sifatida talqin etadi. Uning fikricha, "madaniy kapital ta'lim, bilim va madaniy tajriba orqali shakllanadi va u ijtimoiy tengsizliklarni

qayta ishlab chiqaradi". Demak, kitobxonlik darajasi past bo‘lgan shaxslar ko‘pincha ijtimoiy marginallik holatiga tushib qolish xavfiga ega bo‘ladi. O‘zbekiston sharoitida ham kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Xususan, Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan bir qator tashabbuslar bu borada muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, "Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish hamda kitobxonlik madaniyatini oshirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi qarorda quyidagicha ta’kidlanadi: *"Yosh avlodning ma’naviy-intellektual salohiyatini yuksaltirishda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish hal qiluvchi ahamiyatga ega"*.[1] Ushbu normativ hujjat kitobxonlikni jamiyat taraqqiyotining strategik resursi sifatida e’tirof etadi. Zamonaviy jamiyatda kitobxonlik madaniyatining transformatsiyasi, avvalo, raqamli texnologiyalar ta’siri bilan bog‘liq. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va elektron resurslar an’anaviy o‘qish amaliyotini tubdan o‘zgartirdi. Amerikalik futurolog Alvin Toffler bu jarayonni "axborot to‘lqini" deb atab, bilim olish shakllarining keskin o‘zgarishini ta’kidlaydi: *"XXI asr savodsizlari o‘qiy olmaydiganlar emas, balki o‘rganishni, unutishni va qayta o‘rganishni bilmaydiganlar bo‘ladi"*. [3] Bu fikr zamonaviy kitobxonlikning dinamik, moslashuvchan va interaktiv xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Usullar. Mazkur ilmiy maqolada zamonaviy jamiyatda kitobxonlik madaniyatining transformatsiyasi va marginallik fenomenining ijtimoiy-madaniy determinantlarini o‘rganishda bir qator ilmiy-tadqiqot usullaridan kompleks tarzda foydalanildi. Jumladan, tavsifiy (deskriptiv) usul orqali kitobxonlik madaniyatining hozirgi holati, uning shakllanish tendensiyalari hamda marginallik fenomenining namoyon bo‘lish ko‘rinishlari izchil bayon qilindi.

Natijalar va munozara. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy jamiyatda kitobxonlik madaniyati sezilarli darajada transformatsiyaga uchramoqda va bu jarayon bevosita marginallik fenomeni bilan uzviy bog‘liqdir. Xususan, an’anaviy kitob o‘qish amaliyotlari asta-sekin raqamli o‘qish shakllari bilan almashib borayotgani, o‘qish jarayonining chuqur tahliliy xususiyatdan ko‘ra tezkor va fragmentar xarakter kasb etayotganini kuzatish mumkin. Bu esa kitobxonlikning sifat ko‘rsatkichlariga ta’sir etib, ayrim ijtimoiy guruhlar orasida bilimni yuzaki o‘zlashtirish holatlarini kuchaytirmoqda. Tahlillar natijasida aniqlanishicha, kitobxonlik madaniyatining pasayishi yoki noto‘g‘ri shakllanishi shaxsning ijtimoiy integratsiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi va uni marginallik holatiga yaqinlashtiradi.[4] Bu jarayon, ayniqsa, yoshlar orasida yaqqol namoyon bo‘lib, ularning ijtimoiy faolligi, tanqidiy fikrlashi va madaniy identifikatsiyasida muammolarni yuzaga keltiradi. Shu nuqtai nazardan, Pierre Bourdieu tomonidan ilgari surilgan madaniy kapital nazariyasi yana bir bor o‘z tasdig‘ini topadi, ya’ni kitobxonlik darajasi past bo‘lgan shaxslarning ijtimoiy imkoniyatlari ham cheklanadi. Munozara jarayonida turli ilmiy yondashuvlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy raqamli muhitni faqat salbiy omil sifatida baholash biryoqlama qarash hisoblanadi. Aksincha, raqamli texnologiyalar kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlar ham yaratmoqda. Masalan, elektron kutubxonalar, audiokitoblar va onlayn ta’lim platformalari keng auditoriyani qamrab olish imkonini bermoqda. Bu borada Alvin Tofflerning axborot jamiyati haqidagi qarashlari dolzarbligini saqlab qolmoqda, ya’ni bilim olish shakllari o‘zgarayotgan bo‘lsa-da, uning ahamiyati ortib bormoqda.[5] Shu bilan birga, tadqiqot natijalari marginallik fenomenining faqat iqtisodiy omillar bilan emas, balki madaniy va axborot omillari bilan ham chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatdi. Xususan, kitobxonlik madaniyatining past darajada rivojlanganligi ijtimoiy chetlanish, kommunikativ izolyatsiya va madaniy passivlikka olib keluvchi muhim determinantlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa Robert E. Park tomonidan ilgari surilgan marginallik nazariyasining zamonaviy talqinini kengaytiradi.[6] O‘zbekiston sharoitida olib borilayotgan islohotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, davlat tomonidan kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan siyosat ijtimoiy marginallikni kamaytirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Xususan, Shavkat Mirziyoyev tashabbuslari asosida amalga oshirilayotgan dasturlar aholining, ayniqsa yoshlarning kitobga bo‘lgan qiziqishini oshirishga xizmat qilmoqda. Bu esa ularning ijtimoiy faolligini kuchaytirish, madaniy ongini rivojlantirish va jamiyatga integratsiyalashuvini ta’minlashga yordam bermoqda. Munozara natijalariga ko‘ra, kitobxonlik madaniyati va marginallik o‘rtasidagi bog‘liqlikni bir yoqlama emas, balki ko‘p omilli tizim sifatida ko‘rib chiqish zarurligi asoslandi. Ya’ni, kitobxonlikni rivojlantirish faqat ta’lim tizimi bilan cheklanmasdan, oilaviy muhit, ijtimoiy institutlar, axborot siyosati va madaniy infratuzilma bilan uzviy bog‘liq holda olib borilishi lozim. so‘nggi yillarda o‘tkazilgan

sotsiologik kuzatuvlar yoshlar orasida o‘qishga ajratiladigan vaqtning qisqarib borayotganini ko‘rsatadi. Bu holat, o‘z navbatida, ularning tahliliy fikrlash darajasi, nutq madaniyati va ijtimoiy faolligiga bevosita ta’sir qilmoqda. Masalan, oliy ta’lim muassasalarida o‘tkazilgan ayrim kuzatuvlarda muntazam badiiy va ilmiy adabiyot o‘qiydigan talabalar bilan o‘qimaydigan talabalar o‘rtasida fikrlash chuqurligi va muammoli vaziyatlarga yondashuvda sezilarli farqlar aniqlangan.[7] Shuningdek, xalqaro tajriba ham bu bog‘liqlikni tasdiqlaydi. Rivojlangan davlatlarda, xususan Skandinaviya mamlakatlarida kitobxonlik madaniyati yuqori darajada rivojlangan bo‘lib, bu jamiyatlarda ijtimoiy tengsizlik va marginallik darajasi nisbatan pastligi kuzatiladi. Bu yerda kitobxonlik nafaqat ta’lim tizimi orqali, balki oilaviy va ijtimoiy qadriyat sifatida ham shakllantiriladi. Aksincha, kitobxonlik darajasi past bo‘lgan hududlarda yoshlar orasida ijtimoiy chetlanish, passivlik va hatto deviant xulq-atvor holatlari ko‘proq uchrashi ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan. Tadqiqot natijalarini yanada kengroq talqin qilishda Pierre Bourdieuning “madaniy kapital” tushunchasi muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Uning nazariyasiga ko‘ra, kitobxonlik orqali shakllanadigan bilim va intellektual ko‘nikmalar insonning ijtimoiy maydondagi muvaffaqiyatini belgilaydi. Demak, kitob o‘qish imkoniyatlari cheklangan yoki unga qiziqishi past bo‘lgan shaxslar ijtimoiy ierarxiyada quyi pog‘onaga tushib qolish ehtimoli yuqori bo‘ladi, bu esa marginallikni kuchaytiruvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Bundan tashqari, zamonaviy raqamli madaniyat sharoitida “soxta kitobxonlik” fenomeni ham yuzaga kelmoqda. Ya’ni, ayrim shaxslar o‘zlarini kitobxon sifatida ko‘rsatishiga qaramay, aslida chuqur o‘qish va tahlil qilish ko‘nikmalariga ega emas. Ijtimoiy tarmoqlarda qisqa iqtiboslar, sarlavhalar yoki yuzaki sharhlar bilan cheklanib qolish holatlari keng tarqalmoqda. Bu esa bilimning fragmentarlashuviga olib kelib, shaxsning ijtimoiy va madaniy identifikatsiyasida bo‘shliqlarni yuzaga keltiradi. Natijada, bunday shaxslar axborot oqimida yo‘nalishni yo‘qotib, marginallik holatiga tushib qolishi mumkin.[8]

O‘zbekiston misolida ham ijobiy va muammoli jihatlarni birgalikda kuzatish mumkin. So‘nggi yillarda kitobxonlikni targ‘ib qilishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Kutubxonalar sonining ortishi, kitob yarmarkalari, “Eng kitobxon yosh” kabi tanlovlarning tashkil etilishi yoshlar orasida o‘qishga bo‘lgan qiziqishni oshirmoqda. Shu bilan birga, ayrim hududlarda axborot-resurs markazlarining yetarli darajada ishlamasligi yoki zamonaviy adabiyotlar bilan ta’minlanmaganligi muammosi ham saqlanib qolmoqda. Bu esa hududlar o‘rtasida kitobxonlik madaniyati darajasida tafovutlarni keltirib chiqarmoqda va ayrim guruhlarning madaniy jihatdan chetda qolishiga sabab bo‘lmoqda.

Munozaraning yana bir muhim jihati – kitobxonlik madaniyatining shaxsning psixologik holatiga ta’siridir. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, muntazam kitob o‘qish insonning empatiya darajasini oshiradi, stressni kamaytiradi va ijtimoiy moslashuvni yaxshilaydi. Aksincha, o‘qishdan uzoqlashgan shaxslar ko‘proq virtual muhitga qaram bo‘lib qolishi, real ijtimoiy aloqalarda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Bu esa marginallikning psixologik asoslarini ham shakllantiradi. Shu asosda aytish mumkinki, kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish nafaqat ma’rifiy, balki ijtimoiy profilaktik ahamiyatga ham ega. Ya’ni, u marginallikning oldini olish, ijtimoiy integratsiyani mustahkamlash va jamiyatda faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Shu bois, kelgusida bu yo‘nalishda kompleks ilmiy-amaliy dasturlar ishlab chiqish, ayniqsa yoshlar bilan ishlashda innovatsion yondashuvlarni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shavkat Mirziyoyev. *“Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish hamda kitobxonlik madaniyatini oshirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qaror*. – T., 2017.

2. Shavkat Mirziyoyev. *“Yangi O‘zbekiston strategiyasi”*. – Toshkent: 2021.Iqtibos: “Ma’naviy taraqqiyotga erishish – bu, avvalo, kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish bilan chambarchas bog‘liq.”

3. Bektursinova G.J. *Kitobxonlik madaniyati: ilmiy-falsafiy tahlil*. – Toshkent, 2022.

4. Ergasheva D.Sh.. *Yoshlar madaniyati transformatsiyasi va global axborot muhitining ta’siri*. – PhD dissertatsiya, Toshkent, 2021.

5. Raxmatullayev Sh.A. *Ijtimoiy marginallik va uning zamonaviy ko‘rinishlari*. – Ilmiy maqola, 2023.

6. Quronov M. *Ma’naviy tarbiya asoslari*. – Toshkent, 2019.

7. To‘xtaxodjayeva M.. *Ta’lim va madaniyat integratsiyasi*. – Toshkent, 2018.

8. Musayev S. *Ijtimoiy stratifikatsiya va marginallik*. – Toshkent, 2021.Rasulov A.. *Axborot jamiyati va yoshlar madaniyati*. – Toshkent, 2023.

C.I.LAKHTIN. HISTORICAL PERSONALITIES OF THE NEW CITY

Inessa Finkelstein – *Independent Researcher,*
Doctor of Philosophy in Historical Sciences
inikfinik@gmail.com
Kamoliddin Begzad Institute of Arts and Design

Ч.И.ЛАХТИН. ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЦА НОВОГО ГОРОДА

Инесса Финкельштейн – *Независимый исследователь,*
Доктор философии по историческим наукам
Институт искусства и дизайна имени Камолиддина Бегзада

C.I.LAXTIN. YANGI SHAHARNING TARIXIY SHAXSLARI

Inessa Finkelshteyn – *mustaqil tadqiqotchi,*
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori
Kamoliddin Begzod nomidagi San'at va dizayn instituti

Tayanch so'zlar: paxta, ishlab chiqarish, yangi shahar.

Rezyume. Maqola yangi shahar tarixiy shaxsi S.I.Laxtinning Turkiston o'lkasini rivojlantirish va gullab-yashnashi yo'lida tinimsiz mehnat qilgan kishilardan biriga bag'ishlangan.

Ключевые слова: хлопок, производство, новый город.

Резюме. Статья посвящена историческому персонажу нового города С.И.Лахтину одному из тех, кто напряженно работал над развитием и процветанием Туркестанского края.

Key words: cotton, production, new town.

Summary. The article is devoted to the historical character of the new city, S.I.Lakhtin, one of those who worked hard for the development and prosperity of the Turkestan region.

Semyon Ivanovich Lakhtin (1845-1892), a successful Tashkent merchant – innovator with a powerful entrepreneurial flair who invested all his efforts in the development of multidisciplinary production, lived a bright and useful life for the development of the Turkestan region. Arriving in Tashkent in 1870 as a trustee of the Perm Merchant House of the Kamensky Brothers merchants, he was the first to plant American varieties of cotton in Central Asia, built the first cotton gin in the Turkestan region, was the first to produce cottonseed oil, was the first to produce related products from the waste of these industries, and was the first to open a private printing house. "S.I. Lakhtin conducts all these extensive and diverse productions very efficiently and intelligently. Despite the fact that such diverse industrial activities require constant supervision, S.I.He finds time to run his business not in a routine way, relying in everything on a prescribed master or technician, but follows the literature of the industries he practices himself. He can often be found reading a book, studying this or that production," Major General, traveler and writer N.A.Mayev, who lived in Turkestan for almost 30 years, wrote about him with deep respect, who collaborated with Lakhtin when he was editor of the Turkestan Gazette. [1] During the first fifteen years of his stay in Turkestan, S.I.Lakhtin did a tremendous job for its prosperity and the development of industrial production. He opened two cotton gins and two oil mills (in Tashkent and Kokand), a printing and lithography shop, a bookbinding workshop, a grain mill, a grain grinder, a saddlery and a rope factory. The oil mills produced not only oil, but also drying oil and paints, receiving a silver medal from the Society for the Promotion of Russian Industry and Trade. Using cotton waste, rope and hemp, Lakhtin launched a cardboard and paper mill and was the first in Turkestan to produce wrapping paper, cardboard of various grades and thicknesses and then construction roofing by impregnating cardboard with asphalt. Its role in the development of the cotton industry in Turkestan is particularly significant. [2.23]

Here is what Nikolai Alexandrovich Varentsov, a Russian entrepreneur, one of the pioneers of domestic cotton growing in Central Asia, writes: "The first cotton growers from American seeds were residents of Tashkent, Lakhtin and Tarsin. The crops were sown in their gardens at the houses where they lived. The fiber obtained from the sowing was sent by them to the All-Russian Exhibition in Moscow in 1882 and they were awarded the highest award for it. This merit cannot be taken away from Mr. Lakhtin and Tarsin, who showed everyone interested in cotton the possibility of breeding the highest grades of cotton in Central Asia, and this merit will remain with them forever, they were the first serious cotton growers in our region and put the cotton

business on a scientific and solid commercial basis. Previously, cotton growing in the region did not leave the field of attempts and timid beginnings, abandoned every time, at the first failure. The first of the big entrepreneurs, they were not embarrassed by the failures that were inevitable in every new business and tried to find out their causes. Their well-deserved success captivated others as well. The cotton business, developing every year, has recently reached the level of a serious industry in Turkestan, which has not only local, but also state significance. With the development of cotton production, they revitalized Central Asia, which was penetrated by millions of Russians who had previously flowed abroad without a trace." [3.848] The growing interest in cotton cultivation in Turkestan was especially evident during the American Civil War, when fighting and a naval blockade prevented cotton from being exported to Russia, whose textile industry required new sources of raw materials. The region met all the requirements and had experience in growing the Asian variety of this crop, which, due to its poor quality, was unsuitable for the production of modern fabrics. In the end, such enthusiasts for the development of Central Asia as N.P. Kudrin, whose "Central Asian Partnership N. Kudrin & Co. was the first mass importer of American seed material, for which S.I. Lakhtin laid 1,000 dessiatines of land and they were able to draw the attention of Russian capitalists to the fact that the development of the cotton industry in Turkestan would boost the economic well-being of themselves and the whole region.

The activity of introducing American seeds into circulation between the planters required time, effort and risk, but it showed everyone the possibility of breeding higher grades of cotton in Central Asia and the benefits for Russian spinners. This activity became successful for S.I. Lakhtin, not least because of the unlimited credit and loans that the Kamensky Brothers trading house gave him. Lakhtin was not only the first to successfully breed American varieties of cotton, but also its first major buyer, the cleaning and pressing of cotton in his factories was carried out on the same scale as production. The relationship between the famous dynasty of large entrepreneurs and philanthropists in Perm, the Kamenskys, who founded the F. and G. Kamensky Brothers Shipping and Cargo Transportation Partnership, and Semyon Ivanovich Lakhtin is a classic example of the transition from the role of a trusted person to the status of an independent and influential partner. A trustee or attorney is the name of a representative authorized to conduct business and make transactions, and more often to act as an authorized assistant to the owner, sales agent, or manager who carried out commercial assignments and managed property.

S. I. Lakhtin began his career as a trusted representative and regional business manager of the Kamensky Brothers trading house in the Turkestan region in 1870, assuming leadership and responsibility for key logistics and trade operations conceived as the hardware trade, and eventually became an actual partner and independent entrepreneur who actively invested in local industry. Although his capital and influence grew out of his work for the Kamenskys, Lakhtin's personal authority made him such a significant figure in Tashkent that his surname was fixed in the toponymy of the city. He was a fearless innovator who not only carried out assignments, he contributed to the creation and development of industry in Turkestan and introduced new technologies. Of the six American cotton gining machines first delivered to Turkestan in 1881, four were designed for his enterprises, which corresponded to the world standards of that time, rather than manual cleaning from korobochek, practiced by the native population of the region. Another company, the printing and lithography of S.I. Lakhtin, began with a cursive printing press and a printing press acquired in 1876, which were supplemented by a lithographic machine and installed in a house owned by S.I. Lakhtin on Romanovskaya Street. [4] Later, the company expanded through the acquisition of a state-owned printing house established under the office of the Turkestan Governor-General to print the newspaper Turkestan Gazette, which was called the Printing House of the Military People's Administration, whose maintenance was so expensive for the department that in 1883 it was sold to S.I.Lakhtin, strengthening his first private printing house and bringing with it an additional volume of orders and the printing of extensive periodicals, both in the form of Vedomosti itself and other popular publications of the region.

In addition to translated books, S.I. Lakhtin's typograph printed books in Arabic, Persian, Uzbek, theological works by medieval Oriental authors and educational literature. He created the first commercial enterprise that had its own lithographic equipment and began publishing lithographed books in local Oriental languages for sale, the first of which was an edition of the 18th century poet Sufi Allayar's "Resilience of the Weak", printed by order of merchant I.

Khusayinbayev. [5.19] Lakhtin advocated the development of literature in demand among Muslims in the region, which would give impetus to the printing industry and bring the natives closer to the Russians. The products of lithography, which had its own bookbinding shop, were stylistically consistent and varied in the design of books, the use of natural bookbinding materials and the use of oriental ornamentation in the case of local literature. At the initiative of the military Governor-General N. Grodekov [6.352], in order to familiarize the colonial administration with the customs and religion of the Muslim population in order to manage them more effectively, it was translated (several chapters were translated by the governor personally) and under the name "Hidaya. Comments on Muslim Law" was published in 1893 in 400 copies in four volumes, a landmark work for the entire Muslim world written by the revered Persian thinker and theologian Ali Borkhan-ed-din in Central Asia in the 12th century, becoming the only Russian-language publication especially valuable for researchers of Islam and its legislation. After Lakhtin's death, the heirs did not demonstrate the business acumen and resource to maintain this complex business in order to resist the Kamenskys, who acted not as enemies, but as "senior partners" saving the business from bankruptcy. Lakhtin was the "creator" of the business in Turkestan, but the Kamenskys were its "owners," and with Lakhtin's death, real capital returned to its origins. [7] Lakhtin's death at the age of less than 47 coincided with the rapid growth of the cotton market in Turkestan, but the two-year pause between this tragic event and the final transfer of his enterprises to Kamensky was caused by the outbreak of a powerful cholera epidemic in May 1892 and the cholera riots in Tashkent in June of the same year, when the city was actually paralyzed by quarantines and riots, in such conditions the family of S.I.Lakhtin entered into inheritance rights, but to carry out inventory, it was physically impossible to execute complex legal transactions and revalue assets, and the Kamenskys preferred to wait out the chaos. It took a considerable amount of time to balance the balance by separating Lakhtin's personal funds from the Trading House's operating money, especially given that business was conducted in annual cycles regarding the cotton purchase season and settlements with creditors. However, during this period, the Kamenskys exerted serious pressure on Lakhtin's heirs, and by 1894, the process of transferring Semyon Ivanovich's enterprises under the direct control of the Kamensky Brothers Trading House had ended. Having changed the signs at his Kamensk factories, they carried out a small modernization by equipping them with electric lighting, which allowed them to work in two or three shifts and as befits a credit institution that manages money, and not industrial enterprises, they were immediately resold with multiple benefits. The Lakhtin printing house became the only business that stayed with the Kamenskys due to the fact that they had the same enterprise in Perm. It is significant that even after the death of S.I.Lakhtin, the innovation process continued and Kamenskikh's new confidant, A.V. Melkovsky, launched the first soap production from industrial waste at the Lakhta oil mill in the region. Despite the takeover of the business by the Kamenskys, the name of S.I.Lakhtin remained in the national memory and history of Tashkent due to his contribution to the modernization of the region, and traces of Lakhtin's legacy remained despite the significant restructuring of the city during the Soviet period and the modern renovation of Tashkent.

References

1. Маев Н.А. Туркестанская выставка 1886 года. Ташкент. Издание Туркестанского Отдела Императорского Российского Общества Садоводства. 1886 г.

2. Варенцов Н.А. Слышанное. Виденное. Передуманное. Пережитое. — М.: Новое литературное обозрение, 2011. - 848 с.

3. Кирильчик Д.В. «Хлопковая» дискуссия о проблемах частного капитала в Средней Азии 1880–1890-х гг. - С-Петербург. The new past. 2023 - №4

4. Дубинина Н.И. Приамурский генерал-губернатор Н.И. Гродеков. Хабаровск: Изд.дом «Приамурские ведомости», 2001. — 352с.

5. А.И.Добросмыслов. Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк. Ташкент. Типо-литография О. А. Порцева. 1912. -542 с.

6. Чабров Г. Из истории полиграфии и издательства литературы на местных языках в дореволюционном Туркестане (1868-1917) Труды САГУ. Новая серия. Вып.57. Ташкент, 1955.

7. Шадманова С. Архивные документы - источник изучения истории печати Туркестана. Вестник архивиста. - 2009. - № 3 (107).

СОХРАНЕНИЕ И МУЗЕЕФИКАЦИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ НА ПРИМЕРЕ ЗДАНИЯ МУЗЕЯ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ И ЕГО АРХИТЕКТУРНОГО АНСАМБЛЯ 19 ВЕКА

И.Ш.Финкельштейн – *независимый соискатель*
inikfinik@gmail.com
институт художеств и дизайна имени Камолиддина Бегзада

CONSERVATION AND MUSEUMIZATION OF CULTURAL HERITAGE ON THE EXAMPLE OF THE MATERIAL CULTURE MUSEUM BUILDING AND ITS 19TH-CENTURY ARCHITECTURAL ANSAMBLE

I.Sh. Finkelstein – *Independent Researcher*
Kamaliddin Begzad institute of art and design

MADANIY MEROSNI SAQLASH VA MUZEYLASHTIRISH 19-ASR MODDIY MADANIYAT MUZEYI BINOSI VA UNING ME'MORIY ANSAMBLI MISOLIDA

I.Sh.Finkelshteyn – *mustaqil izlanuvchi*
Kamoliddin Begzod nomidagi rassomlik va dizayn instituti

Ключевые слова: музеефикация; культурное наследие; недвижимые памятники; архитектурное наследие XIX века; сохранение исторической застройки; реставрация; консервация; урбанизация; джентрификация; правовые коллизии; приватизация земли; охрана памятников; музейная институционализация; историко-культурная ценность; Ташкент; градостроительное развитие; государственный реестр наследия; культурная политика.

Резюме. Статья посвящена исследованию процессов сохранения и музеефикации объектов недвижимого культурного наследия на примере здания Музея материальной культуры и его архитектурного ансамбля XIX века в Ташкенте. Рассматривается эволюция понятия музеефикации в контексте развития музееведения как научной дисциплины, а также его междисциплинарное применение в области охраны памятников, архитектуры и реставрации. На основе конкретного кейса анализируется комплекс практических мер по сохранению объекта, включающий научное исследование, реставрацию, консервацию, адаптацию под музейную функцию и обеспечение публичного доступа. Особое внимание уделяется длительному процессу восстановления целостности здания, преодолению юридических и имущественных препятствий, а также противодействию угрозам, связанным с урбанизацией, строительным бумом и утратой исторической застройки. В статье раскрываются системные проблемы в сфере охраны культурного наследия в Узбекистане, включая несовершенство законодательства, правовые лакуны в вопросах собственности на землю, административные барьеры и давление со стороны девелоперских интересов.

Key words: museification; cultural heritage; immovable monuments; architectural heritage of the 19th century; preservation of historical buildings; restoration; conservation; urbanization; gentrification; legal conflicts; land privatization; monument protection; museum institutionalization; historical and cultural value; Tashkent; urban development; state register of heritage; cultural policy.

Summary. The article is devoted to the study of the processes of preservation and museification of objects of immovable cultural heritage using the example of the Museum of Material Culture and its architectural ensemble of the 19th century in Tashkent. The article examines the evolution of the concept of museification in the context of the development of museology as a scientific discipline, as well as its interdisciplinary application in the field of monument protection, architecture and restoration. Based on a specific case, a set of practical measures for the preservation of the object is analyzed, including scientific research, restoration, conservation, adaptation to the museum function and ensuring public access. Special attention is paid to the long-term process of restoring the integrity of the building, overcoming legal and property obstacles, as well as countering the threats associated with urbanization, the construction boom and the loss of historical buildings. The article reveals systemic problems in the field of cultural heritage protection in Uzbekistan, including imperfect legislation, legal gaps in land ownership, administrative barriers and pressure from development interests.

Tayanch so'zlar: muzeylashtirish; madaniy meros; ko'chmas mulk; 19-asr me'moriy merosi; tarixiy binolarni saqlash; tiklash; konservatsiya; urbanizatsiya; gentrifikatsiya; huquqiy to'qnashuvlar; erni xususiylashtirish; yodgorliklarni muhofaza qilish; muzey institutsionalizatsiyasi; tarixiy va madaniy qiymat; Toshkent; shaharsozlik rivojlanishi; merosning davlat reestri; madaniy siyosat.

Rezyume. Maqola Toshkent shahridagi Moddiy madaniyat muzeyi binosi va uning XIX asrga oid me'moriy ansambli misolida ko'chmas madaniy meros ob'yektlarini saqlash va muzeylashtirish jarayonlarini o'rganishga bag'ishlangan.Maqolada O'zbekistonda madaniy merosni muhofaza qilish sohasidagi tizimli muammolar, jumladan, qonunchilikning nomukammalligi, yerga egalik masalalarida huquqiy bo'shliqlar, ma'muriy to'siqlar va qurilish manfaatlaridan kelib chiqadigan bosimlar ochib berilgan. Xususiy ob'ektni ko'chmas madaniy merosning davlat reyestriga kiritishning noyob tajribasi va bu bilan bog'liq institutsional tartib-qoidalar alohida ko'rib chiqiladi. Samarali muzeylashtirish nafaqat ilmiy va restavratsiya yondashuvini, balki kompleks huquqiy tartibga solishni, idoralararo hamkorlikni va madaniy merosni saqlashning asosiy subyekti sifatida mulkdorning faol pozitsiyasini talab etishi to'g'risida xulosa chiqarildi.arga qarshi kurashishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Maqolada O'zbekistonda madaniy merosni muhofaza qilish sohasidagi tizimli muammolar, jumladan, qonunchilikning nomukammalligi, yerga egalik masalalarida huquqiy bo'shliqlar, ma'muriy to'siqlar va qurilish manfaatlaridan kelib chiqadigan bosimlar ochib berilgan.

Накопив профессиональный вокабуляр и должное количество обобщающих работ музееведение в конце 20 века получило толчок в развитии и стало самостоятельной дисциплиной. Если до этого момента в сферу деятельности включались исключительно движимые исторические предметы, включение нематериального и недвижимого наследия стало неотъемлемой частью науки. Понятие «музеефикация» вошедшее в обиход еще в двадцатых годах прошлого века наконец обрело полноценное значение как процесс превращения памятников культурного, природного и нематериального наследия в музейные объекты для их сохранения, изучения, демонстрации и популяризации. Помимо музееведения сегодня термин музеефикация применяется в науке об охране памятников, истории искусства и архитектуры, теории реставрации, рассматривая памятники в качестве объектов, возникших в результате исторических событий и явлений, позволяя исследовать их контекст, стилевую природу и эстетические критерии.

Процесс музеефикации включает научное исследование, реставрацию, консервацию, создание постоянной экспозиции и обеспечение доступа для публики который позволяет не только спасти памятники от уничтожения, но и включить их в современную культурную жизнь, обеспечить максимальное сохранение ценности объекта, выявить его историко-культурную и научную значимость в целях создания условий для посещения объекта зрителями в результате размещения в нем музейной институции. Помимо консервации и многочисленных шагов физического сохранения объекта и введения его в музейный обиход, в процессе музеефикации здания по адресу М. Ганди 32 на протяжении 35 лет была проделана колоссальная работа по целому ряду направлений начиная от десятилетнего процесса постепенного выкупа и объединения частей здания в единое владение многолетней череды юридических коллизий в борьбе с джентрификацией и вандализмом чиновников и наконец продолжительное научное изучение и анализ истории и культурной ценности объекта, время и контекст его появления в данном месте в развитии до сегодняшнего дня включая состав зданий и определение их возраста на основе карт и архивных данных по поводу имеющихся зданий а так же об улице ее жителях и историческом контексте формирования нового города истории застройки Ташкента и преемственности градостроительства поскольку понимание исторических и художественных особенностей памятника, превращает его в самостоятельный объект музейного показа. Помимо обширных реставрационных работ был выполнен комплекс мероприятий, направленных на создание условий размещения в памятнике архитектуры культурной институции и его функционирования в музейной среде при условии сохранения архитектурных форм и художественных особенностей здания, максимального сохранения подлинности памятника при обеспечении его доступности для изучения и осмотра.

До 2000 года концентрация сохранившейся архитектуры периода русского модерна а так же характерной для купеческого Ташкента этого периода была наиболее высока в районе метро Хамида Алимджана, но с наступлением строительного бума из-за активной программы реновации, остались лишь отдельные здания в разрозненных локациях. Строительный бум двадцатых годов второго тысячелетия почти полностью уничтожил улицу Лахтинскую. Из всех зданий конца 19 века спаслось здание, переделанное в девяностые в Детский сад Союза Потребителей поскольку было

выкуплено коммерческим банком, но после реконструкции предстало в измененном и практически неузнаваемом виде. Второе существующее здании этого времени о котором идет речь в диссертации было не только сохранено но и возвращено усилиями владельца в то состояние в котором оно находилось при строительстве. После революции дома муниципализировались и передавались в городской жилищный фонд приписанными к которому они оставались вплоть до 1937 года когда в таком же расселенном и уплотненном виде передавались на баланс различным организациям и становились ведомственными. Дом покомнатно разделенный и превращенный в ЖАКТ выкупался на протяжении 9 лет с 1990-по 1999 годы у четырнадцати семей каждая из которых в течении ста лет ценой планомерного разрушения дома последовательно сооружала в нем для себя условия раздельного проживания: возводились дополнительные стены запечатывались оригинальные дверные проемы и пробивались новые сносились печи устанавливались ванные и газовые плиты разрушая палубные доски и старинные изразцы полового покрытия итд итп. Затем последовал процесс объединения отдельных владений под единым номером и лицевым счетом. После того как так называемый общий двор был полностью выкуплен одним собственником появилась возможным принять решение Хокима города о включении земельного участка двора в план домовладения что и было сделано причем каждая из процедур занимала до полугода и требовала железной настойчивости и усердия в коммуникации с чиновниками что отнюдь не всегда было продуктивным.

Например согласно норм гражданского строительства здание с полутора вековой историей, возведенное из самана уже дважды исчерпало себя как физически так и морально и не имея цены существует только благодаря инвестициям и личным усилиям владельца по поддержанию дома в достойном состоянии. Однако в реестрах налоговой инспекции и кадастра дом числится как строение из жженого кирпича на бетонном основании с неопределенным возрастом и вместо амортизации по мере срока службы оно регулярно переоценивается ими становясь с годами кратно дороже что соответственно отражается на том, что имущественный налог на это строение растет экспоненциально, а учитывая общую площадь в тысячу квадратных метров это значительные средства. Обращения такого рода или попытки прояснить подобные парадоксальные ситуации обычно бесполезны. В 2017 году в разгар реставрационных работ по дому на него наехал каток строительного бума и в интересах группы бизнесменов получивших в управление Парк Тельмана было выпущено решение о сносе ряда домов примыкающих к нему с непонятными целями толи увеличить парковку толи построить гостиницу. Длительное противостояние этому противозаконному решению привело к его отмене что стало одним из немногих положительных прецедентов сохранения культурного наследия. К сожалению дальнейшие попытки сохранить историческую застройку Лахтинской улицы успехом не увенчались. Волна урбанизации повлекла за собой массовые нарушения прав граждан и их возможности на защиту от охвативших страну сносов частных домов и выселений в период строительного бума начавшегося в 2017 году также бросив культурному наследию страны и исторической застройке.

Ситуация потребовала международного мониторинга и миссии Спецдокладчика ООН которая состоялась в Узбекистане в 2024 году однако ее выводы и рекомендации не были выполнены а бесконечное принятие декларативных новых актов об упорядочении ситуации создало прецедент полного игнорирования закона и его окончательной дискредитации. За отсутствием эффективных средств правовой защиты и правовой осведомленности, маскируясь под общественную потребность происходил хищнический отъем и экспроприация собственности законных владельцев в пользу частных строительных подрядчиков на основе полученных при помощи подлога и коррупции документов выдаваемых местной городской властью или вообще без таковых повсеместно сопровождаясь запугиванием как самих граждан так и репрессиями правозащитников представителей гражданского общества и соцсетей где была удалена одна из крупнейших групп узбекистанского сегмента Фейсбука СНОС, существующая с апреля 2017 года в которой было около 32 тысяч подписчиков. Отсутствие Генерального архитектурного плана, а затем бесконечные внесения в него произвольных изменений при отсутствии целостного видения дальнейшего развития города исключение участия граждан и представителей экспертного сообщества в

процессах городского планирования как следствие повлекло за собой разрушение исторической застройки и инфраструктуры города под корень были уничтожены зеленые насаждения изуродована городская среда и перегружены инженерные коммуникации. [1]

Одной из причин сделавшей возможным вышеуказанные нарушения была парадоксальная имущественная коллизия или правовая лакуна в законодательстве о собственности на землю вследствие которой гражданам предоставлялось лишь право пожизненного пользования земельными участками с жильем, находящимся у них в пожизненном владении, то есть, гражданам принадлежало здание, но не земля, на которой оно располагалось. В 2022 году согласно Постановлению Кабинета Министров №71 от 14 февраля 2022 года, в соответствии с Законом «О приватизации земель несельскохозяйственного назначения» в самый разгар отъема собственности граждан наконец был определен и принят порядок приватизации земельных участков, находящихся в собственности физических и юридических лиц и что самое главное с третьей попытки утверждена тормозившая процесс шкала оценки стоимости земли на основе зонирования и адекватные цены в отличии от предыдущих итераций и попыток ратификации этого закона на основе того что гражданам фактически предлагалась не приватизация земли под уже принадлежащими им зданиями но ее покупка у государства по коммерческой или рыночной стоимости. Как только процесс приватизации был запущен это немедленно было сделано владельцем Дома с целью дополнительно обезопасить его культурное значение и ценность от дальнейших поползновений его сноса. [2] Дом также стал первым и единственным в Узбекистане опытом внесения исторического объекта, находящегося в частной собственности в Национальный список охраняемых государством недвижимых объектов материального культурного наследия. Согласно Постановления Совета Министров «Об утверждении Положения о государственном реестре недвижимых объектов материального культурного наследия» от 4 октября 2019 г. [3] обращение собственника объекта в Агентство Культурного Наследия Республики Узбекистан, осуществленного с соблюдением всех правил, состоялось 26 апреля 2023 года, а 31 мая 2023 по нему было принято положительное решение и выписка из протокола Агентства. Через два года 12 мая 2025, согласно процедуре, Кабинет Министров оповестил через прессу о внесении 130 дополнительных объектов материального культурного наследия включая жилой дом №32 по улице Махатмы Ганди в государственный реестр объектов материального культурного наследия недвижимого имущества. [4]

Был так же опубликован полный список предлагаемых к включению в перечень 130 объектов а его обсуждение в Кабинете министров должно было продлится до 23 мая 2025 года после чего вступить в силу. [5] Однако окончательно о вступлении в силу изменений в национальном перечне объектов недвижимости материального культурного наследия было объявлено лишь через год заняв более трех лет ушедших предположительно на многочисленные междуведомственные согласования и отведение 200 метровой зоны консервации вокруг объекта в которой с целью его сохранения превентивно запрещается как снос таки и другие строительные работы.

Литература

1. Проблемы урбанизации, неэффективное законодательство и стихийные стройки. Спецдокладчик ООН доложил о результатах своей миссии в Узбекистане https://podrobno.uz/cat/obchestvo/problemy-urbanizatsii-neeffektivnoe-zakonodatelstvo-i-stikhiynye-stroyki-spetsdokladchik-oon-dolozhi/

2. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан, от 14.02.2022 г. № 71 https://www.lex.uz/en/docs/5858017?ONDATE=14. 02.2022

3. В список объектов наследия планируется включить здание Кабмина, могилу Савицкого и дом №22 на ул. Ш. Руставели https://www.gazeta.uz/ru/2025/05/12/cultural-heritage/

4. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 846 от 04.10.2019 Об утверждении национального перечня объектов недвижимости материального культурного наследия https://lex.uz/ru/docs/4543266#

G.V.DYURSHMIDT. HISTORICAL CHARACTERS OF THE NEW CITY

Inessa Finkelstein – *Independent Researcher,*
Doctor of Philosophy in Historical Sciences
inikfinik@gmail.com
Kamoliddin Begzad Institute of Arts and Design

Г.В.ДЮРШМИДТ. ИСТОРИЧЕСКИЕ ОБРАЗЦЫ НОВОГО ГОРОДА

Инесса Финкельштейн – *Независимый исследователь,*
Доктор философии по историческим наукам
Институт искусства и дизайна имени Камолиддина Бегзада

G.V.DYURSHMIDT. YANGI SHAHARNING TARIXIY XARAKTERLARI

Inessa Finkelshteyn – *mustaqil tadqiqotchi,*
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori
Kamoliddin Begzod nomidagi San'at va dizayn instituti

Tayanch so'zlar: nemis, ishlab chiqarish, yangi shahar.

Rezyume. Ushbu maqola yangi tijorat shahrining tarixiy shaxsi, Turkiston mintaqasining rivojlanishi va gullab-yashnashi ustida ishlaganlardan biri, maslahatchi Geynrix Dyurshmidtga bag'ishlangan.

Ключевые слова: немецкий, производство, новый город.

Резюме. Статья посвящена историческому персонажу нового города коммерции советнику Генриху Дюршмидту одному из тех, кто работал над развитием и процветанием Туркестанского края.

Key words: German, production, new town.

Summary. The article is devoted to the historical character of the new city of commerce, Councilor Heinrich Durschmidt, one of those who worked for the prosperity and developing of the Turkestan region.

The annexation of Central Asia to Russia led to the economic expansion of foreign capitalists, who opened their own industrial enterprises in Turkestan, many of which became large. The answer was a ban on foreigners owning real estate and running enterprises in the region, linked to the desire of the tsarist government to subordinate the economy of Turkestan to the needs of the metropolis and the interests of the large Russian bourgeoisie. [1] Russian charters resulted in the majority of German firms operating in Russia and Central Asia, while the Germans themselves accepted Russian citizenship. The German diaspora in Turkestan was extensive and representative, given that three of the twelve governors-general of the region were ethnic Germans, most of the civil and military officials were Russian-educated Germans from the time of Peter 1, who also compactly settled along the Nikolsky tract, which was called the German Settlement, by analogy with Peter's times.

Since the beginning of the First World War, Germans in Turkestan have been subjected to economic and political persecution, and for the first time they have been indiscriminately accused of "treason" and "espionage" and their property has been sequestered, bank deposits frozen and many of those living in Turkestan have been interned with their families in remote areas of the region. The sales offices and enterprises of the companies Gergard and Gay, V.G. Durschmidt, Singer, L.Knop, Meyer Court and others were closed, property was confiscated, total surveillance of the remaining was established, incredible rumors and denunciations spread, corroding society and belittling the fact that the Germans had introduced a significant contribution to the economic and cultural development of the region, the overall growth of its well-being and development. [2.674]

The revolutionary events, the world War and the civil war caused enormous damage to the economy of the region, the enterprises of the German colonists were closed or ruined. The accusations of Soviet historians that, by annexing Turkestan, the colonialists mercilessly exploited the natural resources of the region and its raw materials do not take into account that there were simply no conditions for this, there was a complete lack of industrial infrastructure, trade was not developed, significant investments and enormous efforts were required to overcome the low level of economic development. [3.593]

One of the people who made this progress possible and also made extensive capital from it was Heinrich Wilhelm Durschmidt (1849-1911), born in Markneukirchen, Saxony, Germany. This small town was the heart of musical instrument production in Germany and the books of the Markneukirchen guilds indicate that many

Durrschmidts were violin makers, but Heinrich's family was a merchant class. In 1883, he arrived in Tashkent with his devoted brother Friedrich, who had borrowed five thousand dollars from a Berlin bank and a brilliant business plan that made him a millionaire in a quarter of a century, a merchant of the first guild and the first commercial adviser in Central Asia.

And if a merchant of the 1st guild in the Russian Empire is a class status based on the amount of capital in excess of 50,000 rubles, which allows to conduct wholesale trade and own ships, a commercial adviser is an honorary title of the "elite" of merchants, established in 1800 for distinguished entrepreneurs, awarded to them for merits after 12 years in 1-th guild, equivalent to the rank of major/collegiate assessor of the VIII class of the Table of Ranks, which gave the right to hereditary honorary citizenship and was a sign of high public recognition.

At first, buying mutton intestines from the local population for a song, Durschmidt sent them to Germany for processing into strings for musical instruments, making large profits, but three years later the newspaper Turkestan Vedomosti wrote in 1886: Messrs. Durschmidt have initiated an entirely new industry in the region. They buy up mutton intestines, which are considered by the natives to be completely worthless and priceless, and sell them abroad. The intestines are bought up in urban slaughterhouses and exported abroad in canned form - most of them are exported in wet and salted form and only a small part of the intestines of cattle in dry form. [4] These intestines go partly to foreign sausage establishments, and partly serve as excellent material for making strings. Not content with sending raw materials abroad, Mr. Durschmidt made an experience in making violin strings here in Tashkent." [5]

The first intestinal purification plant was opened by them in Samarkand, then in the native part of Tashkent, at Besh-Agach, and by 1888 the company's activities were already spreading in all major cities of Turkestan, in the possessions of the Khan of Khiva and the Emir of Bukhara, as well as in the Caucasus, the European part of Russia and Siberia. Getting twenty times the profit of the firm of Dyrsmid quickly became a monopoly, which before world war I owned 15 of 19 intestinal purifying plants of the region, which was involved in the buying, processing and delivery of in Germany, America and Russia intestines used for both industrial and musical strings for the production of sausages and haberdashery and export of skins horse, Astrakhan, maluski, alfalfa seed.

The export of perfectly peeled Turkestan alfalfa seeds, as well as processed and salted intestines, has gained global importance thanks to it. Progress is also visible in such figures as the volume of export of intestines in 1883, equal to 300 thousand pieces per year and 6 million pieces in 1909, worth more than two million rubles.

Since 1904, the Durschmidt company has opened numerous agent and commission offices for the import of goods from foreign companies of which it is a representative. Durschmidt's fruitful work in the development of trade and industry in the region was repeatedly awarded medals and honorary reviews at exhibitions in Moscow (1891), Novgorod (1896), Tashkent (1884, 1886, 1896), being a sponsor of the Tashkent Lutheran community, G.V.Durschmidt was awarded the Order of St. Peter the Great. Annas of the 4th and 3rd degrees and St.Stanislav, 4th degree, in 1899 he was awarded the title of hereditary Honorary citizen of Tashkent, in 1906 - the high title of commerce adviser, and in 1909. - Order of the Gold Star of the 2nd degree "for useful activities" in Bukhara possessions, awarded to him by the Emir of Bukhara. [6.384]

The workaholic and tycoon G.V.Dyurshmidt lived in three countries, had an impressive personality and business scope, and also became one of the sponsors of the initiators and founders of the Turkestan Society of Agriculture, which, in addition to diverse and useful activities for the region, held Agricultural and industrial handicraft exhibitions since 1886. In 1909, in honor of the 25th anniversary of the Society, the Turkestan Agricultural Industrial and Scientific Exhibition, unprecedented in scale, was held in Tashkent. The last one was personally organized and conducted by Durschmidt. Having received more than two hundred thousand visitors in more than 150 pavilions, having published the newspaper "Bulletin of the exhibition" and travel guides, she has received tremendous success. G.V.Dyurshmidt died on 08/11/1911 in Berlin. The issue of the right of inheritance of his property and possessions in Turkestan was resolved for four long years and in 1915. They were included in the state treasury.

Back in the late 1880s, in order to avoid the same restrictions for foreign capital, Durschmidt founded the Durschmidt Brothers company and a representative office of his Berlin office in the Volga region and also received Russian citizenship. In 1907, in Nizhny Novgorod, at one of the busiest shopping locations in Russia, he

built an apartment building with merchant G.V. Dyurshmidt's shopping malls, which occupied an entire block and was a significant component of the Nizhny Novgorod Fair complex. [7] Durschmidt bought several two-story brick houses of the firewall building, which after reconstruction turned into a single three-story building with rich architectural decoration and decorative Art Nouveau stucco, where the rods of Mercury, the patron saint of trade, were located under the Gothic towers above the pediment. In 1915, when the Nizhny Novgorod authorities tried to requisition his house for wartime needs, the widow of the merchant August Petrovna Dyurschmidt presented a certificate stating that they were Russian subjects. At a meeting of the Fair Committee, Durschmidt's confidant, Meshkov, announced the merchant's family's decision to provide their building for free use, which was gratefully accepted. Interestingly, Nikolai Vasilyevich Meshkov, a former confidant of Durschmidt, was himself the largest capitalist who owned property worth 13 million rubles. Being a Perm merchant steamboat operator, in 1911, for more than 4 million rubles, he acquired the passenger shipping company T-va Kamensky Brothers, whose proxy, in turn, was S.I.Lakhtin. Another house that became an object of cultural heritage, built by him in 1903 in Chelyabinsk at the largest slaughterhouse in the region, confirms how far the interests of the Durschmidt trading empire extended. The archives have preserved an application submitted to the mayor on March 10, 1905 by A.P. Galin, the head of the intestinal and washing establishment of the Tashkent merchant G.V. Dyurshmidt, with a request to arrange a telephone message from his client's office at the zagorodnaya zaimka Marenovo with the city with a promise to timely deposit the money for the telephone device to the city cash desk. [8]

References

1. Маев Н.А. Туркестанская выставка 1886 года. Ташкент. Издание Туркестанского Отдела Императорского Российского Общества Садоводства. 1886 г.
2. Варенцов Н.А. Слышанное. Виденное. Передуманное. Пережитое. — М.: Новое литературное обозрение, 2011. - 848 с.
3. Кирильчик Д.В. «Хлопковая» дискуссия о проблемах частного капитала в Средней Азии 1880–1890-х гг. - С-Петербург. The new past. 2023 - №4
4. Дубинина Н.И. Приамурский генерал-губернатор Н.И. Гродеков. Хабаровск: Изд.дом «Приамурские ведомости», 2001. — 352с.
5. А.И.Добросмыслов. Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк. Ташкент. Типо-литография О. А. Порцева. 1912. -542 с.
6. Чабров Г. Из истории полиграфии и издательства литературы на местных языках в дореволюционном Туркестане (1868-1917) Труды САГУ. Новая серия. Вып.57. Ташкент, 1955- 19 стр.
7. Шадманова С. Архивные документы - источник изучения истории печати Туркестана. Вестник архивиста. - 2009. - № 3 (107).
8. Юлдашев З. Развитие книгоиздательского дела в Узбекистане. Т.:1969.
9. Разные известия. Сельское хозяйство. С-Петербург. «Нива», 1874, № 23

KITAPQUMARLÍQ MÁDENIYATÍNÍŃ JASLAR TÁRBIYASÍNDAǴÍ ORNÍ HÁM MASHQALALARÍ

Xudaybergenova Marjan Baltabaevna – *docent*
Marjan_Xudaybergenova@mail. Ru
ÓzMKÓMI Nókis filialı

РОЛЬ И ПРОБЛЕМЫ КУЛЬТУРЫ ЧТЕНИЯ В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

Худайбергенова Маржан Балтабаевна – *доцент*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE ROLE AND CHALLENGES OF READING CULTURE IN YOUTH EDUCATION

Khudaybergenova Marjan Baltabaevna – *Associate Professor*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch so‘zlar: kitapqumarlıq, kitapqumarlıq mádeniyatı, mánawiyat, sociallıq filosofiya, mádeniyat tanıw, jaslar tárbiyası, sanlı texnologiyalar, shańaraqlıq kitapqumarlıq, jámiyettiń rawajlanıwı.

Rezyume. Maqalada kitapqumarlıq túsiniginiń ilimiy hám sociallıq-filosofiyalıq mazmunı jáne onıń jámiyet hám shaxstıń ruwxıy jetilisiwindegi ornı tallanǵan. Kitapqumarlıq mádeniyatınıń tariyxıy tamırları, zamanagóy sanlı ortalıqtaǵı áhmiyeti hám jaslar sanasın qáliplestiriwdegi roli sáwlelendirilgen. Sonday-aq, milliy hám sırt el tájiriybeleri tiykarında kitapqumarlıqtı rawajlandırıwǵa baylanıslı usınıslar berilgen.

Ключевые слова: чтение, культура чтения, духовность, социальная философия, культурология, воспитание молодежи, цифровые технологии, семейное чтение, развитие общества

Резюме. В статье анализируется научное и социально-философское значение понятия чтения, а также его роль в духовном развитии общества и личности. Освещены исторические корни культуры чтения, ее значение в современной цифровой среде и роль в формировании сознания молодежи. Также были даны рекомендации по развитию чтения на основе национального и зарубежного опыта.

Key words: reading, reading culture, spirituality, social philosophy, cultural studies, youth education, digital technologies, family reading, societal development.

Summary. The article analyzes the scientific and socio-philosophical meaning of the concept of reading and its role in the spiritual development of society and individuals. The historical roots of reading culture, its significance in the modern digital environment, and its role in shaping the thinking of young people are highlighted. Recommendations for the development of reading are also given based on national and foreign experience.

Zamanagóy dúnyada kitapqumarlıq mádeniyatı mashqalası áhmietli, tartıslı bolıp, bul máselege ayrıqsha, qalıs qatnas jasawdı talap etedi. Kitapqumarlıq mádeniyatı túsinigin tiykarlaw hám mazmunlı tolıqtırıw, onıń jaslardıń sanası hám ruwxıy-ádep-ikramlılıq qádiriyatlarına tásirin úyreniw, bul baǵdarda ilimpazlar tárepinen alıp barılǵan izertlewler nátiyjelerin birlestiriw hám pán kózqarasınan úyreniw ushın zárúrlik bar. Hár bir jámiyettiń ózine tán mádeniy obyektleri, ózine tán mádeniy shaxsları bar. Usı hár qıylı polyuslardıń baylanıwınan mádeniyatlardıń ózine tán tariyxıy túrleri payda boldı. Mádeniyat tanıwshı ilimpazlardıń pikirinshe, "Hárbir mádeniyat insannıń dúnyaǵa hám ózine bolǵan belgili bir qatnası menen jaratılǵan siyrek ushırasatuǵın álem. Hár qıylı mádeniyatlardı úyreniw arqalı biz tek kitaplardı, ibadatxanalardı yamasa arxeologiyalıq tabılmalardı úyrenip qoymastan, al adamlar bizden basqasha jasaǵan hám sezgen basqa adamzat álemlerin ashamız. Hár bir mádeniyat insannıń dóretiwshilik ózin-ózi ańlaw usılı esaplanadı. Sol sebepli, basqa mádeniyatlardı túsiniw bizdi tek ǵana jańa bilimler menen emes, al jańa dóretiwshilik tájiriybe menen de bayıtadı. "Kitap, kitap oqıw mádeniyatı (tekstli magliwmatlardı oqiw mádeniyatı) pútkil mádeniyattı qáliplestiriwdiń baslanǵish hám tiykarǵı faktorı bolıp esaplanadı. Qánige YU.Melentevanıń pikirinshe kitapqumarlıq mádeniyatınıń quramlıq bólimlerinen biri bul kitap mádeniyatı bolıp esaplanadı. Kitap mádeniyatı, oqıw mádeniyatı, kitaplardıń payda bolıwı hám rawajlanıwı tariyxı, jazıw oqıw mádeniyatı qubılısınıń ajıralmas bólegi bolıp tabıladı hám kitap pútkil adamzat mádeniyatınıń eń tolıq hám ráńbáreń kórinisi bolıp tabıladı. Insanlar tárepinen mánawiyat hám aǵartıwshılıqtı qáliplestiriwde kitapqumarlıqtıń áhmiyeti úlken. Áyyemnen ele kitap oylap tabılmaǵan dáwirlerdey-aq, ata-babalarımız perzentlerin ziyrek, tapqır, házir juwapker etip tárbiyalaw maqsetinde ózekli bolsa da, ertek, jumbaq, naqıl-maqal hám qosıq aytıp kelgen.

Eramızǵa shekemgi 4-3-mıń jıllıqlarda papirus ósimliginen tayarlangan oramlı kitaplar mádeniyat hám agartıwshılıqtı úgit-násiyatlawdı tezlestirdi. Keyin Misr, Rim, Greciya, Qıtay hám Orta Aziyada adamlar tas, palma, bambuk teregi japıraqları, gúlal, teri, agash hám basqa materiallarga jazıp, pikir bildirgen. Dúnya xalqı, sonıń ishinde, ózbek xalqı da usı kúnge shekem dúnyanı kitap arqalı ańlap kelgen. "Baburnama"da Omarshayx Mırzanıń "Shahnama"sın yamasa "Ótken kúnler"de Atabektiń "Baburnama"sın oqıǵanı hám usı sıyaqlı jazıwlar kitapqumarlıq ruwxıy qádiriyatlarımızdıń quramlıq bólegi bolıp kelgeninen dárek beredi. Xalıq awızeki dóretiwshiligi dástanları "Kuntugmish," "Shirin hám Sheker," "Malikai Ayyar," "Alpamıs," "Góruǵlı" dástanları shańaraqlarda gezekpe-gezek oqılǵan. Uzın qıs aylarında adamlar jıynalǵan orınlarda xalıq awızeki dóretiwshiligi úlgilerin gúrriń jazıwshılar zawıq penen aytıp bergen. "Ibrohim Adham qıssası," "Shah Mashrab qıssası" sıyaqlı kitaplar ústinde tartıslar, pikir talaslar bolgan. Nege házir olay emes, degen haqılı soraw tuwıladı, álbette. Mámleketimiz basshısı óziniń barlıq bayanatlarında jaslardı internettegi zıyanlı háreketlerden saqlaw, olardı málimleme texnologiyalarınan únemli paydalanıwǵa úyretiw máselelerine ayrıqsha áhmiyet qaratqan halda, bul baǵdarda turaqlı shańaraqlıq kitapxanalar shólkemlestiriw, hár bir shańaraqta kitapqumarlıq mádeniyatın rawajlandırıwǵa itibar qaratıw zárúrligin atap ótedi. "Adamlardıń sana-sezimi dep atap ótedi mámleketimiz basshısı, dúnyaqarasın ózgertiwi, ruwxıy dárejesin joqarılatıw haqqında kóp aytamız. Biraq bul baǵdarda eń ápiwayı hám sonıń menen birge tásirsheń qural kitap emes pe? Men usıǵan isenemen - kitapsız rawajlanıwǵa, joqarı mánawiyatqa erisip bolmaydı. Kitap oqımaǵan adamnıń da, millettiń de keleshegi joq." Joqarıdaǵı anıq pikirden de sonı ańlaw múmkin, mádeniyat rawajlanıwında kitap hám kitapqumarlıq mádeniyatı insannıń sociallasıwına jol kórsetedi, onıń erkinligin támiyinleydi, oy-pikirin jetilistiredi. F.Bekon aytqanınday, "Qarsı keliw hám biykarlaw ushın emes, kózsiz iseniw ushın emes, sáwbetke sóz tabıw ushın emes, oylaw hám pikirlew ushın oqı." Kitapqumarlıq mádeniyatınıń qáliplesiwi hám rawajlanıwı menen insannıń ulıwma mádeniyatı, ádebiyatı, adamlardıń mánawiyatı, olardıń bir-birine, qorshaǵan ortalıqqa múnásibetleri sıpatında qádiriyatlar ózgeredi hám jámiettiń ózi rawajlanadı. Elektron texnologiya hám elektronlasıp atırǵan qádiriyatlar, interaktiv tarmaq mákanınıń jedel rawajlanıwı elektron basılımlar sanın kóbeytti, sanlı kitapxanalar, virtual kitap klubları, onlayn jámáátler hám kóplegen veb-saytlardıń payda bolıwına sebep boldı. Nátiyjede oqıwshınıń dástúriy kitaplarǵa múnásibeti ózgerdi. Bul insaniyat oqıwdı toqtattı degeni emes, álbette. Internet kitapqumarlıqtı rawajlandırıw ushın sheksiz keń imkaniyatlardı usınıs ete aladı. Máselen, pedagogikalıq kózqarastan bul máselege jaqınlasatuǵın bolsaq: muǵallim málimleme texnologiyaların jaqsı ielegen bolsa, anıq waqıttı belgilegen halda onlayn kitapqumarlar konferenciyaların shólkemlestiriwi, bul konferenciyaǵa shıǵarma avtorın da mirát etiwi múmkin boladı. Bul boyınsha mámleketimiz basshısı mınaday pikir bildiredi: "Házirgi waqıtta málimleme kommunikaciya tarawındaǵı sońǵı jetiskenliklerdi ózlestiriw menen birge, jaslardıń kitap oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıwǵa, olardıń kitap penen dos bolıwına, xalıqtıń kitapqumarlıq dárejesin jáne de arttırıwǵa ayrıqsha itibar qaratıw zárúr boladı. Bunıń ushın, bárinen burın, milliy ádebiyatımız hám jáhán ádebiyatınıń eń saylandı úlgilerin sociallıq tarmaqlarǵa jaylastırıw hám olardı keńnen úgit-násiyatlawǵa ayrıqsha itibar beriwimiz úlken áhmiyetke iye." Kitapqumarlıq mádeniyatı hám onıń qáliplesiw procesi jáne filosofiyalıq táreplerin ashıp beriwde shańaraqlıq kitapqumarlıq máselesine itibar qaratıw áhmietli. Biz bilemiz, shańaraq jámiyettiń kishi bir bólegi bolıp, jámiyet ishinde jámiyettiń óz basqarıwı, turmıslıq dástúrleri, ádep-ikramlılıq normaları bar. Ráwiyatlarǵa qaraǵanda Aleksandr Makedonskiy Orta Aziyanı basıp alǵanda birinshi bolıp jergilikli xalıqtıń qolınan "Avestonı" tartıp alıwǵa hám onı ulıwma joq etip taslawǵa buyrıq bergen eken. Sebebi jaqsılıq hám jawızlıqtıń mazmun-mánisin túsindiriwshi hám ámeliy turmısqa engiziwshi kitap - enciklopediyanı hár bir adamnıń sanalı pikirlew tárizi ideologiyasına aylandırǵan xalıq ústinen uzaq waqıt húkimdarlıq etiw múmkin emesligin Aleksandr Makedonskiy jaqsı bilgen.

Búgin Watanımız jedel rawajlanıp atırǵan, Jańa Ózbekstandı qurıw hám Úshinshi Renessans tiykarın jaratıp atırǵan áwladlarımızdıń kitap oqıw hám kitapqumarlıq mádeniyatın qáliplestiriwge bolǵan itibar mámleketlik siyasat dárejesine kóterilgenin qanaatlanıwshılıq penen aytıw múmkin. Biraq bul baǵdarda ámelge asırıw zárúr bolǵan jumıslardı sistemalı alıp barıp, jáhán tájiriybesinen de ónimli paydalanıw zárúr. Mısalı: házirgi kúnde xalıqtıń jan basına islep shıǵarıw boyınsha dúnyada birinshi orında turǵan Shveycariya kitapxana málimleme tarmaqları sanı boyınsha da birinshi orındı iyelemekte. Yamasa bes million xalıq jasaytuǵın Finlyandiyada 1500

ǵalaba kitapxana, sonsha kitap tarqatıw punkti, 250 kóshpeli kitapxana (bibliobus) islep turıptı. Mámleketlik mádeniyat qorı tárepinen shólkemlestirilgen 1,2 million evro muǵdarındaǵı bahasına ie bolǵan akciyaǵa bola 2019-2021-jıllarda tuwılatuǵın barlıq nárestelер sawǵa sıpatında kitap aldı. Kitaplardı basıp shıǵarıw hám olardıń sawdasın izbe-iz jolǵa qoyıwda Norvegiya tájiriybesi de basqa mámleketler ushın úlgi bola aladı. Bul mámlekette bul taraw sociallıq-mádeniy rawajlanıwdıń ayrıqsha baǵdarı sıpatında tán alınǵan. Avtorlar, baspalar hám mámleket arasında óz ara bekkem baylanıs bar bolıp, oǵan bola jańa kitap basıp shıǵarılsa, onıń mıń nusqası (eger balalar ádebiyatı bolsa 1500 nusqa) mámleket tárepinen satıp alınadı. Satıp alınǵan kitaplar mámlekettegi barlıq kitapxanalarǵa teń bólistirilip tarqatıladı. Dúnya kóleminde bunday mısallardı kóplep keltiriw múmkin. Kitapqumarlıq mádeniyatı túsinigine tábiyattı, sociallıq hádiyselerdi, jámiyetti, pikirlewdi hám insannıń usı jámiyettegi ornın úyrenetuǵın ilim sociallıq filosofiya hám mádeniyat tanıw kózqarasınan úyrenip, pikirler kirgiziw zárúrSebebi kitapqumarlıq mádeniyatınıń qáliplesiwi menen insannıń ulıwma mádeniyatı, ádep-ikramlılıǵı, insanlardıń mánawiyatı, olardıń bir-birine, qorshaǵan ortalıqqa múnásibetleri sıpatında qádiriyatlar ózgeredi hám jámiet rawajlanadı. Buni XIX ásirdiń yekinshi yarımında mámleketimizge kelgen venger (májuri) sayaxachısı Herman Vamberi "Buxara yaki Mawarawnnaxr tariyxı" shıǵarmasında atap ótken: "Buxarada adamlar uzaq qıs kesheleri bir jerge jıynalıp, Nawayı oqıwshılıq, Fizuliy oqıwshılıq yetken." Búgingi jaslarımız da áyne milliy qádiriyatlarımız ruwxında tárbiyalanbaqta. Kitapqumarlıq mádeniyatın jaslardıń sanasına sińdiriw hám kitapqa bolǵan súyispenshiligin arttırıw baǵdarındaǵı barlıq jumıslardı durıs dep bolmaydı. Bul boyınsha orınlanıwı tiyis bolǵan ayırım usınıs hám usınıslar: Birinshiden, jaslarǵa jazba sóylewdi qáliplestiriwge qaratılǵan tapsırmalar, ilimiy hám kórkem ádebiyattı oqıwǵa baǵdarlanǵan ilajlardı tikkeley bilimlendiriw procesinde qollanıw kerek;

Ekinshiden, jaslar túrli mazmundaǵı kórkem shıǵarma, gazeta, jurnallardı oqıw procesinde kóp juwmaqlardı ózleri shıǵarıp aladı. Bul bir tárepten qánigeli kadrlar tayarlawdaǵı bilimlendiriw procesi maqsetine erisiwdi ańsatlastıradı;

Úshinshiden, házirgi jaǵdayda kitapqumarlıq tiykarındaǵı tálim-tárbiya sistemasın belgili bir maqsetke baǵdarlanǵan tárizde shólkemlestiriw zárúr, sebebi jaslarımız ata-babalar danıshpanlıǵınan úlgi alıwı, oy-pikir qúdiretinen tań qalıwı, teńsiz kórkem óner úlgilerinen zawıq alıwı kerek;

Tórtinshiden, kitapqumarlıq mádeniyatın qáliplestiriwdiń tiykarǵı shárti kitapqumarlıqtı zárúrlikke aylandırıw búgingi kúnniń birinshi gezektegi wazıypası bolıwı kerek.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Агзамова Д. Илмий иш олиб бораётган ходимларга ахборот-кутубхона хизматини кўрсатиш ва уларда ахборот-медиа саводхонликни ошириш масалалари (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Асосий кутубхонаси мисолида) // Фан, таълим, маданият ва бизнесда интернет ва ахборот-кутубхона ресурслари. Конференция материаллари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2016. – Б. 79.
2. Ғаниева Б. Ахборот-кутубхона муассасаларида болаларга хизмат кўрсатиш. Ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент., 2011. – Б. 73.
3. Охунжонов Э.А. Ўзбекистон ёзма ва китоб маданияти. Антик давр ва Ўрта асрлар. – Тошкент., 2015. – Б. 17.
4. Умаров А.О. Ижтимоий-маданий тараққиётни такомиллаштириш ва комил инсон шахсини шакллантиришда мутолаа роли.
5. Шермухамедова Н Илмий тадқиқот методологияси. – Тошкент, 2014 – Б.
6. Sharipova D. (2023). KITAPXANA–MÁLIMLEME XIZMETIN KÓRSETIWDIŃ AYIRIM TENDENCIYALARI HÁM WAZIYPALARI. *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры*, *3*(10), 83–87. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/22334
7. Sharipova D. (2023). MÁLIMLEME – KITAPXANA MÁKEMELERINDE INNOVACIYALIQ ISKERLIKTI SHÓLKEMLESTIRIW. *Евразийский журнал академических исследований*, *3*(12), 26–.ю
8. Aytimova D. Кутубхона ахборот муассасалари фаолиятини ривожлантиришда кутубхоначи кадрларнинг роли. https://hemis.uzdsmi-nf.uz/science/publication-scientifical-edit?id=339
9. Aytimova D. A. (2023). Effective Use of Pedagogical Technologies in Teaching Library Studies. *Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education*, *2*(5),40–43. Retrieved from https://univerpubl.com/index.php/semantic/article/view/1422

ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДА ИЖТИМОИЙ ВА МАДАНИЙ СОҲАДАГИ ЎРНИ

Кдирниязова Оралхан Асаматдиновна – *доцент*
qidirniyazova@unail.uz
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали

РОЛЬ ЖЕНЩИН В ОБЩЕСТВЕННОЙ И КУЛЬТУРНОЙ СФЕРАХ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Кдирниязову Оралхан Асаматдиновна – *доцента*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE ROLE OF WOMEN IN THE SOCIAL AND CULTURAL SPHERE IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Oralkhan Asamatdinovna Kdirniyazova – *Associate Professor*
Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Таянч сўзлар: хотин-қизлар, жамият тараққиёти, ижтимоий соҳа, маданий соҳа, гендер тенглик, маънавият.

Резюме. Мазкур илмий мақолада хотин-қизларнинг жамият тараққиётидаги ижтимоий ва маданий соҳаларда тутган ўрни комплекс таҳлил қилинади. Хотин-қизларнинг таълим, маданият, маънавий-маърифий ҳаёт, фуқаролик жамияти институтлари ҳамда оила институтидаги иштироки ижтимоий барқарорлик ва тараққиётнинг муҳим омили сифатида ёритиб берилади. Шунингдек, гендер тенгликни таъминлашга қаратилган давлат сиёсати ва ҳуқуқий асосларнинг хотин-қизлар фаоллигини оширишдаги аҳамияти илмий жиҳатдан асосланади. Мақолада Ўзбекистон тажрибаси мисолида хотин-қизларни қўллаб-қувватлашнинг институционал механизмлари таҳлил қилиниб, уларнинг жамият маънавий қиёфасини шакллантиришдаги роли очиб берилади.

Ключевые слова: женщины, развитие общества, социальная сфера, культурная сфера, гендерное равенство, духовность.

Резюме. В данной научной статье проводится комплексный анализ роли женщин в социальной и культурной сферах развития общества. Участие женщин в образовании, культуре, духовно-просветительской жизни, институтах гражданского общества и институте семьи освещается как важный фактор социальной стабильности и развития. Также научно обосновано значение государственной политики и правовых основ, направленных на обеспечение гендерного равенства, в повышении активности женщин.

Key words: women, societal development, social sphere, cultural sphere, gender equality, spirituality.

Summary. This scientific article comprehensively analyzes the role of women in the social and cultural spheres of society's development. The participation of women in education, culture, spiritual and educational life, civil society institutions, and the institution of the family is highlighted as an important factor in social stability and development. Also, the importance of state policy and legal foundations aimed at ensuring gender equality in increasing women's activity is scientifically substantiated. The article analyzes the institutional mechanisms for supporting women using the example of the experience of Uzbekistan and reveals their role in shaping the spiritual image of society.

Жамият тараққиёти инсон капитали ривожи билан узвий боғлиқ бўлиб, бу жараёнда хотин-қизларнинг ўрни алоҳида аҳамият касб этади. Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, хотин-қизлар фақат оила доирасида эмас, балки ижтимоий ва маданий ҳаётнинг барча жабҳаларида фаол иштирок этиб келган. Замонавий глобаллашув шароитида уларнинг жамият ҳаётидаги роли янада ортиб, гендер тенглик масаласи ижтимоий тараққиётнинг муҳим мезонларидан бирига айланди.

Ижтимоий соҳа жамиятнинг барқарор ривожини таъминловчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Бу соҳада хотин-қизлар таълим, соғлиқни сақлаш, ижтимоий ҳимоя, маҳалла ва жамоат ишларида фаол иштирок этадилар. Айниқса, таълим тизимида хотин-қизлар ёш авлод тарбиясида ҳал қилувчи ўрин тутади. Улар орқали маънавий қадриятлар, миллий анъаналар ва умуминсоний ғоялар авлоддан-авлодга узатилади. Ўзбекистон Республикасида хотин-қизларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Жумладан, «Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида»ги Қонун қабул қилиниши хотин-қизларнинг жамият ҳаётидаги иштирокини кучайтиришга хизмат

қилмоқда. Бу ҳуқуқий асослар хотин-қизларнинг таълим олиши, меҳнат фаолияти билан шуғулланиши ва жамоат бошқарувида иштирок этишига кенг имкониятлар яратди. Шу билан бирга, хотин-қизларнинг ижтимоий фаоллиги фуқаролик жамияти институтларини ривожлантиришга хизмат қилади. Нодавлат нотижорат ташкилотлари, жамоат бирлашмаларидаги аёллар фаолияти ижтимоий адолат, инсон ҳуқуқлари ва ижтимоий тенгликни таъминлашга қаратилган.

Маданий соҳа жамият маънавий қиёфасини белгилайдиган муҳим йўналишдир. Бу соҳада хотин-қизлар санъат, адабиёт, театр, мусиқа ва халқ оғзаки ижодида фаол иштирок этиб, миллий маданиятни асраш ва ривожлантиришга катта ҳисса қўшадилар. Аёл ижодкорлар томонидан яратилган асарлар жамиятда инсонпарварлик, меҳр-оқибат ва маънавий поклик ғояларини тарғиб этади. Ўзбек халқ маданияти тарихида Зулфия, Увайсий, Нодира каби аёл зотли ижодкорлар жамият маънавий ҳаётига беқиёс ҳисса қўшган. Бугунги кунда ҳам хотин-қизлар миллий ва замонавий маданиятни уйғунлаштирган ҳолда маданий меросни асраб-авайлаш ва уни ёш авлодга етказишда муҳим ўрин тутмоқда. Бундан ташқари, хотин-қизлар оила маданиятининг сақловчилари сифатида ҳам жамият маънавий барқарорлигини таъминлайди. Оиладаги соғлом маънавий муҳит эса жамиятда ижтимоий тотувлик ва барқарор тараққиётга замин яратади. Гендер тенгликка эришиш жамиятнинг ижтимоий ва маданий ривожи учун муҳим шарт ҳисобланади. Хотин-қизларга таълим олиш, касб танлаш, ижтимоий ҳаётда тенг иштирок этиш имкониятларининг яратилиши уларнинг салоҳиятини тўлиқ рўёбга чиқаради. Бу эса иқтисодий ўсиш, ижтимоий барқарорлик ва маданий ривожга ижобий таъсир кўрсатади. Ўзбекистонда гендер сиёсати доирасида амалга оширилаётган ислоҳотлар хотин-қизларнинг жамиятдаги мавқеини мустаҳкамлашга қаратилган бўлиб, уларнинг раҳбарлик лавозимларидаги иштироки йил сайин ошиб бормоқда. Жамият тараққиётида хотин-қизлар ролини кучайтиришда институционал механизмлар муҳим аҳамиятга эга. Давлат ва жамоат ташкилотлари, таълим муассасалари ҳамда маҳалла институтлари хотин-қизларни ижтимоий ва маданий ҳаётга кенг жалб этишда ўзаро ҳамкорликда фаолият юритмоқда. Айниқса, хотин-қизлар масалалари бўйича махсус тузилмаларнинг ташкил этилиши уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга хизмат қилмоқда. Бундан ташқари, хотин-қизларни қўллаб-қувватлашга қаратилган ижтимоий дастурлар уларнинг таълим олиши, касбий ривожланиши ва ижтимоий фаоллигини оширишга замин яратади. Бу каби механизмлар хотин-қизларнинг жамият ҳаётидаги иштирокини институционал жиҳатдан мустаҳкамлайди.

Маънавий-маърифий соҳада хотин-қизлар жамият ахлоқий қиёфасини шакллантиришда етакчи куч ҳисобланади. Улар оилада фарзандлар тарбияси, жамиятда маънавий қадриятларни тарғиб этиш орқали соғлом ижтимоий муҳитни яратади. Хотин-қизларнинг маънавий фаоллиги жамиятда инсонпарварлик, бағрикенглик ва ўзаро ҳурмат тамойилларини мустаҳкамлайди. Айниқса, таълим ва маданият соҳасида фаолият юритаётган хотин-қизлар ёш авлоднинг дунёқарашини шакллантиришда муҳим ўрин тутади. Улар орқали миллий ғоя, маънавий мерос ва умуминсоний қадриятлар уйғун ҳолда ёшлар онгига сингдирилади.

Хулоса. Хотин-қизларнинг жамият тараққиётидаги ижтимоий ва маданий соҳадаги ўрни комплекс ва кўп қиррали хусусиятга эга. Улар таълим, маданият, оила, фуқаролик жамияти ва маънавий ҳаётда фаол иштирок этиб, жамият барқарор тараққиётининг муҳим субъекти сифатида намоён бўлади. Хотин-қизларни қўллаб-қувватлашга қаратилган давлат сиёсати ва ижтимоий механизмлар уларнинг салоҳиятини тўлиқ рўёбга чиқаришга хизмат қилади. Шу боис, хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини янада кенгайтириш, уларнинг ижтимоий ва маданий фаоллигини ошириш жамият тараққиётининг устувор йўналишларидан бири бўлиб қолаверади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.
2. «Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида»ги Қонун. — Тошкент, 2019.
3. Гендер сиёсати ва жамият тараққиёти. — Тошкент: Илм-фан, 2020.
4. Хотин-қизлар ва маънавий тараққиёт масалалари. — Тошкент, 2019.
5. Социология ва маданиятшунослик асослари. — Тошкент, 2021.

KITAPXANA MÁLIMLEME MEKEMELERI XÍZMET KÓRSETIWINDE SANLÍ TEXNOLOGIYALARDÍŃ QOLLANÍLÍWÍ

Mambetova Ayxan Abat qızı – *magistrant*
mambetovaaykhan@gmail.com
ÓzMKÓMI Nókis filialı

ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Мамбетова Айхон Абат кизи – *магистрант*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN LIBRARY AND INFORMATION INSTITUTIONS

Mambetova Ayxon Abat qizi – *Master's student*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanısh sózler: sanlı texnologiyalar, elektron kitapxana, elektron katalog, avtomatlastırıw, málimleme xızmetler.

Rezyume. Bul maqalada kitapxana-málimleme mákemelerinde sanlı texnologiyalardıń qollanılıwı, olardıń xızmet kórsetiw sapasın arttırıwdaǵı ornı hám áhmiyeti bayan etilgen. Elektron kitapxanalar, avtomatlastırılǵan sistemalar, texnikalıq qurallar hám onlayn xızmetler arqalı paydalanıwshılarǵa jaratılıp atırǵan imkaniyatlar sáwlelendiriledi. Sonday-aq, kitapxana xızmetleriniń zamanagóy rawajlanıw baǵdarları kórip shıǵıladı.

Ключевые слова: цифровые технологии, электронная библиотека, электронный каталог, автоматизация, информационные услуги.

Резюме. В данной статье анализируется применение цифровых технологий в библиотечно-информационных учреждениях, их роль и значение в повышении качества обслуживания. Электронные библиотеки, автоматизированные системы, технические средства и онлайн-сервисы освещают возможности, создаваемые для пользователей. Также будут рассмотрены современные тенденции развития библиотечных услуг.

Key words: digital technologies, electronic library, electronic catalog, automation, information services.

Summary. This article analyzes the use of digital technologies in library and information institutions, their role and importance in improving the quality of services. The opportunities created for users through electronic libraries, automated systems, technical means, and online services are highlighted. Modern trends in the development of library services will also be considered.

“Jer shegaralanǵan, bilimniń bolsa shegi joq. Sonıń ushın da texnika ilim-pán menen birlesse sheksiz rawajlanadı”
D.I.Mendeleev.

Málimleme texnologiyalarınıń jedel rawajlanıwı kitapxana-málimleme mákemeleriniń jumısın túp-tiykarınan ózgertpekte. Dástúriy kitapxanalar endi tek ǵana baspa resurslar saqlanatuǵın orın emes, al sanlı málimleme xızmetlerin kórsetetuǵın zamanagóy oraylarǵa aylanbaqta. Xalıqaralıq tájiriybe sonı kórsetedi, zamanagóy kitapxanalar paydalanıwshılardıń operativ hám aralıqtan málimlemege bolǵan talabın qanaatlandırıw ushın sanlı texnologiyalardı keńnen engizbekte. Atap aytqanda, Xalıqaralıq kitapxana assotsiatsiyaları hám mákemeleri Federaciyası (IFLA) tárepinen islep shıǵılǵan usınıslarda kitapxanalardı sanlastırıw áhmiyetli strategiyalıq baǵdar sıpatında belgilengen.

Sanlı texnologiyalar - bul málimlemeni jaratıw, saqlaw, qayta islew hám jetkerip beriwdiń zamanagóy usılları. Kitapxana xizmetinde olar tómendegi baǵdarlarda qollanıladı:

- Elektron kataloglar jaratıw
- Sanlı fondlardı qáliplestiriw
- Onlayn xızmetlerdi engiziw
- Paydalanıwshılar menen aralıqtan baylanıs.

Elektron kitapxanalar paydalanıwshılarǵa aralıqtan turıp xızmet kórsetiw imkaniyatın beredi. Olardıń tiykarǵı ústin tárepleri tómendegishe:

- 24/7 rejiminde paydalanıw;
- waqıt hám aralıq sheklewleriniń joqlıǵı;
- resurslardıń kópligi;
- málimlemeni tez izlew;
- Bir waqıtta kóp sanlı paydalanıwshılarǵa xızmet kórsetede aladı.

Zamanagóy kitapxanalar xizmet kórsetiwde túrli innovaciyalıq jantasıwlardı qollanbaqta: RFID texnologiyası (Radio Frequency Identification): bul sistema arqalı kitaplardı avtomatikalıq túrde dizimge alıw, tapsırıw yamasa alıw múmkin, bul bolsa kitapxanashınıń jumısın jeńillestiredi. Interaktiv málimleme panelleri: paydalanıwshı kerekli málimlemeni ekran arqalı óz betinshe taba aladı. Mobil qosımshalar: kóplegen kitapxanalar óz xızmetlerin mobil qosımshalar arqalı usınbaqta - paydalanıwshı ol arqalı kitap bronlastırıw, jańa kelgen ádebiyatlardan xabardar bolıw, hátte onlayn oqıwı múmkin. Virtual kitapxanalar hám elektron resurslar platformaları (máselen, Ziyonet, JSTOR, Springer hám basqalar): bul resurslar arqalı ilimiy hám oqiw ádebiyatları keń jámiechilikke usınılmaqta.

Házirgi zaman kitapxanashısı: Málimleme texnologiyaları hám programmalıq platformalardı jaqsı biliwi kerek. Paydalanıwshılarǵa onlayn xızmetler boyınsha másláhát bere alıwı zárúr. Mádeniy-ruwxıy ilajlar shólkemlestiriwshisi, moderator sıpatında jumıs isleydi. Kitapxanalardı avtomatlastırıw dáslep 60-jıllardıń ortalarında baslandı. Kompyuterlerdi kitapxanalar iskerliginde qollaw bibliografik maǵlıwmatlar bazası hám kitapxana katalogların jaratıwdan baslandı. Bul jumıslar arnawlı EEM (Elektron esaplaw mashina)ler tiykarında orınlanadı. Mashina oqıy alatuǵın (MARC) kataloglardı hám birden-bir kataloglar tarmaǵın jaratıw boyınsha dáslepki nátiyjeler alındı. 70-jıllarda kompyuterlerde baylanıs kanalları arqalı birden-bir tarmaqqa baylanıstırıw imkaniyatın beredi. Bul bolsa óz náwbetinde bir kompyuterdegi bibliografik maǵlıwmatlar bazasınan ekinshi kompyuter arqalı paydalanıwǵa sharayat jaratadı. 80-jıllarda jeke kompyuterlerdiń payda bolıwı menen kitapxana sistemaların jaratıw hám olardı qollanıw jolǵa qoyıldı. 1967-jılda AQShtaǵı Ogayo shtatı kollejleri hám universitetleri basshılarınıń baslaması menen Ogayo kollejleri kitapxana orayı – Ohio College Library Center (OCLC) shólkemlestirildi. Bunnan maqset – akademik universitetlerdiń kumpyuter sistemaların rawajlandırıp, bibliografik resursların óz-ara almastırıwǵa imkan jaratıw edi.

Ózbekstanda kitapxanalardı avtomatlastırıw jumısları 90-jıllardıń ortalarında “Málimlemelestiriw haqqında” nızam hám milliy ilmiy-texnik málimlemeler tarmaǵın jaratıw boyınsha baǵdarlama qabıl qılınıwı menen baslandı. Kitapxanalardı avtomatlastırıw jumısları Ózbekstan Respublikası pán hám texnika mámleket komiteti jáne de Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrligi tárepinen qollap quwatlandı. Sonnan keyin elektron kitapxanaların jaratıw boyınsha dáslepki qádemler qoyıldı. Pánler akademiyasınıń tiykarǵı kitapxanasında birinshi elektron kitapxana iske túsirildi. Kita pxanaǵa kompyuterler alınbastan aldın onda qanday jumıslardı avtomatlastırıw múmkin hám bunda qanday máseleler sheshiliwi kerekligi haqqında anıq oylanıp kóriw zárúr. Finanslıq imkaniyattı da shamalap kóriw hám eń zárúr texnika quralların satıp alıwdı rejelestiriw kerek.

Jeke kompyuter (JK) avtomatlastırılgan kitapxanalardıń áhmiyetli texnikalıq quralı esaplanadı. Jeke kompyuter avtomatlastırılǵan kitapxanada kitapxanashınıń jumıs ornınan serverge shekem hár túrli wazıypalardı orınlaydı, lokal tarmaqtaǵı barlıq proceslerdi basqaradı hám málimlemelerdi uzatadı.

Server – bul kompyuter bolıp, ol tikkeley kitapxana proceslerin avtomatlastırıwda (kataloglastırıw, fondtı tolıqtırıw hám t.b.)da paydalanılmaydı, biraq ol ulıwma sistemalı resurslarǵa (sırtqı yad, maǵlıwmatlar bazası, baǵdarlamalar, printerler hám t.b.) kirisiwge imkan beriwshi hám bul resurslardı bólistiriwshi kompyuter bolıp tabıladı. Bunday kompyuterdi pochta serveri hám Internet serveri sıpatında isletiw hám bul baǵdardaǵı processti basqarıwda paydalanıw múmkin. Kitapxana sistemasında isletilip atırǵan kóplegen serverler júdá úlken sırtqı yadqa hám úlken tezlikke iye ekenligi menen ajıralıp turadı, olar úlken kólemdegi kitapxana málimlemelerin, máselen, elektron kataloglardı saqlawǵa arnalǵan.

Baspa qurılması – printer alfavitli (tekstlı) hám grafikalıq málimlemeni qaǵazǵa túsiriw ushın arnalǵan. Búgingi kúnde printerler úsh kóriniste islep shıǵarılmaqta: lazerli, púrkewshi hám matricalıq printerler.

Skaner – tekstli hám grafikalıq málimlemelerdi kompyuter yadına kirgiziwshi qurılma. Ol tekstli hám grafikalıq málimlemelerdi kompyuter yadına kirgiziwshi hám olardı anıqlaytuǵın programmalıq texnikalıq qurallarǵa iye. Bul qurılma járdeminde kompyuter yadına úlken kólemdegi tekstli málimlemeler avtomatlastırılǵan túrde kirgiziledi hám bunda qánigelerdiń jumısı biraz ańsatlasadı, yaǵnıy olar málimlemelerdi qolda klaviatura arqalı kirgiziwdey mashaqatlı jumıstan qutıladı. Skanerlerden kitapxana jumısında keń paydalanılmaqta. Sonıń ishinde, olar tolıq tekstli maǵlıwmatlar bazasın jaratıw, kataloglar, qoljazba yamasa tasbaspa kitaplar hám basqa da grafikalıq málimlemelerdi kirgiziwde skanerler qol kelmekte. Sanlı fotoapparat - bul qurılma biz úyrenip qalǵan ápiwayı fotoapparatqa uqsap

ketedi, parqı sonda, sanlı fotoapparat penen alınǵan súwretler sanlı málimleme formasında bolıp, olardı kompyuter járdeminde qayta islew múmkin. Sanlı fotoapparat penen alınǵan súwretler elektron tasıwshılarǵa jazıladı hám olardan ekranda súwretlew yaki qayta islewde paydalanıladı. Sanlı fotoapparattan súwretlerge, qoljazbalarǵa, baspa materiallarǵa kompyuterde islew beriw, olardı baylanıs kanalları arqalı uzatıw maqsetinde de paydalanıw múmkin. Kitapxana isinde sanlı fotoapparat, arxiv húJjetlerin bazı bir sebeplerge kóre skaner arqalı kompyuter yadına kiritiw múmkin bolmaǵan jaǵdaylarda qollanıw múmkin.

Lokal tarmaq – málimlem hám programmalıq resurslardan birgelikte paydalanıw maqsetinde óz ara birlestirilgen kompyuterler toplamı. Bunday tarmaqlardıń "likal" yaǵnıy "jergilikli" dep atalıwına sebep tarmaq quramındaǵı kompyuterler tiykarınan bir xana, bir imarat yaki qosımsha imaratlarda jaylasqan boladı hám óz ara baylanısadı. Uzaqta jaylasqan elektron málimleme resurslarına kiriw, kitapxana xizmetkerleri arasında tezlik penen maǵlıwmat almasıw, lokal tarmaq basqa úlken tarmaqlarǵa jalǵanǵan bolsa, bir kitapxanadaǵı lokal tarmaqtan paydalanıwshılar basqa kitapxanadaǵı lokal tarmaqtan paydalanıwshılardıń maǵglıwmatlar bazasınan paydalanıw imkaniyatına iye boladı.

Juwmaqlap aytqanda, sanlı texnologiyalar kitapxana-málimleme mákemeleriniń jumısın túp-tiykarınan ózgertip, xızmet kórsetiw nátiyjeliligin sezilerli dárejede arttırmaqta. Elektron kitapxanalar, avtomatlastırılǵan sistemalar hám zamanagóy texnikalıq qurallar arqalı paydalanıwshılarǵa tez hám qolaylı xızmet kórsetiw imkaniyatı keńeymekte. Sonday-aq, kitapxana jumıs processlerin sanlastırıw málimleme resurslarınan nátiyjeli paydalanıwdı támiyinleydi. Keleshekte kitapxanalar jáne de rawajlanıp, tolıq sanlı málimleme oraylarına aylanıwı kútilmekte.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Рахматуллаев М.А. Умаров А.О. Каримов У.Ф. Мухамадиев А.Ш. Автоматлаштирилган кутубхона. Т.: – 268 б.
2. Терри Рийз, Кичик, Кайл Банержий. Ракамли кутубхонани барпо килиш. «Бу кандай килинади» йурикномаси. Тошкент: Baktria Press, 2012. — 272 б.
3. Karimov U.F., Rahmatullaev M.A. Elektron kutubxona yaratish texnologiyasi va resurslaridan foydalanish (Matn)/ U.F. Karimov, M.A.Rahmatullaev .-Tashkent A.Navoiy nomidagi O`zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyóti, 2009.-82 b. ISBN-978-9943-06-280-1yu
4. Karimov U.F. Elektron bibliografik resurslar yaratish texnologiyasi va manbalari/ Mas`ul muxarrirlar: M.A.Rahmatullaev, M.B.Bekmurodov;
5. Marjan Xudaybergenova Baltabaevna. (2025). Elektron resurslar fondini shakllantirish va boshqarish strategiyalari. Ilmiy yangiliklar va intellektual tadqiqotlar, 1(4), 87–90. Retrieved from https://globalscholars.uz/index.php/iy/article/view/554
6. Aytimova D. Кутубхона ахборот муассасалари фаолиятини ривожлантиришда кутубхоначи кадрларнинг роли. https://hemis.uzdsmi-nf.uz/science/publication-scientifical-edit?id=339
7. Sharipova D. (2023). Málimleme – kitapxana mákemelerinde innovaciyaliq iskerlikti shólkemlestiriw. Евразийский журнал академических исследований, 3(12), 26–30. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/24073
8. Sharipova D. (2023). Kitapxana–málimleme xizmetin kórsetiwdiń ayirim tendenciyalari hám waziypalari. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, *3*(10), 83–87. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/22334
9. Mambetova Ayxan Abat qizi. “Kutubxona – axborot faoliyati muassasalari texnologiyasini boshqarish”. Образование наука и инновационные идеи в мире 27, no. 2 (August 17, 2023): 49–50. Accessed January 9, 2026. https://newjournal.org/01/article/view/8484

ГЛОБАЛ ВА МИНТАҚАВИЙ БАРҚАРОРЛИКНИ ТАЪМИНЛАШДА ТУРКИЙ ДАВЛАТЛАР ТАШКИЛОТИНИНГ АҲАМИЯТИ

Маматқобилов Турсунмурод Дониёрович – *сиёсий фанлар номзоди, доцент*
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
Эргашева Раьно Уринбоевна – *ўқитувчи*
2-сон Республика Абу Али Ибн Сино номидаги Жамоат саломатлиги техникуми

РОЛЬ СОТРУДНИЧЕСТВА ТУРЕЦКИХ ГОСУДАРСТВ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ГЛОБАЛЬНОЙ И РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Маматкобилов Турсунмурод Дониёрович – *кандидат политических наук, доцент*
Узбекский государственный университет мировых языков
Эргашеву Рано Уринбоевну – *учительницу*
Республиканский техникум общественного здоровья имени Абу Али Ибн Сино No 2

ROLE OF COOPERATION OF TURKISH STATES IN ENSURING GLOBAL AND REGIONAL SECURITY

Mamatkobilov Tursunmurod Doniyorovich – *Candidate of Political Sciences, Associate Professor*
Uzbekistan State University of World Languages
Ergasheva Rano Urinboevna – *teacher*
Republican Technical School of Public Health named after Abu Ali Ibn Sino No. 2

Таянч сўзлар: дунё бозори, туркий давлатлар, ватанпарварлик, барқарорлик, таълим маънавият, умуминсоний қадриятлар, аждодлар мероси, тарихий анъаналар ва логистика.

Резюме. Мақолада глобал ва минтақавий хавфсизлик, Касбий ва Қора денгизга чиқиш имкониятлари, Туркий давлатлар ҳамкорлигининг ижтимоий-маънавий аҳамияти ҳамда умуминсоний қадриятлар иқтисодий ҳамкорлик ва ўрта йўлак ҳақида фикр билдирилади.

Ключевые слова: мировой рынок, тюркские государства, патриотизм, стабильность, духовность, общечеловеческие ценности, наследие предков, исторические традиции.

Резюме. В статье выражено мнение о глобальной и региональной безопасности, выходе к Черному морю, социальной и нравственной значимости сотрудничества тюркских государств, общечеловеческих ценностях.

Key words: world market, Turkic states, patriotism, stability, spirituality, universal values, ancestral heritage, historical traditions.

Summary. The article expresses an opinion about global and regional security, access to the Black Sea, the social and moral importance of cooperation between the Turkic states, and universal human values.

Бугун жаҳон миқёсида глобал муаммолар урчиган, турли хил ғоявий курашлар кучайган бир даврда тинчлик, осайишталик ва барқарорлик масаласи бирламчи ўринда турибди. Шунинг учун ҳам айрим давлатлар ва минтақа мамлакатлари ўртасида ўзаро ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, ҳамдўстлик ҳамда кенгаш ва ташкилотларга бирлашиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Мақсад – тинчлик, барқарорлик ва осайишталикни таъминлашдан иборатдир. Шундан келиб чиқиб ўз фикримизни баён этадиган бўлсак, бундан уч йил олдин, яъни 2022 йилнинг 10-11 ноябрь кунлари Самарқанд шаҳрида Туркий давлатлар ташкилотига аъзо мамлакатлар раҳбарларининг йиғилиши бўлиб ўтганди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида ўтган ушбу тадбирда Туркманистон Миллий Кенгаши Халқ Маслаҳати Раиси Гурбангули Бердимуҳамедов, Туркия Республикаси Президенти Ражаб Тойиб Эрдўған, Озарбайжон Республикаси Президенти Илҳом Алиев, Қозоғистон Республикаси Президенти Қосим-Жомарт Тўқаев, Қирғиз Республикаси Президенти Садир Жапаров ва Венгрия Бош вазири Виктор Орбан иштирок этганди.

Шунингдек, Халқаро туркий маданият ташкилоти (ТУРКСОЙ), Туркий давлатлар парламент ассамблеяси (ТУРКПА), Халқаро туркий академия, Туркий маданият ва мерос жамғармаси ҳамда ушбу кўп томонлама тузилманинг котибияти раҳбарлари қатнашишди. Саммит кун тартибидан иқтисодиёт, савдо, инвестиция, транспорт, инновация, экология, туризм, маданий-гуманитар ва бошқа соҳаларда ўзаро манфаатли ва кўп қиррали ҳамкорликни янада ривожлантириш, Ташкилот фаолиятини такомиллаштириш масалалари ўрин олган бўлиб, бу БМТнинг Барқарор ривожланиш мақсадларига тўлиқ мос келади. 2022 йил 10

ноябрь куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Самарқанддаги Туркий давлатлар ташкилоти саммити доирасида Венгрия Бош вазири Виктор Орбан билан музокара ўтказди. Учрашувда олий даражада эришилган келишувларга мувофиқ амалий ҳамкорликни кенгайтириш ва икки томонлама стратегик шериклик муносабатларини мустаҳкамлаш масалалари атрофлича кўриб чиқилди. Фаол ишбилармонлик алоқалари, жумладан, шу кунларда икки мамлакатнинг етакчи компания ва корхоналари иштирокида ўтказилаётган қўшма бизнес форум самарали натижалар бераётгани мамнуният билан қайд этилди.

Барча иштирокчи давлат раҳбарлари билан ўзаро музокаралар ўтказган мамлакатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев томонидан Саноат, кимё тармоғи, фармацевтика, банк-молия, транспорт ва логистика соҳаларида, бошқа устувор йўналишларда қўшма инвестиция лойиҳаларини илгари суришга алоҳида эътибор қаратилди. Бизнес ташаббусларини молиявий қўллаб-қувватлаш бўйича механизмлар яратиш ишларини тезлаштиришга келишиб олди. Гуманитар алмашинув дастурларини, энг аввало, таълим, маданият ва кинематография соҳаларида фаол давом эттириш муҳимлиги таъкидланди.

Бугунги кунда Туркий давлатлар кескин геосиёсий зиддиятлар, глобал иқтисодий инқироз ва иқлим ўзгаришининг салбий оқибатлари билан боғлиқ мураккаб синовларни бошидан кечирмоқда. “Шу сабабли ҳозирги таҳликали вазиятда энг долзарб муаммолар ечими бўйича давлатларимиз умумий ёндашувларни белгилаб олиши, саъй-ҳаракатларни уйғунлаштириши ниҳоятда муҳимдир. Биз ҳар қандай қийинчиликларни дўстлик, ҳамкорлик ва бир-биримизни қўллаб-қувватлаш орқали енгиб ўтишга қодирмиз” [1], деганди Президентимиз Шавкат Мирзиёев. Давлат раҳбари сўнгги бир йил давомида Ташкилотга Туркиянинг раислиги чоғида турли йўналишлар бўйича анча ишлар амалга оширилгани, ўзаро ҳамкорлик янада фаоллашганини алоҳида эътироф этди.

Ўзбекистон ҳам ўз раислиги даврида “Туркий дунё нигоҳи – 2040” концепцияси ҳамда бугун қабул қилинаётган “Туркий давлатлар ташкилотининг беш йиллик стратегияси”ни самарали амалга ошириш, 170 миллиондан ортиқ аҳоли яшайдиган улкан минтақани ўз ичига олган Ташкилотнинг нуфузини янада мустаҳкамлаш, ва энг асосийси – тарихи, тили ва маданияти муштарак бўлган қардош халқларимиз ва давлатларимиз ўртасидаги ҳамкорликни юксак поғонага олиб чиқиш нияти давлатимиз раҳбари томонидан билдирилди. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев раислик қилган йиғилишда Озарбайжон Президенти Илҳом Алиев, Қирғизистон Президенти Садир Жапаров, Қозоғистон Президенти Қосим-Жомарт Тўқаев, Туркия Президенти Ражаб Тойиб Эрдўған, кузатувчи мамлакат Венгрия Бош вазири Виктор Орбан саммитнинг фахрий меҳмони – Туркманистон Миллий Кенгаши Халқ Маслаҳати Раиси Гурбангули Бердимуҳамедов, шунингдек, ташкилот бош котиби Бағдод Амреев иштирок этди. Мамлакатларимизнинг ўзаро товар айланмаси умумий ташқи савдомизнинг атиги 4 фоизини ташкил этади. Унинг қолгани эса учинчи давлатлар улушига тўғри келмоқда. Албатта, бундай ҳолат ҳеч биримизни қониқтирмайди. Бундан ташқари, давлатларимиз орасида айрим импорт божхона тарифлари юқори бўлиб қолмоқда”, дея ўз фикрини давом эттирди. “Ана шу режамизга эришиш учун, ташкилотга аъзо ва кузатувчи мамлакатлар ҳамда дунё етакчи бизнес вакилларини кенг жалб қилган ҳолда, ҳар йили Халқаро туркий иқтисодий форумни ўтказишни таклиф этаман. Форум доирасида “давлат ва бизнес” форматида қўшма тадбирлар, тадбиркорлар учрашувлари ва “давра суҳбат”лари, инновацион лойиҳалар тақдимотлари ва кўргазмаларни ўтказиш катта амалий натижа беради. Ушбу тадбирлар якунлари бўйича қўшма дастур ва лойиҳаларни биргаликда амалга оширишга қаратилган йиллик “Йўл хариталари”ни қабул қилишимиз муҳим бўлади” [2], деганди Ўзбекистон етакчиси. Шунингдек, Туркий давлатлар ташкилоти доирасида Қўшма инвестиция фондини ишга тушириш таклифини ҳам тўлиқ қўллаб-қувватлашини билдирди. Қайд этилишича, бу ишлар, энг аввало, ўзаро савдони кескин ошириш ва учинчи мамлакатлар бозорларига биргаликда чиқиш, қўшилган қиймат узлуксиз занжирларини яратиш, юқори технологик кластерлар ва венчур ширкатларни ташкил этишга қаратилади. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев Туркия ва Ўзбекистон ўртасида яқинда жорий этилган автотранспорт электрон рухсатномалари алмашиш тизимига Туркий давлатлар ташкилотининг бошқа аъзо ва кузатувчи мамлакатларини ҳам тааклиф қилди. Президент кун тартибидаги яна бир стратегик аҳамиятга эга бўлган долзарб масала

– бу транспорт соҳасидаги ўзаро боғлиқликни кучайтириш эканини урғулади. “Биз транскаспий халқаро коридори ҳақида кўп гапираяпмиз, аммо сезиларли натижаларга эришиш учун анча ишлар қилишимиз керак. Мисол учун: Ўзбекистон ушбу транспорт йўлаги орқали 10 фоиз ташқи савдо юкларини ташимоқда. Биз транспорт ва транзит салоҳиятимизни тўла ишга солиш учун нималар қилишимиз керак, Қандай қўшимча чоралар кўриш керак, уларни қайси муддатда ва кимлар амалга оширади, деган саволларга жавоб топишимиз лозим” [3], деганди Президентимиз Шавкат Мирзиёев. Шунингдек, саммитда қабул қилинаётган Дастур асосида транспорт вазирлари томонидан йил охирига қадар қўшма ҳамкорликнинг аниқ режа ва самарали механизмларини ишлаб чиқишни ҳамда Туркий давлатлар ўртасида хавфсизлик масаласини кучайтиришни ҳам таклиф қилди.

Туркий давлатлар ташкилотига аъзо ва кузатувчи мамлакатларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва махсус хизматлари бугунги зиддиятли даврда ҳамкорликни кучайтириш лозимлигини таъкидлаб, минтақада хавфсизликни ишончли таъминлаш устувор йўналиш эканини урғулади. “Сўнгги пайтларда жаҳоннинг турли нуқталаридаги зиддиятли воқеалар туркий дунёнинг умумий хавфсизлигига ҳам таъсир ўтказаяпти. Бундай мураккаб вазиятда терроризм, экстремизм, ёшларнинг радикаллашуви, одам савдоси, наркотрафикка қарши курашиш, жамоат ва кибер-хавфсизликни таъминлаш соҳаларида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва махсус хизматларимиз доимий алоқада бўлиши ҳамда ҳамкорликни кучайтириши лозим”[4], деганди Президентимиз, Қуролли Кучларимиз Олий Бош Қўмондони Шавкат Мирзиёев.

Ўзбекистон етакчиси Ташкилот давлатлари Хавфсизлик кенгаши котибларининг навбатдаги йиғилишини Ўзбекистонда ташкил этишни таклиф қилди. Бундан ташқари, Президент Шавкат Мирзиёев, саммит иштирокчилари эътиборини яна бир долзарб масалага қаратди. “Бугунги кунда ён қўшнимиз Афғонистондаги мураккаб вазият барчамизни албатта жиддий ташвишга солади. Бу мамлакатдаги мавжуд аҳволни ижобий томонга ўзгартириш масаласи ҳеч қачон назаримиздан четда қолмаслиги керак. Афғон масаласи бўйича умумий ёндашувни ишлаб чиқиш мақсадида ташқи ишлар вазирларимиз мулоқотларини мунтазам ўтказиб бориш тарафдоримиз”[5], деди. Давлат раҳбарлари кенгаши йиғилишида Ўзбекистон етакчиси туркий дунёни янада яқинлаштириш ва улкан салоҳиятини тўлиқ ишга солишга қаратилган муҳим таклиф ва ташаббусларни илгари сурди. Алоҳида таъкидлаш зарурки, мазкур тадбир қарорига кўра Туркий давлатлар касаба уюшмалари ташкилоти таъсис этилди. Саммит якунида етакчилар Самарқанд декларацияси ва бошқа бир қатор ҳужжатларни имзоладилар, “Яшил макон” умуммиллий дастури доираси келиб чиқиб Регистон мажмуасида дарахт экдилар. Мазкур ташкилотга 2019 йилда аъзо бўлган мамлакатимиз туркий тилли давлатлар ташкилотини тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида ички ва ташқи сиёсатда ўзининг муҳим ўрнини эгаллади. Шунингдек, ҳарбий блокдан ҳоли бўлган бу ташкилотга аъзо давлатларнинг мудофаа салоҳияти ҳам босқичма-босқич кучайиб бораётганлиги бугунги глобал муаммолар таъсирига тушиб қолишни олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

Шу ўринда Президент Шавкат Мирзиёев 2025 йил 23 сентябр куни БМТ бош Ассамблеясининг 80 - сессиясидаги нутқида: “Биз замонавий хавф-хатарларга қарши самарали курашиш, ривожланаётган давлатларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида БМТ Хавфсизлик кенгашини трансформация қилиш ва унинг таркибини кенгайтиришни таклиф этамиз (ҳозирда беш давлат: Хитой, Франция, Россия, Буюк Британия ва АҚШ унинг доимий аъзоси) [6], - деган фикрни қайд этганлигида ҳам жуда катта мантиқ мавжуддир. Шунингдек, Ўзбекистонда камбағаллик даражасининг 6,6 фоизгача қисқаргани, мактабгача таълим қамрови 27 фоиздан 78 фоизгача ошгани, ёшларнинг олий таълим билан қамрови 9 фоиздан 42 фоизгача етгани айтиб ўтилди. Давлат раҳбари педагогларнинг ўзаро тажриба ва билим алмашиши учун ягона халқаро платформани яратиш мақсадида Ўзбекистонда **Бутунжаҳон профессионал таълим саммитини** ўтказишни таклиф этди. Президент Шавкат Мирзиёев бугунги кунда Туркий давлатлар ташкилоти доирасида ўттиз бешдан зиёд йўналишларда амалий ҳамкорлик олиб борилаётгани, мамлакатларимиз ўртасида ўзаро савдо ҳажми барқарор ўсиб, бу кўрсаткич 2030 йилга қадар икки баробар ошиши кутилаётганини таъкидлади. Ўзбекистон етакчисининг “Янги иқтисодий имкониятлар маконини яратиш” ташаббуси 2025 йил 6-7 октябр куни Азарбойжон Республикаси Габала саммитидаги энг муҳим ғоялардан бири бўлди. Унга кўра, туркий давлатлар ўзаро савдо,

инвестиция, саноат ва технология соҳаларида ягона экотизим яратиши лозим. Шавкат Мирзиёев таклиф этган “Туркий давлатлар иқтисодий шериклик бўйича доимий кенгаш” тузиш ва уни Тошкентда жойлаштириш ташаббуси Ўзбекистоннинг мавқеини янада мустаҳкамлайди. Машинасозликдан то “яшил энергетика”гача, қишлоқ хўжалигидан то фармацевтикагача бўлган соҳаларда “Туркий саноат альянси” ғояси эса истиқболдаги иқтисодий ривожланишнинг туркий омилкорлигини оширади. Бугун дунёда озиқ-овқат хавфсизлиги масаласи стратегик аҳамият касб этмоқда. Президентимиз бу йўналишда ҳам муҳим таклифни билдирди: туркий давлатлар органик қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва экспорт қилишда жаҳон етакчиларига айланиши мумкин. Ўрта коридор ҳозирда қурилаётган Хитой – Қирғизистон – Ўзбекистон темир йўли ва истиқболли Трансафғон йўлаги билан боғланса, минтақадаги кўп тармоқли, стратегик имкониятлар тизими вужудга келади. Сунъий интеллект, рақамлаштириш ва креатив иқтисодиёт туркий ҳамкорликнинг янги драйверлари сифатида қайд этилар экан, бунда ташаббус туркий давлатлар учун инновация ва билим соҳасида ягона майдон яратишга имкон беради. Бу эса ёшларимиз учун янги имкониятлар эшигини очади. Габала саммити туркий халқларнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий яқинлашувида янги босқични бошлаб берди. Чунончи Ўзбекистон географик жиҳатдан ташкилотнинг марказида жойлашган, транспорт коридорларини ривожлантириш биз учун аҳамиятли, чунки. “ўрта йўлак” ёки “ўрта коридор” ва бошқа логистик транспорт йўлаклари орқали товарларни тезроқ, арзонроқ хавфсиз ҳамда қулайроқ етказиб бериш имконияти яратилади. ТДТ давлатлари билан иқтисодий муносабатларни кенгайтириш Ўзбекистон маҳсулотлари учун янги бозорлар очади. Ҳамкор давлатлар билан биргаликдаги турли саноат лойиҳалари, қўшма корхоналар, технологиялар трансфери Ўзбекистон иқтисодиётига ёрдам беради. Янги иш ўринлари, инновацияларни жалб этиш имкони пайдо бўлади. “Яшил энергетика”, қайта тикланадиган энергия, стратегик минераллар, қўшилган қийматли маҳсулотлар ишлаб чиқариш каби йўналишлардаги ҳамкорлик ҳам муҳим. Таълим соҳасида ҳам туркий университетлар, илмий лойиҳалар, адабий меросларни биргаликда тарғиб қилиш Янги Ўзбекистоннинг маданий нуфузини ошириш, олимлар ўртасида малакали алмашинувларни йўлга қўйиш айни муддоадир. Дунёда ҳукм суриб турган беқарорлик, можаролар ва геосиёсий зиддиятлар фонида туркий давлатлар ўз манфаатларини ҳимоя қилиш, бир-бирини қўллаб-қувватлаш ва муштарак позицияда бўлиш заруриятини туғдирмоқда. Нафақат минтақавий балки глобал хавфсизлик таҳдидлари туфайли стратегик ҳамкорлик, хавфсизлик алоқаларни мустаҳкамлаш ва ҳамкор давлатлар билан ташкил этилган биргаликдаги машғулотлар Ўзбекистон учун хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Демак, туркий дунёнинг яқин ҳамкорлиги барча аъзо ва кузатувчи давлатлар учун катта манфаат келтиради. Агар ҳамжиҳат бўлсак, савдо ҳажмлари кескин ортиб, маҳсулотларимиз туркий давлатлар бозорларига эркин чиқади, логистика харажатлари эса анча камаяди. Ахир, умумий аҳолиси 160 миллиондан зиёд, 4,25 миллион квадрат километр ҳудудни қамраб олган бу ташкилот улкан иқтисодий, маданий ва геосиёсий салоҳиятга эгалигининг ўзи тинчлик, барқарорлик ва инсонпарварлик тамойилларининг ҳаётийлигини таъминлайди.

Бугун мамлакатимизнинг Осиё, Европа ва Жаҳон бозоридаги ўрнини мустаҳкамлашувида Туркий давлатлар ташкилоти асосий омил саналади. Ўзбекистоннинг Касбий ва Қора денгиз портларига чиқиш имкониятлари ошади. Натижада, Янги Ўзбекистоннинг ижтимоий – иқтисодий, маданий ва маърифий ҳамкорлиги янги босқичга чиқади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. “Туркий цивилизациянинг янги даври: умумий тараққиёт ва фаровонлик сари”// “Янги Ўзбекистон” газетаси, Т.: 2022 йил, 11 ноябрь.
2. “Туркий цивилизациянинг янги даври: умумий тараққиёт ва фаровонлик сари”// “Янги Ўзбекистон” газетаси, Т.: 2022 йил, 11 ноябрь.
3. “Самарқанд – Туркий тамаддуннинг қадимий бешиги”// “Халқ сўзи” газетаси, Т.: 2022 йил.
4. “Туркий цивилизациянинг янги даври: умумий тараққиёт ва фаровонлик сари”// “Янги Ўзбекистон” газетаси, Т.: 2022 йил, 12 ноябрь.
5. “Туркий цивилизациянинг янги даври: умумий тараққиёт ва фаровонлик сари”// “Янги Ўзбекистон” газетаси, Т.: 2022 йил, 12 ноябрь.

O‘ZBEKISTONDA KUTUBXONACHILIK ISHINING DAVLAT BOSHQARUVIDA AMALGA OSHIRILISHI

Naurizbayeva Shiyrin Baxtiyor qizi – *magistrant*
nawrizbaeva09z@icloud.com
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

УПРАВЛЕНИЕ БИБЛИОТЕЧНЫМ ДЕЛОМ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН НА ГОСУДАРСТВЕННОМ УРОВНЕ

Наурызбаева Ширин Бахтиёр кизи – *магистрант*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

IMPLEMENTATION OF LIBRARY MANAGEMENT IN UZBEKISTAN AT THE STATE LEVEL

Nauryzbaeva Shiyrin Bakhtiyor kyzy – *Master's student*
Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Tayanch so‘zlar: kutubxonachilik ishi, davlat boshqaruvi, axborot-resurs markazlari, kutubxona tizimi, axborot xizmati, normativ-huquqiy baza, raqamli texnologiyalar, o‘qish madaniyati, kutubxona fondi, axborot jamiyati.

Rezyume. Ushbu maqolada O‘zbekistonda kutubxonachilik ishining davlat boshqaruvi tizimida amalga oshirilishi, kutubxona tarmog‘ini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosati va normativ-huquqiy asoslari tahlil qilinadi. Shu bilan birga, respublikada axborot-resurs markazlari va kutubxonalar faoliyatini uyg‘unlashtirish, ularga zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, fondlarni boyitish va o‘quvchilarga xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash masalalari ko‘rib chiqiladi. Maqolada davlat boshqaruvining kutubxona tizimini rivojlantirishdagi roli, kutubxona xizmatining jamiyat axborot madaniyatini yuksaltirishdagi ahamiyati va kutubxona tarmog‘ining istiqboli bo‘yicha ilmiy-tahliliy fikrlar berilgan.

Ключевые слова: библиотечное дело, государственное управление, информационно-ресурсные центры, библиотечная система, информационная служба, нормативно-правовая база, цифровые технологии, культура чтения, библиотечный фонд, информационное общество.

Резюме. В данной статье анализируется реализация библиотечного дела в системе государственного управления в Узбекистане, а также государственная политика и нормативно-правовые основы, направленные на развитие библиотечной сети. Кроме того, будут рассмотрены вопросы координации деятельности информационно-ресурсных центров и библиотек в республике, внедрения в них современных технологий, обогащения фондов и повышения качества обслуживания учащихся. В статье представлены научно-аналитические соображения о роли государственного управления в развитии библиотечной системы, значении библиотечных услуг в повышении информационной культуры общества и перспективах библиотечной сети.

Key words: library science, public administration, information resource centers, library system, information service, regulatory framework, digital technologies, reading culture, library fund, information society.

Summary. This article analyzes the implementation of librarianship in the public administration system in Uzbekistan, state policy aimed at developing the library network, and its regulatory and legal framework. At the same time, issues of coordinating the activities of information resource centers and libraries in the republic, introducing modern technologies into them, enriching their collections, and improving the quality of student services will be considered. The article presents scientific and analytical views on the role of public administration in the development of the library system, the importance of library services in enhancing the information culture of society, and the future of the library network.

"Axborot-kutubxona faoliyati to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni 2011-yil 13-aprel kuni Prezident tomonidan tasdiqlanib, 14-aprel kuni matbuotda e’lon qilinishi bilan mamlakatimiz aholisiga axborot-kutubxona xizmatini yuqori, jahon standartlariga mos darajada tashkil etishga, soha mutaxassislarining samarali faoliyat olib borishlari uchun huquqiy mexanizmlar bilan mustahkamlandi. Qonunning qabul qilinishi bilan axborot-kutubxona faoliyati sohasida davlat siyosatini belgilash va axborot-kutubxona tashkilotlari faoliyatini davlat tomonidan boshqarish mexanizmi yaratildi. Shuningdek, Qonunning asosiy maqsadi axborot-kutubxona faoliyatini amalga oshirish va rivojlantirish sohasidagi munosabatlarni tartibga solish, fuqarolarning axborot-kutubxona tashkilotlarida saqlanayotgan ma’lumotlardan

erkin foydalanishga bo‘lgan huquqlari kafolatlarini ta’minlashdan iborat ekanligi bilan mamlakatni modernizatsiya qilish, demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasida belgilangan aniq vazifalarni amalga oshirishda asosiy omillardan biri sifatida muhim ahamiyat kasb etdi. Vazirlik - davlatning markaziy ijro etuvchi hokimiyat organi bo‘lib, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy faoliyatning ayrim tarmoqlarida davlat boshqaruvini amalga oshiradi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Respublika davlat boshqaruvi organlari tizimini rivojlantirish to‘g‘risida"gi 2003-yil 9-dekabrdagi PF-3358-sonli Farmoniga muvofiq, vazirliklar Respublika davlat boshqaruvi organlari ro‘yxatiga kiritilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 93-moddasiga muvofiq, yangi vazirliklarni tuzish O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining vakolatiga kiradi. Bu haqdagi Prezident farmonlari O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalari tomonidan tasdiqlanadi. 1. O‘zbekiston Respublikasida Vazirlik davlatning markaziy boshqaruv organi, davlat kengashining muhim bo‘limi. Asosiy vazifasi - iqtisodiyotning muayyan tarmog‘iga, ijtimoiy-madaniy qurilish va ma’muriy-siyosiy ishlarga rahbarlik qilishdan, o‘ziga topshirilgan tarmoqning har tomonlama rivojlanishini ta’minlashdan iborat.

Vazirliklar O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi rahbarligida faoliyat yuritadi va sohaga oid barcha masalalarni o‘z vakolati doirasida hal etadi. Vazirlikni hukumat tarkibiga kiruvchi vazir boshqaradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Vazirlar Kengashi a’zolarini tayinlaydi va lavozimidan ozod etadi, keyinchalik bu masalalarni Oliy Majlis tasdig‘iga kiritadi.

Vazirlik respublika kutubxonalari faoliyatini belgilab beruvchi Qoidalar, yo‘riqnomalar, normativlar va boshqa materiallarni tasdiqlaydi, zarur hollarda ularni tegishli tashkilotlar bilan muvofiqlashtiradi. 2006-yil 20-iyundagi "Respublika aholisini axborot-kutubxona bilan ta’minlashni tashkil etish to‘g‘risida"gi Prezident qarorida respublika axborot-kutubxona faoliyatini muvofiqlashtirish bo‘yicha Tashkilotlararo kengash tarkibini tuzishni tasdiqlash bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Kengashiga bir oy ichida qoida rejasini ishlab chiqib tasdiqlashni topshirdi. Axborot-kutubxona faoliyatini muvofiqlashtirish bo‘yicha Tashkilotlararo kengash respublikada kutubxona faoliyatini rivojlantirish islohotlari va uning asosiy yo‘nalishlarini belgilaydi, kutubxonachilik, bibliografiya sohalari bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlari mavzularini tasdiqlaydi, kutubxonalarda mehnatni ilmiy asosda tashkil etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqadi, respublikada kutubxonalar o‘rtasida ilg‘or ish tajribalari almashinuvini tashkil etadi.

Shunday qilib, respublika axborot-kutubxona tizimi faoliyatini muvofiqlashtirish bo‘yicha Tashkilotlararo kengashga bir oy muddatda belgilangan tartibda kutubxonalarni O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi tarkibidan Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi vazirligi, Xalq ta’limi vazirligi hamda O‘zbekiston Aloqa va axborotlashtirish agentligi tasarrufiga bepul o‘tkazilishini va oqilona qayta tashkil etilishini, ikki oy muddatda barcha kutubxona fondlari zamonaviy talablarni hisobga olgan holda qayta ro‘yxatdan o‘tkazilishi uchun ekspert komissiyalari tuzilishini, ikki oy muddatda axborot-kutubxona va axborot-resurs markazlari faoliyatini belgilab beruvchi tegishli normativ hujjatlar ishlab chiqilishini, axborot-kutubxona va axborot-resurs markazlarini tanlov asosida yetuk mutaxassislar bilan to‘ldirishni topshiriq etib belgiladi. Demak, axborot-kutubxona faoliyati sohasidagi davlat boshqaruvi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va u axborot-kutubxona faoliyati sohasida maxsus vakolat bergan davlat organi tomonidan amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi:

Axborot-kutubxona faoliyati sohasidagi davlat siyosatining amalga oshirilishini ta’minlaydi;

Axborot-kutubxona faoliyati sohasidagi davlat dasturlarini tasdiqlaydi;

Axborot-kutubxona faoliyati sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qiladi;

Axborot-kutubxona tashkilotlarini ochish, qayta tashkil etish va tugatish tartiblarini belgilaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

Axborot-kutubxona resurslarini noyob va qimmatbaho axborot-kutubxona resurslari jumlasiga kiritish tartibini, shuningdek, ulardan foydalanish tartibini belgilaydi;

axborot-kutubxona faoliyati sohasida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni tashkil etadi;

axborot-kutubxona tashkilotlarining hisobini yuritadi;

yig‘ma elektron katalogni tuzadi va yuritish tartibini tasdiqlaydi;

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Tashkilotlararo kutubxona komissiyasi zimmasiga:

- O‘zbekistonda kutubxonachilik ishi rivojlanishining istiqbol rejasini ko‘rib chiqish; kutubxona tashkilotlarining o‘zaro aloqasi va birlashuvini ta’minlovchi takliflar ishlab chiqish;
- kutubxonalarning nashriyotlar, kitob savdosi tashkilotlari, ilmiy texnika axborot organlari, radio, televideniye va boshqa axborot vositalari bilan o‘zaro aloqasini yaxshilash bo‘yicha takliflar ishlab chiqish;
- respublika yagona kutubxonalararo abonement tizimi va kutubxona fondlarini depozitar saqlash tizimini tuzishga, kutubxonalar fondini to‘ldirishda takrorlanishlarning oldini olishga, yagona ma’lumot-axborot fondi bazasida kutubxonalar faoliyatini uyg‘unlashtirishni ta’minlashga;

Kitobxonlar va kutubxonalar talabini hisobga olgan holda kitoblarni qayta nashr etish, uning adadini belgilash, yangi kitoblar bilan to‘ldirishga oid bo‘lgan takliflar bilan birgalikda kutubxonalarning kitob fondlarini shakllantirish va yuritish bo‘yicha takliflar tayyorlash;

- kutubxonachi kadrlar yetishib chiqishini rag‘batlantirish, kutubxonachilik va bibliografiya ishi bo‘yicha metodik va ilmiy-tadqiqot ishlarini jadallashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqish va boshqa bir qator vazifalar yuklatilgan.

Boshqaruvning davlat jamoatchilik organlari kutubxonachilik xizmatiga bo‘lgan ehtiyojni hisobga olgan holda kutubxonachilik xizmati ko‘rsatishning samarali tizimini tuzishga zarur mablag‘lar va jamg‘armalar yaratishni asoslaydi, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish rejalari va byudjetlarini ko‘rib chiqishda kutubxonalar ehtiyojlarini himoya qiladi va ularni maqsadga muvofiq ta’minlashga erishadi, kutubxonachilik ishi rivojiga ajratilgan mablag‘larning to‘liq va samarali sarflanishiga ko‘maklashadi, kutubxonalar va ularning boshqaruv organlari tashabbusini, manfaatini ro‘yobga chiqaruvchi yangi xo‘jalik mexanizmini yaratish ishlari bilan shug‘ullanadi. axborot-kutubxona xizmati ko‘rsatish bir tomondan texnologik jarayonlardan iborat bo‘lsa, ikkinchi tomondan bu ishlar ijodiy, pedagogik, psixologik xarakterga ega.

Axborot-kutubxona xizmatini yanada yaxshilashni yo‘lga qo‘yar ekanmiz, maqsadimiz axborot-kutubxona tashkilotlarida aholi va jamoatchilikning ta’sirini oshirish, insonlarda axborot-kutubxona tashkilotlari va kutubxona mutaxassislari haqidagi ijobiy fikrni boyitish, jamiyat hayotida axborot-kutubxona tashkilotlari va kutubxonachilarning o‘rni muhim ekanligini ko‘rsatib berish va bunga ishontirishdan iborat. Chunki axborot-kutubxona tashkilotlarisiz, axborot va kitobsiz jamiyat taraqqiyotini, kelajagini tasavvur qila olmaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. «Axborotlashtirish to‘g‘risida» O‘zbekiston Respublikasining qonuni. 11.12.2003 y. 560-11 // O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari to‘plami. 2004 y. 6-son.

2 Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T:. «O‘zbekiston»., 2018.

3. Sharipova D. (2023). MÁLIMLEME – KITAPXANA MÁKEMELERINDE INNOVACIYALIQ ISKERLIKTI SHÓLKEMLESTIRIW. *Евразийский журнал академических исследований*, *3*(12), 26–30. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/24073

4. Aytimova D. Кутубхона ахборот муассасалари фаолиятини ривожлантиришда кутубхоначи кадрларнинг роли. https://hemis.uzdsmi-nf.uz/science/publication-scientifical-edit?id=339

5. «Respublika aholisini axborot-kutubxona bilan taminlashni tashkil etish to‘g‘risida» O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. 20.06.2006 y. PQ-381 // Xalq so’zi, -2006 yil, 20 iyun.

ZAMANAGÓY JÁMIYETTE MÁDENIYAT TEORIYASÍ TIYKARLARÍ

Saparbaeva Gulshira Abatbaevna – *professor*
gulshirasaparbaeva@36gmail.com
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

ОСНОВЫ ТЕОРИИ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Сапарбаева Гулшира Абатбаевна – *профессор*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

FUNDAMENTALS OF CULTURAL THEORY IN MODERN SOCIETY

Saparbaeva Gulshira Abatbaevna – *professor*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Tayanısh sózler: mádeniyat, jámiyet, teoriya, globallasıw, qádiriyatlar, identifikaciya.

Rezyume. Zamanagóy jámiyette mádeniyat túsinigíniń teoriyalıq tiykarları, oniń rawajlanıw basqıshları hám jámiyet turmısında tutqan orni analizlenedi. Sonday-aq, globallasıw sharayatında mádeniyattıń transformaciyası hám onıń sociallıq sistemalar menen baylanıslılıǵı haqqında sóz barmaqta.

Ключевые слова: культура, общество, теория, глобализация, ценности, идентификация.

Резюме. В современном обществе анализируются теоретические основы понятия культуры, этапы её развития и её роль в жизни общества. Также речь идет о трансформации культуры в условиях глобализации и ее взаимосвязи с социальными системами.

Key words: culture, society, theory, globalization, values, identity.

Summary. In modern society, the theoretical foundations of the concept of culture, its developmental stages, and its role in social life are analyzed.

KIRISIW. Zamanagóy jámiyette mádeniyat adamzat rawajlanıwınıń ajıralmas bólegi sıpatında úlken áhmiyetke iye. Mádeniyat tek materiallıq hám ruwxıy baylıqlar kompleksi emes, al adamlardıń sociallıq minez-qulqı, qádiryatları hám dúnya qarasın qáliplestiriwshi sistema. Mádeniyat teoriyasın úyreniw jámiyettegi sociallıq processlerdi tereń túsiniw imkaniyatın beredi.

USÍLLAR. Bul ilimiy maqala temanıń sáwlelendiriwde sıpatlawshı, klassifikaciyalıq, salıstırmalı, kontekstual hám kompleksli qatnaslardı talıqlaw usılları qollanıldı. Izertlew mádeniyat teoriyasın úyreniw mashqalalarında teoriyalıq hám ilimiy túsiniklerge qaratılǵan zamanagóy sociallıq processler tiykarında kórip shıǵılǵan.

NÁTIYJELER HÁM DODALAW. Mádeniyat túsinigi túrli ilimiy dereklerde túrlishe talqılanǵan. Klassikalıq jantasıwlarda mádeniyat insan tárepinen jaratılǵan barlıq materiallıq hám ruwxıy baylıqlar jıyındısı sıpatında qaralǵan bolsa, zamanagóy teoriyalıq ilimde mádeniyat kóbinese kommunikativlik process sisteması hám sociallıq tájiriybe sıpatında talqılanadı. Strukturalıq hám funkciyanallıq qatnaslar boyınsha, mádeniyat jámiyet turaqlılıǵın támiyinlewshi tiykarǵı faktor esaplanadı. Zamanagóy jámiyette mádeniyat málimleme texnologiyaları hám málimleme kommunikaciya quralları arqalı tez pátlerde tarqalmaqta. Bul bolsa mádeniyatlararalıq baylanıslardıń kúsheyiwine alıp kelmekte. Haqıyqatında da, aldımızda úlken wazıypalar, Jańa Ózbekstandı qurıwday orınlanıwı qıyın maqsetler turıptı. “Jańa Ózbekstandı qurıw, - dep atap ótedi mámleket basshısı, - bul tek ǵana qálew, subyektiv hádiyse emes, al túpkilikli tariyxıy tiykarlarǵa iye bolǵan, elimizdegi házirgi siyasiy-huqıqıy, sociallıq-ekonomikalıq, ruwxıy-aǵartıwshılıq jaǵdaydıń ózi talap etip atırǵan, xalqımızdıń ásirlik arzıw-niyetlerine sáykes, onıń milliy máplerine tolıq juwap beretuǵın obektiv zárúrlik bolıp esaplanadı.[1.1] Globallasıw processi mádeniyattıń rawajlanıwına sezilerli dárejede tásir kórsetpekte. Bir tárepten, ol mádeniyatlar aralıq almasıwdı kúsheytse, ekinshi tárepten, milliy mádeniyatlardıń ózine tánligin saqlap qalıw mashqalasın júzege keltiredi. Zamanagóy teoriyalar globallasıwdı eki tárepleme process sıpatında bahalaydı:

- mádeniy integraciya.
- mádeniy differenciallasıw.

Nátiyjede, “global mádeniyat” hám “lokal mádeniyat” arasında óz ara tásirsheńlik hám baylanıslar kúsheyedi. Zamanagóy jámiyette mádeniyat teoriyası tiykarların úyreniw sociallıq rawajlanıw nızamlıqların ańlawda úlken áhmiyetke iye. Mádeniyat jámiyettiń turaqlılıǵı, rawajlanıwı hám ózligin belgileytuǵın tiykarǵı faktorlardan biri bolıp qalmaqta. Globallasıw sharayatında bolsa mádeniyattıń transformaciyası jańa ilimiy qatnaslardı talap etedi. Mádeniyat teoriyasın izertlew metodologiyası boyınsha

tómendegi ilimiy metodlardan paydalanıw maqsetke muwapıq boladı:

- sistemalı analiz usılı;
- salıstırmalı analiz;
- tariyxıylıq hám logikalıq principi;
- sociologiyalıq jantasıw.

Bul metodlar mádeniyattıń teoriyalıq tiykarların kompleksli úyreniw hám onıń zamanagóy jámiyettegi ornın anıqlaw imkaniyatın beredi. Mádeniyat túsinigi tariyx dawamında túrli basqıshlarda qáliplesip kelgen. Dáslep ol insannıń tábiyattı ózlestiriw iskerligi menen baylanıslı túrde talqılanǵan bolsa, keyin ala ruwxıy qádiryatlar sisteması sıpatında qaralıp baslandı. XX ásirge kelip mádeniyat tómendegi tiykarǵı qatnaslar arqalı túsindirilgen:

1. Klassikalıq jantasıw- mádeniyat insan tárepinen jaratılgan materiallıq hám ruwxıy baylıqlar jıyındısı.

2. Strukturalıq qatnas- mádeniyat belgiler, simvollar hám kodlar sisteması bolıp, ol arqalı sociallıq málimlemeler jetkeriledi.

3. Funkcionallıq qatnas-mádeniyat jámiyettiń turaqlılıǵın támiyinlewshi mexanizm sıpatında qaraladı.

4. Postmodern qatnas- mádeniyat kóp qatlamlı, fragmentar hám salıstırmalı qubılıs sıpatında talqılanadı. Mádeniyat sociallıq sistemanıń ajıralmas bólegi bolıp, ol jámiyettegi barlıq institutlar menen óz-ara baylanıslı bolıp, mádeniyat arqalı sociallıq tájiriybe áwladtan-áwladqa jetkeriledi. Onıń mazmunına til, simvollar hám belgiler mádeniyattıń tiykarǵı elementleri kiredi. Mádeniyat hám qádiryatlar sistemasında, mádeniyat jámiyettegi ádep-ikramlılıq normaların belgileytuǵın process bolıp tabıladı. Ol insan minez-qulqın tártipke salıwshı áhmiyetli faktor. Sanlı dáwirde mádeniyat transformaciyası haqqında sóz etilgende, XXI ásirde mádeniyat rawajlanıwında sanlı texnologiyalar áhmiyetli rol atqarıwın bilemiz. Internet, sociallıq tarmaqlar hám jasalma intellekt, media mádeniyattıń qáliplesiwine tikkeley tásir kórsetpekte. Bunda, sanlı mádeniyattıń tiykarǵı ózgeshelikleri tómendegishe: tezlik hám ǵalabalıq; interaktivlik;

- vizuallıqtıń ústinligi;
- global auditoriyaǵa baǵdarlanıw. Hár qanday mádeniyat hám kórkem óner mákemelerinde usı kórsetkishlerden únemli paydalansa maqsetke muwapıq boladı. Globallasıw mádeniyatlar arasındaǵı shegaralardı sezilerli dárejede azaytaqanlıǵı sebepli, nátiyjede tómendegi procesler júzege keledi. Onıń unamlı tárepleri, mádeniyatlar aralıq qarım-qatnastıń kúsheytedi, ilimiy hám dóretiwshilik tájiriybe almasıwlardıń kóbeyiwin támiyinleydi, universal qádiryatlardıń qáliplesiwi ushın imkaniyatlar jaratıladı.Unamsız tárepleri ne názer salatuǵın bolsaq, milliy qádiryatlardıń joq bolıw qáwpin tuwdırıw, mádeniy identiklik krizisiniń payda bolıq qáwpin jaratıw bolıp tabıladı. Sol sebepli zamanagóy jámiyette mádeniy siyasattı durıs alıp barıw áhmiyetli esaplanadı. Mádeniyat jámiyet rawajlanıwınıń áhmiyetli faktorlarınan biri. Ol tómendegi funkciyalardı orınlaydı:

• sociallıq integraciya.
• kommunikativ baylanıslılıq;
• innovaciyalıq rawajlanıwǵa túrtki;
• tárbiyalıq-aǵartıwshılıq wazıypası.

Mádeniyat rawajlanǵan jámiyetlerde sociallıq turaqlılıq hám ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi joqarı bolıwı baqlanadı. Zamanagóy mádeniyat teoriyaları kóp qırlı hám quramalı xarakterge iye hám jámiyette mádeniyat teoriyası tiykarların úyreniw áhmiyetli ilimiy mashqalalardan biri bolıp esaplanadı. Mádeniyat jámiyettiń sociallıq, ekonomikalıq hám siyasıy rawajlanıwına tikkeley tásir kórsetedi. Házirgi waqıtta ayrıqsha atap ótiw kerek, búgin mádeniyat hám kórkem ónerdiń sociallıq funkciyaları jámiyette júz berip atırǵan barlıq processler menen uyǵınlıqta ózgerip, jetilisip barmaqta. Dáslep bul tarawdan kóbirek xalıqtıń bos waqtın nátiyjeli shólkemlestiriw maqsetinde paydalanılǵan bolsa, endi tiykarǵı itibar mádeniyat tarawınıń adamlardı tárbiyalaw, mámleket hám jámiyet aldında turǵan mashqalalardı sheshiw iskerligine qaratılmaqta. Usı mániste, búgin mádeniyattıń óz aldına ilim-pán tarawı sıpatındaǵı ornın belgilew máselesi de ilimpazlar aldında áhmiyetli mashqalalardan biri bolmaqta. Basqasha aytqanda, búgingi ózgerip atırǵan zamanda mádeniyat hám kórkem ónerdiń insan hám jámiyet aldındaǵı áhmiyetli wazıypaların jáne olardıń sheshimlerin anıqlaw tiykarǵı wazıypa sıpatında belgilenbekte.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Shavkat Mirziyoyev.Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022.
2. A. Mavrulov, M.Mavrulova Madaniyat nazariyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi. 2023y
3. To'ychiyeva S. "Madaniyat va san'at sahosi faoliyatini tashkil etish va boshqarish"- Toshkent. 2023.
4. Saparbaeva G.A. "Mádeniy dem alıwdı shólkemlestiriwdiń ilimiy tiykarları"- Nókis. 2025.
5. S.Ikromov, M.Xolmo'minov. San'at va madaniyat sohasi zamonaviy boshqaruv usullari. - Toshkent: Ijod- print. 2023.

MATERIYALLÍQ EMES MÁDENIY MIYRAS ÚLGILERIN SAQLAWDA GAMIFIKACIYA USÍLLARÍ

Sultamuratova Shaxsanem Sultamurat qızı – *assistent oqıtıwshı*
nf.uzsiac@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nukus filialı

МЕТОДЫ ГАМИФИКАЦИИ В СОХРАНЕНИИ ОБЪЕКТОВ НЕМАТЕРИАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Султамуратова Шахсанем Султамурат кызы – *Ассистент-преподаватель*
Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

GAMIFICATION METHODS IN THE PRESERVATION OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE SAMPLES

Sultamuratova Shaxsanem Sultamurat kizi – *Assistant teacher*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch so‘zlar: materiyallıq emes mádeniy miyras, gamifikaciya, cifrlı texnologiyalar, Octalysis, interaktivlik, milliy qádiriyatlar, vizuallastırıw.

Rezyume. Maqolada materiyallıq emes mádeniy miyraslardı saqlawda gamifikaciya (oyınlastırıw) usıllarınıń áhmiyeti hám Octalysis modeli tiykarındaǵı mexanizmler analizlengen.

Ключевые слова: нематериальное культурное наследие, гамификация, цифровые технологии, Octalysis, интерактивность, национальные ценности, визуализация.

Резюме. В статье анализируется значение методов геймификации в сохранении нематериального культурного наследия и механизмы, основанные на модели Octalysis.

Key words: intangible cultural heritage, gamification, digital technologies, Octalysis, interactivity, national values, visualization.

Summary. The article analyzes the importance of gamification methods in preserving intangible cultural heritage and mechanisms based on the Octalysis model

KIRISIW

"Búgingi kúnde mádeniy miyraslarımız tek ǵana tariyx betlerinde mórlenip qalǵan qádiriyat emes, bálki zaman menen birge rawajlanatuǵın **tiri resurs** bolıwı áhmiyetli. Kóbinese jaslarımızdıń tariyxıy dástúrlerge bolǵan qızıǵıwshılıǵı páslew bolıp kóriniwi múmkin, biraq bul olardıń ózligine biypárwa ekenligin ańlatpaydı. Tiykarǵı másele — maǵlıwmattı jetkerip beriw formalarında. Házirgi cifrlı dáwirde dástúriy úyretiw usılları jaslardıń **interaktivlikke** bolǵan talabına tolıq juwap bere almay atırǵan bolıwı múmkin. Sol sebepli, mádeniy miyraslarımızıń mazmunın saqlap qalǵan halda, onı jaslarǵa jaqın bolǵan **zamanagóy hám interaktiv tillerde** (mısalı, oyın texnologiyaları yamasa vizual kórsetpeler arqalı) usınıw, olardıń qádiriyatlarımızǵa bolǵan súyispenshiligin oyatıwda eń nátiyjeli kópir xızmetin atqaradı.

Gamifikaciya — bul tek "oyın oynaw" emes. Bul **psixologiyalıq kishi-intervenciya** bolıp, ol miyrasqa bolǵan múnásibetti "Májburiy úyreniw"den "Qızıqlı sayaxat"qa ózgertedi.

USÍLLAR

Octalysis Framework tiykarındaǵı Gamifikaciya Strategiyaları. Izertlewde Yu-kai Chou tárepinen islep shıǵılǵan **Octalysis** (segiz qırlı gamifikaciya modeli) principlerinen paydalanıldı. Bul model insannıń ishki (intrinsic) hám sırtqı (extrinsic) motivaciyaların qozǵatıwǵa tiykarlanǵan. Materiyallıq emes miyraslardı (MEMM) saqlawda tómendegi 4 drayver tiykarǵı mexanizm retinde tańlap alındı:

NÁTIYJELER HÁM DISKUSSIYA

1. Epikalıq máni hám shaqırıq

J. McGonigal tárepinen ilimiy tiykarlanǵan **"Epikalıq máni hám shaqırıq"** (Epic Meaning & Calling) drayverin materiyallıq emes mádeniy miyraslardıń (MEMM) saqlanıw procesindegi roli boyınsha tereńlestirilgen analizi tómendegishe: Gamifikaciyanıń bul drayveri paydalanıwshınıń óz háreketlerin ápiwayı oyın kónlikpelerinen joqarı qoyıwına, yaǵnıy ózin "úlken nárseniń bir bólegi" dep seziwine tiykarlanadı. Materiyallıq emes mádeniy miyraslar kontekstinde bul, jas áwladtıń tariyxıy dástúrlerge bolǵan múnásibetin túp-tiykarınan ózgertiwshi kúshli qural bolıp xızmet etedi. J. McGonigal (2011) óziniń *"Reality is Broken"* miynetinde atap ótkenindey, epikalıq máni insanda real turmısta ushıraspaytuǵın joqarı dárejedegi sociallıq maqset jollarında pidayılıq sezimin oyatadı. Maqsetli missiya berilgende, oyınshı ózin passiv baqlawshı emes, bálki joǵalıp ketiw qáwipi astındaǵı "Tariyx qutqarıwshısı"

yamasa "Miyras saqlawshısı" arxetipinde sezine baslaydı. Bul psixologiyalıq transformaciya jaslarǵa dástúrlerdi "eskirgen maǵlıwmat" emes, bálki qorǵalıwı hám keleshekke jetkeriliwi tiyis bolǵan muqaddes amanat retinde qabıllatıwǵa imkaniyat beredi. Bul drayverdi ámelge asırıwda "Epikalıq shaqırıq" (Calling) mexanizmi arqalı paydalanıwshıǵa "Umıtılıp baratırǵan milliy namalardı tiklew" sıyaqlı global missiyalar beriledi. Bunday jaǵdayda oyınshı orınlaytuǵın har bir tapsırma (namanı tıńlaw, dástúrdi úyreniw) onıń shaxsıy utısı emes, bálki millettiń mádeniy yadın tiklewge qosılǵan real úles retinde vizuallastırıladı. Analizlerde kórsetkenindey, dástúriy lekciyalar yamasa passiv muzey eksponatları menen salıstırǵanda, bunday interaktiv missiyalar jaslarda emocional baylanıstı (engagement) bir neshe ese arttıradı. Paydalanıwshı óziniń oyın ishindegi har bir "Epikalıq jeńisin" (Epic Win) real turmıstaǵı mádeniy identifkaciyanı kúsheytiwshi háreket dep qabıllaydı. Bul bolsa, materiyallıq emes miyraslardı saqlawda tek ǵana texnikalıq emes, bálki kórkemónertanıwshılıq hám psixologiyalıq kóz qarastan eń nátiyjeli metodologiyalıq jantasıw bolıp tabıladı.

2. Rawajlanıw hám Jetiskenlik

Gamifikaciyanıń bul drayveri paydalanıwshınıń ishki motivaciyasın rawajlandırıwǵa, onıń kónlikpelerin basqıshpa-basqısh arttırıwǵa hám júzege kelgen qıyınshılıqlardı sistemalı túrde jeńip ótiwine baǵdarlanǵan. Materiyallıq emes mádeniy miyraslardı (MEMM) úyreniwde bul metod paydalanıwshınıń passiv maǵlıwmat alıwshıdan aktiv "kásip iyesi"ne aylanıwın támiyinleydi. Mexanizm retinde Qaraqalpaq jırawshılıq mekteplerinıń (mısalı, Shimbay yamasa Qońırat mektepleri) turaqlı iyerarxiyalıq dúzilisi tańlap alınǵan bolıp, bunda paydalanıwshı "shákirt" basqıshınan baslap, turaqlı úyreniw hám tapsırmalardı orınlaw arqalı "usta" dárejesine shekemgi jolı vizuallastırıladı. Har bir jańa professional terminniń mánisin túsiniw yamasa qosıq tekstin qátelersiz yadlaw paydalanıwshıǵa "virtual tájiriybe" (XP — Experience Points) balların beredi. Bul process paydalanıwshıda óz bilimine bolǵan isenim hám keyingi joqarı basqıshqa ótiwge bolǵan kúshli qızıǵıwshılıqtı oyatadı.

3. Iyelik qılıw hám iyelik sezimi

Gamifikaciyanıń bul drayveri paydalanıwshınıń ózi jaratqan, iyeleytuǵın yamasa turaqlı rawajlandırıp baratuǵın nárselerine bolǵan kúshli emocional baylanısı tiykarına qurılǵan. Materiyallıq emes mádeniy miyraslardı (MEMM) saqlawda bul mexanizm jaslardıń milliy identifkaciyasın kúsheytiwshi eń nátiyjeli qural bolıp xızmet etedi. Izertlewde usınılǵan **Sandbox (erkin qurılıs)** modeli boyınsha, har bir paydalanıwshıǵa virtual ortalıqta óziniń unikal **"Qara úyi"** beriledi. Oyın dawamında jıynalǵan "miyras balları" (Heritage Points) esabına paydalanıwshı úydiń ishki bezewlerin, yaǵny shiy, kilem, sanıq sıyaqlı elementlerdi milliy naǵıslar menen bezeydi. Bul jerdegi iyelik sezimi paydalanıwshınıń milliy mádeniyat elementlerin tek sırıttan baqlawshı emes, bálki onıń qáliplesiwine tikleley tásir etiwshi "iye" retinde seziniwine imkaniyat beredi. Csikszentmihalyi (1990) óziniń **"Flow" (Aǵım)** teoriyasında subyekttiń belgili bir processke tolıq qatnasıwı hám onnan ruwxıy qanaatlanıwı ushın iyelik sezimi hám kontrol faktorlarınıń áhmiyeti júdá joqarı ekenligin kórsetip ótken. Bul teoriyaǵa kóre, paydalanıwshı ózi "investiciya" kirgizgen (waqıt, energiya, virtual resurs) virtual obyektine kóbirek baylanıp qaladı. MEMM kontekstinde bul "Qara úy" — bul tek ǵana 3D model emes, bálki paydalanıwshınıń qaraqalpaq folklórı hám etnografiyası boyınsha iyelegen bilimleriniń vizual kórinisi bolıp tabıladı.

4. Sociallıq tásir hám baylanıs

Gamifikaciyanıń bul drayveri individtiń basqa adamlar menen bolǵan múnásibetlerine, yaǵny báseki, sheriklik, sociallıq tán alınıw hám uqsaslıq sezimlerine tiykarlanadı. Materiyallıq emes mádeniy miyraslardı (MEMM) saqlaw kontekstinde bul mexanizm jeke úyreniw procesin jáńáatlik tájiriybege aylantırıwshı eń tiykarǵı faktor bolıp tabıladı. Izertlewde usınılǵan **"Jáńáatlik aytıs"** yamasa **"Virtual kárwan"** kibi multiplayer (kóp paydalanıwshılı) rejimler jaslarǵa dástúriy úp-ádertlerdi (mısalı, "Bet-ashar") sanlı ortalıqta birgelikte simulyaciya qılıw imkaniyatın beredi. Bul jerde sociallıq tásir drayveri paydalanıwshınıń tek ózi ushın emes, bálki óz jáńáati yamasa "virtual urıwı" ushın juwapkershilik seziwin hám mádeniy ortalıqta óz ornın tabıwın támiyinleydi. R.Bartle (1996) óziniń oyınshılar tipologiyasında **"Socializers" (Aralasıwshılar)** kategoriyası ushın eń úlken motivaciya faktoru basqa paydalanıwshılar menen baylanıs ornatıw hám ózara tásir ekenligin túsindirip bergen. MEMMdi saqlawda bul teoriya júdá áhmiyetli, sebebi materiyallıq emes miyraslar tábiyaatınan jáńáatlik xarakterge iye bolıp, olar tek adamlar arasındǵı janlı qatnas hám dástúrlerdi birgelikte orınlaw arqalı jasaydı. Sanlı platformada jáńáatlik tapsırmalardı orınlaw jaslarda "mádeniy uqsaslıq" (cultural identity) sezimin kúsheytedi. Mısalı, virtual aytısta

qatnasıwshı óziniń sóz baylıǵın hám tapqırlıǵın basqalar aldında kórsetiw arqalı sociallıq moyınlawǵa (social recognition) erisedi. Bul drayverdiń áhmiyeti sonday, ol dástúriy úyretiw usıllarındaǵı "ustaz-shákirt" múnásibetlerin zamanagóy onlayn jámáátler formatına ótkeriwge kómeklesedi.

JUWMAQ. Gamifikaciya usılları tek ǵana kewil kóteriw emes, bálki MEMM úlgilerin "tiri mádeniyat" retinde keleshek áwladqa jetkeriwdiń zamanagóy quralı bolıp xızmet etedi. Dástúriy qádiriyatlardı cifrlı platformalarǵa integraciya qılıw arqalı biz jaslarda milliy identifkaciyanı kúsheytiwge erisemiz.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Chou, Y. K. Actionable Gamification: Beyond Points, Badges, and Leaderboards. - Octalysis Media, 2015.
2. McGonigal, J. Reality Is Broken: Why Games Make Us Better and How They Can Change the World. - Penguin Books, 2011.
3. Csikszentmihalyi, M. Flow: The Psychology of Optimal Experience. - Harper Perennial, 1990.
4. Bartle, R. Hearts, Clubs, Diamonds, Spades: Players Who Suit MUDs. 1996.
5. Werbach, K., & Hunter, D. For the Win: How Game Thinking Can Revolutionize Your Business. 2012.

.

ИСТОРИЯ ОРГАНИЗАЦИИ И РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННО-БИБЛИОТЕЧНОГО ЦЕНТРА РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН

Шарипова Дилбархан Атажановна – *доцент*
Dilya66br09@gmail.com
Нукусского филиала Государственного института искусства и культуры Узбекистана

HISTORY OF THE ORGANIZATION AND DEVELOPMENT OF THE INFORMATION AND LIBRARY CENTER OF THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN

Sharipova Dilbarkhan Atajanovna – *Associate Professor*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

QORAQALPOG‘ISTON RESPUBLIKASI AXBOROT-KUTUBXONA MARKAZINING TASHKIL ETILISHI VA RIVOJLANISHI TARIXI

Sharipova Dilbarxan Atajanova – *dotsent*
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Ключевые слова: библиотека, Каракалпакстан, книжный фонд, информационно-ресурсный центр, культурное развитие, цифровизация, библиотечное дело.

Резюме. В данной статье рассматривается история становления и развития Информационно-библиотечного центра Республики Каракалпакстан как одного из крупнейших культурно-информационных центров региона. На основе архивных материалов, статистических данных и воспоминаний сотрудников библиотеки анализируются основные этапы её становления, динамика роста книжного фонда и трансформация функций в условиях цифровизации. Особое внимание уделяется роли библиотеки в развитии духовной культуры общества и формировании единого информационного пространства. В результате исследования выявлены как достижения, так и проблемы, связанные с комплектованием фондов и модернизацией библиотечной деятельности.

Key words: library, Karakalpakstan, book collection, information resource center, cultural development, digitalization, library science.

Summary. This article examines the history of the organization and development of the Information and Library Center of the Republic of Karakalpakstan as one of the largest cultural and information centers in the region. Based on archival materials, statistical data, and memoirs of library staff, the main stages of its formation, the dynamics of the book collection growth, and the transformation of its functions in the context of digitalization are analyzed. Particular attention is paid to the role of the library in the development of spiritual culture and the formation of a unified information space. The study identifies both achievements and challenges related to collection development and modernization of library activities.

Tayanch so‘zlar: kutubxona, Qoraqalpog‘iston, kitob fondi, axborot-resurs markazi, madaniy rivojlanish, raqamlashtirish, kutubxonashunoslik.

Rezyume. Mazkur maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasining eng yirik madaniy-axborot markazlaridan biri bo‘lgan Qoraqalpog‘iston Respublikasi Axborot-kutubxona markazining tashkil etilishi va rivojlanish tarixi tahlil qilinadi. Arxiv materiallari, statistik ma’lumotlar hamda kutubxona xodimlarining xotiralari asosida uning shakllanish bosqichlari, kitob fondining o‘sish dinamikasi va raqamlashtirish sharoitidagi funksional o‘zgarishlari o‘rganiladi. Shuningdek, kutubxonaning jamiyat ma’naviy madaniyatini rivojlantirishdagi roli yoritiladi. Tadqiqot natijasida kutubxona faoliyatidagi yutuqlar bilan birga mavjud muammolar ham aniqlangan.

Введение. В современных условиях стремительного развития информационного общества библиотеки выступают не только как хранилища знаний, но и как важнейшие социально-культурные институты, обеспечивающие доступ к информации, формирование интеллектуального потенциала общества и сохранение духовного наследия. В этой связи роль библиотек значительно возрастает, особенно в регионах с богатой историко-культурной традицией, таких как Республика Каракалпакстан. Следует отметить, что в научной литературе библиотеки рассматриваются как ключевой элемент культурной инфраструктуры. Так, известный российский ученый Ю.Н. Столяров подчеркивает, что библиотека является «информационно-коммуникационным центром, обеспечивающим непрерывность культурной памяти общества» [7, 2-6]. В свою очередь, Н.С. Карташов отмечает, что развитие библиотечного дела тесно связано с уровнем социально-экономического и культурного развития региона [4, 3-23].

Кроме того, зарубежные исследователи, такие как Майкл Бакланд, рассматривают библиотеку как систему управления знаниями, где информация не только хранится, но и активно трансформируется в общественно значимые ресурсы [10]. Аналогично, Дэвид Бауден подчеркивает, что современные библиотеки выполняют функцию медиаторов между информацией и пользователем в условиях цифровой трансформации [9].

В контексте Республики Узбекистан вопросам развития библиотечно-информационной сферы уделяется особое внимание на государственном уровне. В частности, важным нормативным документом является Указ Президента Республики Узбекистан от 20 июня 2006 года «О мерах по организации информационно-библиотечного обеспечения населения Республики», который определил основные направления модернизации библиотек, их преобразования в информационно-ресурсные центры и внедрения современных информационных технологий [1].

Более того, в последующие годы реформы были продолжены в рамках Указа Президента Республики Узбекистан № ПФ–6079 «О стратегии “Цифровой Узбекистан– 2030”», где отдельно подчеркивается необходимость цифровизации библиотечных фондов, создания электронных каталогов и расширения доступа населения к информационным ресурсам [2].

Несмотря на значительную роль библиотек, история формирования и развития Республиканской библиотеки Каракалпакстана до настоящего времени остается недостаточно изученной. Отсутствие комплексных научных исследований по данной теме обусловливает актуальность настоящего исследования. Таким образом, целью данной работы является всесторонний анализ истории организации и развития Республиканской библиотеки Каракалпакстана, выявление основных этапов её становления, а также определение её роли в культурном и информационном пространстве региона.

Методология. В настоящем исследовании были использованы комплексные научные подходы, позволяющие всесторонне изучить историю организации и развития Информационно-библиотечного центра Республики Каракалпакстан. Прежде всего, исследование основывается на принципах историзма, объективности и системности, что обеспечило последовательное рассмотрение этапов формирования библиотечной системы региона.

Во-первых, применён историко-генетический метод, который позволил проследить процесс становления библиотек Каракалпакстана, начиная с конца XIX века и до современного периода. Благодаря этому методу были выявлены основные этапы развития, а также установлены причинно-следственные связи между социально-политическими условиями и ростом библиотечной сети.

Во-вторых, использован историко-сравнительный метод, посредством которого сопоставлены различные периоды развития библиотечного дела. В частности, были проанализированы изменения в количестве библиотек, объёме книжного фонда и формах обслуживания читателей в довоенный, послевоенный и современный периоды.

Кроме того, в исследовании широко применялся метод анализа документальных источников. В качестве эмпирической базы использованы архивные материалы, статистические данные, публикации в периодической печати, а также методические издания, такие как «Ўзбекистоннинг йирик кутубхоналари» [8]. Особое значение имели воспоминания и статьи работников библиотеки, в том числе Т.Сейтова,К.Наурызбаева, Г. Абдуллаева, И. Шарапова и З.Сапарова, которые позволили реконструировать отдельные этапы развития учреждения [6].

Также использован системный подход, в рамках которого Республиканская библиотека рассматривалась как часть единой культурно-информационной системы региона. Это дало возможность определить её методическую, образовательную и социальную функции. Таким образом, применение совокупности указанных методов обеспечило достоверность и научную обоснованность результатов исследования, а также позволило комплексно раскрыть историю и особенности развития Республиканской библиотеки Каракалпакстана.

Результаты. Результаты проведённого исследования позволили выявить закономерности формирования и развития библиотечной системы Каракалпакстана, а также определить ключевые этапы становления Республиканской библиотеки как ведущего культурно-информационного центра региона.

Прежде всего установлено, что истоки библиотечного дела в Каракалпакстане относятся к концу XIX века. Так, в 90-е годы XIX столетия в городе Турткуль была открыта первая городская библиотека, книжный фонд которой формировался преимущественно за

счёт частных коллекций населения. Данный факт свидетельствует о раннем проявлении общественной потребности в знаниях и информации, а также о важной роли гражданской инициативы в развитии культурной инфраструктуры.

Анализ динамики развития показал, что в 1920–1930-е годы наблюдался интенсивный рост библиотечной сети. В частности, если в 1927–1928 годах в регионе функционировало всего 9 библиотек, то уже к 1933 году их количество возросло до 43. Данный рост отражает целенаправленную государственную политику по развитию культурно-просветительских учреждений и повышению уровня грамотности населения.

Особое значение в развитии библиотечного дела имел 1936 год, когда на базе Турткульской городской библиотеки была создана Республиканская библиотека Каракалпакстана, впоследствии перенесённая в город Нукус. Установлено, что на начальном этапе библиотека функционировала в условиях ограниченных ресурсов: штат составлял 9,5 сотрудников, площадь — около 60 м², книжный фонд — 24 430 экземпляров, а число читателей достигало 500 человек. Несмотря на это, ежедневная посещаемость составляла около 70 человек, что свидетельствует о высокой социальной значимости учреждения уже на раннем этапе его развития.

В ходе исследования также установлено, что в период 1936–1941 годов под руководством Д. Алламбергенова происходило постепенное укрепление материально-технической базы библиотеки. К 1941 году книжный фонд увеличился до 31 046 экземпляров. Важно отметить, что даже в условиях военного времени библиотека продолжала выполнять просветительскую функцию, обеспечивая население необходимой информацией и поддерживая духовный потенциал общества.

Послевоенный период характеризуется значительным расширением библиотечной сети и улучшением качества библиотечного обслуживания. В частности, внедрение системы межбиблиотечного абонемента позволило получать необходимую литературу из крупных научных центров, таких как Москва и Ташкент. В результате к середине XX века общее количество библиотек в республике достигло 176, включая одну республиканскую, а также районные и городские библиотеки.

Дальнейший этап развития, охватывающий 1950–1960-е годы, ознаменован как количественным, так и качественным ростом библиотечной системы. Установлено, что к 1960 году количество библиотек увеличилось до 293, а книжный фонд превысил 50000 экземпляров. Наряду с этим библиотека начала формировать фонд редкой литературы, который насчитывал около 200 уникальных изданий, что свидетельствует о переходе от количественного роста к качественному развитию.

Кроме того, выявлено, что Республиканская библиотека выполняла функции методического центра, координируя деятельность более чем 400 библиотек региона. Это подтверждает её ключевую роль в формировании единого информационного пространства Каракалпакстана и развитии библиотечной сети на системном уровне.

В ходе исследования также установлено, что в начале XXI века библиотека вступила в этап модернизации, связанный с внедрением информационных технологий. В частности, начиная с 2002 года проводились практические занятия по созданию электронных каталогов, а в 2003 году был открыт компьютерный учебный центр. К 2004 году книжный фонд достиг 257000 экземпляров, что свидетельствует о значительном расширении информационных ресурсов и переходе к новым формам обслуживания пользователей.

Вместе с тем результаты исследования выявили наличие серьёзных проблем, связанных с комплектованием фондов. Установлено, что в 2002 году было приобретено 662 книги, тогда как в последующие годы поступление новой литературы практически прекратилось. Это свидетельствует о наличии финансовых и организационных ограничений, негативно влияющих на развитие библиотечной системы [5, 189-195].

В ответ на данные вызовы были предприняты меры по альтернативному пополнению книжного фонда. В частности, Ассоциация библиотекарей Каракалпакстана организовывала книжные ярмарки, благотворительные акции и различные проекты, направленные на привлечение дополнительных ресурсов. Кроме того, предпринимались шаги по компьютеризации библиотек и подключению к сети Интернет, что позволило расширить доступ пользователей к глобальным информационным ресурсам.

Особое внимание в ходе исследования уделено кадровому фактору. Установлено, что развитие библиотеки во многом зависело от профессионализма и самоотверженного труда её сотрудников. Значительный вклад внесли такие специалисты, как Ханым Есболсина — одна из первых библиотекарей, активно

участвовавшая в культурно-просветительской работе, а также Каршыга Наурызбаева, под руководством которой библиотека длительное время успешно функционировала и развивалась.

Также выявлено, что библиотека неоднократно сталкивалась с инфраструктурными трудностями, включая нехватку помещений и необходимость перемещения между различными зданиями. Однако благодаря государственной поддержке и проводимым реформам в 2000-х годах библиотека получила новое здание и продолжила функционировать как современный информационно-ресурсный центр.

Таким образом, результаты исследования показывают, что Республиканская библиотека Каракалпакстана прошла сложный, но последовательный путь развития, трансформировавшись из небольшой городской библиотеки в крупный культурно-информационный центр, играющий важную роль в сохранении и распространении духовного наследия региона.

Обсуждение. Полученные результаты позволяют более глубоко осмыслить роль Республиканской библиотеки Каракалпакстана в контексте историко-культурного и информационного развития региона. Прежде всего, следует отметить, что выявленные этапы становления библиотеки подтверждают общие закономерности развития библиотечного дела, описанные в научной литературе. В частности, как подчёркивает Ю.Н. Столяров, библиотеки эволюционируют от простых хранилищ книг к многофункциональным информационно-коммуникационным центрам. Данная тенденция полностью прослеживается и в развитии рассматриваемого учреждения.

С одной стороны, ранний этап формирования библиотеки (конец XIX — начало XX века) характеризуется преобладанием традиционных функций — накопления и хранения книжных фондов. Однако, уже на этом этапе наблюдается важная особенность: активное участие населения в формировании фонда. Это свидетельствует о наличии культурной потребности общества в знаниях и подтверждает тезис Н.С. Карташова о социальной обусловленности библиотечного развития.

Резкое увеличение числа библиотек, централизация управления и расширение фондов свидетельствуют о государственной политике, направленной на массовое просвещение населения. В этом контексте Республиканская библиотека Каракалпакстана выполняла не только информационную, но и идеологическую функцию, что соответствует выводам отечественных исследователей о роли библиотек в обществе.

Особое внимание следует уделить кадровому фактору. Результаты исследования показали, что развитие библиотеки во многом определялось деятельностью её руководителей и сотрудников. Это согласуется с положением о том, что человеческий капитал является ключевым ресурсом библиотечной системы. Личности таких специалистов, как Ханым Есболсина и Каршыга Наурызбаева, сыграли значительную роль в формировании профессиональных традиций и обеспечении устойчивости института.

Кроме того, выявлено, что Республиканская библиотека выполняет функции методического центра, координируя деятельность сотен библиотек региона. Это позволяет рассматривать её как ядро единого информационного пространства Каракалпакстана, что соответствует современным представлениям о сетевой организации библиотечного дела.

Таким образом, обсуждение результатов позволяет сделать вывод о том, что развитие Республиканской библиотеки Каракалпакстана представляет собой сложный и многогранный процесс, в котором сочетаются традиционные и инновационные элементы. С одной стороны, библиотека сохраняет свою культурно-просветительскую миссию, а с другой — активно адаптируется к требованиям цифровой эпохи.

Заключение. В результате проведённого исследования было установлено, что Республиканская библиотека Каракалпакстана прошла длительный и сложный путь становления, отражающий основные этапы развития культурно-информационной системы региона. Анализ исторических материалов показал, что истоки библиотечного дела в Каракалпакстане берут начало с конца XIX века, а дальнейшее развитие происходило под влиянием социально-политических и экономических факторов.

Прежде всего, следует отметить, что формирование библиотеки как самостоятельного учреждения в 1936 году стало важным этапом институционализации библиотечной системы республики. Несмотря на ограниченные материальные и кадровые ресурсы на начальном этапе, библиотека постепенно укрепляла свои позиции, расширяя книжный фонд и увеличивая число пользователей. Кроме того, результаты исследования показали, что в XX веке

библиотека превратилась в важный центр массового просвещения, выполняя не только образовательные, но и социальные функции. Значительное увеличение числа библиотек, развитие межбиблиотечного обмена и централизованное управление способствовали формированию устойчивой библиотечной сети.

В то же время, наблюдается качественная трансформация деятельности библиотеки, связанная с внедрением информационных технологий и переходом к модели информационно-ресурсного центра. Создание электронных каталогов, развитие компьютерной инфраструктуры и расширение доступа к цифровым ресурсам свидетельствуют о стремлении библиотеки соответствовать требованиям современного информационного общества.

Таким образом, Информационно-библиотечный центр Республики Каракалпакстана является важнейшим элементом культурного и информационного пространства региона, выполняющим функции сохранения, накопления и распространения знаний.

В заключение следует подчеркнуть, что дальнейшее развитие библиотеки должно быть направлено на модернизацию материально-технической базы, активное внедрение цифровых технологий, расширение электронных ресурсов и укрепление кадрового потенциала. Это позволит библиотеке не только сохранить своё значение, но и повысить свою роль в формировании интеллектуального и культурного потенциала общества в условиях глобализации и цифровой трансформации.

Использованная литература

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 20 июня 2006 года «О мерах по организации информационно-библиотечного обеспечения населения Республики».

2. Указ Президента Республики Узбекистан № ПФ–6079 «О стратегии “Цифровой Узбекистан – 2030”». –Ташкент, 2020.

3. Искандаров А. Нукусдаги зиё маскани // Аму тонги.–2003.– 17 июнь. – С. 15.

4. Карташов Н.С. Задачи перестройки научно-исследовательской работы по библиотечному делу// Сов.Библиотековедение.-1987.- № 3.- С.3-23.

5. Қудияров А., Сайманов С. Қорақалпоғистон кутубхоналари тарихидан // Fan, ta’lim, madaniyat va biznesda internet va axborot-kutubxona resurslari: 8-халқаро конференцияси материаллари. – Тошкент, 2014. – Б. 189-195.

6. Сапарова З. Китапханашылар семинарында // Еркин Қарақалпақстан. – 2004. – 30 декабрь.

FOLKLORISTIKA

HAYAL-QÍZLAR OBRAZÍNÍŃ QARAQALPAQ DÁSTANLARÍNDA SÚWRETLENIWI

Allambergenova Gulnara Yusupbaevna – *professor*
allambergenovagulnara058@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

ИЗОБРАЖЕНИЕ ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ В КАРАКАЛПАКСКИХ ЭПОСАХ

Алламбергенова Гульнара Юсупбаевна – *профессор*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE DEPICTION OF FEMALE CHARACTERS IN KARAKALPAK EPICS

Allambergenova Gulnara Yusupbaevna – *Professor*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanısh sózler: qaharmanlıq dástan, obraz, xarakter, batır, nasır, atqarıw.

Rezyume. Bul maqalada qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında hám liro-epikalıq dástanlarında hayal-qızlar obrazının súwretleniwi, qaharmanlıq dástanlarında qız-jeńgelerdiń mártligi, túrli jawlarǵa qarsı qaharmanlıq gúres kórsetiwi haqqında sóz etiledi.

Ключевие слова: героический эпос, образ, характер, герой, проза, исполнение

Резюме. В данной статье рассматривается изображение женских образов в каракалпакских героических и лиро-эпических дастанах, мужество девушек и молодых женщин в героических дастанах и их героическая борьба против различных врагов.

Key words: heroic epic, image, character, hero, prose, performance

Summary. This article examines the portrayal of female characters in Karakalpak heroic and lyric-epic dastans, the courage of girls and young women in heroic dastans, and their heroic struggles against various enemies.

Dástanda hayal-qızlar haqqında aytqanda tiykarǵı sóz etiletuǵın figura batırdıń yarı. Bunnan basqa batırdıń qarındası, batırdıń yarınıń dos-yaranları, ásirese, jeńgesi haqqında sóz boladı. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında liro-epikalıq dástanlarındaǵıday «qırıq kánizek» haqqında kóbinese sóz etilmeydi. Gúlayımnıń qasındaǵı qırıq qızı qırıq batır sıpatında kórinedi. Batırdıń qarındası bolıw kópshilik qaharmanlıq dástanlarda ushırasadı. Mısalı, Qoblannıń, Alpamıstıń, Arıslannıń, Sháryardıń qarındasları bar. Qoblan menen Alpamıstıń qarındasları aǵalarınıń uzaq saparǵa ketiwinde qıynaladı, ózleriniń aǵalarınıń awır tágdiri haqqında qayǵılı sezimlerin bildiredi. Al Arıslannıń qarındası yamasa Bázirgenniń qarındası Altınay menen Aysultannıń aǵalarınıń joq waqtında olardıń ornına túrli jawlarǵa qarsı qaharmanlıq gúres kórsetedi, aǵalarınıń arın arlaydı. Qarındasları haqqında sóz etkende siyrek mınaday da jaǵday bar. Qurbanbektiń qarındası Maqsımjan Sheyirxannıń sózine erip, óziniń aǵasına jamanlıq is islep, satqınlıq isleydi.

Ulıwma alǵanda batırdıń qarındası qaraqalpaq dástanlarında unamlı xarakterde sóz etiledi. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında qız-jeńgelerdiń mártligi tuwralı sóz etiledi. Mısalı «Qırıq qız»da Gúlayımnıń Begzada, Alpamıstıń Aysánem, Ayparshanıń Qarshıǵa degen jeńgeleri bar. Jeńgeler ótken bir zamanlarda eki jastı jigit penen qızdı sóylestiriwge, ushırastırıwǵa kómeklesken. Jeńgeler kóbinese qız tárepiniń jaqınları bolıp keledi. Jeńgeler qaraqalpaq dástanlarında kóbinese unamlı xarakterde sóz etiledi. Ol biykeshine jaqsı aqıl, qonımlı keńesler beredi. Qızdıń áke-sheshesi de turmıs qurıw máselelerin jeńgeniń aralasıwı menen sheshedi. Dástanlarda qız jeńgesi bolıw sońǵı dáwirlerde en jaǵan qubılıs bolsa kerek. Mısalı, sońǵı dáwirde payda bolǵan «Máspatsha» dástanında oǵan keń orın berilgen. Batırdıń yarı, bul da batır sıyaqlı jekke-siyrek tuwılatuǵın qız boladı. Qurtqa, Gúlparshın usınday, olar on tórt, on bes jasında erjetedi. Olardıń batırǵa, kúyewge shıǵıwı shın muhabbat tiykarında boladı.

Batırlıq dástanlardaǵı muhabbat liro-epikalıq dástanlardaǵıday azaplı uzaq waqıtlarǵa sozılmastan, kózge-kóz, júzge-júz túskennen payda boladı. Onnan soń batırdıń belgili shártlerdi orınlawı yarın iyelewdiń múmkinshiligin ashadı. Qızdıń shártin orınlawı «Alpamıs» dástanında at ozdırıw arqalı kórinse, «Qoblan»da altın qabaq atıp túsiriw arqalı kórinedi. «Qırıq qız» daǵı Gúlayım Arıslan menen qosılıwdı Surtayshanıń qolınan bende bolǵan eldi azat etiw menen baylanıstıradı. «Góruǵlı»da

Qırmandáli «Kimde kim meni alatuǵın bolsa, ya gúresip jıǵıp, ya aytısıp, shertisip jeńip aladı, aytısıp jeńgen adamdı, gúresip jıqqan adamdı ǵarrı, jigit, shax, gedey demespen, tánimdi baǵısh etermen»-dep kóptiń ishinde shárt aytadı.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında batırdıń óz yarına úyleniwi, kóp qıyınshılıqlardı jeńiwi, hár qıylı shártlerdi orınlawı nátiyjesinde boladı. Dástannıń dóretiwshileri bul syujetti qospalı etip qurǵan. Bul bir jaǵınan, waqıyanıń shielenisiwin kúsheytse, ekinshi jaǵınan, batır hám onıń yarınıń obrazınıń qáliplesiw jaǵdaylarınan dárek beredi. Batırdıń yarınıń óziniń basın shártlerdiń orınlanıwındaǵı bayraqqa tigiwi, máseleniń bir jaǵı, ol usınıń menen óz yarınıń jeńip shıǵatuǵınına isenim menen qaraydı. Usınıń menen ádillik te, batırlıq ta sınawdan ótedi. Gúlparshın Alpamısqa mınaday sózlerdi aytadı: «Atıń ozsa ozdırıp al, atıń qalsa bayraqtan, arıń qalsa qalmaqta, aq bilektiń kúshi menen, aq nayzanıń ushı menen, batırlıǵındı bildirip al» deydi. Ógiz jıraw Batırdıń hayallarınıń obrazı arqalı qaraqalpaq dástanlarında ótken bir dáwirlerdegi hayal-qızlardıń eń jaqsı adamgershilik qásiyetlerdi óz boyına sińirgen tiplik obrazı jasalǵan. Bul obrazlardıń házirge shekem batır obrazı menen bir qatarda umıtılmay keliwiniń sebebi mine usında.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. Нөкис: «Билим», 1996. 102-бет.

2. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық) V том. Нөкис: - «Қарақалпақстан», 1980. 44-бет.

3. Отепбергенова Г. Халық фольклорлық дәстүрлерди үйрениў дәўир талабы. Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalı. 2025-jıl. №4-san.

4. Отепбергенова Г. Эссе – көркем публицистикалық жанр сыпатында. Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalı. 2026-жыл. №1-сан.

5. Otepbergenova G. Úrp-ádet, dástúrler - ruwxiy mádeniyatimiz negizleri. Sun'iy intellekt falsafasi: tarixiylik va zamonaviylik dialektikasi" mavzusidagi konferensiya. 2026-jıl 22-may.

6. Отепбергенова Г. Халқ педагогикаси ва миллий қадриятлар. Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar 2025-yil 9-son.

QORAQALPOQ XALQ DOSTONLARINING AKTYORLIK SAN'ATI VA MILLIY TEATR SHAKLLANISHIGA TA'SIRI

Aytmuratov Baxtiyar Kenesbaevich – *registrator ofisi boshlig'i, doktorant.*
baxtiyar.aytmuratov.91@mail.ru
Ilmiy rahbar: **Axmetjanova Muqaddas Vahabovna** – *f.f.d,(DSc), professor v.v.b*
O'zbekiston davlat konservatoriyasi Nukus filiali

ВЛИЯНИЕ КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ ДАСТАНОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ АКТЮРНОГО ИСКУССТВА И НАЦИОНАЛЬНОГО ТЕАТРА

Айтмуратова Бахтияра Кенесбаевича – *начальника офиса регистратора, докторанта*.
Научный руководитель: **Ахметжанова Мукаддас Вахабовна** – *д.ф.н., (DSc), и.о.профессора*
Нукусский филиал Государственной консерватории Узбекистана

THE INFLUENCE OF KARAKALPAK FOLK EPICS ON THE FORMATION OF ACTING ART AND NATIONAL THEATRE

Aytmuratov Baxtiyar Kenesbaevich – *Head of the Registrar's Office, doctoral student.*
Scientific supervisor: **Axmetjanova Muqaddas Vahabovna** – *Doctor of Philological Sciences, (DSc), Acting Professor*
Nukus Branch of the State Conservatory of Uzbekistan

Tayanch so'zlar: qoraqalpoq folklori, dostonchilik, baxshi, jirov, aktyorlik san'ati, milliy teatr, "Alpomish", musiqali drama, sahna talqini, milliy qadriyatlar, rejissura, badiiy obraz.

Rezyume. Mazkur maqolada qoraqalpoq xalq dostonchilik an'analarining ma'naviy-madaniy ahamiyati, ularning milliy teatr va aktyorlik san'ati shakllanishidagi o'rni tahlil qilingan. Dostonlarda ifodalangan qahramonlik, vatanparvarlik, adolat va insonparvarlik g'oyalarining badiiy talqini yoritilgan. Shuningdek, baxshi va jirovlar ijrosida shakllangan "bir aktyor teatri" an'anasining aktyorlik san'ati rivojiga ta'siri ko'rib chiqilgan. Maqolada Najim Dauqarayevning qoraqalpoq folklori va teatri taraqqiyotidagi xizmatlari, xususan, "Alpomish" dostoni asosida yaratilgan musiqali dramaning sahnaviy talqinlari ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Asarning turli davrlarda sahnalashtirilishi va uning milliy madaniyat rivojidagi o'rni asoslab berilgan.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор, эпос, бахши, жиров, актёрское искусство, национальный театр, «Алпомыш», музыкальная драма, сценическая интерпретация, национальные ценности, режиссура, художественный образ.

Резюме. В данной статье рассматривается духовно-культурное значение каракалпакских эпических традиций и их роль в формировании национального театра и актёрского искусства. Освещаются художественные интерпретации идей героизма, патриотизма, справедливости и гуманизма, отражённых в эпосах. Также анализируется традиция «театра одного актёра», сформировавшаяся в исполнении бахши и жиров, и её влияние на развитие актёрского мастерства. Особое внимание уделено научно-творческой деятельности Нажим Дауқараев, а также сценическим интерпретациям музыкальной драмы «Алпомыш», созданной на основе народного эпоса. Обосновывается значение данного произведения в развитии национальной культуры.

Key words: karakalpak folklore, epic tradition, bakhshi, jirov, acting art, national theater, "Alpomish", musical drama, stage interpretation, national values, directing, artistic image.

Summary. This article examines the spiritual and cultural significance of Karakalpak epic traditions and their role in the formation of national theater and acting art. It highlights the artistic interpretation of ideas such as heroism, patriotism, justice, and humanism reflected in epics. The study also analyzes the tradition of the "one-actor theater" formed through the performances of bakhshi and jirov, and its influence on the development of acting skills. Particular attention is given to the scientific and creative activity of Najim Dauqarayev, as well as to the stage interpretations of the musical drama "Alpomish" based on the народ epic. The significance of this work in the development of national culture is substantiated

Dostonlar qadimdan qoraqalpoq xalqining boy ma'naviy merosi sifatida shakllanib kelgan. Qoraqalpoq folklorida keng tarqalgan "Alpomish", "Edige", "Qiriq qiz", "Maspatsha", "Qoblan", "Sharyar", "Er Shora", "Er Ziyuar" kabi dostonlar xalqning turmush tarzi, diniy va dunyoviy qarashlari, o'y-fikrlari, orzu-intilishlarini aks ettiradi. Mazkur asarlarda tasvirlangan qahramonlar orqali xalqning birlikka intilishi, adolat yo'lida kurashi, vatanni himoya

qilish, unga munosib farzand bo‘lish, do‘stlik va muhabbat kabi yuksak insoniy fazilatlar ulug‘lanadi. Shu bilan birga, dostonlar nafaqat badiiy-estetik qadriyat sifatida, balki xalqning tarixiy xotirasi va ijtimoiy tajribasini o‘zida mujassam etgan muhim manba sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ularda ajdodlarning hayot tarzi, urf-odatlari, an’analari, dunyoqarashi va ma’naviy qadriyatlari badiiy obrazlar vositasida avloddan-avlodga yetkazib kelinmoqda. Ayniqsa, dostonlardagi qahramonlik motivlari yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Qoraqalpoq dostonchilik an’analari og‘zaki ijod mahsuli sifatida baxshi va jirovlar ijrosida shakllanib, o‘ziga xos ijro maktabini yuzaga keltirgan. Ushbu ijro jarayonida so‘z, ohang, musiqa va dramatik ifoda uyg‘unlashib, tinglovchiga kuchli ta’sir o‘tkazadi. Shu bois dostonlar nafaqat folklor namunasi, balki sahnaviy san’at rivojiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatgan muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Baxshi va jirovlar dostonlarni nafaqat yaratgan, balki unga kuy bastalab, soz chalib, uni o‘zlari ijro etganlar. Bu holat qadimdan “bir aktyor teatri” an’anasi mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Darhaqiqat, epos ijrochisi bir vaqtning o‘zida bir nechta obrazni gavdalantirib, turli xarakter va ruhiy holatlarni ifodalagan. Natijada, qadimiy dostonlardagi Alpomish, Edige, Qoblan, Guloyim, Gulparshin, Sharyar, Sarbinaz kabi qahramonlar teatrlashtirilgan shaklda yagona ijrochi - baxshi tomonidan jonlantirilgan.

Mazkur jihat qoraqalpoq aktyorlik san’atining ildizlari bevosita xalq og‘zaki ijodi va baxshichilik an’analariga borib taqalishini ko‘rsatadi. Chunki baxshi ijrosida mujassam bo‘lgan dramatizm, obrazlilik, ovoz va harakat uyg‘unligi keyinchalik professional teatr san’atining shakllanishiga zamin yaratgan.

Qoraqalpoq folklorini chuqur o‘rganishda jahon miqyosida tan olingan taniqli olim va yozuvchi Najim Dauqarayevning ilmiy-adabiy faoliyati hamda tashkilotchilik xizmatlari alohida ahamiyatga ega. U o‘tgan asrning 20-yillari o‘rtalaridan boshlab qoraqalpoq og‘zaki ijodini tizimli ravishda to‘plash, o‘rganish va ilmiy asoslash ishlarini amalga oshirgan. Olim tomonidan to‘plangan materiallar va tadqiqotlar nafaqat folklorshunoslik, balki milliy teatr va aktyorlik san’ati rivojida ham muhim manba vazifasini o‘tagan. Shunday qilib, qoraqalpoq dostonchilik an’analari va ularning ilmiy o‘rganilishi milliy teatr san’ati, xususan, aktyorlik ijodining shakllanishi va taraqqiyotida muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

N.Dauqarayev Qoraqalpoq teatrining shakllanishi va rivojida ham katta hissa qo‘shgan. Uning “Alpomish” dostoni asosida yaratgan pyesasi qoraqalpoq dramaturgiyasining muhim va barqaror meroslaridan biri hisoblanadi.

“Alpomish” pyesasining yaratilish tarixiga nazar tashlasak, N.Dauqarayev asarlarining to‘liq to‘plami birinchi jildiga yozilgan kirish so‘zda G.Esemuratov quyidagilarni ta’kidlaydi: “…N.Dauqarayevning o‘z qo‘li bilan o‘quvchilar daftarlariga (“shaxmat”, “arba yo‘l”, “qiyshiq chiziq” deydi bolalar) yozilgan (ba’zi joylarda arabcha qo‘shimchalar berilgan) “Alpomish” pyesasi uning erta qo‘lga olinganini isbotlaydi. Muallifning o‘zi ushbu pyesaning yozilgan vaqtini 1938-1939-yillar deb ko‘rsatadi. Demak, bundan pyesa ustida uzoq vaqt ishlagani anglashiladi. “1940-yil bo‘lsa kerak”, - deb bu holatni tasdiqlovchi ma’lumot beradi. [1.25]

Toshkent shahrida Qoraqalpoq san’ati va adabiyotining dekadasini o‘tkazish masalasi bo‘yicha 1940-yil boshlarida O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston hukumatlari maxsus qaror qabul qiladilar. Dekada 1941-yil yozida o‘tkazilishi belgilandi va shu davrda “Alpomish” pyesasi dekada repertuariga kiritildi. Dekadaga tayyorgarlik jarayonida Toshkentdan rejissor Javod Abidov, baletmeyster Ali-Ardous Ibragimov va Moskvadan kompozitor Viktor Shafrannikovlar chaqirtirildi. 1940-yilning ikkinchi yarmidan spektaklga tayyorgarlik ishlari boshlangan. Pyesaning musiqasini kompozitor V.G.Shafrannikov yaratdi, ammo N.Dauqarayev ham unga katta yordam ko‘rsatdi. Dutorda qoraqalpoq xalq qo‘shiqlari va musiqalarini chalib, ularni o‘z ijrosi bilan jonlantirdi. Natijada milliy ohanglarga boy, kompozitorlik jihatdan yuqori darajada musiqali drama yaratilgan. “Alpomish” musiqali dramasini sahnalashtirish teatr jamoasi 1941-yil boshida boshladi, ammo ikkinchi jahon urushi boshlanganligi sababli repetitsiyalar to‘xtatildi. Shu davrda teatr jamoasiga urushga ketayotgan askarlarning va front ortidagi xalqning ruhini ko‘tarish vazifasi yuklandi. Shu yilning o‘zida teatr To‘rtko‘l shahridan Qoraqalpog‘istonning yangi poytaxti Nukus shahriga ko‘chib keldi. Natijada “Alpomish” musiqali dramasi “Qaraqalpaq iskusstvosinin’ jan’a tabisi” nomli pyesaning 1942-yil 7-noyabrda K.S.Stanislavskiy nomidagi Qoraqalpoq davlat teatrida namoyish etilishi munosabati bilan “Qizil Qoraqalpoqston” gazetasining 1942-yil 13-noyabrdagi 263-sonida maxsus sahifa ajratildi. [2.27] Spektakl jamoatchilik oldida katta muvaffaqiyat qozondi. Ikkinchi jahon urushi yillarida bu asarning

sahnaga qo‘yilishi katta tarixiy va madaniy ahamiyatga ega voqea bo‘ldi, botirlarning obrazlari xalqga ruhiy kuch bag‘ishladi.

Spektaklni sahnalashtirgan rejissorlar J.Obidov va T.Allanazarov bo‘lib, xormeyster sifatida Kiyv konservatoriyasining dotsenti Y.D.Fastovskiy, bezakchi-xudojniklar esa Mixayl va Antonina Ladurlar spektakl dizaynining uyg‘unligini ta’minladilar. Asar davrning talablariga mos ravishda “Xalq uchun! Nomus uchun!” shiori ostida sahnalashtirildi. Bosh rollarda Alpomish - Y.Mamutov, Gulparshin - T.Raxmanova, Baysari - Y.Sharipov, Baybori - E.Dauletov, Tayshaxan - X.Saparov, Aqbilek - S.Qarabayeva ijro etib, yuqori mahorat ko‘rsatdilar va xalqning cheksiz olqishlariga sazovor bo‘ldilar. Spektakldagi yutuqlar uchun bir qator ijodkorlar hukumat tomonidan mukofotlandi; shulardan biri kompozitor V.Shafrannikovga “Qoraqalpog‘iston xalq artisti” unvoni berildi.

1961-yili 1-mayda Y.Mamutovning rejissorligida, xudojnik Q.Sayipov ishtirokida “Alpomish” spektakli sahnalashtiriladi. Bosh roldagi qahramonlar va yosh aktyorlar katta ishtiyoq bilan tayyorlanib, ijro etishgan bo‘lsa-da, spektakl tomoshabinlar ko‘nglidan chiqmaydi. “Sovet Qoraqalpog‘iston” gazetasining 1961-yil 9-maydagi sonida chop etilgan “Alpomish” nomli retsenziyada yozuvchi X.Seytov spektaklning ijobiy tomonlarini qayd etgan holda, uning tomoshabinlarga yetarlicha ta’sir qila olmaganini ham alohida ta’kidlagan. Oradan yillar o‘tib, mustaqillik yillarida milliy madaniyatimiz, merosimiz va urf-odatlarimiz qayta o‘rganilib, yosh avlodga “Alpomish” asarini sahnada qayta taqdim etish imkoniyati yuzaga keldi.

O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston xalq artisti Najimatdin Ansatbaevning ma’lumotiga ko‘ra: “… 2007-yil N.Dawqarayevning “Alpomish” musiqali dramasini men sahnalashtirish uchun qo‘limga oldim. Piesa bugungi kun talabiga mos kelmadi va piesaning to‘liq kartinalari topilmadi. Shunday qilib, men dostonning barcha variantlarini o‘qib, o‘rganib chiqdim. Sahna variantini qayta ishlab chiqib, uni to‘liq to‘pladim. Ardoqli kompozitor, O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston san’at arbobi Najimatdin Muxammeddinov V.Shafrannikov musiqalarini boyitib, qayta yozib chiqdi. O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston xalq rassomi Islam Alibekov sahnani xalqimiz milliyligini aks ettiradigan ko‘rinishlarda bezab, kiyim-kechaklarni qayta tanlab, sahnani boyitdi”.

Natijada qahramonlik, adolat, vatanparvarlik va ota-onaga muhabbat orqali yoshlarni tarbiyalashga xizmat qiladigan, butun xalqning g‘am-qayg‘usi bilan uyg‘unlashgan katta asar yaratildi. “Erkin Qoraqalpog‘iston” gazetasining 2007-yil 3-noyabr sonida professor Sh.Karimxojayev shunday yozadi: “…Shuncha vaqtlarni yig‘ib teatr sahnasiga joylashtirish xalqaro teatr rejissurasi darajasida amalga oshirilgan, uning rejissorlik mahoratining eng baland cho‘qisiga chiqqanligini ko‘ramiz”, deb Najimatdin Ansatbaevning rejissorlik mehnatiga yuqori baho bergan edi.

N.Ansatbaev “Alpomish” musiqali dramasiga teatrning yetakchi aktyorlari bilan bir qatorda hali sahnada uncha ko‘rmagan yoshlarga ham bosh rollarni topshirgan. Alpomish roli - Marqabay Usenov, Gulparshin roli - Sarbinaz Annaqulova yuksak mahorat bilan ijro etganlar. U paytlari ular endigina teatrga qadam bosgan yoshlar edi. Spektaklning avvalgi sahnalashtirganlaridan yana bir farqi kartinalar ortasida jirov ijrosidan foydalanildi. Sababi “Alpomish”, “Edige”, “Sharyar”, “Qoblan” va boshqa dostonlar bizning kungacha jirovlar repertuari orqali yetib kelganligi bugungi avlodlar ham bilishi, milliy merosimizga, o‘tmishimizga, xalqimizga degan mehr tuyg’ularni ortib borishi ahamiyatli edi.

N.Dawqaraevning “Alpomish” pyesasi kelajak avlodlar uchun hali ko‘p xizmat qiladi deb ishonamiz. Professor T.Bayandiyev ham “Alpomish” musiqali dramasi haqida o‘zining “Qoraqalpoq sahnasining Berdaq shoiri” kitobida fikrlarini bildirib o‘tadi. “…Avvalambor, ming yillik tarixga ega bo‘lgan dostonlar xalqimizning ma’naviy boyligi. Hozirgi yoshlarimiz bu boylikdan bahramad bo‘lishi, uni o‘rganishi, umumbashariy g’oyalardan oziq olishi va ma’naviiy yuksalishi kerak. Shu jumladan qoraqalpoq teatri “Alpomish” musiqali dramasini tomoshabinlarga yangidan tortiq qilishi ayni muddao, dep o‘ylaymiz. Qolaversa, teatr ijodiy jamoasi rejissor Najimatdin Ansatbaev rahbarligida “Alpomish” musiqali dramasini qayta sahnalashtirishga jiddiy yondashgan. Birinchi navbatda, musiqiy materialning asar mazmuni g’oyasiga hamohangligini ta’minlashga, qahramonlar ruhiyatini oshib beradigan, milliyligini taminlaydigan musiqiy materiallarni yangilashga, qoraqalpoq xalqining boy xalq musiqasi asosida milliy ruh bilan boyitishga harakat qilingan. Tan olish kerak, ko‘p yillardan beri qoraqalpoq teatr sahnasida bunday boy, shirali, mazmundor, milliy koloritga yugirilgan, keng polotnoli musiqali dramani ko‘rmagan edik”, - deb spektakl haqida o‘zining iliq fikrlarini bayon etadi. [3.93]

Qoraqalpoq rejissurasiga, aktyorlik mahoratiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, “Alpomish” spektakli

ham qoraqalpoq teatr repertuarida o‘shmas iz qoldirdi,- deb baralla aytishimiz mumkin.

Hulosa qilib aytganda, qoraqalpoq xalq dostonchilik an’analari milliy madaniyatning ajralmas qismi sifatida nafaqat ma’naviy merosni saqlash, balki uning badiiy va ijodiy rivojlanishida ham muhim o‘rin tutadi. Dostonlarda mujassam bo‘lgan qahramonlik, vatanparvarlik, adolat va insonparvarlik g‘oyalari xalqning tarixiy xotirasi va ma’naviy qadriyatlarini ifoda etib, avlodlar o‘rtasida uzviy bog‘liqlikni ta’minlaydi. Baxshi va jirovlar ijrosida shakllangan “bir aktyor teatri” an’anasi esa qoraqalpoq aktyorlik san’atining ildizlari xalq og‘zaki ijodiga borib taqalishini yaqqol namoyon etadi. Ushbu an’analar keyinchalik professional teatr san’ati shakllanishiga asos bo‘lib xizmat qilgani bilan ahamiyatlidir. Najim Dauqarayevning ilmiy va ijodiy faoliyati esa qoraqalpoq folklori va teatr san’ati taraqqiyotida alohida o‘rin tutadi. Uning “Alpomish” dostoni asosida yaratgan pyesasi milliy dramaturgiyaning yuksak namunasi sifatida sahna san’atida mustahkam o‘rin egalladi.

Mazkur asarning turli davrlarda qayta-qayta sahnalashtirilishi uning badiiy qimmati va tarbiyaviy ahamiyati yuqori ekanligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, “Alpomish” musiqali dramasining turli rejissorlik talqinlarida sahnalashtirilishi qoraqalpoq teatrida ijodiy izlanishlar, milliy ruh va zamonaviy yondashuvlar uyg‘unligini ta’minladi. Ayniqsa, mustaqillik yillarida asarning qayta tiklanishi milliy qadriyatlarni yangicha talqinda namoyon etish imkonini berdi.

Umuman olganda, qoraqalpoq dostonchilik merosi va uning teatr san’atidagi talqini milliy aktyorlik maktabining shakllanishi, rivojlanishi va takomillashuvida muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

Bu jarayon milliy madaniyatni asrab-avaylash, uni zamonaviy talablar asosida boyitish va kelgusi avlodlarga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san’at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir // O‘zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma’ruzasi. Xalq so‘zi. 2017-yil 4-avgust.
2. Qodirov M. O‘zbek xalq og‘zaki dramasi. – T.: “O‘z RFA”, 1963. –170 b;
3. Н.Даўқараев Шығармаларының толық жыйнағы 1-том. Нөкис, 1970.
4. Bayandiev T., Sayfullaev B. Qoraqalpoq sahnasining Berdaq shoiri. –Toshkent, 2014. 114 b.
5. Bayandiev T. Qaraqalpaq teatrı tarixı. –Toshkent, 2011. –168 b.
6. Bayandiev T. San’at masalalari-teatrshunos nigohida. –Toshkent, – 2009.-123 b.
7. Ansatbaev N. Teatr hám aktyor. –Nókis, 2020. –287 b.
8. Allanazarov T. Qaraqalpaq taeatrında milliy rejissuranıń qáliplesiwi. – Nókis: Bilim, 1996. –126 b.
9. Juzimbetov A. Qaraqalpaq teatrınıń qáliplesiwi hám rawajlanıwı. // Saniyat. 2016. 3-4 (43-44)-son
10. Ansatbaev N. Teatr pidayısı edi. // Saniyat. 2019. 1(51)-son.
11. Bayandiev T. Kamolot pillapoyalarida (Qoraqalpoq teatri san’ati haqida oylar). // Teatr. 2014. 2-son.

BAXSHILARNING DOSTON IJROCHILIGIDA USTOZ-SHOGIRD MAKTABINING ZARURIYATI VA AHAMIYATI
(Qoraqalpoq baxshichiligi misolida)

Xudaybergenova Gulshınar – *o‘qituvchi*
Qudaybergenovagulshinar@gmail.com\
O‘zDSMI Nukus filiali
Seytimbetov Quwanıshbay – *o‘qituvchi*
22-sonli bolalar musiqa va san’at maktabi

НЕОБХОДИМОСТЬ И ЗНАЧЕНИЕ ШКОЛЫ «МАСТЕР-УЧЕНИК» В ЭПИЧЕСКОМ ИСПОЛНЕНИИ БАХШИ
(На примере каракалпакского искусства бахши)

Худайбергенова Гульшинар – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института культуры и искусств Узбекистана
Сейтимбетова Куанышбая – *преподаватель*
Детская школа музыки и искусств No 22

THE NECESSITY AND IMPORTANCE OF THE “MASTER-APPRENTICE” SCHOOL IN THE EPIC PERFORMANCE OF BAKHSHI (On the example of Karakalpak bakhshi art)

Xudaybergenova Gulshinar – *teacher*
Nukus branch of the State Institute of Culture and Arts of Uzbekistan
Seytimbetov Quwanishbay – *teacher*
Children's School of Music and Arts No. 22

Tayanch so‘zlar: baxshichilik san’ati, doston ijrochiligi, ustoz-shogird maktabi, qoraqalpoq musiqasi, ijro uslubi, milliy meros, folklor.

Rezyume. Ushbu maqolada qoraqalpoq baxshichilik san’atining tarixiy shakllanish bosqichlari, doston ijrochiligida ustoz-shogird maktabining an’analari, uzviyligi va tutgan o‘rni ilmiy, tarixiy va amaliy jihatdan keng tahlil qilingan. Axımbet, Muwsa, Súyew kabi yetakchi baxshilarning ijro uslublari, qiz baxshilar (Hurliman, Qanigúl) faoliyati, shuningdek, milliy musiqa merosini yosh avlodga sof holda yetkazishdagi mexanizmlar asoslab berilgan. Doston ijrochiligi sirlarini o‘rganishda zamonaviy ta’lim bilan an’anaviy ustoz-shogird metodikasining uyg‘unligi masalalari yoritilgan.

Ключевые слова: искусство бахши, исполнение дастанов, школа наставник-ученик, каракалпакская музыка, стиль исполнения, национальное наследие, фольклор.

Резюме. В данной статье с научной, исторической и практической точек зрения всесторонне анализируются исторические этапы формирования каракалпакского искусства бахши, традиции, преемственность и роль школы «наставник-ученик» в исполнении дастанов (эпосов). Обоснованы исполнительские стили ведущих бахши (Акимбет, Муса, Суйеу), деятельность девушек-бахши (Хурлиман, Канигуль), а также механизмы передачи национального музыкального наследия молодому поколению в первозданном виде. Освещены вопросы гармонизации современного образования с традиционной методикой при изучении секретов исполнения дастанов.

Key words: bakhshi art, dastan performance, master-apprentice school, Karakalpak music, performance style, national heritage, folklore.

Summary. This article provides a comprehensive scientific, historical, and practical analysis of the historical stages in the formation of Karakalpak bakhshi art, as well as the traditions, continuity, and role of the "master-apprentice" school in the performance of dastans (epics). The performing styles of leading bakhshis (Akimbet, Musa, Suyu), the activities of female bakhshis (Hurliman, Qanigul), and the mechanisms for transmitting the national musical heritage to the younger generation in its original form are substantiated.

KIRISH. Qoraqalpoq xalqining boy madaniy merosi, musiqasi, adabiyoti va san’ati asrlar davomida xalq qalbining jarchisi sifatida shakllanib, avloddan avlodga o‘tib kelmoqda. Baxshi, oqin va jirovlar turli millat va elatlarni birlashtiradigan ulug‘ insonlar sifatida ardoqlanib kelinadi. [1.1b] Bugungi kunda mamlakatimizda baxshichilik san’atini yanada rivojlantirish, uning ilmiy-nazariy va amaliy asoslarini teran o‘rganish, “ustoz-shogird” an’analarini qayta tiklashga davlat darajasida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 14-maydagi “Baxshichilik san’atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori

bu qadimiy va navqiron san’atni saqlab qolish va targ‘ib etishda muhim huquqiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda [1.3b]. Doston ijrochiligi favqulodda murakkab, ko‘p qirrali va mashaqqatli san’at turi bo‘lib, ijrochidan nafaqat kuchli xotira, shirali ovoz va sozandalik mahoratini, balki chuqur falsafiy mushohada, aktyorlik qobiliyati va yuksak insoniy fazilatlarni ham talab etadi [2.2b]. Shu sababli doston aytish sirlarini kitobdan o‘qib yoki mustaqil o‘rganib bo‘lmaydi. Bu jarayonda shogirdni maqsadli yo‘naltiruvchi, uning ruhiyatini va ijro texnikasini tarbiyalovchi ustoz-shogird maktabining o‘rni beqiyosdir. Ushbu maqolada qoraqalpoq baxshichilik san’ati misolida doston ijrochiligining o‘ziga xos sirlari, maktablar qanday shakllangani hamda an’anaviy ustoz-shogird tizimining bugungi kundagi ahamiyati tahlil etiladi.

USULLAR. Tadqiqot jarayonida qoraqalpoq baxshichilik san’ati tarixi, doston ijrochiligi mexanizmlari, qoraqalpoq musiqiy merosining shakllanish omillarini yoritishda tavsifiy, tarixiy-qiyosiy, kontekstual va kompleks yondashuv tahlil usullaridan foydalanildi. Shuningdek, sohaning yetakchi mutaxassislari (Q.Ayımbetov, N.Dawqarayev, T.Adambaeva, Q.Maqsetov) ilmiy-nazariy merosi hamda xalq orasidagi tarixiy ma’lumotlar o‘rganildi [3.14b].

NATIJALAR VA MUNOZARA

Qoraqalpoq xalq musiqiy madaniyatida doston va qissalarni xalqqa yetkazishda jirovlar va baxshilarning o‘rni alohidadir. Jirovlar qobiz chalib, ko‘proq qahramonlik eposlarini (“Qirq qiz”, “Alpomish”, “Sharyar” va h.k.) tomoq bilan (qirillatib) jirlagan bo‘lsa, baxshilar alamoynaq dutor chertib, soz (ochiq) ovozda asosan ishqiy-lirik dostonlarni (“G‘arib oshiq”, “Yusuf va Ahmad”, “Sayatxon va Hamro”, “Go‘ro‘g‘li”) kuylaganlar. Shu bois, xalq orasida “jirov jirladi”, “baxshi aytdi” iboralari shakllangan [4.18b]. Qoraqalpoq baxshichilik san’ati ijro uslublariga ko‘ra o‘ziga xos maktablarga bo‘linadi. Q.Ayımbetov va N.Dawqarayev kabi yirik olimlarning ta’kidlashicha, baxshichilik maktablari tarixda dastlab Muwsa va Súyew maktablariga, keyinchalik yanada teranroq o‘rganishlar natijasida Aqımbet, G‘aribniyaz, Arzi va Qutım kabi kengroq maktablarga ajratilgan. XIX asrning o‘rtalarida yashab o‘tgan Aqımbet baxshi qoraqalpoq baxshichiligini eng yuqori pog‘onaga ko‘targan, o‘z atrofida o‘nlab iqtidorli yoshlarni to‘plab, ustoz-shogird maktabiga asos solgan ulug‘ ustozlardan biri sanaladi.

Ustoz-shogird an’anasining mexanizmlari. O‘tmishda baxshilarning shogird tayyorlash yo‘li o‘ta mas’uliyatli jarayon bo‘lgan. Dastlab ustoz bo‘lajak shogirdning soz chertish uquvini, zehnini va musiqiy iqtidorini sinovdan o‘tkazgan. Shogird ustozning uyiga kelib yoki u bilan birga uzoq yillar to‘y-tomoshalarga safar qilib, xizmatini qilgan. Baxshi doston ijro etganida shogird uning yonida (jo‘rnavoz bo‘lib) dutor chertgan va asarning barcha qirralarini, kuylash texnikasini, sozlash usullarini vizual va eshitish orqali xotirasiga muhrlagan [5.25b]. Aqımbet baxshining pedagogik uslubi o‘ziga xos qat’iyat bilan ajralib turgan. U shogirdlarini bir joyga to‘plab, qo‘shiq aytish va dutor chertish texnikasini barcha shogirdlariga navbatma-navbat ijro ettirgan. Bir ohangni to‘la va benuqson o‘zlashtirmagunlaricha, navbatdagisiga o‘tishga ruxsat bermagan. Shogird dostonning nasriy va she’riy qismlarini to‘liq o‘zlashtirganiga ustozning ishonchi komil bo‘lgachgina, maxsus sinov imtihoni tashkil etilgan. Aqımbet baxshi o‘zining Muwsa, Edenbay, Esemurat va Bayniyoz kabi shogirdlariga fotiha berishdan oldin elni to‘plab, katta to‘y (qur) bergan. Ushbu maydonda har bir shogird xalq oldida eng murakkab namalarni va doston qismlarini ijro etib berishi shart bo‘lgan. Sahnada shogirdning ijrosi elga ma’qul tushsagina, ustoz unga mustaqil baxshilik qilish uchun ruxsat (oq fotiha) bergan va u xalq orasida “baxshi” nomiga sazovor bo‘lgan. Shunday sinovda eng og‘ir namalarni (“Adıńnan”, “Arıwxan”, “Muxalles”, “Ala qayıs” va b.) yuksak mahorat bilan ijro etib xalqni lol qoldirgan Muwsa baxshi qoraqalpoq musiqa san’atining yorqin yulduziga aylangan [6.19b].

Muwsa maktabi va doston ijrochiligidagi yuksalish. Aqımbet baxshining eng yetuk shogirdi Muwsa baxshi (1854–1907) nafaqat kuchli ijrochi, balki katta sozanda va bastakor ham edi. Muwsa ustozidan o‘rgangan an’anaviy xalq ohanglarini o‘ziga xos nolalar, qochirimlar, forshlag va triollar bilan boyitib, asarlarning musiqiy jozibasini keskin oshirdi. Uning repertuaridan “Yusuf-Zulayho”, “G‘arib oshiq”, “Sayatxon-Hamro”, “Go‘ro‘g‘li”, “Bázirgen” kabi yirik dostonlar o‘rin olgan bo‘lib, u bu dostonlarni o‘zining mutlaqo takrorlanmas, o‘ziga xos variantida (“Muwsa maktabi”) yaratdi. Muwsa baxshi aytgan qo‘shiqlar qoraqalpoq musiqasining oltin fondidan joy olgan. Qolaversa, uning izdoshlari (Esjan baxshi, Juman baxshi, Shernazar) ustozning ijro yo‘lini yanada boyitdilar. Masalan, Esjan baxshi “G‘arib oshiq” dostonini 7-8 soat davomida tinimsiz, hech bir ohangni takrorlamasdan o‘ziga xos ritmlarda ijro etgan, uning qochirimlari o‘ta professional va murakkab operaga tenglashtirilgan. ***Madaniyatlararo mushtaraklik: Súyew baxshi ta’siri.*** Qoraqalpoq doston

ijrochiligida qo‘shni xalqlarning ta’siri katta. Xususan, aslan turkman bo‘lgan Xorazm vohasiga dong‘i ketgan Súyew baxshi qoraqalpoq va aralbo‘yi o‘zbek baxshilari uchun ham ulkan ustoz vazifasini o‘tagan. Súyew baxshi qoraqalpoqlar orasiga kelib, to‘y-tomoshalarda dostonlar aytgan va Muwsa baxshi bilan o‘zaro ijodiy musobaqalar (mushayralar) o‘tkazib turgan. Japaq baxshi kabi yirik qoraqalpoq san’atkorlari bevosita Súyew baxshi shogirdlaridan ta’lim olib, uning maktabini qoraqalpoq musiqasiga tatbiq etdilar. Aralbo‘yi o‘zbek baxshilari ham (Qutım, Alliyar, Gurbek, Orınbay) aynan Súyew baxshining shogirdlari bo‘lib, bu narsa o‘zbek, turkman va qoraqalpoq doston kuy-ohanglarining bir-biri bilan chambarchas aralashib ketishiga, boyishiga xizmat qildi.

Ayol (Qiz) baxshilar jasorati. Qoraqalpoq baxshichiligida qizlarning doston ijro etishi alohida tarixiy ahamiyatga ega. XIX asrda yashab o‘tgan buyuk Berdaq shoirning qizi Hurliman qoraqalpoq ayollari orasida birinchilardan bo‘lib qo‘liga dutor oldi. Jamiyatdagi qattiq qarshiliklarga, din peshvolarining ta’qiqlariga qaramay, u yuzini ochib xalq oldida “Sayatxon-Hamro”, “Gulbulbi” kabi dostonlarni kuyladi. Uning an’anasini keyinchalik Qanigul baxshi hamda uning o‘g‘li Qarajan baxshi davom ettirdi.

Bugungi kunda bu an’ana Zulfiya mukofoti sovrindorlari va xalq baxshilari Gulnara Allambergenova, Ziyada Sheripova kabi iqtidorli qiz baxshilarimiz faoliyatida o‘z aksini topmoqda. Ular eng yirik dostonlarni yoddan va yuqori mahorat bilan xalqaro sahnalarda ijro etib, ustoz-shogird maktabi ayollar o‘rtasida ham uzilmayotganini isbotlamoqda.

Ustoz-shogird an’anasining bugungi kungi holati. Mustaqillik yillarida baxshichilik va doston ijrochiligi akademik darajaga ko‘tarildi. Ilgari baxshilar o‘n-o‘n beshlab dostonlarni faqat ustoziga ergashib, og‘zaki eshitib yod olishgan bo‘lsa, bugun bolalar musiqa maktablari, Nukus davlat pedagogika instituti hamda O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filialida baxshichilik bo‘limlari ochilgan. Bugungi davr baxshilari Ǵayratdin O‘temuratov, Genjebay Tilewmuratov, Oralbay Otambetov kabilar nafaqat jonli amaliyot, balki notaga ko‘chirilgan darsliklar orqali ham ta’lim bermoqda. Biroq, doston matnini quruq yodlash va notani chertish bilan baxshi bo‘lib bo‘lmaydi. Zamonaviy ustozlar (masalan, Ǵayratdin O‘temuratov, Oralbay Otambetov) asarning ichki falsafasini, vokal texnikasini (hawaz sazlaw), nasriy qismlarning (deklamatsiya, rechitativ) teatr aktyorlaridek hissiy ifodasini shogirdlariga qadimiy uslubda — yakka tartibda ishqibozlik va mehr bilan o‘rgatmoqdalar. Misol uchun, shogirdlardan biri E.Asqarov “Sayatxon Hamro”, N.Qıdırniyazov “Hurlixa Hamra”, O.Jollıbayev “Bázirgen” kabi dostonlarni har biri alohida o‘zlashtirib, O‘zbekiston miqyosida o‘tkazilayotgan xalqaro baxshichilik festivallarida va teleko‘rsatuvlarda muvaffaqiyatli ijro etmoqdalar. Bu shuni ko‘rsatadiki, ustoz-shogird maktabi an’anasi hozir ham baxshichilikni tirik tutib turgan asosiy asab tomiri hisoblanadi.

XULOSA. Qoraqalpoq baxshilarining doston ijrochiligida ustoz-shogird maktabi tarixan sinovdan o‘tgan, o‘zini oqlagan beqiyos institutdir. Doston ijrosi shunchaki qo‘shiq aytish yoxud cholg‘u chalish bo‘lmay, u millat ruhiyati, tarixi va falsafasini avloddan avlodga yetkazuvchi tirik ko‘prikdir. Qadimda Aqımbet va Muwsa baxshilar tamal toshini qo‘ygan, o‘ta jiddiy talabchanlik va mas’uliyatga asoslangan maktab metodikasi bugungi akademik ta’lim tizimiga uyg‘unlashuvi shart. Zero, notaga qarab o‘rganilgan kuydan ko‘ra, ustozning “iyak qoqishi”, “imlovi”, “barmoq bosishi” va “nafas olishi” orqali his etilgan doston jonliroq va ta’sirchanroq bo‘ladi. Yosh avlodni tarbiyalashda, “G‘arib oshiq”, “Go‘ro‘g‘li” kabi nodir dostonlarimizni dunyo sahnasiga olib chiqishda baxshilarimizning genealogik shejirasini (zanjirini) uzib qo‘ymaslik, ustozlarning pedagogik uslublarini ilmiy tomondan teran tadqiq etish, hamda iqtidorli yoshlarni ushbu maktab an’analari asosida yo‘naltirish eng muhim vazifalardan bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Baxshichilik san’atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4320-sonli qarori. – T., 2019.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xalqaro baxshichilik san’ati festivalini o‘tkazish to‘g‘risida”gi qarori. – T., 2018.

3. Askarov E.B. “Baqsılardıń dástan atqarıwshılıǵında ustaz-shákirt mektebiniń zárúrligi hám áhmiyeti” (Magistrlik dissertatsiyasi). – Nukus: NMPI, 2022.

4. Отепбергенова Г. Халық фольклорлық дәстүрлерди үйрениў дәўир талабы. Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalı. 2025-жыл. №4-сан.

5. Отепбергенова Г. Халқ педагогикаси ва миллий қадриятлар. Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar 2025-yil 9-son.

PERZENTLERDIŃ TUWÍLÍWÍNDA ATRIBUTIVLIK ELEMENTLERDIŃ ORNÍ

Isakov Ruslan Uzaqbaevich – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent w.w.a*
ruslannalsur009@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı
Ismetov Raxman Allambergenovich – *docent w.w.a*
Innovacıyalıq texnologıyalar universiteti

РОЛЬ АТРИБУТИВНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В РОЖДЕНИИ ДЕТЕЙ

Исаков Руслан Узакбаевич – *доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана
Исметов Рахман Алламбергенович – *доцент и.о.*
Университет инновационных технологий

THE ROLE OF ATTributive ELEMENTS IN CHILD BORN

Isakov Ruslan Uzakbaevich – *Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Associate Professor*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture
Ismetov Raxman Allambergenovich – *Acting Associate Professor*
University of Innovative Technologies

Tayanch so‘zlar: muqaddas ziyoratgohlar, muqaddas imomlar, biyfarzant ayollar, sig‘inish dasturlari, sig‘inish orinlari.

Rezyume. Xalq og‘zaki ijodi va etnogarfik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadi ayollar ziyoratgohlari elimizning ko‘pgena hududlarida ko‘plab ushratish mumkin. Bu joylar muqaddas va tarixiy orinlar bo‘lib, ayollar bu joylarga harbir niyatlarini niyat qilib keladı. Masalan, ishlari yaqshi bo’lib ketishi uchun, kasalika shalinganlar bo‘lsa shifo izlab, oilasiga baxt, ammonlig tilab, va ko‘plab uchratadigan hol farzand bola olmayotgan ayollar boradigan ziyorat orinlari bo‘lib hisoblanadi.

Ключевые слова: святые места паломничества, святые имамы, бездетные женщины, программы поклонения, места поклонения.

Резюме. Устное народное творчество и этнографические исследования показывают, что женские святыни можно встретить во многих регионах нашей страны. Эти места являются священными и историческими местами, и женщины приходят сюда, чтобы выполнить свои намерения. Например, для того, чтобы дела шли хорошо, для того, чтобы заболевшие искали исцеления, желали счастья и благополучия своей семье, и многие случаи, которые встречаются, считаются местами паломничества женщин, которые не могут иметь детей.

Key words: holy pilgrimage sites, holy imams, childless women, worship programs, places of worship.

Summary. oral folk art and ethnographic research show that women's shrines can be found in many regions of our country. These places are sacred and historical, and women come here to fulfill their intentions. For example, for things to go well, for the sick to seek healing, to wish happiness and well-being to their family, and many cases that occur are considered pilgrimage sites for women who cannot have children.

Jáhán folklortanıw hám etnografıyalıq iliminde xalıq awızeki dóretiwshiligi janrların úyreniw boyınsha ilimiy koncepciyalar hám jańa tendenciyalar júzege kelgenligi málim. Ásirese, folklorlıq shıǵarmalar sistemasında epikalıq janrlardıń da evolyuciyasına, genezisine, syujetlik-kompoziciyalıq qurılısına, obrazlar sisteması hám jetekshi motivlerdiń genezisi hám tipologiyasına úlken itibar berilse, etnografıyalıq izertlewler sıyınıwdıń kelip shıǵıw tarıyxın, xalıq dástúrleri menen qánsheli baylanıslı ekenligin, ámelge asırılatuǵın háreketleriniń diniy yamasa milliy qádiryatlar menen uyǵın ekenligine h.t.b. da belgilerine dıqqat qaratadi. Ata-babalarımızdan qalǵan úrp-ádet, salt dástúrler erte dáwirlerden usı kúnge shekem miyras bolıp kelmekte. Bunday jaratılǵan dástúrlerimiz, qádiriyatlarımız, úrp-ádetlerimiz ayrımları sol qálpinde jetip kelgen bolsa, ayrımları ózgeriske ushırap jetip kelgen, al ayırımları bolsa házirgi kúnde ulıwma xalqımız tárepinen ámelde orınlanbay qalıp ketken. Sonıń menen birge, jańa úrp-ádet hám dástúrlerdiń bir qansha túrleri de payda bolmaqta. Usınday erte dáwirlerden usı kúnge shekem jetip kelgen dástúrlerden muqaddes orınlarǵa ziyarat etiw, xalıq tárepinen káramatqa iye esaplanǵan orınlarǵa, yaǵnıy suwǵa, tasqa, tereklerge sıyınıw dástúrleri saqlanıp qalǵan. Bunday orınlardı izertlew, bul jerlerde baqlawlar alıp barıw, sorawnamalar ótkeriw arqalı usınday ayırım

orınlar boyınsha izertlewler alıp barıwǵa hám jáne alımlarımız tárepinen jazılǵan ilimiy miynetlerden paydalanǵan halda maǵlıwmatlar toplawǵa háreket ettik. Xalqımız arasında ziyarat orınlarına barıw dástúri házirgi kúnge shekem saqlanıp kiyatır. Usı orında ziyarat etiwshiler ata-babalarınıń basların ziyarat etiwden tısqarı, túsinde ayan bergen orınlarǵa yamasa jası úlken ata hám kempir-apalardıń aytıwları boyınsha ziyaratqa barıwshılar jiyi-jiyi ushırsıp turadı. Ásirese, perzentli bola almay júrgen hayallar h.t.b topardaǵı ziyarat etiwshilerdi ushıratıwımız múmkin. Bunday zıyarat etiw arqalı preznetli bolıw motivleri xalıq awız eki dóretpelerinde de jiyi ushrasadi. Bunda dúnyaǵa kelgen prezenttiń dúnyaǵa keliwindegi elementlergede dıqqat qaratiladı. Máselen, «Sháryar» dástanında Sháryar menen Ánjim altın aydarlı, gúmis tulımlı bolıp tuwıladı. «Sháryar» dástanında qaharmanlıq temadan góre turmıs máseleleri basım sóz etiledi[1. B 62.]. Degen menen, qaharmannıń káramatlı tuwılıw motivi boyınsha kóplegen izertlewshilerdiń pikiri bul motivtiń bolajaq batırdı ulıǵlap, onıń erlik islerin keń ashıw ushın qollanılatuǵınlıǵın kórsetedi. Yaǵnıy, bolajaq batırdıń aldaǵı erlik islerin ámelge asırıwına tayarlıǵın kórsetiwge baǵdarlanadı. Bul haqqında professor J.Eshonquldıń «Alpamıs» dástanındaǵı tuwılıw motivin bir neshe basqıshlarǵa bólip kórsetiwi dıqqatqa ılayıq. «Alp – qaharman tuwılıwınan aldın onıń ata-anasınıń perzentsizlik halatı. Bul halat eń dáslep ramziy mánige iye. Bul bir tárepten ana urıǵı menen baylanıslı túsiniklerdiń dástan qatlamında saqlanıp qalǵanlıǵınan ayqınlıq berse, ekinshi jaǵınan, hákimiyattı bekkemleytuǵın, ıdıraǵan (parakanda) eldi jáne qayta birlestiretuǵın jańa áwlad – jańa qaharmannıń tuwılıwın ańlatadı. Ekinshisi, qaharmannıń tuwılıwı iláhiy káramat qılınadı. Úshinshisi, qaharman tuwılǵanda-aq oǵan júkletilgen wazıypa, yaǵnıy ótewi shárt bolǵan sınawlardıń aldınan belgilep qoyılıwı»[2. B 86.], - dep kórsetedi. Durıs, balanıń tuwılıwı V.M.Jirmunskiy belgilep ótkenindey «partogenezis, hayallardıń sırlı, iláhiy hámledar bolıwı sıyaqlı túsinik penen baylanıssa[3. BB 224-233.], ekinshiden, ruw, qáwimge teńlik alıp beretuǵın qutqarıwshı batırdıń dúnyaǵa keliwin ańlatadı. Teńlik alıp beretuǵın batırdıń tuwılatuǵınlıǵı kóbinese perzentsiz qáriyalardıń túsinde ayan beredi. Bunday jaǵdaylar túrkiy-monǵol xalıqlarınıń eposları sıyaqlı, qaraqalpaq xalıq dástanlarında da batırlardıń ayrıqsha ǵayrıtábiyiy jaǵdayda tuwılıwın súwretlew turaqlı formulaǵa aylanǵan. Ulıwma «ǵayrıtábiyiy tuwılıw motivi» «alǵashqı qáwimlik isenimlerde, dúnya júzine tarqalǵan baslı dinlerde de» kóplep gezlesedi[4. B 335.]. Solay eken, ǵayrıtábiyiy tuwılıw motiviniń tiykarǵı tórkini áyyemgi miflik túsinik boyınsha iláhiy káramat penen baylanıstırılıp qaharmanlar jansız zatlardan, yaǵnıy kúnnen, terekten, miyweden, jelden t.b. jaralǵan bolıp, bul júdá eski motivlerdiń biri ekenligin ańlatadı.

Etnografiıyalıq baqlaw júrgiziligen waqıtta da sonday elemetlerge dus keldik. Yaǵnıy, prezentsiz haylardıń niyet etip ózleri karamatli dep esaplaǵan orınlarǵa barǵanda sol jerdegi terek, jiǵil, qábir basindaǵı sırıq aǵashqa yamasa sol jerdegi tasqa shóberek baylap ketiwleri, taslardı ústi ústine qoyıp niyetiwleri, jas balalardıń oyınshaqlarin yamasa atkónsheklerin islep niyet etip atırǵanlardıń guwası boldıq. Bul boyınsha alımlarımız G.Xojaniyazov, J.Hákimniyazov, V.N.Yagodin, I.Allamabergenova sıyaqlı alımlarımız tárepinen izertlew jumıslarında da keltirip ótken. Bıraq olar tiykarınan bul muqaddes orınlardıń payda bolıwı hám sebeblerine keń toqtalıp ótiwge háreket etken. Etnografiyalıq aspektlerge keń toqtalıp ótilmegen. Usılar arasında perzentli bola almay júrgen hayallar, sol qatarda bir neshe qızlı bolıp ul perzent kóriw niyetinde júrgen hayallar boyınsha maǵlıwmatlar ushırasadı. Bunday ziyarat hám sıyınıw orınları respublikamız boylap ilimiy miynetler, gazeta-jurnallarda jarıq kórgen ilimiy maqalalardı úyreniw hám dala jazıwların ótkeriw waqtımızda bunday bir qansha belgili orınlar bar ekenligi málim boldı. Bulardıń ayırımları ertede hayallar barıp sıyınıw ornına aylanǵan bolsa, al ayırımları bolsa ata-babaları, jaqınları, diniy sawatı bolǵan maqsım yaki táwiplerden esitken, túsinde ayan bergen ziyarat orınlarına barıwshı sıyınıw orınları bolıp esaplanadı. Bunda da. tiykarınan áwliye hám káramatqa iye bolǵan babalardıń basların ziyarat etedi. Bunday orınlarda ámel etiletuǵın dástúrlerimiz, úrp-ádetlerimiz erte dáwirlerden úyrenilip izertlenip kelinbekte.

Bunday ziyarat yamasa muqaddes orınlar respublıkamız boylap kóplep ushrasadı. Máselen, Joqarıda atap ótilgen ziyarat orınlarında dala jazıwları alıp barıw barısında Shamun Nabbiy ziyarat ornında jas nárestege dem salıp atırǵanına gúwa boldıq. Bunda jas nárestege maqbaranıń ishinde otırıp dem salınıp atırǵanlıǵın, bul balanıń omırtqa buwınlarınıń awıratuǵınlıǵı sebepli em salıp atırǵanlıǵına gúwa boldıq. Sol orında xalıq arasında «Káramatlı dúmpeshik» dep atalǵan Jomart qassap dúmpeshigin bir shene jas kelinsheklerdiń ziyarat etip atırǵanlıǵın kórdik. Kelinshekler dúmpeshikten jerge qarap domalap atırǵanlıǵına gúwa boldıq [5].

Nókis rayonında jaylasqan Omar pir xoja ziyarat ornı da xalqımızǵa belgili. Ekspediciyada bolǵan waqtımızda usı orındaǵı shıyıqshı menen gúrrińlestik. Bul ziyarat ornı Tók tawı eteginde eski qala qasında bolıp, Nókis rayonı orayınan 7-8 km aralıqta jaylasqan ziyarat ornı esaplanadı. Omar pir xoja qoyımshılıǵı qasında úlken eski diywal qaldıqları bar. Bul eski meshit ornı ekenligi, Omar pir xoja usı meshitte bilim bergenligi aytıladı. Jáne bul orında eski meshit ornınıń diywallarınıń qaldıqların kórdik. Bul meshit qaldıqlarınan úsh ójireli bolǵanlıǵın, diywal uzınlıǵı 13 metr, eni 5 metr ekenligin shamalawlar tiykarında anıqladıq. Aǵızlarǵa qaraǵanda, Omar pir xoja arab ellerinen kelgen ulama adam bolǵan. Ol usı aymaqtaǵı balalardı oqıtıp ilim bergen. Bilim beriw waqtında basqınshılar tárepinen topılıs jasalıp, meshitte oqıp atırǵan ulamalardı hám bilim alıp atırǵan jas oqıwshılardı birme-bir qılıshtan ótkeredi, Omar xojaǵa da topılıs etedi, biraq qılısh penen bir neshe márte urınıwına qaramastan óltire almaǵan, jawshılar bul jerde táwbe etip, artlarına qaytıp ketipti. Sheyit bolǵan ulamalar usı jerde biyik tóbelik ústine jerlenipti. Informatorımızdıń aytıwı boyınsha, bul jerge kelgen ziyaratshılar arasınan tiykarınan perzentli bola almay júrgen hayal-kelinshekler tóbeshikten tómen qarap domalaydı eken. Solay etip bul ulamalar jerlengen orın káramatlı orın sıpatında elege shekem ziyarat etiledi eken. Jáne, Omar xoja ziyarat ornına shıpa izlep keliwshiler de dártine dawa tabadı eken [6].

Usı rayonda jaylasqan Aziz baba ziyarat ornında da dala jazıwlarında boldıq. Perzentli bola almay júrgen hayallar bul jerge kelip ziyarat etedi eken. Olar bul ornıńa túsinde ayan bergenligi ushın ziyaratqa kelgenligin hám perzentli bolǵanlıǵın informatorımız málim etti [7]. Sonday-aq, Kegeyli, Qaraózek rayonlarında da bunday kiyeli orınlardı ushırattıq. Mısalı, Kegeyli rayonı, Aqtuba APJ aymaǵı, Esebiy awılında jaylasqan Súráli iyshan qoyımshılın atap ótsek boladı. Bul jerge keliwshi hayallar tiykarınan ul perzent sorap keledi eken [8]. Usınday ziyarat orınlarınıń biri Qaraózek rayonı Quwanıshjarma arnasınıń kún shıǵıs tárepinde jaylasqan Nurım tóbek ziyarat ornı bolıp esaplanadı. Bul qoyımshılıq torańǵıllıq arasında jaylasqan eski ziyarat ornı [9]. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretleri hám etnografiyalıq izertlewler barısında sol zattıń guwwası bolıw múmkin perzenttiń káramatlı tuwılıw motivi saǵası áyyemgi mifologiyalıq túsinikler menen qarısıp ketken. Basqa xalıqlar eposlarındaǵı sıyaqlı qaraqalpaq xalıq qaharmanlıq dástanlarında da terekten, sheńgelden, almadan hám t.b. ósimlikten, totemnen tuwılıw (jolbarıstıń, qasqırdıń, ájdarhanıń hám t.b. júregine jerik bolıw), árwaqlardıń kómegi menen tuwılıwı, perzentke zar kekse ata-ananıń musılman áwliye-ánbiyalarǵa sıyınıp, solardıń basına túnegennen keyin tilekleri qabıl bolıp anasınıń boyına pitiwi, peri menen adamnıń qosılıwınan tuwılıwı, górde tuwılıwı sıyaqlı túrleri ushırasadı.

Mine, bunda muqaddes ziyarat orınların úyreniw aktual másele ekenligi joqarıda kórsetip otkenizimizdey birqansha áhmiyetli másele bolıp sanaladı. Sol menen birgelikte bul orınlardı qayta abat etiw boyınsha bir qansha is-ilajlar ámelge asırılmaqta. Usınday izertlewler bul jumıslardıń nátiyjeliligin ele de arttıradı. Bunday muqaddes sıyınıw hám ziyarat orınları respublikamız boylap kóplep ushırasadı hám bul óz náwbetinde keń túrdegi izertlewdi talap etedi. Bul orınlar turistlerdiń, shet elli miymanlardıń barıwı ushın oǵada zárúr. Kiyeli orınlardı abadanlastırıw, qayta ońlaw jumısların keń kólemde alıp barıw, bul orınlarǵa barıw ushın jol kartaların islep shıǵıw maqsteke muwapıq dep esaplaymız. Bul óz gezeginde mádeniy hám tariyxıy muqaddes orınlarǵa bolǵan sheksiz húrmetti bildiredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Мақсетов Қ. Дәстанлар. Жыраўлар. Бақсылар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. – Б. 62.
2. Эшонқул Ж. Миф ва бадиий тафаккур. – Тошкент: Фан, 2019. – Б. 86.
3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. – С. 224-233.
4. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – М.: Восточноная литература, 1960. - 335 с.
5. Исметов Р. Дала жазыўлары. 2021-жыл. № 6. Бақлаўлар тийкарында., Хожели районы.
6. Исметов Р. Дала жазыўлары. 2022-жыл. № 4. Имформатор: Утепбергенов А., Нөкис районы. Руўы Айтеке. 1982 ж.
7. Исметов Р. Дала жазыўлары. 2022-жыл. № 2. Имформатор: Жалил улы Жийемурат хожа., Нөкис районы. Руўы Хожа. 1935 ж.
8. Исметов Р. Дала жазыўлары. 2021-жыл. № 4. Имформатор: Исметов А. Кегейли районы. Руўы Жаллықманғыт. 1948 ж.

QARAQALPAQ XALÍQ QOSÍQ HÁM NAMALARÍ TARIYXÍ TIYKARÍNDA JASLARDÍ BAQSÍSHÍLÍQ ÓNERIN ÚYRETIWDEGI ORNÍ

Qalbaev Aleuatdin – *oqıtıwshı*
qalbaevalewatdin@gmail.com
ÓzMKÓMI Nókis filialı

РОЛЬ КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСЕН И МЕЛОДИЙ В ОБУЧЕНИИ ИСКУССТВУ БАХШИ МОЛОДЕЖИ

Калбаев Алеватдин – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE ROLE OF KARAKALPAK FOLK SONGS AND MELODIES IN TEACHING THE ART OF BAKHSHI TO YOUTH

Kalbaev Aleuatdin – *teacher*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch sózler: xalıq qosıqları, baqsıshılıq óneri, xalıq namaları, saxnalıq hám atqarıwshılıq sheberligi.

Rezyume. Qaraqalpaq xalıq qosıq hám namaları tariyxıy miyrası tiykarında jaslardı baqsıshılıq kórkem ónerine úyretiwdiń áhmieti jarıtıladı. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiligi, atap aytqanda, qosıqlar, namalar hám dástanlar ásirler dawamında xalıqtıń ruwxıy turmısı, úrp-ádetleri hám tariyxıy yadın ózinde jámlep kelgen. Bul bay miyras baqsıshılıq kórkem óneriniń qáliplesiwi hám rawajlanıwında áhmiyetli dárek bolıp esaplanadı.

Ключевые слова: народные песни, искусство бахши, народные песни, сценическое и исполнительское мастерство.

Резюме. На основе исторического наследия каракалпакских народных песен и мелодий будет освещена важность обучения молодежи искусству бахши. Каракалпакское народное устное творчество, в частности, песни, мелодии и эпосы, на протяжении веков воплощало в себе духовную жизнь, обычаи и историческую память народа. Это богатое наследие является важным источником в становлении и развитии искусства бахши.

Key words: folk songs, bakhshi art, folk melodies, stage and performance skills.

Summary. The importance of teaching young people the art of bakhshi based on the historical heritage of Karakalpak folk songs and melodies will be highlighted. Karakalpak oral folk art, particularly songs, melodies, and epics, has embodied the spiritual life, customs, and historical memory of the people for centuries. This rich heritage is an important source in the formation and development of the art of bakhshi.

Bárshemizge belgili, saz-sáwbetke, kórkem-ónerge muhabbat, muzıka mádeniyatı xalqımızda balalıqtan baslap, shańaraqta qáliplesedi. Úyinde duwtar yaki basqa saz ásbabı bolmaǵan, muzıkanıń ómir baǵısh tásiyrin óz turmısında sezbesten jasaytuǵın adamdı biziń jurtımızda tabıw qıyın desek, asıra aytqan bolmaydı.

Eń áhmiyetlisi, búgingi kúni muzıka kórkem-óneri, náwqıran áwladımızdıń joqarı mánawiyatlı bolıp, kamal tabıwında basqa kórkem-óner túrlerine qaraǵanda kóbirek hám kúshlirek tásir etpekte.

Ónip-ósip kiyatırǵan jas áwladtıń talantın hár tárepleme rawajlandırıw hám mádeniy dárejesin arttırıw, jaslarımızdıń milliy jáne dúnya júzilik muzıkanı súwretlew óneriniń joqarı úlgileri menen keń tanısıwı ushın zárúr sharayatlar jaratıw, baslanǵısh muzıkalıq tálim sistemasın túp tiykarınan jetilistiriw, balalar muzıka hám kórkem-óner mekteplerin rawajlandırıw bolıp esaplanadı. Hár bir xalıqtıń ruwxiy dúńyasi mádeniyati, tili, etnografiyası, arxitekturası ádebiyatı, milliy muzika kórkem ónerine iye.

Qaraqalpaq xalıq milliy muzıkası awızeki professional baqsıshılıq tradiciyasınıń rawajlanıwı, onıń atqarıwshıları bolǵan baqsılardıń dóretiwshilik ómiriniń keńeyip, olardıń kem-kemnen joqarı dárejege kóteriliwi nátiyjesinde sazlar payda bola baslaydı. Xalqımızdıń sazlar, qosıqlar, baqsılar tárepinen dástanlardı tıńlawshılarına tásirli etip jetkeriw maqsetinde, dástandaǵı qaharmanlardıń obrazlıq kelbetin, qaharmanlıq islerin, olar mingen tulpar atlardıń júyrikligin, tábiyat kórinisiniń gózzalıqların súwretlewdegi sazlardı dóretiwdegi sheberliginiń ósiwi arqali payda bolǵan programmalı dóretpeler bolıp esaplanadı. Máselen: «Ilme Sultan» sazında ushırasatuǵın, hayal-qızlardıń miynet procesinde naǵıs oyıw, keste tigiw, kiyiz basıw háreketleriniń súwretleniwi, sazlarındaǵı atqarıw texnikası arqalı quslardıń sayraǵan dawısınıń beriliwi,

«Qarajorǵa» namasındaǵı tulpardıń tuyaǵınıń taqırlılarınıń esitiliwi h.t.b. barlıǵı sheber professional sazendelerdiń qolında sesleri janlı jańlap esitiledi. Olar hár bir atqarıwshınıń jeke dóretpesiniń, muzıkalıq til baylıǵınıń ósiwine qolaylı jaǵday tuwdırıp otırǵan. Baqsılardıń dástanlardı atqarıwdaǵı eń tiykarǵı muzıkalıq quralı-duwtar. Sonlıqtan qaraqalpaqlar arasında duwtar sazları ahmiyetli orın iyeleydi. Duwtar sazları bolsa, rawajlanǵan, tamamlanǵan forması, melodiyasınıń tolıqlıǵı hám kóp variantlıǵı jaǵinan qaraqalpaq awız eki professional muzıkasında úlken orın iyeleydi.

Olardan: «Nama bası, Nar iydirgen, Mıń túmen, Ilme sultan, Suw serper, Qara jorǵa, Sıy perde, Tarlan, Ziyada, Boztorǵay, Aq ishik, Sayra duwtar, Muxalles, Nalısh, Xoshim palwan, Dás nama, Sárbinaz, Gór qız, Muwsa sen yar, Torǵay qus hám taǵı basqa, birneshe sazları keń taralǵan.

Mine usı sazlar ishinde keń taralıp, xalıq arasinda massalıq xarakterge iye bolǵan túri «Nama bası» baqsıshılıq ónerinıń «gimni» sıpatında atqarılıp, baqsılar toy merekelerde usı namadan baslaytuǵın bolǵan.

Sonlıqtan el arasında bul saz «Bas nama» Maqamlar bası, sazlardıń aǵlası depte atalıp kelgen. Mámleketmizdiń birinshi Prezidenti I.A.Karimovtıń atap ótkenindey “Óz tariyxın bilmeytuǵin, keshegi kúnin umıtqan millettiń keleshegi joq”. Álbette, hár qanday xalıq yaki milletiń mánawiyatı onıń tariyxı, ózine tán úrp-ádet dástúrleri, turmıslıq qádiriyatlarınan ayırıp kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı. Bunda ruwxıy miyras, mádeniy baylıqlar, áyyemgi tariyxıy estelikler eń áhmiyetli faktorlardan biri bolip xızmet etetuǵınlıǵı tábiyiy”. Biz xalqımızdıń legendalıq, tariyxıy saz hám qosıqlarına názer taslasaq ata-babamızdıń bir qansha mádeniy miyraslarmızdıń saqlanıp qalǵanlıǵın kóremiz. Maqsetimiz xalqımızdıń milliy muzıka kórkem mádeniy miyras bolıp, kiyatırǵan xalıq qosiq hám sazlarınıń tariyxın keleshek áwladımız bolǵan jaslar ruwxıy azıqlanadı dep bilemiz. Respublikamızdın joqarı hám orta arnawlı oqiw orınlarındaǵı muzika hám kórkem-óner bólimleri, balalar muzıka hám kórkem-óner mektepleri oqıwshı hám oqıtıwshılarına arnalǵan.

«Arıwxan»-naması XIX ásirde ómir súrgen qaraqalpaqlardıń eń ataqlı baqsısı Muwsa baqsınıń ustazı Aqımbet baqsınıń dóretken «Arıwxan» naması tuwralı xalıq ańızlarında bılay deydi: «Aqımbet baqsıdan burin qaraqalpaqlarda Baysarı baqsi degen baqsı bolǵan. Baysarı baqsı toyǵa shaqırılǵanda toyda qosıq aytqanı ushın haqısına bir ógiz alıp aytadı eken. Bir toyǵa Aqımbet qırıq jigiti menen baradı. Aqımbet sol qırıq jigittiń aǵayini eken. Baysarı baqsı aytqan haqıma bir ógiz bermese barmayman-dep toyǵa kelmepti. Bul ahwaldı qırıq jigittiń aǵası Aqımbet kórip óziniń qırıq jigitine bir-bir namadan shertip qosıq aytıwdı buyırıptı. Aqımbettiń ózi «Arıwxan» degen namaǵa qosıq aytqan.

Aqımbet bul namanı aytqanı ushın Arıwxan degen qızǵa úylengen-deydi. Aqımbet óziniń qırıq jigiti menen hár qaysısı bir nama shıǵarıp aytıp qaraqalpaqlardıń baqsı namasın bayıtqan, «Arıwxan» naması Aqımbet baqsınıń shıǵarǵan naması, Arıwxan Aqımbettiń alǵan hayalınıń ati, sol toydan baslap Aqımbettiń «aǵa-biy» laqabınıń ornına «Aqımbet baqsı» bolıp atalıp ketken» - deydi. Jáne bir tariyxıy waqıya «Bir kempirdiń bes qızı bar eken, bir qızınıń atı Arıwxan eken. Bir toyda Aqımbet namanı jaqsı shertip aytqanı ushın kempir Arıwxan degen qızın Aqımbetke bergen» - deydi [36], (3-qosımsha).

«Alaqayıs» - naması. Kúnlerden bir kún Xiywanıń xanı Muxammed Raxim xan óziniń patshalıq saltanatın maqtatıw hám kewil kóteriw ushın qol astındaǵı ellerden ataqlı baqsı, jıraw, sazendelerdi shaqırtıp ayttıradı. Usı shaqırıqlardıń birine qaraqalpaqtıń ataqlı baqsısı Aqımbette baradı. Sonda eń dáslep xan sarayınıń ataqlı Tanbur degen baqsısı «Shiruan» degen namanı atqaradı. Izin ala sol namanı Aqımbet shertip Tanburdanda tolıǵıraq hám kútá suliw etip atqaradı. Usı jerde xan óz baqsısınıń jeńilgenligine izalanıp Aqımbetke qattı ǵazebin tigedi. Onı qatarina úsh kún, úsh túnge shekem tındırmay ayttıradı. Aqımbet bul sınaqtan da múdirmey aman ótedi. Biraq xan Aqımbetke dawısın qaldırıw maqsetinde shılımnıń suwın beredi. Biraq xannıń jerkenishli hiylesin sezgen Aqımbet, ishpey qoynına tógip jiberdi. Endi xannıń buǵan ábden ashıwı kelip Maqtumqulınıń qosıqlar toplamın qazınıń qolına berip, Aqımbettin aldına otırǵızıp, «awzın baǵıp tıńlap otır, eger Aqımbet usı kitaptaǵı ǵálet aytsa dárhal maǵan xabar ber» dep buyrıq beredi. Aqımbet bul sınaqtanda súrinbey ótedi. Qalay degen menen de Aqımbet qısımǵa shıday almay awırıp jatıpta qalsada «awzıń qanǵa tolsada dushpannıń aldında tókpe degendey» kúsh salıp sır bermewge tırısadı. Aqırında ilajı qurıp, óz sozine baylanǵan xan Aqımbetke, «Sınaqtan súrinbey óttiń qáne, tilegiǵdi ayt baqsı» dewge májbúr boladı. Sonda Aqımbet xanǵa qarap. «Bir qasıq qanımnan keshseńiz» aytaman taqsır-depti.

Xan Aqımbetke kozin alartıp, qáhárli názer menen, bar keshtim aytaǵoy - degen, mine usınnan keyin Aqımbet xanǵa qarap turip, salmaqli túrde: Taqsır endigiden bılay ilaya siz meni kórmeń, men sizdi kórmegeymen, tilegim

sol-depti. Sonda xan ornınan ushıp turıp qanjarın suwırıp alǵanın bilmey-aq qalıptı, biraq eki jaǵındaǵı wázirleri «Qáhárińizdi tárk etiń, bendeńizge jábir etpeń. Ózińe gúwa, aytılǵan shártti buza almay bayraqqa bir ala qayıslı at berip, Aqımbetti jónetip, ilajsızdan xannıń kúyigi betine shıǵıp ókiniwi menen qaladı. Bul quwanıshqa arnap Aqımbet qaraqalpaqtıń milliy naması bolǵan alaqayıslı atqa «Ala qayıs» namasın dóretedi. Óz erkin qoldan bermeytuǵin polattay berik azamat óz xalqınıń arın, onıń ádil tapsırmasın solay orınlap, oǵan bolǵan xalıqtıń húrmetin taǵıda tereńlestirdi. «Ala qayısta» xannıń sán-saltanatın maqtamaydı, kerisinshe óz xalqına, ádiwli elatına, onıń keń peyil júregine, quwanıshına arnaydı.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleri. – Nókis: Qaraqalpaqstan baspası, 1980. – 250 b.
2. Qaraqalpaq folklorı. – Nókis: Bilim, 1995. – 320 b.
3. Qaraqalpaq xalıq dástanları: Alpamıs, Qırq qız hám basqalar. – Nókis, 1977. – 400 b.
4. Qaraqalpaq muzıka mádeniyatı tariyxı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2001. – 280 b.
5. Baqsıshılıq hám jırshılıq dástúri boyınsha ilimiy izertlewler. – Tashkent, 2010. – 210 b
6. Отепбергенова Г. Халық фольклорлық дәстүрлерди үйрениў дәўир талабы. Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalı. 2025-жыл. №4-сан.
7. Отепбергенова Г. Эссе – көркем публицистикалық жанр сыпатында. Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalı. 2026-жыл. №1-сан.
8. Otepbergenova G. Úrp-ádet, dástúrler - ruwxiy mádeniyatimiz negizleri. Sun’iy intellekt falsafasi: tarixiylik va zamonaviylik dialektikasi” mavzusidagi konferensiya. 2026-jıl 22-may.
9. Отепбергенова Г. Халқ педагогикаси ва миллий қадриятлар. Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar 2025-yil 9-son.

TRADITIONS OF THE KARAKALPAK BAKHSHI ART

Lola Maxammatdinova – *Associate Professor*
lolamaxamatdinova@gmail.com
O'teshova Gulayim – *teacher*
oteshovagulayim2@gmail.com
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

ТРАДИЦИИ КАРАКАЛПАКСКОГО БАХШИЙСКОГО ИСКУССТВА

Махамматдинова Лола – *доцент*
Отешова Гулайим – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

QORAQALPOQ BAXSHICHILIK SAN'ATI AN'ANALARI

Maxammatdinova Lola – *dotsent*
Oteshova Gulayim – *assistent o'qituvchi*
O'zDSMI Nukus filiali

Key words: karakalpak folklore, bakhshi art, jiraw, epic poem, epic tradition, kobyz, dutar, master-apprentice, musical heritage, performance style.

Summary. The article analyzes the origins, historical roots, and core traditions of the Karakalpak bakhshi and jiraw art. It examines the musical and poetic nature of the performance, as well as the functional and instrumental differences (kobyz and dutar) between jiraws and bakhshis. Special attention is paid to analyzing the works of prominent folklorist scholars who have studied this unique phenomenon, and the socio-cultural significance of preserving the "ustaz-shakird" (master-apprentice) traditions in the modern world is substantiated.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор, искусство бахши, жырау, дастан, эпическая традиция, кобыз, дутар, наставник-ученик, музыкальное наследие, стиль исполнения.

Резюме. В статье анализируются истоки, исторические корни и основные традиции каракалпакского бахшийского и жырауского искусства. Рассматриваются музыкально-поэтическая природа исполнения, функциональные и инструментальные различия (кобыз и дутар) между жырау и бахши. Особое внимание уделяется анализу трудов известных ученых-фольклористов, исследовавших это уникальное явление, а также обосновывается социокультурное значение сохранения традиций «устаз-шакирд» (наставник-ученик) в современном мире.

Tayanch so'zlar: qoraqalpoq folklori, baxshichilik, jirov, doston, epik an'ana, qobiz, dutar, ustoz-shogird, musiqiy meros, ijro uslubi.

Rezyume. Мазкур мақолада қорақалпоқ бахшичилик ва жировчилик санъатининг тарихий илдизлари, шаклланиш босқичлари ва асосий анъаналари таҳлил қилинган. Ижронинг мусиқий-поэтик табиати, жиров ва бахшилар ўртасидаги функционал ҳамда чолғу асбобларига оид (қўбиз ва дутор) фарқлар очиб берилган. Шунингдек, ушбу ноёб ҳодисани тадқиқ қилган йирик фольклоршунос олимларнинг ишлари таҳлил қилиниб, "устоз-шогирд" анъаналарини сақлаб қолишнинг бугунги кундаги ижтимоий-маданий аҳамияти асосланган.

INTRODUCTION. Oral folk art, particularly folklore, is an invaluable treasure that embodies the historical memory, spiritual worldview, and ethno-cultural traditions of every nation. Among the peoples of Central Asia, Karakalpak folklore stands out for its antiquity, unique performance style, and rich epic heritage. The most significant and substantial branch of Karakalpak oral folk art is the art of bakhshis and jiraws. This art has served not only as a musical and literary phenomenon but also as a living bridge, transmitting the people's past, hopes, socio-political views, and heroic history from generation to generation. Bakhshis and jiraws have been considered the spiritual leaders, cultural promoters, and chroniclers of the Karakalpak people. Through their creativity, dozens of major heroic and lyrical-romantic epics such as "Alpamysh", "Qirq Qiz" (Forty Girls), "Edige", "Qoblan", "Maspatsha", and "Garib Ashiq" have survived through the centuries to reach us today. This article analyzes the traditions, performance characteristics, distinct regional schools of the Karakalpak bakhshi and jiraw art, as well as the invaluable contributions of folklore scholars in scientifically studying this heritage.

METHODS. This scientific article employs comparative-historical, typological, descriptive, and source-study analysis methods. The texts of epics, the performance styles of bakhshis, and the

"master-apprentice" traditions are comprehensively examined based on modern approaches in folklore studies. Furthermore, the research relies heavily on the fundamental empirical and theoretical studies conducted by prominent ethnographers and folklorists who have documented the Karakalpak oral tradition over the past century.

RESULTS AND DISCUSSION. The study of Karakalpak epic storytelling reveals a complex, multi-layered cultural phenomenon that extends far beyond simple musical performance. It is a syncretic art form combining literature, music, theatricality, and historical archiving. Our analysis of the bakhshi and jiraw traditions yields several key findings regarding their etymological distinctions, organological features, performance techniques, thematic repertoire, regional variations, and pedagogical continuity.

Etymological and Typological Distinctions: The Jiraw and the Bakhshi The Karakalpak epic tradition is structurally dichotomous, categorized primarily by the type of performer: the jiraw and the bakhshi. Our historical and linguistic analysis indicates that these two figures emerged during different socio-historical periods and fulfilled distinct societal functions.

The Jiraw: The term jiraw is derived from the ancient Turkic root jir or yir, meaning "song" or "epic verse." The jiraw represents the most archaic layer of Karakalpak folklore. Historically, jiraws were not merely entertainers; they served as spiritual guides, military advisors to tribal leaders (khans and beks), and custodians of the tribe's genealogical and historical memory. Their art is deeply rooted in shamanic practices, which is evident in their performance style and the instrument they use. The jiraw’s primary social function was to incite bravery in warriors before battles and to chronicle the heroic deeds of the ancestors. The Bakhshi: The term bakhshi has a more complex etymology, likely tracing back to the Sanskrit word bhikshu (a Buddhist monk) or the Chinese po-shih (a learned master or teacher). While in some Central Asian traditions the term retained its primary meaning as a shaman or healer, in the Karakalpak and Uzbek traditions, it evolved to designate a professional musician and epic storyteller. Bakhshis emerged in a relatively later, more settled period of Karakalpak history. Unlike the martial and austere jiraws, bakhshis became associated with lyrical storytelling, romantic epics, weddings, and public festivities. Organology and the Acoustic Symbolism of Instruments A fundamental result of our research is the observation that the musical instrument is not a passive accompaniment but an active co-narrator in Karakalpak epics. The physical construction and acoustic properties of these instruments dictate the psychological atmosphere of the performance. The Qobiz (Qilqobiz): The jiraw's instrument is the qobiz, a two-stringed bowed instrument carved from a single block of wood, with an open resonator covered by camel skin. The strings and the bow are made of undyed horsehair. Acoustically, the qobiz produces a rich, raspy, and deeply resonant overtone series. Our analysis shows that the qobiz is designed to mimic the sounds of the natural and spiritual world—the howling of the wind across the Aral steppes, the cry of a swan, the galloping of hooves, and the wailing of human sorrow.

The Dutar and Ghijjak: The bakhshi relies on the dutar (a two-stringed plucked lute) and frequently performs in an ensemble with a ghijjak (a spike fiddle). The dutar allows for highly rhythmic, rapid, and percussive playing techniques. This rhythmic agility is crucial for the bakhshi, whose epics contain complex poetic meters and require rapid shifts in tempo to match the dynamic plots of romantic and adventurous tales. The Scientific Study of the Heritage and Transcribing the Oral Tradition The process of transferring these oral masterpieces into written text was a monumental task undertaken by scholars in the mid-20th century. Transcribing epics from live performances was an incredibly complex process because the performer’s memory is inherently linked to the musical rhythm. Qalli Ayimbetov, one of the leading figures in Karakalpak folklore studies, recalls this difficulty: At the time of writing, it was difficult to dictate a song sung with the “qobiz” using prose. When a “jiraw” sings with a “qobiz”, the rhyme of the lyrics becomes more melodious. He put down the kobyz and, unable to harmonize the rhyme when singing, performed it with great difficulty.[1p88]

The performing talent of Karakalpak jirov-bakhshis, the uniqueness of their repertoire, and their talent for playing music and reciting words are not only national characteristics but also an integral part of the folklore of all Turkic peoples. [2p14]. Furthermore, the pedagogical significance of these works was emphasized by Najim Dawqaraev: "The qualities of patriotism and courage in Karakalpak heroic epics are an important source in shaping the worldview of the younger generation. " [3p84].

Vocal Techniques and Psycho-Emotional Impact The vocal techniques employed by these artists serve as the primary vehicle for emotional transference. Jiraws utilize a specific throat-

singing technique known as tolgaw. This requires constricting the vocal cords and utilizing the chest cavity as a primary resonator, producing a low, guttural, and highly dramatic sound. The psycho-emotional impact of the tolgaw, combined with the drone of the qobiz, frequently induces a state of deep contemplation in the audience.

Bakhshis, conversely, employ an open, high-pitched, and highly melismatic vocal style. Their voices are trained for clarity and endurance, allowing them to sing over the energetic strumming of the dutar. The bakhshi's performance is highly theatrical, using extensive facial expressions and bodily gestures to portray different characters. Thematic Categorization of the Epic Repertoire Our textual analysis categorizes the Karakalpak epic repertoire into three dominant thematic groups: Heroic Epics: Dominated by the jiraws, these include monumental works like "Alpamysh" and "Edige." The central conflict usually involves the defense of the homeland against foreign invaders and the preservation of honor. Lyrical-Romantic Epics: Performed primarily by bakhshis, this category includes "Garib Ashiq" and the extensive "Goroghli" cycle. These narratives focus on human psychology, the struggle for pure love, and personal tragedy. The Matriarchal Echo - "Qirq Qiz": A unique finding in Karakalpak folklore is the epic "Qirq Qiz" (Forty Girls), centering on Gulaim, a teenage female warrior, and her forty female companions. This epic provides critical evidence of the high social status and martial capabilities of women in ancient nomadic Turkic societies. Typology of Regional Epic Schools A significant result of the ethnological mapping of Karakalpakstan is the identification of distinct regional schools of epic performance: The Northern and Eastern School (Chimboy, Kegeyli, Taxtakopir): Situated in the harsh steppe environments, this school represents the most conservative and martial branch, heavily dominated by the jiraw tradition (e.g., Esemurat jiraw). The Southern School (Turtkul, Beruniy, Ellikqala): Contiguous with the Khorezm oasis, this school exhibits profound cross-cultural synthesis. It is the stronghold of the bakhshi tradition, characterized by instrumental ensembles and highly ornamented vocal melodies.

The Aral Sea (Moynaq) School: The coastal populations developed a distinct sub-school. The geographic isolation of the delta region allowed for the preservation of unique, melancholic melodic motifs. Pedagogical Continuity: The Master-Apprentice (Khalfa-Shogird) System The survival of the Karakalpak bakhshi art over centuries is entirely due to the rigorous traditional pedagogical method known as khalfa-shogird. The apprentice first learns to recite thousands of lines of poetry rhythmically, mastering modular formulas that allow them to construct the epic dynamically. Only after mastering the text does the apprentice learn the qobiz or dutar. The final stage is the acquisition of improvisational skills. A true bakhshi never performs an epic the exact same way twice; they read the audience's mood and adjust the narrative accordingly.

CONCLUSION. In conclusion, the traditions of the Karakalpak bakhshi and jiraw art are a unique cultural phenomenon that has traversed a long evolutionary path spanning several centuries. Possessing distinct performance styles, magical musical instruments, and a massive repertoire of oral literature, this heritage is a testament to the intellectual and emotional depth of the Karakalpak people. Having existed solely in oral form for a long time, this heritage was preserved and transformed into written academic property thanks to the selfless labor of 20th-century scholars.

Today, preserving and developing the bakhshi schools has been elevated to the level of state policy. Higher education institutions, such as the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture, are training young performers in folklore traditions. Bakhshis and jiraws are the guardians of spirituality who have gathered the noblest ideas regarding socio-morality, bravery, and self-sacrifice. Fully and authentically transmitting these traditions, including the vital master-apprentice methodology, to future generations remains a fundamental duty for both educators and researchers.

References

1. Айымбетов Қаллы Айымбетович. Халық даналығы. "Қарақалпақстан" баспасы, 1988 йил.
2. Мақсетов Қабыл Мақсетович. Қарақалпақ жыраў-бақсылары. "Қарақалпақстан" баспасы, 1983.
3. Дәўқараев Нәжим Дәўқараевич. Қарақалпақ әдебияты тарийхы очерклери. Ташкент: "Ўзбекистан" баспасы, 1959 йил.
4. Отепбергенова Г. Халық фольклорлық дәстүрлерди үйрениў дәўир талабы. Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalı. 2025-жыл. №4-сан.
5. Отепбергенова Г. Халқ педагогикаси ва миллий қадриятлар. Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar 2025-yil 9-son.

QARAQALPAQ BAQSÍSHÍLÍQ ÓNERÍNÍŃ JASLAR TÁRBÍYASÍNDAǴI ORNÍ

Otepbergenova Guzzal Omirbaevna – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)*
gozzalotepbergenova61@gmail.com
Utemuratova Elıza – *magistrant*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádenıyat instituti Nókis filialı

РОЛЬ КАРАКАЛПАКСКОГО ИСКУССТВА БАХШИ В ОБРАЗОВАНИИ МОЛОДЕЖИ

Гуззал Отепбергенова – *доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент*
Утемуратова Элиза – *студентка магистратуры по специальности "Песня и танец"*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE ROLE OF KARAKALPAK BAKHSHI ART IN YOUTH EDUCATION

Otepbergenova Guzzal Omirbaevna – *Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences*
Utemuratova Eliza – *is a Master's student specializing in "Song and Dance."*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayansh sózler: xalıq qosıqları, sazende, qosıqshı, baqsılar, madeniy miyraslar, muzıka tarıyxı.

Rezyume. Qaraqalpaq xalqınıń dástúriy baqsıshılıq óneri arqalı jas áwladta insanıylıq pazıyletlerin qáliplestiriw hám milliy qádiriyatlardı saqlap qalıwdıń áhmiyetin ashıp beriw. Qaraqalpaq baqsıshılıq óneri jaslar tárbiyasında tek kórkem-muzıkalıq qural emes, bálki milliy ózlikti ańlatıwshı, ulıwma insaniy tárbıya mektebi bolıp xızmet etedi. Bul ónerdi zamanagóy tálim-tárbiya procesine integraciya qılıw arqalı kámil insandı qáliplestiriw múmkin.

Ключевые слова: народные песни, музыканты, культурное наследие, история музыки.

Резюме. Раскрыть важность формирования духовно-нравственных качеств молодого поколения и сохранения национальных ценностей посредством традиционного искусства бахши каракалпакского народа. Каракалпакское искусство бахши служит не только художественно-музыкальным инструментом в воспитании молодежи, но и общечеловеческой школой воспитания, способствующей национальному самосознанию и противостоящей духовным дефектам. Интегрируя это искусство в современный образовательный процесс, можно сформировать гармонично развитую личность.

Key words: folk songs, musicians,singers,bakhshis, cultural heritage, history of music.

Summary. To reveal the importance of forming the spiritual and moral qualities of the younger generation and preserving national values through the traditional art of bakhshi of the Karakalpak people. The art of Karakalpak bakhshi serves not only as an artistic and musical tool in the upbringing of young people, but also as a school of universal human education, expressing national identity and countering spiritual shortcomings. By integrating this art into the modern educational process, it is possible to form a well-rounded individual.

Qaraqalpaq xalqınıń muzıka mádeniyatı erte zamanlardan berlı rawajlanıp keledi. Bul rawajlanıw jolları tariyxshı alımlarımızdıń, ilimpazlardıń ádebiyat hám kórkem óner izertlewshı alımlar tárepinen izertlenip hár tárepleme tastıyıqlanıp kelmekte. Xalqımızdıń muzıka mádeniyatın rawajlandırıwshılar bular eń eskiden kiyatırǵan xalqımızdıń súyikli atqarıwshıları bolıp tabılatuǵın jırawlar, baqsılar, qıssaxanlar, qosıqshı hám sazendeler bolıp esaplanadı hám húrmet penen tilge alınadı. Olardıń sazı menen sózi xalıqtıń tilegine say únles bolıp keledi. Jıraw, baqsı, qıssaxan, qosıqshılardıń xızmeti xalqımızdıń kóp ásirlik tariyxı menen tıǵız baylanıslı ósip rawajlanıp keledi. Qaraqalpaq xalqı uzaq ásirlerden berli Orta Aziyada jasawshı ásirese ózbek, qazaq, túrkmen xalıqları menen terretoriyalıq hám tıǵız ekonomikalıq baylanısta jasap keledi. Olardıń ádebiyatı menen kórkem óner, muzıkasınıń jaqınlıǵı túrkey tilles bolıp mádeniyatınıń bir-biri menen baylanısta rawajlanıp kiyatırǵanlıǵı tariyxıy dereklerden málim hám ayqın kórinip turadı. Jaslardı watandı súyiwshilikke, tuwǵan jerge, xalıqqa Ana Watanǵa sadıqlıqqa taǵı da kóp ǵana adamgershiliktiń eń jaqsı pazıyletlerin tárbiyalawda muzıkanıń ásirese xalıq muzıka ǵáziynelerinde batırlıq jırlar, terme-tolǵawlardıń, watan, miynet tuwralı hám úgıt-násiyat qosıqlarınıń tásirsheńligi hámmege málim. Qaraqalpaq xalqı uzaq ásirlerden beri óz turmıs - tirishiliginiń aynası sıpatında túrli janrlarda bay muzıka mádeniyatın hám ádebiy miyrasın dóretken. Xalıqtıń awız ádebiyatın zamannan zamanǵa, atadan balaǵa alıp kelıwshı xalıq dóretpelerin yadlap, onı ózi jasaǵan zaman tiline biyimlep qayta islep xalıqtıń awızeki sóz ónerin

sóylep, aytıp jırlap berıwshı bul ónerge óziniń ómirin sarıp etiwge xalıqtıń jırları jıraw menen baqsıları, qıssaxan menen shayırları, ertekshi menen sazende hám qosıqshıları boladı. Qaraqalpaq xalqınıń muzıka mádeniyatı erte zamanlardan berli ósip rawajlanıp keledi. Qaraqalpaq xalqınıń muzıka mádeniyatın rawajlandırıwshılar eń eskiden kiyatırǵan súyikli ónerpazlarımızdan esaplanılatuǵın - jırawlar, baqsılar, qıssaxanlar, qosıqshılar bolıp esaplanadı hám tilge alınadı.

Xalqımızdıń mádeniy miyrası bolǵan muzıka mádeniyatlarımızdı rawajlandırıwshılar bolǵan jıraw, baqsı, qıssaxan hám qosıqshılardıń tutqan ornı oǵada ullı. Qaraqalpaq xalqında duwtar shertip, qosıq aytatuǵın óner iyesiniń biri «baqsı» dep ataladı. Bul «Baqsı» sózı túrkiy tilles xalıqlarda burınnan kiyatırǵan eski sóz. Qaraqalpaq baqsıları ózbek, túrkmen baqsıları menen óz ara jaqınnan qarım-qatnasta bolıp, xalıqtıń toy-merekelerin birge atqarıp óz repertuarlarınan hár tárepleme qosıq hám dástanlar menen bayıtıp, baqsıshılıq ónerin rawajlandıradı. Ataqlı Aqımbet baqsı, onıń belgili xalıq arasında húrmet hám úlken abrayǵa iye bolǵan ataqlı shákirtleri, Musa, Edenbay, Bayniyaz, Xojabala, Xudaybergen, Qurbaniyaz, Japaq, Esjan, Amet, Genjebay baqsılar hám qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırı Berdaqta «Berdaq baqsı» - degen ataqqa iye bolıp óz baqsıshılıq mektebın dóretken qaraqalpaq xalqınıń ataqlı baqsıları bolıp tabıladı. Baqsıshılıq ónerın keńnen ósip rawajlanıwına túrkmen baqsısı Súyew baqsınıń qaraqalpaqlar menen kópten berlı ómir súrip kiyatırǵan Arallı ózbek baqsılarınıń miyneti ayrıqsha belgili orın tutadı. (Arallı ózbek baqsıların «Qońıratlı baqsılar» Qaraqalpaq baqsılar dep te aytadı. Qońıratlı baqsılar (Arallı) namaların qaraqalpaq namalarına aytadı). Ámiwdáryanıń ayaǵındaǵı "Arallı" dep atalǵan.

Xorezm ózbekleri baqsılarınıń kópshiligine túrkmen baqsısı Súyew baqsı ustaz bolǵan. Súyewden burında Abay, Atash, Ǵáripniyaz (qaraqalpaq) qusaǵan Xorezm jigitleriniń ataqlı baqsıları bolǵan. Bul baqsılar ózbek, túrkmen, qaraqalpaq, qazaq, xalıqlarında yaǵınıy, Xorezmde jasawshı qońsılas usı xalıqlardıń da súyip tıńlaytuǵın ataqlı baqsıları bolıp tanılǵan. Baqsıshılıq óneri xalqımız Orta Aziyaǵa, kóship kelgennen keyin qaraqalpaqlar arasında baqsıshılıq óneriniń keńnen taralıwı hám rawajlanǵanı alımlarımızdıń, ádebiyatshı ilimpazlardıń miynetlerinde óz tastıyıqlawın tapqan. Ilimpaz alımlarımızdan Qallı Ayımbetovtıń "Xalıq danalıǵı", Qabıl Maqsetovtıń "Dástanlar" baqsılar, jırawlar, "Qaraqalpaq jıraw, baqsıları" T.Adambaevtıń "Qaraqalpaq muzıkası tariyxınan" atlı miynetlerinde ayqın kórsetilgen. Baqsıshılıq óneri baqsılar qaraqalpaqlar arasında XVIII ásirden burında bolǵanlıǵı, erte dáwirlerden baslanǵanlıǵın dáliyllep, biraq baqsıshılıqtıń keńnen gúllep rawajlanıwın, jetilisiwin XVIII ásirden dep tariyxıy dereklerge súyene otırıp tastıyıqlaydı. Qaraqalpaq baqsıları dástan qosıqların atqarıwı óziniń barlıq sheberlıgın iske salıp, dástanniń mazmunı salt namalardı tańlay biliw menen tıńlawshılardıń qanday namalardı tańlay biliwi menen tıńlawshılardıń qanday namalardı jaqsı kóretuǵının esapqa alıp, tıńlawshı kópshilik qaysı baqsılar mektebınıń namaların unatadı, toyǵa jıynalǵan kópshiliktiń talabına sáykes, dástanlardaǵı qosıqlardı aytıwdı namalardı ózgertip otırǵan. Mısalı: "Ǵárip ashıq" dástanındaǵı "Janım mollam bir zaman sol yarımdı azat qıl" qosıǵın, "Nigarım" namasına, "Ne boldı yarım kelmedi" qosıǵın "Gúlpaq" namasına, "Náyleyin" namasına, "Yarım kelgenińdi bilá bilmedim" qosıǵın "Arıwxan" namasına Ǵáriptiń qosıqları, "Xoshadás", "Ala qayıs", "Musa sen yarı", "Kepter muxallesi", "Terme muxallesi" namalarına salıp aytılǵan. Qaraqalpaq xalqınıń kóplegen atı shıqqan talantlı baqsıları dóretiwshilik uqıbına hám shayırshılıq uqıpqa da iye bolıp, bir qansha duwtar sazların sonday-aq, nama qosıqların dóretkenligin, ádebiyatshı, tariyxshı ilimpaz aǵalarımızdıń miynetlerinde, kitaplarında óz tastıyıqlanıwın tapqanlıǵın olardıń jazıp qaldırǵan miynetlerinen oqıp bilemiz. Qaraqalpaq xalqınıń ataqlı baqsısı Aqımbet baqsı "Qızlar úyge kir", "Biyim", "Arıwxan", "Ilǵal", "Yaǵlı báhár", "Alaqayıs", "Qara jorǵa" namasın "Bes perde", "Tarlan" namaların dóretkeni bizge málim. Aqımbet baqsınıń ataqlı shákirtiniń biri Musa baqsı "Jeti asırım", "Jaman shıǵanaq", "Musa", "Sen yar qal endi", "Musa sen yarı" namaların dóretkenligin, sonday-aq, ataqlı palwan xosh háwaz qosıqshı Jańabay palwannıń "Aydıńnan", "Aqsúngil", "Qazı ishan" namaların hám sózin ózi shıǵarǵan, Berdaq baqsınıń "Qız Munayım", "Sanalı keldi" namaların dóretkeni belgili. Ertede ótken ataqlı baqsılardıń birinen sanalǵan Arzı baqsınıń "Siyperde" naması "Arzı muxallesi", namaları belgili baqsılardıń aytıwı hám xalıq awzınan alınǵan tariyxıy maǵlıwmatlarǵa tiykarlanıp bir neshe ataqlı baqsılarımızdıń nama qosıqları, sazları atqarǵan dástanlarındaǵı kóplegen qosıqları xalıq qosıqları bolıp xalıqqa sińisip ketken hám qaraqalpaq xalqınıń milliy muzıka baylıǵı, milliy muzıka miyrası bolıp tabıladı. Baqsı namaları óziniń qonımlı esitken qulaqqa jaǵımlı ırǵaqlı háwıjlı nama hám qashırımlı bolıp, hár qıylı ráńbárań naǵıslarǵa

bezewlerge iye bolıp tıńlawshılardıń qulaq quırshan qandırıp atadan balaǵa, ustazdan shákirtke miyras bolıp xalqımızdıń súyip tıńlaytuǵın nama qosıqları bolıp kelmekte. Baqsı namaları, namanı dóretiwshi baqsılardıń ataqlı aytqısh qosıqshılardıń atları menen baylanısıp otıradı. Kóplegen namalar tariyxta bolǵan waqıyalar menen de ataladı. Ayırım namalardıń payda bolıwı jóninde xalıq namalarınıń kúshi jóninde xalıq awzında tolıp otırǵan ańız áńgimeleri bar. Xalıq namaları xalıq ómirinde xalıqtıń ruwhıy azıǵı retinde úlken orın tutadı. "Xalıq naması", "xalıq qosıǵı"- dep atalıp ketken kóplegen xalıq nama qosıqlarınıń dáslep álbette dóretıwshısı bir adam bolǵanı sózsiz. Ol baqsı ma, sázende me yamasa ataqlı aytqısh qosıqshı ma namanı dóretkenı menen ol dóretken nama waqıttıń ótıwı menen birewden-birewge ótip bir qansha ózgeriske ushırawı jańalanıwı kóbısı umıt bolıwı da múmkin bolǵanınday ol namanı dóretken baqsınıń yamasa sazendenıń atı umıtılıp ko'plegen namalardıń atı sol namanıń qosıq tekstı menen atalıp ketkenı málim. Kóplegen namalar sol namanı eń jaqsı atqarǵan baqsınıń atı menen de atalıp ketken. Qaraqalpaq xalqınıń ataqlı baqsıları tárepınen dóretılgen qosıq-namalar, olardıń atqarǵan, dástanları, xalıq qosıqları hám duwtar sazları olardıń shákirtlerine xalıq ishinen shıqqan talantlı qosıqshı, sázendelerge ótip jańalanıp uzaq jıllar dawamında eń hasıl dúrdanaları olardıń yadında saqlanıp ustazdan shákirtke miyras bolǵanday usı búginge kelip jetken. Xalqımızdıń muzıka baylıǵı ele de kóp jıllar dawamında máńgige izi úzilmey kem-kemnen kóbeyip jetilisip taza nama qosıqlar menen tolısıp xalqımız arasında jańlay beredi xalqımızǵa mádeniy ruwxıy baylıq bolıp xızmet qıladı. Ataqlı qaraqalpaq baqsılarınıń sonıń ishinde Aqımbet, Musa, Edenbay, Bayniyaz, Shernazar, Berdaq baqsı, Qarajan, qız baqsı Húrliman, Qurbaniyaz, Japaq, Esjan, Amet, Genjebay hám taǵı basqa da baqsılarımızdıń atları olardıń atqarıwındaǵı nama-qosıqları, duwtar sazları, xalıq dástanları uzaq jıllar dawamında xalqımızdıń yadında máńgi saqlanıw menen birge xalıq ishinen shıqqan talantlı jaslarımızdıń qosıqshı, sázende, baqsılar sonday-aq, artistlerimizdiń jetilisiwine olardıń qatarı ónip ósip kóbeye beriwine úlken tásir etetuǵını sózsiz. Baqsılarımızdıń atqarǵan nama-qosıq, dástanları, kóplep jazıp alınıp, radionıń altın fondına jazılıp qaldırılǵan. Qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵınıń ishinen óziniń girewli orının taptı. Qánige sázendelerimiz, muzıka oqıtıwshılarımız, kompozitorlarımız tárepinen bir qanshaları qayta islenip jańasha tús alıp xor shıǵarmalarına, orkestrlerge, oyın namalarına, muzıka drama, operalarında da paydalınılmaqta. Burınǵı baqsılarımızdıń dóretken nama-qosıqları, milliylıgımızdı tanıwda, milliy mádeniyatımızdı hár tárepleme rawajlandırıwda keleshek jaslardı milliy mádeniyatqa tárbiyalawda qosıq-namalar dóretiwshi jaslarǵa úlgı bolıw menen qatar jol kórsetıwshı juldız retında sanaları sózsiz.

Xalqımızdıń muzıka mádeniyatın rawajlandırıwda qaraqalpaq xalqınıń ataqlı baqsıları dástan qosıqların atqarıwdaǵı ózgeshelikleri menen sheberlikleri uqıplılıqları xalqımızdıń yadında uzaq saqlanıw menen birge keleshekte de dawam ete beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

7. Maqsetov Q. «Qaraqalpaq xalqiniń kórkem awızeki dóretpeleri» N. «Bilim» 1996j.

8. Отепбергенова Г. Халық фольклорлық дәстүрлерди үйрениў дәўир талабы. Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalı. 2025-жыл. №4-сан.

9. Отепбергенова Г. Эссе – көркем публицистикалық жанр сыпатында. Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalı. 2026-жыл. №1-сан.

10.Otepbergenova G. Úrp-ádet, dástúrler - ruwxiy mádeniyatimiz negizleri. Sun'iy intellekt falsafasi: tarixiylik va zamonaviylik dialektikasi" mavzusidagi konferensiya. 2026-jıl 22-may.

11.Отепбергенова Г. Халқ педагогикаси ва миллий қадриятлар. Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar 2025-yil 9-son.

MILLIY MUSIQA VA BAXSHICHILIK SAN'ATINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Uzakov Satbay Erejepbaevich – *o'qituvchi*
uzakovsatbay8489@gmail.com
O'zDSMI Nukus filiali

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ МУЗЫКИ И ИСКУССТВА БАХШИ

Узаков Сатбай Ережепбаевич – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL POSSIBILITIES OF NATIONAL MUSIC AND THE ART OF BAKHSHI

Uzakov Satbay Erejepbaevich – *Teacher*
Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Tayanch so'zlar: milliy musiqa, baxshichilik, psixologik tarbiya, pedagogik vosita, estetik rivoj, xalq og'zaki ijodi.

Rezyume. Milliy musiqa, xususan, baxshichilik san'ati vositasida o'quvchi va yosh avlodning estetik, hissiy, ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishiga psixologik-pedagogik ta'sir etish mexanizmlari tahlil qilingan. Baxshichilik san'atida mujassamlashgan og'zaki ijod, milliy qadriyatlar, ritmik va emotsional vositalarning shaxs kamolotiga ijobiy ta'siri asoslangan.

Ключевые слова: национальная музыка, бахши, психологическое воспитание, педагогическое средство, эстетическое развитие, устное народное творчество.

Резюме. Проанализированы механизмы психолого-педагогического воздействия на эстетическое, эмоциональное, социальное и духовное развитие учащихся и подрастающего поколения посредством национальной музыки, в частности искусства бахши. Обосновано положительное влияние устного творчества, национальных ценностей, ритмических и эмоциональных средств, воплощенных в искусстве бахши, на развитие личности.

Key words: national music, bakhshi art, psychological education, pedagogical tool, aesthetic development, oral folk art.

Summary. The mechanisms of psychological and pedagogical influence on the aesthetic, emotional, social and spiritual development of students and the younger generation through national music, in particular, the art of bakhshi, are analyzed. The positive influence of oral creativity, national values, rhythmic and emotional means embodied in bakhshi art on the development of the individual is substantiated.

Milliy musiqa har bir xalqning ma'naviy boyligi, tarixiy xotirasi va estetik dunyoqarashining yorqin ifodasidir. O'zbek va qoraqalpoq xalqining musiqiy merosida baxshichilik san'ati alohida o'rin egallaydi. Baxshilar ijrosidagi dostonlar, termalar, nafaqat musiqiy-estetik qadriyat, balki kuchli psixologik-pedagogik potensialga ega vosita sifatida ham ahamiyatlidir. Ular orqali yosh avlodga milliy qadriyatlarni singdirish, shaxsiy va ijtimoiy fazilatlarni tarbiyalash, ruhiy barkamollikka erishish mumkin. Baxshining ovozi, cholg'u sadolari va ritmik uslub orqali holatini boshdan kechirishadi. Bu esa shaxsning emotsional intellekti**,** his-tuyg'ularni boshqarish va tushunish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, baxshichilikda hikoya uslubi orqali hissiy bog'lanish hosil bo'ladi. Musiqiy ta'sir vositasida emotsional intellekt rivojlanishi alohida qayd etilgan: "O'zbek va qoraqalpoq milliy musiqasi, ayniqsa doston va termalar, bolalarda emotsional turg'unlikni kuchaytiradi, stressga bardoshlikni oshiradi va ijobiy hissiy fon yaratadi".

Dostonlar kompozitsiyaga ega bo'lib, tinglovchini faol tasavvur qilishga undaydi. Har bir obraz, voqea, muammo va echim orqali o'smirlar va yoshlar kognitiv hamda refleksiv faoliyatni faollashtiradi. Bu esa o'quvchilarda tasavvur, tafakkur, nutq va mantiqiy fikrlash kabi psixik jarayonlarning rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, baxshilar tomonidan ijro etilgan dostonlarda namoyon bo'ladigan obrazlar, dramatik to'qnashuvlar, g'alaba va yo'qotish holatlari o'quvchilarda hissiy identifikatsiya shakllanishiga xizmat qiladi. Baxshichilikning og'zaki nutqqa asoslanganligi, voqelikni badiiy shakllarda ifodalashi, obrazlar vositasida taqdim etilishi o'smirlar va yoshlar tafakkurida tasvirlar hosil qilishni talab qiladi. Shu yo'l bilan inson

idroki, tasavvuri, eshituv xotirasi va mantiqiy tafakkuri faollashadi. Baxshilar ijrosida ezgulik, fidoyilik, sadoqat, sabr, halollik kabi qadriyatlar madh etiladi. Ulardagi qahramonlar obrazlari yosh avlod uchun axloqiy ideal vazifasini bajaradi. Bu qadriyatlar bugungi ta'lim-tarbiya tizimi uchun ham dolzarbdir. Baxshichilik san'ati o'z mohiyatiga ko'ra ezgulik, jasorat, fidoyilik, sabr-toqat, haqiqatparastlik kabi ijtimoiy qadriyatlarni targ'ib etadi. Masalan, "Alpomish", "Go'ro'g'li", kabi dostonlar xalq orasida axloqiy ideal sifatida qaraladigan qahramonlar obrazi orqali yosh avlodda ma'naviy ong va axloqiy immunitetni shakllantiradi. Pedagogik tadqiqotlarda qayd etilishicha, "og'zaki xalq ijodi vositalari, xususan baxshichilik, axloqiy tushunchalarni bolalar ongiga singdirishda eng samarali estetik-tarbiyaviy vositadir". Baxshichilik san'ati interaktiv tusga ega: savol-javoblar, xalq bilan muloqot, improvizatsiya vositasida ijro amalga oshadi. Bu o'quvchilar va talabalar uchun nutqiy faollik**,** ijodkorlik**,** fikrni ifoda etish**,** madaniyatlararo muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. Baxshichilikni dars jarayonlariga integratsiyalash orqali tarix, adabiyot, musiqa, madaniyatshunoslik kabi fanlar o'zaro uyg'unlashadi. Bu esa metapredmet kompetensiyalar – tanqidiy fikrlash, madaniy ong, jamoaviy ishlash, estetik baholash kabi yondashuvlarning shakllanishiga zamin yaratadi. Baxshichilik san'ati integrativ metodlar orqali bir necha fanlar – musiqa, tarix, adabiyot, psixologiya, madaniyatshunoslik bilan uzviy bog'lanadi. Shu sababli u o'quvchilarda quyidagi kompetensiyalarni shakllantiradi:

- Emotsional va estetik kompetensiya – his-tuyg'ularni anglash va ifodalash;
- Metakognitiv kompetensiya – eshitilgan matnni tahlil qilish, xulosa chiqarish;
- Ijtimoiy kompetensiya – jamiyatdagi qadriyatlarni anglash va ularga amal qilish;
- Madaniy kompetensiya – o'z milliy madaniyatini bilish, asrash va iftixor qilish.

Bu kompetensiyalar bugungi kompetensiyaviy yondashuv asosida qurilgan ta'lim tizimi uchun juda muhim hisoblanadi. Milliy musiqa va baxshichilik yoshlar ongida milliy g'urur**,** madaniy xotira**,** ijtimoiy birdamlik hissini uyg'otadi. Bu ayniqsa globallashuv sharoitida madaniy assimilyatsiyaga qarshi turishda, o'zligimizni anglashda beqiyos vositadir. O'quvchi o'zini madaniyatga daxldor deb biladi, milliy qadriyatlarni qadrlash, saqlash va rivojlantirishga mas'uliyatni his qiladi. Milliy musiqa, xususan baxshichilik san'ati shaxsni har tomonlama kamol toptiruvchi vosita sifatida psixologik va pedagogik ahamiyatga egadir. U orqali nafaqat emotsional, axloqiy va estetik tarbiya amalga oshiriladi, balki kommunikativ, ijtimoiy-madaniy va metakognitiv kompetensiyalar ham rivojlanadi. Shu bois, zamonaviy ta'limda milliy san'at vositalaridan foydalanish zarur bo'lib, bu yosh avlodning barkamol inson sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Milliy musiqa, ayniqsa baxshichilik san'ati, o'zining estetik, axloqiy, emotsional va madaniy ta'siri bilan shaxsiy tarbiyada yadro vosita bo'lib xizmat qiladi. Uning asosida emotsional sezgirlik, milliy qadriyatlarga hurmat, ijodiy tafakkur va kommunikativ ko'nikmalar shakllanadi. Shu bois, zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimida milliy musiqaning, xususan baxshichilikning pedagogik salohiyatidan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir. Musiqiy matnni tinglash va tushunish jarayonida inson miyasi faol ishlaydi: eslab qolish**,** tasavvur qilish**,** obrazlarni qayta ishlash kabi kognitiv funksiyalar faollashadi. Baxshining dostonlari voqeaviy rivoj, obrazlar, dramatik to'qnashuvlar asosida qurilgani sababli bu asarlar kognitiv jarayonlarga kompleks ta'sir ko'rsatadi. Masalan, doston mazmunini tinglagan o'quvchi-yoshlar uni aqliy tarzda tasavvur qiladi, hikoya strukturasi orqali sabab-oqibat bog'liqliklarini aniqlaydi va obrazlarga baho beradi. Bu esa abstrakt tafakkur, refleksiya, tanqidiy fikrlash kabi psixik faoliyat turlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, milliy musiqa va baxshichilikda mavjud bo'lgan ritmik-melodik tuzilmalar eshituv idroki va musiqiy xotirani kuchaytiradi. Tadqiqotlarga ko'ra, milliy ritmlar asosida o'rgangan bolalarning fonematik eshituv**,** diqqatni jamlash va verbal xotira ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov Sh. (2019). Musiqa psixologiyasi asoslari. Toshkent: O'zbekiston pedagogika nashriyoti.
2. Shomurodov I. (2020). "Baxshichilikda katarsis va ruhiy tozalanishning psixologik asoslari". №2.
3. Normurodova G. (2021). "O'zbek xalq og'zaki ijodi va u orqali axloqiy qadriyatlarni shakllantirish", O'zDJTU ilmiy axboroti, №1.
4. Madrahimova N. (2020). "Baxshichilik san'ati orqali o'quvchilarda estetik ongni shakllantirish", Ma'naviyat va ma'rifat. №5.
5. Hasanov D. (2022). "Nutqiy faoliyatda baxshichilik imkoniyatlari", Filologik tadqiqotlar, №4.

FOLKLOR VA FOLKLORIZMNING O‘ZBEK ADABIYOTIDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI

Shamuratova Malohat Ilhambekovna – *assistent o‘qituvchi*
malohatshamuratova928@gmail.com
O‘zDSMI Nukus filiali Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ ФОЛЬКЛОРА И ФОЛЬКЛОРИЗМА В ЛИТЕРАТУРЕ УЗБЕКИСТАНА

Шамуратова Малохат Ильхамбековна – *ассистент преподаватель*
Нукусского филиала Узбекского государственного института социальных наук

THE PLACE AND SIGNIFICANCE OF FOLKLORE AND FOLKLORISM IN UZBEKISTAN LITERATURE

Shamuratova Malohat Ilhambekovna – *Assistant teacher*
Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Tayanch so‘zlar: folklorizm, badiiy asarlar, xalq ijodi, madaniy meros, estetika.

Rezyume. Ushbu maqolada folklor bilan folklorizm atamalarining bir biridan farqi jihatlari asoslab berilgan, shuningdek ularning zamonaviy adabiyotshunoslikdagi ahamiyati hamda folklorizmni o‘rgangan olimlar haqida ma’lumot berilgan.

Ключевые слова: фольклоризм, художественные произведения, народное творчество, культурное наседие, эстетическая ценность.

Резюме. Данной статье разъясняются различия между терминами «фольклор» и «фольклоризм», их значение в современном литературоведении, а также приводится информация об учёных, изучавших фольклоризм.

Key words: folklorism, artistic works, folk creativity, cultural heritage, aesthetic value.

Summary. This article explains the differences between the terms folklore and folklorism, their significance in modern literary studies, and information about scholars who have studied folklorism.

Kirish. Folklorshunoslik bu adabiyotshunoslikning bir qismidir. Asrlar davomida ota bobolarimizning aytgan ibratli so‘zlari-yu, naql-maqollari, momolarimizning allalari-yu, lapar qo‘shiqlari va boshqa xalq og‘zaki ijodi janrlaridir. Biror bir xalqning qanday xalqligini bilish uchun uning xalq og‘zaki ijodini o‘rganish zarur. Bugungi kunda folklorizm milliy o‘zlikni anglash, madaniy merosni asrab-avaylash va yosh avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. U nafaqat og‘zaki ijod namunalarini saqlash, balki zamonaviy san’at, adabiyot va ta’limda ham faol qo‘llanilmoqda.

USULLAR. Mazkur ilmiy maqola tarixiy-qiyosiy, kontekstual yondashuv tahlil usullari qo‘llanildi. Maqolada folklorshunoslik hamda folklorizmning farqli jihatlarini ko‘rsatib berish va folklorizmning ilmiy ahamiyatini ochib berishga qaratilgan.

NATIJALAR VA MUNOZARA. Folklorda xalqning til imkoniyatlari, mushohada tarzi, ijodiy quvvati aks etgan bo‘ladi. Alloma Hodi Zarif: Folklor asarlarining ilmiy va badiiy qiymati ularning lug‘at boyligi bilan belgilanadi degan edi. Barcha davr tilshunoslarini xalq poetik ijodini o‘rganish qiziqtirib kelgan. Mahmud Koshg‘ariy zamonidan to bugungi kunga qadar xalq og‘zaki ijodi haqida nimaiki aytilgan bo‘lsa, bularning bari buyuk merosni o‘rganishga o‘zining munosib ulushini qo‘shgan. Folklor atamasini 1846-yilda ingliz olimi Uilyam Tomas taklif qilgan bo‘lib, u “xalq donolig”i degan ma‘noni anglatadi. Dastlabki vaqtlarda el adabiyoti, xalq adabiyoti, og‘zaki adabiyot, xalq og‘zaki ijodi deb yuritilib kelingan o‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi Hodi Zarif ijodidan boshlab, ya‘ni 1935- yildan e‘tiboran O‘zbek folklori nomi bilan ishlatiladi. Xususan, folklor namunalari hisoblangan To‘maris, Shiroq kabi afsonalar, Alpomish, Ravshan, Kuntug‘mish kabi dostonlar, Malikai Husnobod, Uch og‘a-ini botirlar kabi ertaklar, lirik qo‘shiqlar, marosim va mehnat qo‘shiqlari hamda boshqa og‘zaki ijod namunalari o‘zbek xalqi qadriyatlarining ajralmas qismidir.Folklor barcha san‘atning boshlanishi, sarchashmasi, shu sababli ham boshqa ko‘pgina san‘atlar u bilan uyg‘unlikka ega, shuning bilan birga hech biriga o‘xshamagan o‘ziga xosligi bilan alohida ajralib turuvchi san’at turidir deb ta‘kidlagan edi folklorshunos olim Jabbor Eshonqulov darhaqiqat, buni tan olmasdan ilojimiz yo‘q chunki xalqimiz madaniyatining eng dastlabki kurtaklari folklor namunalari orqali ko‘rinadi. Folklor ijod namunalari xalqning boyligi hisoblanar ekan, ularni o‘rganish ham hamma vaqt dolzarb masalalardan biri bo‘lib kelgan. Folklor kishilik jamiyatida o‘z o‘rniga ega bo‘lib, kundalik nutqimizga singib ketgan. Ammo uni zamonaviy

adabiyotga yanada singdirish folklorizmning paydo bo‘lishiga turtki bo‘ldi. Folklorizm ham shu tariqa maydonga keldi. Folklorizm tarixi XIX asrga borib taqaladi. Jamiyatning kundalik hayotida, madaniyatida va san'atida folklorga bo'lgan qiziqish birinchi marta frantsuz folklorshunosi Pol Sebiyo (1846-1918) tomonidan ilmiy muammo sifatida belgilangan va shakllantirilgan. Shu tariqa P. Sebiyo tomonidan taklif qilingan va fanga olib kirilgan “folklorizm” atamasi yozuvchilar, tanqidchilar, publitsistlarning folklorga qiziqishlarini tavsiflash, ularning og'zaki xalq ijodining syujetlari, motivlari va tasvirlariga murojaat qilish uchun ishlatiladigan atamaga aylandi.

Folklorizm yozma adabiyotda xalq og‘zaki ijodi an’analarining ijodiy talqini sifatida namoyon bo‘ladi. Folkorizmlar badiiy asarlarda ikki xil holatda mujassam bo‘ladi: oddiy va murakkab folklorizmlar. Oddiy folklorizmlar - biror yozuvchi yoki shoir ijodida xalq maqol va matallari, yumuk ifodalari, og‘zaki nutq uchun xos tarkibda oborotlarning qo‘llanilishidan tashkil topadi. [1.346-b]

Adabiyotshunoslikda ko‘proq “badiiy folklorizm” muammosiga diqqat qaratiladi. XX asr davomida “folklorizm” atamasi olimlar tomonidan bir necha bor qayta ko'rib chiqilgan va uning mazmuni nafaqat aniqlangan, balki sezilarli darajada o'zgartirilgan. Jahon adabiyotshunoslik fanida folklorizmni badiiy madaniyat hodisasi sifatida talqin qilishning o‘ziga xos an'analari shakllandi. Hozirgi vaqtda folklorizmni o‘rganish chegaralari sezilarli darajada kengaygan. Adabiyotshunosligimizda folklorizm badiiy asar xalqchilligini va milliyligini oshirishga va ijodkor mahoratini belgilashga xizmat qilmoqda. Folklorizm deganda u yoki bu yozuvchi tomonidan folklordan foydalanishning xususiy masalalariga diqqat qaratiladi. Badiiy ijodning og‘zaki xalq ijodi bilan aloqalari muammosi eng dolzarb va qiziqarli masalalardan bo‘lib, folklorizm shu masalaga yechim bo‘la oldi.

Xulosa qilib aytganda folklor orqali yosh avlodga milliy qadriyatlar, hayotiy saboqlar va odob-axloq me’yorlari yetkaziladi, bu esa adabiyotimizning jamiyatdagi o‘rnini belgilaydi. Shuningdek, folklor va zamonaviy adabiyotdagi bu bog‘liqlik, adabiyotning turli yo‘nalishlarida ijod qiluvchilar uchun yangiliklar yaratishga zamin yaratadi. Shuning bilan bir qatorda, folklor elementlarini zamonaviy adabiyotga singdirish uchun xizmat qiladi. Folklorizm bugungi kunda ko‘pgina vazifalarni bajaradi avvalo, madaniy merosni kelajak avlodga yetkazish, xalq og‘zaki ijodi bo‘lgan, ertaklar, dostonlar, qo‘shiqlar, maqollar va afsonalarni nomoddiy madaniy meros sifatida saqlash va targ‘ib qilishga xizmat qiladi, shuningdek, xalqaro YUNESCO tashkiloti tomonidan ham folklor elementlari milliy merosning ajralmas qismi sifatida e’tirof etilgan.

Zamonaviy yozuvchilar, shoirlar va san’atkorlar folklor motivlaridan keng foydalanib, milliy ruhni zamonaviy shaklda ifodalaydilar.

Umuman olganda, o‘zbek adabiyotida folklor namunalarining uyg‘unlashishi yoshlar ongida milliy o‘zlikni anglash, saqlash, badiiy obrazlarni boyitish va adabiyotni keng targ‘ib qilishga imkon yaratadi. Folklor xalqning tarixiy xotirasi va dunyoqarashini aks ettiradi.

Bugungi globallashuv davrida folklorizm milliy o‘zlikni yo‘qotmaslik, o‘z madaniyatini anglash va uni boshqalarga tanitishda muhim vosita hisoblanadi. Folklor asarlari yosh avlodga axloqiy qadriyatlar, vatanparvarlik va insoniylik g‘oyalarini singdiradi. Bugungi kunda folklorizm na’munalari maktab va oliy ta’lim muassasalarida adabiyot darslari orqali, yoshlarni milliy ruhda tarbiyalashda asosiy manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sarimsoqov B. XX asr O‘zbek folklorshunosligi antologiyasi “Folklorizmlar tipologiyasi masalasiga doir” maqola - Toshkent: 2017
2. Xudoyberdiyeva H. “Ilk muhabbat” kitobi Toshkent, 1968 y
3. Turdimov SH. “O‘zbek xalq qo‘shiqlarida ramz” Toshkent,
4. Xudoyberdiyeva H . “Oq olmalar” kitobi Toshkent, 1973 y
5. Adabiyotshunoslikka kirish, T.Boboyev O‘qituvchi,. 1995;
6. “Adabiyot nazariyasi asoslari”, D.Quronov. – Toshkent: Akademnashr, 2018
7. Мадаев О. Халқ оғзаки поэтик ижоди. –Т., 2010. 208 b.
8. O.Madayev Xalq og‘zaki poetik ijodi –Toshkent, 2010. 208 b.
9. Отепбергенова Г. Халық фольклорлық дәстүрлерди үйрениў дәўир талабы. Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalı. 2025-жыл. №4-сан.
10. Отепбергенова Г. Халқ педагогикаси ва миллий қадриятлар. Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar 2025-yil 9-son.

JURNALISTIKA

ОНЛАЙН МЕДИАДА БИЛИМЛЕНДИРИЎ ПРОБЛЕМАТИКАСЫНЫҢ ЖАРЫТЫЛЫЎЫ

Даулетмуратов Тахир Пиратдинович – *оқытыўшы*
taxirdauletmuratov737@gmail.com
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

ОСВЕЩЕНИЕ ПРОБЛЕМАТИКИ ОБРАЗОВАНИЯ В ОНЛАЙН-МЕДИА

Даулетмуратова Тахира Пиратдиновича – *преподаватель*
Нукусского филиала Узбекского государственного института социальных наук

IMPROVING EDUCATION PROBLEMS IN ONLINE MEDIA

Dauletmuratov Taxir Piratdinovich – *Lecturer*
Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Таянч сўзлар: журналистика, проблематика, машқала, мәлимлеме, веб-сайтлар, социаллық тармақлар, ғалаба коммуникация қураллары, интернет, видео көринис, аудио жазыў, фото көринис, байланыс қуралы.

Rezume. Мазкур мавзуда онлайн медиаларда олий таълимга оид эълон қилинган материалларнинг асосий муаммолари таҳлил қилинади. Хусусан, ахборотларнинг ишончлилиги, аниқлиги ва холислиги етарли даражада таъминланмаётгани, айрим ҳолларда эса текширилмаган ёки на туғри маълумотлар тарқатилаётгани кориб чиқилади. Шунингдек, сарлавҳаларда сенсацион ёндашувнинг устунлиги, расмий манбаларга етарли даражада таянилмаслиги ҳам муҳим камчиликлардан бири сифатида баҳоланади.

Ключевые слова: журналистика, проблематика, проблема, информация, веб-сайты, социальные сети, средства массовой информации, интернет, видео, аудиозапись, фото, средство коммуникации.

Резюме. В данной теме анализируются основные проблемы материалов, опубликованных в онлайн-СМИ, касающихся высшего образования. В частности, рассматривается недостаточная надежность, точность и объективность информации, а в некоторых случаях распространение непроверенной или недостоверной информации. Кроме того, преобладание сенсационного подхода в заголовках и недостаточное использование официальных источников также считаются важными недостатками.

Key words: journalism, problematics, problem, information, websites, social networks, mass media, internet, video, audio recording, photo, means of communication.

Summary. This topic analyzes the main problems of materials published in online media related to higher education. In particular, insufficient reliability, accuracy, and objectivity of information are being considered, and in some cases, the dissemination of unverified or unreliable information. Furthermore, the prevalence of a sensational approach in headlines and insufficient use of official sources are also considered significant shortcomings.

Кирисиў. Ҳәзирги глобалласыў ҳәм санлы трансформациялар дәўиринде онлайн медиа платформалары социаллық реаллықты интерпретациялаўшы ҳәм жәмийетлик сананы детерминациялаўшы тийкарғы институционаллық қуралға айланды. Әсиресе, жәмийеттиң интеллектуал потенциалын белгилеўши билимлендириў тараўындағы реформалардың медиа-дискурсда сәўлелениўи айрықша актуаллыққа ийе. Билимлендириўге бағдарланған медиа-контент тек ғана дескриптив (сүўретлеўши) функция менен шекленбестен, системалық машқалаларды диагностикалаў, оларды аналитикалық тәрептен терең таллаў ҳәм оптимал конструктив шешимлерди ислеп шығыў сыяқлы функционаллық ўазыйпаларды атқарады. Мақаланың методологиялық тийкарын қәлиплестириўде «тема» ҳәм «проблематика» категорияларының арасындағы дихотомияны илимий дифференциациялаў әҳмийетке ийе. Тема – текстти объектив мазмунын (мәселен, билимлендириў системасының улыўма жағдайы) белгилесе, проблематика – сол тема шеңберинде акцентиленген конкрет қарама-қарсылықлар, социаллық дисфункциялар (оқытыўшылардың кәсиплик компетенциясы, педагогикалық парадигмалардың трансформациясы ҳәм т.б.) жыйынтығын аңлатады. Бир номинал тема ишинде көп өлшемли проблематикалық өристиң болыўы

журналисттен жоқары дәрежедеги когнитив билим ҳәм терең аналитикалық интерпретация талап етеди. Бул мақалада онлайн медиада билимлендириў мәселелерин жарытыўдың концептуал тийкарлары, журналистлик материаллардағы проблематиканың ашылыў дәрежеси ҳәм мағлыўматларды таллаўдың методологиялық аспектлери үйрениледи.

Усыллар. Бул илимий мақалада Қарақалпақстан Республикасындағы жетекши онлайн басылымлардың материаллары таңлап алынды. Бул усыл арқалы билимлендириў темасындағы жәрияланған материаллардың саны, жанрлық структурасы ҳәм тематикалық камтылыўы санлы ҳәм сапалық жақтан анализленди.

Нәтийжелер ҳәм пикирлер. Ҳәзирги ўақытта онлайн басылымларда билимлендириў тараўы бойынша төмендеги мәселелер кеңнен талланбақта: Билимлендириў сапасы ҳәм кадрлар маселеси: Оқытыўшылардың кәсиплик маманлығы ҳәм заманагөй оқыў бағдарламаларының талапқа жуўап бериўи. Инфраструктура: Билимлендириў мекемелериниң материаллық-техникалық базасының жағдайы. Санластырыў: Санлы технологияларды енгизиў, аралықтан оқытыў имканиятлары ҳәм бул процесстеги техникалық ҳәм психологик тосқынлықлар. Изертлеў даўамында онлайн медиада билимлендириў мәселелерин жарытыўда бир қатар кемшиликлер де бақланбақта:

Оперативлик ҳәм Сапа: Тез мәлимлеме тарқатыў бараысында материаллардың тексерилмей жәрияланыўы мағлыўмат исенимлилигине гуман туўдырмақта. Бул жәмийетте надурыс түсиниклердиң қәлиплесиўине себеп болады.

Аналитикалық қатнастың жетиспеўшилиги: Көпшилик материаллар тек хабар бериў менен шекленип, машқаланың түп-тамырын, себеп-ақыбетлерин ашып бермейди. Нәтийжеде, материалдың социаллық салмағы төменлейди.

Дереклер менен ислесиў мәденияты: Рәсмий дереклерге ҳәм тараў қәнигелериниң пикирине сүйениў орнына, социаллық тармақлардағы тастыйықланбаған мағлыўматларды тийкар етип алыў жағдайлары ушырасады. Бул профессионал этика стандартларына қайшы келеди.

Билимлендириў тараўындағы онлайн журналистиканың сапасын арттырыў ушын тек ғана машқаланы айтыў жеткиликли емес. Журналистлер материал таярлаўда профессионал стандартларға әмел етиўи, дереклердиң ҳәр тәреплемелигин тәмийинлеўи ҳәм терең аналитикалық анализге итибар қаратыўы тийис. Тек сонда ғана медиа билимлендириў системасын раўажландырыўға хызмет ететуғын сапалы жәмийетлик додалаў майданына айлана алады.

Қарақалпақстан онлайн медиаларында жәрияланған билимлендириўге байланыслы материалларды үйренгенимизде жарытылып атырған мәселелер белгили бир проблемалар әтирапында жәмленгенлигин көремиз. Мәселен, Қарақалпақстан хабар агентлигиниң шолыўшысы Д.Абибуллаевтың «Жоқары билимлендириўде машқалалар додаланды» атамасында kknews.uz сайтында жәрияланған материалында: “Усылар менен бир қатарда үйрениў барысында бир қатар кемшиликлердиң орын алып атырғанлығы атап өтилген. Атап айтқанда, жетекши оқыў орынларымыздың Өзбекстан жоқары оқыў орынлары арасында рейтинг көрсеткиши төменлеп кеткен. Профессор-оқытыўшылардың мәлимлеме-коммуникация технологияларын, шет тиллерин өзлестириў дәрежеси талапқа жуўап бермейди. Студентлерди сабақлықлар, оқыў қолланбалары, жатақхана менен тәмийинлеўде, питкериўшилерди қәнигелиги бойынша жумысқа орналастырыўда, әмелиятларды өтеўде машқалалар бар екенлиги сынға алынды”, деп жазады.

Жоқарыдағы материалда жоқары билимлендириў тараўында бар кемшиликлер тилге алынған. Автор тәрепинен жоқары оқыў орынлары рейтингиниң төменлеўи, профессор-оқытыўшылардың мәлимлеме-коммуникация технологиялары ҳәм шет тиллерин өзлестириў дәрежесиниң жетерли емеслиги, сондай-ақ, студентлерди сабақлықлар, оқыў методикалық қолланбалар ҳәм узақ орынлардан келген жасларды жатақхана менен тәмийинлеў, питкериўшилерди жумысқа жайластырыў ҳәм әмелиятлар өтеўдеги машқала атап өтилген.

Бирақ материалда машқалалар тийкарынан санап өтиў менен шекленип, олардың келип шығыў себеплери, ақыбетлери ҳәм шешимлери терең анализленбеген. Сонлықтан, темаға байланыслы тийкарғы мәселелер сәўлелендирилген болса да, онда машқала анализи жетерли дәрежеде берилмеген, материал көбирек информациялық характерде жазылған. Сондай-ақ, «Қарақалпақстанда билим сапасы үйренилди: жуўмақ ҳәм нәтийже» атамасында kknews.uz сайтында жәрияланған материалда: “Ушырасыў барысында билимлендириўдиң ҳәр бир басқышында ушырасып атырған кемшиликлер

ҳаққында сөз болып, мектеп питкериўшилериниң жоқары оқыў орынларына кириў көрсеткишиниң төменлиги, үйрениўлер барысында айырым мектеп муғаллимлериниң сабақ өтиўдеги педагогикалық билиминиң сайызлығы, оқыўшылардың сабаққа қатнасының төменлиги, жоқарғы оқыў орынларын питкерген айырым жаслардың елеге шекем жумыссызлығы, қәниге таярлап беретуғын жоқары оқыў орынлары менен өндирис орынлары арасында байланыс жоқлығы, жоқары оқыў орынларының өзлерине бириктирилген мектеплер менен бирге ислесиўдеги бослықлар, айрым жоқары оқыў орынларының рейтинг көрсеткишиниң жылдан-жылға түсип баратырғанлығы сыяқлы бир қатар кемшиликлер анық мысалллар менен атап көрсетилди" - деп тараўдағы бир қатар машқалалар атап өтиледи.

Бул жәрияланған материалда да билимлендириў тараўының барлық басқышларында бар машқалаларға тийкарғы итибар қаратылған. Онда мектеп питкериўшилериниң жоқары билимлендириўге кириў көрсеткишиниң төменлиги, айырым оқытыўшылардың педагогикалық билими жетерли емеслиги, оқыўшылардың сабаққа қатнасыў дәрежесиниң төменлиги, жоқары билимлендириў мәкемелери питкериўшилери арасында жумыссызлық машқаласы, билимлендириў ҳәм өндирис арасындағы бирге ислесиўдиң төменлиги, сондай-ақ, жоқары оқыў орынларының рейтинг көрсеткишиниң төменлеп барыўы сыяқлы кемшиликлер атап өтилген. Деген менен материалда тастыйықлаўшы мысаллар келтирилмеген. Соның менен бирге, машқалаларды сапластырыў механизмлери ҳәм әмелий шешимлерине итибар қаратылмаған болып, ҳәттеки, материалдың аналитикалық потенциалын шеклеп қойған. Усы жерде изертлеўши А.А.Морозованың аналитикалық жанрлар ҳаққында айтқан қатарлары пикиримизди тастыйықлайды: «Аналитикалық жанрлар, қурамалы болып, ҳәттеки текстлерди жазыў ушын ҳәмде оларды қабыл етиў ушын да бираз қыйыншылықты туўдырады. Олар автордың журналистикалық таярлығын ҳәм оқыўшының айрықша дыққатын талап етеди. Сол себепли социаллық тармақларда жүдә сийрек ушырасады». Шынында да, онлайн медиалардағы көпшилик материалларда аналитикалық жанрлардың элементлери толық көринбейди**,** ямаса олар фактлерди тез жеткизиўге қаратылған қысқа хабарлар, постлар, комментарийлер менен алмастырылып кетеди. Қарақалпақстан хабар агентлигиниң сайтында «Мәмлекетлик тилди раўажландырыў: Әмелий қәдемлер ҳәм машқалалар» атамасында жәрияланған материалда болса: "Атап айтқанда, Қарақалпақстан Республикасы Денсаўлықты сақлаў министрлиги үйренилгенде, министрликтиң кирер жериндеги атамасы, сыртқы ҳәм ишки жазыўларында, соның менен бирге шығыс хатларында 28, Қарақалпақстан Республикасы Телерадиокомпаниясы кирер жериндеги атамасы ҳәмде шығыс хатларында 23, Туризм басқармасының шығыс хатларында 15, Мәденият министрлигиниң шығыс хатларында 18, Бәсекиликти раўажландырыў ҳәм тутыныўшылар ҳуқықларын қорғаў комитетиниң шығыс хатларында 23, Экология, қоршаған орталықты қорғаў ҳәм ықлым өзгериўи министрлигиниң есиклерине қыстырылған жазыўлар ҳәмде шығыс хатларында 32, Транспорт министрлигиниң шығыс хатларында 17, Қарақалпақстан Республикасы Жоқары билимлендириў, илим ҳәм инновациялар министрлигиниң шығыс хатларында 21 қәте-кемшиликлердиң бар екенлиги анықланды", - деп келтиреди. Бул жәрияланған материалда мәмлекетлик тилди қолланыўдағы кемшиликлерге тийкарғы итибар қаратылған. Онда Қарақалпақстан Республикасындағы бир қатар министрликлер ҳәм уйымларда сыртқы ҳәм ишки жазыўлар, сондай-ақ, рәсмий шығып сөйлеў хатларында мәмлекетлик тил нормаларына әмел етилмеген жағдайлар анық санлар ҳәм мысаллар арқалы көрсетип берилген. Бирақ, кемшиликлерди сапластырыў бойынша әмелий механизмлер, жуўапкершилик ҳәм қадағалаў мәселелери кеңнен сәўлелендирилмегенлиги себепли бул материал да фактлер аналитикалық көзқарастан үйренилмеген. Соны да айтып өтиў орынлы, айырым жәрияланған материалларда оқытыўшылар менен байланыслы проблематика кең орын ийелейди. Соның ишинде, педагог кадрлардың жетиспеўшилиги, олардың маманлығын арттырыў зәрүрлиги, мийнет ҳақы ҳәм социаллық қорғаў мәселелери онлайн басылымларда турақлы түрде берип барлған. Мәселен, Қарақалпақстан хабар агентлиги шолыўшысы Адилбай Оразовтың «Тараўдағы кемшиликлер додаланып, ўазыйпалар белгиленди» атамасында kknews.uz сайтында жәрияланған материалында: "Илажда быйылғы мектеп питкериўшилериниң жоқары оқыў орынларына кириў көрсеткишлери де кең

түрде талланды. Айырым районлар кесиминде нәтийжелер өз-ара салыстырылып, жоқары көрсеткишлерге ерискен аймақлардың тәжирийбеси үлги сыпатында көрсетип өтилди. Сондай-ақ, төмен көрсеткиш көрсеткен аймақлардың жумыслары да ашық додаланып, оларды сапластырыў бойынша әмелий илажлар белгиленди" деп жазады. Бул материалда көрип турғанындай мектеп питкериўшилериниң жоқары оқыў орынларына кириў көрсеткишлери анализленип, айырым районлар кесиминде нәтийжелер өз-ара салыстырылып, жоқары көрсеткишлерге ерискен аймақлардың тәжирийбеси үлги сыпатында көрсетип өтилди, делинген. Бирақ, материалда қайсы аймақлардың тәжирийбеси үлги сыпатында атап өтилгенлиги көрсетилмеген. Және де материалда: "Соның менен бирге, инфраструктура, оқыў қураллары менен тәмийинлеў, педагог кадрлардың жетиспеўшилиги ҳәм басқа да әҳмийетли мәселелер де сын көзқарастан талланып, машқалаларды шешиў бойынша анық ўазыйпалар ҳәм мүддетлер белгиленди" – деп жазады. Бул қатарларда қайсы оқыў қураллар менен тәмийинленгенлиги, қайсы аймақларда педагог кадрлардың жетипеўшилиги бойынша да анық мағлыўматлар киритилмеген.

ЖУЎМАҚ. Жуўмақлап айтқанда, өткерилген изертлеў нәтийжелериниң концептуал анализи көрсеткендей, билимлендириў мәселелерин жарытыўға бағдарланған журналистлик материаллар мәмлекетлик билимлендириў стратегиясын реаллықта сәўлелендириўши, реформалардың нәтийжелилигин мониторинглеўши ҳәм системалық дефицитлерди анықлаўшы коммуникациялық-аналитикалық платформа хызметин атқарады.

Эмпирикалық материалларды анализлеў барысында медиа-текстлердиң сапалық көрсеткишлерине деструктив тәсир етиўши төмендеги факторлар анықланды:

Аналитикалық редукционизм: Машқалаларды концептуал түрде анализлеў орнына, оларды дескриптив (сүрәтлеўши) баянлаў менен шеклениў жағдайларының басымлығы;

Верификация кризиси: Мәлимлеме дереклери менен ислесиўде мульти-перспективликтиң (көп тәреплемелик) сақланбаўы ҳәм фактлерди тексериў механизмлериниң жетерли дәрежеде қолланылмаўы. Соның менен бирге, заманагөй санлы медиа ҳәм социаллық тармақлардың тәсири нәтийжесинде билимлендириўге байланыслы контенттиң оперативлик ҳәм сенсациялыққа бейимлесиў процеси бақланбақта. Бул тенденция медиа-қәнигелерден (журналистлер ҳәм блогерлерден) кәсибий деонтология нормаларына қатаң әмел етиўди, мағлыўматлардың қалыслығын тәмийинлеўди ҳәм социаллық жуўапкершиликти арттырыўды талап етеди.

Улыўма алғанда, билимлендириў журналистикасының проблематикалық анализи тараўдағы аналитикалық дискурсты институционалластырыў, экспертлик пикирлерге приоритет бериў ҳәм жәмийетлик мәплердиң үстинлигин тәмийинлеў зәрүрлигин илимий жақтан тийкарлайды. Билимлендириў медиа-контентин терең аналитикалық парадигма тийкарында қәлиплестириў – жәмийеттиң интеллектуал потенциалын арттырыўдың ҳәм билимлендириў сиясатының нәтийжелилигин тәмийинлеўдиң әҳмийетли факторы болып есапланады.

Әдебиятлар

1. Mirziyoyev Sh. Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlariga yo'llagan tabrigi. 2017-yil.
2. Mo'minov F.A. Jurnalistika ijtimoiy institut sifatida. – T.: Universitet, 1998.
3. Прохоров Е.П. Журналистика. Государство. Общество. – М., 1996.
4. Xudoyqulov M. Ommaviy axborot vositalari nazariyasi. – T.: Universitet. 1999.
5. Qozoqboyev T.M., Xudoyqulov M. Jurnalistika. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – T., 2009.
6. Муротова Н. ва б., Онлайн журналистика ва медида янги трендлар. VII жилд. Тошкент, 2019.
7. Морозова А.А. Специфика традиционных жанров журналистики в текстах социальных сетей (на примере «ВКонтакте») // Вестник Челябинского государственного университета, 2015. - № 5. Филология. Искусствоведение. Вып. 94. С. 245).
8. Muminov F.A., Bekbawliev D.O hám basqalar. Jurnalistika hám ǵalaba kommunikaciya tiykarlarí. Sabaqlıq. – T.: «Yosh avlod matbaa». 2021. –V. – 196.
9. Отепбергенова Г. Эссе – көркем публицистикалық жанр сыпатында. Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalı. 2026-жыл. №1-сан.

MILLIY JURNALISTIKADA JASALMA INTELLEKTTIŃ ABZALLÍQLARÍ HÁM MASHQALALARÍ

Jartıbaeva Biybisara Kuwanıshbay qızı – *magistrant*
biybisarajartbaeva@gmail.com
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ПРЕИМУЩЕСТВА И ПРОБЛЕМЫ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЖУРНАЛИСТИКЕ

Жартыбаева Бийбисара Куўанышбай кызы – *магистрант*
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

ADVANTAGES AND CHALLENGES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN NATIONAL JOURNALISM

Jartibaeva Biybisara Kuwanishbay qizi – *Master's Student*
Karakalpak State University

Tayanısh sózler: jasalma intellekt, jurnalistika, deepfake, fake news, media qáwipsizligi, avtorlıq huqıq, sanlı media, faktcheking, generativ AI, ChatGPT, media etika, málimleme qáwipsizligi, avtomatlastırılǵan jurnalistika, sanlı texnologiyalar, AI regulation, media sawatlılıq.

Rezyume. Bul maqalada milliy jurnalistikada jasalma intellekt texnologiyalarınıń qollanılıwı, onıń tiykarǵı abzallıqları hám júzege keltirip atırǵan mashqalaları keń analiz etiledi. Ózbekstan mediasında jasalma intellekttiń integraciyası, sonıń ishinde xabar tayarlaw, analitikalıq kontent jaratıw, avtomatlastırılǵan tekst islew hám vizual materiallar tayarlaw procesleri qarastırıladı. Sonıń menen birge, deepfake texnologiyaları, jalǵan kontent tarqalıwı, jeke maǵlıwmatlardı qorǵaw hám avtorlıq huqıq penen baylanıslı máseleler ilimiy tiykarda tallanadı. Ózbekstanda jasalma intellektti huqıqıy tártipke salıw boyınsha alıp barılıp atırǵan reformalar, sonıń menen bir qatarda Qıtay, Evropa Awqamı hám Italiya tájiriybeleri salıstırmalı túrde úyreniledi. Izertlew nátiyjeleri jasalma intellektti jurnalistikada juwapkershilikli qollanıw, media etikasın saqlaw, faktcheking sistemaların jetilistiriw hám málimleme qáwipsizligin támiyinlewdiń áhmiyetin ashıp beredi.

Ключевые слова: искусственный интеллект, журналистика, deepfake, fake news, медиабезопасность, авторское право, цифровые медиа, фактчекинг, генеративный ИИ, ChatGPT, медиаэтика, информационная безопасность, автоматизированная журналистика, цифровые технологии, регулирование ИИ, медиаграмотность.

Резюме. В данной статье широко анализируются вопросы применения технологий искусственного интеллекта в национальной журналистике, их основные преимущества и возникающие проблемы. Рассматриваются процессы интеграции искусственного интеллекта в медиасферу Узбекистана, включая подготовку новостей, создание аналитического контента, автоматизированную обработку текстов и подготовку визуальных материалов. Наряду с этим на научной основе исследуются проблемы deepfake-технологий, распространения ложного контента, защиты персональных данных и авторского права. Анализируются реформы, проводимые в Узбекистане в сфере правового регулирования искусственного интеллекта, а также в сравнительном аспекте изучается опыт Китая, Европейского союза и Италии. Результаты исследования раскрывают важность ответственного использования искусственного интеллекта в журналистике, соблюдения медиаэтики, совершенствования систем фактчекинга и обеспечения информационной безопасности.

Key words: artificial intelligence, journalism, deepfake, fake news, media security, copyright, digital media, fact-checking, generative AI, ChatGPT, media ethics, information security, automated journalism, digital technologies, AI regulation, media literacy.

Summary. This article provides a comprehensive analysis of the application of artificial intelligence technologies in national journalism, highlighting their main advantages and emerging challenges. The study examines the integration of artificial intelligence into the media sector of Uzbekistan, including news production, analytical content creation, automated text processing, and the development of visual materials. In addition, the article scientifically explores issues related to deepfake technologies, the spread of false content, the protection of personal data, and copyright regulations. The research also analyzes the ongoing reforms in Uzbekistan aimed at regulating artificial intelligence, while comparatively examining the experiences of China, the European Union, and Italy. The findings emphasize the importance of the

responsible use of artificial intelligence in journalism, adherence to media ethics, the improvement of fact-checking systems, and the strengthening of information security.

Ózbekstanda sońǵı jılları jasalma intellekt texnologiyaları jurnalistika tarawına keńnen kirip kele basladı. Sonıń menen birge, bul texnologiyalar menen baylanıslı qáwip-qáterler de artpaqta, atap aytqanda, jeke maǵlıwmatlardan ruxsatsız paydalanıw hám jasalma ónimlerdi nadurıs tarqatıw jaǵdayları kóbeygen. Máselen, 2023-jılı internet tarmaqlarında 1129 dana, 2024-jılı bolsa 3553 dana JI járdeminde tayarlanǵan nızamsız material anıqlanǵan. Bul jaǵday milliy nızamshılıqtı JI texnologiyaların tártipke salıwǵa baǵdarlaw zárúrligin kórsetedi.

2025-jıl 15-aprelde Kun.uz saytında járiyalanǵan xabarda [1] Oliy Majlis Nızamshılıq palatası JI menen baylanıslı qatnasıqlardı tártipke salıwshı nızamdı birinshi oqıwda maqulladı. Nızamda JI járdeminde jaratılǵan málimleme ónimlerine markirovka qoyıw hám jeke maǵlıwmatlardı ruxsatsız qayta islewdi qadaǵan etiw názerde tutılǵan. Bul ilaj ǴXQ hám internette JI ónimlerinen juwapkershilikli paydalanıwdı xoshametleydi.

Deputat Shahnoza Xolmuhammedovanıń atap ótiwinshe, JI texnologiyaları insan huqıqları hám jeke maǵlıwmatlardıń qáwipsizligi ushın áhmiyetli qáwip-qáterler jaratpaqta. Deputattıń atap ótiwinshe “Ótken jılı belgili shaxslardıń audio, foto hám videoların qálbekilestiriw 50 esege artqan, bunday jaǵdaylar milliy nızamshılıqta JI texnologiyalarınan paydalanıw qatnasıqların tártipke salıw zárúrligin arttırmaqta”. Alisher Qodirov bolsa Hákimshilik juw rshilik kodeksine qosımshalar kirgiziw usınısın bildirgen, atap aytqanda, jeke maǵlıwmatlardı ruxsatsız qayta islegen hám tarqatqanlar ushın juwapkershilik belgilenedi: jumıs quralları konfiskaciya etiledi, 15 sutkaǵa shekem hákimshilik qamaqqa alınadı yamasa bazalıq esaplaw muǵdarınıń 50-100 esesine shekem járiymaǵa tartıladı. Deputat Ilhom Abdullaev nızam joybarı sheklewshi yamasa qadaǵan etiwshi emes, al huqıqıy maydandı anıqlawǵa qaratılǵanın atap ótti. Sonıń menen birge, JI járdeminde jaratılǵan málimleme ónimlerin markirovkalaw - bul ónimdi sertifikatlaw emes, al sanlı kontenttiń dáregin bildiretuǵın tártip ekeni atap ótildi.

Deputatlar Ekaterina Smesova hám Zafar Xudoyberdiyev te nızamnıń jámiyet ushın zárúrligin atap ótip, markirovkalaw hám JI ónimleriniń tarqalıwın qadaǵalaw máselelerin dodaladı. Aziz Akbarov bolsa jeke maǵlıwmatlar menen birge, mámleket imidjine yakı tariyxıy shaxslarǵa tásir etetuǵın kontentke de juwapkershilik kirgiziw usınısın bildirdi.

Jurnalistikalıq kózqarastan, bul nızam JI texnologiyalarınıń paydalı hám unamsız táreplerin belgilew imkaniyatın beredi. Paydalı tárepleri - málimlemeni tez hám nátiyjeli tayarlaw, statistikalıq hám analitikalıq materiallardı avtomatlastırıw, jumıs nátiyjeligin arttırıw. Kemshilik tárepleri - jeke maǵlıwmatlardı qorǵaw, jalǵan kontentti tarqatpaw hám insan huqıqların buzbaw minnetlemesi. Solay etip, nızamshılıq JI ónimlerinen juwapkershilikli paydalanıwdı xoshametleydi, sonday-aq, insan huqıqları hám málimleme qáwipsizligin qorǵawǵa xızmet etedi.

Kun.uz, Kar24, Gazeta.uz hám Qalampir.uz sıyaqlı iri Ózbekstan málimleme portalları xabarlardı jedel jetkeriw procesinde jasalma intellekt texnologiyalarınan jedel paydalanbaqta. Bul process milliy jurnalistikada nátiyjelikti arttırıw hám resurslardı optimallastırıwǵa xızmet etedi. Dástúriy jurnalistika procesinde xabar tayarlaw, analitikalıq maqala jazıw hám jańalıqlardı jedel jetkeriw kóp waqıt hám insan resursların talap etedi. Jasalma intellekt quralları bolsa bul procesti sezilerli dárejede tezlestiredi hám ápiwayılastıradı. Jurnalistler ushın JI qollanılıwınıń tiykarǵı abzallıqlarınan biri - waqıttı únemlew. Máselen, xabar tayarlaw procesinde insan jurnalist teksttiń tiykarǵı ideyasın, faktlerdi hám gilt sózlerdi belgileydi. Usı maǵlıwmatlar tiykarında ChatGPT yamasa soǵan uqsas JI platformaları sekundlar ishinde jetik, grammatika hám stil jaǵınan durıs, mazmunlı tekst islep shıǵaradı. Bul process tek ǵana jedellikti arttırıp qoymastan, al insannıń dóretiwshilik hám analitikalıq potencialına kóbirek waqıt ajıratıwǵa imkaniyat beredi. Jurnalistler endi quramalı analitikalıq maqalalar, interaktiv reportajlar yamasa innovaciyalıq kontent jaratıw menen shuǵıllanıwı múmkin.

Jasalma intellekttiń jáne bir abzallıǵı - turaqlı hám izbe-iz tekst jaratıw qábileti. Máselen, qanday da bir jańalıqtı kóplegen portallar ushın beyimlestirilgen formada tayarlaw kerek bolsa, JI hár bir platforma ushın tezlik penen tekstlerdi qayta islep shıǵıwı múmkin. Usı tárizde, jańalıqlardıń sapası tómenlemeydi, al operativligi artadı. Bunnan tısqarı, JI quralları analitikalıq jumıslarda da járdem beredi: statistikalıq maǵlıwmatlardı jedel tallaw, tema boyınsha alternativ variantlardı usınıs etiw hám hátte

auditoriya ushın qızıqlı kontent jaratıwda innovaciyalıq sheshimlerdi kórsetedi.

Nátiyjede, jasalma intellekt milliy media tarawında tek ǵana xabarlardı jedel jetkeriw emes, al jurnalistlerdiń dóretiwshilik hám tallaw jumıslarına kóbirek imkaniyat jaratatuǵın qural sıpatında xızmet etpekte. Bul texnologiyalar milliy jurnalistikanı jańa basqıshqa alıp shıǵadı, nátiyjelikti arttıradı hám básekige shıdamlı málimleme maydanın qáliplestiriwde áhmiyetli rol atqaradı.

Jurnalistikada jasalma intellekt qurallarınıń qollanılıwı tek ǵana tekst jaratıw procesin tezlestirip qoymastan, al onı jámiyetke jetkeriw formasın da ózgertedi. Máselen, jurnalist ChatGPT sıyaqlı platformaǵa belgili bir tema boyınsha maqala jaratıwdı tapsıradı hám oǵan kerekli maǵlıwmatlardı, gilt sózlerdi yamasa baǵdardı bildiredi. Jasalma intellekt bolsa bul maǵlıwmatlar tiykarında qızıqlı, mazmunlı hám oqıwshılardı tartatuǵın tekstti sekundlar ishinde islep shıǵaradı.

Bul procesti ámeliy mısal arqalı kórsetiw múmkin. Máselen, jurnalist Nawrız bayramı haqqında dástúriy emes, kreativ maqala tayarlamaqshı bolsa, ChatGPT ge temanı hám tiykarǵı baǵdarlardı beredi. Jasalma intellekt bolsa bayramnıń tariyxıy, mádeniy hám zamanagóy táreplerin birlestirgen, oqıwshınıń itibarın tartatuǵın maqaladı jaratadı.

Nawrız bayramı: jańa baslamalar hám ráńbáreń dástúrler

“Nawrız - báhárdiń birinshi kúninde keletuǵın, áyyemgi hám bay mádeniy miyrasımızdı sáwlelendiretuǵın bayram bolıp esaplanadı. Bul kún tek ǵana tábiyattıń oyanıwı emes, al insan qálbinde jańa úmitler, jańalanıw tilegin oyatadı. Hár bir shańaraqta, hár bir qalada Nawrız ózine tán ruwx penen belgilenedi: dástúriy taǵamlar tayarlanadı, kósheler bayramday bezetiledi, adamlar bir-birin jıllı tilekler menen quwandıradı.”

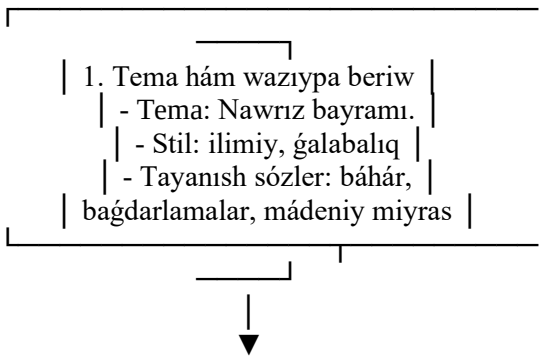

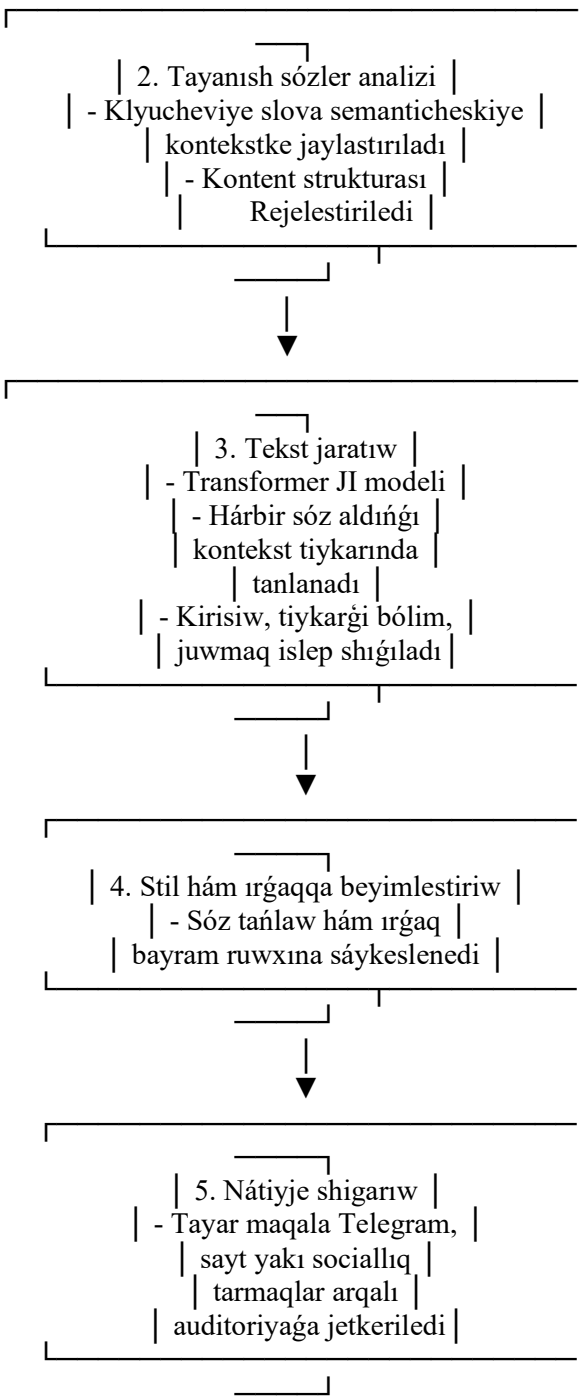

Bul diagramma JI járdeminde xabar jaratıw procesin vizual tárizde sáwlelendiredi. Hár bir blok procestiń óz aldına basqıshın bildiredi hám kósherler basqıshlardıń izbe-izligin kórsetedi.

Tayar tekst keyin milliy ǵalaba xabar qurallarınıń hár qıylı platformaları arqalı jámiyetke jetkeriledi. Bul jerde maqala Telegram kanalı arqalı oqıwshılarǵa jedel jetkeriliwi múmkin, sonıń menen birge saytlar, sociallıq tarmaqlar yamasa mobil qosımshalar arqalı da auditoriyaǵa jetkeriw imkaniyatı bar.

10-súwret

Bul súwretti jaratıwda paydalanılǵan prompt: "Nawrız bayramı kórinisi, qaraqalpaq milliy kiyimindegi adamlar oynap, kúlip, bayramdı belgilep atır. Arqa planda qaraqalpaq milliy naǵısları hám ráńbáreń bezekler, súmelek tayarlanıp atırǵan stollar, gúller hám báhár tábiyatınıń gózzallıǵı sáwlelengen. Peyzaj jıllı, kewilli, bayramǵa tán ruwxta, detallar anıq hám real, reńler janlı hám tábiyiy, milliy mádeniyat hám dástúriy elementlerdi atap ótiwshi tárizde".

DALL·E arqalı jaratılǵan bul súwret jurnalistke óz qálewi boyınsha vizual material jaratıw imkaniyatın beredi. Bul qural járdeminde jaratılǵan súwretler basqalardikine uqsas emes hám siyrek ushırasatuǵın bolıp, jurnalistikalıq dóretiwshilik hám redaktorlıq erkinlikti keńeytedi. Solay etip, jasalma intellekt tiykarındaǵı rásmiy qurallar jurnalistlerge óziniń professional maqsetlerine tolıq sáykes, individual hám original vizual kórinislerdi islep shıǵıw imkaniyatın beredi. Jasalma intellekt tek ǵana tekst jaratıwda járdem berip qoymastan, al onıń ǵalabaǵa eń jayıwı hám jetkeriliw procesin de tezlestiredi. Jurnalistler bul texnologiya járdeminde quramalı hám waqıt talap etetuǵın jumıslardı avtomatlastıradı, óz waqtın analitikalıq jumıslarǵa, kreativ joybarlarǵa hám keńirek auditoriya menen interaktiv baylanısqa baǵdarlaw imkaniyatına iye boladı. Usı tárizde, JI quralları milliy media tarawında nátiyjelikti arttırıw, dóretiwshilik potencialdı keńeytiw hám jańalıqlardı jedel jetkeriw ushın áhmiyetli qural sıpatında xızmet etpekte.

Sanlı texnologiyalar hám jasalma intellekt sistemalarınıń jedel rawajlanıwı jurnalistika tarawında jańa imkaniyatlar jaratıw menen birge, avtorlıq huqıq penen baylanıslı bir qatar quramalı máselelerdi de júzege keltirmekte.

Búgingi kúnde jasalma intellekt algoritmleri járdeminde tekst jazıw, talqılaw, awdarma islew hám de jańalıqlar jaratıw procesleri barǵan sayın avtomatlastırılmaqta. Bul process bolsa jurnalistikalıq kontenttiń avtorlıǵı, intellektual múlk huqıqı hám málimlemeden paydalanıw shegaraların qayta kórip shıǵıwdı talap etedi. Jurnalistikada jasalma intellekt texnologiyalarınan paydalanıw procesinde eń áhmiyetli mashqalalardan biri jaratılǵan kontenttiń avtorın anıqlaw máselesi bolıp tabıladı. Dástúriy jurnalistikada maqala, reportaj yakı analitikalıq materialdıń avtorı sıpatında jurnalist kórsetiledi. Biraq jasalma intellekt járdeminde jaratılǵan materiallarda kontenttiń avtorlıq máselesi quramalasadı. Sebebi bunday kontent algoritmler, programmalıq sistemalar hám maǵlıwmatlar bazalarına tiykarlanǵan halda avtomatikalıq tárizde qáliplesedi. Nátiyjede, jasalma intellekt tárepinen jaratılǵan teksttiń avtorı sıpatında jurnalist pe, programmist pe yamasa sistema iyesi me degen soraw júzege keledi. Mine usınday máselelerdiń aldın alıw maqsetinde, 2025-jıl 22-mart kúni Beijing Reviyew jurnalınıń Policy Express bóliminde Chen Chunyou hám Cui Shuang avtorlıǵında "AI-generated Content on New Regulation" atlı maqala járiyalandı. [2] Bul maqalada Qıtayda jasalma intellekt járdeminde jaratılǵan kontentti tártipke salıwǵa qaratılǵan jańa huqıqıy mexanizmler haqqında maǵlıwmat beriledi. Maqalada atap ótiliwinshe, Cyberspace Administration of China (CAC) hám jáne úsh mámleketlik uyım tárepinen jasalma intellekt arqalı jaratılǵan kontentti anıqlaw hám belgilew boyınsha jańa reje islep shıǵılǵan. Bul reglament 2025-jıl 1-sentyabrden kúshke kiriwi rejelestirilgen. Rejeniń tiykarǵı maqseti - generativ jasalma intellekt texnologiyalarınan paydalanıw procesinde júzege keliwi múmkin bolǵan nadurıs málimleme, manipulyaciya hám málimleme qáwipsizligine qáwiplerdi azaytıw bolıp esaplanadı. Keyingi jıllarda generativ

jasalma intellekt hám "tereń sintez" texnologiyalarınıń jedel rawajlanıwı nátiyjesinde tekst, súwret, audio hám video kórinisindegi jasalma kontentti jaratıw biraz ańsatlastı. Bul process bir tárepten ekonomikalıq rawajlanıw hám sanlı kontent islep shıǵarıw kóleminiń artıwına xızmet etse, ekinshi tárepten jalǵan málimleme tarqalıwı hám málimleme ortalıǵınıń buzılıwına alıp keliwi múmkin. Sol sebepli Qıtay húkimeti jasalma intellekt tiykarında jaratılǵan kontentti anıqlaw hám paydalanıwshılar ushın ashıq túrde belgilew sistemasın engiziw zárúr, dep esaplamaqta. Jańa nızamshılıqqa bola, jasalma intellekt járdeminde jaratılǵan kontentti belgilewdiń eki tiykarǵı túri boladı: ashıq (visible) belgiler hám jasırın (hidden) belgiler.

Ashıq belgiler - tekst, grafika yamasa audio kórinisinde kórinip turatuǵın belgiler bolıp, olar paydalanıwshılarǵa kontent jasalma intellekt tárepinen jaratılǵanlıǵın anıq kórsetedi. Jasırın belgiler bolsa kontent fayllarınıń metadata bólimine jaylastırıladı hám ápiwayı paydalanıwshılar tárepinen kórinbeydi. Bunday texnologiya kontent deregin anıqlaw hám tekseriw procesin ańsatlastırıwǵa xızmet etedi. Sonday-aq, jasalma intellekt xızmetlerin usınatuǵın platformalar belgili jaǵdaylarda kontentke májbúriy túrde ashıq belgi qoyıwı hám fayl metadata bóliminde jasırın identifikaciya belgilerin jaylastırıwı shárt boladı.

Kontentti tarqatıw menen shuǵıllanıwshı internet platformaları bolsa jasalma intellekt tiykarında jaratılǵan materiallardıń tarqalıwın qadaǵalaw ushın arnawlı texnikalıq qurallardan paydalanıwı kerek. Qánigelerdiń atap ótiwinshe, Qıtayda házirgi kúnge shekem 300 den aslam generativ jasalma intellekt ónimleri hám 3000 ǵa shamalas xızmetler dizimnen ótken.

Sonlıqtan bul jańa reje mámlekette jasalma intellektti basqarıw hám sanlı málimleme qáwipsizligin támiyinlew sistemasın bunnan bılay da jetilistiriwge qaratılǵan áhmiyetli qádem bolıp esaplanadı. Bunnan tısqarı, jańa tártip jasalma intellekt járdeminde jaratılǵan kontentti islep shıǵıwdan baslap onı tarqatıwǵa shekemgi pútkil procesti qamtıp aladı. Yaǵnıy, qadaǵalaw mexanizmleri tek ǵana kontent jaratıw basqıshında emes, al platformalarda jaylastırıw hám tarqatıw basqıshlarında da ámelge asırıladı. Bul bolsa jasalma intellekt texnologiyalarınan paydalanıwda juwapkershilikti anıq belgilew hám málimleme qáwipsizligin kúsheytiwge xızmet etedi. Sonıń menen birge, 2025-jıl 1-sentyabrden baslap Qıtayda "Cybersecurity Technology: Identification Methods for AI-Generated Content" atlı milliy standart ta kúshke kiredi. Bul standart jasalma intellekt tárepinen jaratılǵan kontentti anıqlawdıń texnikalıq normaların belgileydi hám huqıqıy tártipke salıw mexanizmleri menen birgelikte jasalma intellekt qáwipsizligin támiyinlewge xızmet etedi. Qıtaydıń bul baslaması jasalma intellekt járdeminde jaratılǵan málimlemeni basqarıw hám qadaǵalaw boyınsha kompleksli sistemanı qáliplestiriwge qaratılǵan bolıp, ol global kólemde jasalma intellekt etikası hám málimleme qáwipsizligi máselelerin tártipke salıw procesinde áhmiyetli tájiriybe sıpatında bahalanbaqta.

Evropa Awqamı tárepinen qabıl etilgen EA AI Act jasalma intellektti tártipke salıwǵa qaratılǵan eń áhmiyetli hám keń kólemli huqıqıy hújjetlerden biri bolıp esaplanadı. [3] Bul normativlik hújjet jasalma intellekt sistemaların qáwip dárejesine qarap klassifikaciyalaydı hám olardı úsh kategoriyaǵa ajıratadı: qabıl etip bolmaytuǵın qáwipke iye sistemalar, joqarı qáwipli sistemalar hám tómen yamasa minimal qáwipke iye sistemalar. Qabıl etip bolmaytuǵın qáwip kategoriyasına insan huqıqları hám jeke erkinliklerge úlken qáwip tuwdıratuǵın texnologiyalar, máselen, mámleket tárepinen qollanılatuǵın sociallıq reyting sistemaları kiredi hám olar qadaǵan etiledi. Joqarı qáwipli sistemalar bolsa qatań huqıqıy talaplarǵa boysınadı, atap aytqanda, jumısqa qabıllaw procesinde talabanlardı avtomatikalıq tallaytuǵın jasalma intellekt baǵdarlamaları usılar qatarına kiredi. Tómen qáwipli sistemalar bolsa salıstırmalı erkin qollanılıwı múmkin. Bul nızam tek ǵana texnologiyalıq taraw emes, al jurnalistika hám ǵalaba xabar qurallarınıń jumısına da tikkeley tásir kórsetedi. Sebebi zamanagóy media platformalar jasalma intellekt járdeminde jańalıqlardı avtomatikalıq jaratıw, kontentti tańlaw, auditoriya is-háreketlerin tallaw hám usınıs algoritmlerin qáliplestiriw proceslerinde belsene paydalanbaqta. Sol sebepli, jasalma intellekttiń huqıqıy tártipke salınıwı jurnalistikada informaciyanıń isenimligi, ashıq-aydınlıǵı hám avtorlıq máselelerin támiyinlewde áhmiyetli faktor esaplanadı. Izertlewshilerdiń pikirinshe, Evropa Awqamınıń bul baslaması 2018-jılı qabıl etilgen General Data Protection Regulation sıyaqlı global standartqa aylanıwı múmkin. Nátiyjede jasalma intellektten paydalanıw procesinde insan huqıqları, maǵlıwmatlar qáwipsizligi hám media etika principlerin qorǵaw imkaniyatı keńeyedi. Usı kózqarastan, AI Act nızamı keleshekte jurnalistikada jasalma intellektten juwapkershilikli paydalanıwdıń áhmiyetli huqıqıy tiykarlarınıń biri sıpatında bahalanadı.

Italiya jasalma intellektti huqıqıy jaqtan tártipke salıw hám onnan paydalanıwǵa baylanıslı avtorlıq huqıq máselelerin anıq belgilep bergen mámleketlerden biri bolıp esaplanadı. 2025-jılı qabıl etilgen “Italian Artificial Intelligence Law 132/2025” (Italiyanıń Jasalma intellekt nızamı 132/2025) jasalma intellekt texnologiyaların

tártipke salıw menen bir qatarda, avtorlıq huqıq tarawına da áhmiyetli ózgerisler kirgizdi. [4] Bul nızam 2025-jıl 10-oktyabrden kúshke kirgen bolıp, ol Evropa Awqamınıń jasalma intellektti tártipke salıw boyınsha ulıwma siyasatı menen únles halda islep shıǵılǵan. Atap aytqanda, nızam 2024-jıl 13-iyunde qabıl etilgen EA Regulation 2024/1869 talapların milliy dárejede integraciyalawdı názerde tutadı.

Usı nızamnıń 25-statyası arqalı Italiyanıń tiykarǵı avtorlıq huqıqı húJjeti - Italian Copyright Act (Law No. 633 of 1941) ge ózgerisler kirgizildi. Bul nızam Italiyada dóretiwshilik jumıs ónimlerin qorǵaytuǵın tiykarǵı normativlik - huqıqıy húJjet bolıp esaplanadı. Jasalma intellekt texnologiyalarınıń rawajlanıwı bolsa bul huqıqıy sistemanı jańa shárayatlarǵa beyimlestiriw zárúrligin júzege keltirdi.

Jańa nızamǵa muwapıq, Italiya avtorlıq huqıqı haqqındağı nızamınıń 1-statyası tómendegi redakciyada bayan etildi: "Dóretiwshilik xarakterge iye bolǵan "insan" intellektuallıq dóretiwshiligi ónimleri usı nızam menen qorǵaladı. Buǵan ádebiyat, muzika, súwretlew óneri, arxitektura, teatr hám kinematografiyaǵa tiyisli sh'ǵarmalar kiredi. Olardıń sáwleleniw forması yamasa usılına qaramastan, eger shıǵarma avtordıń intellektuallıq miyneti nátiyjesi bolsa, jasalma intellekt quralları járdeminde jaratılǵan bolsa da, ol avtorlıq huqıq penen qorǵaladı." [5]

Bul norma jasalma intellekt járdeminde jaratılǵan shıǵarmalardıń huqıqıy statusın anıq belgilep beredi. Nızamshılıqqa bola, eger shıǵarmanıń jaratılıw procesinde insan avtorınıń dóretiwshilik úlesi hám intellektuallıq miyneti bar bolsa, bunday shıǵarmalar avtorlıq huqıq penen qorǵaladı. Bunda jasalma intellekt texnologiyaları tek ǵana járdemshi qural sıpatında qaraladı.

Sonıń menen birge, bul qatnas jasalma intellekt tárepinen tolıq avtomatikalıq tárizde jaratılǵan kontent avtorlıq huqıqı qorǵawına iye emes ekenligin de ańlatadı. Sebebi avtorlıq huqıq sisteması tariyxıy jaqtan insannıń dóretiwshilik jumısı ónimlerin qorǵawǵa qaratılǵan. Eger shıǵarmanıń dóretiliwinde insannıń dóretiwshilik úlesi bolmasa, bunday nátiyjeler avtorlıq huqıq obektine kirmeydi. Italiya nızamshılıǵı jasalma intellektti ǵárezsiz avtor sıpatında tán almaydı hám avtorlıq huqıqınıń tiykarǵı subekti sıpatında insandı tán aladı. Bul qatnas jasalma intellekt texnologiyalarınan paydalanıwdı sheklemeydi, kerisinshe, olardı dóretiwshilik procesinde járdemshi qural sıpatında qollanıw imkaniyatın saqlap qaladı. Nátiyjede, avtorlıq huqıq sistemasınıń dástúriy principleri saqlanıp qalǵan halda zamanagóy texnologiyalar menen baylanıslı jańa huqıqıy qatnasıqlar da tártipke salınadı.

Ózbek mediasında jasalma intellekt texnologiyalarınıń jedel integraciyası jańa imkaniyatlar menen bir qatarda qıyın mashqalalardı da júzege keltirmekte. Ásirese, sońǵı jıllarda deepfake texnologiyaları járdeminde jaratılıp atırǵan joqarı dárejede realistlik videolar hám xabarlar málimleme mákanınıń isenimliligine úlken qáwip tuwdırmaqta. Bul fenomenniń teoriyalıq mazmunın túsiniw ushin, eń dáslep deepfake texnologiyasınıń mazmuni hám texnologiyalıq tiykarların anıqlap alıw zárúr.

Deepfake texnologiyası - bul "deep learning" (tereń úyreniw) hám "fake" (jalǵan) túsinikleriniń birikpesinen kelip shıqqan bolıp, jasalma intellekt tiykarında jaratılatuǵın sintetikalıq media túrin bildiredi. [6] Bul texnologiya járdeminde súwretler, videolar hám audiojazıwlar qayta islenedi yamasa pútkilley jańadan jaratıladı, nátiyjede olar júdá real kóriniske iye boladı. Deepfake'ler real yamasa oylap tabılǵan shaxslardı sáwlelendiriwi múmkin bolıp, olardıń júz kórinisleri, dawısı hám háreketleri jasalma túrde modellestiriledi. Bul proceste neyron tarmaqlar, ásirese, generativ modeller úlken kólemdegi maǵlıwmatlardı úyrenip, insan is-háreketlerin joqarı anıqlıq penen tákirarlaw imkaniyatın beredi.

Bul texnologiya sintetikalıq media túsiniginiń áhmiyetli quram bólegi esaplanadı, yaǵnıy hár túrli media elementlerin integraciyalaw arqalı jańa informaciya ónimi jaratıladı. Deepfakeler kino, reklama hám bilimlendiriw sıyaqlı tarawlarda innovaciyalıq imkaniyatlar jaratıw menen birge, nadurıs maqsetlerde qollanılǵanda áhmiyetli málimleme qáwipsizligi mashqalaların júzege keltiredi. Atap aytqanda, olar arqalı jalǵan xabarlar tarqatıw, jámiyetlik pikirdi manipulyaciyalaw yamasa jeke abıraýǵa zıyan jetkeriw sıyaqlı jaǵdaylar júzege keliwi múmkin. Sol sebepli, deepfake texnologiyasın tek ǵana rawajlandırıw emes, al onı anıqlaw hám tártipke salıw mexanizmlerin jetilistiriw zamanagóy media ortalıǵınıń áhmiyetli wazıypalarınan biri esaplanadı. Bunday jasalma kontentler kóbinese haqıyqattı manipulyaciyalaw, jámiyetlik pikirdi nadurıs baǵdarlaw hám siyasiy yamasa sociallıq proceslerge tásir kórsetiw maqsetinde qollanılmaqta. Máselen, Iran diniy jetekshisi Ali Xominaiy atınan úlken muǵdardağı adamlar jıynalǵanlıǵı sáwlelengen video sociallıq tarmaqlarda keń tarqaldı hám bul jaǵday Donald Tramp tárepinen jasalma intellekt ónimi sıpatında bahalandı. Bul video arqalı 250 mıńǵa shamalas adamlar bir jerge jıynalıp, jetekshige bolǵan ǵalaba qollap-quwatlawdı kórsetip atırǵanday etip súwretlengen, biraq bul jaǵday real waqıyqatta júz bermegen. Bunday mısallar sonı kórsetedi, jasalma intellekt tiykarında jaratılǵan jalǵan xabarlar (fake news) hám vizual materiallar jámiyette "haqıyqat" túsiniginiń salıstırmalıǵına alıp kelmekte. Nátiyjede auditoriya internet hám

sanlı platformalardağı maǵlıwmatlarǵa bolǵan isenimin joǵaltıp baradı. Bul bolsa media tutınıwshılardıń dástúriy ǵalaba xabar quralları - televideniye, radio hám baspa basılımlarǵa bolǵan iseniminiń qayta tikleniwine sebep bolıp atırǵanın baqlaw múmkin. Sebebi bul platformalar tariyxıy jaqtan málimlemeni tekseriw, verifikaciyalaw hám rásmiy dereklerge súeniw principleri tiykarında jumıs alıp barǵan. Jámiyette házir de "eger xabar televideniyede berilgen bolsa, demek ol isenimli" degen stereotip bar bolıp, bul jaǵday dástúriy ǴXQnıń legitimligin bekkemleydi.

Sanlı media platformalar bolsa tezlikti tiykarǵı dep bilgen halda kóbinese málimlemeni tereń tallaw hám faktchekingten ótkermesten járiyalawǵa beyimlespekte. Bul bolsa jurnalistikalıq etikaǵa qayshı túrde "birinshi bolıp xabar beriw" principiniń "eń isenimli xabardı jetkeriw" principinen ústin qoyılıwına alıp kelmekte. Nátiyjede nadurıs yamasa manipulyaciyalıq málimlemeler tarqalıp, auditoriya iseniminiń tómenlewine sebep boladı. Ásirese, jasalma intellekt quralları arqalı jaratılǵan kontentlerdi anıqlaw qıyınlasqanı sebepli, jurnalistler aldında jańa kásiplik talaplar qáliplespekte.

Usı kózqarastan, zamanagóy jurnalistika jumısında jasalma intellektten paydalanıw procesin tártipke salıw, onı professional standartlar menen úylestiriw hám texnologiyalıq qurallardı sın kózqarastan qatnas tiykarında qollanıw zárúrligi artıp barmaqta. Jurnalistler hár bir xabardı járiyalawdan aldın onı arnawlı verifikaciya platformaları, fakt-cheking sistemaları hám deepfake anıqlaw baǵdarlamaları arqalı tekseriwi shárt. Bul proceste media sawatlılıq, málimleme qáwipsizligi hám sanlı etika normaları úlken áhmiyetke iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Kalpokas I., Kalpokiyene J. Deepfakes. — Cham: Springer, 2022. — 1–2-betlar. — DOI: 10.1007/978-3-030-93802-4.

2. Italian Law No. 132/2025. The First Domestic Law in the European Union on the Use of Artificial Intelligence. Italy, October 2025.

FEATURES OF THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF KARAKALPAK TELEVISION JOURNALISM

Nietullaev Rustam Asanovich – *teacher*
rustam.niyetullaev@gmail.com
Nukus branch of UzSIAC

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ КАРАКАЛПАКСКОЙ ТЕЛЕЖУРНАЛИСТИКИ

Ниетуллаева Рустама Асановича – *преподаватель*
Нукусский филиал УзДСМИ

QARAQALPAQ TELEJURNALISTIKASÍNÍŃ PAYDA BOLÍWÍ HÁM RAWAJLANÍWÍNÍŃ ÓZINE TÁN ÓZGESHELIKLERI

Nietullaev Rustam Asanovich – *oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Key words: television, television journalists, directors, editors, television studios, cinematography, technological progress, digital technologies, image aesthetics, expressive means, traditional and modern approach.

Summary. This article analyzes the role and significance of television journalism under the influence of modern information technologies and globalization processes. The study examines the transition of traditional television broadcasting to digital platforms, the transformation of genres in the industry, and new content creation formats. It also addresses the professional ethics of a television journalist, methods for establishing feedback with the audience, and the introduction of artificial intelligence into the field.

Ключевые слова: телевидение, тележурналисты, режиссуры, редакция, телестудия, Кинемотография, технологический прогресс, цифровые технологии, эстетика изображения, выразительные средства, традиционный и современный подход.

Резюме. В данной статье анализируется роль и значение телевизионной журналистики под влиянием современных информационных технологий и процессов глобализации. В ходе исследования рассматривается переход традиционных телепередач на цифровые платформы, трансформация жанров в отрасли и новые форматы создания контента. Также будут затронуты вопросы профессиональной этики тележурналиста, методы установления обратной связи с аудиторией и внедрения искусственного интеллекта в сферу.

Tayanısh sózler: televidenie, telejurnalistler, rejissyorlar, redaktorlar, telestudiyalar, kinematografiya, texnologiyalıq progress, sanlı texnologiyalar, súwretlew estetikası, kórkemlew quralları, dástúriy hám zamanagóy kózqaras.

Rezyume. Bul maqalada zamanagóy málimleme texnologiyaları hám globallasıw processleri tásirinde televidenie jurnalistikasınıń ornı hám áhmiyeti tallanadı. Izertlew dawamında dástúriy telekórsetiwlerdiń sanlı platformalarǵa ótiwi, tarawdaǵı janrlar transformaciyası hám kontent jaratıwdıń jańa formatları kórip shıǵıladı. Sonday-aq, telejurnalisttiń kásiplik etikası, auditoriya menen qayta baylanıstı ornatıw usılları hám jasalma intellekttiń tarawǵa kirip keliwi máselelerine toqtap ótiledi.

The 1970s were a period of complete formation of the technical level of television and the political and professional skills of journalists, turning it into a sharp, fast-acting weapon on the ideological front. During these years, Karakalpak television journalism also took shape and developed in terms of genre diversity.

In the 1980s, television and television journalism in Karakalpakstan rose to a new level and became a significant factor in the spiritual life of the republic's public. The development of television in such a short time depended on the needs of society, the experience of publishing, word, radio broadcasting and cinematography. In 1964, when Karakalpakstan's television began its work, all national republics in Central Asia had had their own television for several years, and there were television centers in any region of Uzbekistan, not to mention the Tashkent television studio. Several journalists working in them had some experience in the field of television. But in our republic, everything has been rebuilt. Personnel and technical teams lacking experience in this field also encountered certain mistakes and shortcomings.

The emergence of television journalism in Karakalpakstan is inextricably linked to radio journalism. The fact that radio broadcasting and

television were on the same committee was a great help for television to quickly get back on its feet. In his early years, he worked as a radio journalist on television. The proximity of the genre styles of radio and television journalism has had a positive impact on their mutual enrichment and development. In the early years, TV journalists G. Seytnazarov, V. Kopilov, and others were journalists who had gained invaluable experience by working in publishing and radio broadcasting for several years. They also worked on themselves, read literature on television journalism, toured the Tashkent television studio, exchanged experiences, and studied the nuances of new genres with interest. As a result of creative discussions and the exchange of experience, the foundations of Karakalpak television journalism were laid.

We believe it would be appropriate to conventionally divide the path of growth and development of television journalism in Karakalpakstan over the past years into the following five periods.

1. The initial, study, and research period of Nukus television and Karakalpak television journalism. This period, covering 1964–1969, includes the beginning of Nukus television broadcasting, the subsequent installation of a new standard studio and high antennas, the growth of technical and creative personnel, the increasing interest of viewers, the beginning of the formation of broadcast genres and forms, the increase in the number of televisions among the population, and attempts to stabilize programs.

2. With the expansion of technical capabilities, the period of creative competition for the people, the preparation of programs outside the studio, and the formation of television journalism genres. During this period, which spanned 1970–1975, the emergence of satellite television stations (TS), video recorders, and broadcasts gained daily quality, and new television magazines, cycle programs, and television plays began to be broadcast based on the wishes and demands of viewers. The quality of broadcasting has significantly improved, and the population of the republic has gained the opportunity to watch the broadcasts of Tashkent and Moscow continuously.

3. In 1976-1984, as a result of the government's unlimited support, the technical and creative forces of television were renewed. Nevertheless, negative phenomena such as illegal actions and exaggerations in society during this period did not affect television broadcasts.

Most of the broadcasts of this period were characterized by waiting for orders from above, lack of initiative, general phrases, praise of individual leaders, exclusion from targeted criticism, and "ignoring" the facts of mass fabrication in industry, agriculture, and other fields.

4. As in the entire Soviet government, we can see the transition to a qualitatively new stage of reconstruction, democracy, transparency, and television broadcasting in Karakalpakstan's television. This period covers the period from 1985 to 1991.

5. We can include the development of Karakalpakstan television during the period of independence from 1991 to the present. It would not be a mistake to say that this period was marked by a new personnel policy, the renewal of technical equipment, the preparation of television programs in accordance with modern requirements, the creation of conditions for the effective work of editorial offices, and the support of new ideas. The history of television is not only the history of these television techniques but also the history of the emergence, development, and evolution of the form of television genres and programs.

Among the many shortcomings and problems in television programs, the issue of genre is important. The development of genres and forms of programming on Central and Uzbek television, as well as the process of their change, is also multifaceted and characteristic of Karakalpakstan television. These processes are considered normal. This is because, despite its small size, the television of Karakalpakstan has also traversed such a difficult and arduous path. However, in Karakalpakstan's television, which relied on the experience of large television channels, these processes proceeded easily. Specifically, while the Moscow and Tashkent television studios often broadcast newsreels, feature films, and plays during the early years, the Nukus television studio broadcast "tele-news" during its initial broadcasts. Because when the Nukus television studio was launched, it was customary to broadcast information programs in central cities. For this reason, we have every reason to say that the genre of information quickly formed on Nukus television.

There are specific requirements for the preparation of information messages. It was necessary that the reports do not repeat each other, that the geography of the districts be preserved, that they cover various sectors of the national economy, and that there be corresponding video series. It goes without saying that information must be concise, equal in content, and operational.

Moreover, for the programs to be pleasant, it was necessary that the news consist not only of information, but also of short reports and interviews in the "disturbing signal" genres.

However, during the initial period of Karakalpakstan's television development, video series (cinema scenes, photographs) were insufficient. It is, of course, difficult to say that information constituting facts, which is not provided with video series, was well received by television viewers. Nevertheless, it must be admitted that much of the information presented in "Telenews" was long and prolonged, which initially bored the viewers. In the early years of the development of Karakalpakstan television, the political and social editorial office provided some noteworthy programs. Nevertheless, the programs of the first years showed the inexperience of television journalists. Due to the shortage of film, photographs were used in many cases, and the genres of the show were mixed.

The first broadcasts were often 10-15 minutes short. The speeches of the people invited to the studio consisted of reading the texts prepared in advance. Television journalists of Karakalpakstan have begun preparing short programs and concerts, as well as large-scale series on political and social topics.

In the early years of television's establishment, a single socio-political editorial office managed other fields, starting with television news, but from the middle of 1965, the increase in the number and duration of programs for the Nukus television studio led to the emergence of new staff positions. The political-social editorial board was separated into the literary-artistic, children's and youth, agricultural, and later industrial and construction editorial boards.

References

1. T.Madreymov “Televideniye járiyalılıq quralı” Nókis, Qaraqalpaqstan.. 1989. B-29.

2. Asanovich Nietullaev Rustam. "MUSICAL SOUND AND ITS PROPERTIES." *SHOKH INDEXING* 1.1 (2026).

3. Asanovich N. R. (2025). Measures for the organization and reforming of television programs. *Shokh library*, *1*(11).

4. Asanovich Nietullaev Rustam. "THE ACOUSTIC SYSTEM AND ITS APPLICATION IN THE FIELD." *Oriental Art and Culture* 5 (2024): 842-844.

5. Ниетуллаев Р. (2025). ТЕЛЕВИДЕНИЕ ВА МАДАНИЙ-ИЖТИМОИЙ МУҲИТ. *Shokh Articles Library*, *1*(1).

6. Nietullaev Rustam Asanovich. "THE ROLE OF A DIRECTOR ON TELEVISION." *Oriental Art and Culture* 4.6 (2023): 316-320.

7. Ниетуллаев Р. "ТЕЛЕВИДЕНИЕ ВА ЖАМИЯТ." *Экономика и социум* 1-2 (92) (2022): 103-105.

8. Asanovich Nietullaev Rustam. "MADANIYATSHUNOSLIKNING INSON FAOLIYATIDAGI AHAMIYATI." *Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi* 23.2 (2024): 90-92.

9. Asanovich Nietullaev Rustam. "TEATR TOMOSHALARI VA BAYRAMLARNING OVOZ REJISSORLIGI BADIIY IJOD TURI SIFATIDA." (2023).

10. Asanovich Nietullaev Rustam. "MUSIQANING INSON HAYOTIDAGI O’RNI." (2023).

ART MEDIAǴA QÁNIGELESKEN TELKANALLAR

Orazov Abdiqadir – *Keńes xatkeri*
Abdiqadirorazov3@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

ТЕЛЕКАНАЛЫ, СПЕЦИАЛИЗИРУЮЩИЕСЯ НА АРТ МЕДИА

Оразов Абдикадир – *Секретарь Совета*
Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

ART MEDIA TV CHANNELS

Orazov Abdiqadir – *Secretary of the Council*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Tayanısh sózler: art jurnalistika, art-media, «Madaniyat va ma'rifat», «Navo» hám «Kinoteatr», jámiyetlik pikir.

Rezyume. Maqalada art-mediaǵa qánigelesken telekanallardıń art-jurnalistika koncepciyası hám jámiettiń estetikalıq talǵamın qáliplestiriw, mádeniy qádiriyatlardı úgit-násiyatlawdaǵı ornı haqqında sóz baradı. "Mádeniyat hám aǵartıwshılıq", "Navo", "Kinoteatr" telekanallarınıń mádeniy-aǵartıwshılıq jumıslar, muzıkalıq hám kino ónimlerin úgit-násiyatlawdaǵı ornı atap ótildi.

Ключевые слова: арт-журналистика, арт-медиа, «Культура и просвещение», «Наво» и «Кинотеатр» общественное мнение.

Резюме. В статье обсуждается роль телеканалов, специализирующихся на арт-медиа, в формировании концепции арт-журналистики и эстетического вкуса общества, а также в продвижении культурных ценностей. Отмечается роль телеканалов «Маданият ва маърифат,» «Наво» и «Кинотеатр» в продвижении культурно-просветительской работы, музыкальных и кинопроизводств.

Key words: art journalism, art media, «Culture and Enlightenment», «Navo» and «Cinema», public opinion.

Summary. The article discusses the role of TV channels specializing in art media in shaping the concept of art journalism and the aesthetic sensibility of society, as well as promoting cultural values. The current role of the «Madaniyat va ma'rifat», «Navo» and «Kinoteatr» television channels in promoting cultural and educational work, as well as musical and film productions, is noted.

KIRISIW. Art-jurnalistika – bul mádeniyat hám kórkem óner tarawın sáwlelendiretuǵın medianıń qánigelesken baǵdarı bolıp tabıladı. Ol dóretiwshiler menen auditoriya arasında baylanıstırıwshı wazıypanı atqarıp, jámiyettiń estetikalıq talǵamın qáliplestiredi hám jańa mádeniy qádiriyatlardı úgit-násiyatlap baradı.

Televidenie jámiyet turmısında ayrıqsha áhmiyetke iye bolıp, ol xalıqqa siyasiy, sociallıq, ekonomikalıq, mádeniy-aǵartıwshılıq baǵdarındaǵı jumıslardı tásirsheń usılda jetkerip beretuǵın kommunikaciya qurallarınan biri bolıp esaplanadı. Art mediaǵa qánigelesken telkanallar bolsa tamashagóylerge tek ǵana kewil ashar baǵdarlamalardı usınıp qoymastan belgili xudojnik hám dramaturglerdiń shıǵarmaları, sonday-aq, muzıka, teatr, kino dóretpelerin talqılap, jámiyette mádeniy bilim hám kónlikpelerdi payda etiwde xızmet etip keledi.

USILLAR. Bul ilimiy maqala temasın sáwlelendiriwde elimizde kórkem óner hám mádeniyat tarawına qánigelesken telekanallar jumısı talqılanadı. Izertlew jumısında Mádeniy aǵartıwshılıq baǵdarındaǵı jumıslardı úgit-násiyatlawda «Madaniyat va ma'rifat» telekanalı, muzıkalıq dóretpelerdi keń auditoriyaǵa jetkeriwde «Navo» telekanalı, sonday-aq, kino kórkem shıǵarmaların sáwlelendiriwde «Kinoteatr» telekanallarınıń búgingi kúndegi xızmeti atap ótiledi.

NÁTIYJE HÁM TALQÍLAWLAR

«Madaniyat va ma'rifat» telekanalı elimizde mádeniyat, ilim hám mádeniy-ruwxıy qádiriyatlardı rawajlandırıwda óz úlesin qosıp kelmekte. Telekanal Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2012-jıl 30-iyulda qabıl etilgen qararı tiykarında shólkemlestirilgen. Usı qararǵa muwapıq, telekanal 2013-jıl 1-yanvardan baslap óz baǵdarlamaların efir arqalı tamashagóylerge jetkize basladı. Telekanaldıń payda bolıwı elimizdiń mádeniy hám ruwxıy turmısın bayıtıwǵa, xalqımızdıń mádeniy bilim dárejesin arttırıwǵa xızmet etiw maqsetinde shólkemlesirilgen. [1]

Telekanal qısqa waqıt ishinde tele tamashagóylerdiń kewlinen orın alıp, elimizdiń mádeniy-aǵartıwshılıq turmısında óz orının taptı. Onıń efir waqıtı 24 saat dawam etip, elimizdiń barlıq aymaqların qamtıydı. Baǵdarlamalar kórermenlerdiń jası, qızıǵıwshılıǵı hám kásibine qaramastan xalıqtıń barlıq qatlamına arnalǵan. Telekanal hár bir waqıya hám temanı

sáwlelendiriwde xalıqtıń milliy mentaliteti, qádiriyatları hám ádep-ikramlılıq qaǵıydaların esapqa aladı. Sol sebepli, telekanal zıyalılar, mádeniyat hám kórkem óner wákilleri tárepinen joqarı bahalanıp kelinedi.

Telekanal quramında birneshe arnawlı redaksiyalar jumıs alıp baradı. «Málimleme-tallaw baǵdarlamaları» redaksiyası elimiz hám dúnyada júz berip atırǵan mádeniy waqıyalar haqqında operativ maǵlıwmat berip, ilim, bilimlendiriw hám kórkem óner tarawlarındaǵı jańalıqlardı sáwlelendiredi. «Mádeniy-kórkem baǵdarlamalar» redaksiyası bolsa ádebiyat, muzıka, kórkem óner hám festival, seminar, kórgizbeler haqqında telekórsetiwler tayarlaydı, belgili dóretiwshilerdiń jumısın tanıstıradı. Sonday-aq, «Ruwxıy-aǵartıwshılıq baǵdarlamalar» redaksiyası bolsa xalıqtıń bilim hám mádeniy dárejesin arttırıwǵa qaratılǵan baǵdarlamalardı tayarlaydı, bilimlendiriw tarawındaǵı reformalar haqqında kórsetiwlerdi uzatıp baradı.

Bunnan tısqarı, «Ilimiy-aǵartıwshılıq baǵdarlamalar» redaksiyası xalqımızdıń bay tariyxıy hám mádeniy miyrasın sáwlelendiriw, ullı ata-babalarımızdıń dúnya sivilizaciyasına qosqan úlesin keń sáwlelendirip baradı. Al «Kino, videoónimler hám operativ dublyaj» redaksiyası bolsa milliy hám jáhán kino ónimlerin efirge tayarlap, sırt el filmlerin milliy mentalitetke say dublyaj etip tamashagóylerge uzatıp keledi.

Elimizde muzıkalıq mádeniyattı rawajlandırıw, milliy hám jáhán muzıka miyrasın keńnen en jaydırıw, jaslardıń ruwxıy hám estetikalıq talǵamın jetilistiriwde «Navo» telekanalı áhmiyetli rol atqarıp kelmekte. Telekanal Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2014-jıl 17-dekabrde qabıl etilgen qararı tiykarında shólkemlestirilgen. Qararǵa muwapıq, telekanal «Yoshlar» teleradiokanalı janında jańa muzıkalıq telekanal sıpatında shólkemlestirildi. [2]

«Navo» telekanalı xalıqtı jáhán hám ózbek klassikalıq muzıkası, zamanagóy estrada kórkem óneriniń eń jaqsı úlgileri menen tanıstırıp baradı. Telekanaldıń efir waqıtı 24 saat bolıp, teletamashagóylerge túrli muzıkalıq baǵdarlamalardı usınıp baradı. Baǵdarlamalar arasında «Umıtılmas namalar», «Milliy miyras», «Máńgi namalar», «Jańa jaqın qosıqlar» hám «Klassikalıq nama» sıyaqlı kórsetiwler bar. Bul baǵdarlamalarda ózbek milliy muzıkası, klassikalıq namalar hám ustaz qosıqshılardıń professional atqarıwları kórsetilip, tamashagóylerge bay muzıkalıq miyras haqqında maǵlıwmat beriledi. Sonıń menen birge, ózbek xalıq muzıkası, ayaq oyını kórkem óneri hám sazlı muzıka mekteplerиniń ráńbáreńligi, olar erisken jetiskenlikler hám jáhán mádeniyatındaǵı ornı haqqında maǵlıwmatlar keń sáwlelendiriledi. Bul bolsa keń jámiyechiliktiń, ásirese jaslardıń muzıkalıq sawatlılıǵın arttırıwǵa, olardı klassikalıq muzıka hám milliy qádiriyatlarǵa húrmet ruwxında tárbiyalawǵa úles qosıwda áhmiyetli esaplanadı.

Telekanal quramında birneshe redaksiyalar jumıs alıp baradı. «Telebaǵdarlamalardı támiyinlew redaksiyası» muzıkalıq klipler, konsertler, reklama hám kommersiyalıq kórsetiwlerdi tayarlaw hám efirge uzatıw jumısları menen shuǵıllanadı. «Efirge tayarlaw redaksiyası» bolsa ózbek klassikalıq kórkem óneri, dástúriy qosıqshılıq hám estrada muzıkası haqqında telekórsetiwler tayarlaydı. Al «Efirge uzatıw redaksiyası» bolsa baǵdarlamalardıń waqıtında efirge shıǵıwın qadaǵalap, efir setkasınıń durıs islewin támiyinleydi.

«Kinoteatr» telekanalı kino hám teatr kórkem ónerin úgit-násiyatlaw, milliy hám jáhán filmleriniń eń jaqsı úlgilerin tamashagóyler názerine usınıw hám jas áwladtı ulıwma insanıylıq qádiriyatlar ruwxında tárbiyalawda xalqımızǵa xızmet etip kelmekte. Telekanal Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2013-jıl 14-noyabrdegi májilisi protokolı hám Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2014-jıl 14-dekabrdegi PQ-2273-sanlı qararı tiykarında «Dunyo bo`ylab» telekanalı quramında shólkemlestirilgen. [3]

Búgingi kúnde dúnya boylap hár kúni kóplegen filmler jaratıladı. Biraq olardıń jumısınan kórkemlik jaqtan jetik, mazmunlı hám milliy qádiriyatlarǵa sáykes keletuǵının tańlap alıw oǵada itibardı talap etedi. Mine sonıń ushın da «Kinoteatr» telekanalı tamashagóylerdiń talabın qanaatlandırıw maqsetinde shólkemlestirilgen bolıp, shańaraqlıq filmler, melodramalar, komediyalar, balalar ushın filmler, seriallar, sonday-aq, milliy hám jáhán kinosınıń eń saylandı úlgilerin turaqlı kórsetip baradı.

Telekanal milliy kino ónimlerin rawajlandırıw maqsetinde Ózbekkino Milliy agentligi hám elimizdegi jeke menshik kinostudiyalar menen tıǵız birge islesedi. Usı birge islesiw nátiyjesinde jańa ózbek filmleri turaqlı túrde telekanal arqalı kórsetilip kelinbekte. Mısalı, 2015–2016-jıllarda studiyalar tárepinen jaratılǵan 100 ge jaqın kórkem film telekanal efirinde kórsetilgen.

Telekanal teatr kórkem ónerine de ayrıqsha itibar beredi. Mámleketimiz teatrlarında saxnalastırılǵan spektakller kóshpeli televidenie stansiyası járdeminde jazıp alınıp, tamashagóylerge efir arqalı jetkiziledi. Bunnan tısqarı, telekanal sırt el kinostudiyaları menen de birge islesiw jolǵa qoyılǵan bolıp, shártnama tiykarında sırt el serialların telekanal efirine tayarlap keledi. Sonıń menen birge, belgili aktyorlar, rejissyorlar hám kórkem óner

wákilleriniń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında da baǵdarlamalar uzatıp baradı.

Telekanal quramında úsh tiykarǵı redaksiya jumıs alıp baradı. «Telebaǵdarlamalardı támiyinlew» redaksiyası efirdi kino ónimler menen támiyinlew, reklama hám kommersiyalıq shártnamalar menen islesiw menen shuǵıllanadı. «Efirge tayarlaw» redaksiyası bolsa milliy hám jáhán kinosınıń saylandı úlgilerin tańlap, telekórsetiwler tayarlaydı. «Efirge uzatıw» redaksiyası bolsa baǵdarlamalardıń waqtında efirge shıǵıwın qadaǵalap, efir setkasınıń durıs islewin támiyinleydi.

Juwmaqlap aytqanda, kórkem óner hám mádeniyat tarawına qánigelsken telekanallar xalıqtı tez hám anıq maǵlıwmat penen támiyinlep ǵana qoymastan, mádeniyat, bilimlendiriw hám mádeniy miyras hám milliy qádiriyatlardı úgit-násiyatlawda úlken áhmiyetke iye esaplanadı.

Zaman talapları tiykarında rawajlanıp atırǵan bul telekanallar keleshekte de teleauditoriya ushın jańa hám qızıqlı tele baǵdarlamalardı usınıp, kórkem óner jurnalistikanıń rawajlanıwına úlken úles qosıp bara beredi.

Paydanılılǵan ádebiyatlar

1. English Oxford living dictionary//https:en.oxforddictionaries.com/ definition/art.
2. M.A. Мясникова «Телевидение как феномен культуры» Учебное пособие. 2017. С. 133.
3. «Jurnalistika hám ǵalaba kommunikaciya tiykarları» Sabaqlıq. 2022. B. 330.
4. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Ózbekstan milliy teleradiokompaniyasınıń sanlı telekanalları sanın keńeytiw, olardan tolıq formatta paydalanıw, sapalı tolıqtırıw hám xızmet kórsetiw haqqında»ǵı 2012-jıl 30-iyuldegi PQ-1794-sanlı qararı.
5. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2014-jıl 17-dekabrdegi «Máhálle» aǵartıwshılıq teleradiokanalın shólkemlestiriw hám sanlı telekórsetiwlerdi bunnan bılay da keńeytiw ilajları haqqında»ǵı PQ-2273-sanlı qararı.

ART-JURNALISTIKA FENOMENI HÁM ONÍŃ BÚGINGI QARAQALPAQ MEDIA MÁKANÍNDAǴÍ ORNÍ

Tajadinova Guljaxan – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)*
tajadinovaguljahan@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

ФЕНОМЕН АРТ-ЖУРНАЛИСТИКИ И ЕГО МЕСТО В СОВРЕМЕННОМ КАРАКАЛПАКСКОМ МЕДИАПРОСТРАНСТВЕ

Таджадинова Гульжахан – *доктор философии (PhD) по филологическим наукам*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE PHENOMENON OF ART JOURNALISM AND ITS ROLE IN THE MODERN KARAKALPAK MEDIA SPACE

Guljahan Tajadinova – *Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences*
Lecturer at the Nukus Branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch so‘zlar: art-jurnalistika, fenomen, qoraqalpoq jurnalistikasi, badiiy publitsistika, Berdaq, Savitskiy muzeyi, hujjatli kino, Orol fojiasi, kadrlar masalasi, media makon.

Rezyume. Ushbu maqolada zamonaviy media tizimida art-jurnalistika fenomeni, uning nazariy-estetik asoslari va bugungi qoraqalpoq ommaviy axborot vositalaridagi o‘rni tahlil qilingan. Maqolada qoraqalpoq badiiy publitsistikasining tarixiy ildizlari Berdaq G‘arg‘aboy o‘g‘li ijodi (xususan, «Xaliq ushin» she’ri) misolida ochib berilgan. Shuningdek, I.V. Savitskiy nomidagi davlat san’at muzeyi ko‘rgazmalarini yoritishdagi yuzakilik, «Qoraqalpoqfilm» kinostudiyasining ekologik hujjatli kino yo‘nalishidagi bugungi holati va sohada kadrlar tayyorlash hamda amaliyot tizimidagi mavjud muammolar tanqidiy baholanib, ularni hal etish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ilgari surilgan.

Ключевые слова: художественная журналистика, феномен, каракалпакская журналистика, художественная публицистика, Бердах, музей Савицкого, документальный фильм, Аральская трагедия, подготовка кадров, медиапространство.

Резюме. В данной статье анализируется феномен художественной журналистики в современной медиасистеме, ее теоретико-эстетические основы и роль в современных каракалпакских СМИ. Исторические корни каракалпакской художественной публицистики исследуются через призму наследия Бердаха, в частности рассматривается его стихотворение "Для народа." Кроме того, в статье критически оцениваются поверхностное освещение выставок в Государственном художественном музее имени И.В. Савицкого, текущее состояние создания экологических документальных фильмов на студии "Каракалпакфильм," а также существующие проблемы в подготовке кадров и полевой практике. Наконец, предлагаются научно-практические рекомендации по решению этих системных проблем.

Key words: art journalism, phenomenon, Karakalpak journalism, artistic publicism, Berdakh, Savitsky Museum, documentary film, Aral tragedy, personnel training, media space.

Summary. This article analyzes the phenomenon of art journalism in the modern media system, its theoretical and aesthetic foundations, and its role in the contemporary Karakalpak mass media. The historical roots of Karakalpak artistic publicism are explored through the lens of Berdakh’s heritage, specifically examining his poem "For the People" (Xalıq ushın). Furthermore, the article critically evaluates the superficiality in covering exhibitions at the I.V. Savitsky State Museum of Arts, the current state of ecological documentary filmmaking at the "Karakalpakfilm" studio, and the existing challenges in personnel training and field practice. Finally, scientific and practical recommendations are proposed to address these systemic issues.

Zamanagóy ǵalaba xabar quralları sistemasında mádeniyat hám kórkem óner dúnyasın keń jámiyechilikke tanıstıratuǵın, talqılaytuǵın hám bahalaytuǵın ayrıqsha baǵdar - art-jurnalistika fenomeni búgingi kúnde hár qashanǵıdan da úlken áhmiyetke iye bolmaqta. Art-jurnalistika tek ǵana mádeniy jańalıqlar toplamı emes, al kórkem óner shıǵarmaları menen tamashagóy arasındaǵı intellektuallıq kópir, jámiyettiń estetikalıq talǵamın tárbiyalawshı hám mádeniy processlerdi bahalawshı quramalı dóretiwshilik jumıs bolıp tabıladı. Biraq, bul tarawdıń búgingi qaraqalpaq jurnalistikasındaǵı ornı hám rawajlanıw basqıshları ózine tán

jetiskenlikler menen birge, jedellik penen sheshiliwi lazım bolǵan bir qatar sistemalı mashqalalardı da júzege shıǵarmaqta.

Qaraqalpaq kórkem jurnalistikası hám jámietlik kritika fenomeniniń tamırların tek ǵana ótken ásir baspasózinde emes, al milliy ádebiyatımızdıń dúrdanalarınan izlew maqsetke muwapıq. Atap aytqanda, ullı oyshılımız Berdaq shayırdıń "Xalıq ushın" ("Dlya naroda") qosıǵı óz dáwiriniń ótkir jámietlik-publicistikalıq baqlawı hám kórkem diagnozı sıpatında kórinedi:

Jaman adam bilmes gápiniń parqın,
Bárqulla jamanlar aǵayin-xalqın,
Kóteremen deyip óziniń dańqın,
Udayina zıyan eter xalıq ushın.

Jaqsı adam sóz mánisin ańlaydı,
Jaman adam pasıq sózdi tıńlaydı...

Art-jurnalistika teoriyası kózqarasınan qaraǵanda, Berdaq bul jerde tek ǵana lirik shayır emes, al jámiyettiń mádeniy hám ruwxıy qatlamların baqlawshı, sóz qádiri hám málimleme jetkeriw juwapkershiligin talqılawshı bas publicist wazıypasın atqarǵan. Shayırdıń "sóz mánisin ańlaw" hám "qurǵaq sózdi aytıp, demeńler "awa" sıyaqlı shaqırıqları búgingi zamanagóy art-jurnalistikanıń baslı ólshemi - júzekilikten qashıw hám tereń tallawǵa umtılıw principi menen tolıq únles bolıp esaplanadı. Qaraqalpaqstan I.V.Savickiy atındaǵı mámleketlik kórkem óner muzeyi sıyaqlı dúnyaǵa belgili "Sahradaǵı Luvr" ǵáziynesine iye bolǵan biytákirar mádeniy mákan. Biraq búgingi qaraqalpaq baspasózi (ol dástúriy "Erkin Qaraqalpaqstan," "Vesti Karakalpakstana" gazetaları bolsın, yamasa jergilikli teleradiokanallar bolsın) usı bay mádeniy turmıstı, muzey kórgizbelerin jeterli hám joqarı dárejede sáwlelendire almay atır.

Tiykarǵı mashqala - ǴXQda tek ǵana qurǵaq faktler, sanlar yamasa bolıp ótken kórgizbeler haqqındaǵı júzeki maǵlıwmatlar menen shekleniw bolıp tabıladı. Kórkem shıǵarmanıń ishki mánisin, xudojniktiń koncepciyasın tamashagóyge ashıp beretuǵın tereń pikirler, professional sholıwlar derlik ushıraspaydı. Bunıń tiykarǵı sebebi - kórkem ónertanıw hám jurnalistika sırların birdey tereń ózlestirgen professional qánigelerdiń jetispewshiligi bolıp esaplanadı. Zamanagóy sanlı platformalar, sociallıq tarmaqlardaǵı bloglar bar bolsa da, olardaǵı kontent te oǵada sayız hám tereń kórkem tallawdan jıraq.

Art-jurnalistikanıń eń tásirsheń tarmaqlarınan biri - bul hújjetli kino kórkem óneri hám onıń media mákanındaǵı analizi bolıp esaplanadı. Qaraqalpaqstan ushın Aral apatshılıǵı, ekologiya hám qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw turmıslıq másele bolıp esaplanadı. Itibarlısı, « 2000-2015-jıllar aralıǵında "Qaraqalpaqfilm" kinostudiyası tárepinen súwretke alınǵan "Kakim bil Aral," "Qudıq," "Pidayılar" sıyaqlı hújjetli filmler óziniń joqarı kórsetkishi, kórkem-publicistikalıq tásir kúshi menen ajıralıp turatuǵın edi» [1].

Biraq, sońǵı jılları bunday áhmiyetli temadaǵı hújjetli filmler jaratıw kórsetkishi sezilerli dárejede azayıp ketti. Búgingi dáwir talabı bolsa basqasha. Búgin global klimat ózgeriwi sharayatında suwdı únemlep paydalanıw, Aralboyı tábiyatın saqlaw, jas áwlad qálbinde ana tábiyatqa mehir hám juwapkershilik sezimin oyatıwǵa qaratılǵan, anıq faktlerge súengen jańa áwlad hújjetli filmlerin jaratıw zárúrligi bar. Art-jurnalistika mine usınday joybarlardı qollap-quwatlawı hám jámiyettiń dıqqat orayına alıp shıǵıwı shárt. «Búgingi sanlı mákanda kino kórkem óneri hám onıń art-jurnalistika prizması arqalı tallanıwı zamanagóy medianıń rawajlanıw faktorlarınan biri bolıp esaplanadı» [2].

Art-jurnalistika tarawındaǵı mashqalalardıń túp dáregi kadrlar tayarlaw sistemasına barıp taqaladı. Qaraqalpaqstanda bul qánigelik boyınsha sistemalı bilimlendiriw jaqın-jaqınǵa shekem joq edi. Tek sońǵı eki jıldan berli bul baǵdarda jaslar bilim ala basladı.

Tábiyiy, jańa sistemada úlken kemshilikler kózge taslanbaqta. Eń úlken kemshilik - ámeliyattıń jetispewshiligi bolıp tabıladı. Studentlerdiń ámeliy kónlikpe payda etiwi ushın maydan tar. Derlik barlıq dóretiwshi jaslar tek ǵana bir taraw basılımı esaplanǵan "Mádeniyat" gazetasınıń redakciyasına barıw menen sheklenbekte. Art-jurnalist tek ǵana taraw basılımda emes, «Erkin Qaraqalpaqstan», «Qaraqalpaqstan jasları», «Jetkinshek» gazetaları, «Ámiwdárya» jurnalı, al televidenie, radio, sanlı media, muzey hám teatr ortalıqları ishinde janlı ámeliyat ótiwi zárúr.

Juwmaq ornında aytıw múmkin be, Berdaq shayır árman etken "sóz mánisin ańlaytuǵın" jámiyetti qáliplestiriwde art-jurnalistikanıń ornı sheksiz. Qaraqalpaq art-jurnalistikasın sapa jaǵınan jańa basqıshqa kóteriw ushın tómendegi qádemlerdi taslaw kerek:

Integraciyalasqan tálim: Kórkem óner hám mádeniyat institutı studentleri ushın tek ǵana jurnalistika emes, al súwretlew kórkem óneri, Qaraqalpaq teatrı hám kinosı tariyxı pánlerin tereńlestirilgen halda oqıtıw, tarawlıq qánigelesiwdi kúsheytiw.

Ámeliyat geografiyasın keńeytiw: Jas kadrlardıń ámeliyatın tek ǵana "Mádeniyat" gazetası menen sheklenbesten, Savickiy muzeyi, mámleketlik teatrlar hám "Qaraqalpaqfilm" studiyası, «Erkin Qaraqalpaqstan»,

«Qaraqalpaqstan jasları», «Jetkinshek» gazetaları, «Ámiwdárya» jurnalı redakciyalarında ameliyat shólkemlestiriw.

Búgingi kúnde qaraqalpaq art-jurnalistikası dástúriy baspa basılımlardan sanlı platformalarǵa (Telegram, YouTube, mádeniy bloglar) ótiw.

Ekologiyalıq-kórkem buyırtpalar: "Qaraqalpaqfilm" studiyası tárepinen suwdı únemlew hám ekologiyalıq mádeniyattı qáliplestiriwge baylanıslı húJjetli filmler jaratıw, mámleketlik grantlardı tiklew hám art-jurnalistler tárepinen olardı keńnen úgit-násiyatlawdı jolǵa qoyıw.

Art-jurnalistika tek ǵana kásip emes, al millet ruwxıylıǵın saqlawshı hám bayıtıwshı strategiyalıq taraw bolıp esaplanadı. Onıń rawajlanıwı qaraqalpaq mádeniyatınıń dúnya kólemindegi keleshegin belgilep beredi.

Ádebiyatlar

1. **Бердақ.** Таңламалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018. – 232 б.
2. **Мамбетов К.** Қарақалпақ әдебияты тарийхы (әййемги дәўирлерден XIX әсирдиң ақырына шекем). – Нөкис: «Билим», 1993. – 296 б.
3. **Худойқулов М.** Бадиий журналистика: Тарих, назария ва амалиёт. – Тошкент: «Университет», 2019. – 184 б.
4. **Тажадинова Г. Н.** Публицистика документальных фильмов на экологическую тему (на примере произведений "Каракалпакфильма" об Аральском море) // Гражданское общество. – 2023. – № 20 (1). – С. 68–71.
5. **Тажадинова Г. Н.** Экологическая тема в документальном кино Каракалпакии // Научный журнал. – 2022. – № 3 (68). – С. 145–147.
6. **Tajadinova G. N.** Kino kórkem óneriniń zamanagóy mediadaǵı ornı // Art and Culture Bulletin. – 2025. – № 4. – B. 116–118.

PEDAGOGIKA

JAS QOSÍQSHÍLARDÍ TÁRBIYALAWDA VOKAL TEXNIKASÍ HÁM DAWÍS GIGIENASÍNÍŃ ROLI

Baltaniyazov Sarsenbay Aytmuratovich – *professor*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

РОЛЬ ВОКАЛЬНОЙ ТЕХНИКИ И ГИГИЕНЫ ГОЛОСА В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЫХ ПЕВЦОВ

Балтаниязов Сарсенбай Айтмуратович – *профессор*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE ROLE OF VOCAL TECHNOLOGY AND VOICE HYGIENE IN THE TRAINING OF YOUNG SINGERS

Baltaniyazov Sarsenbay Aytmuratovich – *Professor*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch so‘zlar: vokal ta’limi, qo‘shiqchilik ovozi, ovozni qo‘yish, vokal texnika, vokal eshitish, artikulyatsiya apparati, nafas olish texnikasi, ovoz gigienasi, pedagogik usullar, musiqiy-estetik tarbiya.

Rezyume. Mazkur maqolada qo‘shiqni o‘rgatish jarayonining mazmuni va ahamiyati keng yoritilib, unda o‘quvchilarda nafaqat ovoz hosil qilishga oid nazariy bilimlar, balki vokal-texnik va badiiy-ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirish masalalari tahlil qilingan. Shu bilan birga ovozni qo‘yish to‘g‘ri qo‘shiq aytish ko‘nikmalarini shakllantirish va ovozni rivojlantirish jarayoni sifatida izohlanib, uning asosiy belgilari sifatida jarangdorlik, tembr boyligi, diapazon kengligi va intonatsiya tozaligi ko‘rsatiladi; vokal o‘qitish usullari esa umumiy pedagogik tamoyillarga tayanib, nafas olish, rezonatorlardan foydalanish va artikulyatsiya apparatini rivojlantirish kabi jihatlarni qamrab olingan.

Ключевые слова: вокальное образование, певческий голос, постановка голоса, вокальная техника, вокальный слух, артикуляционный аппарат, техника дыхания, гигиена голоса, педагогические методы, музыкально-эстетическое воспитание.

Резюме. В данной статье широко освещаются содержание и значение процесса обучения пению, анализируются вопросы формирования у учащихся не только теоретических знаний о голосообразовании, но и вокально-технических и художественно-творческих навыков. В то же время постановка голоса интерпретируется как процесс формирования навыков правильного пения и развития голоса, основными признаками которого являются звонкость, богатство тембра, широта диапазона и чистота интонации; методы вокального обучения опираются на общепедагогические принципы и охватывают такие аспекты, как дыхание, использование резонаторов и развитие артикуляционного аппарата.

Key words: vocal education, singing voice, voice production, vocal technique, vocal hearing, articulatory apparatus, breathing technique, voice hygiene, pedagogical methods, musical-aesthetic education.

Summary. This article extensively covers the content and significance of the singing learning process, analyzing issues regarding the formation of not only theoretical knowledge about voice formation but also vocal-technical and artistic-creative skills in students. At the same time, voice formation is interpreted as a process of forming skills for correct singing and developing the voice, the main features of which are resonance, richness of timbre, breadth of range, and purity of intonation; vocal training methods are based on general pedagogical principles and encompass aspects such as breathing, resonator use, and the development of the articulatory apparatus.

Kirisiw. Házirgi dáwirde vokal pedagogikası óz aldına tek ǵana qosıq aytıwdı úyretiw emes, bálkim jas áwladtıń kórkem-estetikalıq, ruxıy hám intellektual rawajlanıwın támiyinleytuǵın pedagogikalıq baǵdar sıpatında qaralmaqta. Qosıqtı úyretiw procesi oqıwshınıń tek dawıstı rawajlandaraw mexanizmlerin meńgeriwi menen sheklenbey, onda vokal-texnikalıq hám kórkem-óner kónlikpeleriniń qáliplesiwine, sonday-aq muzıkalıq-estetikalıq talǵamınıń, atqarıw sheberliginiń hám aqılıy qábiletleriniń rawajlanıwına keń múmkinshilik jaratadı.

Vokal óneri — bul psixofiziologiyalıq process bolıp, onda esitiw, kóriw, nápes alıw, artikulyaciya hám bulshıq et sistemalarınıń birge islesiwi talap etiledi. Usı sebepli dawıstı qoyıw, vokal esitiwdi qáliplestiriw hám vokal kónlikpelerin rawajlandırıw máseleleri

zamanagóy pedagogikada tiykarǵı temalardan biri bolıp esaplanadı.

Ilimiy izertlewler kórsetkendey, qosıqshınıń dawısı tek muzıka aspabı ǵana emes, bálkim fiziologiyalıq nızamlarǵa boysınıwshı «tiri sistema» bolıp tabıladı. Sol sebepli onı rawajlandırıw processinde ilimiy-názáriy bilimler menen bir qatarda ámeliy kónlikpelerdi de qáliplestiriw talap etiledi. Usı maqalada qosıqtı úyretiw procesiniń tiykarǵı qırları — dawıstı qoyıw usılları, vokal esitiwdiń áhmiyeti hám vokal texnikasın qáliplestiriw máseleleri ilimiy-metodikalıq jaǵınan talıqlanadı.

Usıllar. Usı maqalada qosıq aytıw procesinde vokal pedagogikasınıń tiykarǵı principleri hám qollanılatuǵın oqıtıw usılları kompleksli qatnas tiykarında talqılandı. Izertlew dawamında tómendegi ilimiy-metodikalıq metodlardan paydalanıldı:

Táriyiplewshi (deskriptiv) metod - vokal procesiniń (dem alıw, rezonatorlardan paydalanıw, artikulyaciya, intonatsiya) teoriyalıq hám ámeliy ózgeshelikleri izbe-iz bayan yetildi hám analizlendi.

Salıstırmalı metod - túrli vokal mektepleri hám pedagogikalıq qatnaslar (klassikalıq, zamanagóy, individual bilimlendiriw sistemaları) óz ara salıstırıldı, olardıń uqsas hám ayırmashılıq tárepleri anıqlandı.

Tariyxiy jantasıw metodi - vokal kórkem ónerиniń rawajlanıw basqıshları, dástúriy hám zamanagóy oqitiw usıllarınıń qáliplesiw procesi úyrenildi.

Kontekstlik analiz metodi - qosıq oqitiw procesi muzika-estetikalıq, psixologiyalıq hám fiziologiyalıq faktorlar menen baylanıslı halda analizlendi. Kompleksli (integrativ) qatnas - vokal texnikası, esitiw mádeniyatı, atqarıw sheberligi hám kórkem súwretlew bir pútin sistema sıpatında qaraldı.

Nátiyjeler hám dodalaw. Qosıqtı úyretiw procesinde oqıwshı tek ǵana dawıstıń payda bolıwı haqqındaǵı bilimlerdi iyelep qoymastan, onda vokal-texnikalıq hám kórkem-óner kónlikpeleri qáliplesedi, jetilisedi. Sonıń menen birge, dawısı, atqarıw kábileti, muzıkalıq-estetikalıq talǵamı, aqılıy qábileti — eslep qalıw, baqlawshılıq, pikirlew, qıyal, sóylew, ádep-ikramlılıq sezimleri, erk-ıqrarı rawajlanadı.

Dawıstı qoyıw — bul durıs qosıq aytıw kónlikpelerin tuwrı qáliplestiriw, yaǵnıy dawıstı rawajlandırıw hám úyretiw processidir. Qoyılgan dawıs jańǵırıǵı, sulıwlıǵı, tembr boyawınıń baylıǵı, diapazonınıń kenligi, sózlerdiń anıq aytılıwı hám intonaciyanıń tazalıǵı menen ajıralıp turadı. Dawıstı qoyıw usılları (vokalda) hár túrli bolıwı múmkin, biraq olardıń barlıǵı oqıtıwdıń ulıwmalıq principleri hám basqıshlarına súyenedi. Bul — nápes alıwdı rawajlandırıw hám jetilistiriw, rezonatorlardan paydalanıw, poziciya (esnew), ses hújimleri haqqında túsinik hám kónlikpelerdi ózlestiriw, texnikalıq vokal usılların meńgeriw, artikulyaciya apparatı menen shınıǵıwlardı qamtıydı.

V.Morozov óziniń «Vokal esitiw hám dawıs» shıǵarmasında bılay dep jazadı: «Adamnıń dawısı — “tiri muzıka ásbabı”. Ol skripka yamasa fortepianoǵa qaraǵanda bir neshe ese kuramalı bolıp, tek muzıka emes, bálkim fiziologiya nızamlarına da boysınadı. Onı “atqarıw” ushın eń keminde tiykarǵı texnikalıq qásiyetlerin biliw kerek». Vokal esitiw — qosıqshınıń dawıs payda etiw organları iskerligin esitiw sezimi tiykarında talqılaw qábileti. Bul qosıqshılıq sestiniń kemshilikleri hám artıqshılıqların ańlawǵa járdem beredi (awır-jeńil, tamaqlıq-kókireklik, tereń-jaqın, qarańǵı-jarıq h.b.). 1905-jılı biofizik P.P. Lazarev jaqtılıqta sesler qarańǵıǵa qaraǵanda kúshlirek esitiliwin dálillegen. Bul esitiw hám kóriw arasındaǵı baylanıs bar ekenligin kórsetedi. Sonday-aq, N.A. Rimskiy-Korsakov hám A.N. Skryabinniń muzıkanı «reńli qabıllawı» da belgili. Bunda kóriw tásirleri esitiw tásirlerine emocional reńk beredi.

Vokal esitiw tek ǵana esitiw emes, bálkim «ishki kóriw» — dawıs payda etiwshi organlardıń iskerligin kóz aldına keltiriw qábileti bolıp esaplanadı. Bul processte dıqqat, óz sezimlerin tıńlaw hám «ishki kóz» menen kóriw úlken áhmiyetke iye. Aynanıń járdeminde óz denesin baqılaw da paydalı.

Francuz alımı R.Yusson vokal esitiw organizmniń túrli sistemaları (esitiw, bulshıq et sezimi, vibraciya, kóriw h.b.) birleste islesiwi nátijesi ekenligin eksperiment júzinde dálillegen.

Qosıqshı óz dawısın átiraptaǵılarday esitpeydi, sebebi ses tek sırttan emes, ishten de qabıl etiladi. Sol sebepli óz dawısınıń tembrini basqalardan basqasha sezedi. Bul jaǵdayda vokal pedagogınıń roli — «sırtqı kulak» vazifasın atqarıw. Pedagogtıń dıyrıs kórsetiwi dawıs funkciyasına oń tásir etip, onı kerekli baǵdarda rawajlandıradı.

Kórsetiw usılı oqıwshılardı vokalga úyretiwde júdá áhmiyetli. Ol olardıń tákirarlaw qábiletin rawajlandırıp, tábiyiy jol menen úyretiwge múmkinshilik beredi.

Sesti kórsetiw emocional hám estetikalıq tásirge iye. Nátiyjede oqıwshılarda qosıq aytıwǵa qızıǵıw, keypiyat hám tákirarlaw istegi payda boladı. Biraq pedagogtıń janlawı úlgi bolıwı sebepli, ol taza, kemshiliksiz hám oqıwshılar dawısına jaqın bolıwı kerek.

Arnawlı vokal usıllarınan biri — M.I.Glinkanıń «koncentrik» metodı. Bul metod boyınsha oqıtıw dawıs diapazonınıń ortasınan baslanıp, áste-akırın keńeytiledi. Bul usıl individual qatınasqa tiykarlanadı hám zamanagóy vokal pedagogikasınıń negizlerinen biri bolıp tabıladı. Qosıqshı vokal texnikasın meńgermey turup, haqiqıy vokalist bola almaydı. Sonıń ushın vokal oqıtıwdıń tiykarǵı wazıypası — dawıstı dұrıs qoyıw hám onı tárbiyalaw.

Xulosa. Qosıqtı úyretiw procesi oqıwshınıń tek ǵana dawıs shıǵarıw hám vokal texnikası menen sheklenbey, onıń muzıkalıq-estetikalıq, kórkem-óner hám psixofiziologiyalıq qábiletleriniń kompleksli rawajlanıwına alıp keledi. Bul process nátiyjesinde oqıwshıda dawıs apparatınıń durıs islewi menen bir qatarda atqarıw sheberligi, muzıkalıq eslep qalıw, baqlawshılıq, pikirlew hám qıyal sıyaqlı aqılıy qábiletler de qáliplesedi. Atap kórsetkenindey, dawıstı jolǵa qoyıw, vokal pedagogikasınıń eń áhmiyetli tiykarı bolıp, ol nápes, rezonatorlar, artikulyaciya hám intonaciya sıyaqlı elementlerdi óz ishine qamtıydı. Qoyılǵan dawıs óziniń tembr baylıǵı, diapazon keńligi hám sestiń anıqlıǵı menen ajıralıp turadı.

Vokal esitiwdiń rawajlanıwı oqıwshınıń óz dawısın ańlaw, tiykarǵı kemshiliklerdi tabıw hám olardı dúzetiw qábilietin qáliplestiriw. Bul process «ishki kóriw», dıqqat hám óz-ózin baqlaw menen tıǵız baylanıslı ekenligi dálillenedi. Oqıtıwshınıń roli bul processte ayrıqsha áhmiyetke iye bolıp, ol «sırtqı esitiw» funkciyasın atqarıp, oqıwshınıń dawısın durıs baǵdarda rawajlandırıwǵa járdem beredi. Kórsetiw hám imitaciya usılları oqıtıwdıń eń nátiyjeli jollarınıń biri esaplanadı, sebebi olar oqıwshıda este saqlaw, qaytalaw hám tábiyiy ózlestiriwdi kúsheytedi.Sonıń menen birge, M.I.Glinkanıń «koncentrik» metodı sıyaqlı zamanagóy vokal usılları oqıtıwdı individual hám sistemalı túrde alıp barıwǵa múmkinshilik jaratadı.

Ulıwma alǵanda, vokal oqıwdıń tiykarǵı maqseti - tek ǵana texnikalıq dawıstı qoyiw emes, al hár tárepleme rawajlanǵan muzikalıq-dóretiwshi shaxstı tárbiyalawdan ibarat.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Маҳмудов О. Вокал санъати асослари, Ўзбекистон, 2010, Фан, 180 бет.
2. Назаренко И. Искусство пения-Санкт-Петербург: Лань,2003.-256 бет.
3. Шаляпин Ф. Маска и душа — Москва: Искусство, 1990. - 192 бет.
4. Тошматова З. — Овозни тарбиялаш усуллари, Ўзбекистон, 2019, Фан ва технология, 150 бет.
5. Эргашев Ш. — Вокал ижрочилигида нафас техникаси, Ўзбекистон, 2018, Фан, 140 бет.
6. Плужникова Н. Вокал санъати ва нафас техникаси — Тошкент: Фан, 2010. - 150 бет.

“QORAQALPOQ XALQ MUSIQIY MEROSI VOSITASIDA O‘QUVCHILARNING ESTETIK DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISH”

Bayniyazov Jańabay Kengesbayovich – *o‘qituvchi*
janabaybayniyazov@gmail.com
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

“ФОРМИРОВАНИЕ ЭСТЕТИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ КАРАКАЛПАКСКОГО НАРОДНОГО МУЗЫКАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ”

Байниязов Жанабай Кенгесбаевич – *преподаватель*
Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

“FORMATION OF STUDENTS' AESTHETIC WORLDVIEW THROUGH THE KARAKALPAK NATIONAL MUSICAL HERITAGE”

Bayniyazov Janabay Kengesbayovich – *Teacher*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch so‘zlar: xalq pedagogikasi, estetik tarbiya, musiqiy obraz, lirik qo‘shiqlar, dostonchilik, ma’naviy qadriyatlar, shaxs kamoloti, jıraw, baqsı, estetik idrok.

Rezyume. Maqolada xalq pedagogikasi an’analari, xususan, qoraqalpoq milliy musiqiy merosi, dostonchilik va lirik qo‘shiqlar orqali o‘quvchi yoshlarning estetik dunyoqarashini shakllantirish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotda musiqa san’atining shaxs ruhiy go‘zalligini shakllantirishdagi o‘rni, lirik qo‘shiqlarning estetik xususiyatlari hamda dostonlarning pedagogik imkoniyatlari ilmiy asoslab berilgan. Shuningdek, o‘quvchilarda ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda xalq og‘zaki ijodining o‘rni yoritilgan.

Ключевые слова: народная педагогика, эстетическое воспитание, музыкальный образ, лирические песни, искусство дастана, духовные ценности, совершенство личности, жырау, баксы, эстетическое восприятие.

Резюме. В статье анализируются вопросы формирования эстетического мировоззрения учащихся посредством традиций народной педагогики, в частности каракалпакского национального музыкального наследия, эпического искусства (дастанов) и лирических песен. Научно обоснованы роль музыкального искусства в формировании духовной красоты личности, эстетические особенности лирических песен и педагогические возможности дастанов. Также освещена роль устного народного творчества в формировании духовно-нравственных ценностей у учащихся.

Key words: folk pedagogy, aesthetic education, musical image, lyrical songs, dastan art, spiritual values, personality perfection, jyrau, bakhshi, aesthetic perception.

Summary. The article analyzes the issues of forming the aesthetic worldview of students through the traditions of folk pedagogy, in particular, the Karakalpak national musical heritage, epic storytelling (dastans), and lyrical songs. The role of musical art in the formation of the spiritual beauty of an individual, the aesthetic features of lyrical songs, and the pedagogical potential of dastans are scientifically grounded. Furthermore, the role of folklore in the development of spiritual and moral values in students is highlighted.

KIRISH. Insoniyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida musiqa san’ati shaxsning ruhiy olamiga eng tez va kuchli ta’sir etuvchi vosita bo‘lib kelgan.

Xalq pedagogikasi asrlar davomida shakllangan tarbiya tajribalari yig‘indisi sifatida, yoshlarning ma’naviy-estetik kamolotida asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni va kadrlar tayyorlash milliy dasturlarida belgilanganidek, yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda milliy musiqa merosining o‘rni beqiyosdir. Mazkur maqolada xalq pedagogikasi vositasida o‘quvchilarda estetik did va ruhiy go‘zallikni shakllantirishning ilmiy-amaliy masalalari tahlil qilinadi.

USULLAR. Mazkur tadqiqot ishini yoritishda xalq pedagogikasi va musiqa ta’limi metodikasining uyg‘unligiga asoslangan quyidagi ilmiy-pedagogik usullardan foydalanildi:

1. *Tizimli tahlil va nazariy umumlashtirish:* Maqolada xalq pedagogikasi manbalari, xususan, qoraqalpoq milliy musiqiy merosiga oid ilmiy adabiyotlar, dostonlar va lirik qo‘shiqlarning tarbiyaviy ahamiyati tizimli ravishda tahlil qilindi. O.Musurmonova, Ó.Aleuov va N.Qiyomov kabi olimlarning estetik tarbiya borasidagi nazariy qarashlari tadqiqotning metodologik asosi sifatida olindi.

2. *Tarixiy-qiyosiy tahlil:* Qoraqalpoq xalq musiqa san'atining qadimiy qatlamlari (dostonchilik, jırawshılıq va baqsıshılıq) hamda zamonaviy musiqa darsliklari tarkibidagi milliy meros namunalari qiyosiy o'rganildi. Bunda tarixiy lirik qo'shiqlarning ("Amanbay", "Bozataw") yoshlar dunyo qarashini shakllantirishdagi transformatsiyasi ko'rib chiqildi.

3. *Badiiy-estetik tahlil:* Musiqiy asarlarning (masalan, "Nazlı", "Adıńnan", "Qız minayım") ohang tuzilishi, garmoniyasi va vokal xususiyatlari o'quvchi ruhiyatiga ta'sir etish kuchi nuqtayi nazaridan tahlil etildi. Musiqa tili va badiiy so'zning (poeziyaning) o'quvchi idrokida estetik obraz yaratish mexanizmlari yoritildi.

4. *Pedagogik kuzatuv va diagnostika:* O'quvchi-yoshlarning milliy musiqaga bo'lgan qiziqishini aniqlash maqsadida maxsus so'rovnomalar asosida kuzatuv ishlari olib borildi.

5. *Interpretatsiya (Talqin):* Tadqiqotda dostonlardagi mardlik va go'zallik ideallarining zamonaviy o'quvchi-yoshlar estetik dunyoqarashiga ko'chishi (modellashtirilishi) interpretatsiya usuli orqali ilmiy asoslandi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

I. *Musiqa va ruhiy go'zallikning pedagogik uyg'unligi*

Musiqa – real dunyo voqealarini o'ziga xos tovush obrazlari orqali aks ettiruvchi san'at turidir. U insonning ruhiy holati, his-tuyg'ulari va o'y-fikrlarini umumlashtirilgan badiiy shaklda yetkazib beradi. Musiqaning pedagogik kuchi uning bevosita insonning ichki sezimlariga ta'sir etishidadir.

- *Musiqiy obraz va real hayot:* Musiqada quvvatli tovush obrazlari orqali tinglovchi voqelikka xayolan yaqinlashadi va obrazga kirib ketishga majbur bo'ladi. Bu holat o'quvchi-yoshlarda emotsional idrokni shakllantirishning eng samarali usulidir.
- *Musiqa tili va garmoniya:* Musiqadagi ohang (melodiya), garmoniya va akkordlar tizimi nafaqat estetik zavq beradi, balki shaxs ongidagi ijodiy intilishlarni uyg'otadi. Masalan, "Bozataw", "Muxalles" kabi klassik namalar tinglovchida nafaqat musiqiy zavq, balki chuqur falsafiy mushohada uyg'otish qudratiga ega.
- *Ruhiy tarbiya:* Musiqa insonning xarakterini "go'zallik qonun-qoidalari" asosida shakllantiradi. U shaxsning dunyoni estetik anglashi, hayotdagi go'zallikni idrok etishi va uni qadrlashiga zamin yaratadi.

II. *Lirik qo'shiqlarning estetik xususiyatlari va tarbiyaviy ahamiyati.* Qoraqalpoq xalq musiqa merosida lirik qo'shiqlar o'zining mavzu ko'lami va badiiy ifodasi bilan o'ziga xosdir. Lirik qo'shiqlar o'quvchilarga hayotiy voqelikka estetik munosabatda bo'lishni o'rgatadi.

- *Muhabbat va go'zallik talqini:* "Nazlı", "Adıńnan", "Qız minayım" kabi qo'shiqlarda insonning ruhiy olami, go'zallikka bo'lgan intilishi badiiy o'xshatishlar orqali tasvirlanadi. Bu qo'shiqlar yoshlarda nozik did va yuksak tuyg'ularni shakllantiradi.
- *Tabiat va inson mushtarakligi:* Masalan, "Sıy perde" namasida tabiatning so'lim manzaralari inson ruhiyatiga bog'langan holda kuylanadi. Bu esa o'quvchilarda tabiatga muhabbat va uni asrash tuyg'usini estetik vositalar orqali singdiradi.
- *Ijtimoiy-tarixiy motivlar:* "Amanbay", "Bozataw" kabi tarixiy qo'shiqlar orqali xalq o'tmishi, ozodlik uchun kurash va vatanparvarlik g'oyalari tarannum etiladi. Bu qo'shiqlar nafaqat musiqa, balki xalqning tirik tarixi sifatida yoshlar ma'naviyatiga ta'sir ko'rsatadi.

III. *Dostonlar – milliy qadriyatlarning pedagogik manbai*

Dostonchilik san'ati (jırawshılıq va baqsıshılıq) xalq pedagogikasining eng yuksak cho'qqisi hisoblanadi. Dostonlar o'zida tarix, falsafa, estetika va axloq darslarini mujassam etgan.

- *Qahramonlik va mardlik ideali:* "Alpamıs", "Tumaris", "Qırıq qız" kabi dostonlar yoshlarda vatanparvarlik, el-yurt ozodligi uchun mardlik ko'rsatish kabi yuksak fazilatlarni shakllantiradi.
- *Estetik obrazlar tahlili:* Guloyim va Alpomish kabi qahramonlar timsolida xalqning barkamol inson haqidagi orzu-umidlari aks etgan. Dars jarayonida dostonlardan olingan "Zarlı" yoki "Ne kórdiń qara at" kabi maxsus namalarni tinglash va tahlil qilish o'quvchilarning musiqiy idrokini kengaytiradi.
- *Dostonlarning kompozitsion qurilishi:* Musiqa va she'riyatning sintezi (vokal musiqasi) dostonlarning ta'sirchanligini oshiradi. Bu esa o'quvchilarda badiiy so'z va musiqa ohangining uyg'unligini his qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

IV. *Ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda xalq pedagogikasining metodikasi*

O'quvchilarda ruhiy-axloqiy qadriyatlarga qiziqish uyg'otishda xalq pedagogikasining o'rni beqiyosdir. Bu jarayon quyidagi usullar orqali amalga oshiriladi:

1. *Xalq og'zaki ijodi (folklor):* Maqollar, matallar, afsonalar va ertaklar orqali o'quvchilarda hayot haqida xalqona donishmandlik shakllantiriladi.

2. *Musiqiy meros (Baqshıchilik):* Milliy cholg‘u asbobi bo‘lgan dutor orqali ijro etiladigan lirik qo‘shiqlar shaxsning ichki dunyosini poklaydi.

3. *An’anaviy marosimlar:* Bayram va to‘y darslarida ijro etiladigan “Yar-yar”, “Hawjar” kabi qo‘shiqlar o‘quvchini jamiyatdagi milliy urf-odatlar bilan tanishtiradi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, xalq pedagogikasida musiqa vositasida estetik tarbiya berish – bu faqat musiqiy ko‘nikmalarni o‘rgatish emas, balki shaxsning ma’naviy olamini boyitish, unda go‘zallik qonuniyatlari asosida yashash tuyg‘usini uyg‘otishdir.

1. Musiqa darslarida milliy lirik qo‘shiqlar va dostonlardan ko‘proq foydalanish lozim.

2. O‘quvchilarda musiqiy asarlarni nafaqat tinglash, balki ularning falsafiy-axloqiy mazmunini tahlil qilish ko‘nikmasini rivojlantirish zarur.

3. Xalq pedagogikasi an’analarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish ta’lim samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń PF-5712-sanlı Pármanı. 2019-jıl.
2. Adambaeva T. Jıraw namaları. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1991.
3. Aleuov U. Qaraqalpaq xalqınıń etnopedagogikası. – Nókis: Bilim, 1994.
4. Musurmanova O. Joqarı klass oqıwshıları ruwxıy mádeniyatın qáliplestiriwdiń pedagogikalıq tiykarları. – T., 1993.
5. Bulatov S.S. Badiiy tahlil tamoyillari. – T.: Fan, 2016.
6. Тугаринов В.П. Теория ценностей в философии.. – Л., 1968.
7. Kiyamov N.S. Muzıkalıq bilimlerdiń shaxs sanasında qáliplesiwi. – T., 2010.
8. Отепбергенова Г. Халық фольклорлық дәстүрлерди үйрениў дәўир талабы. Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalı. 2025-жыл. №4-сан.
9. Otepbergenova G. Úrp-ádet, dástúrler - ruwxiy mádeniyatimiz negizleri. Sun’iy intellekt falsafasi: tarixiylik va zamonaviylik dialektikasi” mavzusidagi konferensiya. 2026-jıl 22-may.
10. Отепбергенова Г. Халқ педагогикаси ва миллий қадриятлар. Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar 2025-yil 9-son.

THE APPLYING OF FEATURE OF MODERN TRAINING TECHNOLOGY

Bekjanova Aynura Marxabaevna – *docent (PhD) of the chair*
aynura8686@list.ru
"Social gumanitarian discipline" Nukus branch of UzSIAC

ПРИМЕНЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Бегжанова Айнура Мархабаевна – *доцент*
доктор философии (PhD) по педагогическим наукам
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

ZAMONAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYALARI XUSUSIYATLARINING QO'LLANILISHI

Bekjanova Aynura Marxabaevna – *dotsent*
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
O'zDSMI Nukus filiali

Key words: training methodology, assimilation of knowledge, modern technology, pedagogical technology, implementation, education technology.

Summary. The article deals with the approach of modern training technology. It should be noted that technologies used in the educational process, it is more correct to call not educational or pedagogical, but educational.

Ключевые слова: методика обучения, усвоение знаний, современные технологии, педагогическая технология, внедрение, образовательная технология

Резюме. В статье рассматривается подход современных технологий обучения. Следует отметить, что технологии, используемые в образовательном процессе, правильнее называть не образовательными или педагогическими, а воспитательными.

Tayanch so'zlar: o'qitish metodikasi, bilimlarni o'zlashtirish, zamonaviy texnologiyalar, pedagogik texnologiya, amalga oshirish, ta'lim texnologiyasi.

Rezyume. Maqolada zamonaviy o'qitish texnologiyasining yondashuvi haqida so'z boradi. Shuni ta'kidlash kerakki, o'quv jarayonida qo'llaniladigan texnologiyalarni ta'lim yoki pedagogik emas, balki ta'lim deb atash to'g'riroq.

Introduction. Nowadays, under the conditions of a change in the education system, the teaching methodology is undergoing significant changes associated with a change in the goals of education, the developing of the Federal State Educational Standard of the new generation, based on competence approach. Connecting with these circumstances, there is a need for new pedagogical research with the field of teaching methods, the search for innovative means, forms and methods of training related to the development and implementation of modern educational technologies in the educational process. Initially, many teachers did not distinguish between the concepts of "pedagogical technology," "teaching technology" and "teaching technology. "The term "pedagogical technology" was used exclusively to training, and the technology itself was understood as training using technical means.

Materials and methods. Nowadays, pedagogical technology is understood as a consistent system of actions of a teacher associated with the solution of pedagogical problems, or as a systeatic and consistent implementation in practice of a pre-designed pedagogical process. The term "educational technology" is quite common, however, it is rather conditional. It should be noted that technologies used in the educational process, it is more correct to call not educational or pedagogical, but educational. Attention should be paid to the fact that the concept of "pedagogical technology" means techniques in the field of training and education. Therefore, the concept of "educational technology" is wider than the concept of "learning technology" and "education technology." It is necessary to distinguish the technology from the training methodology.

The problem of distinguishing between technology and methodology is still controversial. Some researchers consider technology to be a form of implementation of the technique, others believe that the concept of technology is broader than the technique.

As a solution to this problem, the following can be proposed: Technology and methodology have a consistency. The methodology, in turn, provides for a variety of ways to implement theoretical provisions and does not imply the guarantee of achieving the goal, that is, it does not have high instrumentality.

Results and discussion. The instrumentality of educational technologies means the elaboration and algorithmization of specific actions, starting with setting goals, the certainty of stages, steps, operations leading to the goal. It is this property that ensures the reproducibility of the technology and the guarantee of the result. The level of developing of instrumentality can serve as a sign on the basis of which in the didactic system it is possible to reveal the degree of its approximation either to technology or to the method.

Non-traditional technologies are characterized by an intensive presentation of material, an active position and a high degree of independence of students, the presence of self-control and self-correction, dialogic, problematic. Unconventional technologies have traits effective traditional learning. That is why unconventional technologies will be appropriately called modern. Nowadays, the subject of pedagogical technology. In general, it is a field of knowledge that covers the field of practical interactions of the teacher and trainees in any types of activities organized on the basis of clear goal setting, systematization of training techniques. Thus, on the one hand, teaching technology is a set of methods and means of processing, presenting, changing and presenting educational information using the necessary technical or informational means. Teaching technology is interrelated with teaching skills. Teacher's teaching skill consists in selecting the necessary content, apply the best methods and means of training. In accordance in the program and the set educational tasks. Perfect mastery of pedagogical technology. There is a pedagogical skill. The same technology can be carried out by different teachers, but in the peculiarities of its implementation, their pedagogical skills are manifested. Nowadays, the educational process uses modern educational technologies in order to realize the cognitive and creative activity of students. Modern technology provides opportunity to improve the quality of education and make better use of study time. Modern educational technologies are focused on individualization, distance and variability of the educational process, academic mobility of students, regardless of age and level of education. Many experts distinguish the modern stage of education developing as a transition from traditional mass media (books, movies, television) to new information technologies. Innovative pedagogical technologies are interconnected, mutually agreed and constitute a certain didactic system aimed at fostering such values as openness, honesty, goodwill, empathy, mutual assistance and ensuring the educational needs of each student in accordance with his individual characteristics. Thus, in the context of a change in the concept of teaching methodology, the creation of new, modern teaching technologies are a prerequisite for increasing motivation and increasing the interest of students in the subject under study. In this case, in a foreign language, as well as the effectiveness of the learning process. Changes made by the training process are due to the technological progress: developing of computer technology and mobile devices. Currently, the use of mobile devices such as mobile phones and tablet computers has not only spread, but reached the maximum level, especially among the younger generation. A modern person cannot imagine his life without such devices and uses them daily. Thus, some schools and higher education institutions prefer to avoid the use of mobile phones, impose prohibitions and restrictions. However, the use of mobile devices can be useful not only in the domestic sphere of life, but also in academic.

Conclusion. In conclusion, mobile devices can be used as a supplement to real training programs. Mobile devices allow you to get information anywhere, but according to a real training program. Therefore, students can study anywhere at a convenient time. For elementary school students, such training can be presented in a playful way. For example, a game training program buffalo hunt has already been developed, where students take care of the buffalo of a fictional native American tribe along the way studying the history of this tribe. Upon reaching the goal, players see certain educational text, video, audio and other educational materials help them replenishing their knowledge of history and geography. This additional form of training increases the motivation to learn and contributes to a better assimilation of knowledge.

References

1. Zagvyazinskiy V.I, Ataxanov R. Metodologiya i metodi psixologo- pedagogicheskogo issledovaniya. Uchebn. posobie dlya stud.vissh**.** ped. ucheb. zavedenii, 2-e **IZD.** M.:Izdatelskiy centr «Akademiya», 2005.

2. Bulanova M.V. Pedagogika i psixologiya VISSHEY SHKOLI: ucheb. Posobie dlya vuzov /M.V. Bulanova - Toporkova. ROSTOV - na Donu; Feniks, 2002. – p 56.

APPLICATION OF MODERN INNOVATIVE TECHNOLOGIES AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MUSIC EDUCATION (BASED ON STEAM, GML, AIM METHODOLOGIES)

Elmuratova Gulnara – *teacher of the "Vocal" department*
gulnaraelmuratova1981@gmail.com
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Art and Culture

MUSIQA TA'LIMIDA ZAMONAVIY INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR VA SUN'IY INTELLEKT (STEAM, GML, AIM METODIKALARI)NING QO'LLANILISHI

Elmuratova Gulnora – *"Vokal" bo'limi o'qituvchisi*
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

ПРИМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В МУЗЫКАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ (НА БАЗЕ МЕТОДИК STEAM, GML, AIM)

Эльмуратова Гульнара – *преподаватель кафедры "Вокал"*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

Key words: music education, artificial intelligence (AI), STEAM approach, GML methodology, virtual orchestra, digital music integration, sound engineering.

Summary. This article analyzes the importance of digital technologies, artificial intelligence, and innovative pedagogical methods in modern music education. The role of advanced methodologies such as the STEAM model, GML, AIM, and VME in improving the efficiency of music education is scientifically justified. The issues of developing students' artistic and creative thinking by integrating digital programs (DAW) and virtual reality (VR/AR) tools into the lesson process are highlighted.

Tayanch so'zlar: musiqa ta'limi, sun'iy intellekt (AI), STEAM yondashuvi, GML metodikasi, virtual orkestr, raqamli musiqa integratsiyasi, ovoz rejissyorligi.

Rezyume. Ushbu maqolada zamonaviy musiqa ta'limida raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va innovatsion pedagogik usullarning ahamiyati tahlil qilinadi. Xususan, STEAM modeli, GML (Gamified Music Learning), AIM (AI-assisted Music) va VME (Virtual Music Ensemble) kabi ilg'or metodikalarning musiqiy ta'lim samaradorligini oshirishdagi o'rni ilmiy asoslanadi. Musiqa o'qitishda raqamli dasturlar (DAW) va virtual reallik (VR/AR) vositalarini dars jarayoniga integratsiya qilish orqali talabalarning badiiy-ijodiy tafakkurini rivojlantirish masalalari yoritilgan.

Ключевые слова: музыкальное образование, искусственный интеллект (ИИ), подход STEAM, методика GML, виртуальный оркестр, интеграция цифровой музыки, звукорежиссура.

Резюме. В данной статье анализируется значение цифровых технологий, искусственного интеллекта и инновационных педагогических методов в современном музыкальном образовании. Научно обоснована роль таких передовых методик, как модель STEAM, GML, AIM и VME в повышении эффективности музыкального образования.

INTRODUCTION. Today, the education system is closely intertwined with rapidly developing digital technologies and innovative approaches [1. p 6]. The field of music education is no exception in the 21st century, music education is undergoing fundamental changes on a global scale. The integration of traditional teaching methods with modern technologies, multimedia resources, artificial intelligence, and virtual learning systems makes the music teaching process more interactive and effective. The educational paradigm is shifting, with student-centered, competence-based, and integrative approaches gaining significant importance in the teaching process. Today, the main goal is not solely to provide theoretical knowledge, but to develop students' creative and technical skills, and to shape their musical thinking. In modern research dedicated to music teaching methodologies, the enhancement of the lesson process through digital notation programs and artificial intelligence (AI) systems is evaluated as a major trend. The primary purpose of this article is to deeply analyze the modern methodologies presented in the textbook *"Musiqa o'qitish texnologiyalari va loyihalash"* (Music Teaching Technologies and Design) by M.A. Ashurov and to demonstrate the prospects for their practical application (using the examples of sound engineering, digital simulation, and AI integration).

METHODS. Descriptive, analytical, comparative, and comprehensive approach methods were utilized in conducting this research.

In studying innovative methodological approaches in music education, the following key methodologies and their underlying principles were investigated:

- *SMART method:* Introducing a goal-oriented and result-driven approach in music education.
- *HMP (Hybrid Music Pedagogy):* Increasing efficiency by harmonizing traditional and digital teaching methods.
- *GML (Gamified Music Learning):* Boosting student motivation by enriching the music learning process with game elements.
- *AIM (AI-assisted Music):* Automating music creation and musical analysis processes using artificial intelligence.
- *VME (Virtual Music Ensemble):* Developing ensemble competence through the capabilities of virtual orchestras and choirs.
- *DMI (Digital Music Integration):* Integrating music education and organizing interactive lessons via digital technologies [4. 4].

RESULTS AND DISCUSSION

Integration of the STEAM Model and Music Education. The STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) model is widely used as one of the most innovative approaches in the modern educational process [5. p 9]. This approach aims to develop creative and critical thinking skills by integrating traditional subjects, wherein the *Arts* element holds particular significance. While the physics of musical sounds and the laws of acoustics relate to physics, elements such as rhythm, metrics, intervals, and scale structures in music rely entirely on mathematical foundations. In the realm of engineering and technology, DAW (Digital Audio Workstation) platforms (e.g., FL Studio, Ableton Live, Logic Pro) have become powerful tools for music creators and educators. Through these applications, students can develop professional-level musical projects, enhancing their creative and technical skills by working with synthesizers and electroacoustic instruments [5. p 10].

GML (Gamified Music Learning) Methodology and Educational Motivation. The GML methodology serves as the scientific foundation for combining music learning with game elements [6. p 29]. This methodology is closely linked with pedagogy, neuropsychology, and digital technologies, and is primarily aimed at maintaining students' focus. Game elements trigger natural stimulating factors (dopamine) in the human brain, keeping learners in an active and motivated state. For instance, in musical applications like *Yousician* or *Simply Piano*, features such as progress bars, point accumulation, and level-ups provide continuous encouragement to students. Through real-time feedback, learners can identify their mistakes and make immediate corrections, which drastically increases educational efficiency.

AIM Methodology: Integration of Artificial Intelligence and Neurotechnologies. The utilization of artificial intelligence tools in music education represents the most promising frontier of innovative education. The AIM (AI-assisted Music) methodology applies AI capabilities to the processes of music composition, arrangement, and analysis. AI tools such as ChatGPT, Soundraw, AIVA, and Amper Music are introducing a revolutionary approach to music teaching and creative workflows. Through ChatGPT, educators can explain complex music theory (chords, tonality, rhythm) and obtain stylistic advice during the composition process. *Soundraw*, on the other hand, automatically generates tracks matching the user's selected genre, tempo, and emotional mood within seconds.

This capability allows teachers to prepare abundant audio samples for ear training. While AIVA (Artificial Intelligence Virtual Artist) is geared towards creating classical and orchestral music, Google Magenta is designed to produce art projects based on machine learning algorithms. Thanks to the AIM methodology, students' musical perception and associative thinking are highly developed, and automated assessment systems for intonation, tempo, and dynamics are established.

*VME (Virtual Music Ensemble) and Virtual Reality (VR/AR)***.** Gaining experience playing in a traditional orchestra is not always accessible for students. VR orchestra technologies resolve this issue by offering learners an immersive acoustic experience. In a VR environment, students are placed among various instrumental groups, allowing them to practice under realistic conditions and build stage confidence.

Through the VME methodology, ensemble participants, despite geographical distances, can improve their synchronous performance skills via low-latency audio transmission and DAW platforms. This virtual collaboration deepens students' auditory sensitivity and refines their responsiveness to rhythm and dynamics. Meanwhile, the DMI (Digital Music Integration) model necessitates the systematic use of software like GarageBand, FL Studio, Ableton Live, MuseScore, and Sibelius during practical lessons. Furthermore, the mastery of music theory is both automated and personalized through LMS (Learning Management Systems) such as Moodle.

CONCLUSION

In the 21st century, music education is transitioning from a traditional knowledge-delivery paradigm to an innovative, practice-oriented, and technology-driven model. Modern methodologies comprehensively covered in M.A. Ashurov's textbook—such as STEAM integration, GML (gamification), AIM (AI-assisted music creation), and VME (virtual ensembles)—elevate educational efficiency to unprecedented levels. Teaching the fundamentals of sound engineering, technical analysis, and digital acoustics through DAW platforms and AI algorithms empowers musicians to raise their competencies to international standards. Integrating these advanced digital pedagogical technologies into the curricula of art and culture institutes is a fundamental prerequisite for training the next generation of highly competitive musicians and educators.

References

1. Ashurov M.A. Musiqa o'qitish texnologiyalari va loyihalash. [Textbook / Study guide] - Andijan: “Omadbek print number one” LLC, 2025. - 205 p.

2. Qurbonniyoz P.B., Rajapov T.I. Musiqa ta'limi va zamonaviy pedagogik yondashuvlar (Music education and modern pedagogical approaches). Tashkent, 2023.

3. Dostonov O‘. Zamonaviy o‘zbek badiiy kinosida operatorlik uslublarining rivojlanishi (The development of cinematographic styles in modern Uzbek feature films). - Tashkent: UzSIAC, 2021.

4. Karimov O., To‘xtasinov I. Musiqiy axborot texnologiyalari: DAW dasturlari va sun’iy intellekt integratsiyasi (Musical information technologies: integration of DAW programs and AI). Collection of scientific articles, 2024.

5. International experience in STEAM and digital education models (Analysis based on Coursera, Udemy, and Berklee Online curricula).

6. Tilepov Quatbay Nukusbayevich. "QORAQALPOG‘ISTONDA MADANIYAT MARKAZLARI FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY OMILLARI." *Oriental Art and Culture* 4.6 (2023): 680-683.

7. Тилепов Қуатбай Нукусбаевич. "КИНО—ТАРБИЯ ВОСИТАСИ." *Innovative Development in Educational Activities* 2.5 (2023): 314-317.

AKTYORLIK MAHORATINI SHAKLLANTIRISHDA ETYUD MASHQLARINING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI

Qazaqbaeva Ramuza Perdebaevna – *o‘qituvchi*
ramuzaqazaqbaeva@gmail.com
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЭТЮДНЫХ УПРАЖНЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ АКТЕРСКОГО МАСТЕРСТВА

Казакбаева Рамуза Пердебаевна – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THEORETICAL AND PRACTICAL SIGNIFICANCE OF ETUDE EXERCISES IN FORMING ACTING SKILLS

Qozoqboyeva Ramuza Perdebayevna – *Teacher*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch so‘zlar: etyud, aktyorlik mahorati, teatr pedagogikasi, sahnaviy erkinlik, emotsional xotira, tasavvur, improvizatsiya, obraz yaratish, psixofizik jarayon, teatr ta’limi.

Rezyume. Mazkur maqolada aktyorlik mahoratini shakllantirishda etyud mashqlarining nazariy va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Etyud metodining teatr pedagogikasidagi o‘rni, uning psixologik va pedagogik xususiyatlari ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, etyud mashqlarining aktyorning tasavvuri, emotsional xotirasi va sahnaviy erkinligini rivojlantirishdagi roli ochib berilgan. Maqolada Konstantin Stanislavskiy, Vsevolod Meyerhold, Jerzy Grotowski hamda Michael Chekhov kabi teatr nazariyotchilarining qarashlari asosida etyud metodining samaradorligi asoslab berilgan.

Ключевые слова: этюд, актерское мастерство, театральная педагогика, сценическая свобода, эмоциональная память, воображение, импровизация, создание образа, психофизический процесс, театральное образование.

Резюме. В данной статье анализируется теоретическая и практическая значимость эскизных упражнений в формировании актерских навыков. На научной основе освещены роль эскизного метода в театральной педагогике, его психолого-педагогические особенности. Также раскрывается роль учебных упражнений в развитии воображения, эмоциональной памяти и сценической свободы актера. В статье обоснована эффективность эскизного метода на основе взглядов таких теоретиков театра, как Константин Станиславский, Всеволод Мейерхольд, Ежи Гротовский и Михаил Чехов.

Key words: study, acting, theatrical pedagogy, stage freedom, emotional memory, imagination, improvisation, image creation, psychophysical process, theatrical education.

Summary. This article analyzes the theoretical and practical significance of sketchy exercises in the formation of acting skills. The role of the sketch method in theatrical pedagogy, its psychological and pedagogical features are covered on a scientific basis. The role of study exercises in the development of imagination, emotional memory and stage freedom of the actor is also revealed. The article substantiates the effectiveness of the sketch method based on the views of such theater theorists as Konstantin Stanislavsky, Vsevolod Meyerhold, Jerzy Grotovsky and Michael Chekhov.

Zamonaviy teatr san’atida aktyorlik mahoratini shakllantirish murakkab va ko‘p bosqichli jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonda aktyorning psixofizik tayyorgarligi, ichki kechinmalari va sahnaviy harakatlari o‘zaro uyg‘unlikda rivojlanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Teatr nazariyotchisi Konstantin Stanislavskiy ta’kidlaganidek, aktyor sahnada “yashashi”, ya’ni obrazni chinakam his etishi zarur. [1] Shu nuqtai nazardan, etyud mashqlari aktyorlik ta’limida asosiy metodlardan biri sifatida qo‘llaniladi. Etyud (fransuzcha “étude” — o‘rganish, mashq) aktyorning sahnaviy ijodini rivojlantirishga qaratilgan qisqa improvizatsion mashqdir. U aktyorga berilgan vaziyatni mustaqil tahlil qilish va sahnaviy ifodalash imkonini beradi.

Stanislavskiy tizimida etyud “agar” prinsipi bilan bog‘liq bo‘lib, aktyorga vaziyatni ichki jihatdan his qilish imkonini beradi. [2]

Boshqa tomondan, Vsevolod Meyerhold etyudni aktyorning jismoniy ifodaviyligini rivojlantiruvchi vosita sifatida talqin etadi. [3] Uning biomexanika tizimi etyud mashqlarining jismoniy tomoniga urg‘u beradi.

Jerzy Grotowski esa etyudni aktyorning ichki energiyasini ochuvchi vosita sifatida ko‘rib, uni “kambag‘al teatr” konsepsiyasining markaziga qo‘yadi. [4] Shuningdek, Michael Chekhov

tasavvurni aktyor ijodining asosiy omili sifatida baholaydi. Etyud mashqlarining psixologik va pedagogik xususiyatlari. Psixologik jihatlar: Etyud mashqlari aktyorning emotsional xotirasini, tasavvurini va ichki sezgirligini rivojlantiradi. Bu jarayon orqali aktyor turli hissiy holatlarni sahnada tabiiy ifodalashni o‘rganadi.

Pedagogik jihatlar: Etyud metodining pedagogik ahamiyati quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- talabaning mustaqil fikrlashini rivojlantirish;
- ijodiy yondashuvni shakllantirish;
- sahnaviy muloqotni rivojlantirish;
- refleksiya ko‘nikmasini oshirish.

Etyudlar quyidagi turlarga ajratiladi:

- Vazifasiga ko‘ra:
- kuzatuv etyudlari
- fantaziya etyudlari
- dramatik etyudlar

Ijro shakliga ko‘ra:

- individual
- juftlik
- guruh

Metodik yo‘nalishiga ko‘ra:

- psixologik etyudlar
- plastik etyudlar
- improvizatsion etyudlar

Etyud mashqlari muntazam qo‘llanilganda quyidagi natijalarga erishiladi:

- sahna qo‘rquvi kamayadi;
- aktyorning ichki erkinligi ortadi;
- obraz ustida ishlash jarayoni chuqurlashadi.

Jerzy Grotowski fikricha, aktyor o‘zining ichki haqiqatini ochishi orqali sahnada chinakam ijodga erishadi. [5] Bu jarayonda etyud mashqlari muhim vosita hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, etyud mashqlari aktyorlik mahoratini shakllantirishda nazariy va amaliy jihatdan muhim metod hisoblanadi. Ular aktyorning psixofizik rivojlanishini ta’minlab, sahnaviy ijodning barcha jihatlarini uyg‘unlashtiradi. Shu bois, san’at va madaniyat institutlarida etyud metodini tizimli ravishda qo‘llash, zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan boyitish dolzarb ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Konstantin Stanislavskiy. Aktyorning o‘z ustida ishlashi. — M.: Iskusstvo, 1938.
2. Vsevolod Meyerhold. Teatr va biomexanika asoslari. — M., 1922.
3. Jerzy Grotowski. Towards a Poor Theatre. — London, 1968.
4. Michael Chekhov. On the Technique of Acting. — New York, 1953.
5. ziyonet.uz
6. teatr.uz

BOLALAR MUSIQA VA SAN'AT MAKTABLARIDA "MUSIQA ADABIYOTI" FANINI O'QITISHNING PEDAGOGIK USULLARI VA DIDAKTIK ASOSLARI

Nagmetova Gulzar Bulatbaevna – *assistent o'qituvchi*
nagmetovagulzara@gmail.com
O'zDSMI Nukus filiali

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ И ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА "МУЗЫКАЛЬНАЯ ЛИТЕРАТУРА" В ДЕТСКИХ ШКОЛАХ МУЗЫКИ И ИСКУССТВА

Нагметова Гулзар Булатбаевна – *ассистент преподавателя;*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

PEDAGOGICAL METHODS AND DIDACTIC FOUNDATIONS OF TEACHING THE SUBJECT "MUSIC LITERATURE" IN CHILDREN'S SCHOOLS OF MUSIC AND ART

Nagmetova Gulzar Bulatbaevna – *Assistant Teacher*
Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Tayanch so'zlar: musiqa adabiyoti, pedagogik usul, didaktika, estetik tarbiya, musiqiy idrok, fanning mazmuni, musiqiy tahlil.

Rezyume. Ushbu maqolada bolalar musiqa va san'at maktablarida "Musiqa adabiyoti" fanini o'qitishda o'qituvchining pedagogik mahorati, fanning o'ziga xos didaktik xususiyatlari hamda o'qitishning zamonaviy usullari tahlil qilingan. Fanni o'zlashtirishda musiqani tinglash, tahlil qilish va nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash jarayonlarining psixologik-pedagogik jihatlari yoritilgan. Shuningdek, darsni to'g'ri rejalashtirish va fanlararo uzviylikni ta'minlash masalalari ilmiy asoslab berilgan.

Ключевые слова: музыкальная литература, педагогический метод, дидактика, эстетическое воспитание, музыкальное восприятие, содержание предмета, музыкальный анализ.

Резюме. В данной статье анализируются педагогическое мастерство учителя, специфические дидактические особенности предмета и современные методы преподавания предмета «Музыкальная литература» в детских школах музыки и искусства. Освещены психолого-педагогические аспекты процессов слушания, анализа музыки и связи теоретических знаний с практикой при освоении предмета. Также научно обоснованы вопросы правильного планирования урока и обеспечения междисциплинарной целостности.

Key words: music literature, pedagogical method, didactics, aesthetic education, musical perception, subject content, musical analysis.

Summary. This article analyzes the pedagogical skills of the teacher, the specific didactic features of the subject, and modern methods of teaching the subject "Music literature" in children's music and art schools. The psychological and pedagogical aspects of the processes of listening, analyzing music and connecting theoretical knowledge with practice in mastering the subject are highlighted. Also, the issues of proper lesson planning and ensuring interdisciplinary integrity are scientifically substantiated.

KIRISH. Bugungi kunda yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va estetik ruhda tarbiyalashda musiqa ta'limining o'rni beqiyos. Bolalar musiqa va san'at maktablarida o'qitiladigan fànlar majmuasida "Musiqa adabiyoti" fani yetakchi va majburiy fanlardan biri bo'lib, o'quvchilarda musiqiy tafakkurni kengaytirish, badiiy didni shakllantirish va jahon hamda milliy musiqa madaniyati namunalaridan bahramand etish vazifasini bajaradi. O'quv jarayonida o'qituvchi va o'quvchi hamda o'quv materiali o'rtasidagi o'zaro aloqani to'g'ri yo'lga qo'yish fan natijadorligini belgilab beruvchi asosiy omildir. "Musiqa adabiyoti" fanini o'qitish pedagogdan nafaqat chuqur nazariy va tarixiy bilimlarni, balki yuksak metodik madaniyatni ham talab etadi. Zero, o'qituvchining dars jarayonini qanday tashkil etishi, qanday usullardan foydalanishi o'quvchining musiqaga bo'lgan qiziqishini uyg'otish yoki aksincha, so'ndirishi mumkin. Ushbu maqolada musiqa adabiyoti fanini o'qitishda qo'llaniladigan pedagogik usullar, fanning maktab ta'limidagi mazmun-mohiyati va uni didaktik asosda tashkil etish mexanizmlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi [1.3b].

USULLAR

Mazkur tadqiqotni amalga oshirishda bolalar musiqa va san'at maktablarida "Musiqa adabiyoti" fanining o'quv dasturlarini tahlil qilish, pedagogik kuzatuv, qiyosiy tahlil hamda fanlararo uzviylikni ta'minlash (musiqa adabiyoti, solfedjio, ixtisoslik) tamoyillariga tayanish kabi usullardan

foydalanildi. Shuningdek, musiqiy ta'lim pedagogikasi va psixologiyasiga oid ilmiy yondashuvlar komleks tarzda o'rganildi.

NATIJALAR VA MUNOZARA.

1. "Musiqa adabiyoti" fanini o'qitishda o'qituvchining metodik tayyorgarligi va pedagogik mahorati. O'qitish jarayonida o'qituvchi ma'lumotlarni yetkazib beruvchi, o'quvchi esa uni qabul qilib, o'zlashtiruvchi vazifasini bajaradi. Biroq, san'at sohasida bu jarayon shunchaki ma'lumot almashinuvidan iborat emas. Pedagogika o'z oldiga qanday maqsadlarni qo'ymasin, bu maqsadlar pedagogning metodik qurolisiz amalga oshmaydi. O'qituvchining kasbiy muvaffaqiyati uning o'quv jarayonini qanchalik to'g'ri rejalashtirishi va natijani oldindan ko'ra bilishiga bog'liqdir [2.15b]. Musiqa o'qitish metodikasi nazariyasi o'ziga xos estetik vazifalarni hal qiladi. Mashhur kompozitor va pedagog D.B. Kabalevskiy ta'kidlaganidek, musiqiy tarbiyadagi eng muhim vazifa – maktab o'quvchilarini musiqaga qiziqtirish va ularning ushbu san'at turiga bo'lgan mehrini uyg'otishdir. Yaxshi metodika har doim fanga bo'lgan qiziqishni orttiradi. U darsni faqatgina tashkiliy formalarga solib qo'ymay, uni mazmunan boyitadi. Pedagog uslubiy va didaktik tayyorgarlikka ega bo'lsa, murakkab tushunchalarni ham oson va tushunarli qilib yetkazib bera oladi. O'qituvchining darsdagi iqtidori uning materialni tanlashi, ovoz ohangi, mimetik harakatlari (mimikasi) va o'quvchilar bilan muloqot o'rnata olish qobiliyatida namoyon bo'ladi. *2. Maktab ta'limida fanning mazmuni va estetik tarbiyadagi ahamiyati* Musiqa adabiyoti maktab o'quv fanlari qatorida alohida xususiyatlarga ega. U o'smir yoshdagi bolalarni musiqiy madaniyat bilan tanishtirib, ularning ruhiy olamini boyitadi. D.B. Kabalevskiy musiqani yengil va jiddiy (klassik) janrlarga ajratib, ularning inson psixologiyasiga ta'sirini chuqur tahlil qilgan. "Inson qanchalik ko'p yengil musiqa qurshovida bo'lsa, u haqiqiy san'atdan shunchalik uzoqlashadi", deydi olim. Yengil musiqa tinglovchidan chuqur aql, fikr va kuchli hissiyot talab etmaydi. Ammo murakkab klassik musiqa insonni o'ylashga, mushohada yuritishga majbur qiladi. Shu sababli, musiqa adabiyoti darslarida o'quvchilarni jiddiy musiqani tushunishga tayyorlash, ularda badiiy didni shakllantirish fan oldidagi eng mas'uliyatli vazifadir.

Musiqa adabiyoti fani mazmuni o'z ichiga xalq qo'shiqlari va kuylari, mashhur kompozitorlarning hayoti va ijodi, musiqa nazariyasiga oid tushunchalar hamda asarlarni tinglab tahlil qilish ko'nikmalarini qamrab oladi. O'quvchilarda musiqiy idrokni rivojlantirish uchun fanlararo uzviylik muhim rol o'ynaydi. Musiqa adabiyotida o'zlashtirilgan bilimlar ixtisoslik (cholg'u ijrochiligi), xor va solfedjio darslarida amaliyot bilan bog'lanadi. Taniqli pedagog S.M. Maykapar musiqiy eshitish qobiliyatini rivojlantirish uchun asarlarni to'liq va chuqur o'rganish eng yaxshi usul ekanligini alohida ta'kidlagan. Eshitish va tahlil qilish (analiz) orqali o'quvchilar musiqiy asarning tuzilishi, janri va xarakteristikasini anglab yetadilar. *3. "Musiqa adabiyoti" fanini didaktik usulda o'qitish va darsni loyihalashtirish.* O'qituvchi faoliyatini belgilab beruvchi eng asosiy normativ hujjat – bu fanning o'quv dasturidir.

Dastur asosida o'qituvchi o'quvchilarning yoshi, individual qobiliyatlari va musiqiy tayyorgarligini hisobga olgan holda kalendar-mavzuli reja (ish rejasi) tuzib chiqadi.

Kalendar-mavzuli rejada dars sanalari, mavzular nomi, o'rganiladigan asarlar va kompozitorlar aniq ko'rsatiladi [3.7b].

Zamonaviy dars – bu o'ziga xos pedagogik asardir. O'qituvchi dars jarayonida ssenarist, rejissyor va ijrochi vazifalarini o'taydi. Darsning samaradorligini ta'minlash uchun quyidagi didaktik va psixologik talablarga qat'iy rioya qilinishi lozim [4.40b].

- *Darsning asosiy maqsadining aniqligi:* O'qituvchi dars orqali o'quvchilarda qanday bilim muhitini yaratishini oldindan bilishi kerak.
- *Ta'lim va tarbiya maqsadining birligi:* Har bir musiqa darsi nafaqat bilim berishi, balki o'quvchini ma'naviy jihatdan tarbiyalashi, mehnatga va tartibga o'rgatishi lozim.
- *Darsning aniq tashkil etilishi:* Darsdagi intizom va vaqtdan unumli foydalanish. *O'quvchilarni qiziqtira olish:* O'quvchilarning diqqatini tortish uchun qiziqarli usullar va interaktiv metodlardan foydalanish.
- *O'quv materialining to'g'ri tanlanishi:* Dasturga muvofiq, vaziyatga mos ravishda misollar va nazorat savollarini tayyorlash [5.13b].
- *Darslar o'rtasidagi bog'liqlik (uzviylik):* Yangi mavzu mutlaqo izolyatsiyada o'tilmasligi, balki oldingi va keyingi mavzular bilan mantiqiy va psixologik bog'liqlikda olib borilishi shart. O'tilgan mavzu qanchalik yaxshi o'zlashtirilsa, keyingi mavzuni tushunish shunchalik oson kechadi [5.27b].

O'qituvchining darsga tayyorgarligi uzluksiz jarayondir.

U har bir dars oldidan o'quv va metodik adabiyotlarni ko'rib chiqishi, musiqa asarlarini

qayta tinglashi, fortepianoda chalib ko‘rishi kerak. Bularsiz yuqori natijaga erishib bo‘lmaydi.

XULOSA

Bolalar musiqa va san’at maktablarida “Musiqa adabiyoti” fanini o‘qitish shunchaki musiqiy tarix va nazariyani yodlatish emas, balki bolaning ruhiy dunyosini, uning estetik didini shakllantiruvchi murakkab psixologik-pedagogik jarayondir.

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, fanni muvaffaqiyatli o‘zlashtirish o‘qituvchining metodik qobiliyatiga, darsni didaktik tamoyillar asosida to‘g‘ri loyihalashtirishiga va o‘quvchilarning musiqani eshitish (idrok etish) qobiliyatlarini qanchalik rivojlantira olishiga bevosita bog‘liq.

Nazariy bilimlarning amaliyot (solfedjio, cholg‘u ijrochiligi) bilan bog‘lanishi, o‘quvchilarning asarlar tahlilida mustaqil fikrlay olishi hamda kompozitorlar hayotini o‘rganish orqali musiqaning jamiyatdagi o‘rnini anglab yetishlari – bularning barchasi zamonaviy pedagogik texnologiyalar va o‘qituvchining tinimsiz ijodiy mehnati orqali amalga oshadi. Xulosa qilib aytganda, musiqa adabiyoti o‘qituvchisi nafaqat bilim beruvchi, balki yosh avlod qalbida san’atga, go‘zallikka muhabbat uyg‘otuvchi ma’naviyat me’moridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-fevraldagi “Madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-112-sonli qarori.
2. 2. Лагутин А. Методика преподавания музыкальной литературы в детской музыкальной школе. Издательство "Музыка" – Москва, 1982. – С. 224.
3. Шорникова М.И. Музыкальная литература. Музыка, ее формы и жанры: 1 год обучения. – М.: Феникс, 2011.
4. Kabalevskiy D.B. Boshlang'ich maktablarda musiqa tarbiyasi. (Dissertatsiya matni asosida umumlashtirilgan).
5. Владимиров В., Лагутин А. Музыкальная литература. Для IV класса ДМШ. – М.: Музыка, 1988.
6. Островская Я.Э., Фролова Л.А. Музыкальная литература. Учебное пособие для детской музыкальной школы. 1-й год обучения. – С-Пб.: Композитор, 2008.

MUZÍKA SABAQLARÍNDA "KLASTER" HÁM "SINKVEYN" METODLARÍN QOLLANÍW ARQALÍ OQÍWSHÍLARDÍŃ LOGIKALÍQ OYLAWÍN RAWAJLANDÍRÍW

Omarova Anar – *assistent oqıtıwshı*
anarxanomarova@gmail.com
Bekbaulieva Feruza Majit qızı – *student*
iskenderovaferuza62@gmail.com
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı "Muzıkalıq tálim" kafedrası

РАЗВИТИЕ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДОВ "КЛАСТЕР" И "СИНКВЕЙН" НА УРОКАХ МУЗЫКИ

Омарова Анар – *ассистент-преподаватель*
Бекбаулиева Феруза Мажит кизи – *студент*
Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза

DEVELOPING STUDENTS' LOGICAL THINKING THROUGH THE APPLICATION OF "CLUSTER" AND "SINKWAYNE" METHODS IN MUSIC LESSONS

Omarova Anar – *Assistant Lecturer*
Bekbauliyeva Feruza Mazhit kizi – *student*
Ajiniyaz Nukus State Pedagogical Institute

Tayanch sózler: pedagogikalıq texnologiya, muzıka mádeniyatı, Klaster, Sinkveyn, logikalıq oylaw, estetikalıq túsınık, integraciya, kognitivlik rawajlanıw.

Rezyume. Bul maqalada unıwma bilim beriw mekteplerinińmuzıka mádeniyatı sabaqlarında zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar, sonday-aq, "Klaster" (Tarmaqlaw) hám "Sinkveyn" (Bes qatarlı qosıq) metodların qollanıw imkaniyatları keń mániste tallanadı. Maqalada bul metodlardıń baslawısh hám joqarı klas oqıwshılarınıń logikalıq oylawın, kórkem-estetikalıq talabın, analizlew hám sintezlew qábiletlerin rawajlandırıwdaǵı pedagogikalıq áhmiyeti tiykarlanǵan. Muzıka pániniń tek ǵana sezimlik emes, bálki intellektual-logikalıq pán ekenligi túsindirilip, sabaq procesinde bul metodlardı ámeliy qollanıw boyınsha unikal nusqalar hám metodikalıq usnıslar usınılǵan.

Ключевые слова: педагогическая технология, музыкальная культура, кластер, синквейн, логическое мышление, эстетическое понимание, интеграция, когнитивное развитие.

Резюме. В данной статье подробно анализируются возможности применения современных педагогических технологий, а также методов "Кластер" и "Синквейн" на уроках музыкальной культуры в общеобразовательных школах. В статье обосновано педагогическое значение этих методов в развитии логического мышления, художественно-эстетических требований, способностей к анализу и синтезу у учащихся начальных и старших классов. Поясняется, что музыка - это не только чувственная, но и интеллектуально-логическая наука, и в процессе урока представлены уникальные экземпляры и методические рекомендации по практическому применению этих методов.

Key words: pedagogical technology, musical culture, cluster, synквein, logical thinking, aesthetic understanding, integration, cognitive development.

Summary. This article provides a detailed analysis of the possibilities for applying modern pedagogical technologies, as well as the "Cluster" and "Sinkwayne" methods in music culture lessons in general education schools. The article substantiates the pedagogical significance of these methods in developing logical thinking, artistic-aesthetic requirements, and analytical-synthetic abilities in primary and high school students. It is explained that music is not only a sensory but also an intellectual-logical science, and unique examples and methodological recommendations for the practical application of these methods are presented during the lesson process.

Zamanagóy bılımlendiriw sistemasınıń tiykarǵı talaplarınan biri-oqıwshılarǵa tek tayın bılislerdi sińdiriw emes, bálki olarda mustaqıl, sın kózben qarawshı hám logikalıq oylaw sistemasın qalıptastırıw bolıp tabıladı. Kóbinese unıwma bilim beriw mekteplerinde muzıka mádeniyatı páni tek sezimlerge, qosıq aytıw hám tıńlawǵa baǵdarlanǵan, quramalı logikalıq oylawdı talap etpeytuǵın pán retinde qabıl etiledi. Biraq bul mániste dástúriy túsınik jańalanıwı shárt.

Muzıka-bul óz aldına úlken matematika, nızamlıqlar hám strukturalıq sistema bolıp, ol baladan joqarı dárejeli intellektual belsendilikti talap etedi.

Muzıka sabaqlarında oqıwshılardıń logikalıq oylawın, túsniklerin ulıwmalastırıw hám kognitivlik qábiletlerin rawajlandırıwda interaktiv metodlar, ásirese, **"Klaster"** hám **"Sinkveyn"** metodları úlken nátiyje bermekte. Bul metodlar muzıkalıq shıǵarmalardı hám terminlerdi tek estetikalıq jaqtan sezinip ǵana qol qatpay, olardı sanalı túrde túsiniwge, logikalıq baylanıslar ornatıwǵa hám pikirdi ıqshamlap sútlewge járdem beredi. Bul maqala joqarıda atalǵan metodlardı

muzıka sabaqlarına engiziwdiń keń mánistegi jolları hám metodikalıq tiykarlarına baǵdarlanǵan.

Muzıkalıq oylaw hám logikanıń óz-ara baylanısı, bunda: **Muzıkalıq oylaw-** bul sesli obrazlar arqalı sáhlelendiriw forması bolıwı menen birge, ulıwma intellektual rawajlanıwdıń ajıralmas bólimi esaplanadı. Oqıwshı muzıka tıńlaǵanda yamasa nota sawatın úyrenip atırǵanda tómendegi logikalıq operaciyalardı ámelge asıradı:

- Muzıkanıń quramalı bólimlerin (temp, ritm, registr, dinamika) ajıratıw.
- Bul bólimlerdi biriktirip, shıǵarmanıń ulıwma xarakterin túsiniw.
- Maqom formaları, xalıq qosıqları hám kompozitorlıq muzıkanıń ózgerislerin tabıw. Bul proceslerdi jedellestiriw ushın sabaqta dıqqattı shınıqtırıwshı grafikli organayzerler hám sóz dizbekleri kerek boladı. "Klaster" (Tarmaqlaw) metodı hám onıń muzıka sabaqlarındaǵı logikalıq mánisi. "Klaster" (ingliswshisinen *cluster*-top, qatlam)-bul oqıwshılardıń qanday da bir tema boyınsha bılım hám túsiniklerin grafik formada tarmaqlap, logikalıq sheshimdi kórsetiw metodı. Bul metod dıqqattı bir jerge jıynawǵa, erkin oylawǵa hám túsinikler arasındaǵı strukturalıq baylanıstı tabıwǵa xizmet etedi. Muzıka sabaǵında Klaster duziw procesinde oqıtıwshı, aylana ishine oraylıq túsinikti (mısalı, *"Simfoniyalıq orkestr"*, *"Muzıka janrları"*, *"Kompozitor"* h.t.b. mazmundaǵı temalardı) jazadı. Oqıwshılar bolsa usı temaǵa sáykes keletuǵın tarmaqlardı oylap tabıwı hám olardı logikalıq sistemada jaylastırıwı kerek. Mısalı: Muzıka sabaqlarında grafik organayzerlerden paydalanıw, ásirese, baslawısh klas oqıwshılarınıń yadında maǵlıwmatlardıń uzoq saqlanıwına kómeklesedi. "Muzıkalıq ásbaplar" temasındaǵı klasterdi sabaqta vizual (suwretli) túrde qollanıw ushın tómendegi súwret túsindirmesinen paydalanıwıńız múmkin. Bul sızılmanı klas taxtasına sızıw yamasa úlken plakat (yamasa prezentaciya) túrinde oqıwshılarǵa kórsetiw ámeliy jaqtan kútilgen nátiyjeni beredi. Klaster (Klaster-dizbek, shınjır) - informaciya kartasın dúziw joli-barlıq strukturanıń mánisin oraylastırıw hám anıqlaw ushın qanday da bir tiykarǵı faktor átirapında ideyalardı toplaw. Birikpe boyınsha tiykarǵı sóz benen onıń qasında temaǵa baylanıslı sóz hám usınıslar kishi dóńgelekler "tiyisli sózler" jazıp qosıladı. Olardı "tiykarǵı" sóz benen sızıqlar járdeminde birlestiriledi. Bul "sózlerde" "kishi tiyisli sózler " bolıwı múmkin. Jazıw ajıratılǵan waqıt dawamında yamasa ideyalar tawsılǵansha dawam etiwi múmkin. Dodalaw ushın klasterler menen almasadı.

"Muzıkalıq ásbaplar" klaster metodı

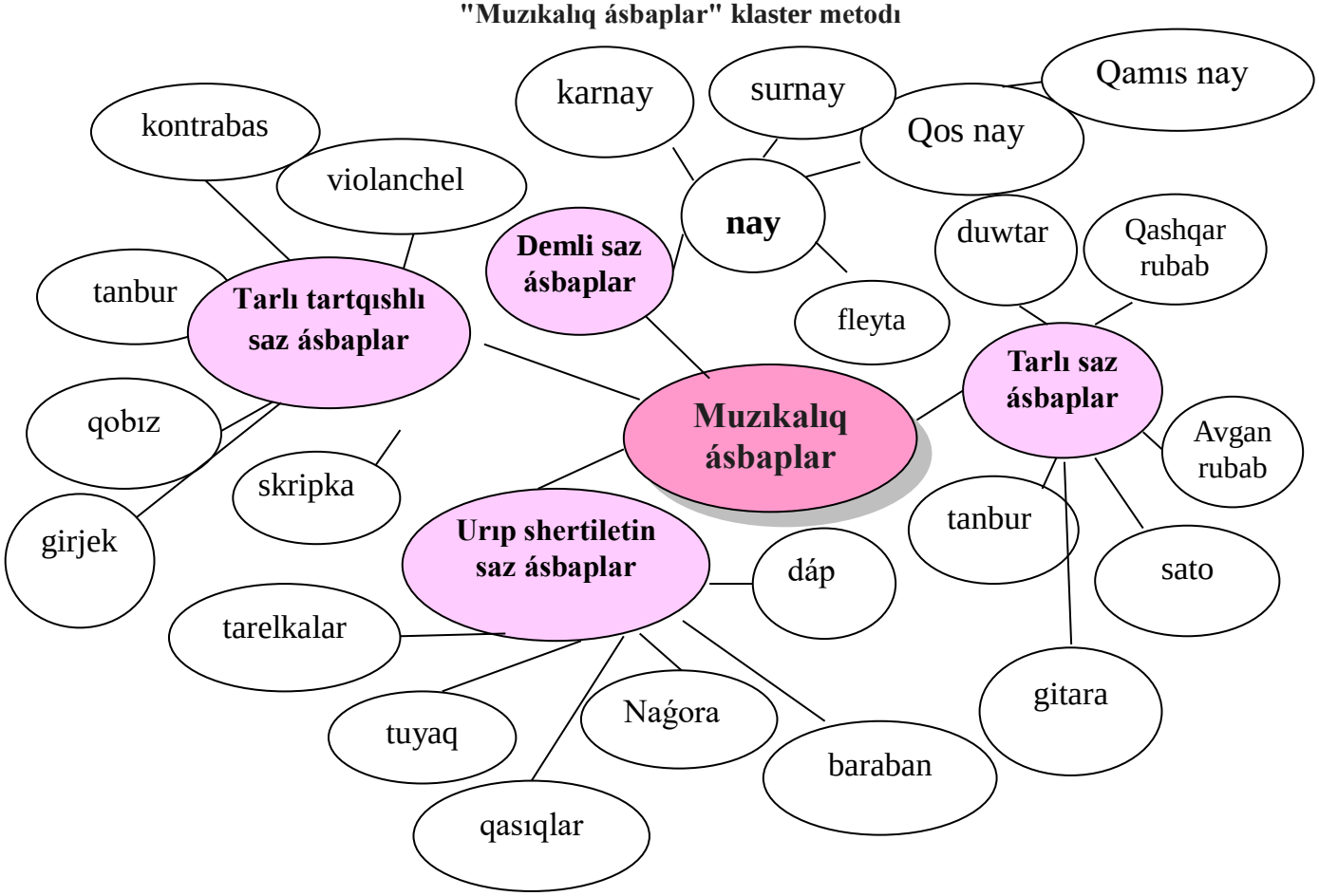

Suwretli klasterdiń sabaqta túsindiriliw jolları (Metodikalıq kórsetpe)

Oqıtıwshı sabaqta bul klasterdi suwretler arqalı túsindirgende tómendegi **tórt vizual zonaǵa** dıqqat qaratıwı tiyis:

1-aylanaǵa: Úplep (demli) shertiletuǵın saz ásbaplar. Bunda, Taxtadaǵı sızıqtıń tómengi bólimine **Nay** (uzın qamıs tayaqsha, tesiksheleri bar) hám **Fleyta** (jıltıraǵan metall trubka) saz ásbaplar atları jazıladı, súwretleri qıstırıladı.

- Oqıwshı súwretke qarap, bul ásbaplardıń ishiniń bos ekenligin hám olarǵa hawa úplew arqalı ǵana ses shıǵarıw múmkinligin vizual oylaydı, kóz aldına keltiredi.

2- aylanaǵa: Tarlı saz ásbaplar. Bul bólimde Dutar **(eki tar sımı bar) hám** Rubab súwretleri jaylastırıladı**.**

- Bala ásbaplardıń ústindegi uzın tartılǵan sımlardı kóredi. Qol háreketi menen bul sımlardı shertkende (tarlardı tartqanda) ses tolqınları payda bolatuǵının kóz aldına keltiredi.

3-aylanaǵa: Urıp-shertiletuǵın saz ásbaplar. Klasterdiń bul tarmaǵında eki tayaqshası bar úlken Baraban hám tegis, dóngelek milliy Dáp (sheńber) súwreti orın aladı.

- Bala súwrettegi tayaqshalar hám tegis jalpaq bet, balanıń mıyına "bunu urıw kerek" degen fizikalıq signaldı jiberedi. Bul ásbaplardıń ritm uslap turıw qásiyetin vizual túsiniwge háreket etedi. Súwretli klaster-bul balanıń **"Kórdim, Túsindim, Esime saqladım"** degen kognitivlik formulasın iske túsiriwshi eń áhmiyetli kórsetpeli qural esaplanadı. Oqıwshı ásbaplar dizimin yadlap qoymastan, ol dáslep ásbaplardı **atqarılıw usılına qaray** (úplep, tarlı, urıp-shertiletuǵın) klassifikaciyalaydı (analizleydi), sońınan hár bir toparǵa milliy hám jáhán ásbapların jaylastıradı. Bul balanıń mıyında qatań logikalıq oylawdı payda etedi.

"Sinkveyn" (Cinquain) metodı. "Sinkveyn"- bul francuz sózinen alınǵan bolıp (*cinq*- bes), belgili bir qatań qásiyetler boyınsha 5 qatardan ibarat qosıq (pikir) qurıw jolları bolıp tabıladı. Bul metod oqıwshıdan úlken informaciya kóllemin analizlep, onıń eń tiykarǵı mánisin qısqa, logikalıq hám kórkem túrde túsindiriwdi talap etedi. **Sinkveyn duziwde:**

1-qatar: **Tema (bir ǵana atlıq/sóz) — Ne? Kim?**

2-qatar: **Sıpatlama (eki sıpat) — Qanday?**

3-qatar: **Is-háreket (úsh barlık/feyil) — Ne qıladı? Ne isleydi?**

4-qatar: **Mánisi (tórt sózden ibarat gáp) — Tiykarǵı mánisi.**

5-qatar: **Sinonim (oraylıq sózdiń mánislesi yamasa juwmaqlawshı sóz).**

Muzıka sabaqlarında: "Nama" (Melodiya) temasında:

1. **Nama.**
2. **Jaǵımlı, múlayım.**
3. **Esitiledi, tolqınlandıradı, jılatadı.**
4. **Insannıń júregine jetip baradı.**
5. **Muzıka (yamasa Dawıs).**

"Kompozitor" Mısalı: I.S.*Bax* yamasa milliy kompozitorlar temasında:

1. **Kompozitor.**
2. **Talantlı, organshı.**
3. **Oylaydı, jaratadı, jazadı.**
4. **Dúnyaǵa belgili shıǵarmalar dóretedi.**
5. **Jaqsı temperaciyalanǵan klavir. 2 bólimli shıǵarmalar toplamı. (Yaratıwshı).**

Baladan úsh minut ishinde qanday da bir kompozitor yamasa muzıkalıq janr haqqında bes qatar jazıw talap etilgende, balanıń miyi jedel isleydi. Ol kereksiz sózlerdi alıp taslap, tek eń áhmiyetli, logikalıq baylanısqa iye sózlerdi tańlaydı. Bul -logikalıq oylawdıń eń joqarı basqıshı bolǵan **sintez hám anıqlap, juwmaqlaw** qábiletin rawajlandıradı.

"Klaster" hám "Sinkveyn" metodların integraciya etip kórilse, muzıka sabaqlarında bul eki metodtı bir-birine baǵdarlap, tómendegi basqıshlar menen qollanıw sabaq sapasın asıradı:

Muzıka sabaǵında metodlar integraciyası

1-Basqıshta: Informaciya alıw (Muzıka tıńlaw yamasa úyreniw

2-Basqıshta: KLASTER duziw (Bılımlerdi tarmaqlaw hám analiz)

3-Basqıshta: SINKVEYN jazıw (Pikirdi ıqshamlap, sintezlew)

Oqıtıwshı sabaqta jańa tema boyınsha (mısalı, *"Opera janrı"*) maǵlıwmat beredi hám operadan úzindi tıńlatadı.

1-basqısh (Klaster): Oqıwshılar kishi toparǵa bólınıp, "Opera" sóziniń átrapına onıń quramlı bólimlerin (ariya, uvertyura, dekoraciya, libretto, xor, solist) jazıp, Klaster dúzedi. Bul jerde logikalıq bóliniw kórinedi.

2-basqıshı (Sinkveyn): Klaster tiykarında hár bir oqıwshı erkin túrde "Opera" sózine Sinkveyn jazadı. Bul sabaqtıń eń logikalıq sáykes bólimi bolıp tabıladı.

Balanıń jas ózgesheligin esapqa alıw úlken áhmiyatke iye, yaǵnıy: Klaster metodın 1-2 klaslardan baslap ápiwayı súwretler hám sızıqlar arqalı baslaw múmkin. Sinkveyn metodın bolsa kóbirek 3-4 klaslardan baslap qollanıw durıs, sebebi bul jasta balalardıń sóz baylıǵı hám gáp quraw logikası ádewir rawajlanǵan boladı.

Sabaq barısında balaǵa erkinlik beriw óhmiyetli orın tutadı, Klaster hám Sinkveyn jaratılıp atırǵanda balalardıń pikirin qatań ramkaǵa salmaw kerek. Muzıka-bul erkinlik

álemi. Balanıń logikalıq baylanısı ózi ushın durıs bolsa, oqıtıwshı onı xoshametlewi tiyis.

Integraciyallıq sabaqlardı sabaq barısında qollanıw úlken áhmiyetke iye, bul metodlar arqalı muzıkanı ana tili, ádebiyat hám súwretlew óneri pánleri menen integraciyalap ótkeriw oqıwshınıń ulıwma dúnya tanıwın, kóz-qarasın, logikasın asıradı.

Muzıka mádeniyatı sabaqlarında "Klaster" hám "Sinkveyn" sıyaqlı zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw-bılımlendiriw nátiyjeliligin táminlewshı eń áhmiyetli adımlardıń biri. Bul metodlar sabaqtı bir túrde, yadlaw formaların ózgeshe usılda úyretiw, janlı, interaktiv usıllarda túsindirip, maǵlıwmatlardı eslep qalıwına jol ashıp beredi.

Eń baslısı, "Klaster" arqalı oqıwshılarda muzıkalıq túsiniklerdi sistemalastırıw hám strukturalıq analizlew qábileti qáliplesedi, "Sinkveyn" arqalı óz sezimlerin hám muzıkalıq bılımleriniń eń tiykarǵı mánisin logikalıq oylawı arqalı bilim kónlikpesi rawajlanadı. Juwmaqlap aytqanda, muzıka sabaqlarında sonday innovaciyalıq metodlardı qollanıw, keleshekte tek ǵana jaqsı tıńlawshı yamasa atqarıwshını emes, bálki logikalıq hám sın kózbenen oylay alatuǵın, intellektual rawajlanǵan shaxstı tárbiyalawǵa jol ashadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Sharipova.G. *Muzıka oqıtıwda zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar*. Nókis: Bilim. 2019
2. Ishmuhamedov. R., & Abduqodirov.A. *Ta'limda innovatsion texnologiyalar*. Toshkent: Iste'dod. 2010
3. Ismailov.A. *Baslawısh klaslarda muzıka oqıtıw metodikası*. Tashkent: Ózbekstan Milliy Enciklopediyası. 2021
4. Umarov.M. *Muzika sabaqlarında interaktiv grafik organayzerlerden paydalanıw*. Pedagogika jurnalı, No. 2, 78-84-b. 2023
5. Halikova.F. *Muzıkalıq oylaw hám onı rawajlandırıw máseleleri*. Tashkent: Fan va texnologiyalar. 2022.
6. A.Omarova. *Maktablarda musiqa darslarida xorijiy ta'lim texnologiyalarini qo'llash usullari*. International scientific journal «MODERN SCIENCE AND RESEARCH» VOLUME 4/ISSUE 9 / UIF:8.2 / MODERNSCIENCE.UZ.
https://doi.org/10.5281/zenodo.17069518
7. A.Omarova. *Baslawısh klaslarda muzıka sabaǵında 4 K modeline baǵdarlawshı interaktiv metodlardı qollanıw usılları*. New Renaissance international scientific journal Research Bib IF-2023:11.01/ISSN: 3030-3753/Volume 2Issue 4 ***https://doi.org/10.5281/zenodo.15204878***
8. Отепбергенова Г. Халық фольклорлық дәстүрлерди үйрениў дәўир талабы. Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalı. 2025-жыл. №4-сан.
9. Отепбергенова Г. Эссе – көркем публицистикалық жанр сыпатында. Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalı. 2026-жыл. №1-сан.
10. Otepbergenova G. Úrp-ádet, dástúrler - ruwxiy mádeniyatimiz negizleri. Sun'iy intellekt falsafasi: tarixiylik va zamonaviylik dialektikasi" mavzusidagi konferensiya. 2026-jıl 22-may.
11. Отепбергенова Г. Халқ педагогикаси ва миллий қадриятлар. Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar 2025-yil 9-son.

5E MODELI TIYKARÍNDA SÚWRETLEW ÓNERI SABAQLARÍN SHÓLKEMLESTIRIWDIŃ PEDAGOGIKALÍQ TIYKARLARÍ

Smaylova Gulmari Yuldashovna – *docent*
gulmari_yuldashevna@mail.ru
Qaraqalpaqstan Respublikası Pedagogikalıq sheberlik orayı

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ УРОКОВ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА НА ОСНОВЕ МОДЕЛИ 5E

Смайлова Гулмари Юлдашовна – *доцент*
Центра педагогического мастерства
Республики Каракалпакстан

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF ORGANIZING VISUAL ARTS LESSONS BASED ON THE 5E MODEL

Smaylova Gulmari Yuldashovna – *docent*
of the Center for Pedagogical
Mastery of the Republic of Karakalpakstan

Tayanch so‘zlar: 5E modeli, tasviriy san’at, pedagogik asoslar, ijodiy faoliyat, o‘quvchi faolligi, estetik tarbiya, konstruktivistik yondashuv, dars jarayoni, ijodkorlik, metodika

Rezyume. Ushbu maqolada tasviriy faoliyatni tashkil etishda 5E modeli (Engage, Explore, Explain, Elaborate, Evaluate)ning pedagogik asoslari yoritilgan. Tasviriy san’at darslarida mazkur modelning bosqichma-bosqich qo‘llanilishi o‘quvchilarning bilimlarni amaliy faoliyat orqali egallashiga imkon yaratishi asoslab berilgan.

Ключевые слова: модель 5E, изобразительное искусство, педагогические основы, творческая деятельность, активность учащихся, эстетическое воспитание, конструктивистский подход, учебный процесс, креативность, методика.

Резюме. В данной статье освещаются педагогические основы модели 5E (Engage, Explore, Explain, Elaborate, Evaluate) в организации изобразительной деятельности. Обосновано, что поэтапное применение данной модели на уроках изобразительного искусства позволяет учащимся усваивать знания через практическую деятельность.

Key words: 5E model, visual arts, pedagogical foundations, creative activity, student engagement, aesthetic education, constructivist approach, learning process, creativity, methodology.

Summary. This article highlights the pedagogical foundations of the 5E model (Engage, Explore, Explain, Elaborate, Evaluate) in organizing visual arts activities. It is substantiated that the step-by-step application of this model in visual arts lessons enables students to acquire knowledge through practical activity.

KIRISIW. Zamanagóy tálim sistemasında oqıwshılardıń belsendiligi, erkin pikirlewi hám dóretiwshilik qábiletin rawajlandırıw eń áhmiyetli pedagogikalıq wazıypalardan biri esaplanadı. Sebebi búgingi globallasıw sharayatında tek ǵana tayar bilimlerdi ózlestiriw emes, al olardı ámeliyatta qollanıw, jańasha qatnaslar jaratıw hám mashqalalı jaǵdaylarda erkin qarar qabıl etiw kónlikpeleri úlken áhmiyetke iye. Sol sebepli bilimlendiriw procesinde innovaciyalıq pedagogikalıq texnologiyalardı qollanıw zárúrligi artıp barmaqta. Ásirese, súwretlew óneri sabaqlarında bul process jáne de úlken áhmiyetke iye, sebebi bul pán oqıwshınıń ishki dúnyası, qıyalı, sezim tájiriybeleri hám dóretiwshilik qatnası menen tikkeley baylanıslı. Súwretlew óneri arqalı oqıwshı tek súwret salıwdı úyrenip qalmay, al reńler úylesimi, kompoziciya dúziw, forma hám mazmundı anlatıw sıyaqlı kórkem pikirlew elementlerin de iyeleydi. Sol sebepli sabaq procesin dástúriy túsindiriw usılı menen sheklep qoyıw oqıwshılardıń dóretiwshilik potencialın tolıq aship bere almaydı. Usı kózqarastan, 5E modeli tiykarında shólkemlestirilgen bilimlendiriw procesi oqıwshını belsendi qatnasıwshı sıpatında tartıwǵa, onı bilimdi tayar halda qabıl etiwshi emes, al erkin oylap tabıwshı subyektke aylandırıwǵa xızmet etedi. Bul model arqalı oqıwshılar sabaq procesinde tek ǵana tıńlawshı emes, al belsendi dóretiwshi sıpatında qatnasadı. Hár bir basqısh olardıń pikirlewin jedellestirip, bilimlerdi tereńirek ózlestiriwge járdem beredi.

METODOLOGIYA. 5E modeli zamanagóy bilimlendiriw procesinde keń qollanılıp atırgan innovaciyalıq pedagogikalıq jantasıwlardan biri

bolıp, ol konstruktivistlik bilim beriw teoriyasına tiykarlanadı. Bul teoriyaga muwapıq, oqıwshı bilimdi tayar formada qabıl etiwshi passiv subyekt emes, al onı óz tájiriybesi, baqlawı hám aktiv ámeliy iskerligi arqalı ashıwshı aktiv qatnasıwshı esaplanadı. Usı tárepten 5E modeli oqıw procesin basqıshpa-basqısh shólkemlestiriw arqalı bilimlerdi tereń hám sanalı ózlestiriwge xızmet etedi. 5E modeli óziniń dúzilisi hám mazmunına qaray bes tiykarǵı basqıshtan ibarat bolıp, hár bir basqısh oqıwshılardıń biliw procesin jedellestiriwge qaratılǵan.

Engage (Dıqqatt jámlew) basqıshında oqıwshılardıń dıqqatın temaǵa qaratıw, olardıń qızıǵıwshılıǵın oyatıw hám aldınǵı bilimlerin jedellestiriw ámelge asırıladı. Bul basqıshta muǵallim hár túrli vizual materiallar, sorawlar yaki mashqalalı jaǵdaylar arqalı oqıwshılardı temaǵa kiriwine tiykar jaratadı.

Explore (Izertlew) basqıshında oqıwshılar óz betinshe izleniw alıp baradı, tájiriybe ótkeredi hám jana bilimlerdi tikkeley iskerlik procesinde ózlestiredi. Bul basqıshta muǵallim bagdarlawshı rolin atqaradı, biraq tayar juwap bermeydi.

Explain (túsindiriw) basqıshında oqıwshılar óz baqlawları hám juwmaqların bildiredi. Oqıtıwshı bolsa olardıń pikirlerin ilimiy jaqtan durıslaydı, tiykarlaydı hám sistemalastıradı. Bul process bilimlerdiń anıq hám túsinikli formaǵa keliwine járdem beredi.

Elaborate (keńeytiw) basqıshı alınǵan bilimlerdi jańa jaǵdaylarda qollanıwǵa qaratılǵan bolıp, oqıwshılardıń dóretiwshilik pikirlewin hám ámeliy kónlikpelerin rawajlandıradı. Bul basqıshta olar óz bilimlerin tereńlestiredi hám bekkemleydi.

Evaluate (bahalaw) basqıshında bolsa oqıwshılardıń ózlestiriw dárejesi tallanadı hám bahalanadı. Bahalaw procesi tek ǵana juwmaqlawshı nátiyjeni emes, al oqıw procesindegi belsendilik hám rawajlanıwdı da esapqa aladı.

NÁTIYJELER HÁM TALQÍLAW. Ulıwma alganda, 5E modeli oqıwshılardıń biliw iskerligin sistemalı shólkemlestiriw, olardıń erkin pikirlewin rawajlandırıw hám de bilim beriw procesin nátiyjeli hám interaktiv formada alıp barıw imkanın beriwshi áhmiyetli pedagogikalıq qatnas esaplanadı.

Súwretlew óneri sabaqlarında 5E modeli oqıwshılardıń dóretiwshilik qábiletlerin basqıshpa-basqısh rawajlandırıwǵa xızmet etiwshi nátiyjeli pedagogikalıq qatnas esaplanadı. Bul model oqıw procesin jedellestiriw, oqıwshılardı óz betinshe pikirlewge shaqırıw hám de olardıń kórkem kózqarasın keńeytiw imkaniyatın beredi. Súwretlew iskerligi óz tábiyatına qaray dóretiwshilikke tiykarlanǵanlıǵı sebepli, 5E modeliniń hár bir basqıshı oqıwshılardıń estetikalıq qabıllawın qáliplestiriw hám kórkemlik kónlikpelerin rawajlandırıwda ayrıqsha áhmiyetke iye.

Engage (Dıqqattı jámlew) basqıshında oqıwshılardıń dıqqatın temaǵa qaratıw hám olardıń qızıǵıwshılıǵın oyatıw tiykarǵı wazıypa esaplanadı. Bul basqıshta muǵallim reńli vizual materiallar, tábiyat kórinisleri, kórkem óner shıǵarmaları yaki turmıslıq súwretler arqalı oqıwshılarda estetikalıq sezim hám baqlawshılıqtı qáliplestiredi. Usı arqalı oqıwshılardıń dóretiwshilik jumısqa bolǵan ishki motivaciyası kúsheyedi.

Explore (Izertlew) basqıshında oqıwshılar óz betinshe dóretiwshilik jumısqa tartıladı. Olar súwret salıw, reńlerdi aralastırıw, formalar menen islew yaki hár túrli materiallardan paydalanıw arqalı óz tájiriybelerin bayıtadı. Bul process oqıwshılardıń erkin pikirlewin rawajlandırıp, olarǵa dóretiwshilik erkinlik beredi. Muǵallim bolsa bagdarlawshı hám baqlawshı sıpatında jumıs alıp baradı.

Explain (túsindiriw) basqıshı oqıwshılardıń óz dóretiwshilik jumısların talqılaw hám kórsetiw imkaniyatın jaratadı. Olar óz jumısları haqqında pikir bildiredi, ne ushın tap sonday reń yamasa forma tańlaǵanın túsindiredi. Oqıtıwshı bolsa bul proceste kompoziciya, reńler úylesimi, sızıw texnikası hám kórkem súwretlew quralların ilimiy tiykarda túsindirip beredi, qátelerdi kórsetedi hám durıs baǵdar beredi.

Elaborate (keńeytiw) basqıshında oqıwshılardıń dóretiwshilik imkaniyatları jáne de keńeytiledi. Olar aldınǵı basqıshlarda ózlestirgen bilim hám kónlikpelerin jana temalarda hám quramalıraq dóretiwshilik tapsırmalarda qollanadı. Bul basqısh oqıwshılarda dóretiwshilik erkinlikti kúsheytedi hám kórkem pikirlewdi rawajlandıradı.

Evaluate (bahalaw) basqıshında oqıwshılardıń dóretiwshilik jumısları talqılanadı hám bahalanadı. Bahalaw procesi tek ǵana juwmaqlawshı nátiyjeni emes, al dóretiwshilik process, belsendilik dárejesi hám rawajlanıwdı da óz ishine aladı. Bul basqısh oqıwshılarǵa óz jetiskenlik hám kemshiliklerin ańlaw, óz ústinde islew imkaniyatın beredi.

Súwretlew iskerliginde 5E modeliniń qollanılıwı oqıwshılardıń dóretiwshilik oylawın rawajlandırıw, olardı óz betinshe hám belsendi shaxs sıpatında qáliplestiriw hám de kórkem-estetikalıq tárbiyanı nátiyjeli shólkemlestiriwde áhmiyetli pedagogikalıq tiykar bolıp xızmet etedi.

5E modeli tiykarında shólkemlestirilgen súwretlew óneri sabaqları zamanagóy bilimlendiriw talaplarına juwap beretuǵın nátiyjeli pedagogikalıq qatnas sıpatında oqıwshılardıń hár tárepleme rawajlanıwına unamlı tásir kórsetedi. Bul model oqıw procesin jedellestirip, bilimlerdi tayar halda beriw emes, al olardı óz betinshe ashıw arqalı ózlestiriwge imkan jaratadı. Nátiyjede oqıwshılarda tek ǵana kórkemlik kónlikpeler, bálkim jeke pazıyletler de qáliplesedi hám rawajlanadı.

5E modeli tiykarında shólkemlestirilgen súwretlew óneri sabaqları tómendegi pedagogikalıq nátiyjelerdi beredi:

- oqıwshılardıń dóretiwshilik pikirlew qábileti rawajlanadı, olar jańa ideyalardı jaratıw hám kórkem obrazlardı óz betinshe bildiriwge úyrenedi;
- estetikalıq talǵam hám kórkem mádeniyat qáliplesedi, oqıwshılar reńler úylesimliligi, kompoziciya hám gózzallıqtı seziwdi ózlestiredi;
- óz betinshe islew kónlikpeleri kúsheyedi, oqıwshılar tapsırmalardı ózleri rejelestiriw hám orınlawǵa úyrenedi;
- sabaq procesinde belsendilik hám qızıǵıwshılıq artadı, sebebi oqıwshılar processke belsendi qatnasıwshı sıpatında tartıladı;
- oqıwshılar óz pikirin erkin bildiriwge úyrenedi, bul bolsa olardıń kommunikativlik hám dóretiwshilik potencialın rawajlandıradı.

JUWMAQ. Súwretlew óneri sabaqlarında 5E modeli tiykarında bilim beriw procesin shólkemlestiriw oqıwshılardıń dóretiwshilik potencialın rawajlandırıwda nátiyjeli pedagogikalıq qatnas sıpatında úlken áhmiyetke iye. Bul model oqıw procesin basqıshpa-basqısh shólkemlestiriw arqalı oqıwshılardıń bilimlerdi óz betinshe ashıwına, dóretiwshilik pikirlewdi jedellestiriwge hám ámeliy jumıs arqalı bilim hám kónlikpelerdi tereń ózlestiriwge imkaniyat jaratadı.

Demek, 5E modeli bilim beriw procesinde oqıwshını passiv tıńlawshı rolidan aktiv dóretiwshi hám óz betinshe pikirleytuǵın shaxs dárejesine alıp shıǵadı.

Bul bolsa óz náwbetinde olardıń kórkem kózqarasın, estetikalıq talǵamın hám dóretiwshilik qatnasın rawajlandıradı. Sonday-aq, model oqıwshılarda belsendilik, intakerlik hám óz pikirin erkin bildiriw kónlikpelerin qáliplestiredi.

Ulıwma alǵanda, 5E modeli tiykarında shólkemlestirilgen súwretlew óneri sabaqları bilimlendiriwdiń sapasın arttırıwǵa, oqıwshılardıń dóretiwshilik imkaniyatların keńeytiwge hám zamanagóy bilimlendiriw talaplarına sáykes kompetenciyalardı qáliplestiriwge xızmet etedi.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Azizxo`jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. -T.: TDPU, 2006.
2. B. Farberman . Ilg`or pedagogik texnologiyalar. T., 2001 yil.
3. M.Maxmudov. Ta`limni didaktik loyihalash. T., 2001 y.

GUMANITAR PÁNLER

ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАР, МОЛИЯЛАШТИРИШ ВА АМАЛИЙ ИНТЕГРАЦИЯ МАСАЛАЛАРИ

Арисланбаева Зоя Ерназаровна – *фалсафа фанлари номзоди, доцент*
arislanbaeva.zoya@gmail.com
Кудайбергенова Бибиайша Базарбаевна – *доцент*
kudaibernovabibiaisa@gmail.com
Ўзбекистон давлат санъат ва мадания институти

НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ, ФИНАНСИРОВАНИЕ И ВОПРОСЫ ПРАКТИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Арысланбаева Зоя Ерназаровна – *кандидат философских наук, доцент*
Кудайбергенова Бибиайша Базарбаевна – *доцент*
Государственный институт искусств и культуры Узбекистана

SCIENTIFIC RESEARCH, FUNDING, AND ISSUES OF PRACTICAL INTEGRATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM

Aryslanbaeva Zoya Ernazarovna – *Candidate of Philosophy, Associate Professor*
Kudaibergenova Bibiaysha Bazarbaevna – *Associate Professor*
State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Таянч сўзлар: илмий тадқиқотлар, молиялаштириш, давлат грантлари, халқаро лойиҳалар, университет грантлари, инновациялар, Ўзбекистон, интеллектуал капитал, самарадорлик.

Резюме. Мақолада Ўзбекистонда илмий тадқиқотларни молиялаштириш тизими ва унинг замонавий шароитлардаги самарадорлиги кўриб чиқилади. Молиялаштиришнинг асосий манбалари, жумладан давлат грантлари, халқаро лойиҳалар ва ички университет дастурлари таҳлил қилинади. Интеллектуал капитални ривожлантириш ва таълим тизимини модернизация қилишда илмий тадқиқотларнинг ролига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шунингдек, илм-фанни молиялаштиришнинг мавжуд муаммолари кўриб чиқилади ва молиявий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўллари таклиф этилади.

Ключевые слова: научные исследования, финансирование, государственные гранты, международные проекты, университетские гранты, инновации, Узбекистан, интеллектуальный капитал, эффективность.

Резюме. В статье рассматривается система финансирования научных исследований в Узбекистане и её эффективность в современных условиях. Анализируются основные источники финансирования, включая государственные гранты, международные проекты и внутренние университетские программы. Особое внимание уделяется роли научных исследований в развитии интеллектуального капитала и модернизации системы образования. Также рассматриваются существующие проблемы финансирования науки и предлагаются пути повышения эффективности использования финансовых ресурсов.

Key words: scientific research, funding system, state grants, international projects, university grants, innovation, Uzbekistan, intellectual capital, effectiveness.

Summary. The article examines the system of research funding in Uzbekistan and its effectiveness under modern conditions. It analyzes the main sources of financing, including state grants, international projects, and internal university funding programs. Special attention is given to the role of scientific research in developing intellectual capital and modernizing the education system. The paper also discusses existing challenges in research funding and proposes ways to improve the efficiency of financial resource utilization.

Бу масала бугунги кунда давлатнинг стратегик йўналишларидан бири ҳисобланади, чунки гуманитар фанлар жамиятнинг маданий, маънавий ва интеллектуал тараққиётини белгилаб берувчи асосий омиллардан биридир. Янги Ўзбекистон шароитида ижтимоий-гуманитар фанларнинг аҳамияти (фалсафа, социология, тарих, педагогика, сиёсатшунослик ва бошқалар) жуда муҳим вазифаларни бажаришда намоён бўлмоқда. Жумладан, бу фанлар жамиятда фуқаролик онгини шакллантириш, миллий ва умуминсоний қадриятларни мустаҳкамлаш, ёш авлодни маънавий ва интеллектуал жиҳатдан

ривожлантириш, шунингдек, давлат сиёсатини илмий асослашга хизмат қилади. Манбаларда таъкидланишича, Янги Ўзбекистонда таълим тизими “интеллектуал капитал”ни шакллантиришга йўналтирилган. Шунингдек, давлат ислоҳотлари ва стратегиялар доирасида педагог кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, уларнинг сифатини ошириш, илмий-тадқиқот ишларига эътиборни кучайтириш ҳамда халқаро ҳамкорликни ривожлантириш масалаларига алоҳида аҳамият қаратилмоқда. Бу йўналишлар ижтимоий-гуманитар фанларни замонавий стандартлар асосида ривожлантириш ва улар орқали долзарб ижтимоий муаммоларга самарали ечим топиш имконини беради.

Асосий муаммолардан бири — илмий тадқиқотларнинг етарли даражада молиялаштирилмаслигидир. Шу нуқтаи назардан, Янги Ўзбекистон шароитида илмий тадқиқотларни молиялаштиришга доир амалий мисолларни келтириш мумкин.

Биринчидан, халқаро грантлар муҳим молия манбаи ҳисобланади. Ўзбекистонда илмий лойиҳаларни қўллаб-қувватлашда халқаро ташкилотлар грантлари алоҳида ўрин тутади. Масалан, “MUNIS” лойиҳаси (Жаҳон банки иштирокида) доирасида тадқиқотчиларга 100 000 – 600 000 АҚШ долларигача грантлар ажратилади. Ушбу маблағлар лаборатория жиҳозлари, илмий ускуналар ва тадқиқот ишларини амалга ошириш учун сарфланади. Бу эса илмий фаолиятни давлатдан ташқари йирик халқаро молиявий манбалар орқали қўллаб-қувватлаш имконини яққол намоён этади.

Иккинчидан, давлат грант дастурлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда давлат томонидан мунтазам равишда танлов асосида молиялаштириш амалга оширилади. Масалан, Инновацион ривожланиш агентлиги томонидан ўтказиладиган танловлар орқали фундаментал ва амалий тадқиқотлар учун 300 миллион сўмгача (тахминан 24 000 АҚШ доллари) грантлар ажратилади. Бу маблағлар университетлар ва илмий марказларга янги технологиялар яратиш ҳамда илмий салоҳиятни ошириш имконини беради.

Яна бир муҳим масала — университет ички грантлари ҳисобланади. Йирик олий таълим муассасалари ҳам ўз ички ресурслари ҳисобидан илмий тадқиқотларни молиялаштиради. Масалан, New Uzbekistan University (NewUU) ички грант дастури доирасида ҳар йили танлов асосида илмий лойиҳалар молиялаштирилади. Ушбу дастур доирасида сунъий интеллект, экология ва муҳандислик соҳаларидаги тадқиқотлар қўллаб-қувватланади. Бу модель университет ичида соғлом рақобат муҳитини шакллантиришга хизмат қилади. Шунингдек, халқаро ҳамкорлик доирасидаги қўшма илмий лойиҳалар ҳам муҳим ўрин тутади. Илмий тадқиқотлар бошқа давлатлар билан ҳамкорликда биргаликда молиялаштирилиши мумкин. Масалан, “Ўзбекистон–Хитой” қўшма грант дастури биотехнология, энергетика ва тиббиёт соҳаларидаги лойиҳаларни икки давлатнинг умумий маблағлари ҳисобидан амалга ошириш имконини беради.

Илмий инфратузилмани молиялаштириш масаласи ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Айрим грант дастурлари фақат тадқиқот жараёнини эмас, балки лабораторияларни барпо этиш ва замонавий инфратузилмани ривожлантиришни ҳам қамраб олади. Масалан, PRIM дастури доирасида лабораториялар ташкил этиш, илмий ускуналар харид қилиш ҳамда илмий марказларни модернизация қилиш ишлари амалга оширилади.

Умуман олганда, илмий тадқиқотларни молиялаштиришга доир мисоллар шуни кўрсатадики, давлат грантлари асосий базавий молия манбаи сифатида хизмат қилади; халқаро лойиҳалар йирик молиявий ресурслар ва инновацион имкониятларни таъминлайди; университет ички грантлари эса ички рақобат муҳитини кучайтириш ва инновацион ғояларни рағбатлантиришга хизмат қилади.

Шу билан бирга, муҳим муаммолардан бири — амалиёт ва назария ўртасидаги узилиш ҳисобланади. Янги Ўзбекистон шароитида ушбу муаммони бартараф этиш бўйича қуйидаги таклифларни келтириш мумкин:

1. **Таълим жараёнини амалиёт билан интеграция қилиш.** Назарий билимлар реал ҳаётдан узоқ бўлиб қолмаслиги учун ҳар бир фан бўйича амалий машғулотлар улушини ошириш, кейс-стади (case study) усулларини кенг жорий этиш ҳамда реал муаммолар асосида топшириқлар бериш зарур.

2. **Университет ва ишлаб чиқариш ўртасида ҳамкорликни кучайтириш.** Олий таълим муассасалари ва иш берувчилар ўртасида тўғридан-тўғри боғлиқликни таъминлаш мақсадида талабаларни мажбурий амалиётга жалб этиш, корхоналарда кафедра филиалларини очиш ҳамда иш берувчиларни ўқув дастурларини ишлаб чиқиш жараёнига фаол жалб қилиш лозим.

3. **Илмий тадқиқотларни реал муаммоларга йўналтириш.** Грант дастурлари

асосан амалий натижа берувчи лойиҳаларга қаратилган бўлиши, давлат идоралари билан ҳамкорликда тадқиқот мавзулари шакллантирилиши ва жамиятдаги долзарб муаммолар асосида илмий ишлар олиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

4. **Рақамли технологиялардан кенг фойдаланиш.** Симуляция дастурлари ва виртуал лабораториялар, онлайн таълим платформалари ҳамда рақамли таълим ресурслари орқали назарияни визуал ва интерактив шаклда тушунтириш амалиётга яқинлаштиради.

5. **Ўқитувчилар малакасини ошириш.** Ўқитувчиларни ишлаб чиқариш амалиётига ва стажировкаларга юбориш, халқаро тажриба алмашинуви дастурларида иштирокини таъминлаш ҳамда замонавий методикалар бўйича мунтазам тренинглар ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга.

6. **Талабаларнинг амалий фаоллигини ошириш.** Университетларда стартап инкубаторлар ташкил этиш, амалий лойиҳалар учун мини-грантлар жорий қилиш ва “бир талаба — бир лойиҳа” тамойилини татбиқ этиш талабаларнинг амалий кўникмаларини ривожлантиради.

Хулоса қилиб айтганда, ушбу таклифлар амалиёт ва назария ўртасидаги узилишни бартараф этишга хизмат қилади ҳамда таълим, илм-фан ва ишлаб чиқаришни ягона тизим сифатида интеграция қилиш имконини яратади. Бу эса ёш кадрларни бозор талабларига мос, рақобатбардош ва инновацион фикрлайдиган мутахассислар сифатида тайёрлашга хизмат қилади.

Фойдаланган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент, 2021. – 320 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. – Тошкент, 2017. – 104 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси. – Тошкент, 2019. – 56 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Иқтисодий тадқиқотлар маркази. Ўзбекистонда таълим тизимини ривожлантириш стратегияси. – Тошкент, 2020. – 88 б.
5. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.
6. World Bank. Uzbekistan Higher Education Modernization Project Report. – Washington, D.C., 2023. – 190 p.

ÓZBEKSTANDA AWÍL XOLALÍǴÍ TARIYXÍNÍŃ SOVET DÁWIRINDE ÚYRENILIWI

Балтабаев Казбек Куанышбай улы – *магистрант*
Азия Халықаралық университети

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО В УЗБЕКИСТАНЕ ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Балтабаев Казбек Куанышбай улы – *магистрант*
Международный университет Азии

AGRICULTURE IN UZBEKISTAN STUDYING HISTORY IN THE SOVIET PERIOD

Baltabaev Kazbek Kuanyshbay ulu – *Master's student*
International University of Asia

Tayanısh sózler: sanaatlastırıw, agrar siyasat, kollektivlestiriw, tariyxıy processler, awıl xojalıǵı, xalıq xojalıǵı, ekonomika.

Rezyume. Usı maqalada 1920-1935-jillar aralıǵında Ózbekistanda sovet húkimetiniń júrgizgen agrar ekonomikalıq siyasatı, onıń jergilikli diyqan xojalıqlarına bolǵan unamsız tásirin hám usı siyasattıń nátiyjelerin hár qıylı tariyxıy ádebiyatlar, kitaplar hám ilimiy jumıslardı analiz etken halda sáwlelendiriwge qaratılǵan. Bul dáwirdi sáwlelendiriwde sovet dáwirindegi hám ǵárezsizlik dáwirindegi tariyxıy maǵlıwmatlar hám cifrlardı tallaw arqalı durıs juwmaq shıǵarıwǵa umtılıw islendi.

Ключевые слова: индустриализация, аграрная политика, коллективизация, исторические процессы, сельское хозяйство, народное хозяйство, экономика

Резюме. В данной статье, анализируя различную историческую литературу, книги и научные труды, освещается аграрно-экономическая политика советской власти в Узбекистане в период с 1920 по 1935 годы, ее негативное влияние на местные крестьянские хозяйства и результаты этой политики. При освещении этого периода были предприняты попытки сделать правильные выводы, анализируя исторические данные и цифры советского периода и периода независимости..

Key words: industrialization, agrarian policy, collectivization, historical processes, agriculture, national economy, economy**.**

Summary. This article aims to reflect the Soviet government's agrarian economic policy in Uzbekistan between 1920 and 1935, its negative impact on local farms, and the results of this policy, by analyzing various historical literature, books, and scholarly works. In describing this period, an attempt was made to draw the correct conclusion by analyzing historical data and figures from the Soviet era and the period of independence.

Búgin jańalanıp atırǵan Ózbekstan aldında, jedellik penen ózgerip atırǵan dáwirdiń zamanǵa sáykes, tariyx iliminiń aldında da, hár tárepleme erkin pikirge ie, joqarı bilimli hám watandı súyiwshi áwladtı tárbiyalawdı aktual másele sıpatında qoymaqta. Solay eken, óz tariyxın, milliy ózligin áyyemgi dástúr hám úrp-ádetlerin bilmegen, onı ańlay almaǵan xalıq tez arada óziniń azatlıǵın hám de júz jıllar dawamında ata-babalarınıń mashaqatlı miyneti, shekken miynetleri hám tókken qanları menen qurılǵan milliy mámlekechiligin hám ǵárezsizligin joǵaltadı. Xalqımız neshe júz jıllar dawamında túrli talap-toparlardıń hám basqınshılıq sharayat ta ózligin saqlap qaldı. "Ózbek xalqınıń tariyxında qanday qıyın dáwirler, awır sınaqlar bolǵanın hámmemiz jaqsı bilemiz [1].

Búgingi globallasıw procesinde hár qıylı jat mádeniy, ideyalıq húJimlerge qarsı gúresiwde tariyxımızdı tereń, hár tárepleme puqta hám qalıs úyreniw sheshiwshi rol oynaydı. [2]

Awıl xojalıǵı - xalıq ushın azıq-awqat ónimlerin jetkerip beriwshi tiykarǵı dárek. Házirgi waqıtta ol keń tutınıw ónimlerin islep shıǵarıwshı sanaattıń bir qansha tarmaqları ushın shiyki zat jetkerip beredi. Mısalı, awıl xojalıǵı shiyki zatınıń úlesi (qiymat jaǵınan) jip-gezleme sanaatında barlıq materiallıq qárejetlerdiń 60 procentin, konditer sanaatında 70 procentke jaqın, may hám sút sanaatında derlik 80 procentti quraydı. Bulardıń hámmesi sonı kórsetedi, awıl xojalıǵı óndirisin kewildegidey pátler menen rawajlandırmasa, xalıqtıń turmıs dárejesin arttırıwdıń hesh qanday jaqsı baǵdarlamasın da júzege shıǵarıw múmkin emes.

Awıl xojalıǵı materiallıq óndiristiń tiykarǵı tarmaqlarınan biri. Diyqanshılıq hám sharwashılıq ónimlerin alıw ushın eginler egiw hám sharwa malların kóbeytiw menen shuǵıllanadı, xalıqtı azıq-awqat ónimleri hám xalıq xojalıǵınıń bir qansha tarmaqların shiyki zat penen támiyinleydi. Awıl xojalıǵı ósimlik hám haywan ónimlerin

dáslepki qayta islewdiń túrli tarmaqların da óz ishine aladı. Islep shıǵarıwdıń basqa tarawlarınan ózgeshe túrde awıl xojalıǵı júdá úlken maydanlarda hám aymaqlıq hár qıylı sharayatlarda alıp barıladı. Onda jer (tiykarǵı óndiris quralı), jaqtılıq, ıssılıq, suw hám tiri organizmler - ósimlik hám haywanlardan paydalanıladı.

Awıl xojalıgınıń tiykarǵı tarmaqları diyqanshılıq hám sharwashılıq. Olar da óz náwbetinde bir qansha kishi tarmaqlarga bólinedi (diyqanshılıqta - atızshılıq, ovosh jetistiriw, palız jetistiriw, baǵshılıq, togay xojalıǵı hám basqalar; sharwashılıqta - qaramalshılıq, qoyshılıq, jılqıshılıq, shoshqashılıq, qusshılıq, pal hárreshilik, pilleshilik hám basqalar); Óz náwbetinde, diyqanshılıq hám sharwashılıq tarmaqları egiletuǵın eginler (ǵálleshilik, salıgershilik, paxtashılıq) hám sharwa malları túrleri (qaramal, qoy, at, túye) boyinsha toparlanadı.

1925-1935-jılları Ózbekstanda awıl xojalıǵı sovet hakimiyatınıń agrar siyasatı tásirinde túpten ózgerdi. Bul dáwir jer-suw reformaları, jámáátlestiriw (kollektivlestiriw) hám paxta monopoliyasın ornatiw procesleri menen xarakterlenedi. 1925-1935-jıllardaǵı awıl xojalıǵı tariyxınıń tiykarǵı basqıshları:

Jer-suw reformaları (1925-1929): Sovet húkimeti Ózbekistanda baylar hám jer iyelerinin jerlerin konfiskaciyalap, kámbagal diyqanlarga bólip beriw siyasatın júrgizdi. Bul reformalar tiykarınan iri jer iyeleri klasın joq etiw hám sovet hákimiyatınıń awıldaǵı sociallıq bazasın bekkemlewge qaratılǵan edi.

Májbúriy kollektivlestiriw (1929-1930-jillar bası): 1929-jildan baslap "jalpı kollektivlestiriw" siyasatına ótildi. Diyqanlardıń jeke xojalıqları májbúriy túrde kolxozlarga birlestirile baslandı. Bul process kúshli qarsılıqlarga sebep boldı hám "qulaqlastırıw" (baylardı klass sipatında joq etiw) bánesinde mıńlap shańaraqlar repressiya etildi.

Paxta monokulturası: 1920-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap Ózbekstan májbúriy túrde SSSRdıń paxta bazasına aylandırıldı. Ǵálle egiletuǵın jerler azaytılıp, paxta maydanları keńeytildi, bul bolsa azıq-awqat jetispewshiligine hám diyqanlardıń ekonomikalıq ǵárezliligine alıp keldi.

Kolxoz sistemasınıń ornatılıwı (1932-1935): 1932-jilga kelip Ózbekistanda kolxozlardı shólkemlestiriw tiykarınan juwmaqlandı. Jeke múlikshilik derlik saplastırılıp, diyqanlar kolxoz múlkine aylandırıldı.

1925-1935-jıllardaǵı keskin agrar siyasat awıl xojalıǵında óndiris krizisine, sharwa mallarınıń azayıp ketiwine hám ǵalaba asharshılıq qáwpine alıp keldi. Sonday-aq, dástúriy diyqanshılıq mádeniyatı buzılıp, awıl xojalıǵı pútkilley mámleketlik buyırtpanı orınlawǵa boysındırıldı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va faravon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag`ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo`shma majlisidagi nutqi T: ”O`ZBEKISTON”, 2019. 5-bet.

2. Shamsutdinov R. O‘zbekistonda sovetlarning quloqlashtirish siyosati va uning fojiali oqibatlari.T.2008.

JAŃALANǴAN MÁMLEKETLIK BILIMLENDIRIW STANDARTÍ SHARAYATÍNDA MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴÍ BALALAR FIZIKALÍQ TÁRBIYASÍNÍŃ SALAMATLANDÍRÍWSHÍ SISTEMASÍN QÁLIPLESTIRIW

Jumaniyazov Qonısbay Tolıbaevich – *úlken oqıtıwshı*
konisbayjumaniyazov@gmail.com
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ФОРМИРОВАНИЕ ОЗДОРОВИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕННОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО СТАНДАРТА

Жуманиязов Конисбай Толибоевич – *старший преподаватель*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

FORMATION OF A HEALTH-IMPACTING SYSTEM FOR PRESCHOOL CHILDREN'S PHYSICAL EDUCATION UNDER THE UPDATED STATE EDUCATIONAL STANDARD

Jumaniyazov Konisbay Tolibayevich – *Senior Lecturer*
Ajiniyaz Nukus State Pedagogical Institute

Tayanch so‘zlar: maktabgacha ta’lim; jismoniy tarbiya; sog‘liqni saqlash tizimi; harakat faolligi; jismoniy rivojlanish; davlat ta’lim standarti; jismoniy tarbiya va sog‘lomlashtirish faoliyati; bolalar salomatligi; innovatsion pedagogik texnologiyalar.

Rezyume. Maqolada maktabgacha ta’lim muassasalarida jismoniy tarbiya-sog‘lomlashtirish ishlarini tashkil etishning nazariy asoslari, salomatlik muhitini shakllantirishning asosiy tamoyillari, bolalarning harakat faolligini rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlari aks ettirilgan. Maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy rivojlanish darajasini oshirishga qaratilgan me’yoriy-uslubiy hujjatlar va pedagogik amaliyotlar tahlili natijalari keltirilgan.

Ключевые слова: дошкольное образование; физическое воспитание; здоровьесберегающая система; двигательная активность; физическое развитие; государственный образовательный стандарт; физкультурно-оздоровительная деятельность; здоровье детей; инновационные педагогические технологии.

Резюме. В статье рассматриваются теоретические основы организации физкультурно-оздоровительной деятельности в дошкольных образовательных учреждениях, выявляются ключевые принципы построения здоровьесберегающей среды и обосновываются современные подходы к развитию двигательной активности детей. Представлены результаты анализа нормативно-методических документов и педагогических практик, направленных на повышение уровня физического развития дошкольников.

Key words: preschool education; physical education; health-preserving system; motor activity; physical development; state educational standard; physical culture and health activities; children's health; innovative pedagogical technologies.

Summary. The article examines the theoretical foundations of organizing physical education and health activities in preschool educational institutions, identifies key principles for building a health-saving environment, and substantiates modern approaches to developing children's motor activity. The results of the analysis of regulatory and methodological documents and pedagogical practices aimed at improving the level of physical development of preschoolers are presented.

Kirisiw (Introduction). Mámleketlik bilimlendiriw standartlarınıń jańalanıwı sharayatında mektepke shekemgi jastaǵı balalardı fizikalıq tárbiyalaw sistemasın jetilistiriw ayrıqsha áhmietke ie. Zamanagóy normativlik talaplar mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerin balada salamatlıq mádeniyatı tiykarların qáliplestiriw, háreket aktivligin rawajlandırıw, shaxstıń fizikalıq jaqtan bárkamal rawajlanıwı ushın sharayatlar jaratıwǵa baǵdarlamaqta. Sonıń menen birge, ámeliyattıń analizi denetárbiya-salamatlandırıw jumısların shólkemlestiriwdiń dástúriy formaları densawlıqtı saqlaw hám bilimlendiriw procesin individuallastırıw boyınsha zamanagóy talaplarǵa tolıq juwap bermeytuǵının kórsetpekte.

Dene tárbiyasınıń teoriyalıq-metodologiyalıq tiykarları elimiz hám sırt el ilimpazlarınıń miynetlerinde keltirilgen. A.Q.Utepbergenovtıń izertlewlerinde dene tárbiyası hám sport iskerligin ilimiy támiyinlewdiń zamanagóy kózqarasları ashıp berilgen, dene tárbiyası sistemasına

pedagogikalıq tásir kórsetiwdiń innovaciyalıq usılların engiziw zárúrligi atap ótilgen (Utepbergenov, 2022). R.S.Salomov hám R.S.Salomovlardıń jumıslarında dene tárbiyası ulıwma bilim beriw procesiniń eń áhmiyetli komponenti hám ósip kiyatırǵan áwladtı salamat turmıs tárizin qáliplestiriw quralı sıpatında rol atqarıwı dálillengen (Salomov, 2015; Salamov, 2003). Ásirese, F.A.Kerimov hám M.N. Umarovtıń shıǵarmaları qızıǵıwshılıqqa iye bolıp, olarda sport tayarlıǵında boljaw hám modellestiriw máseleleri kórip shıǵılǵan. Avtorlar tárepinen usınılǵan metodlar pedagogikalıq sistemalardı tiykarlanǵan túrde joybarlastırıw imkaniyatın beredi, bul balalardıń densawlıǵın saqlawshı dene tárbiyası baǵdarlamaların dúziwde úlken áhmiyetke iye (Kerimov, Umarov, 2005). Mektep oqıwshılarınıń dene tárbiyası teoriyasınıń T.S. Uchmanxodjaev hám S.G. Arzumanov shıǵarmalarında bayan yetilgen klassikalıq qaǵıydaları mektepke shekemgi bilimlendiriw sharayatında da óz áhmiyetin saqlap qalmaqta, sebebi olar balalardıń háreket iskerligin shólkemlestiriwdiń metodikalıq tiykarın quraydı (Ucmanxodjaev, Arzumanov, 1987).

Solay etip, mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń háreket iskerligin shólkemlestiriwde zamanagóy metodologiyalıq kóz-qaraslarǵa tiykarlanǵan, zamanagóy mámleketlik bilimlendiriw standartlarına sáykes keletuǵın densawlıqtı saqlawshı dene tárbiyası sistemasın islep shıǵıw hám ilimiy tiykarlaw zárúrligi menen baylanıslı.

Izertlewdiń maqseti hám wazıypaları

Izertlewdiń maqseti - jańalanǵan mámleketlik bilimlendiriw standartı sharayatında mektepke shekemgi jastaǵı balalardı densawlıqtı saqlawshı dene tárbiyası sistemasınıń modelin teoriyalıq jaqtan tiykarlaw hám islep shıǵıw.

Qoyılgan maqsetke erisiw ushın tómendegi wazıypalar sheshildi:

1. Milliy izertlewshilerdiń miynetleri tiykarında balalar fizikalıq tárbiyasın shólkemlestiriwge zamanagóy ilimiy-metodikalıq qatnaslardı talqılaw.
2. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde salamatlıq ortalıǵın qáliplestiriwdiń tiykarǵı principlerin belgilew.
3. Mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń salamatlıǵın bekkemlewge baǵdarlanǵan dene tárbiyası sistemasınıń dúzilisi hám mazmunın tiykarlaw.
4. Fizkultura-salamatlastırıw jumısı procesinde salamatlıqtı saqlaw texnologiyaların nátiyjeli ámelge asırıwdıń pedagogikalıq shárt-sharayatların anıqlaw.
5. Mektepke shekemgi bilimlendiriw mákemelerinde dene tárbiyası ámeliyatın jetilistiriw boyınsha usınıslar islep shıǵıw.

Izertlew metodları (Research methods)

Qoyılgan wazıypalardı sheshiw ushın bir-birin tolıqtıratuǵın izertlew metodlarınıń kompleksinen paydalanıldı:

Dene tárbiyası hám salamatlıqtı saqlaw mashqalası boyınsha ilimiy hám oqıw-metodikalıq ádebiyatlardıń teoriyalıq analizi (Kerimov, Umarov, 2005; Utepbergenov, 2022; Salomov, 2015). Mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń mazmunın hám mámleketlik bilimlendiriw standartlarınıń talapların tártipke salıwshı normativlik-huqıqıy húJjetlerdi tallaw.

Prognozlaw hám modellestiriw kóz-qarasları tiykarında densawlıqtı saqlawshı dene tárbiyası sisteması strukturasın joybarlaw ushın qollanılatuǵın pedagogikalıq modellestiriw (Kerimov, Umarov, 2005).

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde dene tárbiya-salamatlastırıw shınıǵıwların shólkemlestiriwdiń pedagogikalıq ámeliyatın baqlaw hám talqılaw.

Dene tárbiyası hám mektepke shekemgi bilimlendiriw tarawı qánigeleriniń pedagogikalıq tájiriybesin uliwmalastırıw.

Tiykarǵı bólim (Main part)

1. Mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń densawlıǵın saqlawshı dene tárbiyası sistemasın qáliplestiriwdiń teoriyalıq tiykarları.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasında dene tárbiyası bala ulıwma rawajlanıwınıń eń áhmietli bólegi hám onıń salamatlıǵın bekkemlew faktorı sıpatında qaralmaqta. R.S.Salomov tárepinen islep shiǵılgan dene tárbiyası teoriyası qaǵıydalarına muwapıq, dene tárbiyası háreket kónlikpeleriniń qáliplesiwin, fizikalıq sıpatlardıń rawajlanıwın hám belsendi turmıs tárizine turaqlı motivaciyanı tárbiyalawdı támiyinlewi kerek (Salomov, 2015). Jańalanǵan bilimlendiriw standartları sharayatında bul qaǵıydalar pedagogikalıq tásirdi individuallastırıw hám densawlıqtı saqlawdıń tiykarǵı baǵdarına baǵdarlanǵan jańa mazmunǵa ie bolmaqta.

A.Q.Utepbergenovtıń atap ótiwinshe, dene tárbiyası hám salamatlandırıw iskerligin ilimiy jaqtan támiyinlew balalardıń háreket iskerligin shólkemlestiriw maqsetleri, quralları, usılları hám formaların anıqlawdı óz ishine alǵan sistemalı qatnastı talap etedi (Utepbergenov, 2022). Bunda dene tárbiyası sistemasınıń nátiyjeliligi mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń jas hám

psixofiziologiyalıq ózgesheliklerin esapqa alıwǵa baylanıslı.

Zamanagóy pedagogikalıq sistemalardı joybarlawda pedagogikalıq modellestiriw metodi ayrıqsha áhmiyetke iye bolmaqta. F.A.Kerimov hám M.N.Umarovlar fizikalıq tayarlıq baǵdarlamaların dúziwde prognozlaw usılların qollanıw zárúrligin tiykarlaydı, bul júklemeni optimallastiriw hám turaqlı salamatlastırıw tásirin támiyinlew imkaniyatın beredi (Kerimov, Umarov, 2005). Bul kózqaraslardı mektepke shekemgi dene tárbiyası tarawına ótkeriw densawlıqtı saqlawshı ortalıqtı ilimiy tiykarda joybarlastırıw imkaniyatın beredi.

Dene tárbiyasın shólkemlestiriwdiń klassikalıq metodikalıq qaǵıydaları T.S. Uchmanxodjaev hám S.G.Arzumanovlardıń miynetlerinde dene tárbiyası shınıǵıwlarınıń dúzilisi hám mazmunı, háreket iskerligin shólkemlestiriw formaları, balalardı pedagogikalıq qollap-quwatlawǵa qoyılatuǵın talaplar ashıp berilgen (Ucmanxodjaev, Arzumanov, 1987). Bul qaǵıydalar mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń zamanagóy standartlarına beyimlestiriwde óz áhmietin saqlap qalmaqta.

Solay etip, mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń salamatlıǵın saqlawshı dene tárbiyası sistemasın qáliplestiriwde dene tárbiyasınıń teoriyalıq tiykarların, pedagogikalıq modellestiriw usılların hám bilimlendiriw standartlarınıń zamanagóy talapların birlestiriw talap etiledi.

2. Mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń densawlıǵın saqlawshı dene tárbiyası sisteması modeli.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalardı fizikalıq tárbiyalawdıń nátiyjeli sistemasın islep shıǵıw balanıń fizikalıq rawajlanıwına hám densawlıǵın saqlawǵa kompleksli tásir etiwdi támiyinleytuǵın strukturalıq-funkcional modeldi qurıwdı názerde tutadı.

Model dúzilisi tómendegi quramlıq bólimlerdi óz ishine aladı:

1. Maqsetli komponent.

Mámleketlik bilimlendiriw standartı talaplarına muwapıq balalardıń salamatlıǵın saqlaw hám bekkemlew, háreket mádeniyatı tiykarların qáliplestiriw hám fizikalıq pazıyletlerin rawajlandırıwdıń tiykarǵı baǵdarların belgileydi.

2. Mazmunlı komponent.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń jas ózgesheliklerine sáykes fizikalıq shınıǵıwlar, háreketli oyınlar, salamatlandırıw proceduraları hám dem alıw gimnastikası elementleriniń kompleksin óz ishine aladı.

3. Shólkemlestiriwshilik-metodikalıq komponent.

Oqıtıwdıń oyınlı hám shaxsqa baǵdarlanǵan usılların qollanıw, hár qıylı háreket formaların almasıp barıw, sabaqlardı rejelestiriwde pedagogikalıq modellestiriw elementlerinen paydalanıwdı názerde tutadı (Kerimov, Umarov, 2005).

4. Ortalıq komponenti.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde qáwipsiz, rawajlandırıwshı hám motivaciyalıq dene tárbiya hám salamatlandırıw ortalıǵın jaratıwǵa qaratılǵan.

5. Bahalaw-nátiyjelilik komponenti.

Balalardıń fizikalıq rawajlanıwı, háreket aktivligi dárejesi hám densawlıǵınıń jaǵdayın qadaǵalawdı támiyinleydi.

Modeldi ámelge asırıwdıń pedagogikalıq shártleri:

- mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń jası hám individual ózgesheliklerin esapqa alıw;
- háreket júklemesin optimallastırıw;
- fizkultura shınıǵıwların basqa jumıs túrleri menen integraciyalaw;
- pedagoglardıń kásiplik kompetentligin arttırıw;
- balanıń salamatlıq mádeniyatın qáliplestiriwde shańaraq penen birge islesiw.

Bul modeldi ámelge asırıw turaqlı salamat turmıs tárizi kónlikpelerin qáliplestiriw, balalardıń fizikalıq rawajlanıw dárejesin arttırıw hám olardıń bárkamal bolıp jetilisiwi ushın sharayat jaratıwdı támiyinleydi.

Usınıs etilip atırǵan qatnastıń ilimiy jańalıǵı.

- mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń densawlıǵın saqlawshı dene tárbiyası sistemasınıń strukturalıq-funkcional modeli tiykarlanǵan;
- pedagogikalıq modellestiriw metodları mektepke shekemgi bilimlendiriw sharayatına sáykeslestirilgen;
- fizkultura-salamatlandırıw jumıslarınıń nátiyjeliligin arttırıwdıń pedagogikalıq shártleri belgilengen.

Juwmaqlaw (Conclusion)

Ótkerilgen izertlewler jańalanǵan mámleketlik bilimlendiriw standartı sharayatında mektepke shekemgi jastaǵı balalardı densawlıqtı saqlawshı dene tárbiyası sistemasın qáliplestiriwdiń áhmietliligin tiykarlaw imkaniyatın berdi. Ilimiy-metodikalıq dereklerdiń analizi sonı kórsetti, mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń zamanagóy sisteması balanıń salamatlıǵın saqlaw hám bekkemlew, onıń háreket aktivligin rawajlandırıw hám shaxstıń fizikalıq mádeniyatı tiykarların qáliplestiriwge tiykarǵı áhmiyet qaratılǵan.

Pedagogikalıq modellestiriw hám boljaw usılların qollanıw dene tárbiya shınıǵıwları

strukturasın optimallastırıw hám turaqlı salamatlandırıw nátiyjesin támiyinlew imkaniyatın beredi.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleri ámeliyatında modeldi nátiyjeli ámelge asırıwdıń pedagogikalıq shártleri anıqlandı.

Solay etip, izertlew maqsetine erisildi, qoyılǵan wazıypalar sheshildi hám alınǵan nátiyjeler mektepke shekemgi bilimlendiriwde dene tárbiyası sistemasın bunnan bılay da jetilistiriw ushın tiykar bolıp xızmet ete aladı.

Ámeliy usınıslar: Izertlew nátiyjeleri tiykarında mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleri ámeliyatına engiziw boyınsha tómendegi usınıslar berilgen:

Dene tárbiyası sistemasın salamatlıqtı saqlaw hám shaxsqa baǵdarlanǵan qatnas principleri tiykarında rejelestiriw.

Balalardıń háreket iskerligine motivaciyasın arttırıw ushın oyın formaları hám variantlı shınıǵıwlar kompleksinen paydalanıw.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń jas hám psixofiziologiyalıq ózgesheliklerin esapqa alǵan halda háreket júklemesin optimallastırıw.

Kúndelikli dene tárbiya-salamatlastırıw jumıslarına dem alıw gimnastikası, korrekciyalawshı hám profilaktikalıq shınıǵıwlar elementlerin kirgiziw.

Shınıǵıwlardıń qáwipsizligin hám emocionallıq tartımlılıǵın támiyinleytuǵın fizikalıq tárbiyanı rawajlandırıwshı ortalıq jaratıw.

Balalardıń fizikalıq rawajlanıwı hám densawlıǵınıń jaǵdayın turaqlı baqlap barıw.

Shańaraqta bala salamatlıǵı mádeniyatın qáliplestiriw boyınsha ata-analar menen óz-ara birge islesiwdi shólkemlestiriw.

Ádebiyatlar

1. Kerimov F.A., Umarov M.N. Sportda prognozlashtirish va modellashtirish. – T.: ÓzDJTI, 2005.
2. Utepbergenov A.Q. Dene tárbiyası hám sport jumısın ilimiy izertlew (5A112001 – dene tárbiyası hám sport shınıǵıwları teoriyası hám metodikası bilimlendiriw baǵdarı ushın) Ádebiyat teoriyası [Matn]: sabaqlıq / A.Q. Utepbergenov. – Toshkent: «Yosh avlod matbaa», 2022. – 168 b.
3. Salomov R.S. Sovershenstvovanie obrazovatelnogo processa podgotovke bakalavrov po napravleniyu «Fizicheskaya kultura i sport». Avtoref. diss. … d-ra ped. nauk. –Toshkent: 2003. -37 s.
4. Ucmanxodjaev T.S., Arzumanov S.G. Fizicheskoe vospitanie v shkole. // Uchebnoe posobie. T.: Medicina, 1987. – 543 s.
5. Salamov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyası va uslubiyati // Darslik. I jild T.: ITA Press, 2015 – 296 b.

ПСИХОЛОГИЗМ ПРОЗЫ М. Ю. ЛЕРМОНТОВА И ФОРМИРОВАНИЕ ОБРАЗА «ЛИШНЕГО ЧЕЛОВЕКА»

Кабулова Мехрибан Толыбаевна – *доктор педагогических наук (PhD), и.о. доцента*
Mehribanaman.04@gmail.com
Нукусский филиал ГИИКУз
Камалатдинова Рита – *магистрант*
КГУ им.Бердаха

PSYCHOLOGISM OF M. Yu. LERMONTOV'S PROSA AND IMAGE FORMATION "LESS MAN"

Kabulova Mehriban Tolibayevna – *Doctor of Pedagogical Sciences (PhD), Acting Associate Professor, Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture*
Kamalatdinova Rita – *1st year master's student*
Berdakh KSU

M. Yu. LERMONTOV NASRI PSIXOLOGIZMI VA OBRAZ SHAKLLANISHI "ARTIQCHA ODAM"

Qobulova Mehribon Tolibayevna – *pedagogika fanlari doktori (PhD), dotsent v.b., O‘zDSMI Nukus filiali*
Kamalatdinova Rita – *magistrant*
Berdaq nomidagi QDU

Ключевые слова: Лермонтов, психологизм, «лишний человек», Печорин, внутренний конфликт, русская литература XIX века, индивидуализм.

Резюме. В статье рассматриваются особенности психологизма прозы М. Ю. Лермонтова и процесс формирования образа «лишнего человека» в русской литературе XIX века. Особое внимание уделяется анализу внутреннего мира героя, средствам художественного раскрытия психологии персонажа и структуре повествования. На материале романа «Герой нашего времени» раскрывается сложный и противоречивый характер Печорина как типичного представителя «лишнего человека». Делается вывод о значительном вкладе Лермонтова в развитие психологического направления в русской литературе.

Key words: Lermontov, psychologism, superfluous man, Pechorin, inner conflict, Russian literature of the 19th century, individualism.

Summary. The article examines the psychologism of M. Yu. Lermontov’s prose and the formation of the “superfluous man” image in 19th-century Russian literature. Special attention is given to the analysis of the characters’ inner world, narrative techniques, and methods of psychological representation. Based on the novel *A Hero of Our Time*, the complex and contradictory nature of Pechorin is revealed as a typical representative of the “superfluous man” type. The study concludes that Lermontov made a significant contribution to the development of psychological prose in Russian literature.

Tayanch so‘zlar: Lermontov, psixologizm, “ortiqcha inson”, Pechorin, ichki ziddiyat, XIX asr rus adabiyoti, individualizm.

Rezyume. Maqolada M. Yu. Lermontov nasrida psixologizm xususiyatlari va XIX asr rus adabiyotida “ortiqcha inson” obrazining shakllanish jarayoni tahlil qilinadi. Asarda qahramonning ichki dunyosini ochib berish usullari, psixologik tasvir vositalari hamda hikoya qilish strukturasiga alohida e’tibor qaratiladi. “Zamonamiz qahramoni” romani misolida Pechorin obrazining murakkab va ziddiyatli tabiati chuqur tahlil qilinadi. Natijada, Lermontov rus adabiyotida psixologik yo‘nalishning rivojlanishiga muhim hissa qo‘shgani qayd etiladi.

ВВЕДЕНИЕ. Русская литература XIX века характеризуется усилением интереса к внутреннему миру человека и его психологическим переживаниям [7; 10]. Как отмечал В. Г. Белинский, «Лермонтов — поэт мысли и глубокого чувства» [3, с. 112]. В этом контексте творчество М. Ю. Лермонтова занимает особое место, поскольку писатель последовательно развивает принципы психологического анализа личности в художественной прозе [4]. В этом контексте творчество М.Ю.Лермонтова занимает особое место, поскольку писатель одним из первых последовательно развивает принципы психологического анализа личности в художественной прозе [4]. Особое значение в

его творчестве приобретает образ «лишнего человека» который, по определению Ю. М. Лотмана, «фиксирует разрыв между личностью и социальной средой» [5,89]. Данный тип становится значимым явлением в русской литературе и получает дальнейшее развитие у писателей последующих поколений [7]. **Цель статьи** — исследовать особенности психологизма прозы Лермонтова и определить его роль в формировании образа «лишнего человека».

Особенности психологизма в прозе Лермонтова

Психологизм в прозе Лермонтова проявляется в глубоком анализе внутреннего мира героя. По мнению Л. Я. Гинзбург, психологическая проза «стремится не просто описать действие, а раскрыть механизм внутренней жизни сознания» [6, с. 54].

Одной из ключевых особенностей является использование различных точек зрения в повествовании [4]. Автор сочетает внешнее наблюдение с внутренним самоанализом героя, что позволяет раскрыть личность с разных сторон. Важную роль играет приём внутреннего монолога, посредством которого передаются переживания персонажа [6]. Это позволяет читателю глубже проникнуть в психологическую структуру героя и понять причины его поступков.

Образ Печорина как «лишнего человека»

Наиболее ярко образ «лишнего человека» реализован в романе «Герой нашего времени». Сам Лермонтов подчёркивает сложность характера героя: «Во мне два человека: один живёт в полном смысле этого слова, другой мыслит и судит его» [1, с. 145]. Эта внутренняя раздвоенность становится ключевым признаком психологического типа героя [4]. Он обладает высоким интеллектом, сильной волей и способностью к глубокому самоанализу, однако не находит применения своим возможностям. Отсутствие жизненной цели приводит его к внутреннему опустошению [1]. В отличие от традиционных романтических героев, Печорин осознаёт собственную противоречивость и анализирует свои поступки, что делает его образ более реалистичным и психологически достоверным [4].

Внутренний конфликт как основа характера героя

Одной из центральных характеристик героя Лермонтова является внутренний конфликт [6]. Печорин находится в постоянной борьбе между своими желаниями и нравственными установками. Этот конфликт проявляется как во взаимоотношениях с окружающими, так и в его отношении к самому себе. Стремление к действию сочетается у него с чувством скуки и разочарования [1].

Таким образом, внутренний конфликт становится ключевым фактором, определяющим развитие характера героя и композицию произведения.

Значение творчества Лермонтова. Творчество М.Ю.Лермонтова оказало значительное влияние на развитие русской литературы. Его психологический подход к изображению личности был воспринят и развит такими писателями, как И. С. Тургенев и Ф. М. Достоевский [7]. Образ «лишнего человека», сформированный Лермонтовым, стал важным типом в русской литературе и способствовал более глубокому осмыслению проблемы личности и общества [3; 10].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Проведённый анализ показывает, что проза М. Ю. Лермонтова отличается глубоким психологизмом и вниманием к внутреннему миру человека [6].

Писатель не только создал один из первых художественно завершённых образов «лишнего человека», но и заложил основы психологического анализа в русской литературе [4]. Его творчество стало важным этапом в развитии русской прозы XIX века и оказало значительное влияние на последующую литературную традицию [7].

Список использованной литературы

1. Лермонтов М. Ю. Герой нашего времени. — М.: Художественная литература, 2020.
2. Лермонтов М. Ю. Собрание сочинений: в 4 т. — М.: Наука, 1989.
3. Белинский В. Г. Статьи о Лермонтове. — М.: Художественная литература, 1988.
4. Эйхенбаум Б. М. Лермонтов: Опыт историко-литературной оценки. — Л.: Наука, 1961.
5. Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста. — Л.: Просвещение, 1972.
6. Гинзбург Л. Я. О психологической прозе. — Л.: Художественная литература, 1971.
7. Манн Ю. В. Русская литература XIX века. — М.: Высшая школа, 2007.
8. Тургенев И. С. Записки охотника. — М.: Эксмо, 2019.
9. Достоевский Ф. М. Преступление и наказание. — М.: АСТ, 2021.
10. История русской литературы XIX века / Под ред. Коровина В. И. — М.: Высшая школа, 2005.

MUZÍKA TERMINLERI HÁM OLARDÍŃ QARAQALPAQSHA TÚSINDIRILIWI

Sarsenbaev Konısbay Jaqsılıq ulı – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent*
q.sarsenbaev@mail.ru
Samarqand mámleketlik veterinariya medicinası, sharwashılıq hám biotexnologiyalar universiteti Nókis filialı
Saparmatov Omar Shamurat ulı – *student*
o.saparmatov@gmail.com
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı
Berdimuratov Jetkerbay – *oqıtıwshı*
berdimuratovzetkerbaj@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

МУЗЫКАЛЬНЫЕ ТЕРМИНЫ И ИХ КАРАКАЛПАКСКОЕ ОБЪЯСНЕНИЕ

Сарсенбаев Конысбай Жаксыликович – *доцент*
доктор философии (PhD) по филологическим наукам
Нукусского филиала Самаркандского государственного университета ветеринарной медицины, животноводства и биотехнологий
Сапарматов Омар Шамуратович – *студент*
Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза
Berdimuratov Jetkerbay – *преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

MUSICAL TERMS AND THEIR KARAKALPAK EXPLANATION

Sarsenbaev Konisbay Jaksilikovich – *Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Associate Professor*
Nukus branch of the Samarkand State University of Veterinary Medicine, Animal Husbandry and Biotechnologiyes
Saparmatov Omar Shamurat ugli – *student*
Ajiniyoz Nukus State university student of the pedagogical institute
Berdimuratov Jetkerbay – *teacher*
Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Tayanısh sózler: muzıka, termin, qaraqalpaq tili, muzıka tálimi, terminologiya, atqarıw, ritm, melodiya.

Rezyume. Usı maqalada muzıka terminleriniń mazmunı, olardıń lingvistikalıq ózgeshelikleri hám qaraqalpaq tilindegi talqılaw hám qollanılıw jaǵdayları tallanadı. Sonday-aq, muzıka terminologiyasınıń bilimlendiriw procesindegi áhmiyeti hám oqıwshılardıń muzıkalıq sawatlılıǵın arttırıwdaǵı roli sáwlelendiriledi.

Ключевые слова: музыка, термин, каракалпакский язык, музыкальное образование, терминология, исполнение, ритм, мелодия.

Резюме. В данной статье анализируется содержание музыкальных терминов, их лингвистические особенности, а также интерпретация и случаи употребления в каракалпакском языке. Также освещается значение музыкальной терминологии в образовательном процессе и ее роль в повышении музыкальной грамотности учащихся.

Key words: music, term, Karakalpak language, music education, terminology, performance, rhythm, melody.

Summary. This article analyzes the meaning of musical terms, their linguistic features, and their interpretation and usage in the Karakalpak language. The importance of musical terminology in the educational process and its role in improving students' musical literacy are also highlighted.

Kirisiw. Muzıka kórkem óneri insaniyat mádeniyatınıń eń áyyemgi hám universal túrlerinen biri bolıp, ol sezim, pikirlew hám estetikalıq dúnyaqarastı qáliplestiriwde áhmiyetli orın tutadı. Muzıka kórkem ónerin ilimiy jaqtan úyreniwde bolsa muzıka terminologiyası ayrıqsha áhmiyetke iye. Sebebi hár bir muzıka termini shıǵarmanıń dúzilisi, atqarıw procesi hám kórkemlik kórinisin túsiniwge xızmet etedi. Usı kózqarastan, muzıka terminleriniń mazmunın ashıp beriw hám olardı qaraqalpaq tilinde durıs talqılaw máselesi áhmiyetli ilimiy-pedagogikalıq áhmiyetke iye.

Izertlew metodologiya. Bul izertlewde

muzıka terminlerin qaraqalpaq tilinde talqılaw hám olardı oqıw procesinde qollanıwdıń ilimiy-pedagogikalıq tiykarları úyreniledi.

Izertlewdiń metodologiyalıq tiykarı pedagogika, til bilimi hám muzıka teoriyasınıń integraciyasına súyenedi.

Izertlewde sistemalı qatnas tiykarǵı metodologiyalıq princip sıpatında tanlanadı. Bul qatnas muzıka terminlerin ayrıqsha birlik sıpatında emes, al muzıka bilimlendiriwi sistemasınıń bir bólegi sıpatında úyreniwge imkaniyat beredi. Sonıń menen birge, kompetenciyalıq qatnas oqıwshılardıń muzikalıq bilim, kónlikpe hám uqıplılıǵın qáliplestiriwde tiykarǵı orın tutadı.

Tiykarǵı bólim. Muzıka atamaları – bul muzıka kórkem ónerine tiyisli arnawlı ilimiy atamalar bolıp, olar muzıka hádiyselerin anıq hám qısqa kórsetiw ushın xızmet etedi. Bunday terminler járdeminde muzıka teoriyası, atqarıw ámeliyatı hám kompoziciya procesi sistemalı túrde úyreniledi. Máselen, “melodiya” shıǵarmanıń tiykarǵı ton sızıǵın bildirse, “ritm” seslerdiń waqıt boyınsha tártipli jaylasıwın bildiredi. “Garmoniya” bolsa bir neshe seslerdıń únles birligin bildiredi. “Tembr” sestiń reń-báreńligin belgilese, “dinamika” oniń kúshli yaki tómen atqarılıwın kórsetedi.

Qaraqalpaq tilinde muzıkalıq terminlerdiń kópshiligi xalıq aralıq formada saqlanıp qalǵan, olar muzıka oqıtıw procesinde keńnen qollanıladı. Sonıń menen birge, ayırım terminler milliy til ózgesheliklerine sáykes túrde talqılanadı. Máselen, “kompozitor” ataması “shıǵarma jazıwshı”, “atqarıwshı” sıpatında qollanılıwı múmkin. “Temp” túsinigi “tezlik”, “dinamika” bolsa “qattılıq hám ástelik” sıyaqlı anlatpalar menen túsindiriledi. Bunday talqılawlar oqıwshılardıń terminlerdi tereńirek ańlawına járdem beredi.

Muzıka atamaların oqitiw procesinde olardı tek yadlaw emes, al ámeliy iskerlik penen baylanıstırıw áhmiyetli. Sebebi oqiwshi termindi real muzıkalıq proceste túsinse, ol bilimdi bekkem iyeleydi. Máselen, “ritm” túsinigin úyreniwde túrli muzıkalıq bólimlerdi tıńlaw hám olardı salıstırıw, “melodiya”n bolsa aytıw arqalı ańlaw nátiyjeli nátiyje beredi. Sonıń menen birge, málimleme-kommunikaciya texnologiyalarınan paydalanıw, audio hám video materiallar, interaktiv baǵdarlamalar arqalı oqıtıw procesin jáne de qızıqlı hám nátiyjeli etiw múmkin.

Muzıka atamalarınıń qáliplesiwi hám rawajlanıwı tariyxıy jáne sociallıq processler menen tıǵız baylanıslı. Hár bir dáwirde muzıka kórkem óneri rawajlanıwı menen birge terminologiyalıq sistema da bayıp barǵan. Ásirese, túrli mádeniyatlar arasındaǵı baylanıslar nátiyjesinde xalıq aralıq muzıka terminleri qáliplesken hám olar kóplegen tillerge beyimlesken halda kirip kelgen. Usı kóz-qarastan qaraǵanda muzıka atamalarınıń qaraqalpaq tilindegi túsiniklerin islep shıǵıwda olardıń kelip shıǵıwı, semantikalıq ózgeshelikleri hám qollanılıw sheńberin tereń úyreniw áhmiyetli bolıp tabıladı.

Muzıka terminleriniń lingvistikalıq analizi sonı kórsetedi, olar kóbinese kóp mánililik, sinonimiya hám funkcionallıq beyimlesiw sıyaqlı ózgesheliklerge iye. Ayırım atamalar tikkeley awdarmalanbastan, tiykarǵı túrinde qabıl etiledi, sebebi olardıń mazmunı xalıqaralıq dárejede birden-bir túsinikti ańlatadı. Basqa jaǵdaylarda bolsa terminler milliy til imkaniyatları tiykarında qayta túsindiriledi hám bul process oqıwshılar ushın túsinikli bolıwın támiyinleydi. Sonday-aq, muzika atamaların sistemalastırıwda olardı tematikalıq toparlarga bóliw nátiyjeli nátiyje beredi. Máselen, ses ózgesheliklerin bildiriwshi atamalar, atqarıw procesine tiyisli atamalar, shıǵarmanıń dúzilisin bildiriwshi túsinikler óz aldına toparlar sıpatında úyreniliwi múmkin. Bunday klassifikaciya oqıwshılardıń bilimlerin tártipke saladı hám olardı óz ara baylanıslı halda ózlestiriwge járdem beredi.

Zamanagóy bilimlendiriw sharayatında muzika terminologiyasın úyretiwde innovaciyalıq jantasıwlar áhmiyetli orın iyeleydi. Atap aytqanda, vizual materiallar, interaktiv tapsırmalar hám sanlı resurslar járdeminde terminlerdi ózlestiriw procesi jáne de nátiyjeli shólkemlestiriliwi múmkin. Bul bolsa oqıwshılardıń belsendiligin arttıradı hám olardıń erkin bilim alıw kónlikpelerin rawajlandıradı [5.25]. Bunnan tısqarı, muzıka atamaların úyretiwde kontekstual qatnastı qollanıw da áhmiyetli. Yaǵnıy, terminler óz aldına emes, al anıq muzıkalıq shıǵarma yamasa atqarıw procesi mısalında túsindirilse, olardıń mazmunı jáne de anıǵıraq ashıp beriledi. Bul usıl oqıwshılardıń teoriyalıq bilimlerin ámeliy iskerlik penen baylanıstırıw imkaniyatın jaratadı. Muzıka atamalarınıń qaraqalpaqsha túsiniklerin ilimiy tiykarda islep shıǵıw, olardı sistemalastırıw hám zamanagóy pedagogikalıq qatnaslar menen úylestiriw muzıka bilimlendiriwiniń nátiyjeliligin arttırıwǵa xızmet etedi. Bul baǵdardaǵı izertlewler tek ǵana bilimlendiriw procesin jetilistirip qoymastan, al milliy mádeniyat hám tildiń rawajlanıwına da unamlı tásir kórsetedi[6.87].

Qaraqalpaq tilinde muzıka terminologiyasın rawajlandırıw máselesi de ayrıqsha dıqqattı talap etedi. Házirgi kúnde ayırım terminlerdiń anıq

standartlastırılǵan milliy ekvivalenti tolıq qáliplespegen. Bul bolsa bilimlendiriw procesinde túrli talqılawlardıń payda bolıwına sebep boladı. Sonlıqtan, muzıka terminlerin ilimiy tiykarda sistemalastırıw, olardıń sózlik bazasın keńeytiw hám birden-bir normativlik formaların islep shıǵıw zárúr bolıp esaplanadı.

Bilim beriw procesinde muzıka terminlerin duris hám túsinikli formada úyretiw oqiwshilardıń tek gana muzıkalıq sawatlılıǵın emes, al olardıń estetikalıq talǵamın hám dóretiwshilik pikirlewdi de rawajlandıradı. Qaraqalpaq tilinde túsindiriw bolsa milliy bilimlendiriw sistemasınıń nátiyjeliligin arttırıwǵa xızmet etedi. Ásirese, baslawısh hám orta klasslarda terminlerdi ana tilinde túsindiriw oqıwshılardıń temanı tez hám ańsat ózlestiriwine járdem beredi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, muzıka terminleri muzıka kórkem óneriniń ilimiy tiykarın quraytuǵın áhmiyetli qural esaplanadı. Olardı qaraqalpaq tilinde durıs talqılaw hám bilimlendiriw procesinde nátiyjeli qollanıw muzıkalıq bilimlendiriwdiń sapasın arttıradı. Sonıń menen birge, milliy muzıka terminologiyasın rawajlandırıw, onı zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar menen úylestiriw búgingi kúnniń áhmiyetli ilimiy wazıypalarınan biri bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. - Nókis: Qaraqalpaqstan baspası, 2018.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (5 jildlik). – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
3. Abdullayev A. Musiqa nazariyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.
4. Rajabov I. Musiqa ta’limi metodikasi. – Toshkent: Fan, 2015.
5. Karimova D. Musiqa pedagogikasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2017.
6. Sadikov R. Musiqa terminologiyasi va uning rivojlanishi. – Toshkent: Fan, 2012.
7. Zokirov M. Musiqa savodxonligi asoslari. – Toshkent, 2014.

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzıkalı teatrınıń 100 jıllığına bağıshlanǵan

QARAQALPAQ MILLIY TEATRÍNÍŃ PAYDA BOLÍW TARIYXÍ

Urazova Larisa Karamovna – *tariyx ilimleriniń kandidatı, docent*
Larisadiana7908@mail.ru
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ КАРАКАЛПАКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ТЕАТРА

Уразова Лариса Карамовна – *кандидат исторических наук, доцент*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE HISTORY OF THE KARAKALPAK NATIONAL THEATRE

Urazova Larisa Karamovna – *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanch so‘zlar: teatr, sahna, spektakl, aktyor, aktrisa, havaskorlar to‘garagi.

Rezyume. Maqola Qoraqalpog‘iston teatr san’atiga bag‘ishlangan. Badiiy havaskorlikning birinchi to'garaklarining, "Tan nuri" birinchi teatr truppasining paydo bo'lishi va Berdax nomidagi Qoraqalpog‘iston davlat akademik musiqiy teatrining tashkil etilishi.

Ключевые слова: театр, сцена, спектакль, актёр, актриса, любительские кружки.

Резюме. Статья посвящена театральному искусству Каракалпакстана. Появление первых кружков художественной самодеятельности, первой театральной труппы «Тан нуры» и создания нынышнего Каракалпакского государственного академического музыкального театра имени Бердаха.

Key words: theatre, stage, performance, actor, actress, amateur clubs.

Summary. The article is devoted to the theatrical art of Karakalpakstan. The appearance of the first amateur art circles, the first theatre troupe "Tan nuri" and the creation of the new Karakalpak State Academic Musical Theatre named after Berdakh.

Teatrdıń ornın ayta otırıp, Ózbekstan Prezidenti Sh.Mirziyoev xalıqaralıq teatr kúni múnasebeti menen mámleketimiz teatr kórkem óneri xızmetkerlerin qutlıqlaw sózinde: «Hámmemiz jaqsı bilemiz, insan hám jámiyet turmısında, xalıqtıń ruwxıy dúnyasın, oy pikirin rawajlandırıwda teatr kórkem óneriniń ornı hám áhmiyeti sheksiz.

Ullı babamız Mahmudxoja Behbudiy aytqanınday, teatr haqıyqattan da ibratxana, qutlı tárbiya hám bilim mákanı bolıp tabıladı. Dúnyadağı eń ǵalabalıq hám tásirli kórkem óner túrlerinen biri bolǵan teatr ásirler dawamında insanlardı adamgershilik hám jaqsılıqqa shaqırıp, olardıń kewilinde ullı pazıyletler, gózzal sezimlerdi kámal tabıwǵa, jámiyet turmısında tınıshlıq, doslıq hám awızbirshilik, joqarı etika hám ádalat principlerin bekkemlewge xızmet etip kelmekte» [1]. Búgingi Qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzıkalı teatrınıń dúziliwi 8-noyabr 1926 jılı Qasım Awezovtıń «Tilek jolında» spektakli menen baslanıp, teatrımız bir ásirlik tariyxına iye. Qaraqalpaq xalqınıń awızeki milliy dóretiwshiliginiń kópshilik shıǵarmaları bizlerge búgingi kúnde xalıq qosıqshıları - jıraw hám baqsılardıń teatrlastırılǵan elementlerinen quralǵan atqarıwshılıq óneri tiykarında jetip kelgen. Bul óner professional qaraqalpaq laqqıları hám masqarapazlar, hár túrli xalıq oyınların hám bayramları, betashar hám háwjar aytılatuǵın toy máresimlerinde de ushırasadı. Bunı ózgeshe teatrlastırılǵan tamasha dep te atawǵa boladı. Belgili ilimpaz, folklorist Qallı Ayımbetovtıń «Ótken kúnlerden elesler» kitabında qaraqalpaq awılınıń bet ashar máresimin jazıp qaldırǵan: «Awıldıń shayırsımaq bir jigiti qolına qulashtan uzınıraq sırıq alıp onıń ushına kelinshektiń betindegi oramaldıń bir ushın baylap bet ashar kórimligin ayta basladı. Eń aldı menen sol awıldağı iyshannıń, keyin sol awıldıń aqsaqalın, kelinshek túsken úydiń iyeleriniń atların, onnan keyin bet ashar ashıwshı awıldağı adamlardı terip alıp, olardıń atların aytıp, olardıń peyili, qılıqları menen múshesin, qılǵan kásiplerin súwretlep kúldirgi qatar qosıqtı dóndirip aytıp shaǵlap atır. Shayırdıń awıl adamlarınıń ústinen dálkek qılıp aytqan qosıq qatarına bet asharǵa kelgen adamlar shaqalaqsıp kúledi. Kelinshek hárbir ataǵan atlarǵa iyilip tájim beredi» [2].

XX ásirdiń 20 – jıllarında jańa dúzilgen burıńǵı awqam ushın teatr jámiyetke mámleketlik tez tásir etiwdiń quralı boladı. Jańa húkimet mámlekette teatr óneriniń joqarı roli haqqında ayta otırıp, ayırım húkimet basshıları dindi basqa nárse menen almastırıw kerek, endigide teatr dinniń ornın basadı dep aytadı. Jańa hákimiyat

teatrdı birinshi gezekte, ózleriniń ideyaların úgit násiyatlaw ushın, al keyin ala xalıqtıń kórkemlik talǵamın tárbiyalaw ushın paydalanıwǵa háreket etedi [3]. 1917-jıldıń aqırında Petro-Aleksandrovskte soldatlardıń háweskerler dógeregi bolǵan edi. Onıń quramında hár qıylı millet adamları-qaraqalpaqlar, ruslar, ukrainler hám basqalar boldı. Dógerek reperatuarı da internacionallık sıpatqa iye boldı.

1919-jılı Petro-Aleksandrovskte birinshi mámleketlik kórkem óner mákemesi-RSFSR dıń muzıkalı drama jámiyetiniń bólimi ashıldı, onıń wazıypasına Ámiwdár'ya bólimindegi háweskerler dógereklerin birlestiriw olarǵa basshılıq etiw, qalalarda tólemli spektakller, koncertler hám kesheler shólkemlestiriw, sonday-aq, oraylıq qalalardan professional kollektivler shaqırıw ilajları kirdi.

Qaraqalpaqstannıń húkimet basshıları kórkem ónerdiń rawajlanıwına hár tárepleme járdem etti, háweskerler dógerekleri tarawın keńeytiwge baǵdarlanǵan bir qatar áhmiyetli sheshimler qabıl etti. Ámiwdárya bóliminde mádeniy aǵartıw jumısın eń jaydırıwǵa 1920-jılı 383,4 mıń manat ajırattı. 1920-21-jıllarda bunday dógerekler Shımbay, Shoraxan, Shabbazda payda boldı. 1921-jılı Tórtkúlde qalalıq klubtıń ashılıwı bolajaq teatrdıń qáliplesiwine ádewir dárejede tásirin tiygizdi.

20-jıllarda ózbek adebiyatınıń wákili Xamza Hákimzada Niyazıydıń Qaraqalpaqstanda bolıwı qaraqalpaq xalqınıń dramaturgiyası menen teatr óneriniń rawajlanıwına sózsiz ádewir tásir jasadı.

1925 jılı sol waqıttaǵı wálayattıń paytaxtı Tórtkúlde - arnawlı oqıw orınları, kurslar hám mektepler ashıladı. Usı jerlerde milliy quramı hártúrli bolǵan (qaraqalpaq, qazaq, tatar) háweskerler dramatikalıq dógerekleri payda boladı. Qaraqalpaq háweskerler kollektiviniń dúziliwi pedagogikalıq texnikumına oqıtıwshı bolıp kelgen, tatar milletinen bolǵan Zarif Fatıxovich Kasımovtıń atı menen baylanıslı.

Ol háweskerler dógereklerine belsendi qatnasıwshılarınan qaraqalpaq teatr truppasın shólkemlestiredi. Wálayatlıq xalıq bilimlendiriwi bólimi hám basqa da shólkemler wákilleriniń qatnasıwı menen 1927-jılı 24-aprelde ótkerilgen keńes usı truppanı milliy teatr dep atap kórsetti. Solay etip, Tórtkúldegi háweskerler dógerekleri bazasında «Tań nurı» milliy qaraqalpaq teatrı shólkemlesedi, onda dáslep 14 adam, sonıń ishinde 3 hayal-qız bolǵan, oǵan Á.Ótepov basshılıq etedi [4]. T.Seytmuratov, A.Matyakubov, K.Ubaydullaev, M.Matjanov, I.Seytov, K.Bekmuratov, M.Temirxanov, M.Qálimbetov hám basqalar «Tań nurı» milliy qaraqalpaq truppasınıń birinshi aktyorları boldı.

Óz jumısınıń dáslepki jılında teatr tek ayqın jumıs penen shuǵıllandı, onıń repertuarında qaraqalpaq xalıq qosıqları, namaları, sonday-aq, qaraqalpaq ádebiyatı klassikleriniń shıǵarmaları da boldı. «Tań nurı» truppası qoyǵan dáslepki dramalıq shıǵarmalardı dramaturgler S.Májitov, Q.Áwezov, A.Ótepovlar jazdı.

Dáslepki jıllarda teatrdıń turmısı awır boladı. Eń tiykarǵı mashqala professional aktyor hám rejissyorlardıń bolmawı, teatr qániyge xudojnikler hám muzıkantlarǵa iye emes edi. Teatrda ol jılları hayal-qızlar az bolǵanı sebepli, ayırım waqıtları Ábdiraman aǵanıń ózi-aq hayal obrazın atqara beredi [5]. Al turmıs bolsa jańa hám quramalı talaplardı qoyadı. Teatr kollektivin qollap quwatlaw ushın hár túrli ilajlar qollanadı. Milliy teatrımızdıń qáliplesiwinde hám jas talantlar menen tolıwında Ábdiraman Ótepovtıń xızmeti úlken. 1930-jıldın oktyabrinde RSFSR Xalıq Komissarlar Keńesiniń «Teatr isin jaqsılaw hakında» qararı qarakalpak teatr kórkem oneriniń káliplesiwinde áhmiyetli rol' atqardı. 1930-jıldıń dekabrinde Tórtkúlde birinshi Mámleketlik professional teatrdıń dúziliwi - biziń halqımızdıń mádeniy turmısında úlken waqıya boldı. Á.Ótepov teatrdıń birinshi direktorı, Moskvadan Qaraqalpaqstanǵa jiberilgen I.V.Korınman rejissyorı boladı [4]. Mámlektlik teatrdıń truppası 32 adamnan ibarat bolıp, teatrdıń birinshi aktyorları pedagogikalıq hám awıl xojalıq texnikumlardıń studentleri boldı. Bul teatr Qarakalpakstannıń barlık 11 rayonına xızmet korsetiwge mólsherlendi. Teardıń ómir súriwiniń birinshi aylarında teatr direktorı Á.Ótepov óziniń esabatlarında jazıp qaldıradı: «1930 jıldıń dekabrinen- 1931 jıldıń may ayına shekem teatr tek ǵana paxta isiniń báhárgi egis mapazında kórkem xızmet kórsetiw tayarlıǵı hám onı ótkeriw menen bánt boldı. 700 kolxozda 26 spektakl qoyıldı. Rayonlarda 2 teatr dógerekleri dúzildi» [6]. Óz jumısınıń dáslepki qádemlerinen baslap jańa teatr aldıńǵı jańa ideyalardı keń miynetkeshler toparınıń arasında taratıwshı úgit-násiyatshı boldı. Biraq teatrǵa maman kadrlar jetispedi, teatrdıń basshısı jobasız isledi. Teatr óziniń dáslepki spektakllerinde, koncertlerinde dáwirdiń eń tolǵandırıwshı sorawlarına juwap beriwge umtıldı.

Jańa teatrdıń birinshi spektakli úlken tabısqa erisedi. Bul Ábdiraman Ótepovtıń «Teńin tapqan qız» atlı pesası bolıp, bul pesa teatrdıń repertuarında 1934 jılǵa shekem boladı. 1932 - jıldıń aqırında Qaraqalpaqstan teatrlarında 122

adam boldı. Sonnan 96 adam – artist, bunnan 35 adam Qaraqalpaqstan milliy teatrında isledi. Jas teatrdıń talantlı artistleriniń arasında Yu.Shariypov, erli - zayıplı Fayzievlar, Q.Begimov, A.Xojalepesov, Masharipov, Raxmatullaev, J.Shamuratov, X.Axmedov hám basqalar bar edi [4]. Qaraqalpaq mámleketlik professional teatrdıń dúziliwi, onıń quramında professional, sawatlı aktyorlardıń toplanıwı qaraqalpaq milliy mádeniyatınıń rawajlanıwına, qaraqalpaq dramaturgiyasınıń ósiwine salmaqlı úles boldı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Мирзиёев Ш. Халқаро театр куни муносабати билан мамлакатимиз театр санъати ходимларига табригидан. Халқ сўзи, 2021 йил 27 март, № 62 (7842) с.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Қарақалпақстан 1988-жыл.
3. Сотникова Е. Театральное образование в Сибири в 1920-е годы: исторический аспект.
4. Муратова П. Қарақалпақстанда интеллигенция кадрларын таярлаў. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1992.
5. Шамуратова А. Театр - өмирим ҳәм тәғдирим. Нөкис, 2016.
6. Баяндиев Т. Каракалпакский государственный театр имени К.С.Станиславского (1930- 1967). Ташкент 1971.

SPORT MUSOBAQALARINI TASHKIL ETISHDA PSIXOLOGIK OMILLAR

Utegenov Marat Bisenbaevich – *katta o‘qituvchi*
utegenovmarat738@gmail.com
Rajabova Mohinur Muzaffarovna – *magistrant*
rajabovamohinur153@gmail.com
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В ОРГАНИЗАЦИИ СПОРТИВНЫХ СОРЕВНОВАНИЙ

Утегенов Марат Бисенбаевич – *старший преподаватель*
Ражабова Мохинур Музаффаровна – *магистрант*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

PSYCHOLOGICAL FACTORS IN ORGANIZING SPORTS COMPETITIONS

Utegenov Marat Bisenbaevich – *Senior Lecturer*
Rajabova Mohinur Muzaffarovna – *Master’s degree student*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: sport psixologiyasi, sport musobaqasi, motivatsiya, ruhiy tayyorgarlik, stress, sportchi, murabbiy, emotsional holat, jamoaviy muhit, psixologik barqarorlik.

Rezyume. Mazkur maqolada sport musobaqalarini tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etuvchi psixologik omillar tahlil qilinadi. Sportchilarning ruhiy tayyorgarligi, motivatsiyasi, stressga chidamliligi, jamoaviy muhit va murabbiy-sportchi munosabatlarining musobaqa jarayoniga ta’siri yoritilgan. Shuningdek, sport musobaqalarida psixologik muhitni samarali tashkil etishning nazariy va amaliy jihatlari ko‘rib chiqilgan.

Ключевые слова: спортивная психология, мотивация, стресс, спортсмен, тренер, психологическая подготовка, эмоциональное состояние, командная атмосфера, спортивные соревнования, психологическая устойчивость.

Резюме. В данной статье рассматриваются психологические факторы, имеющие важное значение при организации спортивных соревнований. Освещается влияние психологической подготовки спортсменов, мотивации, стрессоустойчивости, а также взаимоотношений между тренером и командой на спортивные результаты. Кроме того, анализируются теоретические и практические аспекты создания эффективной психологической среды во время соревнований.

Key words: sports psychology, motivation, stress, athlete, coach, psychological preparation, emotional state, team environment, sports competition, psychological stability.

Summary. This article analyzes the psychological factors that play an important role in organizing sports competitions. The influence of athletes’ psychological preparation, motivation, stress resistance, as well as the relationship between coaches and teams on sports performance is highlighted. In addition, the theoretical and practical aspects of creating an effective psychological environment during competitions are discussed.

Bugungi kunda sport sohasi nafaqat jismoniy tayyorgarlik, balki sportchilarning ruhiy holati va psixologik tayyorgarligiga ham katta e’tibor qaratiladigan tizimga aylanib bormoqda. Sport musobaqalarining muvaffaqiyatli tashkil etilishi ko‘p jihatdan sportchilarning psixologik holati, jamoa ichidagi muhit, murabbiylarning yondashuvi hamda musobaqa davomida yuzaga keladigan ruhiy bosimlarni boshqarish bilan chambarchas bog‘liqdir. Sport musobaqalari jarayonida sportchilar turli xil hissiy holatlarni boshdan kechiradilar. Hayajon, qo‘rquv, ishonchsizlik, mas’uliyat hissi yoki aksincha yuqori motivatsiya sportchining natijasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi [1].

Shu sababli sport musobaqalarini tashkil etishda psixologik omillarni hisobga olish muhim pedagogik va amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

Sport psixologiyasi sportchilarning musobaqa oldidan, musobaqa davomida va undan keyingi ruhiy holatini o‘rganadi.

Ayniqsa, yosh sportchilar bilan ishlashda ularda o‘ziga ishonch, iroda, maqsad sari intilish va stressga bardoshlilikni shakllantirish katta ahamiyatga ega.

Zamonaviy sport tizimida sport natijalarining yuqori bo‘lishi ko‘pincha sportchining psixologik tayyorgarlik darajasi bilan belgilanadi.

Sport musobaqalarini tashkil etishda psixologik omillar muhim o‘rin egallaydi.

Chunki har qanday sport musobaqasining muvaffaqiyatli o‘tishi nafaqat sportchilarning jismoniy tayyorgarligiga, balki ularning ruhiy holati va psixologik tayyorgarligiga ham bevosita bog‘liqdir. Zamonaviy sport tizimida sportchilarning yuqori natijalarga erishishi uchun ularning emotsional barqarorligi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi, motivatsiyasi va stressga chidamliligi katta ahamiyat kasb etadi. Shu sababli sport musobaqalarini tashkil qilish jarayonida psixologik muhitni to‘g‘ri shakllantirish sport natijalarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Sportchi musobaqa oldidan ma’lum darajada hayajon va ruhiy bosimni his qiladi. Bu holat tabiiy jarayon bo‘lsa-da, ayrim hollarda haddan tashqari hayajon sportchining faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin [3]. Kuchli stress natijasida sportchi o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon qila olmaydi, diqqatini jamlashda qiyinchilikka duch keladi hamda texnik xatolarga yo‘l qo‘yadi. Shuning uchun sportchilarda musobaqa oldidan psixologik tayyorgarlikni shakllantirish juda muhim hisoblanadi. Psixologik tayyorgarlik sportchilarda o‘ziga ishonchni oshirish, emotsional holatni boshqarish, qo‘rquv va hayajonni nazorat qilish kabi ko‘nikmalarni rivojlantiradi.

Sportchilarning motivatsiyasi ham sport musobaqalarining muvaffaqiyatli tashkil etilishida muhim omillardan biri hisoblanadi [2]. Motivatsiya sportchini maqsad sari harakat qilishga undaydi, qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi va sport natijalarini yaxshilaydi. Yuqori motivatsiyaga ega sportchilar mashg‘ulotlarda faol qatnashadi, o‘z ustida muntazam ishlaydi va musobaqalarda g‘alaba qozonishga intiladi. Murabbiy sportchilarning motivatsiyasini oshirish uchun ularni ruhiy jihatdan qo‘llab-quvvatlashi, muvaffaqiyatga ishonch uyg‘otishi hamda individual yondashuv asosida ishlashi kerak.

Sport musobaqalarida murabbiy va sportchi o‘rtasidagi munosabatlar ham katta ahamiyatga ega. Murabbiy sportchi uchun nafaqat jismoniy tayyorgarlikni tashkil etuvchi mutaxassis, balki psixologik yordam ko‘rsatuvchi shaxs ham hisoblanadi [4]. Murabbiyning sportchiga bo‘lgan munosabati, unga bildiradigan ishonchi va qo‘llab-quvvatlashi sportchining ruhiy holatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Agar murabbiy sportchini doimiy ravishda tanqid qilsa yoki unga ortiqcha bosim o‘tkazsa, sportchida ishonchsizlik va qo‘rquv paydo bo‘ladi. Aksincha, murabbiyning ijobiy yondashuvi sportchining o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi va uning sport natijalarini yaxshilashga yordam beradi.

Jamoaviy sport turlarida psixologik muhit alohida ahamiyat kasb etadi. Jamoa ichidagi o‘zaro hurmat, do‘stlik va hamjihatlik sportchilarning ruhiy holatini yaxshilaydi hamda umumiy maqsad sari birgalikda harakat qilishga yordam beradi. Jamoada sog‘lom psixologik muhit mavjud bo‘lsa, sportchilar bir-birini qo‘llab-quvvatlaydi, o‘zaro ishonch kuchayadi va musobaqalarda yuqori natijalarga erishish imkoniyati ortadi. Aksincha, jamoada nizolar va kelishmovchiliklarning mavjudligi sportchilarning ruhiy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, umumiy natijalarning pasayishiga olib keladi.

Sport musobaqalarini tashkil etishda tomoshabinlarning ta’siri ham muhim psixologik omillardan biri hisoblanadi. Tomoshabinlarning qo‘llab-quvvatlashi sportchilarga ruhiy kuch va motivatsiya beradi.

Ayniqsa, o‘z muxlislari oldida ishtirok etayotgan sportchilar ko‘proq g‘alaba qozonishga intiladi. Biroq ayrim hollarda tomoshabinlar bosimi sportchilarda qo‘shimcha hayajon va stressni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli sportchilarni turli psixologik bosimlarga bardosh bera olishga o‘rgatish zarur hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda sport psixologiyasi sport tizimining muhim tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Ko‘plab professional sport jamoalarida sport psixologlari faoliyat yuritmoqda. Ular sportchilarning ruhiy holatini nazorat qiladi, musobaqalarga psixologik tayyorgarlikni tashkil etadi va stressli vaziyatlarda sportchilarga yordam beradi. Psixologik treninglar, relaksatsiya mashqlari, motivatsion suhbatlar va autogen mashqlar sportchilarning ruhiy tayyorgarligini oshirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, sport musobaqalarini tashkil etishda psixologik omillarni hisobga olish sportchilarning muvaffaqiyatli ishtirokini ta’minlaydi. Sportchilarning ruhiy tayyorgarligi, motivatsiyasi, murabbiy bilan munosabatlari va jamoaviy psixologik muhit sport natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli sport musobaqalarini tashkil etishda psixologik yondashuvlardan samarali foydalanish zamonaviy sport tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, sport musobaqalarini samarali tashkil etishda psixologik omillar muhim o‘rin egallaydi. Sportchilarning ruhiy tayyorgarligi, motivatsiyasi, stressga bardoshliligi

va murabbiy bilan munosabatlari sport natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli sport tizimida psixologik tayyorgarlikni rivojlantirish, sportchilar uchun qulay ruhiy muhit yaratish va zamonaviy psixologik usullardan foydalanish zarur hisoblanadi. Kelajakda sport musobaqalarini tashkil etishda psixologik xizmatlarni yanada rivojlantirish va sport psixologiyasi bo‘yicha mutaxassislar tayyorlash muhim vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov F.A. Sport psixologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
2. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. – Toshkent, 2019.
3. Ismoilov A. Sportchilar psixologik tayyorgarligi asoslari. – Toshkent, 2021.
4. Matveyev L.P. Sport mashg‘ulotlari nazariyasi. – Moskva, 2018.
5. Nurimuhamedov K. Sport pedagogikasi va psixologiyasi. – Toshkent, 2022.
6. Xasanov B. Sport faoliyatida motivatsiya va psixologik tayyorgarlik. – Samarqand, 2021.
7. Yakovlev B.P. Sport psixologiyasi asoslari. – Moskva, 2017.
8. Qodirov U. Yosh sportchilar bilan psixologik ishlash metodlari. – Toshkent, 2020.

QO‘G‘IRCHOQLARNING BOLA PSIXIKASIGA TA’SIRI

Yernazarov Nurlanbek Yesnazarovich – *assistent o‘qituvchi*
nurlanbekernazarov5@gmail.com
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

ВЛИЯНИЕ КУКОЛ НА ПСИХИКУ РЕБЕНКА

Ерназаров Нурланбек Есназарович – *ассистент преподаватель*
Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

THE INFLUENCE OF DOLLS ON A CHILD'S PSYCHE

Yernazarov Nurlanbek Yesnazarovish – *assistant teacher*
Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Tayanch so‘zlar: bola psixologiyasi, qo‘g‘irchoq, o‘yin terapiyasi, proyektiv diagnostika, tana qiyofasi, kognitiv rivojlanish.

Rezyume. Ushbu maqolada qo‘g‘irchoqlarning bola psixikasiga, uning kognitiv, ijtimoiy va hissiy rivojlanishiga ta'siri ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Qo‘g‘irchoqlarning o‘yin terapiyasi va proyektiv psixologik diagnostikadagi o‘rni amaliy misollar va psixologik keyslar yordamida ochib berilgan. Shuningdek, zamonaviy qo‘g‘irchoqlarning bolalarda tana qiyofasini qabul qilish (body image) bilan bog‘liq muammolarni keltirib chiqarish xavfi ko‘rib chiqilgan.

Ключевые слова: детская психология, кукла, игровая терапия, проективная диагностика, образ тела, когнитивное развитие.

Резюме. В данной статье научно анализируется влияние кукол на детскую психику, а также на когнитивное, социальное и эмоциональное развитие ребенка. С помощью практических примеров и психологических кейсов раскрывается роль кукол в игровой терапии и проективной психологической диагностике. Также рассматривается риск возникновения проблем с восприятием собственного тела (body image) у детей под влиянием современных кукол.

Key words: child psychology, doll, play therapy, projective diagnostics, body image, cognitive development.

Summary. This article scientifically analyzes the impact of dolls on a child's psyche, as well as their cognitive, social, and emotional development. The role of dolls in play therapy and projective psychological diagnostics is explored through practical examples and psychological case studies. Furthermore, the article addresses the potential risks of modern dolls causing body image issues in children.

KIRISIW. Oyın - balalıq dáwirindegi eń tiykarǵı is-háreket. Balanıń dúnyanı, adamlar arasındaǵı qarım-qatnastı hám ózin-ózi ańlawı oyın arqalı ámelge asadı. Bul proceste quwırshaqlar ayrıqsha orın iyeleydi. Quwırshaq ermek yamasa bos waqıttı ótkeriw quralı emes, al balanıń sociallasıwı, emociyalıq intellekti hám kognitivlik rawajlanıwı ushın zárúrli psixologiyalıq qural esaplanadı [1,62]. Belgili psixolog D.B.Elkonin ózinińmiynetlerinde balanıń syujetli-rolli oyınlarında quwırshaq jámiyettegi adamnıń modelin sáwlelendiretuǵının atap ótken [2, 115 b]. Balalar quwırshaqlar menen oynaǵanda túrli sociallıq rollerdi (ana, ásker, shıpaker, oqıwshı hám.t.b.) obrazların ózinde ótkeredi hám úlkenlerdiń dúnyasına qádem taslaydı. Bul arqalı olar qıyın jaǵdaylardı sheshiwdi, ǵárezsiz qarar qabıllawdı úyrenedi. Bunnan tısqarı, zamanagóy neyrobiologiyalıq hám psixologiyalıq izertlewler quwırshaq oynaw balalarda empatiya (basqalardıń sezimlerin túsiniw) hám sociallıq maǵlıwmatlardı qayta islewge juwapker bolǵan miy bólimleriniń aktivlestiwin dálilledi [3, 1 b]. Degen menen, bul processtiń barlıq waqıtta da tek unamlı tárepi bolabermeydi. Bul maqalada quwırshaqlardıń bala psixikasına unamlı yáki unamsız tásirleri, psixologiyalıq áhmiyeti ilimiy kózqarastan analizleynedi.

METODLAR. Bul izertlew jumısında temanıń ilimiy-teoriyalıq hám ámeliy táreplerin tolıq ashıp beriw maqsetinde tómendegi psixologiyalıq-pedagogikalıq usıllardan paydalanıldı:

1. Teoriyalıq analiz metodı (Ilimiy ádebiyatlardı úyreniw): Temanıń teoriyalıq tiykarın bekkemlew ushın balalar psixologiyası, oyın terapiyası hám psixoanaliz tarawındaǵı jetekshi alımlardıń (D.B. Elkonin, E.O. Smirnova, G. Landreth, M. Klein hám K.R. Ginsburg) ilimiy miynetleri, oqıw qollanbaları hám maqalaları analiz etildi hám ulıwmalastırıldı.

2. Baqlaw metodı: Balalardıń quwırshaqlar menen tábiyiy oyın proceslerin, olardıń emociyaların, qarım-qatnas stili hám sociallıq

rollerdi atqarıw procesin tikkeley hám qıstırıp baqlaw usılı qollanıldı.

3. Proektivlik metodikalar: Balalardıń ańlanbaǵan (sanasız) qorqıwların, ishki keshirmelerin hám shańaraqtaǵı jasırın kelispewshiliklerdi anıqlaw ushın quwırshaqlar járdeminde proektiv oyın usılları qollanıldı. Atap aytqanda, "Shańaraq aǵzaların bólmelerge jaylastırıw" (oyınshıqlardan úy qurıw) texnikası arqalı balanıń psixologiyalıq jaǵdayına diagnoztika etildi.

4. Oyın terapiyası hám Gestalt-terapiya elementleri: Izertlew dawamında balalardıń psixologiyalıq jaraqatların (mısalı, medicinalıq jaraxat yamasa shańaraqtaǵı jańa perzentke qızǵanısh) korrekciyalaw ushın maqsetli oyın terapiyası qollanıldı. Sonday-aq, balanıń emociyaların anıqlaw hám "katarsis" jaǵdayın jaratıw ushın Gestalt-terapiyanıń "Bos orın" texnikasınıń balalarǵa muwapıqlastırılǵan oyın túrinen paydalanıldı.

5. Keys-stadi usılı (Case study - Ámeliy jaǵdaylardı analizlew): Izertlewdiń empirik (ámeliy) bóliminde anıq psixologiyalıq mashqalası bar úsh túrli balanıń (4-6 jas aralıǵı) jaǵdayı jeke tartipte úyrenildi. Hár bir keys boyınsha balanıń dáslepki mashqalası (shaǵım), diagnoztika-baqlaw procesi, psixologiyalıq analiz hám terapiya nátiyjeleri izbe-iz túrde ulıwmalastırıldı.

NÁTIYJELER HÁM TALQÍLAW

Kognitivlik hám sociallıq rawajlanıwda, quwırshaq balanıń dáslepki sáwbetlesiwshi sherigi esaplanadı. Bala quwırshaq penen sóyleskende onıń sóylew qábileti rawajlanadı hám kognitivlik procesler aktivlesedi. Balalar psixologiyası hám pedagogika tarawındaǵı izertlewler quwırshaqlardıń sociallıq normalardı ózlestiriwdegi áhmiyetin kórsetedi. Psixolog E.O.Smirnova atap ótkendey, quwırshaq balanıń ózin basqa adamnıń ornına qoyıp kóriwi, ǵamqorlıq etiwi hám qarım-qatnas mádeniyatın úyreniwi ushın eń tiykarǵı qural bolıp xızmet etedi [4,42]. Bala da anasınan kórgen ǵamqorlıqtı quwırshaqqa kórsetiw arqalı ózindegi miyirimlilik sezimleri qáliplesedi.

Rejelestiriw: 3-4 jasar bala quwırshaqtı "uyqlatıw" ushın arnawlı izbe-izlikti payda etedi. Dáslep onı "awqatlandıradı", kiyimin almastıradı, besikke jatqarıp ertek aytadı. Bul ápiwayı oyın emes, al balanıń hárketlerdi rejelestiriw, yadta saqlaw hám logikalıq izbe-izlikti qáliplestiriw (algoritmik oylaw) qábiletiniń rawajlanıp atırǵanlıǵın kórsetedi.

Sóylewdi rawajlandırıw: Bala eki quwırshaq arasında dialog dúzgende, ol ózgeshe dawıs tonlarınan (mısalı, jaǵımlı jumsaq yamasa qatań dawıs)tan paydalanadı. Bul onıń leksikalıq baylıǵın ósirip ǵana qoymastan, al situativlik sóylew kónlikpelerin de rawajlandıradı.

Empatiya (basqalardıń keshirmesin túsiniw): Bala oynap atırıp quwırshaǵın qulatıp alsa, onı kóterip, "Awırdı ma? Házir emleymiz" dep jubatadı. Bul process balanıń ózgege ǵamqorlıq etiw, miyirimlilik hám túsiniwshilik sezimlerin ishki dúnyasında qabıllap atırǵanlıǵın ańlatadı.

- Sociallıq rolderdi sınaqtan ótkeriw: Balalar quwırshaqlar menen "dúkan", "bolnica" yamasa "baqsha" oynaw arqalı jámiyetlik normalardı úyrenedi. Olar úlkenlerdiń is-háreketlerin ayna sıyaqlı sáwlelendirip, sociallıq munasábetlerdiń modelin sınaqtan ótkeredi.

Psixologiyalıq Keys (Case Study): "Jańa shańaraq aǵzasına iykemlesiw". Bul keys balanıń ishki keshirmelerin quwırshaqlar arqalı qalay túsiniwge hám korrekciya etiwge bolatuǵının kórsetedi.

Baqlanıwshı: Tumaris, 4 jas 8 aylıq.

Mashqala (Shaǵım): Tumaristıń shańaraǵında inisi dúnyaǵa kelgennen soń, onıń minez-qulqında ózgerisler payda boldı. Ol agressivlesip, ata-anasınıń itibarın tartıw ushın ınjıq bolıp qaldı.

Baqlaw procesi: Tumariske túrli ólshemdegi quwırshaqlar hám shańaraq aǵzaların sáwlelendiriwshi figuralar berildi. Dáslepki oyınlarında ol úlken quwırshaq (ózi) arqalı kishkene quwırshaqtı (inisin) qolınan túsirip jiberdi yamasa shkafqa qamap qoydı. Bul onıń sanasız túrde qızǵanıshın hám itibardan shette qalıw qorqıwın proekciya etkenin kórsetti.

Psixologiyalıq analiz hám sheshim: Quwırshaqlar menen dawam etken birneshe sessiyalarda Tumaris úlken quwırshaqtıń kishkene quwırshaqqa qalay gámqorlıq etiwi múmkinligin (awqatlandırıw, jubatıw, uqlatıw, besikte shayqaw)dı sınaqtan ótkere basladı. Oyın arqalı ol oǵan tásir etip atırǵan qıyın emociyalardı "sırtqa shıǵardı" (katarsis) hám óziniń jańa "úken ajapa" rolin qáwipsiz jaǵdayda qabılladı.

Keys boyınsha juwmaq: Bul ámeliy jaǵday quwırshaqtıń tek ǵana rawajlandırıwshı emes. Shańaraqqa jańa perzentti qabıllaw, ajapa rolin atqarıw hám kúshli psixoterapevtikalıq (proektiv) qural ekenligin anıq dálilleydi.

2. Emociyalıq tásir hám oyın terapiyası Quwırshaqlar balanıń ishki keshirmelerin, qorqıwların yamasa quwanıshların ashıp beriwge járdemlesedi. Kóbinese balalar ózlerin qıynap júrgen uwayımlardı yamasa shańaraqtaǵı kelispewshiliklerdi sóz penen aytıp bere almaydı. Usınday jaǵdaylarda quwırshaqlar menen oyın balanıń emociyalıq jaǵdayın turaqlılastırıwǵa

xızmet etedi. Belgili oyın terapevti Garri Lendret (Garry Landreth) óziniń miynetlerinde usı processke anıqlama berip, "oyınshıqlar – balanıń sózleri, al oyın – onıń tili" ekenligin atap ótken [5, 154 b]. Ashıw hám agressiyanı basqarıw: Eger bala baqshada yamasa úyde qanday da bir ádalatsızlıqqa ushırassa, ol kóbinese ashıwın tuwrıdan-tuwrı bildire almaydı. Oyın waqtında bala quwırshaqtı urıwı, qatań jaza qollanıwı yamasa oǵan baqırıwı múmkin. Bul arqalı bala ishinde jıynalǵan agressiyasın qáwipsiz jol menen sırtqa shıǵaradı (katarsis) hám óziniń psixologiyalıq turaqlılıǵın tikleydi.

Gestalt-terapiya elementleri ("Bos orın" texnikasınıń oyın túri): Bala úlken quwırshaqtı óziniń aldına qoyıp, oǵan óziniń qorqınıshları yamasa armanları haqqında aytıp beredi. Keyin ózi sol quwırshaqtıń atınan juwap beredi. Bul process balanıń óz sezimlerin hám basqalardıń oǵan bolǵan múnásiybetin jaqsıraq ańlawına járdem beredi.

Art-terapiya hám quwırshaq soǵıw: Balanıń óz qolı menen ápiwayı materiallardan (shúberek, qaǵaz yamasa ılay) quwırshaq soǵıw — oǵada kúshli emociyalıq process. Bala quwırshaqqa bet álpetin sızǵanda (mısalı, jılap turǵan yamasa qorqıp turǵan kózler), ol sanasız túrde óziniń házirgi uwayımların sáwlelendiredi. Bul terapevtke balanıń ishki dúnyasına jol tabıwǵa múmkinshilik beredi.

Psixologiyalıq Keys (Case Study): "Emxanadaǵı qorqıwdı jeńiw". Bul keys balalarda jiyi ushırasatuǵın medicinalıq travmalardı (posttravmatikalıq stress elementleri) oyın terapiyası arqalı qalay turaqlılandırıwǵa bolatuǵınına kórsetedi.

Baqlanıwshı: Gúlnara, 6 jas.

Mashqala (Shaǵım): Gúlnara jaqında emxanada bolıp, kishigirim operaciyanı bastan keshirdi. Úyine qaytqannan soń, ol oǵada tınıshsızlanıp, qarańǵıdan qorqatuǵun boldı hám túngi uyqısı buzıldı. Shıpakerlerdi yamasa aq xalatlı adamlardı kórse, panikaga túsedi hám qorqadı.

Terapiya barısı: Psixologiyalıq sessiyalar dawamında terapevt Gúlnaraǵa "shıpaker" hám "bala" quwırshaqların, sonday-aq oyınshıq medicinalıq ásbaplardı (shpric, stetoskop) usındı.

- *Dáslepki basqısh:* Gúlnara shıpaker quwırshaqtı júdá agressiv etip oynaǵan. Ol shıpaker quwırshaq penen bala quwırshaqqa awırıw beriwshi hám qáwipli háreketlerler isleydi ("Men seni házir qatti iynemen shanshaman, sen jılaysań!").
- *Túsindiriw basqıshı:* Terapevt onıń procesine áste qosılıp, bala quwırshaqtıń emociyaların aytıp berdi: "Bala qattı qorqıp tur, ol anasın izlep atır". Gúlnara buǵan qosılıp, shıpaker quwırshaqtıń háreketlerin jumsaqlandıra basladı.
- *Sanasızlıqtan ańlawǵa ótiw:* Úshinshi basqıshta Gúlnara shıpaker quwırshaqtıń atınan: "Bul iyne kishkene awırtadı, biraq sen tezrek emlenesen hám úyińe, anańnıń qasına qaytasań" dep aytıp basladı.

Keys boyınsha juwmaq hám nátiyje: Oyın arqalı Gúlnara ózi basınan keshirgen jábirleniwshi (qorqıwshı) rolinen shıpaker (jaǵdaydı qadaǵalawshı) roline ótti. Bul balanıń "jábirleniwshi" sindromınan qutılıwına, onıń qorqıwların túsinik penen qabıllawına hám logikalıq oylanıwına járdem berdi. Nátiyjede, Gúlnaranıń túngi uyqısı tiklendi hám panikalıq qorqıwları joǵaldı.

Psixologiyalıq diagnostikada hám proektivlik texnikalarda qollanılıwıda quwırshaqlar balanıń ishki dúnyasın hám shańaraqlıq qarım-qatnasıqlardı baqlaw ushın eń jaqsı proektivlik qural bolıp tabıladı. Psixologiyalıq ámeliyatta arnawlı quwırshaqlar arqalı balanıń psixologiyalıq travmaların, jasırın uwayımların anıqlawda keń qollanıladı. Mısalı, dáslepki balalar psixoanalizi tiykarshılarınan biri Melani Klayn (Melanie Klein) oyın texnikasın jaratıp, kishkene quwırshaqlar hám oyınshıqlar arqalı balalardıń sanasız keshirmelerin, gúmanların hám isenimlerin tereń analizlewge bolatuǵının dálillegen [6, 3 b]. Bala quwırshaqlarǵa óziniń yamasa jaqınlarınıń xarakterin "proyekciya etedi" nátiyjede qániygelerge durıs psixologiyalıq járdem kórsetiwge jol ashadı.

Shańaraqlıq dinamikanı (munasábetlerdi) anıqlaw: Psixologiyalıq diagnostikada balaǵa túrli jastaǵı hám jınıstaǵı quwırshaqlar jıynaǵı beriledi hám "óz shańaraǵıńdı jıyna" yamasa "shańaraq aǵzaların bólmelerge jaylastır" dep tapsırma beriledi. Eger bala ózin sáwlelendiriwshi kishkene quwırshaqtı ata-anasınan uzaqqa yamasa arqasın qaratıp qoysa, bul onıń shańaraqtaǵı jalǵızsırawın yamasa emociyalıq baylanıstıń joqlıǵın bildiriwi múmkin.

Jasırın qorqıw hám travmalardı ashıw (Proekciya): Eger bala erkin oyın waqtında turaqlı túrde bir quwırshaqtı jasırıp, jazaǵa tartıp yamasa oǵan zıyan jetkiziwge urınsa, qániyge usı proekciya arqalı balanıń qanday qáwipten yamasa qanday adamnan qorqıp atırǵanın anıqlaydı. Quwırshaq bul jerde balanıń ashıq ayta almaytuǵın ishki sezimleriniń hám travmalarınıń aynası bolıp xızmet etedi.

Anatomiyalıq quwırshaqlar menen islesiw: Awır psixologiyalıq travma (mısalı, fizikalıq zorlıq) gúmanı bolǵan quramalı jaǵdaylarda

psixologlar arnawlı anatomiyalıq quwırshaqlardan paydalanadı. Bala oǵan ne bolǵanın sóz benen túsindire almaǵanda yamasa qorqqan waqtında, quwırshaqtıń denesinde ne bolǵanın kórsetip beriwi múmkin. Bul diagnostikanıń eń quramalı, biraq áhmiyetli túrlerinen biri esaplanadı.

Psixologiyalıq Keys (Case Study): "Sózssiz uwayım yamasa jasırn konflikt".

Bul keys proektivlik metodlardıń (quwırshaqlar menen oyın) balanıń jasırıp júrgizgen yamasa ózi de tolıq ańlamaytuǵın uwayımların qalay anıqlap beretuǵınına sáwlelendiredi.

Baqlanıwshı: Nargiza, 5 jas.

Mashqala (Shaǵım): Nargiza sońǵı waqıtları baqshada tuyıq bolıp qaldı. Túnde uyqısı buzılǵan, sebepsiz jılay beredi hám dıqqatın jemlewge qıynaladı. Ata-anası shańaraqta barlıǵı jaqsı ekenligin, balanıń kózinshe heshqanday urıs-keris bolmaǵanın aytqan. Diagnostika processi: Psixolog Nargizaǵa "Shańaraq" proektivlik texnikasın usınıp, oyınshaqlardan úy qurıwın hám olardı jaylastırıwın soradı.

Baqlaw nátiyjesi: Nargiza "ana" quwırshaqtı asxanada, al "ata" quwırshaqtı basqa bólmede arqasın qaratıp qoydı. Eń itibar qaratılatuǵın jer, ol "bala" quwırshaqtı stol astına jasırıp, ústine awır oyınshıqlardı (bloklar) bastırıp qoydı. Terapevt: *"Kishkene qız nege tıǵılıp otır?"* dep soraǵanda, Nargiza: *"Ol úlkenlerdiń sáwbetlespewinen qorqıp atır. Olar bir-biri menen sóylespeydi,"* dep juwap berdi.

Keys boyınsha juwmaq: Ata-ana balanıń kózinshe baqırmasa da, shańaraqtaǵı jasırtın kelispewshilik hám suwıq qarım-qatnastı bala júdá kúshli emociyalıq túrde sezingen. Ol ózin qáwipsiz sezbegeni ushın "stol astına jasırınıw" (qorǵanıw) poziciyasın tańlaǵan. Usı diagnostikadan soń qániyge tek bala menen emes, al ata-ana menen de (shańaraqlıq terapiya) islesiw kerek ekenligin anıqladı.

Juwmaqlap aytqanda, quwırshaqlar balalıq dáwiriniń ápiwayı ermegi ǵana emes, al balanıń psixologiyalıq, emociyalıq hám sociallıq rawajlanıwına kúshli tásir etiwshi qural bolıp tabıladı. Olar empatiya sezimin qáliplestiriwge, quramalı keshirmelerdi jeńiwge hám jámiyetlik rollerdi ózlestiriwge járdem beredi.

Amerika pediatriya akademiyasınıń jetekshi qániygelerinen K. R. Ginzburg óz izertlewlerinde durıs tańlanǵan oyınshıqlar hám oyın arqalı bala menen ata-ana yamasa qániyge arasındaǵı bekkem, emociyalıq jaqtan qawipsiz baylanıs ornatılatuǵının atap ótedi [8, 182 b]. Sonlıqtan, balanıń psixikası salamat rawajlanıwı ushın ata-analarǵa hám tárbiyashılarǵa tómendegi psixologiyalıq usınıslardı beriw maqsetke muwapıq:

1. Jas ózgesheliklerin esapqa alıw: Balanıń kognitivlik tayarlıǵına sáykes quwırshaqlardı tańlań. Kishi jastaǵı balalar ushın jumsaq, al úlkenlew balalar ushın syujetli-rolli oyınlarǵa arnalǵan quwırshaqlar paydalıraq.
2. Realistik proporsiyalarǵa itibar beriń: Dene dúzilisi haqıyqıy adamlarǵa uqsaytuǵın quwırshaqlardı alıp beriń. Bul balada óz denesine degen durıs (salamat) kózqarastı qáliplestiredi.
3. Emociyalıq baqlaw hám qatnasıw: Balanıń quwırshaq penen qalay oynap atırǵanın baqlań. Eger oyın syujetlerinde turaqlı túrde agressiya yamasa qorqıw sáwlelense, bul balanıń ishki uwayımlarınan dárek beriwi múmkin. Bunday waqıtta onıń sezimlerin túsiniwge háreket etiń.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Выготский Л. С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка // Вопросы психологии. — Москва: Просвещение, 1966. — № 6. — С. 62-68.
2. Эльконин Д. Б. Психология игры. — Москва: Педагогика, 1978. — 115-304 с.
3. Hashmi S., Vanderwert R. E., et al. Exploring the Benefits of Doll Play Through Neuroscience // Frontiers in Human Neuroscience. — Lausanne, 2020. — Vol. 14. — P. 1-12.
4. Смирнова Е. О., Абдулаева Е. А. Организация игровой среды: Игрушка как средство психического развития. — Москва: МГППУ, 2008. — 42-132 с.
5. Landreth G. L. Play Therapy: The Art of the Relationship. 3rd Edition. — New York: Routledge, 2012. — 154-448 p.
6. Klein M. The psychoanalytic play technique: Its history and significance // New Directions in Psycho-Analysis. — London: Tavistock, 1955. — P. 3-22.
7. Ginsburg K. R. The Importance of Play in Promoting Healthy Child Development // Pediatrics. — IL: American Academy of Pediatrics, 2007. — Vol. 119(1). — P. 182-191.

MUZÍKA ÁLEMI

“JAQSÍ ADAMLAR” QOSÍǴÍ HAQQÍNDA

"Bir haqıyqattı hesh qashan esimizden shıǵarmaslıǵımız kerek, mámleketimizde mádeniyat hám kórkem-óner rawajlanbasa, jámiyet rawajlanbaydı".

Sh. M. Mirziyoyev.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyev dóretiwshi – zıyalılar wákilleri menen ushırasıwındaǵı sózinde: «Millionlaǵan adamlardıń itibarında bolǵan, mádeniyat, ádebiyat hám kórkem-óner degen muqaddes dárgayǵa qádem taslaǵan hár bir dóretiwshi, álbette, burın óz xalqınıń júregine qulaq salıp, onıń dártine dárman bolıwǵa umtıladı» dep ayrıqsha atap kórsetti. Mine usınday insanlardıń biri zamanımızdıń ájayıp shayırı, Ózbekstan Qaharmanı, Ózbekistan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı Ibrayım Yusupovtı ayrıqsha atap ótsek arzıydı. Onıń poeziya baǵında qaldırǵan gulleriniń xosh iyisleri bizlerdi máńgilikke poeziyaǵa shayda etip ketti. Shayırlardıń qálemi kúshli qural. Bul qural eldiń tınıshlıǵı, abadanshılıǵı, perzentlerimizdiń sana sezimi, sanalı oy – pikiri, nurlı keleshegi ushın xızmet etiwi kerek. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev aytqanınday, óz perzentlerimizdi ózlerimiz jat pikirlerden, órmekshiniń torınan, jaman kózlerden, jat ideyalardan saqlawımız kerek. Olarǵa durıs baǵdar beretuǵın insanlar – bul, álbette, dóretiwshi talant iyeleri. Shayırlardıń qosıqları, jazıwshılardıń prozalıq shıǵarmaları, kino filmleri, spektakl, pyesaları arqalı tuwılǵan jer sezimi, mehr – múriwbet, adamgershilik, mártlik, aqıl – parasat, tuwrılıq, diyanat, ádalatlılıq sıyaqlı pazıyletler jaslarımız sanasına sińip baradı. Hár bir xalıqtıń ruwxıy dúnyasına jol silteytuǵın, baǵdar beretuǵın simvollıq tulǵaları boladı. Usı tulǵalardı durıs tańlaǵan xalıqtıń ruwxıy dúnyası salamat hám keleshegi aydın boladı. Álbette, bul simvollıq tulǵalardı bizge ullı, talantlı, qálemleri ótkir shayırlarımız, jazıwshılarımız tańlap beredi. Ullı Berdaq babamız xalqımızdıń simvollıq tulǵaları sıpatında Amangeldi batır, Aydos baba hám Ernazar biy Alakózlerdi tańlap olar tuwralı ólmes ájayıp shıǵarmalar dóretti. Ádebiyatımızdıń hám ruwxıy dúnyamızdıń jarıq juldızı Ibrayım Yusupov óz dáwirinde bizge usınday simvollıq tulǵalar sıpatında Tumaris, Shıraq, Qumar analıq, Allayar Dosnazarov obrazların jarattı. Ibrayım Yusupovtıń bizge siltep ketken jol baǵdarların serlep qarasaq olardaǵı baslı wásiyat – begligimizdi buzbay jasaw principi bolıp tabıladı. Begligin buzbay jasaw – bul haq jasaw, diyanatlı jasaw degen mánini ańlatadı. Sebebi kewli hám jolı, hám qolı taza, ruwxıy bay adamlarda ǵana beglik boladı. Bunday hasıl qásiyetlerden jurday adamlardıń begligi – jalǵan súwret ekenligi bilinip turadı.

Onıń shayırlıǵına joqarı baha bergen **Abdulla Aripov** bılay jazdı: «XX ásir jáhán poeziyasında, XXI ásirde ózimizdiń tuwısqan ádebiyatımızda Ibrayım Yusupovtıń óz ornı, sónbes hawazı payda boldı. Bul shiyrin ziban shayır menen uzaq jıllar dawamında poeziya bostanlarında, onıń mashaqatlı soqpaqlarında birge boldıq. Rasul Gamzatov, Mustay Karim, David Kugultinov, Kaysın Kuliev, Shıńǵıs Aytmatov sıyaqlı ullı tulǵalar qatarında shubhasız Ibrayım Yusupov turar edi. I.Yusupov shıǵarmaların oqıǵan hár bir insan qaysı millettiń wákili bolıwına qaramastan turmıs simfoniyasınıń ájayıp tarlarınıń namalarınan tásirlenedi. Onıń poeziyasınıń diapazonı keń sáwlelendiriw obyekti ráńbe – ráń, obrazları qonımlı, tárbiyalıq tásiri joqarı, mazmunı júrekke jaǵımlı ekenligin birden sezetuǵın edi.

Ibrayım Yusupov jigirmalanshı ásirdiń ekinshi yarımı hám jigirma birinshi ásirdiń birinshi on jıllıǵında qaraqalpaq ádebiyatında óshpes iz qaldırǵan ullı shayır. Ol óziniń pútkil sanalı ómirinde Shıǵıs hám Batıstıń klassikalıq shayırlıq jolın tereń iyelep ájayıp sóz marjanların dúzgen. Onıń kóplegen qosıqları dúnyanıń kóplegen tillerine awdarma islengen. Ómiri dawamında islegen miynetleri ushın oǵan Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı ataǵı berilgen. 2004-jılı Ibrayım Yusupovqa «Ózbekstan Qaharmanı» húrmetli ataǵı berildi.

Usı jılı 5-may kúni Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzıkalı teatrında Ózbekstan qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı, qaraqalpaq poeziyasınıń bayteregi Ibrayim Yusupovtıń 97 jıllıǵına hám de Ózbekstan hám Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri, mámleketlik sıylıqlardıń laureatı, kompozitor Najimatdin Muxammeddinovtıń dóretiwshiligine baǵıshlanǵan ***“AYT, SEN, AYAZIYDIŃ QOSÍQLARÍNAN!”*** atamasındaǵı koncert baǵdarlaması bolıp ótti.

Ibrayim Yusupovtıń poeziyasınan ilhamlanıp, qosıqlarına nama dóretken kompozitorlarımız barshılıq.

Usınday kompozitorlarımızdıń biri Miyrbek

Palwaniyazov. Kompozitor shayırdıń **“Jaqsı adamlar”** atlı qosıǵın oqıp tásirlenedi hám qolına saz áspabın alıp, qiyalıy álwan-alwan oylarǵa berilip nama jaza baslaǵan. Qosıq qatarların qayta-qayta oqıp bul tásirli sózlerge nama jazıwǵa Miyrbekte ájayıp yosh payda bola baslaǵan hám 2017-jıldıń gúz máwsiminde (oktyabr ayınıń baslarında) nama jazıladı. Nama dóretip 1993-1998-jılları birge oqıǵan jorası hám Miyrbektiń jazǵan namalarınıń birinshi atqarıwshısı Juldızbay Kojabaevtıń úyine bayan sáz áspabın alıp keledi hám sol jerde “Jaqsı adamlar” qosıǵına nama jazıp edim dep sol jerde shertip, qosıq qatarların aytıp kórsetedi. Bunı esitken jorası bul nama jaqsı qosıqqa say hám bunda milliyliktińde naǵısları sáwlelengen dep qosıqtı J.Kojabaev aytıp kóredi hám ekinshi kupletti aytardan aldın Haw... degen jerin qosıwdı másláhát etip qostıradı olda bolajaq kompozitorǵa maqul túsip, bayan sáz aspabında atqarıp kórip bunı maqul dep tawadı. Solay etip bul qosıqtı kishigirim otırıspalarda, bayram keshelerde aytıp júredi. Soń bul qosıqtı Juldızbay Kojabaev penen Miyrbek Palwaniyazov Shımbaylı jorası Azamat Xojanovqa alıp barıp, Yamahada sherttirip estrada janrında aytadı. Bul qosıq televideniede 2018-jıl fevral ayınıń aqırlarında efirge beriledi. Sonnan baslap házirgi kúnge shekem televideniede hám xalqımızdıń jaqsı kúnleri toylarında, bayram keshelerinde aytılıp kiyatır. Qosıqtıń namasın notaǵa túsirip, qayta islegen Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı “Teatr kórkem óner” fakulteti “Vokal” kafedrası aǵa oqıtıwshısı Miratdin Nasırov. Bul qosıqqa nama jazılıp aytılıp kiyatırǵanına házir mine 9 jıl bolıptı, qosıq xalqımızdıń júreginen keń orın alıp, xalıq arasında ólmes qosıqlar qatarınan orın aladı degen úmittemiz.

M.Paluaniyazov Qaraqalpaqstan tv “Siz súwgen qosıqlar” kórsetiwinde miymanda

Jaqsı adamlar

I.Yusupov sózi

M.Paluaniyazov naması

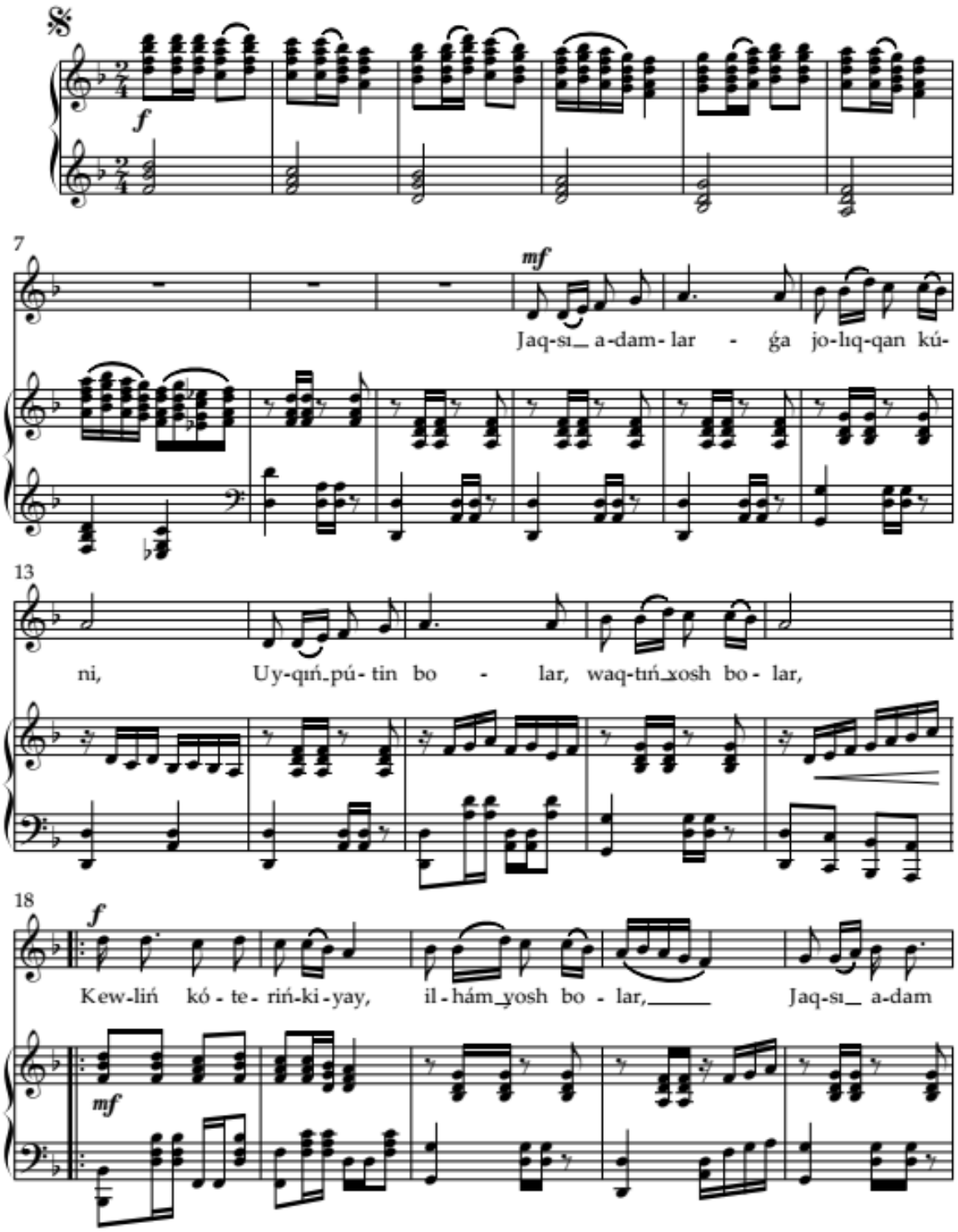

2

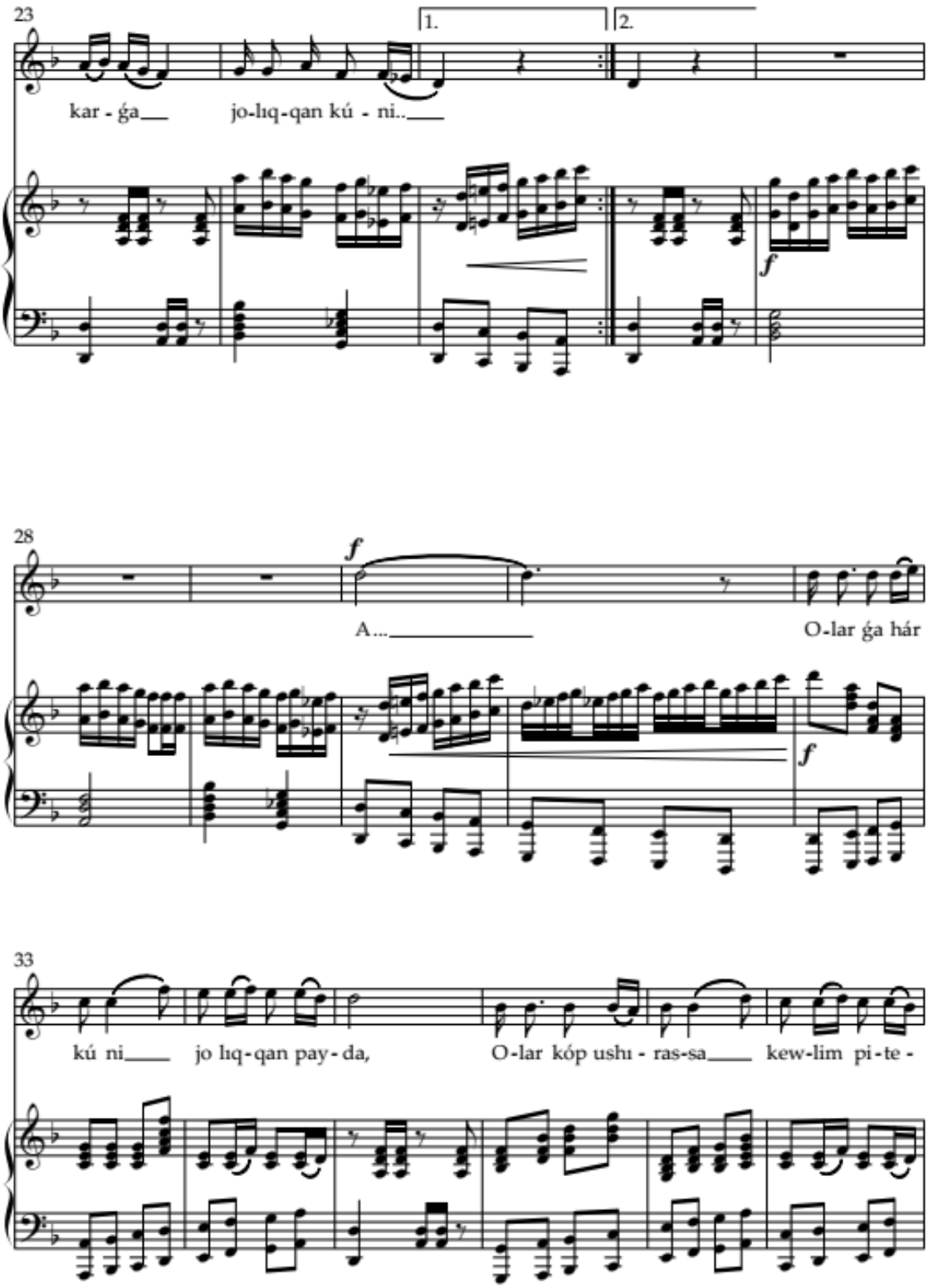
23
1.
2.
kar - ǵa___ jo-lıq-qan kú - ni..___
f
28
f
A..._____
O-lar ǵa hár
f
33
kú ni___ jo lıq-qan pay-da, O-lar kóp ushı - ras-sa___ kew-lim pi-te -

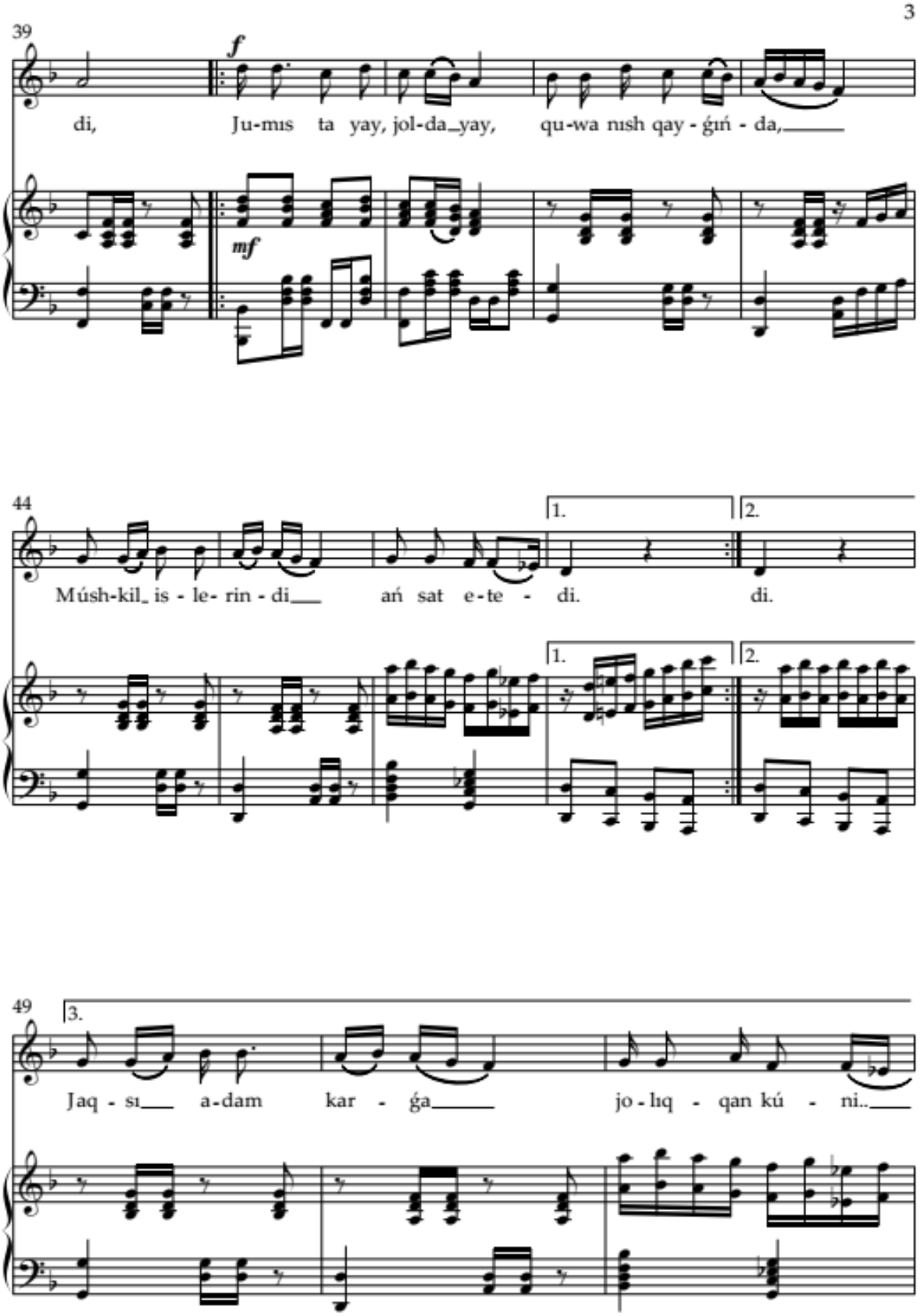
3
39
f
di, Ju-mıs ta yay, jol-da_yay, qu-wa nısh qay - ǵıń - da,
mf
44
1.
2.
Músh-kil_ is - le- rin - di ań sat e-te - di. di.
1.
2.
49
3.
Jaq - sı a-dam kar - ǵa jo - lıq - qan kú - ni..

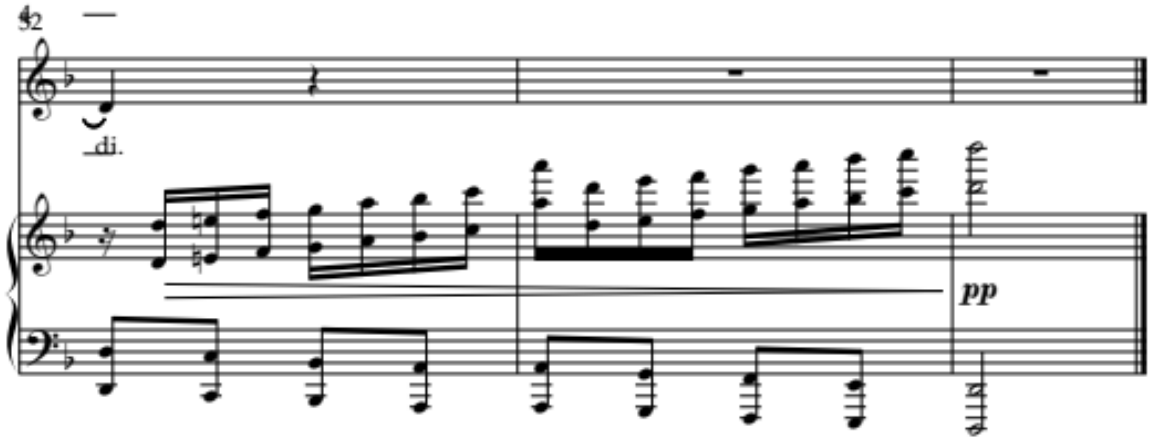

Jaqsı adamlarǵa jolıqqan kúni,
Uyqıń pútin bolar, waqtıń xosh bolar,
Kewliń kóterińki ilham-yosh bolar,
Jaqsı adamlarǵa jolıqqan kúni.

Olarǵa hár kúni jolıqsań payda,
Olarǵa kóp, ushırassań kewliń pitedi.
Jumısta, ya jolda, quwanısh-qayǵıda,
Múshkil islerińdi ańsat etedi.

Olar hesh waqıtta seni satpaydı,
Otırıspada orın qoyıp yadlaydı.
Tolqında qayıǵıń ay suwǵa batpaydı,
Jaqsı adamlarǵa jolıqqan kúni.

Olarǵa hár kúni jolıqsań payda,
Olarǵa kóp, ushırassań kewliń pitedi.
Jumısta, ya jolda, quwanısh-qayǵıda,
Múshkil islerińdi ańsat etedi.

MAZMUNÍ

TEATR HÁM MUZÍKA

Abdullayev R.U.	Muzıkalıq mádeniyat - ruwxıy qádiriyat retinde.....	3
Askarova Z.K.	Saz ásbablar tariyxı hám rawajlanıwı.....	6
Ataniyazova E.	Sahna nutqining psixofiziologik va lingvopragmatik asoslari hamda bo‘lajak aktyorlarda nutqiy kompetensiyaning shakllanish muammolari.....	9
Аяпов С.Б.	Изимбет жыраў Пиралиев (1880-1940)……	11
Baxiyeva B.	Saxna háreketi hám gúresi páninde akrobatikaliq shınıǵıwlardıń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti.....	13
Bekbergenov Z.	XIX ásirdiń 60-70-jıllarındaǵı rus muzıka mádeniyatı……..	15
Darushova D.K.	Xalıq artisti Ayımxan Shamuratova dóretiwshiliginiń dáslepki basqıshları.....	18
Халилаева А.	Ойын өнериниң қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы (Балалар музыка ҳәм көркем өнер мектеби мысалында)……	21
Xodjametova G.I.	Markaziy Osiyo tarixshunosligida Qoraqalpog‘iston musiqa madaniyati tarixining talqin etilishi……	24
Ismailov A.E.	Prozalıq shıǵarmadan saxnaǵa: mazmunnıń saqlanıw principleri…….....	28
Jaqsımuratova B.	Zamanagóy joqarı muzıkalıq bilim beriwde akademiyalıq vokal studentleriniń saxna sóylew kónlikpesin hám aktyorlıq sheberligin arttırıw…….	31
Jamalov A.M.	Milliy musiqa va uning zamonaviy rivojlanishdagi o‘rni……	34
Joldasbaeva T.B.	Muzıka kórkem ónerinde ilimpazlardıń qashqar rubap sazı atqarıwshılıǵına ilimiy kózqarasları hám qashqar rubaptıń qáliplesip rawajlanıwı…….	36
Kalliev A.	Orta Aziya akademiyalıq vokal óneriniń tariyxıy rawajlanıwı.....	39
Калжанова Т.К.	Театр тарийхы ҳәм оның раўажланыў басқышлары……..	42
Комарова О.К.	Требования к компетентности выпускника хореографического вуза в контексте современных тенденций развития хореографии……..	44
Qudaybergenov A.	Aktyorlıq sheberliginde psixofizikalıq shınıǵıwlardıń tutqan ornı.....	50
Muhammadiyev Sh.	Aktyorlik mahorati texnikasining maqsadi……...	53
Muhammadiyev Sh.	Aktyorda badiiy did va etik madaniyatni rivojlantirish.....	56
Насыров М.Б.	Фортепиано музыкасының дәслепки дәўирлерден бүгинги күнге шекем раўажланыў жолы……..	60
Nazarımbetov B.	Saxna nutqining nazariy va amaliy ahamiyati.....	65
Nazarımbetov B.	Farg‘ona-Toshkent bastakorlik maktabi: an’ana, ijrochilik va ayol xonandalik san’ati tahlili.....	67
Paxratdinova L.	Batıs Evropa klassicizm dáwirinde skripka óneri: mektepler hám usıllar.....	69
Palwaniyazov M., Xojamuratov S.	Xalq cholg‘ulari ijrochiligida akkordeon cholgu asbobining uziga xos xususiyatlari…….	74
Pirimbetova N., Yernazarov N.Ye., Muratbayeva G.	Qo‘g‘irchoq terapiyasining bola psixikasiga ta’siri……	79
Rajabova S. Sh.	Teatrda intizom va erkinlik uyg‘unligi……	83
Samadov R.S.	O‘zbek milliy cholg‘ular tizimida doiraning o‘rni……...	86
Sobirov S.S.	O‘zbek an’anaviy qo‘shiqchiligida hududiy uslublarning shaxs madaniy ehtiyojlarini belgilashdagi ahamiyati (Farg‘ona, Buxoro va Xorazm maktablari misolida)……	90
Уразмбетова Л.Т.	Система К.С.Станиславского как методологическая основа реалистического актёрского мастерства…….	94
Ярбеков Э.Х.	Мусиқали театр санъатида трансформация: қадрият ва замон.....	98
Yuldasheva Z.S.	Oyın atqarıwshılardıń saxnada jaylasıwı –xoreografiyalıq sızılma.....	101
Шныбеков А.Б.	Қарақалпақстан дәстүрий саз атқарыўшылығында гиржек әсбабының орны ҳәм атқарыў усыллары……	104
Charshemov J.A.	S.Palwanov “Dala ármanları” A.Kapellasınıń muzıkatanıwshılıq kózqarastan talqılawı.....	107

KINO HÁM DRAMATURGIYA

Abdreymov M.B. Acoustic characteristics of recording karakalpak traditional instruments (qobiz, shinkobiz) in studio conditions and their adaptation to the 5.1 surround system……. 111

Xojanova M.J. Shekspirning “Romeo va Juletta” tragediyasining saxnaviy talqini va badiiy xususiyatlari…… 115

Jaqsımuratova A. Talantlı rejissyordıń saxna hám ekran óneri dramaturgiyasındaǵı ornı (Quwatbay Ábdireymov mısalında)..... 118

Kurbaniyazov R.K. Zamonaviy televideniyeda ovoz dizayni va uning auditoriya psixologiyasiga ta’siri…….. 121

Qdırbaev I.Q. Dawıs jazıw ámeliyatı: fon shawqımları..... 124

Tajadinova G. Qoraqalpoq filmlarida kino tilining badiiy-estetik xususiyatlari…… 127

Tilepov Q.N. “Qoraqalpoqfilm” davlat korxonasi arxiv materiallarini sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida restavratsiya qilishning ilmiy-amaliy asoslari..... 130

Zaretdinov K.Q. Televideniyening texnologik taraqqiyoti va raqamli transformatsiyasi: analog efirdan ip-platformalargacha..... 133

BIBLIOGRAFIYA HÁM MÁDENIYAT

Аллабергенова А. Иранский культурный пласт в тюркском военном костюме XI –XIII веков и его региональные проявленияю…….. 136

Amanbaeva A.N. Zamanagóy kitapxanalarda informaciya-resurs orayları xızmetin jetilistiriw…. 140

Aytımova D.A. Kitapxanada qoljazbalar fondınıń qáliplesiw hám mádeniy miyraslardıń jıynalıw tariyxı..... 143

Aytmuratova A.P. Aqchaxan-qal’ada olib borilgan tadqiqotlarda muzeyshunoslik tamoyillari..... 147

Bektursinova G.J. Zamonaviy jamiyatda kitobxonlik madaniyatining transformatsiyasi va marginallik fenomenining ijtimoiy-madaniy determinantlari……. 155

Finkelstein I. C.I.Lakhtin. Historical personalities of the new city…….. 158

Финкельштейн И. Сохранение и музеефикация культурного наследия на примере здания музея материальной культуры и его архитектурного ансамбля 19 века… 161

Finkelstein I. G.V.Dyurshmidt. Historical characters of the new city……. 165

Xudaybergenova M. Kitapqumarlıq mádeniyatınıń jaslar tárbiyasındaǵı ornı hám mashqalaları…… 168

Кдирниязова О.А. Хотин-қизларнинг жамият тараққиётида ижтимоий ва маданий соҳадаги ўрни……. 171

Mambetova A.A. Kitapxana málimleme mekemeleri xızmet kórsetiwinde sanlı texnologiyalardıń qollanılıwı..... 173

Маматқобилов Т., Эргашева Р.У. Глобал ва минтақавий барқарорликни таъминлашда туркий давлатлар ташкилотининг аҳамияти..... 176

Naurizbayeva Sh.B. O‘zbekistonda kutubxonachilik ishining davlat boshqaruvida amalga oshirilishi 180

Saparbaeva G.A. Zamanagóy jámiyette mádeniyat teoriyası tiykarları…….. 183

Sultamuratova Sh. Materiyallıq emes mádeniy miyras úlgilerin saqlawda gamifikaciya usılları..... 185

Шарипова Д.А. История организации и развития информационно-библиотечного центра Республики Каракалпакстан…… 188

FOLKLORISTIKA

Allambergenova G. Hayal-qızlar obrazınıń qaraqalpaq dástanlarında súwretleniwi..... 193

Aytmuratov B.K. Qoraqalpoq xalq dostonlarining aktyorlik san’ati va milliy teatr shakllanishiga ta’siri..... 195

Xudaybergenova G., Seytimbetov Q. Baxshilarning doston ijrochiligida ustoz-shogird maktabining zaruriyati va ahamiyati (Qoraqalpoq baxshichiligi misolida)……. 199

Isakov R.U., Ismetov R.A. Perzentlerdiń tuwılıwında atributivlik elementlerdiń ornı..... 202

Qalbaev A. Qaraqalpaq xalıq qosıq hám namaları tariyxı tiykarında jaslardı baqsıshılıq ónerin úyretiwdegi ornı…….. 205

Maxammatdinova L., Oteshova G. Traditions of the Karakalpak bakhshi art..... 208

Otepbergenova G., Utemuratova E.	Qaraqalpaq baqsıshılıq óneriniń jaslar tárbiyasındaǵı ornı.....	211
Uzakov S.E.	Milliy musiqa va baxshichilik san'atining psixologik-pedagogik imkoniyatlari……	214
Shamuratova M.I.	Folklor va folklorizmning o'zbek adabiyotidagi o'rni va ahamiyati……..	216
	JURNALISTIKA	
Даулетмуратов Т.	Онлайн медиада билимлендириў проблематикасының жарытылыўы……	218
Jartıbaeva B.K.	Milliy jurnalistikada jasalma intellekttiń abzallıqları hám mashqalaları.....	222
Nietullaev R.A.	Features of the establishment and development of karakalpak television journalism…….	229
Orazov A.	Art mediaǵa qánigelesken telkanallar……..	232
Tajadinova G.	Art-jurnalistika fenomeni hám onıń búgingi qaraqalpaq media mákanındaǵı ornı……...	235
	PEDAGOGIKA	
Baltaniyazov S.A.	Jas qosıqshılardı tárbiyalawda vokal texnikası hám dawıs gigienasınıń roli.....	238
Bayniyazov J.K.	Qoraqalpoq xalq musiqiy merosi vositasida o'quvchilarning estetik dunyoqarashini shakllantirish……..	241
Bekjanova A.M.	The applying of feature of modern training technology……	244
Elmuratova G.	Application of modern innovative technologies and artificial intelligence in music education (based on steam, gml, aim methodologies)…….	246
Qazaqbaeva R.P.	Aktyorlik mahoratini shakllantirishda etyud mashqlarining nazariy va amaliy ahamiyati…….	249
Naǵmetova G.B.	Bolalar musiqa va san'at maktablarida "musiqa adabiyoti" fanini o'qitishning pedagogik usullari va didaktik asoslari……..	251
Omarova A., Bekbaulieva F.M.	Muzıka sabaqlarında "Klaster" hám "Sinkveyn" metodların qollanıw arqalı oqıwshılardıń logikalıq oylawın rawajlandırıw.....	254
Smaylova G.Yu.	5e modeli tiykarında súwretlew óneri sabaqların shólkemlestiriwdiń pedagogikalıq tiykarlari…….	258
	GUMANITAR PÁNLER	
Арисланбаева З., Кудайбергенова Б.	Замонавий таълим тизимида илмий тадқиқотлар, молиялаштириш ва амалий интеграция масалалари……..	261
Балтабаев К.К.	Ózbekstanda awıl xolalıǵı (1925-1929-jıllar) tariyxınıń sovet dáwirinde úyreniliwi……	264
Jumaniyazov Q.T.	Jańalanǵan mámleketlik bilimlendiriw standarti sharayatinda mektepke shekemgi jastaǵi balalar fizikaliq tárbiyasiniń salamatlandiriwshi sistemasin qáliplestiriw.....	266
Кабулова М.Т., Камалатдинова Р.	Психологизм прозы М.Ю.Лермонтова и формирование образа «Лишнего человека»……	270
Sarsenbaev K.J., Saparmatov O.Sh., Berdimuratov J.	Muzıka terminleri hám olardıń qaraqalpaqsha túsindiriliwi.....	272
Urazova L.K.	Qaraqalpaq milliy teatrınıń payda bolıw tariyxı.....	275
Utegenov M.B., Rajabova M.M.	Sport musobaqalarini tashkil etishda psixologik omillar……	278
Yernazarov N.Ye.	Qo'g'irchoqlarning bola psixikasiga ta'siri.....	281
	MUZÍKA ÁLEMI	
Paluaniyazov M.	Jaqsı adamlar.....	285

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı

Nókis filialı

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ

ilimiy-metodikalıq jurnalı

Maqalalardıń mazmunına hám durıslıǵına avtorlar juwapker,
olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı.
Maqala kólemi 6 betten kem bolmawı kerek.

Redaktor: G.Otepbergenova
Tex. redaktor: A.Aytmuratov
Operator: M.Xasenbaeva

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 06.06.2026.
Qaǵaz formatı 60-841/8 ofset usılında basıldı.
Garniturası - «Times». Kólemi 18 b/t.
Jámi 100 nusqada. Bahası shártnama boyınsha.
Buyırtpa №37

«PRINT DARHAN» baspası

Nókis – 2026

Dıqqat, jazılıw – 2026!

Húrmetli, professor-oqıtıwshılar, magistrlar hám izleniwshiler! Eger, Siz kórkem óner hám mádeniyat tarawındağı jańalıqlar menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqshı, ózińizdiń jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, **«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı»** ilimiy-metodikalıq jurnalına 2026-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda kórkem óner hám mádeniyat tarawı boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministrler kabineti janındağı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen **17.00.00 kórkem ónertanıw ilimleri** boyınsha filosofiya doktorı (PhD) hám ilim doktorı (DSc) ilimiy dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

Jazılıw bahası - 400.000 (tórt júz mıń) som.

Redakciya mánzili: Qaraqalpaqstan Respublikası, Nókis qalası,
Qaraqalpaqstan kóshesi nomersiz úy: indeks 230100,
Telefon: +998934878285

Jurnaldıń basıp shıǵarılıwına juwapker
«PRINT DARHAN» baspası: 230100.
«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» jurnalınıń esap beti
P/c: 2340 2000 3001 0000 1010
Банк: MB BB XKKM Toshkent shahri
МФО: MFO: 00014; INN: 201122919;
ИНН:201122919
Л/с: 4001 1086 0354 0170 9410 0056 002;
ИНН: 206964627

https://uzdsmi-nf.uz/jurnal-haqida/

5614

2026